

# શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

સાન્વયબોધિની

ગુજરાતીટીકાસહિત.

( અવતરણિકા, મૂળપદ્યોક, પદચ્છેદ, વ્યુત્પત્તિ-સમાસ,  
અન્યથાર્થ, ભાવાર્થ અને ટિપ્પણિકા સમેતા. )

અનુવાદક:

વિદ્યાભાસ્કર, જ્યોતિર્વિભૂષણ, દેવશવાચસ્પતિ, મહોપદેશક,  
પ્રાણાચાર્ય, બ્રહ્મનિષ્ઠ, પંડિત શ્રીકૃષ્ણ મોહનજી શર્મા-  
“ કાર્તીકિક. ”

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ  
તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥

“ કર્મસંન્યાસ ” અને “ કર્મયોગ ” એ બન્ને મોક્ષ  
આપનારા છે, પરંતુ એ બન્ને યોગોમાં કર્મસંન્યાસથી કર્મયોગ  
વિશિષ્ટ છે.

આવૃત્તિ ૧ લી. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૭. ઇસ્વી સન ૧૯૩૧.

મૂલ્ય: રૂ. ૫.

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ।

# श्रीमद्भगवद्गीता.



## अध्याय १ लो

उपोद्घात.

वैशंपायन ऋषिर्बुध्नो जनमेजय प्रत्ये युद्धोत्साहं  
कथनं चने अर्जुनो विधाह.

अवतरणिका:—डौरवोना अग्रणी राज्ञ धृतराष्ट्रना पुत्र दुर्योधने  
अनेक छण्ठी पांडवोनुं राज्य पयाव्युं, अने तेर वरस पछी श्रीकृष्णु लग-  
वाने णहु समन्वया छतां पांडवोने कंघं पणु नहि आपवानुं तेणे कथ्युं तारे  
पांडवोअे डौरवो सामे युद्ध करवानो निश्चय कर्यो. जेथी अन्ने पक्षो, जे  
स्थानमां हालनुं दिल्ही शहोर वसाव्युं छे तेज हस्तिनापुरना आसपासना  
' कुक्षेत्र ' नामना भेदानमां पूर्व अने पश्चिम भागमां गोडवाघं युद्ध करवा  
अेकठा थया. आ जेघं ( बीष्मपर्व-अध्याय १ ) पोताना पुत्र दुर्योधिनना



અન્યાયથી શોય કરતા વિચિત્રવીર્યના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે સત્યવતીના પુત્ર શ્રી વેદવ્યાસજીએ આવી કહ્યું કે, “ હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમારા પુત્રો તેમજ સર્વ રાજાઓનો પરસ્પર નાશકારક કાળ આવ્યો છે, એમ અપશકુનો થતાં જોઈ હું માનું છું, અને તે સર્વનો નાશ થવાનોજ છે માટે એ યુદ્ધનો ઉદ્યોગ દૈવેચ્છાથીજ થવાનું માની શોય કરશો નહિ. અને તમે પ્રજાચક્ષુ ( અંધ ) છો માટે જો તમને એ સંગ્રામને પ્રત્યક્ષ જોવા ઇચ્છા હોય તો હું તમને દિવ્યદષ્ટિ આપું કે જેથી અહિંજ એકાં સઘળું તમારા જોવામાં આવે ” ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે, “ હે બ્રહ્માપશ્રેષ્ઠ વ્યાસજી ! હું પોતાના સંબંધીઓનો નાશ પ્રત્યક્ષ જોવા ઇચ્છતો નથી, પણ જો તમારી કૃપા હોય તો યુદ્ધના સઘળા સમાચાર સાંભળવા ઇચ્છું છું. ” ત્યારે વેદવ્યાસજીએ સંજય નામના સૂતને દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં જેથી તે સર્વજ્ઞ બન્યો અને તેને તેમણે આજ્ઞા કરી કે, “ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને યુદ્ધનું સઘળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવજો. ”

ત્યાર પછી પોતાના કૂર પુત્ર દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવાના ઉદ્યોગમાં નહિ પડતાં અનેક ગોત્રજ, ગુરુઓ અને સંબંધીઓના હનનરૂપ પાપમાંથી બચવા માટે સમજાવવા વેદવ્યાસજીએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને બહુ કહ્યું, ( ભીષ્મપર્વ—અધ્યાય ૩ જો ) પણ ‘ પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને પોતે સમજાવવા અસમર્થ છે, કારણ તે મારું માનતો નથી ’ એમ ખોટું કહી પોતાના પુત્રોનું સૈન્ય મોટું હોવાથી તેઓ જીતશે અને મોટું રાજ્ય ભોગવશે એવા પોતાના પુત્રોના વિજયરૂપી લોભમાં આસક્ત રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે વ્યાસજીનું કહ્યું સ્વીકાયું નહિ, આથી વ્યાસજી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. ( ભીષ્મપર્વ—અધ્યાય ૪ થો. )

પછી રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બહુ વિચારમાં પડ્યા, અને બંને સેનાઓમાંના રાજાઓના દેશદેશાંતરો જાણવાના મિત્રો કેટલાક પૃથ્વીના અંડવિભાગ તથા દેશ વિગેરેના પ્રશ્નો સંજયને પૂછ્યા ત્યારે સંજયે તેનું તથા બંને સેનાની રચનાનું સંપૂર્ણ વર્ણન કર્યું અને કુરુક્ષેત્ર ભીષ્મપિતામહ પડ્યાનું ( મરણ પામ્યાનું ) પણ કહ્યું. આ સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ શોક કર્યો અને પાંડવોનું સૈન્ય થોડું છે પણ પાંડવો પોતે ધર્મયુદ્ધવાળા, મહાબલિષ્ટ તથા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર તરફથી દૈવી સહાયવાળા છે અને પોતાના પુત્રો દુર્યોધનાદિ કૌરવોનું સૈન્ય મોટું છે, પણ તેઓ અધર્મવૃત્તિવાળા, નિર્બલ અને દૈવી સહાય વિનાના છે

अभेभ्यो नृणां तेभ्यो विजयं धृतिं रात्रिं धृतराष्ट्र युद्धं वृत्तांतं नृणां विजयं  
धृतिं पोतानी सामे येठेला संजय नामना सारथिने पोतानो हित  
याहनारो नृणां आ प्रभाणे पूषवा लाग्याः (भीष्मपर्व-अध्याय २५ थी  
आरंभी ४२ सुधी.)

धृतराष्ट्र उवाच । धृतराष्ट्र पूछे छे:-

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

पदच्छेदः—धर्मक्षेत्रे, कुरुक्षेत्रे, समवेताः, युयुत्सवः,  
मामकाः, पाण्डवाः, च, एव, किम्, अकुर्वत, सञ्जय.

वृत्पत्तिसमासाः—धारयतीति धर्मः, ध्रियते विश्वम् अनेन  
वा धारयति लोकान् वा धरति लोकान् सः धर्मः, क्षयति वा क्षीयते तत्  
क्षेत्रम्, धर्मस्य क्षेत्रं धर्मक्षेत्रम् तस्मिन् धर्मक्षेत्रे । कुरोः क्षेत्रम् कुरुक्षे-  
त्रम् तस्मिन् कुरुक्षेत्रे । योद्धुमिच्छवः युयुत्सवः । मम इति कायंति  
प्रसिद्धिं गता मामकाः अथवा मम इमे अनुकम्प्याः पुत्राः मामकाः ।  
पाण्डोः अपत्यानि पुमांसः पाण्डवाः । रागद्वेषादिदोषाणां कृतः सम्यक्  
जयः येन सः संजयः तत्संबुद्धौ हे संजय !

अन्वय अने अर्थ—सञ्जय हे संजय ! धर्मक्षेत्रे धर्म-  
शुद्धि प्रकाशवाना स्थानरूप अथा, कुरुक्षेत्रे कुरुक्षेत्रमां, समवेताः  
येठेला थयेला, (अने) युयुत्सवः युद्ध करवाने धृति, मामकाः  
आरा पुत्राहिके, च अने, पाण्डवाः पांडवो, एव अरेअर, किम् थुं,  
अकुर्वत करता हुवा ? ( ते ये।कस सविस्तर भने कडे. )

ભાવાર્થ:—ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે:—“ હે સંજય ! ધર્મના સ્થાન-  
રૂપ એવા કુરૂક્ષેત્રમાં એકઠા થઈને યુદ્ધ કરવાને ઈચ્છતા, મારા  
પુત્ર વગેરેએ અને પાંડુના પુત્રોએ ત્યાં શું કર્યું ? તે તું મને કહે. ૧.

અવતરણિકા:—ધૃતરાષ્ટ્રનો એવી રીતનો પ્રશ્ન સાંભળી તેને સંજય  
નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:—

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

દૃષ્ટ્વા તુ પાન્ડવનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ॥

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—દૃષ્ટ્વા, તુ, પાન્ડવનીકમ્, વ્યૂઠમ્, દુર્યોધનઃ,  
તદા, આચાર્યમ્, ઉપસંગમ્ય, રાજા, વચનમ્, અબ્રવીત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અનિતિ જીવત્યનેન તત્ અનીકમ્,  
પાન્ડવનામ્ અનીકમ્ પાન્ડવનીકમ્ તત્ । વિશેષેણ ઉહ્યતે સ્મ ઇતિ  
વ્યૂઠમ્ તત્ । દુઃસ્વેન યુહ્યતે અસૌ દુર્યોધનઃ । આચર્યતે અનેન વા  
આચિનોતિ આચરતે વેતિ આચાર્યઃ તમ્ આચાર્યમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તદા તે સમયે, વ્યૂઠં વ્યૂઠમાં  
ગોઠવાયેલા, પાન્ડવનીકં પાંડવોના સૈન્યને, દૃષ્ટ્વા જોઈને, રાજા  
રાજા, દુર્યોધનઃ દુર્યોધન ( તુ ભેદદર્શક અન્વય ), આચાર્યમ્  
આચાર્યને, ઉપસંગમ્ય પ્રાપ્ત થઈને, ( પાસે જઈને આ પ્રમાણે )  
વચનમ્ વાક્ય, અબ્રવીત્ કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—તે સમયે વજ્ર નામના વ્યૂઠમાં ગોઠવાયેલા  
પાંડવોના સૈન્યને જોઈને, રાજા દુર્યોધન આચાર્ય એવા દ્રોણ  
શુરુની પાસે જઈને, આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: ૨.

અવતરણિકા:—રાજા દુર્યોધન પાંડવોની મોટી ભયાનક સેનાને બેવા માટે દ્રોણાચાર્યને કહે છે:—

પશ્યૈતાં પાણ્ડુપુત્રાણામાચાર્ય મહતીં ચમૂમ્ ॥

વ્યૂઠાં દ્રુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદં:—પશ્ય, એતામ્, પાણ્ડુપુત્રાણામ્, આચાર્ય, મહતીમ્, ચમૂમ્, વ્યૂઠામ્, દ્રુપદપુત્રેણ, તવ, શિષ્યેણ, ધીમતા.

વૃત્પત્તિસમાસા:—પાણ્ડો: પુત્રા: પાણ્ડુપુત્રા: તેષામ્ પાણ્ડુ-પુત્રાણામ્ । દ્રુપદસ્ય પુત્ર: દ્રુપદપુત્ર: તેન દ્રુપદપુત્રેણ । શાસિતું યોગ્ય: શિષ્ય: તેન શિષ્યેણ । ધી: અસ્ય અસ્તિ ઇતિ ધીમાન્ તેન ધીમતા ।

અન્વય અને અર્થ:—આચાર્ય હે આચાર્ય ! તવ તમારા, ધીમતા બુદ્ધિમાન્, શિષ્યેણ શિષ્ય, દ્રુપદપુત્રેણ દ્રુપદના પુત્ર ધૃષ્ટ-ધુમ્નવડે, વ્યૂઠાં વ્યૂહ રચનામાં ગોઠવાયેલી, પાણ્ડુપુત્રાણામ્ પાંડુના પુત્રોની, એતામ્ આ, મહતીમ્ મોટી, ચમૂમ્ સેનાને, પશ્ય તમે જુઓ.

ભાવાર્થ:—હે આચાર્ય ! આપના બુદ્ધિમાન્ શિષ્ય દ્રુપદરાજાના પુત્ર ધૃષ્ટધુમ્ને વજનામની મહાભયાનક વ્યૂહ-રચનામાં ગોઠવેલી પાંડવોની આ મોટી સેનાને તમે જુઓ. ૩.

અવતરણિકા:—પાંડવોની સેનામાં માત્ર ધૃષ્ટધુમ્ન એકજ નથી, પણ બીજા ધણા શૂરવીર ગોઠાઓ છે, એમ જણાવવાને માટે દ્રોણાચાર્યને દુર્યોધન ત્રણ શ્લોકથી કહે છે:—

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા મીમાર્જુનસમા યુધિ ॥

યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથ: ॥ ૪ ॥

पदच्छेदः—अत्र, शूराः, महेष्वासाः, भीमार्जुनसमाः, युधि, युयुधानः, विराटः, च, द्रुपदः, च, महारथः.

वृत्पत्तिसमासाः—विक्रान्तानपि शृणोति इति शूराः । इषवः स्यन्ते क्षीयन्ते एभिः इति इष्वासाः, महान्तः इष्वासाः धनूषि येषां ते महेष्वासाः । भीमश्च अर्जुनश्च भीमार्जुनौ, ताभ्यां समाः तुल्याः भीमार्जुनसमाः । रथः अस्य अस्तीति रथः, महांश्वासौ रथश्च महारथः ।

अन्वय अने अर्थः—अत्र अहीं, युधि युद्धलभिमां, महेष्वासाः मोटां धनुष्येने धारणु करनार, भीमार्जुनसमाः भीम अने अर्जुनना समान, शूराः शूरवीरो छे, ( जेवाके ) युयुधानः युयुधान, विराटः विराट राजा, च अने, महारथः महारथी, ( च समुन्वयार्थ ) द्रुपदः द्रुपद.

भावार्थः—हे शुरो ! अहीं युद्धलभिने विषे मोटां धनुष्येने धारणु करनार, भीम अने अर्जुनना समान जलवान् शूरवीर पुश्पो छे, जेवा के सात्यकि, विराट, अने महारथी द्रुपद.४.

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥

पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

पदच्छेदः—धृष्टकेतुः, चेकितानः, काशिराजः, च, वीर्यवान्, पुरुजित्, कुंतिभोजः, च, शैब्यः, च, नरपुंगवः.

वृत्पत्तिसमासाः—धृष्टो निर्भयः केतुर्ध्वजो यस्य सः धृष्टकेतुः । काश्याः राजा काशिराजः । वीर्यं अस्य अस्तीति वीर्यवान् । पुरुं जयतीति पुरुजित् । नराणां नरेषु वा पुंगवः नरपुंगवः ।



અન્વય અને અર્થ:—ચ અને, ધૃષ્ટકેતુઃ ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિ-  
તાનઃ ચેકિતાન, વીર્યવાન્ પરાક્રમી, કારશેજઃ કાશીનો રાજા,  
પુરુષોત્ત્વ પુરુષોત્ત્વ, ચ અને, કુંતિભોજઃ કુંતિભોજ, ચ અને,  
નરપુંગવઃ પુરુષોમાં ઉત્તમ, શૈભ્યઃ શૈભ્ય નામનો રાજા.

ભાવાર્થ:—અને ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પરાક્રમી કાશીરાજ,  
પુરુષોત્ત્વ અને કુંતિભોજ તેમ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો શૈભ્ય નામનો  
રાજા પણ છે. ૫.

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્ત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ॥

સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—યુધામન્યુઃ, ચ, વિક્રાન્તઃ, ઉત્તમૌજાઃ, ચ,  
વીર્યવાન્, સૌભદ્રઃ, દ્રૌપદેયાઃ, ચ, સર્વે, એવ, મહારથાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યુધિ આસમન્તાત્ મન્યુઃ ક્રોધો યસ્ય  
સઃ યુધામન્યુઃ । વિશેષેણ ક્રાન્તઃ इति વિક્રાન્તઃ । ઉત્તમં ઓજઃ યસ્ય  
સ ઉત્તમૌજાઃ । સુભદ્રાયાઃ અપત્યં પુમાન્ સૌભદ્રઃ । દ્રુપદસ્ય અપત્યં સ્ત્રી  
દ્રૌપદી, દ્રૌપદ્યાઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ દ્રૌપદેયાઃ । મહાન્તશ્ચ તે રથાઃ  
(રથિનઃ) इति મહારથાઃ\* ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, વિક્રાન્તઃ શૂરવીર,  
યુધામન્યુઃ યુધામન્યુ, ચ અને, વીર્યવાન્ પરાક્રમશીલ, ઉત્તમૌજાઃ

\* एको वृशसहस्राणि योधयेयस्तु धन्विनाम् ।

शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥

ને યોધેા વશસહસ્રાણિ યોધયેયસ્તુ ધન્વિનામ્ ।  
તથા યુદ્ધશાસ્ત્રમાં ને પ્રવીણ હોય તેને મહારથી કહેવામાં આવે છે.

ઉત્તમૌજ, સૌમદ્રઃ અભિમન્યુ, ચ અને, દ્રૌપદેયાઃ દ્રૌપદીના પ્રતિવિન્ધ્યાદિ પાંચપુત્રો, (એ) સર્વે બધા, એવ જ મહારથાઃ મહારથીઓ, (વર્તન્તે છે).

ભાવાર્થઃ—વળી શૂરવીર યુધામન્યુ, પરાક્રમશીલ ઉત્તમૌજ, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ અને દ્રૌપદીના પ્રતિવિન્ધ્યાદિ પાંચ પુત્રો વિગેરે બધાજ ખરેખર મહારથીઓ છે. ૬.

અવતરણિકાઃ—પાંડવોની મહાબલિષ્ટ મહારથીઓથી યોજ્યલી સેનાને જોઈ મનમાં ભય પામેલો છતાં પણ દ્રોણાચાર્ય વખતે બાણી બંધ એમ માની પોતાની સેના તેમની સેના કરતાં પણ મોટી અને જીતસાહાર તેમજ બળવાળી છે એમ દર્શાવવા દુર્યોધન કહે છે:—

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિબોધ દ્વિજોત્તમ ॥

નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્બ્રવીમિ તે ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—અસ્માકમ્, તુ, વિશિષ્ટાઃ, યે, તાન્, નિબોધ, દ્વિજોત્તમ, નાયકાઃ, મમ, સૈન્યસ્ય, સંજ્ઞાર્થમ્, તાન્, બ્રવીમિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ શિષ્ટાઃ વિશિષ્ટાઃ । દ્વિઃ જાયન્તે ઇતિ દ્વિજાઃ, દ્વિજેષુ ઉત્તમઃ દ્વિજોત્તમઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે દ્વિજોત્તમ । નયન્તીતિ નાયકાઃ । સેનાયાં સમવૈતિ ઇતિ સૈન્યમ્, તસ્ય સૈન્યસ્ય । સંજ્ઞાયૈ ઇતિ સંજ્ઞાર્થમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—દ્વિજોત્તમ હે બ્રાહ્મણુશ્રેષ્ઠ આચાર્ય ! અસ્માકં આપણા, (તુ લેહદર્શક અન્વય), યે જે, વિશિષ્ટાઃ મુખ્ય (યોદ્ધાઓ છે), તાન્ તેમને, નિબોધ તમે બાણીલ્યે, મમ મારા,

સૈન્યસ્ય સૈન્યના, યે જે, નાયકાઃ સરદારો, (છે) તાન્ તેમને, તે આપની, સંજ્ઞાર્થે જાણુને માટે, વ્રવીમિ હું કહું છું.

ભાવાર્થ:—હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ આચાર્ય ! આપણા પણ્ય મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને આપ જાણી લ્યો, અને તેથી મારી સેનાના જે નાયકો છે તેમનાં નામ આપની જાણુને માટે હું કહું છું તે આપ સાંભળો. ૭.

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ॥

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

પદચ્છેદ:—भवान्, भीष्मः, च, कर्णः, च, कृपः, च, समितिंजयः, अश्वत्थामा, विकर्णः, च, सौमदत्तिः, तथा, एव, च.

व्युत्पत्तिसमासाः—भाति इति भवान् । बिभ्यति शत्रु-  
रस्मादिति भीष्मः । किरति—शरीरे सुखम् इति कर्णः वा कर्णयति भिनत्ति  
इति कर्णः । कृपा अस्य अस्तीति कृपः । समयंति अस्यां सा समितिः,  
तां समितिं संग्रामं जयतीति समितिंजयः । अश्वस्य इव स्थाम बलं  
यस्य सः अश्वत्थामा । सोमदत्तेः अपत्यं पुमान् सौमदत्तिः ।

અન્વય અને અર્થ:—भवान् આપ, च અને, भीष्मः  
ભીષ્મપિતામહ, च અને, कर्णः કર્ણ, च અને, समितिंजयः યુદ્ધમાં  
જય મેળવનારા, कृपः કૃપાચાર્ય, अश्वत्थामा અશ્વત્થામા, च  
અને, विकर्णः વિકર્ણ ( દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ ), च અને, तथा  
एव તેજ પ્રમાણે, सौमदत्तिः ભૂરિશ્રવા ( પણ્ય છે ).



ભાવાર્થ:—આપ, ભીષ્મપિતામહ, કર્ણ, યુદ્ધમાં જ્ય મેળવનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા\*, વિકર્ણ, તથા ભૂરિશ્રવદ એ આપ સર્વ મારામાં મુખ્ય મુખ્ય પરાક્રમશીલ યોદ્ધાઓ છે. ૮.

અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ॥

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદ:—અન્યે, ચ, બહવઃ, શૂરાઃ, મદર્થે, ત્યક્ત-  
જીવિતાઃ, નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ, સર્વે, યુદ્ધવિશારદાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મમ અર્થઃ મદર્થઃ તસ્મિન્ મદર્થે । ત્યક્તં  
જીવિતં યૈઃ તે ત્યક્તજીવિતાઃ । પ્રહ્રિયતે એભિઃ ઇતિ પ્રહરણર્તન, નાના  
અનેકાનિ શસ્ત્રાણિ પ્રહરણાનિ યેષાં તે નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ । યુદ્ધે વિશા-  
રદાઃ નિપુણાઃ યુદ્ધવિશારદાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ અને, અન્યે ખીજ, બહવઃ ઘણા,  
શૂરાઃ શૂરવીરો, મદર્થે મારે માટે, ત્યક્તજીવિતાઃ જેમણે જીવન  
અર્પણ કરેલાં છે એવા, નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ અનેક જાતનાં શસ્ત્ર  
વગેરે પ્રહાર કરવાનાં સાધનોવાળા છે. ( તેમજ એ ) સર્વે બધા,  
યુદ્ધવિશારદાઃ યુદ્ધમાં અતિ પ્રવીણ ( છે ).

\* અશ્વત્થેવ હિ યત્સ્થામ નદતઃ પ્રદિશો ગતમ્ ।

અશ્વત્થામૈવ ચાલોડ્યં તસ્માન્નામ્ના મવિજ્યતિ ॥

મહાભારત ।

શબ્દ કરતા ઘોડાની સમાન જેનું બળ ચોવિંશ ફેલાયલું છે, એવો આ બાળક.  
અશ્વત્થામા—અશ્વના જેવા બળવાળો, એવા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામશે.

મહાભારત.

ભાવાર્થ:—તેમ બીજા પણ ઘણા શૂરવીરો છે કે જેમણે મારી ખાતર જીવનની પણ દરકાર નથી કરી તેવા, અને અનેક જાતનાં પ્રહાર કરવાનાં શસ્ત્રાદિક સાધનોવાળા છે, એટલુંજ નહિ પણ તે બધા યુદ્ધકલામાં ઘણા પ્રવીણ યોદ્ધાઓ છે ( ને તે સર્વ આપણા પક્ષમાં રહેલા છે ). ૯.

અવતરણિકા:—સૈન્યની વિપુલતા અને સેનાધિપતિની ઉત્તમતાને અંગે પોતાના સૈન્યની મહત્તા બતાવતાં કહે છે:—

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં મીષ્માભિરક્ષિતમ્ ॥

પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં બલં મીમાભિરક્ષિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદ્ધ્નેદ:—અપર્યાપ્તમ્, તત્, અસ્માકમ્, બલમ્, મીષ્મા-  
ભિરક્ષિતમ્, પર્યાપ્તમ્, તુ, इदમ્, एतेषाम्, बलम्, मीमाभिरक्षितम्.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પરિત: આપ્તુમ્ इष्टं वा पर्याप्यत इति  
पर्याप्तम्, न पर्याप्तम् अपर्याप्तम् । मीष्मेण अभिरक्षितं मीष्माभिर-  
क्षितम् । बलमस्यास्ति इति बलं सैन्यम् । भीमेन अभिरक्षितं मीमा-  
भिरक्षितम् ।

અન્વય અને અર્થ:—અસ્માકમ્ આપણું, તત્ તે, અપર્યાપ્તમ્ અનંત ( અતુલ્ય ), બલમ્ સૈન્ય, મીષ્માભિરક્ષિતમ્ બીજાઓ સારી રીતે રક્ષાયેલું, ( છે અને ) એતેષામ્ એમનું ( પાંડવોનું ), તુ તો, इदम् આ, बलम् સૈન્ય, પર્યાપ્તમ્ થોડું ( પરા-ભવ પમાડી શકાય તેવું ), અને મીમાભિરક્ષિતમ્ બીજાઓ રક્ષાયેલું છે.

**ભાવાર્થ:—**વળી હે ગુરો ! આપણું તે સૈન્ય પાર વિનાનું એટલે ન જીતી શકાય તેટલું ઘણું મોટું છે અને વળી તે ભીષ્મવડે રક્ષાયલું છે, પણ એમનું ( પાંડવોનું ) એ સૈન્ય તો થોડું એટલે જીતી શકાય તેટલું નાનું અને તે ભીષ્મવડે રક્ષાયેલું છે. ૧૦.

**અવતરણિકા:—**આ રીતે પોતાનું સૈન્ય પ્રખળ છે, તો પણ પોતે સાવધાન રહેવું આવશ્યક છે, એમ માની આજ્ઞાએ કિંવા ડરથી નહિ, પણ સર્વથી કર્તવ્યવિમુખ ન થવાય એ હેતુથી કહે છે:—

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

**પદચ્છેદ:—**અયનેષુ, ચ, સર્વેષુ, યથાભાગમ્, અવસ્થિતાઃ, ભીષ્મમ્, એવ, અભિરક્ષન્તુ, ભવન્તઃ, સર્વે, એવ, હિ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**ભાગમ્ અનતિક્રમ્ય ઇતિ યથાભાગમ્ । અવતિષ્ઠન્તિ સ્મ યે તે અવસ્થિતાઃ । અમિતઃ રક્ષન્તુ અભિરક્ષન્તુ ।

**અન્વય અને અર્થ:—**ભવન્તઃ આપ, સવ બધા, એવ જ, સર્વેષુ સઘળા, અયનેષુ વ્યૂહ પ્રવેશના માર્ગોમાં, યથાભાગમ્ પોત-પોતાના વિભાગ પ્રમાણે ( યોગ્યસ્થાનમાં ), અવસ્થિતાઃ સ્થિરતાથી ઉભા રહ્યા થકા, ભીષ્મમ્ ભીષ્મને, એવ જ, હિ અવશ્ય રીતે, અભિરક્ષન્તુ ચોતરફથી રક્ષો.

**ભાવાર્થ:—**આપ સર્વે વ્યૂહપ્રવેશના માર્ગોમાં પોત-પોતાના વિભાગ પ્રમાણે મળી, યોગ્ય સ્થાનોમાં ઉભા રહીને, અવશ્ય રીતે ભીષ્મનુંજ સાવચેતીથી રક્ષણ કરો ! કારણ કે સેનાધિપતિના રક્ષણમાંજ સર્વ સૈન્યનું રક્ષણ સમાયલું છે માટે તેમનું રક્ષણ કરવામાંજ સર્વેએ તત્પર રહેવું. ૧૧.

અવતરણિકા:—આવી રીતે દુર્યોધનનો પોતાના પર અત્યંત ભાવ જ્ઞેધ, તેને હર્ષ ઉપભવવા તથા શત્રુઓને ભય ઉત્પન્ન કરવા માટે ભીષ્મ-પિતામહે સિંહસમાન ગર્જના કરીને જે શંખનાદ કર્યો તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

તસ્ય સઙ્ગનયન્ હર્ષ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ॥

સિંહનાદં વિનયોચ્ચૈઃ શઙ્ખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ॥૧૨॥

પદ્ધેદઃ—તસ્ય, સઙ્ગનયન્, હર્ષમ્, કુરુવૃદ્ધઃ, પિતા-મહઃ, સિંહનાદમ્, વિનય, ઉચ્ચૈઃ, શઙ્ખમ્, દધ્મૌ, પ્રતાપવાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ જનયતીતિ સઙ્ગનયન્ । કુરુણાં કુરુષુ વા વૃદ્ધઃ કુરુવૃદ્ધઃ । મહાન્ ચ અસૌ પિતા ચ પિતામહઃ । સિંહસ્ય નાદ ઇવ નાદઃ સિંહનાદઃ તં સિંહનાદમ્ । પ્રતાપઃ અસ્ય અસ્તીતિ પ્રતાપવાન્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—પ્રતાપવાન્ પ્રતાપી, (એવા) કુરુવૃદ્ધઃ કૌરવોમાં વૃદ્ધ, પિતામહઃ ભીષ્મ-પિતામહ, તસ્ય તે (દુર્યોધન) ને, હર્ષમ્ હર્ષ, સઙ્ગનયન્ ઉપભવતા થકા, સિંહનાદમ્ સિંહના જેવો નાદ, વિનય કરીને, ઉચ્ચૈઃ માટે સાદે, શઙ્ખમ્ શંખને, દધ્મૌ વગાડવા લાગ્યા.

ભાવાર્થઃ—પ્રતાપી અને કૌરવોમાં વૃદ્ધ ભીષ્મ પિતામહે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપભવવા માટે સિંહના જેવો નાદ કરીને ઉંચે સ્વરે પોતાનો શંખ વગાડ્યો. ૧૨.

અવતરણિકા:—ભીષ્મ પિતામહનો આવી રીતનો ઉદ્ધમ જ્ઞેધને ખીબ યોદ્ધાઓએ પણ સેનાધિપતિની ગૂઢ સૂચનાનો સ્વીકાર કરી જે પ્રવૃત્તિ કરી તે કહે છે:—

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

पदच्छेदः—ततः, शङ्खाः, च, भेर्यः, च पणवानक-  
गोमुखाः, सहसा, एव, अभ्यहन्यन्त, सः, शब्दः, तुमुलः,  
अभवत्.

वृत्पत्तिसमासाः—शाम्यते विघ्नम् एभिः इति शंखाः ।  
त्रिभेति याभ्यः परसेना इति भेर्यः । पणवाश्च आनकाश्च गोमुखाश्च  
पणवानकगोमुखाः ।

अन्वय अने अर्थः—ततः त्थार पधी, शङ्खाः शं'षो,  
च अने, भेर्यः लेरीओ, च अने, पणवानकगोमुखाः मृहंगो,  
नगारांओ तथा रणुशि'गांओ, सहसा तुरत, एव ञ, अभ्य-  
हन्यन्त वगडावा लाग्यां, (अने) सः ते, शब्दः श'ष, तुमुलः  
धणो मोटो, अभवत् थयो.

सावार्थः—सेनापति लीण्म पितामडे ञयां शं'अनाह  
कुर्यो के तेञ वअते अन्य योद्धाओ पणु पोतपोतानां शं'षो,  
लेरीओ, मृहंगो, नगारां अने रणुशि'गांओ तुरतञ वगडावा  
लाग्या अने ते शं'आदिनो ते श'ष धणो मोटो गगन-  
लेही थयो. १३.

अवतरणिकाः—ओ प्रकारे दुर्योधननी सेनानो उधम कडी हुवे  
पांडवोनी सेनानो उधम संणथ कडे छेः—

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ॥

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥१४॥

पदच्छेदः—ततः, श्वेतैः, ह्यैः, युक्ते, महति, स्यन्दने, स्थितौ, माधवः, पाण्डवः, च, एव, दिव्यौ, शङ्खौ, प्रदध्मतुः।

वृत्पात्तिसमासाः—श्वेतन्ते प्रकाशन्ते इति श्वेताः तैः श्वेतैः । ह्यन्ति वेगेन चलन्ति इति ह्याः तैः ह्यैः । मह्यते पूज्यते इति महान् तस्मिन् महति । स्यदः शीघ्रगतिः अस्य अस्ति इति स्यन्दनः तस्मिन् स्यन्दने । मायाः लक्ष्म्याः धवः इति माधवः, अथवा मधोः गोत्रापत्यं पुमान् माधवः । पाण्डोः अपत्यं पुमान् पाण्डवः । दिवि भवौ दिव्यौ तौ । प्रकर्षेण दध्मतुः प्रदध्मतुः ।

अन्वय अने अर्थः—तत त्यार पछी, श्वेतैः घोणा, ह्यैः घोडाओ वडे, युक्ते जेडाथला, महति मोटा, स्यन्दने रथने विषे, स्थितौ जेठेला, माधवः श्रीकृष्ण, च अने, पाण्डवः अर्जुन, एव पणु, (तेवी रीते) दिव्यौ दिव्य, शङ्खौ (जे) शंभोने, प्रदध्मतुः वगाडवा लाग्या।

भावार्थः—पछी सङ्केद घोडाओ युक्त अेवा मोटा रथमां जेठेला लगवान् श्रीकृष्ण अने अर्जुन पणु ते प्रमाणे पोत-पोताना दिव्य शंभो वगाडवा लाग्या। १४.

अवतरणिकाः—श्रीकृष्ण तथा अर्जुने कथा शंभ वगाड्या ते कडेवा साथे भीष्मओअे पणु जे जे शंभो वगाड्या ते नीयेना जे श्लोकमां जणुवे छेः—

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ॥

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥



पदच्छेदः—पाञ्चजन्यम्, हृषीकेशः, देवदत्तः, धनञ्जयः, पौण्ड्रम्, दध्मौ, महाशङ्खम्, भीमकर्मा, वृकोदरः.

व्युत्पत्तिसमासाः—पञ्चजने दैत्ये भवः पञ्चजनात् दैत्यात् वा उत्पन्नः पाञ्चजन्यः तं पाञ्चजन्यम् । हृषीकाणाम् इन्द्रियाणाम् ईशः हृषीकेशः । देवैः दत्तः देवदत्तः तं देवदत्तम् । धनम् जयतीति धनञ्जयः । पुण्ड्रस्य अयं पौण्ड्रः तं पौण्ड्रम् । महाश्र्वासौ शंखश्च महाशंखः तम् महाशंखम् । भीमानि भयंकराणि कर्माणि यस्य सः भीमकर्मा । वर्कते पाचयति इति वृकः, वृकस्य उदरमिव उदरं यस्य स वृकोदरः ।

अन्वय अने अर्थः—हृषीकेशः इन्द्रियोना स्वामी श्रीकृष्ण, पाञ्चजन्यम् पाञ्चजन्य नामना शंभने, धनञ्जयः अर्जुन, देवदत्तम् देवदत्त नामना शंभने, (अने) भीमकर्मा भयंकर कर्म करनार, वृकोदरः भीमसेन, पौण्ड्रम् पौण्ड्र नामना, महाशङ्खम् मोटा शंभने, दध्मौ वगाडवा लाग्यो.

भावार्थः—इन्द्रियोना नियामक लगवान् श्रीकृष्णे पाञ्चजन्य, अर्जुने देवदत्त अने भयंकर कर्म करनार भीमे पौण्ड्र नामनो अमे पोतपोताना मोटा शंभने वगाड्या. १५.

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

पदच्छेदः—अनन्तविजयः, राजा, कुन्तीपुत्रः, युधिष्ठिरः, नकुलः, सहदेवः, च, सुघोषमणिपुष्पकौ.

**वृत्पात्तेसमासाः—**अनंतान् शत्रून् विशेषेण जयति वा अनंतः विजयो यस्मिन् सः अनंतविजयः तम् अनंतविजयम् । कुन्त्याः पुत्रः कुन्तीपुत्रः । युधि तिष्ठति इति युधिष्ठिरः । सुघोषश्च मणिपुष्पकश्च सुघोषमणिपुष्पकौ तौ । सुघोषमणिपुष्पकौ

**अन्वय अने अर्थः—**कुन्तीपुत्रः कुन्तीना पुत्र, राजा राज्ञ, युधिष्ठिरः युधिष्ठिर, अनन्तविजयम् अनन्तविजय नामना शंभने, ( तेभञ्ज ) नकुलः नकुल, च अने, सहदेवः सहदेव, सुघोषमणिपुष्पकौ सुघोष अने मणिपुष्पक नामना पोताना शंभेने ( वगाडवा लाग्या ).

**भावार्थः—**कुन्तीना पुत्र राज्ञ युधिष्ठिरे अनन्तविजय नामनो पोतानो शंभ तथा नकुल अने सहदेवे सुघोष अने मणिपुष्पक नामना पोताना शंभे वगाड्या. १६.

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ॥

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥

सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान् दध्मुः पृथक् पृथक् १८

**पदच्छेदः—**काश्यः, च, परमेष्वासः, शिखण्डी, च, महारथः, धृष्टद्युम्नः, विराटः, च, सात्यकिः, च, अपराजितः, द्रुपदः, द्रौपदेयाः, च, सर्वशः, पृथिवीपते, सौभद्रः, च, महाबाहुः, शंखान्, दध्मुः, पृथक्, पृथक्.



**व्युत्पत्तिसमासाः—**काश्यां भवः काश्यः । परमः इष्वासो धनुर्यस्य सः परमेष्वासः । शिखंडं श्मश्रुशून्यता अस्ति अस्य इति शिखंडी । महान् रथो यस्य सः वा महान् चासौ रथः (रथी) च महारथः । धृष्णोति पराभवं करोति इति धृष्टम्, धृष्टं द्युम्न बलं यस्य सः धृष्टद्युम्नः । न पराजितः अपराजितः । द्रौपद्याः अपत्यानि पुमांसः द्रौपदेयाः । सर्वस्मादिति सर्वशः । पृथिव्याः पतिः पृथिवीपतिः तत्संबुद्धौ हे पृथिवीपते । सुभद्रायाः अपत्यं पुमान् सौभद्रः । महान्तौ बाहू यस्य सः महाबाहुः ।

**अन्वय अने अर्थः—**पृथिवीपते हे पृथ्वीपति धृतराष्ट्र ! परमेष्वासः भोटा धनुष्यने धारणु करनार, काश्यः काशीराज, महारथः महारथी, शिखण्डी शिखंडी, च अने, धृष्टद्युम्नः द्रुपदो पुत्र धृष्टद्युम्न, च अने, विराटः विराटराज, च अने, अपराजितः भीमथी पराजय न पमाडी शकाय तेवो, सात्यकिः सात्यकि, च अने, द्रुपदः राज द्रुपद, च अने, द्रौपदेयाः द्रौपदीना पुत्रो, च अने, महाबाहुः भोटी भुजयो-वाणो, सौभद्रः सुभद्रानो पुत्र अलिमन्यु, ( अे सर्वे ) सर्वशः योतरथी, ( पोतपोताना ) पृथक् पृथक् जुडा जुडा, शङ्खान् शंभोने, दध्मुः वगाडवा लाग्या.

**भावार्थः—**हे पृथ्वीपति धृतराष्ट्र ! भोटा धनुष्यने धारणु करनार काशीनो राज, महारथी शिखंडी, धृष्टद्युम्न, विराट, अजेय सात्याकि, द्रुपद तथा द्रौपदीना पुत्रो, अने आजनभाहु सुभद्रानो पुत्र अलिमन्यु अे सर्व योमेरथी पोत-पोताना जुडा जुडा शंभो वगाडवा लाग्या. १७-१८.

**अवतरणिकाः—**अे शंभोने शङ्ख द्वेयो थयो ते कहे छेः—

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

पदच्छेदः—सः, घोषः, धार्तराष्ट्राणाम्, हृदयानि, व्यदारयत्, नभः, च, पृथिवीम्, च, एव, तुमुलः, व्यनुनादयन्.

वृत्पत्तिसमासाः—घोषयतीति घोषः । धृतराष्ट्रस्य अपत्यानि पुमांसः धार्तराष्ट्राः तेषां धार्तराष्ट्राणाम् । विशेषेण अदारयत् इति व्यदारयत् । पृथते इति पृथिवी ताम् पृथिवीम् । तौति इति तुमुलः । विशेषेण अनुनादयतीति व्यनुनादयन् ।

अन्वय अने अर्थः—सः ते, तुमुलः भोटे। लयंकर, घोषः अवाञ्-शब्द, नभः आकाश, च अने, पृथिवीम् पृथ्वीने, च, एव पथु, व्यनुनादयन् गणवतो, धार्तराष्ट्राणाम् धृतराष्ट्रना पुत्रानां, हृदयानि हृदयेने, व्यदारयत् श्रीरी नांभवा लाग्ये।

भावार्थः—शंभोने। ते महान् लयंकर शब्द आकाश अने पृथ्वीने पथु गणवी भूकते। धृतराष्ट्रना पुत्रानां हृदयेने श्रीरी नांभवा लाग्ये। अर्थात् श्रीकृष्णु वगेरेना ते शंभोना शब्दथी दुयेधिन वगेरेनां हृदय ञ्णु लविष्यनुं सूयन थतुं डोय तेम कम्पायमान थर्ध गयां. १६.

अवतरणिकाः—अे प्रमाणे सैनिकानी प्रवृत्ति कडी शत्रुसैन्यनी शोडवणी ञ्णु तेपर पोतानुं युद्धशैल्य अतावतुं अेवा निश्चयवाणा संग्राम-कुशण अण्णुननी कुशणता अताववा हवे तेनी प्रवृत्ति कडे छेः—

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ॥

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ॥

પદ્મચ્છેદઃ—અથ, વ્યવસ્થિતાન્, દૃષ્ટા, ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્, કપિધ્વજઃ, પ્રવૃત્તે, શસ્ત્રસંપાતે, ધનુઃ, ઉદ્યમ્ય, પાણ્ડવઃ, હૃષીકેશમ્, તદા, વાક્યમ્, ઇદમ્, આહ, મહીપતે.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—કપિઃ હનુમાન્ ધ્વજાયાં યસ્ય સઃ કપિધ્વજઃ । સહ પાતઃ સંપાતઃ, શસ્ત્રાણાં સંપાતઃ શસ્ત્રસંપાતઃ તસ્મિન્ શસ્ત્રસંપાતે । મહ્યાઃ પૃથ્વ્યાઃ પતિઃ મહીપતિઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે મહીપતે ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહીપતે હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! અથ ત્યારપછી, ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્ ધૃતરાષ્ટ્રના ( તમારા ) પુત્રોને, વ્યવસ્થિતાન્ ( યુદ્ધ માટે ) ગોઠવાઈને ઉભેલા, દૃષ્ટા જોઈને, શસ્ત્રસંપાતે શસ્ત્રો પડવાની, પ્રવૃત્તે પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં, કપિધ્વજઃ હનુમાન્ના ચીન્હવાળીધ્વજવાળો, પાણ્ડવઃ અર્જુન, ધનુઃ ધનુષ્યને, ઉદ્યમ્ય સજ્જ કરીને, તદા તે વખતે, હૃષીકેશમ્ ઇન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણને, ઇદમ્ આ ( પ્રમાણે ) વચન, આહ કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થઃ—હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યારપછી તમારા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને જ્યારે યુદ્ધને માટે ગોઠવાઈને તૈયાર થઈ ઉભેલા અર્જુને જોયા એટલે જેની ધ્વજ પર હનુમાનનું ચિન્હ છે એવો અર્જુન પણ પોતાના ધનુષ્યને સજ્જ કરીને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યોઃ ૨૦.

અવતરણિકાઃ—સીનાઓના મધ્યમાં રથને લઈ જવાનું કારણ બતાવતો અર્જુન શું કહે છે તે જણાવે છેઃ—

अर्जुन उवाच । अर्जुन श्रोतव्योः—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

पदच्छेदः—सेनयोः, उभयोः, मध्ये, रथम्, स्थापय, मे, अच्युत, यावत्, एतान्, निरीक्षे, अहम्, योद्धुकामान्, अवस्थितान्, कैः, मया, सह, योद्धव्यम्, अस्मिन्, रणसमुद्यमे.

वृत्पत्तिसमासाः—सिनाति बध्नाति इति सेना, सेना च सेना च सेने तयोः सेनयोः । न च्युतः अच्युतः तत्संबुद्धौ हे अच्युत । योद्धुं कामयन्ते ते योद्धुकामाः तान् योद्धुकामान् । रणनं रणः वा रण्यते अस्मिन् इति रणः, सम्यक् उद्यमः समुद्यमः, रणस्य समुद्यमः रणसमुद्यमः तस्मिन् रणसमुद्यमे ।

अन्वय अने अर्थः—अच्युत हे श्रीकृष्ण ! मे भार, रथम् रथने, उभयोः अने, सेनयोः सेनाओंनी, मध्ये वच्यमां, स्थापय उलो राओ, ( के ) यावत् ज्यांथी अथवा ज्यांसुधीमां, योद्धुकामान् युद्धनी धृच्छावाणा थर्धने, अवस्थितान् स्थिरताथी उलेला, एतान् अभने, अहम् हुं, निरीक्षे जेध शकुं, ( अने ) अस्मिन् आ, रणसमुद्यमे रथुना सभारंभमां, मया भारे, कैः केानी, सह साथे, योद्धव्यम् युद्ध करवानुं छे ?

भावार्थः—हे श्रीकृष्ण, तमे भार रथने अने सेनाओंनी मध्ये उलो राओ के ज्यांथी युद्धनी धृच्छाथी तैयार थर्ध उलेला

એમને હું જોઈ શકું, અને રણસમારંભમાં મારે કોની સાથે  
યુદ્ધ કરવું જોઈએ તે પણ હું સમજી શકું. ૨૧-૨૨.

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽત્ર સમાગતાઃ ॥

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

પદ્ધ્વેદઃ—યોત્સ્યમાનાન, અવેક્ષે, અહમ્, યે, એતે,  
અત્ર, સમાગતાઃ, ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય, દુર્બુદ્ધેઃ, યુદ્ધે, પ્રિયચિકીર્ષવઃ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—યોત્સ્યંતે इति યોત્સ્યમાનાઃ તાન્  
યોત્સ્યમાનાન્ । સમ્યક્ આગતાઃ સમાગતાઃ । દુષ્ટા બુદ્ધિઃ યસ્ય સઃ  
દુર્બુદ્ધિઃ તસ્ય દુર્બુદ્ધેઃ । કર્તુમ્ ઇચ્છન્તિ ચિકીર્ષન્તિ, ચિકીર્ષન્તિ તે  
ચિકીર્ષવઃ, પ્રિયસ્ય ચિકીર્ષવઃ પ્રિયચિકીર્ષવઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—( વળી ) દુર્બુદ્ધેઃ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા,  
ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનનું, યુદ્ધે યુદ્ધમાં, પ્રિય-  
ચિકીર્ષવઃ પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા, યે જે, એતે આ, અત્ર  
અહીંઆં સમાગતાઃ આવેલા છે, ( તે ) યોત્સ્યમાનાન્ યુદ્ધ કરવા  
ઇચ્છનારાઓને, ( પણ ) અહમ્ હું, અવેક્ષે જોઉં.

ભાવાર્થઃ—વળી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યો-  
ધનનું યુદ્ધમાં પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા જેઓ અહીંઆં આવેલા  
છે તેવા યુદ્ધ કરવા ઇચ્છનારાઓને પણ હું જોઈ શકું. ૨૩.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે અર્જુને પ્રેરેલા શ્રીકૃષ્ણ અહિંસા  
ધર્મનો સ્વીકાર કરી અર્જુનને યુદ્ધ નહિ કરવા માટે કવચિત્ આજ્ઞા કરે  
એવી ધૃતરાષ્ટ્રના મનની આશંકા દૂર કરવાના હેતુથી સંજય કહે છેઃ—

सञ्जय उवाच । संजय उहे छे:-

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥

पदच्छेदः—एवम्, उक्तः, हृषीकेशः, गुडाकेशेन, भारत, सेनयोः, उभयोः, मध्ये, स्थापयित्वा, रथोत्तमम्, भीष्म-द्रोणप्रमुखतः, सर्वेषाम्, च, महीक्षिताम्, उवाच, पार्थ, पश्य, एतान्, समवेतान्, कुरुन्, इति.

व्युत्पत्तिसमासाः—गुडाकायाः निद्रायाः ईशः गुडाकेशः । भरतस्य राज्ञः वंशे जातः भारतः तत्संबुद्धौ हे भारत । रथेषु उत्तमः रथोत्तमः तम् रथोत्तमम् । भीष्मश्च द्रोणश्च भीष्मद्रोणौ तयोः प्रमुखतः भीष्म-द्रोणप्रमुखतः । महीम् इक्षते इच्छन्ति इति महीक्षितः तेषाम् महीक्षिताम् ।

अन्वय अने अर्थः—भारत हे भरतवंशी धतराष्ट्र ! गुडाकेशेन निद्राने जतनार अर्जुने, एवम् अे प्रभाषे, उक्तः उहेवायला, हृषीकेशः लगवान् श्रीकृष्ण, उभयोः अत्रे, सेनयोः सेनाअेनी, मध्ये वयमां, भीष्मद्रोणप्रमुखतः भीष्म पितामह अने द्रोणाचार्यनी सान्निध्यमां, च अने, सर्वेषाम् सर्व, महीक्षिताम् राज्ञेअेनी समक्ष रथोत्तमम् उत्तम रथने, स्थापयित्वा उक्ते करीने, “पार्थ! हे पृथा-कुंती-ना पुत्र अर्जुन ! समवेतान् अेकठा थअेला, एतान् आ, कुरुन् औरवोने, पश्य जे ” इति अे प्रभाषे, उवाच उहेवा लाग्या.



ભાવાર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે અર્જુનવડે કહેવાયલા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, બન્ને સેનાઓની વચ્ચે ભીષ્મ અને દ્રોણની સાન્નિધ્યમાં તેમજ અન્ય રાજાઓની સમક્ષ, ઉત્તમ રથને ઉભો રાખીને “હે કુંતાના પુત્ર અર્જુન ! તું આ એકઠા મળેલા કૌરવોને જો ” એ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૨૪-૨૫.

તત્રાપશ્યત્સ્થિતાન્પાર્થઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ॥  
 આચાર્યાન્માતુલાન્ભ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વાસ્તથા ॥૨૬॥  
 શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયોરુભયોરપિ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—તત્ર, અપશ્યત્, સ્થિતાન્, પાર્થઃ, પિતૃન,  
 અથ, પિતામહાન્, આચાર્યાન્, માતુલાન્, ભ્રાતૃન્, પુત્રાન્, પૌત્રાન્,  
 સર્વાન્, તથા, શ્વશુરાન્, સુહૃદઃ ચ, એવ, સેનયોઃ, ઉભયોઃ, અપિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૃથાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ । પાન્તિ  
 ઇતિ પિતરઃ તાન્ પિતૃન્ । \*પુંનામ્નો નરકાત્ ત્રાયંતે ઇતિ પુત્રાઃ તાન્  
 પુત્રાન્ । પુત્રસ્ય અપત્યાનિ પુમાંસઃ, પૌત્રાઃ તાન્ પૌત્રાન્ । શુ અશ્નુવતે  
 ઇતિ શ્વશુરાઃ તાન્ શ્વશુરાન્ । શોભનં હૃદ્ હૃદયં યેષાં તે સુહૃદઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—તત્ર ત્યાં યુદ્ધભૂમિમાં, પાર્થઃ અર્જુન,  
 ઉભયોઃ બન્ને, સેનયોઃ સેનાઓમાં, સ્થિતાન્ ઉભા રહેલા,  
 પિતૃન્ ભૂરિશ્રવાદિ પિતૃપક્ષના વડીલોને, અથ તેમજ, પિતામહાન્  
 ભીષ્મ વિગેરે પિતામહોને, આચાર્યાન્ દ્રોણ, કૃપાચાર્યાદિ આચા-

\* પુન્નામ્નો નરકાયસ્માત્પિતરં ત્રાયંતે સુતઃ । તસ્માત્પુત્ર ઇતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વયં-  
 મુવા । મનુ. જે માટે પુંનામના નરકમાંથી પિતાને પુત્ર તારે તે માટે જ પ્રક્ષા  
 એ પોતે જ એને પુત્ર એમ કહ્યું છે.

थेने, मातुलान् शल्यादि भोसाण पक्षनाञ्चोने, भ्रातृन् भीम, दुर्यो-  
धनादि बाधञ्चोने, पुत्रान् अलिमन्थु, लक्ष्मणु धत्यादि पुत्रोने,  
पौत्रान् लक्ष्मणुना पुत्र विगेरे पौत्रोने, तथा अने, सखीन् अश्व-  
त्थामादिक मित्रोने, श्वशुरान् द्रुपद विगेरे श्वसुरोने, च अने,  
सुहृदः सात्यकि, कृतवर्मादि परम मित्रोने, अपि पणु, एव अरे-  
अर, अपश्यत् जेवा दाज्ये।

भावार्थः—त्यां युद्धलभिमां अणुने, अन्ने सेनाञ्चोमां  
उसा रडेदा पोताना लृरिश्रवादि काकाञ्चोने, भीष्मादि पिता-  
महोने, द्रोणु, कृपाचार्यादि आचार्येने, शल्य विगेरे मामाञ्चोने,  
भीम, दुर्योधन विगेरे बाधञ्चोने, अलिमन्थु, लक्ष्मणु धत्यादि  
पुत्रो, तेमञ्च तेमना पुत्रो अटले के पोताना पौत्रोने, अश्वत्था-  
मादिक सभाञ्चोने, द्रुपद विगेरे श्वसुरोने अने सात्यकि, कृतवर्मा  
विगेरे मित्रोने पणु जेया. २६.

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयःसर्वान्बंधूनवस्थितान्॥२७॥

कृपया परयाऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

पदच्छेदः—तान्, समीक्ष्य, सः, कौन्तेयः, सर्वान्,  
बन्धून, अवस्थितान्, कृपया, परया, आविष्टः, विषीदन्, इदम्,  
अब्रवीत्.

वृत्पत्तिसमासाः—सम्यक् ईक्षित्वा इति समीक्ष्य । कुन्त्याः  
अपत्यं पुमान् कौन्तेयः । बध्नाति इति बंधुः तान् बंधून् । क्लृपते अनया  
इति कृपा, तथा कृपया । आ समन्तात् विष्टः व्याप्तः आविष्टः । विशेषेण  
सीदति इति विषीदन् ।



અન્વય અને અર્થ:—સઃ તે, કૌન્તેયઃ કુન્તીનો પુત્ર અર્જુન, અવસ્થિતાન્ ( યુદ્ધ માટે યથાસ્થિત) ગોઠવાયલા એવા, તાન્ તે, સર્વાન્ સર્વ, બન્ધૂન્ સગાસંબંધીઓને, સર્માક્ષ્ય જોઈને, પરયા ધણી, કૃપયા દયાથી, આવિષ્ટઃ ઘેરાયલો, ( થઈને ) વિષીદન્ ખેદ પામતો, હૃદમ્ આ ( પ્રમાણે વચન ), અબ્રવીત્ કહેવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—અર્જુન, પોતાના બધા સગાસંબંધીઓને યુદ્ધ માટે બરાબર ગોઠવાયલા જોઈને અત્યંત દયાથી ગળગળો થઈને ખેદ પામતો ભગવાનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: ૨૭.

અવતરણિકા:—આત્મજ્ઞાનને યથાથ નહીં જાણનાર અર્જુન, પોતાને અને બીજાઓને સંબંધી તરીકે જાણી યુદ્ધમાં પોતાનો અને સ્નેહીઓનો વિનાશ થવાનો પ્રસંગ ધારી અને સંબંધી જનોની હિંસા કરવી એ મહા પાપ છે એમ માની આર્દ્રહૃદયે ‘ યુદ્ધમાંથી પાછા ન હોવારૂપ ’ પોતાના પરમ ધર્મને ભૂલી જઈ, મહાન શોકસાગરમાં ડુબી ખેદ કરતો કરતો શું કહેવા લાગ્યો તે કહે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ॥

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદ:—દૃષ્ટ્વા, હમ્, સ્વજનમ્, કૃષ્ણ, યુયુત્સુમ્, સમુપસ્થિતમ્, સીદન્તિ, મમ, ગાત્રાણિ, મુખમ્, ચ, પરિશુષ્યતિ, વેપથુઃ, ચ, શરીરે, મે, રોમહર્ષઃ, ચ, જાયતે.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય જનઃ સ્વજનઃ તમ્ સ્વજનમ્ ।  
કર્ષયતીતિ કૃષ્ણઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે કૃષ્ણ ! યોદ્ધુમિચ્છુઃ યુયુત્સુઃ તમ્  
યુયુત્સુમ્ । સમ્યક્ સાવધાનતયા ઉપસ્થિતઃ સમુપસ્થિતઃ તં સમુપસ્થિતમ્ ।  
પરિતઃ સર્વતઃ શુષ્યતિ ઇતિ પરિશુષ્યતિ । રોમ્ણાં હર્ષઃ રોમહર્ષઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! હમમ્ આ,  
સમુપસ્થિતમ્ સારીરીતે ( ગોઠવાધને ) સ્થિર ઉભેલા, સ્વજનમ્  
મારા કુટુંબી જનોને, યુયુત્સુમ્ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા, દૃષ્ટા  
બેઠને, મમ મારા, ગાત્રાણિ અવયવો, સીદન્તિ શિથિલ થઈ  
જાય છે, ચ અને, સુખમ્ મોહું, પરિશુષ્યતિ અત્યંત સુકાય છે,  
ચ તેમ, મે મારા, શરીરે શરીરમાં, વેપથુઃ કંપ, ચ અને, રોમહર્ષઃ  
રોમાંચ ( રૂવાંડાંનું ઉભું થવું તે ) જાયતે થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! સારી રીતે ગોઠવાધને તૈયાર થઈ  
ઉભેલા આ મારા કુટુંબીઓને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા બેઠને  
મારા અવયવો શિથિલ થઈ જાય છે, મારું મોહું અત્યંત સુકાય  
છે, શરીર એકદમ કંપાયમાન થઈ જાય છે અને રોમાંચ ખડાં  
થાય છે. ૨૮-૨૯.

ગાળ્ડીવં સ્તંસતે હસ્તાત્ત્વક્ ચૈવ પરિદહ્યતે ॥

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥૩૦॥

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ॥

પદચ્છેદઃ—ગાળ્ડીવમ્, સ્તંસતે, હસ્તાત્, ત્વક્, ચ, એવ,  
પરિદહ્યતે, ન, ચ, શક્નોમિ, અવસ્થાતુમ્, ભ્રમતિ, ઇવ, ચ, મે,  
મનઃ, નિમિત્તાનિ, ચ, પશ્યામિ, વિપરીતાનિ, કેશવ.

**व्युत्पात्ते समासाः—**गाण्डिः अस्य अस्तीति संज्ञायाम् गाण्डीवम् । परितः दह्यते इति परिदह्यते । कश्च ईशश्च केशौ ब्रह्मेशौ तौ वाति गच्छति प्रेरयतीति केशवः तत्संबुद्धौ हे केशव ।

**अन्वय अने अर्थः—**वणी केशव हे केशव ! गाण्डीवः गांडीव ( नामनुं माङ् धनुष्य ), हस्तात् हाथमांथी, संसते पडी ञय छे, च तेभ, त्वक् थाभडी, एव पथु, परिदह्यते योत्-रक्ष्थी ञजे छे, च अने, अवस्थातुम् उलो रडेवाने ( पथु ), न, शक्नोमि हुं शक्तिमान् नथी, च तेभ, मे माङ्, मनः मन, भ्रमति, इव लभतुं डोय तेभ थाय छे, च अने विपरीतानि उलटां, निमित्तानि शकुनो ( अपशकुनो ), पश्यामि हुं जेठं छुं.

**सावार्थः—**वणी हे श्रीकृष्ण ! गांडीव नामनुं आ माङ् धनुष्य हाथमांथी पडी ञय छे, थाभडी पथु योत्तरक्ष्थी ञजे छे, हुं उलो रडेवाने पथु शक्तिमान् थतो नथी, माङ् मन ञण्णे लभतुं डोयनी तेवुं थाय छे अने हुं अशुल शकुनो जेठं छुं. ३०

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥

**पदच्छेदः—**न, च, श्रेयः, अनुपश्यामि, हत्वा, स्वज-नम्, आहवे, न, काङ्क्षे, विजयम्, कृष्ण, न, च, राज्यम्, सुखानि, च.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । आहूयन्ते शत्रवः अत्र इति आहवः तस्मिन् आहवे । विशेषेण जयः विजयः तम् विजयम् ।

अन्वय अने अर्थः—च वणी, आहवे युद्धमां, स्वजन-  
पोताना कुटुंबीअने, हत्वा हृष्टीने, श्रेयः कल्याणने, न, अनुप-  
श्यामि, हुं पाछणथी जेतो नथी. (अने तेथी) कृष्ण हे श्रीकृष्ण !  
विजयम् विजयने, न, काङ्क्षे हुं यडातो नथी, च तेभ, राज्यम्  
राज्यने, च अने, सुखानि सुभेने (पण), न (काङ्क्षे) यडातो नथी.

सावार्थः—वणी युद्धमां मारा कुटुंबीअने हृष्टीने पाछ-  
णथी मां कल्याण थर्ध शके अेम पण हुं जेध शकतो नथी अने  
तेथी हे श्रीकृष्ण ! हुं विजयने, राज्यने के सुभेने पण यडातो  
नथी. अर्थात् स्वजनोनी नाश करीने मने विजय विगेरे भेणव-  
वानी धर्या नथी. ३१.

अवतरणिकाः—क्षत्रियमात्रने राज्यनी आकांक्षा होवी जेधअे,  
कारणु के ते वडे ते पोताना पुत्र भाध विगेरे स्वजनोनी सगवड पूष करी  
शके छे. अेम कदाय भगवान् कहे तो तेना जवाप्यमां अर्गुन कहे छे:

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ३३

पदच्छेदः—किम्, नः, राज्येन, गोविन्द, किम्,  
भोगैः, जीवितेन, वा, येषाम्, अर्थे, कांक्षितम्, नः, राज्यम्,  
भोगाः, सुखानि, च, ते, इमे, अवस्थिताः, युद्धे, प्राणान्,  
त्यक्त्वा, धनानि, च.

वृत्पत्तिसमासाः— गावं भुवं धेनुं स्वर्गं वा विन्दते इति  
गोविन्दः तत्संबुद्धौ हे गोविन्द । भुज्यन्ते इति भोगाः तैः भोगैः ।

અન્વય અને અર્થ:—ગોવિન્દ હે ગોવિન્દ!, ન: અમને, રાજ્યેન રાજ્યવડે, કિમ્ શું? ( તેમજ ) ભોગે: વિષયભોગોવડે, વા અથવા, જીવિતેન જીવન વડે (પણ), કિમ્ શું ( લાભ ) ? ( કારણ કે ) યેષામ્ જેઓની, અથ ખાતર, ન: અમે, રાજ્યમ્ રાજ્ય, કાઙ્ક્ષિતમ્ ઇચ્છ્યું છે, ચ અને, ભોગા: ભોગો, (તેમજ) સુખાનિ સુખો, ( ઇચ્છ્યાં છે ), તે તેઓ, હમે આ ( તો ), પ્રાણાન્ પ્રાણો, ચ તથા, ધનાનિ ધનોને, ત્યક્ત્વા છોડીને, યુદ્ધે યુદ્ધમાં, અવસ્થિતા: સ્થિર થઈને ઉભા છે.

ભાવાર્થ:—હે ગોવિન્દ ! રાજ્ય, વિષયભોગ અથવા તો જીવનથી અમને શો લાભ ? કારણ કે જેઓની ખાતર અમે રાજ્ય, ભોગો અને સુખોને ઇચ્છીએ છીએ, તેઓ તો પોતાનાં પ્રાણ ધન વિગેરે બધું છોડીને અહીં યુદ્ધમાં ઉભેલા છે. ૩૩.

અન્યતરણિકા:—યુદ્ધમાં તે કાણ કાણ ઉભેલા છે તે કહે છે:

આચાર્યા: પિતર: પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહા: ॥

માતુલા: શ્વશુરા: પૌત્રા: શ્યાલા: સંબન્ધિનસ્તથા ૩૪

પદ્ધ્નેદ:—આચાર્યા:, પિતર:, પુત્રા:, તથા, એવ, ચ, પિતામહા:, માતુલા:, શ્વશુરા:, પૌત્રા:, શ્યાલા:, સંબન્ધિન:, તથા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ બન્ધ: સમ્બન્ધ:, સમ્બન્ધ: અસ્તિ યેષાં તે સમ્બન્ધિન: ।

અન્વય અને અર્થ:—આચાર્યા: દ્રોણાચાર્યાદિ આચાર્યો, પિતર: કાકાઓ, પિતામહા: બીપ્પ વિગેરે દાદાઓ, પુત્રા: અભિ-અન્યુ તથા પ્રતિવિન્ધ્યાદિ પુત્રો, ચ અને, તથા એવ તેમજ,

માતુલાઃ મામાઓ, શ્વશુરાઃ સસરાઓ, પૌત્રાઃ પૌત્રો, શ્યાલાઃ ધૂષ્ટ-  
ધુમ્નાદિ સાળાઓ, તથા અને, સંબન્ધિનઃ સંબંધીઓ (પણુ છે).

ભાવાર્થઃ—દ્રોણુ, કૃપ વિગેરે આચાર્યો, કાકાઓ, પિતા-  
મહો, પુત્રો, તેમજ મામા, સસરા, પૌત્રો, સાળાઓ અને  
બીજા સગા વહાલાઓ ( એ સર્વ યુદ્ધમાં લડવાને માટે તૈયાર  
થઈ ઉભેલા છે ). ૩૪.

અવતરણિકાઃ—“ હે અર્જુન ! તું કદાચ કૃપાથી એમને મારીશ  
નહિ, તો પણુ રાજ્ય-લોભથી તેઓ તને હણશે ” એમ કદાચ શ્રીકૃષ્ણુ  
કહે તો તેવી શંકા ધારી અર્જુન પોતે કહે છે :

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ૩૫ ॥

પદ્ધ્નેદઃ——एतान् , न, हन्तुम्, इच्छामि, घ्नतः, अपि,  
मधुसूदन, अपि, त्रैलोक्यराज्यस्य, हेतोः, किम्, नु, महीकृते.

व्युत्पत्तिसमासाः——मधुनामानं दैत्यं सूदयतीति मधुसूदनः  
तत्संबुद्धौ हे मधुसूदन । त्रयश्च ते लोकाश्च इति त्रैलोक्यम्, त्रैलोक्यस्य  
राज्यं त्रैलोक्यराज्यम् तस्य त्रैलोक्यराज्यस्य । मह्यते पूज्यते इति मही,  
मह्याः कृते महीकृते ।

અન્વય અને અર્થઃ—મધુસૂદન હે મધુનામના દૈત્યનો  
નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણુ ! ઘ્નતઃ ( મને ) મારતા એવા, અપિ પણુ,  
एतान् એઓને, ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ ત્રણુ  
લોકના રાજ્યના, हेतोः કારણથી, અપિ પણુ, નુ ખરેખર, हन्तुम्



હુણવાને, ન, ઇચ્છામિ હું નથી ઇચ્છતો ( તો ), મહીકૃતે ( કેવળ )  
પૃથ્વીને માટે ( તો ), કિમ્ શું ( ઇચ્છું ) ?

ભાવાર્થ:—હે મધુસૂદન ! એઓ મને મારતા હોય તો  
પણ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રૈલોક્યના રાજ્યની પ્રાપ્તિને  
માટે પણ હું એઓને હુણવા ઇચ્છતો નથી તો પછી એક પૃથ્વીના  
રાજ્ય માટે તો કેમજ હુણવાને ઇચ્છું ? નજ ઇચ્છું. ૩૫.

અવતરણિકા:—રાજ્ય ક્વચિત્ મળે તો પણ અમનેમહા ભયંકર  
પાપ એવા લાગે ભયથી કહે છે:

નિહત્ય ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ॥

પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હત્વૈતાનાતતાયિનઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદ:—નિહત્ય, ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્, નઃ, કા, પ્રીતિઃ, સ્યાત્,  
જનાર્દન, પાપમ્, એવ, આશ્રયેદ્, અસ્માન્, હત્વા, એતાન્,  
આતતાયિનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જનાન્ અર્દયતીતિ જનાર્દનઃ, અથવા  
જનાન્ અર્દતિ ગચ્છતિ પ્રેરયતીતિ જનાર્દનઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે જનાર્દન !  
આતતેન વિસ્તીર્ણેન શસ્ત્રાદિના અયિતું શીલં યેષાં તે આતતાયિનઃ તાન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—જનાર્દન હે જનાર્દન ! ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્  
ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનાદિને, નિહત્ય હુણીને, નઃ અમને, કા  
શેા, પ્રીતિઃ આનંદ, સ્યાત્ થાય ? ( કારણકે ) એતાન્ એ, આત-  
તાયિનઃ આતતાયીઓને, હત્વા હુણીને ( તો ), અસ્માન્ અમને,  
પાપમ્ પાપ, એવ જ, આશ્રયેદ્ લાગે.

ભાવાર્થ:—હે જનાર્દન ! ધૃતરાષ્ટ્રના એ દુર્યોધનાદિકોને હુણીને અમને શો આનંદ થવાનો હતો ? કારણ કે આતતાયિઓને હુણીને તો અમને કેવલ પાપજ લાગે. ૩૬.

અવતરણિકા:—યુદ્ધ રાજ્યસુખના ખરા ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં તો પોતાનાંજ સગાંઓનો વિનાશ થતો હોવાથી ખરા સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ માની અર્જુન કહે છે:

તસ્માન્નાર્હાં વયં હન્તું ધાર્ત્તરાષ્ટ્રાન્ સ્વબાન્ધવાન્ ॥  
સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવા ॥૩૭॥

પદચ્છેદ:—તસ્માત્, ન, અર્હાઃ, વયમ્, હન્તુમ્, ધાર્ત્ત-  
રાષ્ટ્રાન્, સ્વબાન્ધવાન્, સ્વજનમ્, હિ, કથમ્, હત્વા, સુખિનઃ,  
સ્યામ, માધવ.

૧ ‘ અમિદો ગરદશ્ચૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપહઃ । ક્ષેત્રદારહરશ્ચૈવ વહેતે હ્યાતતાયિનઃ ॥’ इति स्मृतेः एतेषां च सर्वप्रकारैराततायित्वात् । ‘ आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥’ ‘ न हिंस्यात् ’ इति धर्मशास्त्रात् ‘ आततायिनं हन्यात् ’ इति अर्थशास्त्रस्य दुर्बलत्वात् अस्मान् पापमेव आश्रयेदिति दर्शयति पार्थः ॥

“ આગ લગાડનાર, ઝેર આપનાર, શસ્ત્ર હાથમાં રાખીને મારવા આવનાર ધનનું હરણુ કરનાર, ક્ષેત્ર-જમીનને ખુચવી લેનાર, તથા સ્ત્રીનું હરણુ કરી લઈ, જનાર, એ છ મનુષ્ય આતતાયી કહેવાય છે. ” એ ધર્મશાસ્ત્રના સ્મૃતિવાક્યથી દુર્યોધનાદિકોનું બધી રીતે આતતાયિપણું સાબીત થાય છે, અને તેથી સ્મૃતિના “ આતતાયીને એકદમ કંઈ પણ વિચાર વિના હુણવો, તેમ કરતાં આતતાયીને વધ કરનારને કોઈ પણ જાતનું પાપ લાગતું નથી. ” એ નિયમ પ્રમાણે તેઓને વધ કરવો જોઈએ, એ સિદ્ધ થાય છે, છતાં પણ “ કોઈની હિંસા ન કરવી ” એ ધર્મશાસ્ત્ર, “ આતતાયીને મારવો ” એ અર્થશાસ્ત્રથી વિશેષ બલવત્ હોવાથી દુર્યોધનાદિકોના વધથી અમને જરૂર પાપજ લાગે. એ વાત અર્જુનના હૃદયમાં દ્રઢ થયેલી હોવાથી તે આપ્રમાણે ખોલ્યો છે.



**व्युत्पत्तिसमासाः—**स्वस्य जनः स्वजनः तम् स्वजनम् । सुखम् अस्ति येषां ते सुखिनः । मायाः लक्ष्म्याः धवः माधवः तत्संबुद्धौ हे माधव ।

**अन्वय अने अर्थः—**तस्मात् तेथी, धार्तराष्ट्रान्, दुर्योधनादि, स्वबान्धवान् पोताना अंधुओने, हन्तुम् हुणुवाने, वयम् अमे, न, अर्हाः योग्य नथी, हि कारणु के, स्वजनम् पोताना दुट्टुभीओने, हत्वा हुणीने, माधव हे माधव ! ( अमे ) सुखिनः सुभी, कथम् डेवी रीते, स्याम थधओ ?

**भावार्थः—**तेथी दुर्योधन विजेरे अमारा पोताना अंधुओने अमे हुणुवाने माटे योग्य नथी, कारणु के स्वजनाने मारीने हे माधव ! अमे डेवी रीते सुभी थधओ ? कही न थध शकीओ. 39.

**अवतरणिकाः—**‘स्वजननी तिस्राश्च द्रोपथी यतुं पाप अन्ने पक्षने समान लागे तेम छे, अतां दुर्योधनादिना ल्हेम पापने न गणुडारतां युद्ध करवा तैयार थया छे तेम तमारि पाणु पाप न व्ताणुतुं अने युद्ध करवुं’ अेम इहाय भगवान् श्रीकृष्णु इहे तो तेने माटे अर्तुन ये बोडथी इहे छे:

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ॥

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

**पदच्छेदः—**यद्यपि, एते, न, पश्यन्ति, लोभोपहतचेतसः, कुलक्षयकृतम्, दोषम्, मित्रद्रोहे, च, पातकम्, कथम्,

न, ज्ञेयम्, अस्माभिः, पापात्, अस्मात्, निवर्तितुम्, कुलक्ष-  
यकृतम्, दोषम्, प्रपश्याद्भिः, जनार्दन.

व्युत्पत्तिसमासाः—लोभेन उपहतानि चेतांसि येषां ते  
लोभोपहतचेतसः । कुलस्य क्षयः कुलक्षयः, कुलक्षयेन कृतः कुलक्ष-  
यकृतः तम् कुलक्षयकृतम् । दुष्यतीति दोषः तम् दोषम् । द्रुह्यतीति  
द्रोहः, मित्रस्य द्रोहः मित्रद्रोहः तस्मिन् मित्रद्रोहे । पातयति नरके इति  
पातकम् तत् पातकम् । प्रकर्षेण पश्यन्तीति प्रपश्यन्तः तैः प्रपश्याद्भिः ।

अन्वय अने अर्थः—यद्यपि जे हे, लोभोपहतचेतसः  
लोभथी दुष्टायुं ( विवेकरहित थयेदुं ) छे चित्त जेभनुं अेवा,  
एते अेओ, कुलक्षयकृतम् कुलनी हिंसाथी थता, दोषम् दोषने  
(पापने), च तेभज, मित्रद्रोहे मित्रना द्रोहथी थता, पातकम् पापने,  
न, पश्यन्ति जेता नथी, (तो पणु) जनार्दन हे जनार्दन ! कुलक्ष-  
यकृतम् कुलना नाशथी थता, दोषम् पापने, प्रपश्याद्भिः जेता अेवा,  
अस्माभिः अंभारे, अस्मात् आ, पापात् पापमांथी, निवर्तितुम्  
निवृत्त थवाने, कथम् शा भाटे, न, ज्ञेयम् न ज्ञेयुं जेधये ?

भावार्थः—जे हे लोभथी विवेकरहित चित्तवाणा अे  
दुयेधिन विगेरे कुलनी हिंसाथी थता पापने अने मित्रेना द्रोहथी  
थता पापने जेध शकता नथी, तोपणु हे जनार्दन ! कुलना  
नाशथी थता पापने ज्ञेयता अेवा अंभोअे आ ( कुलना विना-  
शउप) पापथी निवृत्त थवाने शा भाटे न ज्ञेयुं जेधये ? ३८-३९.

अवतरश्लिकाः—“ कुलना नाशथी अेवो अेओ दोष लागे छे ? अने  
तेथी शी हानि थशे, हे जेथी तुं युद्ध करवा भयंठतो नथी ? ” अेम  
भगवान् श्रीकृष्णु उहाय उहे तो तेने भाटे अर्जुन उहे छे:

કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ॥

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કુલક્ષયે, પ્રણશ્યન્તિ, કુલધર્માઃ, સનાતનાઃ, ધર્મે, નષ્ટે, કુલમ્, કૃત્સ્નમ્, અધર્મઃ, અભિભવતિ, ઉત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કુલસ્ય ક્ષયઃ કુલક્ષયઃ તસ્મિન્ કુલક્ષયે । પ્રકર્ષેણ નશ્યન્તિ ઇતિ પ્રણશ્યન્તિ । ધારયન્તીતિ ધર્માઃ, કુલસ્ય ધર્માઃ કુલધર્માઃ । ન ધર્મઃ અધર્મઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કુલક્ષયે કુલનો નાશ થતાં, સનાતનાઃ પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા ( એવા ), કુલધર્માઃ કુલના ( ઉચિત ) ધર્મે, પ્રણશ્યન્તિ નાશ પામે છે, ઉત ( સમુચ્ચય વાચક અન્વય), અને ધર્મે ધર્મ ( અગ્નિહોત્રાદિ ), નષ્ટે નાશ થઈ જતાં, અધર્મઃ અધર્મ, કૃત્સ્નમ્ આખા, કુલમ્ કુલને, અભિભવતિ ચોતરફથી ઘેરી લે છે.

ભાવાર્થઃ—કુલના પુરૂષોનો નાશ થતાં કુલપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા કુલોચિત ધર્મે ધર્માચરણ કરનારના અભાવથી નષ્ટ થઈ જાય છે, અને એ પ્રમાણે એ અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મે નાશ પામતાં બાકી રહેલા આખા કુલને અધર્મ ઘેરી લે છે. અર્થાત આખા કુલમાં અધર્મ ફેલાય છે. ૪૦.

અવતરણિકાઃ—કુલનો નાશ થવાથી બીજા પણ અનર્થકારક દોષો થાય છે તે કહે છે:

અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ ॥

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ષ્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અધર્માભિભવાત્, કૃષ્ણ, પ્રદુષ્યન્તિ, કુલ-  
સ્ત્રિયઃ, સ્ત્રીષુ, દુષ્ટાસુ, વાર્ષ્ણેય, જાયતે, વર્ણસંકરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભવતીતિ ભવઃ, અમિતઃ ભવઃ અભિભવઃ,  
અધર્મસ્ય અભિભવઃ અધર્માભિભવઃ તસ્માત્ અધર્માભિભવાત્ । પ્રકર્ષેણ  
દુષ્યન્તિ પ્રદુષ્યન્તિ । કુલસ્ય સ્ત્રિયઃ કુલસ્ત્રિયઃ । વૃષ્ણેઃ અપત્યં પુમાન્  
વાર્ષ્ણેયઃ તત્સંબુદ્ધૌ વાર્ષ્ણેય । વર્ણાનાં સંકરઃ વર્ણસંકરઃ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! અધર્માભિભવાત્  
અધર્મના ફેલાવાથી, કુલસ્ત્રિયઃ કુલની સ્ત્રીઓ, પ્રદુષ્યન્તિ દૂષિત  
અર્થાત્ વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે, ( અને એ પ્રમાણે ) સ્ત્રીષુ  
સ્ત્રીઓ દુષ્ટાસુ દુષ્ટ થતાં, વાર્ષ્ણેય હે વૃષ્ણિવંશમાં ઉત્પન્ન થએલ  
શ્રીકૃષ્ણ ! વર્ણસંકરઃ વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા, જાયતે  
પેદા થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! આ પ્રમાણે અધર્મને ફેલાવો  
થવાથી કુલની સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે, અને એ  
પ્રમાણે સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થતાં કુલમાં બધી પ્રજા વર્ણસંકર  
પેદા થાય છે. ૪૧.

અવતરણિકાઃ—વર્ણસંકર પ્રજા થવાથી અંતે તેનાં દેવાં જંભીર પરિ-  
ભ્રામો આવે છે તે અર્થન કહે છે.

સંકરો નરકાયૈવ કુલઘ્નાનાં કુલસ્ય ચ ॥

પતન્તિ પિતરો હ્યેષાં લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

પદચ્છેદઃ—સંકરઃ, નરકાય, એવ, કુલઘ્નાનામ્,  
કુલસ્ય, ચ, પતન્તિ, પિતરઃ, હિ, એષામ્, લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**સંક્રિયતે इति संकरः । कुलं घ्नन्तीति कुलघ्नाः तेषाम् कुलघ्नानाम् । पिण्डश्च उदकं च पिण्डोदके, एतयोः समाहारः पिण्डोदकम्, पिण्डोदकस्य क्रियाः पिण्डोदकक्रियाः, लुप्ताः पिण्डोदकक्रियाः येषां ते लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**સંકરઃ વર્ણુસંકર પ્રબ્લ, કુલઘ્નાનામ્ કુલનો નાશ કરનારાઓના, ચ તથા, કુલસ્ય કુલના, નરકાય નરકવાસ-અધોગતિને-માટે, एव च, ( પ્રવર્તતે થાય છે ) હિ અને તેથી, ( વર્ણુસંકર પ્રબ્લ નાસ્તિક થતી હોવાથી ) લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ લોપાયેલી છે પિંડદાન અને તર્પણાંજલિની ક્રિયા જેમની એવા, ( થવાથી ) एषाम् એમના, पितरः પિતૃઓ, ( પણ ) पतन्ति અધોગતિને પામે છે.

**ભાવાર્થઃ—**વર્ણુસંકર પ્રબ્લ, કુલનો નાશ કરનાર જે પુરૂષો છે તેમને તથા આખા કુલને અધોગતિમાં નાંખનારી થાય છે; અને તેથી વર્ણુસંકર પ્રબ્લ નાસ્તિક થવાને લીધે તે પિતૃઓની ક્રિયા ન કરતી હોવાથી પિંડદાન, અને તર્પણાંજલિની ક્રિયાઓ જેમની લુપ્ત થઈ ગઈ છે એવા તેમના પિતૃઓ પણ નરકમાં પડે છે. ૪૨.

दोषैरतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥

**પદચ્છેદઃ—**दोषैः, एतैः, कुलघ्नानाम्, वर्णसंकरकारकैः, उत्साद्यन्ते, जातिधर्माः, कुलधर्माः, च, शाश्वताः.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**कुलं घ्नन्तीति कुलघ्नाः तेषाम् कुलघ्ना-  
नाम् । कुर्वन्ति ते कारकाः, वर्णस्य संकरः वर्णसंकरः, वर्णसंकरस्य कारकाः  
वर्णसंकरकारकाः तैः वर्णसंकरकारकैः । जातेः धर्माः जातिधर्माः ।  
कुलस्य धर्माः कुलधर्माः ।

**अन्वय अने अर्थः—**कुलघ्नानाम् कुलनो नाशकरनारा-  
ओना, वर्णसंकरकारकैः वर्णसंकर प्रण उत्पन्न करनारा, एतैः अे,  
दोषैः दोषोवडे, जातिधर्माः जातिना-क्षत्रियत्वादिना धर्मा, च  
अने, शाश्वताः शाश्वत-निरंतरना, कुलधर्माः कुलधर्मा, उत्सा-  
द्यन्ते नाश पाभी जय छे.

**सावार्थः—**कुलनो नाश करनाराओना अे वर्णसंकर प्रण  
उत्पन्न करनारा दोषोवडे क्षत्रियत्वादि वगेरे जातिना धर्मा तथा  
परंपराथी आल्या आवता अथवा रडेनारा कुलधर्मा पणु नाश  
पाभी जय छे. ४३.

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥

नरकेऽनियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

**पदच्छेदः—**उत्सन्नकुलधर्माणाम्, मनुष्याणाम्, जना-  
र्दन, नरके, अनियतम्, वासः, भवति, इति, अनुशुश्रुम.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**उत्सन्नाः नष्टाः कुलधर्मा येषां ते उत्स-  
न्नकुलधर्माः तेषाम् उत्सन्नकुलधर्माणाम् । न नियतम् अनियतम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**जनार्दन हे जनार्दन ! ( आ  
प्रभाषे ), उत्सन्नकुलधर्माणाम् जेभना कुलना धर्मा नाश पाभ्या



છે એવા, મનુષ્યાણામ્ મનુષ્યોનો, અનિયતમ્ અનિશ્ચિત સમય સુધી, નરકે નરકમાં, વાસઃવાસ, ભવતિ થાય છે, इति એ પ્રમાણે, અનુશુશ્રુમ અમે પરંપરાથી સાંભળીએ છીએ.

ભાવાર્થ:—હે જનાર્દન ! આ પ્રમાણે જેમના કુલધર્મે નાશ પામ્યા છે એવાં મનુષ્યોનો અનિશ્ચિત સમય સુધી અર્થાત્ ઘણા લાંબા વખત સુધી નરકમાં વાસ થાય છે, એ પ્રમાણે અમે આચાર્યો પાસેથી સાંભળ્યું છે. ૪૪.

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ॥

यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

પદચ્છેદ:—અહો, વત, મહત્, પાપમ્, કર્તુમ્, વ્યવસિતાઃ, વયમ્, યત, રાજ્યસુખલોભેન, હન્તુમ્, સ્વજનમ્, ઉદ્યતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—રાજ્યસ્ય સુખં રાજ્યસુખમ્, રાજ્યસુખસ્ય લોભઃ રાજ્યસુખલોભઃ તેન રાજ્યસુખલોભેન । મહાંશ્વાસૌ પાપઃ મહાત્પાપઃ, તં મહત્પાપમ્ । સ્વસ્ય જનઃ સ્વજનઃ તં સ્વજનમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અહો, વત અરેરે ( અત્યન્ત ખેદ દર્શક અવ્યયો ) ( ખરેખર ), વયમ્ અમે, મહત્ મોટું, પાપમ્ પાપ, કર્તુમ્ કરવાને, વ્યવસિતાઃ તૈયાર થયા છીએ, યદ્ (કે) જે, રાજ્યસુખલોભેન રાજ્યસુખના લોભથી, સ્વજનમ્ પોતાના કુટુંબીઓને, હન્તુમ્ હણવાને માટે, ઉદ્યતાઃ ( અમે ) તૈયાર થયા છીએ.

ભાવાર્થ:—અરેરે ! ખરેખર અમે મોટું પાપ કરવાને તૈયાર થયા છીએ, કે જે રાજ્ય-સુખના લોભથી અમે અમારા પોતાના કુટુંબીઓનો નાશ કરવા માટે તૈયાર થયા છીએ. ૪૫.

અવતરણિકા:—“ જો તું શસ્ત્રનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ નહિ કરે તો તારા શત્રુઓ તને વગર હથિયારનો જોઈ ક્રોધ કરશે અથવા મારી નાખશે ” એમ કદાચ શ્રીકૃષ્ણ કહે તો તેને માટે અર્જુન કહે છે:

યદિ મામપ્રતીકારમશસ્ત્રં શસ્ત્રપાણયઃ ॥

ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

પદચ્છેદ:—યદિ, મામ્, અપ્રતીકારમ્, અશસ્ત્રમ્, શસ્ત્રપાણયઃ, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ, રણે, હન્યુઃ, તત્, મે, ક્ષેમતરમ્, ભવેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ન કૃતઃ પ્રતીકારઃ યેન સઃ અપ્રતીકારઃ તમ્ અપ્રતીકારમ્ । ન વિદ્યતે શસ્ત્રં યમ્ય સઃ અશસ્ત્રઃ તમ્ અશસ્ત્રમ્ । શસ્ત્રાણિ પાણિષુ યેષાં તે શસ્ત્રપાણયઃ । વિશેષેણ ક્ષેમમ્ ક્ષેમતરમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યદિ જો, અપ્રતીકારમ્ ખચવાનો ઉપાય ન કરતા (અને), અશસ્ત્રમ્ શસ્ત્રરહિત એવા, મામ્ મને, શસ્ત્રપાણયઃ હાથમાં હથિયાર ધારણ કરેલા, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, રણે રણભૂમિમાં, હન્યુઃ મારી નાખે, ( તો ) તત્ તે, મે મારે માટે, ક્ષેમતરમ્ વિશેષ કલ્યાણકારક, ભવેત્ થાય.

ભાવાર્થ:—કદાચ ખચવાનો ઉપાય ન કરતા અને શસ્ત્રરહિત એવા મને, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો રણભૂમિમાં મારી નાખે તો તે પણ મારે માટે વિશેષ કલ્યાણકારક થાય.’ ૪૬.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે અર્જુનનું વક્તવ્ય ધૃતરાષ્ટ્રને નિવેદિત કરી, ત્યાર પછી શું થયું તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:

૧ “પ્રાણત્રાણાદપિ પ્રકૃષ્ટો ધર્મઃ પ્રાણમૃતામહિંસા” — “પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા કરતાં પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવી એ પરમ ધર્મ છે ” એમ માની અર્જુનનું આ કહેવું છે.

संजय उवाच । संख्ये कहे छे:-

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

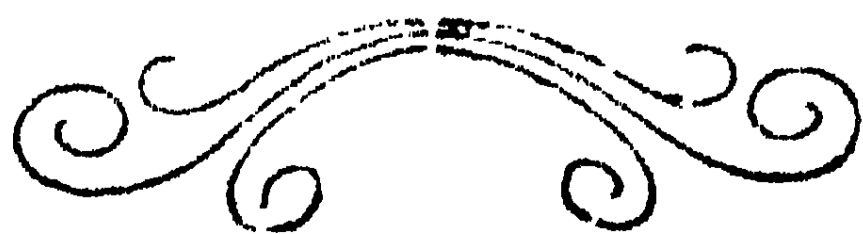
पदच्छेदः—एवम्, उक्त्वा, अर्जुनः, संख्ये, रथोपस्थे, उपाविशत्, विसृज्य, सशरम्, चापम्, शोकसंविग्नमानसः.

व्युत्पत्तिसमासाः—उपतिष्ठतीति उपस्थः, रथस्य उपस्थः रथोपस्थः तस्मिन् रथोपस्थे । शरेण सहितं सशरम् । शोकेन मंविग्नं संदिग्धं मानसं यस्य सः शोकसंविग्नमानसः ।

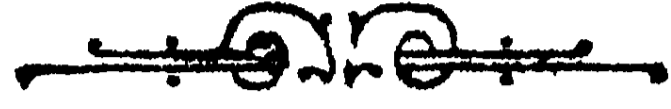
अन्वय अने अर्थः—अर्जुनः अर्जुन, संख्ये रथसंभ्रामभां, एवम् अे प्रभाषे, उक्त्वा कहीने, सशरम् आणुसहित, चापम् धनुष्यने, विसृज्य छोडीने, शोकसंविग्नमानसः शोकथी डेलायमान चित्तवाणे ( थधने ), रथोपस्थे रथना उपर, उपाविशत् जेसी गयो.

भावार्थः—अर्जुन रथसंभ्रामभां अे प्रभाषे जेडीने आणुसहित धनुष्यने छोडीने शोकथी डेलायमान चित्तवाणे थधने रथना उपर जेसी गयो. अर्थात् युद्ध न करवुं अेवा दद विचारथी शस्त्रने नाभी दधने शोकाकुल थध जेसी गयो. ४७.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रं श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीतसान्वयबोधिन्यांगुर्जर-टीकायाम् अर्जुनविषाद-यांगं नाम प्रथमाऽध्यायः ।



# द्वितीयोऽध्यायः ।



अवतरणिकाः—“अहिसा सौथी श्रेष्ठ धर्म छे ” ऐम मानी  
राज्यना तुच्छ बोझनी पातर स्वजनोनो संहार करी, महापाप बहोरी, दुष्ट-  
धर्मना नाशथी पितृशोसहित नरकमां पडवुं योग्य नथी.” ऐवी युद्धिथी  
युद्धमांथी अर्जुननी विमुष्पता सांभणीने, पोताना पुत्रोनो राज्य-दैन्य  
नाश नहि पामे ऐम.मानी स्वस्थ हृदये ऐकेला राजन धृतराष्ट्रने तेनी छोटी  
आशा दूर करवाना उद्देशथी संजय आ प्रमाणे कहेवा लाग्योः—

संजय उवाच । संजय कहे छेः—

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ॥

विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

पदच्छेदः—तम्, तथा, कृपया, आविष्टम्, अश्रुपूर्णाकु-  
लेक्षणम्, विषीदन्तम्, इदम्, वाक्यम्, उवाच, मधुसूदनः.

व्युत्पत्तिसमासाः—अश्रुभिः पूर्णो अतएव आकुले ईक्षणे  
यस्य सः अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः तम् अश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् । विषीदतीति विषीदन्  
तम् विषीदन्तम् । मधुं दैत्यविशेषं मूढयतीति मधुसूदनः ।

अन्वय अने अर्थः—मधुसूदनः श्रीकृष्णु भगवान्, तथा  
ते ( पूर्वमां कथा ) प्रमाणे, कृपया कृपाथी, आविष्टम् व्याप्त,  
अश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् आंसुओथी बरायेली अने तेथील आकुल-जोध  
न शक्य तेवी-आंभोवाणा, ( अने ) विषीदन्तम् जेह करता  
( ऐवा ), तमते ( अर्जुन )ने, इदम् आ ( प्रमाणे ), वाक्यम्  
वचन, उवाच कहेवा लाग्या.

**ભાવાર્થ:—**હે રાજન્ ! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સ્નેહને લીધે અત્યંત દયાથી વ્યાપ્ત અને આંસુઓના ભરાવાથી જેનાં નેત્રો આકુલ વ્યાકુલ થઈ ગયાં છે એવા અને તેથીજ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખેદ કરતા એવા અર્જુનને જોઈને તેને આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા. ૧.

**અવતરણિકા:—**ઉલટી બુદ્ધિને પ્રેરનાર શોકથી ઉપજેલા અત્યંત મોહના કારણથી, અર્જુન કાર્યાકાર્ય ( શું કરવું અને શું નહિ કરવું ) સૂલી જઈ સ્વધર્મથી વિમુખ થયો છે અને તેથી યુદ્ધનું પરિણામ વિપરીત આવશે એમ માની ઉત્તેજિત વચનોથી સ્વધર્મમાં પ્રેરવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેને નીચે પ્રમાણે સમજાવવા લાગ્યા:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

કુતસ્વા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ॥

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

**પદચ્છેદ:—**કુતઃ, ત્વા, કશ્મલમ્, ઇદમ્, વિષમે, સમુપ-સ્થિતમ્, અનાર્યજુષ્ટમ્, અસ્વર્ગ્યમ્, અકીર્તિકરમ્, અર્જુન.

**વૃત્પત્તિસમાસા:—**સમ્પૂર્ણેશ્વર્યાદિપદ્મગુણસમ્પન્નઃ શ્રીકૃષ્ણઃ અતएव भगः अस्य अस्तीति भगवान् । न आर्याः अनार्याः, अनार्यैः जुष्टम् अनार्यजुष्टम् । स्वर्गे भवम् स्वर्ग्यम् न स्वर्ग्यम् अम्वर्ग्यम् । न कीर्तिः अकीर्तिः तां करोतीति अकीर्तिकरम् ।

૧ શેશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય વિદ્યાયા યશસઃ શ્રિયઃ ।

જ્ઞાનવૈરાગ્યયોશ્ચૈવ ષણ્ણાં ભગ્ ઇતીદ્ગના ॥

સમગ્ર એશ્વર્ય, ચૌદ વિદ્યા, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ વસ્તુને ' ભગ ' કહેવામાં આવે છે અને તે જેનામાં હોય તે ભગવાન્ કહેવાય છે.

अन्वय अने अर्थः—अर्जुन हे अर्जुन ! अनार्यजुष्टम् अनार्योऽपि सेवेतुं, अस्वर्ग्यम् स्वर्गमां नहि लभे जनाइं, (अने) अकीर्तिकरम् अपकीर्ति करनाइं, इदम् आ, कश्मलम् मलिन-पणुं—निर्भलपणुं, विषमे अयोग्य वपते, त्वा तने, कुतः उयांथी, समुपस्थितम् थयुं ?

भावार्थः—हे अर्जुन ! आर्य जनोऽपि नहि सेवेतुं, स्वर्गमां नहि लभे जनाइं अर्थात् अधोगति करनाइं अने अप-कीर्ति करनार आ मलिनपणुं—निर्भलपणुं आवा अयोग्य प्रसंगे ताराभां उयांथी आव्युं ? २.

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

पदच्छेदः—क्लैब्यम्, मा स्म गमः, पार्थ, न, एतत्, त्वयि, उपपद्यते, क्षुद्रम्, हृदयदौर्बल्यम्, त्यक्त्वा, उत्तिष्ठ, परंतप.

व्युत्पत्तिसमासाः—क्लैब्यस्य भावः क्लैब्यम् तत् । दुर्बलस्य भावः दौर्बल्यम्, हृदयस्य दौर्बल्यम् हृदयदौर्बल्यम् तत् । परान् ( शत्रून् ) तापयतीति परंतपः तत्संबुद्धौ हे परंतप ।

अन्वय अने अर्थः—पार्थ हे पृथाना पुत्र ! क्लैब्यं नपुंसकने योग्य अेवा अधैर्यने, मा स्म गमः तुं प्राप्त न था, एतत् अे, त्वयि तारा भाटे, न, उपपद्यते योग्य नथी, ( भाटे ) क्षुद्रम् हुलका कारणुथी उत्पन्न थयेल-क्षुलक, ( अेवा ) हृदय-दौर्बल्यम् हृदयना दुर्भलपणुने, त्यक्त्वा छोडीने, परंतप हे शत्रुओने ताप आपनार ( अर्जुन ) ! उत्तिष्ठ तुं वसे था.



ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! તું ન ખુંસકને યોગ્ય એવા અધૈર્યને એટલે નિર્બલતાને ન પામ, કારણ કે એ તારા ( જેવા ક્ષત્રિયને ) માટે યોગ્ય નથી. માટે હૃદયની ક્ષુલ્લક દુર્બલતાને છોડીને, હે પરંતપ ! તું ( યુદ્ધ કરવા માટે ) ઉભો થા. ૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધ માટે પ્રેરાયેલા યુદ્ધમાં, શોકથી વેરાયલા ચિત્તને લીધે કંઈ પણ ન સમજતાં અર્જુન પહેલાંનો પોતાનો અભિપ્રાય જેમનો તેમ પાછો ભગવાન પ્રત્યે કહે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

કથં ભીષ્મમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ॥

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

પદચ્છેદ:—કથમ્, ભીષ્મમ્, અહમ્, સંખ્યે, દ્રોણમ્, ચ, મધુસૂદન, ઇષુભિઃ, પ્રતિયોત્સ્યામિ, પૂજાર્હો, અરિસૂદન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—બિમેતિ શત્રવઃ યસ્માત્ સ ભીષ્મઃ તમ્ ભીષ્મમ્ । અરીન્ સૂદયતીતિ અરિસૂદનઃ તત્સંબુદ્ધૌ હે અરિસૂદન । પૂજામ્ અર્હતઃ ઇતિ પૂજાર્હો ।

અન્યથ અને અર્થ:—મધુસૂદન હે મધુસૂદન ! ભીષ્મમ્ ભીષ્મ, ચ અને, દ્રોણમ્ દ્રોણાચાર્યની સામે, સંખ્યે યુદ્ધમાં, અહમ્ હું, ઇષુભિઃ બાણોવડે, કથમ્ કેવી રીતે, પ્રતિયોત્સ્યામિ યુદ્ધ કરીશ ? ( કારણ કે ) અરિસૂદન હે શત્રુવિનાશક ભગવાન, ( ભીષ્મ અને દ્રોણ બન્ને પુષ્પ ચંદન વિગેરેથી ) પૂજાર્હો પૂજવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—હે મધુસૂદન ! યુદ્ધમાં ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યની સામે બાણોવડે હું કેવી રીતે પ્રહાર કરીશ ? કારણ કે,

હે ભગવન્, તેઓ બન્ને તો મારે અવશ્ય પૂજન કરવા યોગ્યજ છે તેથી મારે તેમને યુદ્ધમાં પ્રહારો કરવા યોગ્ય નથી. ૪.

અવતરણિકા:—‘યુદ્ધ ન કરવાથી રાજ્ય મળશે નહિ, અને તેથી ભોગઐશ્વર્ય પણ રહેશે નહિ, તો પછી આજીવિકા માટે ભિક્ષા મેળવવા માટે આમનેમ ભટકવું પડશે,’ એ શંકા ને કદિ શ્રીકૃષ્ણ કરે તો ‘તે ભિક્ષાન પણ અમને, ગુરુઓને ન હણીને ઈષ્ટ છે, પરંતુ યુદ્ધ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ હોવા છતાં પણ શિષ્ટ વર્ગનો વધ થાય તેવું યુદ્ધ, કેવળ પોતાની વૃત્તિ—આજીવિકા અર્થે કરવું એ મહા પાપ છે’ એમ માની અર્જુન કહે છે:

ગુરૂનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્

શ્રેયો ભોક્તું મૈક્ષ્યમપીહ લોકે ॥

હત્વાર્થકામાન્સ્તુ ગુરૂનિહૈવ

મુંજીય મોગાન્નૃધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—ગુરૂન્, અહત્વા, હિ, મહાનુભાવાન્, શ્રેયઃ, ભોક્તુમ્, મૈક્ષ્યમ્, અપિ, ઇહ, લોકે, હત્વા, અર્થકામાન્, તુ, ગુરૂન્, ઇહ, એવ, મુંજીય, મોગાન્, નૃધિરપ્રદિગ્ધાન્.

વૃત્પત્તિસમાસા:—ન હત્વા અહત્વા । મહાન્ અનુભાવઃ યેષાં તે મહાનુભાવાઃ તાન્ મહાનુભાવાન્ । અતિશયેન પ્રશસ્યમિતિ શ્રેયઃ । ભિક્ષાણાં સમૂહો મૈક્ષ્યમ્ । અર્થઃ એવ કામઃ યેષાં તે અર્થકામાઃ તાન્ અર્થકામાન્ । ગૃણન્તિ ધર્મે વા ગિરંતિ અજ્ઞાનમ્ ઇતિ ગુરવઃ તાન્ ગુરૂન્ । મુંજ્યન્તે ઇતિ મોગાઃ તાન્ મોગાન્ । નૃધિરેણ પ્રકર્ષેણ દિગ્ધાઃ ઇતિ નૃધિરપ્રદિગ્ધાઃ તાન્ નૃધિરપ્રદિગ્ધાન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—મહાનુભાવાન્ મોટા માહાત્મ્ય-  
વાળા એટલે વેદ, વેદાંગનું અધ્યયન, તપ, આચાર વિગેરેથી  
પ્રભાવશાલી ( એવા ), ગુરૂન્ ગુરૂઓને, અહત્વા હણ્યા સિવાય,  
હિ જ, હહ આ, લોકે લોકમાં, મૈક્ષ્યમ્ લિક્ષાથી મેળવેલું અન્ન,  
અપિ પણ, મોક્તુમ્ ખાવાને માટે, શ્રેયઃ કલ્યાણકારક, ( છે  
પરન્તુ ) અર્થકામાન્ અર્થ-ધન દ્રવ્યાદિની ઇચ્છાવાળા, ગુરૂન્  
ગુરૂઓને, હત્વા હણીને, તુ તો, હહ અહીં ( આ લોકમાં ),  
રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ લોહીથી ખરડાયલા, મોગાન્ ભોગોને, एव જ,  
મુઝીય હું ભોગવું !

ભાવાર્થ:—વેદાદિના અધ્યયનથી તથા તપ, આચાર  
વિગેરેથી મહા-પ્રભાવશાલી ગુરૂઓને હણ્યા સિવાય કવચિત્  
આ લોકમાં લિક્ષાન્ન પણ ખાવું પડે તો તે પણ વિશેષ કલ્યાણ-  
કારક હું માનું છું, પરન્તુ ધનલોભી ગુરૂઓને જે હું રાજ્યસુખા-  
દિની ઇચ્છાથી હણું તો તો આ લોકમાં લોહીથી ખરડાયલા  
ભોગોને જ હું ભોગવું ! એટલે ગુરૂઓને મારીને રાજ્ય સુખ-  
ભોગવવા કરતાં લિક્ષાન્ન ખાવું સારું એમ મારું માનવું છે. ૫.

અવતરણિકા:— 'ક્ષત્રિઓને સ્વધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ જ શ્રેયસ્કર છે,  
એમ જે હોય તો તેને માટે અર્જુન કહે છે:

ન ચૈતદ્વિદ્મઃ કતરન્નો ગરીયો

યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ ॥

યાનેવ હત્વા ન જિજીવિષામ-

સ્તેઽવસ્થિતાઃ પ્રમુખે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, ચ, એતદ્, વિદ્મઃ, કતરત્, નઃ, ગરીયઃ, યદ્, વા, જયેમ, યદિ, વા, નઃ, જયેયુઃ, યાન, એવ, હત્વા, ન, જિજીવિષામઃ, તે, અવસ્થિતાઃ, પ્રમુખે, ધાર્તરાષ્ટ્રઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન ગુરુ ઇતિ ગરીયઃ । જીવિતુમ્ ઇચ્છામઃ ઇતિ જિજીવિષામઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ચ વળી, નઃ અમારૂં (અમારે માટે), કતરત્ કચું, ગરીયઃ શ્રેષ્ઠ (છે), યદ્ કે, વા અથવા, જયેમ અમે જીતીએ, વા અથવા, યદિ જો, નઃ અમને, જયેયુઃ તેઓ જીતે, એતત્ એ, ન, વિદ્મઃ અમે જાણતા નથી, (પરંતુ) યાન જેમને, હત્વા હણીને, ન, એવ, જિજીવિષામઃ અમે જીવવાને નથી જ ઈચ્છતા, તે તે, ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, (તો અમારી) પ્રમુખે સામેજ, અવસ્થિતાઃ સ્થિર થઈને ઉભેલા છે.

ભાવાર્થઃ—વળી અમારે માટે લિક્ષાન્ત શ્રેષ્ઠ છે કે અથવા યુદ્ધ તે પણ અમે જાણતા નથી તેમ અમે તેમને જીતીશું યા તેઓ અમને જીતશે. તે પણ અમે જાણતા નથી. વળી કદાચ અમને જય મળે તોપણ જેમને હણીને અમે જીવવા નથી જ ઈચ્છતા તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તો યુદ્ધમાં અમારી સામેજ યુદ્ધ માટે મોખરે ઉભેલા છે. ૬.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે એક તરફ પાપ અને બીજી તરફ સ્વધર્મ એમ બંનેથી મુઝાએલો અર્જુન પોતાને કયો માર્ગ કહ્યાણુકારક છે તે જાણવાના હેતુથી ભગવાનને પૂછે છે:

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ

પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ॥

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥

पदच्छेदः—कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः, पृच्छामि, त्वाम्, धर्मसंमूढचेताः, यत्, श्रेयः, स्यात्, निश्चितम्, ब्रूहि, तत्, मे, शिष्यः, ते, अहम्, शाधि, माम्, त्वाम्, प्रपन्नम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—कृपणस्य भावः कार्पण्यम्, कार्पण्यस्य दोषः कार्पण्यदोषः, तेन उपहतः स्वभावः यस्य सः कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः । धर्मेण संमूढं चेतः यस्य सः धर्मसंमूढचेताः । अतिशयेन प्रशस्यम् इति श्रेयः ।

अन्वय अने अर्थः—कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः ( आत्म-ज्ञाननी आमीने लधने पोताना संभंधीओनो वियोग केम सहन थशे ? आवी लावनाइप ) कार्पण्य-दीनता-ना दोषथी स्वभावमां विकृति पाभेला ओवे, (अने) धर्मसंमूढचेताः धर्मना ज्ञानविषयमां अविवेक-सारासारना विचाररहित थयेल छे चित्त जेनुं ओवे, (हुं) त्वाम् तमने, पृच्छामि पूछुं छुं ( के मारे माटे ), यत् जे, निश्चितम् निश्चित करायलुं, श्रेयः कल्याण, स्यात् होय, तत् ते, (तमे) मे मने, ब्रूहि कडो, अहम् हुं, ते आपनो, शिष्यः शिष्य छुं, (माटे) त्वाम् आपने, प्रपन्नम् शरणे आवेला (ओवा), माम् मने, शाधि आप उपदेश आपो.

भावार्थः—दीनताना दोषथी जेनुं अंतःकरण मुआर्ध गयुं छे ओवे। अने कर्तव्याकर्तव्यमां संदेहयुक्त चित्तवाणे। हुं आपने पूछुं छुं के, डे भगवन् ! मारे माटे जे निश्चित करायलुं परम

श्रेय-कल्याण-होय ते मने कडो, अर्थात् शुं करवाथी मांइं कल्याणु  
थाय ते आप मने कडो, हुं आपने शिष्य हुं अने आपने  
शरणे आवेलो हुं माटे आप मने उपदेश आपो ! ७.

अवतरणिका:—अत्यारे युद्धसमये कर्तव्य कर्म छोडीने विषयान्तर  
तरह होडी जे परमकल्याणनीज सा करणुथी छिछा राप्ते छे ? जेम  
कदाय भगवान् प्रश्न करे तो तेने माटे कहे छे:

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्

यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ॥

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं

राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

पदच्छेदः—न, हि, प्रपश्यामि, मम, अपनुद्याद्, यत्,  
शोकम्, उच्छोषणम्, इन्द्रियाणाम्, अवाप्य, भूमौ, असपत्नम्,  
ऋद्धम्, राज्यम्, सुराणाम्, अपि, च, आधिपत्यम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—शोचति येन सः शोकः । उच्छोषयतीति  
उच्छोषणः तम् उच्छोषणम् । राज्ञः इदम् राज्यम् । सुष्ठु राजन्ते इति  
सुराः । न विद्यते सपत्नः शत्रुः यस्मिन् तत् असपत्नम् तत् । अधि-  
पतेः भावः आधिपत्यम् तत् ॥

अन्वय अने अर्थः—भूमौ पृथ्वी उपर, असपत्नम्  
निष्क'टक-शत्रुरहित, रुद्धम् धनधान्यादिथी समृद्ध (अवुं).  
राज्यम् राज्य, च अने, सुराणाम् देवानुं, आधिपत्यम् अधिपति  
पणुं, अवाप्य भेजवीने, अपि पणु, यद् जे, इन्द्रियाणाम् इन्द्रि-



એને, ઉચ્છ્રોષણમ્ અત્યંત સૂકાવી નાખનાર, મમ મારા, શોકમ્ શોકને, અપનુચ્ચાદ દૂર કરે, (તત્ તેવું કંઈપણ,) હિ ખરેખર, ન, પ્રપશ્યામિ હું જોતો નથી.

ભાવાર્થ:—પૃથ્વીપર નિષ્કંટક અને અનેક પ્રકારની સમૃદ્ધિયુક્ત એવું રાજ્ય, તેમ દેવેના રાજા ઇન્દ્રની પહવી પણ મને પ્રાપ્ત થાય તો પણ હું શ્રીકૃષ્ણ ! ઇન્દ્રિયેને અત્યંત સુકાવી નાખનારા મારા શોકને જે કોઈ દૂર કરી શકે એવું કંઈપણ હું જોતો નથી. અર્થાત્ કોઈપણ રીતે મારો શોક દૂર થઈ શકે તેમ નથી. ૮.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે અર્જુને પોતાનો અભિપ્રાય ભગવાનને જણાવ્યો, તે વાત સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:

સશ્રય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥१॥

દર્ષદ્દેદ:—એવમ્, ઉક્ત્વા, હૃષીકેશમ્, ગુડાકેશઃ, પરંતપઃ, ન, યોત્સ્યે, ઇતિ, ગોવિન્દમ્, ઉક્ત્વા, તૂષ્ણીમ્, વભૂવ, હ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—હૃષીકાણાં ઇન્દ્રિયાણામ્ ઈશઃ હૃષીકેશઃ તમ્ હૃષીકેશમ્ । ગુડાકાયાઃ નિદ્રાયાઃ ઈશઃ ગુડાકેશઃ । પરાન્ તાપયતીતિ પરંતપઃ । ગાઃ વિન્દતે ઇતિ ગોવિન્દઃ તમ્ ગોવિન્દમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—પરંતપઃ શત્રુએને તપાવનાર (એવે), ગુડાકેશઃ નિદ્રાને જીતનાર અર્જુન, હૃષીકેશમ્ ઇન્દ્રિયેના પ્રવર્તક-સ્વામી-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, એવમ્ એ પ્રમાણે,

उक्त्वा कहीने, ( वणी ) न, योत्स्ये हुं युद्ध करीश नहि, इति ऐ प्रभाषे, गोविन्दम् गोविन्दने, उक्त्वा कहीने, तूष्णीम्, ह युपज, बभूव थध गयो.

सावार्थः—शत्रुओने तपावनार अने निद्राने जतनार ओवे अर्जुन धन्द्रियोना धश्वर लगवान् श्रीकृष्णने उपर प्रभाषे कहीने वणी “ हे श्रीकृष्ण हुं युद्ध करीश नहि ” ऐम गोविन्द श्रीकृष्णने कहीने युपयाप थधने कंधपणु ओह्यो नहि, पणु शांत थध गयो. ६.

अप्रतरणिकाः—अर्जुनेन ऐ प्रभाषे ओतीने शांत थध गया पधी लगवाने शुं कथुं ते संजय कहे छे:

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

पदच्छेदः—तम्, उवाच, हृषीकेशः, प्रहसन्, इव, भारत, सेनयोः, उभयोः, मध्ये, विषीदन्तम्, इदम्, वचः.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रहसति इति प्रहसन् । भरतस्य अपत्यं पुमान् भारतः तत्संबुद्धौ हे भारत । विषीदति इति विषीदन् तम् विषीदन्तम् ।

अन्वय अने अर्थः—भारत हे भरतवंशोत्पन्न धृतराष्ट्र राज ! ( त्थार पधी ) उभयोः अने, सेनयोः सेनाओनी, मध्ये वचमां, विषीदन्तम् शोक करता ( ओवा ), तम् ते ( अर्जुन ) ने, हृषीकेशः धन्द्रियोना स्वामी श्रीकृष्ण लगवान्, प्रहसन्, इव जणु हुसता डायनी तेनी भाङ्क थधने, इदम् आ, वचः वचन, उवाच कहेवा लाग्या.

**ભાવાર્થ:—**હે ભરતવંશોત્પન્ન ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યારપછી બંને સેનાઓની વચમાં એ પ્રમાણે શોક કરતા અર્જુનને ઇંદ્રિયોના નિયામક એવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, જાણે કે ઉપહાસ કરતા હોય તેમ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

**અવતરણિકા:—**“ દૃષ્ટ્વા તુ પાણ્ડવનીકમ્—પાંડવોના સૈન્યને જોઈને ” ઇત્યાદિ પ્રથમાધ્યાયના બીજા શ્લોકથી તે “ ન ચોત્સ્ય ઇતિ ગોવિન્દમુક્ત્વા તૂર્ણીં વ્રભૂવ હ ” એ બીજા અધ્યાયના નવમા શ્લોક સુધી. શોક, મોહ વિગેરે સંસારના કારણરૂપ દોષોનું દૂશન કરાવવામાં આવ્યું. તેમજ અર્જુને રાજ્ય, ગુરુ, પુત્ર, મિત્ર, ઉપકાર કરનારા સ્વજનો, અને સંબંધીઓ તરફ “ હું તેમનો, અને તેઓ મારા, ” એવી મમત્વ બુદ્ધિથી તેમના જ્નેહ અને વિયોગ નિમિત્ત, શોક અને મોહ બતાવ્યા. શોક અને મોહથી અર્જુનનું ચિત્ત ઘેરાઈ જવાથી, વિવેક અને વિજ્ઞાન રહિત થયેલા અર્જુને, યુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે એમ સમજી યુદ્ધમાં પોતાની મેંદ પ્રવૃત્ત થયેલા બતાં, હિંસા કરવાથી પાપ લાગશે એવા ભયથી તેમાંથી એક પાત્રી નિવૃત્તિ લેવા નિશ્ચય કર્યો, અને પારકો ધર્મ-ભિક્ષાથી જીવન નિભાવવું તેનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થયો. શોક અને મોહ જેમનાં ચિત્ત ઉપર આરુઢ થયા હોય, તેવાં સર્વ પ્રાણિઓને પોતાના ધર્મનો ત્યાગ અને પરધર્મનું સેવન કરવાની અવગણી બુદ્ધિ સૂઝે છે, અને કદાચ તેઓ પોતાના ધર્મનું આચરણ કરે તો પણ તેઓની કાયા, વાણી અને મનની પ્રવૃત્તિ ફક્ત આશા-યુક્ત અને કર્તા, ભોક્તાના અભિમાન સહિત થાય છે, અને એ પ્રમાણે અભિમાન થવાથી તેમને ધર્મ અને અધર્મના સંચયથી ઇષ્ટ-દેવયોનિમાં જન્મ, અનિષ્ટ-પશુ પક્ષી-ઇત્યાદિની યોનિમાં જન્મ, અથવા ઇષ્ટ-અનિષ્ટ-મિશ્ર-સુખદુઃખમિશ્ર મનુષ્યયોનિમાં જન્મ ધારણ કરવા પડે છે, અને એ પ્રમાણે દરેકનું સંસારચક્ર અપિરત ચાલે છે, તેટલા માટે તે સંસારના બીજા-કારણ રૂપ શોક, અને મોહની ગતિ તે પ્રાણ્યપાપરૂપ કર્મમાત્રના ફલના ત્યાગ-સહિત જ્ઞાનવિના અંધ થતી નથી, તેથી અર્જુનને સ્વધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરવાને નિમિત્તે કર્મના ફલના ત્યાગયુક્ત આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન્ વાસુદેવ બધા મનુષ્યોની ઉપર કૃપા વરસાવવાના હેતુથી અર્જુનને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસે ॥

ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

પદ્ધ્નેદઃ—અશોચ્યાન્, અન્વશોચઃ, ત્વમ્, પ્રજ્ઞાવાદાન્, ચ, ભાષસે, ગતાસૂન્, અગતાસૂન્, ચ, ન, અનુશોચન્તિ, પંડિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શોચિતું યોગ્યાઃ શોચ્યાઃ, ન શોચ્યાઃ અશોચ્યાઃ તાન્ અશોચ્યાન્ । પ્રકર્ષેણ જ્ઞાયતે અનયા સા પ્રજ્ઞા, પ્રજ્ઞાયાઃ વાદાઃ પ્રજ્ઞાવાદાઃ તાન્ પ્રજ્ઞાવાદાન્ । અસ્યન્તે દીપ્યન્તે ઇતિ અસવઃ, ગતાઃ અસવઃ યેષાં તે ગતાસવઃ તાન્ ગતાસૂન્ । ન ગતાઃ અસવઃ યેષાં તે અગતાસવઃ તાન્ અગતાસૂન્ । પંડિતો અસાધારણા બુદ્ધિઃ અસ્તિ યેષાં તે પંડિતાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—( હે અર્જુન ! ) ત્વમ્ તું, અશોચ્યાન્ શોક ન કરવા યોગ્યનો, અન્વશોચઃ શોક કરી રહ્યો છે, ચ તથા, પ્રજ્ઞાવાદાન્ પંડિતોનાં જેવાં વચનો, ભાષસે બોલે છે, ( પરંતુ ) પંડિતાઃ આત્માસંબંધી બુદ્ધિવાળા, ગતાસૂન્ મરેલાઓનો, ચ અને, અગતાસૂન્ જીવતાંઓનો, ન, અનુશોચન્તિ શોક કરતા નથી.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જેમનો શોક કરવા જેવો નથી તેમનો તું શોક કરે છે, અને આત્મજ્ઞાનીઓનાં જેવાં વચનો બોલે છે પરંતુ આત્મજ્ઞાનીઓ તો મરેલાં કે જીવતાંને કદિપણુ શોક કરતા નથી, અને તે પ્રમાણે તારે પણ કોઈનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૧.

અવતરણિકા:—મરેલાં અને જીવતાં પ્રાણિઓ એ કલ્પનામાત્ર છે, વસ્તુતઃ પ્રાણિમાત્ર નિત્ય ઈશ્વરનાં અંશ હોઈને નિત્યજ છે, તેથી તેઓને માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી તે કહે છે:

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ॥

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, તુ, એવ, અહમ્, જાતુ, ન, આસમ્, ન, ત્વમ્, ન, ઇમે, જનાધિપાઃ, ન, ચ, એવ, ન, ભવિષ્યામઃ, સર્વે, વયમ્, અતઃ, પરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અધિકં પાન્તીતિ અધિપાઃ, જાયન્તે ઇતિ જનાઃ, જનાનામ્ અધિપાઃ જનાધિપાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અહમ્ હું, તુ (લેહદર્શક અન્વય,) જાતુ કોઈ પણ સમયે, ન, આસમ્ ન હોતો, ન એમ નથી, એવ તેમજ, ત્વમ્ તું, ન ન (હોતો), ઇમે આ, જનાધિપાઃ રાજાઓ, ન ન (હોતા), ચ અને, અતઃપરમ્ હવે પછી, વયમ્ આપણે, સર્વે બધા, ન ભવિષ્યામઃ નહિ, હોઈ શું, (ઈતિ) ન એમ (પણ) નથી.

ભાવાર્થઃ—હું કોઈ પણ સમયે નહિ હોતો એમ નથી, તેમજ તું તથા આ સઘળા રાજાઓ પણ નહિ હોતા એમ નથી, અને હવે પછી પણ આપણે બધા નહિ હોઈશું એમ નથી. અર્થાત્ ત્રણે કાલમાં આપણે હતા, છીએ અને હોઈશું અને તેજ પ્રમાણે ભૂતમાત્રનું, ઈશ્વરના અંશ તરીકે અસ્તિત્વ છે તેથી નિત્ય અને અવિનાશિ સ્વરૂપે કોઈનો પણ શોક કરવો જોઈએ નહિ. ૧૨.

અવતરણિકાઃ—આત્મા કૈવી રીતે નિત્ય-અવિનાશી છે ? તે વિષે દષ્ટાંત આપી ભગવાન કહે છે:

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥

तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

पदच्छेदः—देहिनः, अस्मिन्, यथा, देहे, कौमारम्, यौवनम्, जरा, तथा, देहान्तरप्राप्तिः, धीरः, तत्र, न, मुह्यति.

व्युत्पत्तिसमासाः—देहः अस्य अस्तीति देही तस्य देहिनः । कु इपत् मारः कामो यस्य सः कुमारः, कुमारस्य भावः कौमारम् । यौतीति युवा, यूनः भावः यौवनम्, । जीर्यन्ते अङ्गानि यस्याम् अवस्थायां सा जरा । अन्य देहः देहान्तरः, देहान्तरस्य प्राप्तिः देहान्तरप्राप्तिः ।

अन्वय अने अर्थः—यथा ज्ञेभ, देहिनः आत्मान्नी, अस्मिन् आ, देहे देहभां, कौमारम् कुमार अवस्था, यौवनम् युवावस्था, ( अने ) जरा वृद्धावस्था, ( छे ) तथा तेवीञ् रीते, देहान्तरप्राप्तिः भीञ् शरीरनी प्राप्ति ( थवी ते पणु छे ), ( अने तेथी ) धीरः धीर पुंश्च, तत्र ते विषयभां, न, मुह्यति मोह पाभतो नथी.

भावार्थः—ज्ञेवी रीते आत्मान्नी आ अेक ञ् शरीरनी अंदर कुमारावस्था, युवावस्था अने वृद्धावस्था अेभ त्रणु प्रकारनी स्थिति थाय छे, तेवी ञ् रीते अे आत्माने अेक शरीर छोडी भीञ् भीञ् शरीरोभां पणु ञ्पुं पडे छे अने तेथी डोर्ध पणु निमित्ते मृत्यु पाभी देहान्तरने प्राप्त थवाना विषयभां स्थिरभुद्धिवाणे धीरपुंश्च मोह पाभतो नथी, अर्थात् आत्माने अनित्य के क्षणध्वंसी न मानतां अविनाशीभानी पंच-महा-



ભૂતના આ શરીરનેજ અસ્થિર માની તે કાલાન્તરે નાશ પામવાનુંજ છે એમ માની તેનો શોક કરતો નથી. ૧૩.

**અવતરણિકા:**—આત્મા નિત્ય હોવાને લઈને, તથા શોક, મોહાદિઃ ક્ષણવંચી હોવાથી તેમનો અભાવ માની લઈએ, તોપણ તેમના નિમિત્તે થતાં સુખદુઃખોથી તેઓનું નિવારણ થણી મુશ્કેલીથી થઈ શકે છે એમ કદાચ અર્જુન શંકા કરે તો તેના સંબંધમાં ભગવાન કહે છે:

**માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌતેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ॥**

**આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥**

**પદચ્છેદ:**—માત્રાસ્પર્શાઃ, તુ, કૌતેય, શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ, આગમાપાયિનઃ, અનિત્યાઃ, તાન, તિતિક્ષસ્વ, ભારત.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—મીયન્તે આભિઃ વિષયાઃ ઇતિ માત્રાઃ, સ્પૃશન્તીતિ સ્પર્શાઃ માત્રાણાં સ્પર્શાઃ માત્રાસ્પર્શાઃ । કુન્ત્યાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌતેયઃ તત્સંવુદ્ધૌ હે કૌતેય । શીતં ચ ઉષ્ણં ચ શીતોષ્ણમ્, સુખં ચ દુઃખં ચ સુખદુઃખે, શીતોષ્ણાભ્યાં સુખદુઃખે દદતીતિ શીતોષ્ણ-સુખદુઃખદાઃ । આગમશ્ચ અપાયશ્ચ આગમાપાયૌ, આગમાપાયૌ સ્તઃ યેષાં તે આગમાપાયિનઃ । ન નિત્યાઃ અનિત્યાઃ ।

**અન્યથ અને અર્થ:**—કૌતેય હે કુન્તીના પુત્ર અર્જુન ! માત્રાસ્પર્શાઃ ઈન્દ્રિયોના વિષયો, તુ તો શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ટાહું ઉનું તથા તેની અસરથી સુખ અને દુઃખ આપનારા, આગમાપાયિનઃ આવવાના અને જવાના સ્વભાવવાળા, (અને) અનિત્યાઃ લાંબો વખત નહિ રહેનારા, ( છે માટે ) ભારત હે ભરતકુલમાં હિતપત્ર થયેલા અર્જુન ! તાન્ તે વિષયોને, તિતિક્ષસ્વ તું સહન કર, અર્થાત્ તેમાં હર્ષ શોક રાખ નહીં.

ભાવાર્થ:—હે કૌંતેય ! ઇન્દ્રિયોના વિષયો—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ—શીતતા તથા ઉષ્ણતાને લીધે સુખદુઃખ આપનારા છે તેમજ આવવું અને જવું એવા સ્વભાવના અર્થાત્ અસ્થિર રહેનારા અને લાંબો વખત ન ટકી રહે તેવા છે માટે તે વિષયોથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ અને દુઃખોને તું સહન કર. અર્થાત્ તેમાં હર્ષ કે શોક કર નહીં. ૧૪.

અવતરણિકા:—શીતોષ્ણાદિ વિષયોને સહન કરવાથી તું ક્ષણ થાય છે તે હર્ષ કહે છે:

યં હિ ન વ્યથયંત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ॥

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદ:—યમ્, હિ, ન, વ્યથયન્તિ, એતે, પુરુષમ્, પુરુષર્ષભ, સમદુઃખસુખમ્, ધીરમ્, સઃ, અમૃતત્વાય, કલ્પતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પુર્યાં શેતે इति પુરુષઃ, પુરુષાણામ્ ઋષભઃ પુરુષર્ષભઃ તત્ સંબુદ્ધૌ હે પુરુષર્ષભ । દુઃખં ચ સુખં ચ દુઃખસુખે, સમે દુઃખસુખે યસ્ય સઃ સમદુઃખસુખઃ તમ્ સમદુઃખસુખમ્ । ધિયં રાતીતિ ધીરઃ । અમૃતમ્ય ભાવઃ અમૃતત્વમ્ તસ્મૈ અમૃતત્વાય ।

અન્વય અને અર્થ:—પુરુષર્ષભ હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! સમદુઃખસુખમ્ તુલ્ય છે સુખ અને દુઃખ જેને (એવા), યમ્ જે, ધીરમ્ નિત્ય આત્માના જ્ઞાનયુક્ત, પુરુષમ્ પુરુષને, એતે ઇન્દ્રિયોના વિષયો, ન, વ્યથયન્તિ વ્યથા કરતા નથી, સઃ તે (પુરુષ), હિ અવશ્ય રીતે, અમૃતત્વાય મોક્ષને માટે, કલ્પતે યોગ્ય થાય છે.

ભાવાર્થ:—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! સુખ અને દુઃખ બંને જેને સમાન છે એવા તેમજ ધીર એટલે આત્મજ્ઞાની એવા જે પુરુષને ઈન્દ્રિયોના વિષયો વ્યથા કરતા નથી, તે પુરુષ મોક્ષને માટે જરૂર યોગ્ય થાય છે. અર્થાત્ વિષયોના વેગને રોકવાની શક્તિ જે સહિષ્ણુતા-તિતિક્ષા તે અમૃતત્વ-ઈશ્વરની સામ્યાવસ્થા મેળવવામાં ખાસ સાધનરૂપ છે અને તેથી મોહાદિક છોડી વિષયોમાંથી વિરક્ત રહી શોકનો પરિત્યાગ કરવો એ જ યોગ્ય છે. ૧૫.

અવતરણિકા:—શીતોપચુદ્ધિ ઈન્દ્રિયોના વિષયો પ્રતીત થાય છે. જતાં પણ આત્માને ખાસ કરવામાં તે વ્યર્થ જેવા છે, ઉદ્ધૃત આત્માની સત્યતા-નિસત્ય-બાળીને, શોક, મોહ ન લાવીને શીતોપચુદ્ધિ-સુખદુઃખાદિ બાંધો સહન થઈ શકે તેવા છે અને તેથી તે સહન કરવા જોઈએ તે વાત જણાવે છે:

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ॥

ઉભયોરપિ દૃષ્ટૌતસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, અસતઃ, વિદ્યતે, ભાવઃ, ન, અભાવઃ, વિદ્યતે, સતઃ, ઉભયોઃ, અપિ, દૃષ્ટઃ, અન્તઃ, તુ, અનયોઃ, તત્ત્વદર્શિભિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે સત્ ત્સ્ય તત્ વા ન સત્ અસત્ ત્સ્ય અસતઃ । ન ભાવઃ અભાવઃ । તત્ત્વં પશ્યન્તિ તે તત્ત્વદર્શિનઃ તૈઃ તત્ત્વદર્શિભિઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અસતઃ અસત્ય-નશ્વર વસ્તુનું, ભાવઃ હોવાપણું—અસ્તિત્વ, ન, વિદ્યતે નથી, ( તેમ ) સતઃ સત્ય-નિત્ય-વસ્તુનું, અભાવઃ ન હોવાપણું, ( પણ ) ન, વિદ્યતે નથી,

અનયોઃ આ, ઉભયોઃ બન્ને-સત્ અને અસત્-નો, અપિ પણ, અન્તઃ અન્ત-નિર્ણય, તત્ત્વદર્શિભિઃ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વડે, દૃષ્ટઃ જોવાયલો છે.

ભાવાર્થઃ—અસત્ વસ્તુનું હોવાપણું, અને સત્ વસ્તુનો નાશ કદિ થતો જ નથી અને તેમાં તે સત્ અને અસત્ એ બન્નેનો નિર્ણય પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વડે કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ અસત્ વસ્તુ સદા અનિત્ય હોવાથી સત્-આત્મા ઉપર તેનો કંઈ પણ પ્રભાવ નથી, એટલે ઇન્દ્રિયાદિકોના વિષયે આત્માને કંઈપણ અસર કરી શકતા નથી. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—તે સત્ યું છે, કે જે નિત્ય છે? તેને માટે કહે છે:

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥

વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—અવિનાશિ, તુ, તદ્, વિદ્ધિ, યેન, સર્વમ્, इदम्, તતમ્, વિનાશમ્, અવ્યયસ્ય, અસ્ય, ન, કશ્ચિત્, કર્તુમ્, અર્હતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે વિનાશઃ યસ્ય તત્ અવિનાશિ તત્ । વિશેષેણ નાશઃ ઇતિ વિનાશઃ તમ્ વિનાશમ્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ નાશો વિકારો વા યસ્ય તત્ અવ્યયમ્ તસ્ય અવ્યયસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—યેન જેના વડે, इदम् આ, સર્વમ્ બધું, તતમ્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તત્ તેને, તુ તો, અવિનાશિ નાશ ન થાય તેવું, વિદ્ધિ તું જાણ, ( અને ) અસ્ય એ, અવ્યયસ્ય અબં.

ડના, વિનાશમ્ નાશને, કર્તુમ્ કરવાને માટે, કશ્ચિત્ કોઈ, (પણ) ન, અર્હતિ યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થ:—જેના વડે આ બધું જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તેને તું અવશ્ય રીતે અવિનાશિ જાણ, અને એ અવિનાશિ એવા અબંડ બ્રહ્મનો નાશ કરવાને કોઈ પણ યોગ્ય નથી. અર્થાત્ એ કોઈનાથી પણ નાશપાત્રી શકે તેવું નથી. ૧૭.

અવતરણિકા:—સત્ વસ્તુનું દર્શન કરાવીને હવે ‘અસત્’ વસ્તુ યું છે ? તેને માટે ભગવાન કહે છે:

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ॥

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુચ્ચસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

પદ્ચ્છેદ:—અન્તવન્તઃ, ઇમે, દેહાઃ, નિત્યસ્ય, ઉક્તાઃ, શરીરિણઃ, અનાશિનઃ, અપ્રમેયસ્ય, તસ્માત્, યુચ્ચસ્વ, ભારત.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—અન્તઃ અસ્તિ યેષાં તે અન્તવન્તઃ । દિહ્યન્ત ઇતિ દેહાઃ । શરીરમ્ અસ્ય અસ્તીતિ શરીરી તસ્ય શરીરિણઃ । નાશઃ અસ્તિ યસ્ય સઃ નાશી, ન નાશી અનાશી તસ્ય અનાશિનઃ । પ્રકર્ષણ મીયતે ઇતિ પ્રમેયઃ, ન પ્રમેયઃ અપ્રમેયઃ તસ્ય અપ્રમેયસ્ય ।

અન્વય અને અર્થ:—નિત્યસ્ય નિરંતર અસ્તિત્વવાળા, અનાશિનઃ નાશરહિત, (અને) અપ્રમેયસ્ય પ્રત્યક્ષ, અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી ન પાત્રી શકાય તેવા—અપરિચ્છેદ, શરીરિણઃ આત્માનાં, ઇમે આ, દેહાઃ શરીરો, અન્તવન્તઃ નાશવંત, ઉક્તાઃ કહેલાં છે, ( માટે ) ભારત હે ભરતવંશી અબુન ! તસ્માદ્ તેથી યુચ્ચસ્વ તું યુદ્ધ કર.

**ભાવાર્થ:—**નિત્ય, નાશરહિત અને કોઈનાથી પણ માપમાં ન આવી શકે એવા આત્માનાં આ બધાં શરીરો નાશવંત કહેવામાં આવ્યાં છે. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રના જે દેહો છે તે કાલાન્તરે નાશ પામવાનાજ છે માટે હે ભરતવંશી અર્જુન! તેથી તું શોકને ત્યાગ કરીને યુદ્ધ કરવાને ઉભો થા. ૧૮.

**અવતરણિકા:—**‘હું યુદ્ધમાં ઉભેલા યોદ્ધાઓનો હણનાર થઈશ અને તેઓ મારા વડે હણાશે’ એવી અર્જુનની અસત્ય-બુદ્ધિના પરિહાર માટે શ્રીકૃષ્ણ કોપનિપદ્ધતી બેખડ્યાઓ પોતાના ઉપદેશની સંગતિમાં કહે છે:

યં એનં વેત્તિ હંતારં યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ॥

ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હંતિ ન હન્યતે ॥૧૯॥

**પદચ્છેદ:—**યઃ, એનમ્, વેત્તિ, હંતારમ્, યઃ, ચ, એનમ્, મન્યતે, હતમ્, ઉભૌ, તૌ, ન, વિજાનીતઃ, ન, અયમ્, હન્તિ, ન, હન્યતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**હન્તીતિ હન્તા તં હન્તારમ્ । વિશેષેણ જાનીતઃ ઇતિ વિજાનીતઃ ।

**અન્વય અને અર્થ:—**યઃ જે, એનમ્ એ ( આત્મા ) ને, હન્તારમ્ હણનારો, વેત્તિ જાણે છે, ચ તથા, યઃ જે, એનમ્ એને, હતમ્ હણાયેલો, મન્યતે માને છે, તૌ તેઓ, ઉભૌ બન્ને, ન, વિજાનીતઃ ( કંઈપણ સત્ય ) જાણતા નથી, ( કારણ કે ) અયમ્ આ ( આત્મા ), ( કોઈને ) ન, હન્તિ હણતો નથી, ( અને કોઈનાવડે ) ન, હન્યતે હણાતો ( પણ ) નથી.

૧ હન્તા ચેન્મન્યતે હન્તું હતશ્ચેન્મન્યતે હતમ્ । ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હન્તિ ન હન્યતે ॥ ક. ઉ. ૨-૧૯ ॥



**ભાવાર્થ:—**જે પુરૂષ એ આત્માને હણનારો માને છે, તથા જે એને હણાયલો માને છે, તેઓ બન્ને સત્ય શું છે તે જાણતા નથી, કારણ કે આ આત્મા કોઈને હણતો પણ નથી તેમ કોઈનાથી હણાતો પણ નથી. અર્થાત્ એ અવિનાશી હોવાથી એને નાશ થતોજ નથી તેમ એ કોઈને વિનાશ પણ કરતો નથી. ૧૯.

**અવતરણિકા:—**ઉપરના શ્લોકમાં આત્મા, નાશ કરવાની અથવા નાશ થઈ જવાની ક્રિયાથી રહિત એટલે કે અવિક્રિય-વિકારરહિત છે એમ જાણવું, તેનાજ અનુસંધાનમાં આત્માનું અવિકારિપણું હવે નીચેના શ્લોકથી વિશેષ હૃદયે છે:

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ-

ન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ॥

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

**પદચ્છેદ:**—ન, જાયતે, મ્રિયતે, વા, કદાચિત્, ન, અયમ્, ભૂત્વા, ભવિતા, વા, ન, ભૂયઃ, અજઃ, નિત્યઃ, શાશ્વતઃ, અયમ્, પુરાણઃ, ન, હન્યતે, હન્યમાને, શરીરે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—ન જાયતે અસૌ इति અજઃ । પુરા ભવઃ પુરાણઃ । શસ્યતિ इति શશ્વત્, શશ્વત્ ભવઃ શાશ્વતઃ । હન્યતે યત્ તત્ હન્યમાનમ્ તસ્મિન્ હન્યમાને ।

૧ ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપશ્ચિન્નાયં કુતશ્ચિન્ન વભૂવ કશ્ચિત્ । અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ક. ડ. ૨-૧૮ ॥

આ બન્ને ઋચાના અર્થ મૂળશ્લોકોને મલતાજ છે.

अन्वय अने अर्थः—अयम् आ ( आत्मा ), कदाचित्  
 कोर्धपणु वपते, न, जायते जन्मतो नथी, वा अथवा, न, म्रियते  
 मृत्यु (पणु) पामतो नथी, वा अथवा, भूत्वा थधने, भूयः इरीने,  
 न, भविता थनार ( पणु ) नथी, (तेम) अयम् आ ( आत्मा ),  
 अजः जन्मरहित, नित्यः निरंतर रडेनार, शाश्वतः जुना वप-  
 तनो, पुराणः आदि कालथी ज नवो—शरीरनी वृद्धि ह्सादि  
 क्रिया विनानो, ( अने ) शरीरे शरीर, हन्यमाने नाश थध जतां  
 ( पणु ) न, हन्यते ह्युतो नथी.

सावार्थः—आ आत्मा कोर्धपणु वपते जन्मतो अथवा  
 भरतो नथी, तेमज कोर्धपणु वपते जेक वपत थधने इरी थनार  
 पणु नथी; वणी आ आत्मा जन्मरहित, नित्य रडेनारो, प्राचीन  
 वपतनो, आदि कालथी ज नवो जेटले शरीरनी वृद्धि ह्सादि  
 क्रिया विनानो, अने शरीरनो नाश थध जवा छतां पणु कदि  
 नाश न थाय तेवो छे. अर्थात् आ आत्मा आदि अने अंतमां  
 जेटले कोर्ध पणु समयमां तथा हुरकोर्ध अवस्थांमां विकृतिथी  
 रहित छे, अने तेथीज तारे जेनो शोक करवो योग्य नथी. २०.

अवतरणिकाः—आत्मा कोर्धने ह्युतो नथी तेम कोर्धनाथी ह्युतो  
 पणु नथी जे जे वात उपर जणुपी, तेज अर्थनो पुनः भगवान् स्वयं  
 उपसंहार करे छे:

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ॥

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥२१॥

पदच्छेदः—वेद, अविनाशिनम्, नित्यम्, यः, एनम्,  
 अजम्, अव्ययम्, कथम्, सः, पुरुषः, पार्थ, कम्, घातयति,  
 हन्ति, कम्.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**વિનાશઃ અસ્તિ અસ્ય સઃ વિનાશી, ન વિનાશી અવિનાશી તમ્ અવિનાશિનમ્ । ન જાયતે અસૌ અજઃ તમ્ અજમ્ । ન વ્યેતિ ઇતિ અવ્યયઃ તમ્ ।

**અન્યથ અને અર્થઃ—**પાથં હે અર્જુન ! યઃ જે પુરૂષ, જ્ઞાનમ્ એ આત્માને, નિત્યમ્ સર્વદા વિદ્યમાન અજમ્ જન્મરહિત, અવ્યયમ્ ક્ષય વિના, ( અને ) અવિનાશિનમ્ વિનાશરહિત, વેદ જ્ઞાણે છે, સઃ તે, પુરૂષઃ પુરૂષ, કમ્ કેનો, કથમ્ કેવી રીતે, ઘાતયાતિ ઘાત કરાવે છે ? અથવા પોતે કારણ ભૂત થઈ, કમ્ કેને, હન્તિ હણે છે.

**ભાવાર્થઃ—**હે અર્જુન ! જે પુરૂષ એ આત્માને સર્વદા વિદ્યમાન, જન્મરહિત, ક્ષયવિનાનો અને વિનાશરહિત જ્ઞાણે છે, તે પુરૂષ કેનો કેવી રીતે ઘાત કરાવે છે ? અથવા તે પોતે કારણરૂપ થઈ કેને હણે છે ? અર્થાત્ આત્મા કર્તાભોક્તાના અભિમાનરહિત હોઈને કોઈનો પણ નાશ કરાવતો નથી કે કોઈને પણ મારતો નથી. ૨૧.

**અવતરણિકાઃ—**“ ઉપર પ્રમાણે કહાવ્ય આત્મા અવિનાશી એ એમ સ્વીકારી લઉં તોપણ શરીરો વિનાશી હોવાથી યુદ્ધમાં તેમનો અવશ્ય નાશ તો થાય જ, તો પછી ભીષ્માદિકોનાં શરીરો કે જેમનાથી અનેક સુકૃતો સાધી શકાય છે, તે શરીરોનો યુદ્ધ વડે મારે નાશ કરવો એ કેમ બનીશકે ? ” એવી અર્જુનની શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય

નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ॥

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-

ન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥ ૨૨ ॥

**પદચ્છેદઃ—**વાસાંસિ, જીર્ણાનિ, યથા, વિહાય, નવાનિ, ગૃહ્ણાતિ, નરઃ, અપરાણિ, તથા, શરીરાણિ, વિહાય, જીર્ણાનિ, અન્યાનિ, સંયાતિ, નવાનિ, દેહી.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**ન પરાણિ અપરાણિ તાનિ અપરાણિ । શીર્યન્તે તાનિ શરીરાણિ તાનિ । દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી ।

**અન્યથ અને અર્થઃ—**યથા જેવી રીતે, નરઃ પુરૂષ, જીર્ણાનિ જુનાં, વાસાંસિ વસ્ત્રાને, વિહાય છોડીને, અપરાણિ ખીબાં, નવાનિ નવાં, ગૃહ્ણાતિ ધારણુ-ધારણુ-કરે છે, તથા તેવી રીતે, દેહી આત્મા, જીર્ણાનિ જુનાં, શરીરાણિ શરીરોને, વિહાય છોડીને, અન્યાનિ ખીબાં, નવાનિ નવાંઓને, સંયાતિ પ્રાપ્ત થાય ( કરે ) છે.

**ભાવાર્થઃ—**જેવી રીતે પુરૂષ જુનાં વસ્ત્રોને છોડીને ખીબાં નવાં વસ્ત્રોને ધારણુ કરે છે, તેવી રીતે આ આત્મા જુનાં અને જર્જર શરીરોને છોડીને ખીબાં નવાં શરીરોને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જીર્ણુ શરીરોને છોડીને નિરંતર નવાં શરીરોનેજ આત્મા ધારણુ કરે છે, તેથી સુકૃત કરતાં કરતાં વૃદ્ધ થયેલાં ભીષ્માદિકાનાં શરીરોનો નાશ કરવામાં આવે તો ઉલટું એ યુદ્ધ દ્વારા તેમને વધુ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય અને સ્વધર્મથી મૃત્યુ થવાથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ યોગિ મળે માટે તેમ માનીને પણ તારે યુદ્ધ કરવું તે વિશેષ ઈષ્ટ છે. ૨૨.

**અવતરણિકાઃ—**“ દેહનો નાશ થવા છતાં તેની અંદર રહેલ આત્માનો વિનાશ કેમ થતો નથી ? દાખલા તરીકે જેમ કોઈ એક ઘર બળી જાય ત્યારે તે ઘરની અંદર રહેલી વસ્તુઓનો પણ નાશ થાય છે તેવીજ રીતે આત્માનો પણ દેહની સાથેજ નાશ થવો જોઈએ, ” એવી શંકા થય તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આત્માનું અવિનાશિપણું અને અવિકારિપણું ખીબા પ્રકારે કહે છે:

नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

पदच्छेदः—न, एनम्, छिन्दन्ति, शस्त्राणि, न, एनम्, दहति, पावकः, न, च, एनम्, क्लेदयन्ति, आपः, न, शोषयति, मारुतः.

व्युत्पत्तिसमासाः—शस्यते एभिः इति शस्त्राणि । पुनीते इति पावकः । मरुत् एव मारुतः ।

अन्वय अने अर्थः—एनम् अे आत्माने, शस्त्राणि शस्त्रे, न, छिन्दन्ति छेदतां नथी, एनम् अेने, पावकः अग्नि, न, दहति आणतो नथी, च तेभञ्, एनम् अेने, आपः पाणी, न, क्लेदयन्ति लींनवी शकतां नथी, ( अने ) मारुतः पवन, न, शोषयति सुकवी ( पणु ) शकतो नथी.

सावार्थः—अे आत्माने शस्त्रं छेदतां नथी, अेने अग्नि आणतो नथी, अेने पाणी लींनवी शक्तुं नथी, अने पवन सूकवी शकतो पणु नथी. अर्थात् आत्मा अविनाशी अने निर्विकार होवाथी अेमां केअ पणु नतने हेरक्षर थतो नथी अने तेथीञ् अे शरीर साथे नाश पणु पाभी शकतो नथी. २३,

अवतरणिकाः—उपर प्रमाणे आत्मानुं अविकारीपणुं कधी तेनी अविप्रियता विशेष हद कर्तां कहे हे:

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ॥

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

પદચ્છેદઃ—અચ્છેદઃ, અયમ્, અદાહ્યઃ, અયમ્, અક્લેદઃ, અશોપ્યઃ, એવ, ચ, નિત્યઃ, સર્વગતઃ, સ્થાણુઃ, અચલઃ, અયમ્, સનાતનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—છેત્તુમ્ શક્યઃ છેદઃ, ન ચ્છેદઃ અચ્છેદઃ । દમ્ધુમ્ શક્યઃ દહ્યઃ, ન દહ્યઃ અદહ્યઃ । ક્લેત્તુમ્ શક્યઃ ક્લેદઃ, ન ક્લેદઃ અક્લેદઃ । શોષ્ટુમ્ શક્યઃ શોપ્યઃ, ન શોપ્યઃ અશોપ્યઃ । સર્વે ગતઃ સર્વગતઃ । તિષ્ઠતિ ઇતિ સ્થાણુઃ । ચલતીતિ ચલઃ, ન ચલઃ અચલઃ । મના ભવઃ ઇતિ સનાતનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અયમ્ આ ( આત્મા ), અચ્છેદઃ શસ્ત્રોવડે ન છેદી શકાય તેવો, અદાહ્યઃ અગ્નિવડે ન બાળી શકાય તેવો ( છે. વળી ) અયમ્ આ ( આત્મા ), અક્લેદઃ પાણીવડે ભીંજવી ન શકાય તેવો, ચ અને, અશોપ્યઃ પવન વડે સુકવી ન શકાય તેવો, એવ જ ( છે ), ( વળી ) અયમ્ આ ( આત્મા ), નિત્યઃ નિરંતર રહેનારો, સર્વગતઃ સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત, સ્થાણુઃ સ્થિર, અચલઃ કદી ડોલાયમાન ન થાય તેવો, ( અને ) સનાતનઃ ધણા પુરાણા વખતનો છે.

ભાવાર્થઃ—આ આત્મા શસ્ત્રો વડે છેદી શકાય તેવો નથી, અગ્નિ વડે બાળી શકાય તેવો નથી, પાણી વડે ભીંજવી શકાય તેવો નથી અને પવન વડે સુકવી શકાય તેવો પણ નથી, પરંતુ એ આત્મા નિરંતર રહેવાવાળો, સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત, અર્થાત્ સર્વવ્યાપક, સ્થિર, કદી ડોલાયમાન ન થાય તેવો અને ધણા પ્રાચીન વખતનો છે. ૨૪.

અવતરણિકાઃ—આત્મા ઉદાર્ઠ જન્મ ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણાદિથી સહિત હોવાથી, તેનું અશોન્યત્વ કહે છે:



અવ્યક્તોઽયમચિંત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ॥

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તઃ, અયમ્, અચિન્ત્યઃ, અયમ્, અવિકાર્યઃ, અયમ્, ઉચ્યતે, તસ્માદ્, એવમ્, વિદિત્વા, એનમ્, ન, અનુશોચિતુમ્, અર્હસિ.

વ્યુત્પત્તિરમાસાઃ—વ્યજ્યતે इति વ્યક્તઃ, ન વ્યક્તઃ અવ્યક્તઃ । ચિન્તિતું યોગ્યઃ ચિન્ત્યઃ, ન ચિન્ત્યઃ અચિન્ત્યઃ । વિકર્તું શક્યઃ વિકાર્યઃ, ન વિકાર્યઃ અવિકાર્યઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અયમ્ આ ( આત્મા ), અવ્યક્તઃ પ્રકટ ન દેખાય તેવો, અયમ્ આ, અચિન્ત્યઃ ચિંતનમાં ન આવી શકે તેવો, ( અને ) અયમ્ આ, અવિકાર્યઃ વિકારરહિત, ઉચ્યતે કહેવાય છે, તસ્માદ્ તેથી, એનમ્ એ આત્માને, એવમ્ એ પ્રમાણે- ( ઉપર પ્રમાણે ), વિદિત્વા જાણીને, અનુશોચિતુમ્ શોક કરવાને, ન, અર્હસિ તું યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થઃ—આ આત્મા પ્રત્યક્ષ દેખાય તેવો નથી, ચિન્તનમાં આવી શકે તેવો નથી અને વિકારરહિત કહેવાય છે, તેથી એ પ્રમાણે એ આત્માને નિષ્ક્રિય અને નિર્વિકાર જાણીને તારે એનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. અર્થાત્ એ બધા નાશ પામશે એવી બુદ્ધિથી તું બુદ્ધિથી વિરામ પામી સ્વધર્મમાંથી ભ્રષ્ટ ન થા અને મિથ્યા શોક ન કર. ૨૫.

અવતરણિકાઃ—આત્માને કવચિત્ કાષ્ઠપિણ્ડ રીતે વિનાશી માની લેવામાં આવે તો પણ તે શોચ કરવા યોગ્ય નથી તે કહે છે:

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ॥

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

पदच्छेदः—अथ, च, एनम्, नित्यजातम्, नित्यम्, वा, मन्यसे, मृतम्, तथापि, त्वम्, महाबाहो, न, एनम्, शोचितुम्, अर्हसि.

व्युत्पात्तिसमासाः—नियमेन नियतं वा भवं नित्यम्, नित्यं जातः नित्यजातः तम् नित्यजातम् । महान्तौ बाहू यस्य सः महाबाहुः, तत्संबुद्धौ हे महाबाहो ।

अन्वय अने अर्थः—अथ च ज्ञे के, एनम् अने, नित्य-जातम् सदा जन्म पाभेत्तो वा अथवा, नित्यम् सदैव, मृतम् मरण पाभेत्तो, मन्यसे तुं भाने छे, तथापि तो पण, महाबाहो हे मोटी बुज्जवाणा अणुन! त्वम् तुं, एवम् अे प्रमाणे (पूर्वोक्त रीते), शोचितुम् शोक करवाने, न, अर्हसि योग्य नथी.

सावार्थः—ज्ञे के अे आत्माने तुं कदाचित् निरंतर जन्म लेतो अने सदैव मरण पाभतो भानी ले, तो पण, हे महाबाहु अणुन! तुं उपरोक्त रीते शोक करवाने योग्य नथी. २६.

अवतरणिकाः—आत्माने जन्म-मृत्युनी उपाधियुक्त क्वचित् मानवामां आवे तो पण तेतो शोक करवाे न ज्ञेधअे, ते विषयमां कारण अतावे छे:

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

**પદચ્છેદઃ—**જાતસ્ય, હિ, ધ્રુવઃ, મૃત્યુઃ, ધ્રુવમ્, જન્મ, મૃતસ્ય, ચ, તસ્માત્, અપરિહાર્યે, અર્થે, ન, ત્વમ્, શોચિતુમ્, અર્હસિ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**પરિહર્તુમ્ શક્યઃ પરિહાર્યઃ, ન પરિહાર્યઃ અપરિહાર્યઃ, તસ્મિન્ અપરિહાર્યે । અર્ચ્યતે इति અર્થઃ, તસ્મિન્ અર્થે ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**હિ કારણુ કે, જાતસ્ય જન્મેલાનો, મૃત્યુઃ નાશ, ધ્રુવઃ ચોક્કસ ( જ છે ), ચ અને, મૃતસ્ય મરેલાનો, જન્મ જન્મ ( પણ ), ધ્રુવમ્ ચોક્કસ, ( છે ) તસ્માદ્ તેથી, અપરિહાર્યે અવશ્ય થવાવાળા, અથ વિષયમાં, ત્વમ્ તું, શોચિતુમ્ શોચ કરવાને, ન, અર્હસિ યોગ્ય નથી.

**ભાવાર્થઃ—**કારણુ કે જે જન્મે છે તેનો નાશ ચોક્કસજ છે અને મરેલાનો જન્મ પણ ચોક્કસજ થાય છે, માટે જે વસ્તુ અવશ્ય થવાવાળી છે તે વિષયમાં તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૭.

**અવતરણિકાઃ—**“ કાર્યકારણસ્વરૂપ પ્રાણિઓનાં શરીરોને અનુસૂક્ષ્મીને શોક અવશ્ય રીતે થાય એ નિર્વિવાદ છે ” એવી અર્જુનની માન્યતાને દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

**પદચ્છેદઃ—**અવ્યક્તાદીનિ, ભૂતાનિ, વ્યક્તમધ્યાનિ, ભારત, અવ્યક્તનિધનાનિ, એવ, તત્ર, કા, પરિદેવના.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**ન વ્યક્તમ્ અવ્યક્તમ્, અવ્યક્તમ્ આદિ યેષાં તાનિ અવ્યક્તાદીનિ । વ્યક્તં મધ્યે યેષાં તાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ । અવ્યક્તં નિધનં યેષાં તાનિ અવ્યક્તનિધનાનિ । પરિતઃ દેવના પરિદેવના ।

અન્વય અને અર્થ:—ભારત હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થએલ અર્જુન ! મૂતાનિ પંચમહાભૂતો અથવા તે તેનાથી ઉત્પન્ન થએલાં પ્રાણિમાત્ર, અવ્યક્તાદીનિ આદિમાં અવ્યક્ત-અપ્રકટ, વ્યક્તમધ્યાનિ મધ્યમાં વ્યક્ત-પ્રકટ, ( અને ) અવ્યક્ત-નિધનાનિ અંતમાં-મરણાવસ્થામાં અવ્યક્ત-અપ્રકટ, एव જ, ( છે માટે ) તત્ર તે વિષયમાં, પરિદેવના શોકનિમિત્ત વિલાપ, કા શો ( કરવો ) ?

ભાવાર્થ:—હે ભારત ! ભરતવંશી અર્જુન ! પ્રાણિમાત્ર આદિકાલમાં અપ્રકટ-ન જણાય તેવાં છે, મધ્યકાળમાં પ્રકટ એટલે પ્રત્યક્ષ જણાતાં છે અને અંતાવસ્થામાં પણ ફરીને અપ્રકટજ-ન જણાય તેવાં છે, માટે તે વિષયમાં શોક કરી વિલાપ કરવો શા કામનો ? માટે તું એ શોક છોડીને તારું યુદ્ધરૂપ કર્તવ્ય કરવા તૈયાર થા. ૨૮.

અવતરણિકા:—‘શુદ્ધ આત્મા ઘણા કટ્ટથી જાણી શકાય તેવો છે. અને મોહથી ઉપજેલી ભ્રાંતિ સર્વને સાધારણ છે, તેથી માત્ર તુંજ આવી રીતે આત્મજ્ઞાનમાં ભ્રમિત થએલો છે એમ નથી, પરંતુ ઘણા ખરાની સ્થિતિ એવીજ છે,’ તે વાત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

આશ્ચર્યવત્પश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्ददति तथैव चान्यः ॥

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ ૨૯ ॥

**પદચ્છેદઃ—**આશ્ચર્યવત્, પશ્યતિ, કશ્ચિત્, એનમ્, આશ્ચર્ય-  
વત્, વદતિ, તથા, એવ, ચ, અન્યઃ, આશ્ચર્યવત્, ચ, એનમ્,  
અન્યઃ, શ્રુણોતિ, શ્રુત્વા, અપિ, એનમ્, વેદ, ન, ચ, એવ, કશ્ચિત્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**આઃ ઇતિ ચર્યતે અભિનીયતે ઇતિ આશ્ચ-  
ર્યમ્, આશ્ચર્યમ્ ઇવ ઇતિ આશ્ચર્યવત્ । કઃ ઇતિ કશ્ચિત્ ।

**અન્યથા અને અર્થઃ—**કશ્ચિત્ કોઈ માણુસ, એનમ્ એ  
આત્માને, આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો, પશ્યતિ જુએ છે, ચ અને,  
અન્યઃ બીજો, તથા, એવ તેજ પ્રમાણે, આશ્ચર્યવદ્ આશ્ચર્ય જેવો,  
વદતિ કહે છે, ચ અને, અન્યઃ બીજો ( વળી ) કોઈ, એનમ્ એ  
આત્માને, આશ્ચર્યવત્ આશ્ચર્ય જેવો, શ્રુણોતિ સાંભળે છે, ચ  
અને, કશ્ચિત્ કોઈ માણુસ, શ્રુત્વા સાંભળીને, અપિ પણ, એવ  
ખરેખર, એનમ્ એને, ન, વેદ જાણતો નથી.

**ભાવાર્થઃ—**કોઈ માણુસ એ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો  
જુએ છે, અને બીજો તે જ પ્રમાણે આશ્ચર્ય જેવો કહે છે, અને  
બીજો કોઈ એ આત્માને આશ્ચર્ય જેવો સાંભળે છે, અને કોઈ  
માણુસ સાંભળીને પણ એને જાણતો નથીજ. અર્થાત્ આત્માનું  
વિશુદ્ધ જ્ઞાન ભાગ્યેજ કોઈને થાય છે અને તેથી તેને સર્વ  
આશ્ચર્ય સમાન જુએ છે અથવા કહે છે. અથવા તો તેને સત્ય  
રીતે જોનાર, કહેનાર, સાંભળનાર અને જાણનાર કોઈકજ હોવાથી  
તે આશ્ચર્ય જેવુંજ છે, એટલે આત્માનું જ્ઞાન મેળવવું દુર્ઘટ છે. ૨૯.

**અવતરણિકાઃ—**આત્માનું અવિનાશિપાતું તથા શરીરનું વિનાશિપાતું  
ઉપર પ્રમાણે કહીને, ‘ શોક ન કરવા જ્ઞેષ્ઠએ ’ એમ ભગવાન ઉપસંહાર  
રૂપે કહે છે:

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ॥

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૩૦॥

**પદ્ચ્છેદઃ**—દેહી, નિત્યમ્, અવધ્યઃ, અયમ્, દેહે, સર્વસ્ય, ભારત, તસ્માત્, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, ન, ત્વમ્, શોચિતુમ્, અર્હસિ.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ**—દેહઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ દેહી । હન્તું યોગ્યઃ વધ્યઃ, ન વધ્યઃ અવધ્યઃ ।

**અન્યથા અને અર્થઃ**—ભારત હે ભારત, અયમ્ આ, દેહી આત્મા સર્વસ્ય બધાના, દેહે શરીરમાં, નિત્યમ્ નિરંતર, અવધ્યઃ વધ ન કરી શકાય તેવો ( છે ), તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તું, સર્વાણિ બધાં, ભૂતાનિ પ્રાણિઓનો, શોચિતુમ્ શોક કરવાને માટે, ન, અર્હસિ યોગ્ય નથી.

**ભાવાર્થઃ**—હે ભારત—અર્જુન ! આ આત્મા, સર્વ પ્રાણિ-માત્રના શરીરમાં હુંમેશાં અવધ્ય એટલે કોઈપણ રીતે વધ ન કરી શકાય તે પ્રમાણે રહેલો છે, તેથી તું બધાં પ્રાણિઓનો વિનાશ થશે અને મને હિંસાતું પાપ લાગશે એ પ્રમાણે શોક કરવાને યોગ્ય નથી. અર્થાત્ તેવો ખોટો શોક છોડી કર્તવ્ય કરવા તૈયાર થા. ૩૦.

**અવતરણિકાઃ**—આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય ત્યારેજ તેવાં પુરૂષને શોકમોહ ન થાય, પણ આત્મજ્ઞાનરહિત સંસારી પ્રાણિઓને તો તે થયા સંભવ છે, અને તેથી અર્જુનને તે પ્રમાણે શોક મોહ થાય અને તેથી તે યુદ્ધ કરતો બંધ રહે એ સ્વાભાવિક છે તો તેના પરિહાર માટે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ‘સ્વધર્મ સમજીને પણ તારે અવશ્ય યુદ્ધ કરવું જોઈએ’ એમ અર્જુનને બીજી રીતે સમજાવે છે:



સ્વધર્મમપિ चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ॥

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

પદચ્છેદઃ—સ્વધર્મમ્, અપિ, ચ, અવેક્ષ્ય, ન, વિકમ્પિ-  
તુમ્, અર્હસિ, ધર્મ્યાત્, હિ, યુદ્ધાત્, શ્રેયઃ, અન્યત્, ક્ષત્રિયસ્ય,  
ન, વિદ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સ્વસ્ય ધર્મઃ સ્વધર્મઃ તમ્ સ્વધર્મમ્ ।  
વિશેષેણ કમ્પિતુમ્ ઇતિ વિકમ્પિતુમ્ । ધર્માદ્ અનપેતમ્ ધર્મ્યમ્ તસ્માત્  
ધર્મ્યાત્ । યુદ્ધ્યતે ઇતિ યુદ્ધમ્ તસ્માત્ યુદ્ધાત્ । ક્ષતાત્ ત્રાયતે ઇતિ  
ક્ષત્રિયઃ તસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—ત્ર વળી, સ્વધર્મમ્ પોતાના ધર્મને,  
અપિ પણ, અવેક્ષ્ય બેધને-વિચારીને, વિકમ્પિતુમ્ ડગવાને માટે,  
ન, અર્હસિ તું યોગ્ય નથી, હિ કારણ કે, ધર્મ્યાત્ ધર્મયુક્ત ( ધર્મ-  
પ્રબરક્ષણના ધર્મ-ખાતર કરવામાં આવતા ), યુદ્ધાત્ યુદ્ધ  
સિવાય, ક્ષત્રિયસ્ય ક્ષત્રિયનું, અન્યત્ બીજું, શ્રેયઃ કલ્યાણ, ન,  
વિદ્યતે નથી.

ભાવાર્થઃ—વળી યુદ્ધ કરવું એ પોતાનો ધર્મ છે એમ  
પોતાના ધર્મને સમજીને પણ, તું યુદ્ધમાંથી કમ્પાયમાન થવાને  
લાયક નથી, કારણ કે પ્રબરક્ષણ જેવા ધર્મયુક્ત યુદ્ધ સિવાય  
ક્ષત્રિયને બીજું કલ્યાણકારક કંઈજ નથી, માટે સ્વધર્મ સમ-  
જીને પણ તારે શોકનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ કરવુંજ યોગ્ય છે. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—“ યુદ્ધ એ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે, અને તેથી  
ક્ષત્રિયો પ્રયત્નપૂર્વક તે મેળવવા યત્ન કરે છે. તને તો સુભાગ્યથી આ યુદ્ધ

અનાયાસે પ્રાપ્ત થયું છે, તો તે પ્રસંગનો લાભ લઇ, તારે તો અવશ્ય યુદ્ધ કરવું જોઈએ, ” તે વાત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે:

યદૃચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ।

સુखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥૩૨॥

પદ્ધ્નેદ્:—યદૃચ્છયા, ચ, ઉપપન્નમ્, સ્વર્ગદ્વારમ્, અપાવૃતમ્, સુखिनः, ક્ષત્રિયાઃ, પાર્થ, લભન્તે, યુદ્ધમ્, ઈદૃશમ્.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—યાવતી ઇચ્છા યદૃચ્છા તયા યદૃચ્છયા । સુષ્ટુ અર્જ્યત ઇતિ સ્વર્ગમ્ સ્વર્ગસ્ય દ્વારમ્ સ્વર્ગદ્વારમ્ તત્ । અપગતમ્ આવૃતમ્ આવરણં યસ્ય તત્ અપાવૃતમ્ તત્ । સુखમ્ અસ્તિ યેષાં તે સુखिनः । ક્ષતાત્ ત્રાયન્તે ઇતિ ક્ષત્રિયાઃ । પૃથાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ તત્સંબુદ્ધૌ પાર્થ । અનેન સદૃશમ્ ઇતિ ઈદૃશમ્ તત્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—ચ વળી, યદૃચ્છયા કોઈપણ જાતની પ્રાર્થના વિના—અનાયાસે, ઉપપન્નમ્ પ્રાપ્ત થયેલા, (અને) અપાવૃતમ્ ખુલ્લા, સ્વર્ગદ્વારમ્ સ્વર્ગના દરવાજા રૂપ, ઈદૃશમ્ આના જેવા, યુદ્ધમ્ યુદ્ધને (તો), પાર્થ હે પાર્થ ! સુखिनः સુખી—ભાગ્યશાળી, ક્ષત્રિયાઃ ક્ષત્રિયો, ( જ ) લભન્તે મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—વળી સાક્ષાત્ ખુલ્લું સ્વર્ગનું દ્વાર હોય તેની સમાન અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલું આવું યુદ્ધ તો, હે પાર્થ ! કોઈ સુખી—પુણ્યશાલી અને ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયોજ મેળવી શકે છે, માટે તું પણ ખીજે વિચાર છોડી સ્વર્ગદ્વારરૂપ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. ૩૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવું એ તારું કર્તવ્ય છે, છતાં જો તું યુદ્ધ નહિ કરે તો તેનું કેવું અનિષ્ટ પરિણામ આવશે તે જણાવે છે:

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ॥

ततः स्वधर्मं कीर्तं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

પદચ્છેદઃ—અથ, ચેત્, ત્વમ્, ઇમમ્, ધર્મ્યમ્, સંગ્રામમ્, ન, કરિષ્યસિ, તતઃ, સ્વધર્મમ્, કીર્તિમ્, ચ, હિત્વા, પાપમ્, અવાપ્સ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કીર્ત્યંતે જનાઃ યયા સા કીર્તિઃ તામ્ કીર્તિમ્ । પિવતિ મક્ષયતિ કર્તારમ્, પાન્તિ જનાઃ આત્માનમ્ અમ્માત્મ ઇતિ વા પાપમ્ તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ— અથ, ચેત્ અગર જો, ત્વમ્ તું, ઇમમ્ આ, ધર્મ્યમ્ ( ધર્મના રક્ષણાર્થ ) ધર્મ યુક્ત એવા, સંગ્રામમ્ યુદ્ધને, ન, કરિષ્યસિ નહિ કરે ( તો ), તતઃ તેથી, સ્વધર્મમ્ પોતાના ધર્મને, ચ અને, કીર્તિમ્ કીર્તિને, હિત્વા હણીને, પાપમ્ પાપને, અવાપ્સ્યસિ પામીશ.

ભાવાર્થઃ—( હે અર્જુન ! ) અગર જો તું આ તારા પોતાના સ્વધર્મરૂપે રહેલું ધાર્મિક યુદ્ધ કરીશ નહિ તો તેથી પોતાના ધર્મનો અને કીર્તિનો નાશ કરી તું પાપને મેળવીશ. અર્થાત્ યુદ્ધ નહિ કરવાથી તું તારા ધર્મમાંથી ભ્રષ્ટ થઈશ એટલું જ નહિ, પરન્તુ લોકમાં તારી અપકીર્તિ થશે અને સાથે તું પાપનો ભોક્તા પણ બનીશ. ૩૩.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે યુદ્ધના ત્યાગથી સ્વધર્મ અને કીર્તિ એ બે ઇષ્ટ વસ્તુઓની અપ્રાપ્તિ થવા સાથે સ્વધર્મત્યાગથી પાપની પ્રાપ્તિ પણ થશે, એમ જણાવી એથીપણુ વિશેષ અનર્થ થવાનો છે, તે ભગવાન જણાવે છે:

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યંતિ તેઽવ્યયામ્ ॥

સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અકીર્તિમ્, ચ, અપિ, ભૂતાનિ, કથયિષ્યન્તિ, તે, અવ્યયામ્, સંભાવિતસ્ય, ચ, અકીર્તિઃ, મરણાત્, અતિરિચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન કીર્તિઃ અકીર્તિઃ તામ્ અકીર્તિમ્ । વ્યયતે ઇતિ વ્યયઃ, ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્યાઃ સા અવ્યયા તામ્ અવ્યયામ્ । સમ્યક્ ભાવિતઃ ઇતિ સંભાવિતઃ તસ્ય સંભાવિતસ્ય । મ્રિયતે અનેન ઇતિ મરણમ્ તસ્માત્ મરણાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ચ અને, ભૂતાનિ પ્રાણિઓ, તે તારી, અવ્યયામ્ લાંબા વખત સુધીની, અકીર્તિઃ અપકીર્તિને, કથયિષ્યન્તિ કહેશે, ચ અને, ( તેથી ) સંભાવિતસ્ય બહુ માન પામેલાને. ( તે ) અકીર્તિઃ અપકીર્તિ, મરણાદ્ મરણથી, અપિ પણ, અતિરિચ્યતે વિશેષ છે.

ભાવાર્થઃ—તેમજ મનુષ્યો તારી લાંબા વખત સુધી અપકીર્તિ ગાશે, અને એ પ્રમાણે જો અપકીર્તિ થઈ તે પછી તારા જેવા અત્યંત સન્માનિત પુરુષને અપકીર્તિ મરણથી પણ વિશેષ દુઃખ છે. એટલે યુદ્ધની પીડા કરતાં પણ યુદ્ધ કર્યા સિવાય જીવવું તને વિશેષ પીડાકારક થશે. ૩૪.

અવતરણિકાઃ—“તટસ્થ લોક ભલે મારી નિંદા કરે, પણ ભીષ્મ દ્રોણાદિક મહારથીઓ તે મને દ્યાળુ સમજી અવશ્ય અભિનંદન આપશે” એવી અર્જુનની ધારણાને અસત્ય ઠરાવવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ભયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યંતે ત્વાં મહારથાઃ ॥

યેષાં ચ ત્વં बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥૩૫॥

પદચ્છેદઃ—ભયાત્, રણાત્, ઉપરતમ્, મંસ્યન્તે, ત્વામ્, મહારથાઃ, યેષામ્, ચ, ત્વમ્, बहुमतः, भूत्वा, यास्यसि, लाघवम्.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—भीयते अनेन इति भयम् तस्मात् भयात् । रणन्ति परस्परं पुरुषाः यस्मिन् सः रणः तस्मात् रणात् । महान्तश्च ते रथाश्च महारथाः, महारथाः सन्ति येषां ते महारथाः । बहुभिर्गुणैः मतः बहुमतः । लघोर्भावः लाघवम् तत् ।

અન્વય અને અર્થઃ—ચ અને, યેષામ્ જેઓના, ત્વમ્ તુ, ( અત્યાર સુધી ) बहुमतः બહુ ( ગુણોથી યુક્ત હોઈને ) સન્માન પામેલો, ( છે તેવો ) भूत्वा થઈને, ( તે ) મહારથાઃ મોટા મોટા મહારથીઓ, ત્વામ્ તને, રણાદ્ રણમાંથી, ભયાદ્ ભયને લઈને, ઉપરતમ્ નિવૃત્ત થયેલો, મંસ્યન્તે માનશે, ( અને તેથી તું ) लाघवम् ક્ષુદ્ધકતાને, यास्यसि પામીશ.

ભાવાર્થઃ—અને જેઓના મનમાં તારા માટે—તારા અદ્વિતીય ગુણો માટે અત્યાર સુધી માન છે, તે ભીષ્માદિક મોટા મોટા મહારથીઓ તને રણમાંથી ભયને લઈને પલાયન કરી ગયેલો માનશે અને તેથી તેઓની દૃષ્ટિમાં પણ યુદ્ધ ન કરવાથી તું અત્યંત હલકો પડી જઈશ ૩૫.

અવતરણિકાઃ—એટલુંજ નહિ પણ એથીએ વિશેષ દુઃખ ખીલું છે તે કહે છે:

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ॥

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

पदच्छेदः—अवाच्यवादान्, च, बहून्, वदिष्यन्ति, तव, अहिताः, निन्दन्तः, तव, सामर्थ्यम्, ततः, दुःखतरम्, नु, किम्.

व्युत्पत्तिसंज्ञाः—वक्तुं योग्याः वाच्याः, न वाच्याः अवाच्याः, अवाच्याश्च अमी वादाश्च अवाच्यवादाः, तान् अवाच्यवादान् । हितमस्ति येषां ते हिताः, न हिताः अहिताः । निन्दन्ति ते निन्दन्तः । समर्थस्य भावः सामर्थ्यम् तत् । अतिशयेन दुःखम् इति दुःखतरम् ।

अन्वय अने अर्थः—च वणी, तव तारा, अहिताः शत्रुओ, तव तारा, सामर्थ्यम् अलनी, निन्दन्तः निंदा करता, बहून् धाया, अवाच्यवादान् न ओलवाना शब्दो, वदिष्यन्ति ओलशे, नु अरेअर, ततः तेथी, दुःखतरम् विशेष दुःख, ( तने ) किम् शुं ?

भावार्थः—वणी तारा शत्रुओ तारा अलनी निंदा करता तने ( द्वियकारो, (नर्णण वगेरे ) न कडेवाना शब्दो कडेशे, अरेअर आथो विशेष दुःख तारा जेवा ओक शूरवीरने माटे भीजुं शुं होई शके ? ३६.

अवतरणिकाः—आगण अणुने “अमे तेमने अती शुं या तेओ अमने अतशे ते पणु अमे नालुता नथी” अम कडेजुं तेना प्रत्युत्तररूपे युद्धमां न्य थाय के परान्य थाय ते अन्नेमां पणु परिणाममां तो अवश्य लाभ न छे, ते भगवान् कडे छे:



હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્ ॥

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદઃ—હતઃ, વા, પ્રાપ્સ્યસિ, સ્વર્ગમ્, જિત્વા, વા, ભોક્ષ્યસે, મહીમ્, તસ્માત્, ઉત્તિષ્ઠ, કૌતેય, યુદ્ધાય, કૃતનિશ્ચયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસ :—મહ્યતે પૂજ્યતે इति મહી, તામ્ । કૃતઃ નિશ્ચયઃ યેન મઃ કૃતનિશ્ચયઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—વા અથવા, હતઃ હણાયલો (હણા-ઇને ), સ્વર્ગમ્ સ્વર્ગને, પ્રાપ્સ્યસિ તું પામીશ, વા અથવા, જિત્વા જય પામીને, મહીમ્ પૃથ્વીને, ભોક્ષ્યસે ભોગવીશ, તસ્માત્ તેથી, કૌતેય હે કુંતાના પુત્ર—અર્જુન ! યુદ્ધાય યુદ્ધને માટે, કૃતનિશ્ચયઃ નિશ્ચય કરીને, ઉત્તિષ્ઠ ઉભો થા.

ભાવાર્થઃ—અથવા તો જો તું યુદ્ધમાં એમનાથી હણાઈશ તો પણ તું સ્વર્ગને પામીશ, અને જો જય પામીશ તો તો પૃથ્વીને ભોગવવાનોજ છે, માટે હે કૌતેય ! ‘યુદ્ધ કરવુંજ છે’ એમ નિશ્ચય કરીને તું યુદ્ધ કરવા માટે ઉભો થા. ૩૭.

અવતરણિકાઃ—“ગુરુ ઇત્યાદિ શિષ્ટોનો યુદ્ધમાં વધ કરવો પડે તેથી પાપ અવશ્ય થાય, તો પછી યુદ્ધમાં મર્યા બાદ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય ? અથવા યુદ્ધમાં જીતીને પણ લોકનિદાથી ઘેરાયલા અમને ભોગ તથા સુખની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય ?” આવી અર્જુનની શંકાના સમાધાન માટે “કામનારહિત થઈ સમાનદષ્ટિથી તથા સ્વધર્મ સમજીને યુદ્ધ કરતાં તને પાપ નહિ લાગે ” એવા આશયથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ॥  
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

पदच्छेदः—सुखदुःखे, समे, कृत्वा, लाभालाभौ, जया-  
जयौ, ततः, युद्धाय, युज्यस्व, न, एवम्, पापम्, अवाप्स्यसि.

व्युत्पत्तिसमासाः—सुशोभनानि खानि इन्द्रियाणि यस्मिन्  
तत् सुखम्, दुष्टानि खानि इन्द्रियाणि यस्मिन् तत् दुःखम्, सुखं च  
दुःखम् च सुखदुःखे, ते सुखदुःखे । लाभश्च अलाभश्च लाभालाभौ, तौ  
लाभालाभौ । जयश्च अजयश्च जयाजयौ, तौ जयाजयौ ।

अन्वय अने अर्थः—सुखदुःखे सुख अने दुःखने,  
लाभालाभौ लाभ अने गेरलाभने, ( अने ) जयाजयौ जय अने  
पराजयने, समे समान, कृत्वा करीने, ततः त्थारपणी, युद्धाय  
युद्धने भाटे, युज्यस्व तुं तैथार था, ( अने ) एवम् अे प्रभाणु  
( करवार्थी ), पापम् पापने, न, अवाप्स्यसि तुं पाभीश नहि.

भावार्थः—सुख तथा दुःखने, लाभ अने गेरलाभने,  
तथा जय अने पराजयने समान मानीने तुं युद्ध करवा भाटे  
तैथार था, अेटवे लालालाल विगेरेनो कंघपणु विथार तारे  
करवेो नहि अने ज्ञे अे प्रभाणु तुं करीश तो तने कहीपणु पाप  
लागवानुं नथी. ३८.

अवतरणिकाः—“ स्वधर्मं समञ्जते युद्धं करे तेने पाप न लागे.  
अेम मानी लेवामां आवे तो पणु, मने युद्ध करवानो आवश्यक उपदेश  
आपवेो ज्ञेधअे नहि, करणु के “ य एनं वेत्ति हन्तारम् ” तथा  
“ कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ” धियादि वयनेथी तो  
आस शानीने ज पाप न लागवानो संभव छे, पणु हुं तो कर्ता, भोक्ताना

અભિમાનશૂન્ય, શુદ્ધસ્વરૂપ જ્ઞાની થયો નથી, અને તેથી યુદ્ધ કરીને તેનું ફલ હું ભોગવીશ એવું મને જ્ઞાન છે તેથી, તેમજ પ્રકાશ અને અંધકાર બંને એકજ વખતે એક જગ્યામાં રહી શકતાં નથી, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન અને કર્મ બંનેની સાથે સ્થિતિ રહી શકે નહિ એટલે હું પણ હજી કર્મને માનતો હોવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ મેળવી શક્યો નથી અને તેથીજ પાપને અંગે યુદ્ધ કરવું મારે મારે ઠીક નથી ” એવો અર્જુનનો અભિપ્રાય સમજીને વિદ્વાન અને અવિદ્વાનની દશાના ભેદ પ્રમાણે, જ્ઞાન અને કર્મ બંનેના ઉપદેશની આવશ્યકતા હોવાથી ભગવાન તે કહે છે:

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ॥

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

પદચ્છેદઃ——એષા, તે, અભિહિતા, સાંખ્યે, બુદ્ધિઃ, યોગે, તુ, ઇમામ્, શ્રુણુ, બુદ્ધ્યા, યુક્તઃ, યયા, પાર્થ, કર્મબન્ધમ્, પ્રહાસ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ સ્વાયતે પ્રકથ્યતે વસ્તુતત્ત્વમ્ અનયા ઇતિ સાંખ્યા ઉપનિષદ્ તયા વેદ્યતે યત્તત્ સાંખ્યમ્, તસ્મિન્ સાંખ્યે । કર્મેવ ધર્માધર્માભ્યં બન્ધઃ કર્મબન્ધઃ, તમ્ કર્મ-બન્ધમ્ । બુદ્ધ્યતે અનયા ઇતિ બુદ્ધિઃ । યુજ્યતે પરમાત્માનં યેન સઃ યોગઃ, તસ્મિન્ યોગે । પ્રકર્ષેણ હાસ્યસિ ત્યજસિ ઇતિ પ્રહાસ્યસિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! એષા આ, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, તે તને, સાંખ્યે જ્ઞાનયોગમાં, અભિહિતા કહેવામાં આવી, ( હવે ) યોગે કર્મયોગમાં, ઇમામ્ આ ( હું કહીશ તે બુદ્ધિ ) ને, શ્રુણુ તું સાંભળ, ( કે ) યયા જે, બુદ્ધ્યા બુદ્ધિ વડે, યુક્તઃ જોડા-એલો ( તું ), કર્મબન્ધમ્ કર્મના બન્ધનને, પ્રહાસ્યસિ છોડી શકીશ.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! આ તને જે અત્યારસુધી કહ્યું તે જ્ઞાનયોગમાં રાખવાની બુદ્ધિ કહી, હવે કર્મયોગમાં બુદ્ધિને કેવી રીતે રાખવી તે હું તને કહું છું તે તું સાંભળ, કે જે બુદ્ધિ વડે યુક્ત થએલો તું કર્મનાં બંધનોને છોડી શકીશ. ૩૯.

નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ॥

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥૪૦॥

પદચ્છેદ:—ન, इह, અભિક્રમનાશઃ, અસ્તિ, પ્રત્યવાયઃ, ન, વિદ્યતે, સ્વલ્પમ્, અપિ, અસ્ય, ધર્મસ્ય, ત્રાયતે, મહતઃ, ભયાત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અભિક્રમ્યતે કર્મણા પ્રારમ્યતે યત્ફલં સઃ અભિક્રમઃ, અભિક્રમસ્ય નાશઃ અભિક્રમનાશઃ । સુષ્ટુ અત્યન્તમ્ અલ્પમ્ ઇતિ સ્વલ્પમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—इह આ ( કર્મનાં બંધનો છુટી જાય તેવા કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તેવા ) કર્મયોગમાં અભિક્રમનાશઃ કર્મના આરંભનો નાશ, ન, અસ્તિ નથી, ( તેમ ) પ્રત્યવાયઃ વિદ્યપ્રતિબંધ, ( પણ ) ન, વિદ્યતે નથી, ( કારણ કે ) અસ્ય આ, ધર્મસ્ય ધર્મનું, સ્વલ્પમ્ થોડું ( સેવન ), અપિ પણ, મહત્ મોટા, ભયાત્ ભયમાંથી, ત્રાયતે રક્ષણ કરે છે.

ભાવાર્થ:—કર્મનાં બંધનો છોડાવે તેવા આ કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરવામાં કર્મના આરંભનો કે કર્મનો નાશ નથી, તેમજ પ્રતિબંધ પણ નથી, કારણકે નિષ્કામકર્મયોગનું થોડું પણ અનુષ્ઠાન કર્યારેક મહાન્ ભયમાંથી છોડાવે છે. અર્થાત્ કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા હરેકે થોડા ઘણા પણ નિષ્કામ કર્મયોગ કરવો. ૪૦.

અવતરણિકા:—જ્ઞાનયોગમાં જે બુદ્ધિ હોવી જોઈએ તે, તથા હવે પછી કહેવામાં આવનાર કર્મયોગલક્ષણા બુદ્ધિ કેવા લક્ષણવાળી હોવી જોઈએ ? તે વિષે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનંદન ॥

બહુશાખા હ્યનંતાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદ:—વ્યવસાયાત્મિકા, બુદ્ધિઃ, એકા, ઇહ, કુરુ-  
નંદન, બહુશાખાઃ, હિ, અનંતાઃ, ચ, બુદ્ધયઃ, અવ્યવસાયિનામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વ્યવસાયઃ એવ આત્મા યસ્યાઃ સા  
વ્યવસાયાત્મિકા—નિશ્ચયાત્મિકા—ઉપાયોપેયબુદ્ધિઃ । નન્દયતીતિ નન્દનઃ,  
કુરુણાં નન્દનઃ કુરુનન્દનઃ, તત્સંબુદ્ધૌ કુરુનન્દન । બહુવ્યઃ શાખાઃ  
યાસાં તાઃ બહુશાખાઃ । ન વિદ્યતે અન્તઃ યાસાં તાઃ અનંતાઃ । ન  
વિદ્યતે વ્યવસાયઃ—નિશ્ચયઃ યેષાં તે અવ્યવસાયિનઃ, તેષામ્ અવ્યવસાયિનામ્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—કુરુનન્દન હે કુરુવશને ( સુકૃ-  
તોથી ) આનંદ આપનાર અર્જુન ! ઇહ આ કલ્યાણના માર્ગમાં,  
વ્યવસાયાત્મિકા નિશ્ચયાત્મક, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, એકા એકજ છે, ચ  
પણ, અવ્યવસાયિનામ્ અપ્રામાણિક એવી અનિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ-  
વાળા લોકોની, બુદ્ધયઃ બુદ્ધિઓ, (તો) બહુશાખાઃ અનેક શાંટાઓ  
વાળી, (અને) અનંતાઃ ઘણી છે.

ભાવાર્થઃ—હે કુરુનન્દન ! કલ્યાણના માર્ગમાં—નિષ્કામ  
કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મક એવી જ્ઞાનયુક્ત બુદ્ધિ એકજ છે, પણ  
પ્રમાણરહિત એવી અનિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા લોકોની બુદ્ધિઓ  
તો અનેક શાંટાઓવાળી અને ઘણા પ્રકારની છે. અર્થાત્ તેવા

लोकोनी बुद्धिनी कोर्धपणु प्रकारनी ज्ञानयोग के कर्मयोगमां स्थिरता रहेती नथी. ४१.

अवतरणिका:—“ भिन्नबुद्धिवाणा लोकोनी बुद्धि ऐक्य निश्चयात्मिका हेम थती नथी ? ” ऐवी शंकाणा उत्तरमां भगवान् ‘ श्रीकृष्णु तेम न थवा माटे शुं प्रतिबन्धक छे ’ ते त्रणु श्लोकोथी दर्शावे छे:

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः ॥

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ॥

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथापहतचेतसाम् ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

पदच्छेदः—याम्, इमाम्, पुष्पिताम्, वाचम्, प्रवदन्ति, अविपश्चितः, वेदवादरताः, पार्थ, न, अन्यत्, अस्ति, इति, वादिनः, कामात्मानः, स्वर्गपराः, जन्मकर्मफलप्रदाम्, क्रियाविशेषबहुलाम्, भोगैश्वर्यगतिम्, प्रति; भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्, तथा, अपहतचेतसाम्, व्यवसायात्मिका, बुद्धिः, समाधौ, न, विधीयते.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकर्षेण वदन्ति इति प्रवदन्ति । विप्रकृष्टं चिन्तयन्ति ते विपश्चितः, न विपश्चितः अविपश्चितः । वेदयन्ति धर्माधर्मौ इति वेदाः, वेदानां वादाः वेदवादाः, वेदवादिषु रताः वेदवादरताः । वदन्ति ते वादिनः । कामे आत्मा अंतःकरणं येषां ते कामात्मानः । स्वर्गः एव



પરઃ શ્રેષ્ઠઃ પુરુષાર્થઃ યેષાં તે સ્વર્ગપરાઃ । કર્મણઃ ફલમ્ કર્મફલમ્, જન્મૈવ કર્મફલં જન્મકર્મફલમ્, તત્પ્રદદાતીતિ જન્મકર્મફલપ્રદા, તાં જન્મકર્મફલપ્રદામ્ । બહુ લાન્તીતિ બહુલાઃ, ક્રિયાણાં વિશેષાઃ ક્રિયાવિશેષાઃ, ક્રિયાવિશેષાઃ એવ બહુલાઃ યસ્યાં સા ક્રિયાવિશેષબહુલા તામ્ । ભોગશ્ચ એશ્વર્યં ચ ભોગૈશ્વર્યે, ભોગૈશ્વર્યયોઃ ગતિઃ પ્રાપ્તિઃ ભોગૈશ્વર્યગતિઃ, તામ્ ભોગૈશ્વર્યગતિમ્ । ભોગશ્ચ એશ્વર્યં ચ ભોગશ્વર્યે, ભોગૈશ્વર્યયોઃ પ્રકર્ષેણ સક્તાઃ ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાઃ, તેષામ્ ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્ । અપહતાને ચેતાંસિ યેષાં તે અપહતચેતસઃ, તેષામ્ અપહતચેતસામ્ । સમ્યક્ આર્ધીયતે અસ્મિન્ સર્વમ્ ઇતિ સમાધિઃ, તસ્મિન્ સમાધૌ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! વેદવાદરતાઃ વેદના અર્થવાદમાં પ્રીતિવાળા, ( અને ) અન્યત્ ( સકામ કર્મ સિવાય આત્મજ્ઞાન વિગેરે ) બીજું કંઈ, ન, અસ્તિ નથી, ઇતિ એ પ્રમાણે, વાદિનઃ બોલવાવાળા, અવિપશ્ચિતઃ અજ્ઞાનથી મૂઠ એટલે કાર્યાકાર્યના ભાનરહિત લોકો, યામ્ જે, ઇમામ્ આ ( વેદમાં બીજું કંઈપણ નથી એવી ), પુષ્પિતામ્ ફુલથી ભરેલી વિપલતાની માફક દૂરથી સુંદર, વાચમ્ વાણીને, પ્રવદન્તિ બોલે છે; કામાત્મનઃ કામનાઓની અલિલાષામાંજ જે મનું અંતઃકરણ છે એવા ( અને ) સ્વર્ગપરાઃ સ્વર્ગનેજ પરમ પુરુષાર્થ માનનારાઓ, ભોગૈશ્વર્યગતિમ્ ભોગવિલાસ અને એશ્વર્ય-વૈભવની પ્રાપ્તિ, પ્રતિ માટે, જન્મકર્મફલપ્રદામ્ જન્મરૂપી કર્મના ફલોને આપનારી, ક્રિયાવિશેષબહુલામ્ અગ્નિહોત્રાદિક તથા બીજી ક્રિયાઓ જેમાં વિશેષ કરવી પડે તેવી, પુષ્પિતામ્ છટાદાર, વાચમ્ વાણીને, પ્રવદન્તિ બોલે છે, ( પરંતુ ) તયા તે દાંભિક વાણીવડે, અપહતચેતસામ્ ખેંચાએલા ચિત્તવાળા, ( અને તેથીજ ) ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્ વિલાસ અને

વૈભવમાં લાગેલું છે ચિત્ત જેમનું એવાઓની, જ્ઞાણાત્મિકા આત્મજ્ઞાન સંબંધી-શુદ્ધ-ચિન્માત્ર સ્વરૂપિણી નિશ્ચયાત્મિક, બુદ્ધિ: બુદ્ધિ, સમાધૌ ચિત્તનું ઇશ્વર સાથે ઐક્ય સાધવારૂપ સમાધિમાં, ન, વિધીયતે વ્યવસ્થિત થતી નથી.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! વેદના મિથ્યા અર્થવાદમાં પ્રીતિ-વાળા અને સકામ કર્મસિવાય આત્મજ્ઞાન તથા મોક્ષ ઇત્યાદિ બીજું કંઈ છેજ નહિ એમ બોલવાવાળા મૂઠલોડો, જ્યારે કૂલોથી શોભતી વિષલતાની માફક સુંદર એવી છટાદાર વાણીને બોલે છે, ત્યારે વિલાસ અને વૈભવની દિશા તરફ અભિલાષી અંતઃકરણ વૃત્તિવાળા અને સ્વર્ગનેજ પરમ પુરૂષાર્થ માનનારાઓ ભોગવિલાસ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિને માટે એ વાણીને જન્મ અને કર્મનાં ફલોને આપનારી તથા અગ્નિહોત્રાદિક બીજી ઘણી ક્રિયાઓ જેમાં કરવી પડે છે એવી રીતની બોલે છે, પરંતુ તે વેદના અર્થવાદયુક્ત ઉપરોક્ત વાણીવડે ખેંચાએલા ચિત્ત-વાળા, અને વિલાસ તથા વૈભવ પ્રત્યે જેમનું ચિત્ત લાગેલું છે એવા મનુષ્યોની આત્માસંબંધી નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ ઇશ્વરૈક્યાત્મતા ( સમાધિ ) માં લાગતી નથી એટલે ક્યારે પણ સ્થિર થઈ તે ઇશ્વરનું તાદાત્મ્ય સાધી શકતી નથી. ૪૨-૪૪.

અવતરણિકા:—‘સમાધિમાં નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ ત્યારે કોની થાય છે?’ તે વાત જણાવે છે:

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવાર્જુન ॥

નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥૪૫॥

પદ્ચ્છેદ:—ત્રૈગુણ્યવિષયા:, વેદા:, નિસ્ત્રૈગુણ્ય:, ભવ, અર્જુન, નિર્દ્વંદ્વ:, નિત્યસત્ત્વસ્થ:, નિર્યોગક્ષેમ:, આત્મવાન્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**ત્રયાણાં ગુણાનાં ભાવઃ ત્રૈગુણ્યમ્, ત્રૈગુણ્યમેવ વિષયો યેષાં તે ત્રૈગુણ્યવિષયાઃ । નિર્ગતં ત્રૈગુણ્યં યસ્માત્સઃ નિસ્ત્રૈગુણ્યઃ । નિર્ગતાનિ સુખદુઃખસંજ્ઞાનિ દ્વન્દ્વાનિ યસ્માત્સઃ નિર્દ્વન્દ્વઃ । નિત્યં સર્વદા સત્ત્વગુણે તિષ્ઠતીતિ નિત્યસત્ત્વસ્થઃ । યોગશ્ચ ક્ષેમં ચ યોગક્ષેમે, નિર્ગતે યોગક્ષેમે યસ્માત્ સઃ નિર્યોગક્ષેમઃ । આત્મા અસ્ય અસ્તીતિ આત્મવાન્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**અર્જુન હે અર્જુન ! વેદોઃ વેદો, ત્રૈગુણ્યવિષયાઃ સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણોને પ્રતિપાદન કરવાવાળા ( છે, માટે તું ) નિસ્ત્રૈગુણ્યઃ ત્રણ ગુણોના ભાવોથી રહિત, નિર્દ્વન્દ્વઃ સુખદુઃખની સંજ્ઞાવાળાં હર્ષ શોકાદિ દ્વન્દ્વોથી મુક્ત, નિત્યસત્ત્વસ્થઃ સદા સત્ત્વગુણોનો આશ્રય કરી રહેનારો, નિર્યોગક્ષેમઃ ન મેળવેલી ચીજને મેળવવી અને મેળવેલીનું રક્ષણ કરવું એવી સ્થિતિથી રહિત, ( અને ) આત્મવાન્ ચિત્તને નિયમમાં રાખનારો, ભવ થા.

**ભાવાર્થઃ—**હે અર્જુન ! વેદો ત્રણ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરનાર જ છે માટે તું એ ત્રણ ગુણોના ભાવોથી રહિત, સુખદુઃખ અને હર્ષશોકાદિનાં દ્વન્દ્વો વિનાનો, સદા સત્ત્વગુણોનો આશ્રય કરી રહેનારો, અપ્રાપ્ત વસ્તુને મેળવવામાં અને મેળવેલીનું રક્ષણ કરવામાં યત્ન રહિત અને જીતેલા ચિત્તવાળો થા. ૪૫.

૧ અનુપાત્તસ્ય ઉપાદાનં યોગઃ । ઉપાત્તસ્ય રક્ષણં ક્ષેમઃ । ન મેળવેલી વસ્તુને મેળવવી એનું નામ યોગ અને મેળવેલી વસ્તુનું રક્ષણ કરવું એનું નામ ક્ષેમ.

**અવતરણિકા:**—આત્માનું સત્ય જ્ઞાન ચિત્તશુદ્ધિ થાય ત્યારે જ થાય છે, અને તે ચિત્તશુદ્ધિ, બધાં વેદોક્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો જ પ્રાપ્ત થાય, તેથી વેદોનો આશ્રય તો કરવો જ પડે અને તો પછી નિર્ગુણ થવાય જ નહિ, એવી શંકાના પરિહાર માટે ભગવાન કહે છે:

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ॥

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

**પદ્મક્રેદ:**—યાવાન્, અર્થઃ, ઉદપાને, સર્વતઃ, સંપ્લુતોદકે, તાવાન્, સર્વેષુ, વેદેષુ, બ્રાહ્મણસ્ય, વિજાનતઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—યત્પરિમાણમ્ અસ્યેતિ યાવાન્ । ઉદમ્ ઉદકમ્ પીયતે અસ્મિન્ ઇતિ ઉદપાનમ્, તસ્મિન્ ઉદપાને । સર્વસ્માદિતિ સર્વતઃ । સંપ્લુતમ્ ઉદકં યસ્મિન્ તત્ સંપ્લુતોદકમ્, તસ્મિન્ સંપ્લુતોદકે । તત્ પરિમાણમસ્યેતિ તાવાન્ । બ્રહ્મ વેદં શુદ્ધં ચૈતન્યં વા વોત્તિ અધીતે વા ઇતિ બ્રાહ્મણઃ । વિશેષેણ જાનાતીતિ વિજાનન્, તસ્ય વિજાનતઃ ।

**અન્વય અને અર્થ:**—સર્વતઃ ચોતરફથી, સંપ્લુતોદકે જલથી ખૂબ છલોછલ ભરાયલા, ઉદપાને જલાશયમાં, યાવાન્ જેટલો, અર્થઃ સ્નાન-પાનાદિક અર્થ ( સરે છે ), તાવાન્ તેટલો જ અર્થ, વિજાનતઃ વ્યુત્પન્ન ચિત્તવાળા, બ્રાહ્મણસ્ય પ્રહ્લનિષ્ઠ થવાની ઈચ્છાવાળા પ્રાહ્લણુને, સર્વેષુ બધા, વેદેષુ વેદોમાં ( સધાય ) છે.

**ભાવાર્થ:**—નાના જલાશયમાં જેટલો સ્નાનપાનાદિક અર્થ સાધી શકાય છે તેટલો જ અર્થ ચોતરફથી ખૂબ ભરાયલા જલાશયમાં પણ સરે છે, તેવી જ રીતે વિદ્વાન્ પ્રહ્લનિષ્ઠ પ્રાહ્લણુને પણ પ્રહ્લજ્ઞાન માટે બધા વેદોમાં અનાયાસે તેટલો જ અર્થ

સરે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠને કર્મફલની અપેક્ષા ન રહેતાં તેનાથીજ તેની સર્વ સિદ્ધિ થઈ જાય છે. ૪૬.

**અવતરણિકા:**—“ઉપનિષદ્ વિગેરેના સેવનથી મારે પણ આત્મજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, તથા યુદ્ધ વિગેરે પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ, તો પછી ‘યુદ્ધ કર’ એવી પ્રેરણા મને આપ કેમ કરો છો ?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન અર્જુનને મારે ખાસ વિહિત ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે:

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ॥

મા કર્મફલહેતુર્મૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

**પદ્ચેદ:**—કર્મણિ, એવ, અધિકારઃ, તે, મા, ફલેષુ, કદાચન, મા, કર્મફલહેતુઃ, મૂઃ, મા, તે, સંગઃ, અસ્તુ, અકર્મણિ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—અધિકરણમ્ અધિકારઃ । ફલતિ ઇતિ ફલમ્ , કર્મણાં ફલં કર્મફલમ્, કર્મફલં હેતુઃ પ્રયોજનં યસ્ય સઃ કર્મ-ફલહેતુઃ । ક્રિયતે યત્ તત્ કર્મ, ન કર્મ અકર્મ, તસ્મિન્ અકર્મણિ ।

**અન્વય અને અર્થ:**—તે તારો, કર્મણિ કર્મ-કર્મયોગમાં, એવ જ, અધિકારઃ અધિકાર ( છે ), કદાચન કદાં પણ વખતે, ફલેષુ કર્મના ફલોમાં ( અધિકાર ), મા નથી ( મારે તું ) કર્મફલહેતુઃ કર્મનાં ફલનો હેતુ-ઉત્પાદક, મા, મૂઃ ન થા ( અને ) તે તારી, અકર્મણિ ન કરવા લાયક કર્મમાં અથવા કર્મ ન કરવામાં, સંગઃ આસક્તિ, મા અસ્તુ ન થાઓ.

**ભાવાર્થ:**—તારો તો કર્મમાં-કર્મયોગમાં-જ અધિકાર છે, પરંતુ કદાંપણ વખતે કર્મનાં ફલ જે ખાસ બંધનનું કારણ છે, તેમાં તારો અધિકાર નથી, એટલે કે કરવા યોગ્ય કર્મો ફલની



ઇચ્છાનેા ત્યાગ કરીને તું કર, પણ કર્મનાં ફલોની આશાવાળો ન થા. અર્થાત્ કર્મનાં ફલરૂપ પરિણામની ઇચ્છા રાખનાર ન થા, તેમ ન કરવા લાયક કર્મમાં અથવા કર્મ ન કરવામાં પણ તને આસક્તિ ન થાઓ, એટલે કે કર્મ કરવામાં જ તારો અધિકાર હોવાથી તું યુદ્ધ કરવા રૂપ કર્મમાં જ પ્રવૃત્ત થા. ૪૭.

અવતરણિકા:—ઉપરનીજ વાત વિસ્તારપૂર્વક કહે છે:

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ॥

સિદ્ધચસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૪૮॥

પદચ્છેદઃ—યોગસ્થઃ, કુરુ, કર્માણિ, સદ્ગમ્, ત્યક્ત્વા, ધનજ્ઞય, સિદ્ધચસિદ્ધયોઃ, સમઃ, ભૂત્વા, સમત્વમ્, યોગઃ, ઉચ્યતે.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—યોગે તિષ્ઠતીતિ યોગસ્થઃ। સજ્યન્તે પ્રાણિનઃ અસ્મિન્નિતિ સદ્ગઃ, તં સદ્ગમ્ । ન સિદ્ધિઃ અસિદ્ધિઃ, સિદ્ધિશ્ચ અસિદ્ધિશ્ચ સિદ્ધચસિદ્ધચે, તયોઃ સિદ્ધચસિદ્ધચોઃ । ધનં જયતીતિ ધનજ્ઞયઃ, તત્સં-બુદ્ધૌ હે ધનજ્ઞય । સમસ્ય ભાવઃ સમત્વમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ધનજ્ઞય હે ધનંજય, ! સદ્ગમ્ આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને, યોગસ્થઃ યોગમાં રહીને, સિદ્ધચ-સિદ્ધચોઃ કર્મની સફલતા અને નિષ્ફલતામાં, સમઃ સમાન, ભૂત્વા થઈને, ( તું ) કર્માણિ કર્મને, કુરુ કર, ( કારણકે ) સમત્વમ્ કાર્યની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાનભાવ—ઉદ્વેગરહિતપણું, યોગઃ કર્મયોગ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે ધનંજય ! આસક્તિને છોડીને નિષ્કામ-ફલની ભાવનારહિત-કર્મયોગનેા આશ્રય કરીને, તથા કર્મની



સફલતા અથવા નિષ્ફલતામાં સમાન ભાવવાળો થઈને તું કર્મો કર, કારણકે સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ-માં જે સમાન ભાવ તેનું જ નામ યોગ છે. અર્થાત્ યુદ્ધમાં પણ તું જયપરાજયરૂપ ફલની આકાંક્ષા વિનાનો થઈને “ યુદ્ધ તારું કર્મ છે ” એમ સમજી તું તેમાં પ્રવૃત્ત થા. ૪૮.

અવતરણિકા:—‘ કામ્ય-સકામ કર્મનું સેવન ધણુંજ તુચ્છ છે ’, તે જણાવે છે:

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ॥

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥

પદચ્છેદ:—દૂરેણ, હિ, અવરમ્, કર્મ, બુદ્ધિયોગાત્, ધનઞ્જય, બુદ્ધૌ, શરણમ્, અન્વિચ્છ, કૃપણાઃ, ફલહેતવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વરમ્ અવરમ્ । બુદ્ધેઃ યોગઃ બુદ્ધિ-યોગઃ, તસ્માત્ બુદ્ધિયોગાત્ । કૃપાં કુર્વન્તિ, કૃપ્યન્તે કૃપન્તે વા તે કૃપણાઃ । ફલમેવ હેતુઃ યેષાં તે ફલહેતવઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—ધનઞ્જય હે ધનંજય ! બુદ્ધિયોગાત્ નિષ્કામ કર્મયોગથી, કર્મ કોઈ પણ કામ્ય કર્મ, દૂરેણ અત્યંત, અવરમ્ નિકૃષ્ટ-હલકું ( છે ), હિ માટે, બુદ્ધૌ સમત્વબુદ્ધિવાળા કર્મયોગ અથવા જ્ઞાનયોગમાં ( જ્ઞવાને માટે ), શરણમ્ આશ્રયને, અન્વિચ્છ તું ઇચ્છ, ( કારણકે ) ફલહેતવઃ ફળની ઇચ્છાથી હેતુપૂર્વક કર્મ કરવાવાળા ( તો ), કૃપણાઃ દીન-રંક જેવા છે.

ભાવાર્થ:—હે ધનંજય (અર્જુન)! નિષ્કામ કર્મયોગ સિવાય બીજું કોઈ પણ કામ્ય કર્મ અત્યંત હલકું જ છે, માટે તું તેવા કામ્ય કર્મનો ત્યાગ કરીને કર્મયોગ અથવા સાંખ્યયોગનો આશ્રય

મેળવવાની ઈચ્છા રાખ, કારણકે ક્ષત્રીની ઈચ્છાથી જે કામ કરવા-  
વાળા છે તે તેા કેવળ દીન-ગરીબ છે. અર્થાત્ તું તેવો દીન જેવો  
ક્ષત્રીકાંક્ષી ન થતાં નિષ્કામ કર્મ કરવામાં તૈયાર થા. ૪૯.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે કામ્ય-સકામ કર્મની તુચ્છતા કહીને  
હવે ક્રી નિષ્કામ કર્મયોગનું ઉત્તમપણું કહે છે:

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે ॥

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥૫૦॥

પદ્ચ્છેદઃ—બુદ્ધિયુક્તઃ, જહાતિ, ઇહ, ઉમે, સુકૃતદુષ્કૃતે,  
તસ્માત્, યોગાય, યુજ્યસ્વ, યોગઃ, કર્મસુ, કૌશલમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બુદ્ધ્યા યુક્તઃ બુદ્ધિયુક્તઃ । સુકૃતં ચ  
દુષ્કૃતં ચ સુકૃતદુષ્કૃતે, તે સુકૃતદુષ્કૃતે । કૌશલસ્ય ભાવઃ કૌશલમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ઈહ આ લોકમાં, બુદ્ધિયુક્તઃ  
સાંખ્ય-આત્મજ્ઞાન સંબંધી-અથવા નિષ્કામ કર્મયોગ સંબંધી  
બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, સુકૃતદુષ્કૃતે પુણ્ય અને પાપ, ઉમે બન્નેને,  
જહાતિ છોડે છે, તસ્માત્ તેથી, યોગાય કર્મયોગને માટે, યુજ્યસ્વ  
તું તૈયાર થા, (કેમકે) કર્મસુ કર્મમાં, કૌશલમ્ (બન્ધનનાં કાર  
ણરૂપ કર્મો હોવા છતાં પણ ઈશ્વરની આરાધના વડે ઈશ્વરાર્પણ  
કર્મ કરી નિષ્કામ વૃત્તિથી મોક્ષ સંપાદન કરવાની) (જે) ચતુરાઈ  
(તે), યોગઃ નિષ્કામ કર્મયોગ (અસ્તિ છે).

સાવાર્થઃ—આ લોકમાં આત્મજ્ઞાન અથવા નિષ્કામ કર્મ-  
યોગ સંબંધી બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, સ્વર્ગ નરકનાં કારણરૂપ પુણ્ય  
અને પાપ બન્નેને છોડે છે એટલે તે સ્વર્ગાદિ કેઈપણ ક્ષત્રી

અપેક્ષારહિત કર્મ કરતો હોવાથી તેને પુણ્ય અથવા પાપ કંઈ પણ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવતો નથી અને તેથીજ તું તેવા નિષ્કામકર્મયોગ માટે તૈયાર થા. કેમ કે કર્મ બંધનના કારણરૂપ હોવા છતાં પણ ઇશ્વરની આરાધના વડે ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી નિષ્કામ વૃત્તિયુક્ત થઈ કર્મ કરતાં જે મોક્ષ સંપાદન કરવાનું ચાતુર્ય તેનુંજ નામ યોગ ( કર્મયોગ ) છે. ૫૦.

અવતરણિકા:—“ દુષ્કૃત-પાપનો ત્યાગ કરવો એ તો સર્વથા ઉચિત છે, પણ સુકૃત-પુણ્યનો જે ત્યાગ કરવામાં આવે તો સાચો પુરુષાથ સાધી શકાય નહિ ” એવી શંકાના પરિહાર માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમાં કર્મફલનો માત્ર ત્યાગ કરવાથીજ અત્યંત શ્રેષ્ઠ પુરુષાથની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહે છે:

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તો હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ॥

જન્મબંધવિનિર્મુક્તોઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

પદચ્છેદઃ—કર્મજમ્, બુદ્ધિયુક્તાઃ, હિ, ફલમ્, ત્યક્ત્વા, મનીષિણઃ, જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ, પદમ્, ગચ્છન્તિ, અનામયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કર્મભ્યઃ જાતમ્ કર્મજમ્ તત્ । મનીષા ણ્ણામ્ અસ્તીતિ મનીષિણઃ । જન્મૈવ બંધઃ જન્મબંધઃ, તસ્માત્ વિશેષેણ નિતાન્તં મુક્તોઃ ઇતિ જન્મબંધવિનિર્મુક્તોઃ । ન વિદ્યતે આમયઃ યસ્મિન્તત્ અનામયમ્ તત્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—બુદ્ધિયુક્તોઃ જ્ઞાની અથવા નિષ્કામ કર્મયોગમાં સમાન બુદ્ધિવાળા, મનીષિણઃ આત્મજ્ઞાનનિષ્ઠ બુદ્ધિશાલી પુરુષો, હિ ખરેખર, કર્મજમ્ કર્મથી ઉત્પન્ન થતા,

ફલમ્ ક્ષલને, ત્યક્ત્વા છોડીને, જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ જન્મરૂપી અંધનથી મુક્ત થયેલા, અનામયમ્ અધી જાતના ઉપદ્રવો રહિત-શાંત (એવા), પદમ્ મોક્ષરૂપી પદને, ગચ્છંતિ પામે છે.

સાવાર્થઃ—પાપ-પુણ્યની ગણનારહિત તથા જ્ઞાન અને નિષ્કામ કર્મયોગમાં સમબુદ્ધિવાળા આત્મજ્ઞાની પુરૂષો તેો કર્મથી પેદા થતાં ક્ષલને છોડી દઈ, જન્મરૂપી અંધનથી મુક્ત થઈને સર્વ જાતના ઉપદ્રવો રહિત અને શાંત એવા મોક્ષરૂપી પરમપદને પામે છે. ૫૧.

અવતરણિકાઃ—“નિષ્કામ કર્મયોગના પાલન વડે ઉત્પન્ન થતી સાત્ત્વિક ચિત્તશુદ્ધિથી સમાનતાવાળી બુદ્ધિ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ?” એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિષ્યતિ ॥

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

પદચ્છેદઃ—યદા, તે, મોહકલિલમ્, બુદ્ધિઃ, વ્યતિતરિષ્યતિ, તદા, ગન્તા, અસિ, નિર્વેદમ્, શ્રોતવ્યસ્ય, શ્રુતસ્ય, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યસ્મિન્ કાલે યદા । મુહ્યતે અનેન ઇતિ મોહઃ, મોહ એવ કલિલમ્ કાલુષ્યમ્ મોહકલિલમ્, તત્ । વિશેષેણ અતિશયેન ચ તરિષ્યતિ ઇતિ વ્યતિતરિષ્યતિ । તસ્મિન્ કાલે તદા । ગચ્છતિ ઇતિ ગન્તા । નિર્વિદ્યતે અનેન ઇતિ નિર્વેદઃ, તમ્ નિર્વેદમ્ । શ્રોતું યોગ્યં શ્રોતવ્યમ્, તસ્ય શ્રોતવ્યસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—યદા જ્યારે, તે તારી, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, મોહકલિલમ્ અવિવેકપણું કે જે ચૈતન્ય અને જડના વિવેકના

જ્ઞાનને કલુષિત કરીને વિષયો તરફ અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તેને, વ્યતિતરિષ્યતિ અવશ્ય રીતે ઓળંગી જશે, તદા ત્યારે, શ્રોતવ્યસ્ય ભવિષ્યમાં સાંભળવા લાયક, ચ અને, શ્રુતસ્ય ભૂતકાળમાં સાંભળેલા ( કર્મોનાં ફલો રૂપી વિષયો તરફ ) ના નિર્વેદમ્ વૈરાગ્યને, પ્રાપ્સ્યસિ તુ પામીશ.

ભાવાર્થ:—જ્યારે તારી બુદ્ધિ અવિવેકરૂપી કલુષિતતા કે જે આત્મા-ચૈતન્ય, અને જડના વિવેકવાળા જ્ઞાનને ભૂલાવી વિષયો તરફ અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તેને વિશેષે કરી ઉલ્લંઘી જશે એટલે જડ તથા ચૈતન્યના જ્ઞાનવાળી થઈ મોહમાંથી મુક્ત થશે ત્યારે ભવિષ્યમાં સાંભળવાનાં અને ભૂતકાળમાં સાંભળેલાં કર્મોનાં ફલોરૂપી વિષયો તરફ તને નિર્વેદ-ગ્લાનિ-વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થશે. અર્થાત્ મોહનો નાશ થવાથી તારી બુદ્ધિ વૈરાગ્યયુક્ત થઈ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરી આપોઆપ નિષ્કામ કર્મ કરવા તરફ પ્રેરાશે. પર.

અવતરણિકા:—“એ પ્રમાણે થયેલી અંતઃકરણની શુદ્ધિ વડે, જેને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલો છે એવા પુરુષને પછી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ખાસ કરીને ક્યારે થાય ?” તેના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ॥

સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

પદ્ધેદ:—શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના, તે, યદા, સ્થાસ્યતિ, નિશ્ચલા, સમાધૌ, અચલા, બુદ્ધિઃ, તદા, યોગમ્, અવાપ્સ્યસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—(અનેકસાધ્યસાધનસમ્બન્ધપ્રકાશન)શ્રુતિ-ભિ:( શ્રવણેઃ ) વિશેષેણ નાનાપ્રકારેણ પ્રતિપન્ના ઇતિ શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના ।

निर्गतं चलं यस्याः सा निश्चला । सम्यक् आधीयते चित्तमस्मिन् इति समाधिः ब्रह्म, तस्मिन् समाधौ ।

**अन्वय अने अर्थः—**यदा ज्यारे, श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेक साध्य-साधनसंबंधनो प्रकाश करतां अेषां कर्मकृतनां श्रवणो-वडे अनेक भार्गो होरवायली-( संशयो वडे विक्षेप पाभेदी ) ते तारी, बुद्धिः पुद्धि, स्थास्यति स्थिर थधने रडेशे, ( अने )  
• निश्चला विक्षेप, अथवा अलनरहित (थधने), समाधौ आत्माभां, अचला विकल्पवर्जित थशे, तदा त्यारे, ( तुं ) योगम् विवेक-पुद्धि-तत्त्वज्ञानरूप योगने, अवाप्स्यसि पाभीश.

**भावार्थः—**अनेक साध्य-साधन संबंधनो प्रकाश करतां कर्मकृतनां श्रवणो वडे संशययुक्त थधने अनेक रस्ते होरवायेदी अटले अंचल अेषी तारी पुद्धि ज्यारे स्थिर थधने रडेशे, अने विक्षेपरहित थधने आत्माभां विकल्पवर्जित अटले अेकनिष्ठता-वाणी थशे त्यारे तुं समानभाववाणी विवेकपुद्धि-तत्त्वज्ञान-रूप योगने पाभीश. ५३.

**अवतरणिकाः—**अे प्रमाणे जेने विवेक पुद्धिथी आत्मनिष्ठा थध समाधि प्राप्त थध होय, अर्थात् जेनी प्रज्ञा स्थिर थध होय तेवाअेनां लक्षणं ज्ञानुवानी धर्मगथी अर्जुन स्थितप्रज्ञनां लक्षणो पूछे छे:

अर्जुन उवाच । अर्जुन पूछे छेः-

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

**पदच्छेदः—**स्थितप्रज्ञस्य, का, भाषा, समाधिस्थस्य, केशव, स्थितधीः, किम्, प्रभाषेत, किम्, आसीत, ब्रजेत, किम्.



**व्युत्पत्तिसमासाः—**प्रकर्षेण ज्ञायते अनया इति प्रज्ञा, स्थिता प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञः, तस्य स्थितप्रज्ञस्य । भाष्यते कथ्यते अनया इति भाषा । समाधौ तिष्ठतीति समाधिस्थः, तस्य समाधिस्थस्य । कश्च ईशश्च केशौ, तौ वाति गच्छति प्रेरयति अथवा वापयति उत्पादयति नियमयति ताभ्यां ज्ञानं प्रापयति इति केशवः, तत्संबुद्धौ हे केशव । स्थिता धीः यस्य सः स्थितधीः । प्रकर्षेण भाषेत इति प्रभाषेत ।

**अन्वय अने अर्थः—** केशव हे केशव ! स्थितप्रज्ञस्य स्थिरबुद्धिवाणा अेवा, समाधिस्थस्य परमात्माना ध्यानरूपी समाधिमां रडेदानी, भाषा वाणी, का डेवी, ( डोय ? अने ) स्थितधीः स्थिर बुद्धिवाणो, किम् शुं, प्रभाषेत जेले ( छे, तेम ) किम् डेवी रीते, आसीत जेसे ( छे, अने ) किम् डेवी रीते, व्रजेत जय ( छे ) ?

**सात्रार्थः—**“ हे केशव ! जेनी बुद्धि स्थिर थअेली छे अेवा परमात्माना ध्यानरूपी समाधियुक्त पुरुषनी साषा— ( साषणु—लक्षणु ) डेवी डोय छे ? तेम ते स्थिरबुद्धिवाणो डेवी रीते जेले छे ? डेम जेसे छे अेटले जाह्य धन्द्रियेने नियममां डेवी रीते राजे छे ? अने डेम आले छे ? अर्थात् विषयेने डेवी रीते सेवे छे ? अर्थात् स्थितप्रज्ञनां जे जे लक्षणो डोय ते जधां लक्षणो आप मने उडो. ५४.

१ क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वं वेहिनाम् ।

आवां तवाङ्गसंभूतौ तस्मात्केशवनामवान् ॥ इति श्रुतिः ॥

‘ क ’ अे अ्रह्मानुं नाम छे अने ‘ ईश ’ ते अय प्राणिमात्रनो ईश्वर हुं अे अमारी अन्नेनी उत्पत्ति तमारथी थअेली डोवाथी तमे ‘ केशव ’ अे नामवाणा छे.

**અવતરણિકા:**—એ પ્રમાણે ચાર પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, મુમુક્ષુએ ખાસ યત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવા જેવાં, જીવનમુક્ત-સ્વભાવ-વાળાનાં લક્ષણ-બોલવું, બેસવું અને ચાલવું વિગેરેનું વર્ણન કરતાં સ્થિત-પ્રજ્ઞ કોને કહેવો તે બે શ્લોકથી કહે છે:

**શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—**

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ॥

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

**પદચ્છેદ:**—પ્રજહાતિ, યદા, કામાન્, સર્વાન્, પાર્થ, મનોગતાન્, આત્મનિ, એવ, આત્મના, તુષ્ટઃ, સ્થિતપ્રજ્ઞઃ, તદા, ઉચ્યતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—પ્રકર્ષેણ જહાતિ પ્રજહાતિ । કામ્યન્ત્ત ઇતિ કામાઃ, તાન્ । મનસિ ગતાઃ મનોગતાઃ, તાન્ મનોગતાન્ ।

**અન્વય અને અર્થ:**—પાર્થ હે પાર્થ ! મનોગતાન્ હૃદયમાં પ્રવેશ થઈ રહેલા, સર્વાન્ બધા, કામાન્ કામની વાસના-અભિલાષોને, યદા જ્યારે, ( પુરૂષ ) પ્રજહાતિ છોડે છે, ( અને ) આત્મનિ આત્મામાં, એવ જ, તુષ્ટઃ સંતુષ્ટ-પ્રસન્ન રહે ( છે ), તદા ત્યારે, ( તે ) સ્થિતપ્રજ્ઞઃ સ્થિરબુદ્ધિવાળો, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

૧ યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેઽસ્ય હૃદિ શ્રિતાઃ ।

અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥ ઇતિ શ્રુતિઃ ॥

જ્યારે એ મનુષ્યના હૃદયમાં આશ્રય કરી રહેલા સર્વ વાસનાવાળા કામવિકારો તેની અંદરથી છુટી જાય છે ત્યારે મર્ત્ય-મનુષ્ય આ દેહમાંજ અમૃત-જીવન મુક્ત થાય છે અને ત્યારેજ બ્રહ્મને-આત્માનંદસુખને માણે છે-ભોગવે છે.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! હૃદયમાં રહેલી બધી અભિલાષાઓને ત્યારે પુરૂષ છોડી દે છે, અને આત્મા વડે આત્મામાં જ પ્રસન્ન થઈ રહે છે ત્યારે તે સ્થિરબુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ દોડાવનારી અભિલાષાઓ—કામનાઓનો ત્યાગ કરી આત્મામાં આત્માથી સંતોષ માની પ્રસન્ન રહે તે જ તે ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ કહેવાય છે. ૫૫.

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

પદચ્છેદ:—દુઃખેષુ, અનુદ્વિગ્નમનાઃ, સુખેષુ, વિગતસ્પૃહઃ, વીતરાગભયક્રોધઃ, સ્થિતધીઃ, મુનિઃ, ઉચ્યતે.

व्युत्पत्तिसमासाः—ન વિદ્યતે અદ્વિગ્નં ક્ષુભિતં મનઃ યસ્ય સઃ અનુદ્વિગ્નમનાઃ । વિગતાઃ સ્પૃહાઃ યસ્ય સઃ વિગતસ્પૃહઃ । રાગશ્ચ ભયં ચ ક્રોધશ્ચ રાગભયક્રોધાઃ, વીતાઃ અપગતાઃ રાગભયક્રોધાઃ યસ્માત્ સઃ વીતરાગભયક્રોધઃ । મન્યતે અનેન ઇતિ વા મનનશીલત્વાત્ મુનિઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—દુઃખેષુ ત્રિવિધ દુઃખોમાં, અનુદ્વિગ્નમનાઃ ઉદ્વેગરહિત મનવાળો, સુખેષુ સુખોમાં, વિગતસ્પૃહઃ ઇચ્છાઓ જેની નીકળી ગયેલી છે એવો, ( અને ) વીતરાગભયક્રોધઃ રાગ-આસક્તિ, ભય અને ક્રોધ જેમાંથી નીકળી ગયા છે એવો, મુનિઃ મનનશીલ-આત્મચિંતન કરનાર પુરૂષ, સ્થિતધીઃ સ્થિરબુદ્ધિવાળો, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, અને આધિદૈવિક એ ત્રિવિધ દુઃખોમાં પણ જેનું મન ઉદ્વેગરહિત છે, સુખો

પ્રાપ્ત કરવામાંથી અથવા તેા તે લોગવી આનંદ પામવામાંથી જેની ઇચ્છા ઉડી ગઈ છે તેમજ જેમાંથી આસક્તિ, ભય અને ક્રોધાદિ દોષો નીકળી ગયા છે એવો આત્મચિંતન કરનાર અને મનનશીલ જે કર્મફલત્યાગી પુરૂષ છે તે 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' નામ સ્થિરબુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. ૫૬.

અવતરણિકા:—એમ સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહી હવે 'સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ બોલે છે?' તેના જવાબમાં કહે છે:

યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહસ્તત્તપ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ॥

નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

પદચ્છેદ:—યઃ, સર્વત્ર, અનભિસ્નેહઃ, તત્, તત્, પ્રાપ્ય, શુભાશુભમ્, ન અભિનન્દતિ, ન, દ્વેષ્ટિ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વસ્મિન્નુ ઇતિ સર્વત્ર । અભિતઃ સ્નેહઃ અભિસ્નેહઃ, ન વિદ્યતે અભિસ્નેહઃ યસ્ય સઃ અનભિસ્નેહઃ । શુભં ચ અશુભં ચ એતયોઃ સમાહારઃ શુભાશુભમ્, તત્ । અભિતઃ નન્દતિ ઇતિ અભિનન્દતિ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરૂષ, સર્વત્ર દેહ, ઇન્દ્રિય જીવિત ઇત્યાદિ સર્વમાં, અનભિસ્નેહઃ સ્નેહરહિત હોઈ, તત્ તત્ તે તે, શુભાશુભમ્ શુભ અને અશુભને, પ્રાપ્ય પામીને, ન, અભિનન્દતિ હર્ષ પામતો નથી, ( તેમ ) ન, દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો નથી, તસ્ય તેની, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર થએલી છે ( એમ જાણવું ).

ભાવાર્થ:—જે પુરૂષ દેહ, ઇન્દ્રિય, જીવિત ઇત્યાદિ સર્વ વસ્તુમાત્રમાં સ્નેહરહિત હોઈને શુભાશુભ કર્મનાં ફલોથી ઉત્પન્ન

થતાં પુણ્યપાપ અથવા સુખદુઃખાદિને પામીને હર્ષ પામતો નથી અથવા કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી અર્થાત્ સ્તુતિનિંદારૂપ વાણી બોલતો નથી તેની બુદ્ધિ સ્થિર થએલી છે એમ જાણવું. ૫૭.

અવતરણિકા:—“સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ બેસે છે એટલે બાહ્યેન્દ્રિયોને કેવી રીતે વશ રાખે છે ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર છ શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે:

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ ॥

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

પદચ્છેદ:—યદા, સંહરતે, ચ, અયમ્, કૂર્મઃ, અજ્ઞાનિ, ઇવ, સર્વશઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ હરતિ ઇતિ સંહરતે । સર્વસ્માત્ ઇતિ સર્વશઃ । ઇન્દ્રેણ દુર્જયાનિ ઇન્દ્રિયાણિ, તાનિ ઇન્દ્રિયાણિ । અર્થ્યન્તે યાચ્યન્તે ઇતિ અર્થાઃ, ઇન્દ્રિયાણાં અર્થાઃ વિષયાઃ ઇન્દ્રિયાર્થાઃ, તેભ્યઃ ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યદા જ્યારે, અયમ્ આ પુરુષ, કૂર્મઃ કાચબો, અજ્ઞાનિ ( પોતાનાં ) અંગોને, ઇવ જેમ, ( તેમ ) ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી, સર્વશઃ ચારે તરફથી, સંહરતે ખેંચી લે છે, (ત્યારે) તસ્ય તેની, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર થએલી છે.

ભાવાર્થ:—જ્યારે આ પુરુષ, કાચબો જેમ પોતાનાં અંગોને ચોમેરથી સંકોચી લે છે, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોમાંથી ખેંચી લે છે એટલે તેમને નિયમમાં રાખે છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ છે એમ જાણવું. ૫૮.

અવતરણિકા:—“ઇન્દ્રિયોની પોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ ન થવી, તે સ્થિતપ્રજનું લક્ષણ કહેવાય નહિ, કારણ કે જડ, રોગી અને ઉપવાસ કરનારાઓની પણ વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી”, તે તેના જવાબમાં ભગવાન કહે છે:

વિષયા વિનિવર્તંતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ॥

રસવર્જં રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તંતે ॥ ૫૯ ॥

પદચ્છેદ:—વિષયાઃ, વિનિવર્તંતે, નિરાહારસ્ય, દેહિનઃ, રસવર્જમ્, રસઃ, અપિ, અસ્ય, પરમ્, દૃષ્ટ્વા, નિવર્તંતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ નિવર્તંતે इति વિનિવર્તંતે । ઇન્દ્રિયૈર્વિષયાણામ્ આહરણં ગ્રહણમ્ આહારઃ, ન વિદ્યતે આહારઃ યસ્ય સઃ નિરાહારઃ, તસ્ય નિરાહારસ્ય । દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી, તસ્ય દેહિનઃ । રસઃ રાગઃ આસક્તિઃ તેન વર્જિતં રહિતં યથા સ્યાત્તથા इति રસવર્જમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—નિરાહારસ્ય અન્નાદિ આહાર ( ના અભાવે ઇન્દ્રિયોની શિથિલતાથી વિષયોનું ગ્રહણ ) ન કરનાર, દેહિનઃ દેહાભિમાનવાળા પુરુષના, વિષયાઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, રસવર્જમ્ રસ-રાગ-આસક્તિનો ત્યાગ કર્યા વિનાના, વિનિવર્તંતે નિવૃત્ત-શાંત થઈ જાય છે, પરંતુ અસ્ય આ યોગીનો ( તે ) , રસઃ આસક્તિ-અભિલાષ, અપિ પણ, પરમ્ પરમાર્થ-તત્ત્વ-પ્રહાને, દૃષ્ટ્વા જોઈને, નિવર્તંતે નિવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:—અશક્તિ, ( રોગ કે ઉપવાસાદિ પ્રતોથી અશક્તિ થવાથી ઇન્દ્રિયો ) વડે વિષયોને ગ્રહણ ન કરનાર દેહાભિમાનવાળા પુરુષના ઇન્દ્રિયોના વિષયો તે શાંત થઈ જાય છે, પણ તે તે વિષયોમાં લાગી રહેલી તેની આસક્તિ શાંત થતી નથી અને



ધ્યેષ્ટા વગેરે સર્વ રહે છે અને તે પુનઃ શક્તિ આવતાં ઉત્તેજીત થાય છે, પરંતુ આ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા કર્મયોગીને તો પરમાર્થ—તત્ત્વ—બ્રહ્મને જાણ્યા પછી આસક્તિ પણ છૂટી જાય છે એટલે તેને તો ફરીને કોઈપણ વિષયોની અભિલાષા રહેતી નથી અર્થાત્ તે નિરાસક્ત અને શુદ્ધસ્વરૂપ થઈ જાય છે, અને તેથી જ તે ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ કહેવાય છે. ૫૬.

**અવતરણિકા:**—“બ્રહ્મનું સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું તે જ પ્રજ્ઞા-સ્થિત્ય છે અને તે પ્રજ્ઞાની સ્થિરતા જોને પ્રાપ્ત કરવાની ધ્યેષ્ટા હોય તેણે પ્રથમ તો ઇન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં રાખવી જોઈએ, કારણ કે પુરૂષના મનને વિષયો તરફ ખેંચી અધોગતિ કરનાર ઇન્દ્રિયો જ છે” તે કહે છે:

યતતો હ્યપિ કૌતેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરંતિ પ્રસભં મનઃ ॥ ૬૦ ॥

**પદચ્છેદ:**—યતતઃ, હિ, અપિ, કૌન્તેય, પુરુષસ્ય, વિપ-શ્ચિતઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, પ્રમાથીનિ, હરન્તિ, પ્રસભમ્, મનઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—યતતિ ઇતિ યતન્, તસ્ય યતતઃ। પુરૌ શેતે ઇતિ પુરુષઃ, તસ્ય પુરુષસ્ય। વિપ્રકૃષ્ટં નિશ્ચિનોતિ ચેતતિ ચિન્તયતિ વા વિપશ્ચિત્, તસ્ય વિપશ્ચિતઃ। પ્રકર્ષેણ મથ્નન્તીતિ પ્રમાથીનિ। પ્રગતા સમા—વિચારઃ અસ્માત્ ઇતિ પ્રસભમ્ તત્। મન્યતે ઇતિ મનઃ તત્।

**અન્વય અને અર્થ:**—કૌન્તેય હે કુંતાજીના પુત્ર અર્જુન! યતતઃ યત્ન કરતા એવા, વિપશ્ચિતઃ બુદ્ધિમાન્, પુરુષસ્ય પુરૂષની, અપિ પણ, પ્રમાથીનિ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરવાવાળી—બલવાળી,

इन्द्रियाणि धन्द्रियो, मनः मनने, प्रसभम् अणात्कारथी, हि अरे-  
अर, हरन्ति ( विषयो तरङ् ) जे'थी ज्ञय छे.

ભાવાર્થ:—હે કુંતાજીના પુત્ર અર્જુન ! ઇન્દ્રિયોને નિય-  
મમાં રાખવાનો યત્ન કરતા બુદ્ધિમાન પુરૂષની પણ સ્વભાવથી  
જ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરવાવાળી અલિષ્ઠ ઇન્દ્રિયો તેના મનને અલા-  
ત્કારથી વિષયો તરફ જો'થી જાય છે માટે આત્મનિષ્ઠ થવા સાફ  
પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી. ૬૦.

અવતરણિકા:—“ ઇન્દ્રિયો મનને અલાત્કારથી વિષયો તરફ વસડી  
જાય છે તો તેનો ઉપાય શો કરવો ? ” તે જણાવે છે:

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत् मत्परः ॥

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

पदच्छेदः—तानि, सर्वाणि, संयम्य, युक्तः, आसीत्,  
मत्परः, वशे, हि, यस्य, इन्द्रियाणि, तस्य, प्रज्ञा, प्रतिष्ठिता.

व्युत्पत्तिसमासाः—सम्यक् यन्त्वा इति संयम्य । अहमेव  
परः यस्य सः मत्परः । प्रति स्थायतेऽस्म इति प्रतिष्ठिता ।

અન્વય અને અર્થ:—તાનિ તે, સર્વાણિ બધી ( ઇન્દ્રિ-  
યો ) ને, સંયમ્ય વશમાં રાખીને, યુક્ત: સાવધાન થઈને, મત્પર:  
હું જ જેનો પરમ આશ્રય છું તેવો ( થઈને પુરુષ ), આસીત રહે,  
( કારણકે ) યસ્ય જેની, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, હિ અરેઅર, વશે  
વશમાં ( છે ), તસ્ય તેની, પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર છે.

ભાવાર્થ:—તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં રાખીને  
સાવધાનતાથી મારામાંજ એકનિષ્ઠતા રાખી પુરુષે રહેવું. અર્થાત્

તેથી ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રહેશે, અને એ પ્રમાણે જે પુરુષની ઇન્દ્રિયો ખરેખર વશમાં હોય છે તેની જ બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ બ્રહ્મવૃં. ૬૧.

અવતરણિકા:—બાહ્યેન્દ્રિયોના સંયમના અભાવમાં દોષ જણાવી હવે તેના અભાવે મન:સંયમ ન રહેવાથી જે અનર્થની પરંપરા થાય છે, તે ભગવાન કહે છે:

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ॥

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ॥

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥ ૬૩ ॥

શ્લોકોદ્ધેદઃ—ધ્યાયતઃ, વિષયાન, પુંસઃ, સદ્ગઃ, તેષુ, ઉપજાયતે, સદ્ગાત્, સંજાયતે, કામઃ, કામાત્, ક્રોધઃ, અભિ-જાયતે; ક્રોધાત્, ભવતિ, સંમોહઃ, સંમોહાત્, સ્મૃતિવિભ્રમઃ, સ્મૃતિ-ભ્રંશાત્, બુદ્ધિનાશઃ, બુદ્ધિનાશાત્, પ્રણશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધ્યાયતીતિ ધ્યાયન્, તસ્ય ધ્યાયતઃ । સમ્યક્ મોહઃ સંમોહઃ । વિશેષશ્ચાસૌ ભ્રમશ્ચ વિભ્રમઃ, સ્મૃતેઃ વિભ્રમઃ સ્મૃતિવિભ્રમઃ । સ્મૃતેઃ ભ્રંશઃ સ્મૃતિભ્રંશઃ, તસ્માત્ સ્મૃતિભ્રંશાત્ । બુદ્ધેઃ નાશઃ બુદ્ધિનાશઃ તસ્માત્ બુદ્ધિનાશાત્ । પ્રકર્ષેણ નશ્યતિ ઇતિ પ્રણશ્યતિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—વિષયાન્ વિષયોનું, ધ્યાયતઃ ચિંતન કરનાર, પુંસઃ પુરુષને, તેષુ તે વિષયોમાં, સંગઃ આસક્તિ, ઉપજાયતે પેદા થાય છે, ( અને તે ) સદ્ગાત્ આસક્તિથી, કામઃ તૃષ્ણા,

જાયતે થાય છે, કામાત્ તે તૃષ્ણા ( માં કયાંય પણ પ્રતિબંધ આવવા ) થી, ક્રોધઃ ક્રોધ, અભિજાયતે અત્યંત થાય છે, ક્રોધાત્ ક્રોધથી, સંમોહઃ કાર્યાકાર્યના ભાનરહિત કરનાર અવિવેક, ભવતિ થાય છે, સંમોહાત્ અવિવેકથી, સ્મૃતિવિભ્રમઃ ( શાસ્ત્ર તથા આચાર્યોના આપેલા ઉપદેશજન્ય સંસ્કારવાળી ) યાદશક્તિ નાશ પામી જાય છે, સ્મૃતિભ્રંશાત્ સ્મૃતિ નાશ પામવાથી, બુદ્ધિનાશઃ બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, (અને) બુદ્ધિનાશાત્ બુદ્ધિનો નાશ થવાથી, પ્રણશ્યતિ તે મનુષ્ય પોતે પણ નાશ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—વિષયોનું ચિંતન કરનાર પુરૂષને તે તે વિષયોમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને આસક્તિ થવાથી કામના થાય છે, કામનામાં પ્રતિબંધ આવવાથી એટલે તે પોતાની કામના પૂર્ણ ન થવાથી પછી તેને ક્રોધ થાય છે, ક્રોધથી અવિવેક-મોહ થાય છે, અવિવેકથી ઉપદેશજન્ય શુભ સંસ્કારવાળી સ્મૃતિ નષ્ટ થાય છે, સ્મૃતિનો નાશ થવાથી કાર્યાકાર્યના વિવેકવાળી ઉત્તમ પ્રકારની બુદ્ધિનો પણ નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી મનુષ્ય પોતે પણ નાશ પામી જાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને ન જીતનાર મનુષ્ય ઉત્તરોત્તર અધોગતિને પામે છે. ૬૨—૬૩.

અવતરણિકાઃ—હવે “ સ્થિતપ્રજ કેવી રીતે ચાલે છે એટલે કેવી રીતે વિષયોને સેવે છે ? ” તે કહે છે:

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ॥

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

પદચ્છેદઃ—રાગદ્વેષવિયુક્તૈઃ, તુ, વિષયાન્, ઇન્દ્રિયૈઃ, ચરન્, આત્મવશ્યૈઃ, વિધેયાત્મા, પ્રસાદમ્, અધિગચ્છતિ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—રજ્યતે અનેન ઇતિ રાગઃ, દ્વેષ્ટિ અનેન ઇતિ દ્વેષઃ, રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ, તાભ્યાં વિયુક્તાનિ રાગદ્વેષવિયુક્તાનિ, તૈઃ રાગદ્વેષવિયુક્તૈઃ । ચરતિ ઇતિ ચરન્ । અતાતિ સર્વાન્ વ્યાપ્નોતિ ઇતિ આત્મા, આત્મનઃ વશ્યાનિ આત્મવશ્યાનિ, તૈઃ આત્મવશ્યૈઃ । વિધાતું કર્તું શક્યઃ વિધેયઃ, વિધેયઃ આત્મા—અંતઃકરણં યસ્ય સઃ વિધેયાત્મા । પ્રસાદ્યતે અનેન જનઃ ઇતિ પ્રસાદઃ, તમ્ ।

**અન્યથા અને અર્થઃ:**—વિધેયાત્માં સ્વાધીન ચિત્તવાળો, તું તો, રાગદ્વેષવિયુક્તેઃ રાગ અને દ્વેષથી રહિત, (અને) આત્મવશ્યૈઃ આત્માને વશ એવી, ઇન્દ્રિયૈઃ ઇન્દ્રિયો વડે, વિષયાન્ વિષયોને, ચરન્ પ્રાપ્ત કરતો, પ્રસાદમ્ પ્રસન્નતાને, અધિગચ્છતિ પામે છે.

**ભાવાર્થઃ:**—સ્વાધીન ચિત્તવાળો પુરૂષ તો રાગ અને દ્વેષથી રહિત અને પોતાને વશ એવી ઇન્દ્રિયો વડે, વિષયોનું સેવન કરતો કરતો પ્રસન્નતાને પામે છે અર્થાત્ રાગદ્વેષરહિત ઇન્દ્રિયોથી વિષયોનું સેવન કરતાં તેને કામક્રોધાદિ થવાનો સંભવ રહેતો નથી અને તેથીજ તે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી ઉત્તરોત્તર આત્મનિષ્ઠ થઈ પ્રસન્નતા-આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૪.

**અવતરણિકા:**—“ પ્રસન્નતા થવાથી અન્તમાં શો પરમ લાભ થાય છે ? ” તે કહે છે:

૧ અગ્નિસક્લાદયથા લોહમગ્નિત્વમુપગચ્છતિ ।

આત્મસક્લાત્તથા ગચ્છત્યાત્મતામિન્દ્રિયાદિકમ્ ॥

જેમ અગ્નિના સંગથી લોહું અગ્નિરૂપ થઈ જાય છે તેમ જ આત્માના સંગથી ઇન્દ્રિયાદિક સર્વ આત્મારૂપ થઈ જાય છે.

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ॥

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

**પદચ્છેદઃ—**પ્રસાદે, સર્વદુઃખાનામ્, હાનિઃ, અસ્ય, ઉપજાયતે, પ્રસન્નચેતસઃ, હિ, આશુ, બુદ્ધિઃ, પર્યવતિષ્ઠતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**સર્વાણિ ચ તાનિ દુઃખાનિ ચ સર્વદુઃખાનિ, તેષાં સર્વદુઃખાનામ્ । પ્રસાદતિ ઇતિ પ્રસન્નમ્, પ્રસન્નં ચેતઃ યસ્ય સઃ પ્રસન્નચેતાઃ, તસ્ય પ્રસન્નચેતસઃ । પરિતઃ અવતિષ્ઠતે ઇતિ પર્યવતિષ્ઠતે ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**પ્રસાદે પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં, અસ્ય આ પ્રસાદ પામેલા પુરુષનાં, સર્વદુઃખાનામ્ સર્વ દુઃખોનો, હાનિઃ નાશ, ઉપજાયતે થાય છે, ( અને ) હિ તેથી, પ્રસન્નચેતસઃ પ્રસન્ન ચિત્તવાળા પુરુષની, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, આશુ તત્કાળ, પર્યવતિષ્ઠતે સારી રીતે સ્થિર થાય છે.

**ભાવાર્થઃ—**પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં પુરુષનાં બધાં દુઃખોનો નાશ થાય છે એટલે તેને સુખદુઃખાદિમાં કોઈ પણ જાતનું તે રૂપે ભાન રહેતું નથી અને તેથી સ્વચ્છ અંતઃકરણવાળા તે પુરુષની બુદ્ધિ પણ પછી તત્કાળ સ્થિર થાય છે, અર્થાત્ તેની સ્થિર બુદ્ધિમાં આત્મચિંતન વિના ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો પડછાયો પણ પડતો નથી અને તેથીજ તે ઉચ્ચ કોટિ તરફ જઈ શકે છે. ૬૫.

**અવતરણિકાઃ—**“ ઉપર કહેલી સ્વચ્છાન્તઃકરણ વૃત્તિવાળો પુરુષ જ શાંતિ ભોગવે છે, પણ અશાંતને સુખ હોતું નથી,” તે કહે છે:



નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ॥

ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥૬૬॥

પદ્ચ્છેદઃ—ન, અસ્તિ, બુદ્ધિઃ, અયુક્તસ્ય, ન, ચ, અયુક્તસ્ય, ભાવના, ન, ચ, અભાવયતઃ, શાન્તિઃ, અશાન્તસ્ય, કુતઃ, સુખમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન યુક્તઃ અયુક્તઃ, તસ્ય અયુક્તસ્ય । ભાવ્યતે આત્મા અનયા ઇતિ ભાવના । ભાવયતીતિ ભાવયન્, ન ભાવયન્ અભાવયન્, તસ્ય અભાવયતઃ । ન શાન્તઃ અશાન્તઃ, તસ્ય અશાન્તસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—અયુક્તસ્ય જેણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી નથી તેવાને, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, ન, અસ્તિ નથી, ચ અને, અયુક્તસ્ય ઇન્દ્રિયનિગ્રહરહિતને, ભાવના ધ્યાન (પણુ), ન નથી, ચ અને, અભાવયતઃ ધ્યાન ન હોય તેવાને, શાંતિઃ શાન્તિ, ન નથી, (અને તો પછી) અશાન્તસ્ય શાન્તિ વિનાના પુરુષને, સુખમ્ સુખ, કુતઃ ક્યાંથી (હોઈ શકે) ?

ભાવાર્થઃ—જે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરી શકતો નથી તેવા પુરુષને આત્મજ્ઞાનની નિષ્ઠાવાળી બુદ્ધિ હોતી નથી અને તેવી ભાવના પણ હોતી નથી, અને તેવાને ભાવના ન હોય એટલે શાન્તિ પણ નથી, અને તો પછી એવા શાન્તિવિનાના પુરુષને સુખ ક્યાંથી હોઈ શકે ? અર્થાત્ જે પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને જ નિયમમાં રાખતાં શીખવું જોઈએ, અને તો જ પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૬૬.

અવતરણિકાઃ—ઇન્દ્રિય નિગ્રહ ન કરનાર પુરુષની પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિ સ્થિર નથી હોતી, તેનું કારણ જણાવે છે:

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

**पदच्छेदः—**इन्द्रियाणाम्, हि, चरताम्, यत्, मनः, अनुविधीयते, तत्, अस्य, हरति, प्रज्ञाम्, वायुः, नावम्, इव, अम्भसि.

**वृत्पत्तिसमासाः—**चरन्ति तानि चरन्ति, तेषां चरताम् । अनु पश्चात् विधीयते इति. अनुविधीयते । प्रकर्षेण ज्ञायते अनया सा-  
प्रज्ञा, ताम् । वातीति वायुः । नुद्यते प्रेर्यते इति नौः, ताम् । आप्नोति  
आप्यते वा इति अम्भः, तस्मिन् ।

**અન્વય અને અર્થः—**મનઃ મન, યત્ ને ( ઇન્દ્રિયોને અનુલક્ષીને ), ચરતામ્ વિષયો તરફ ફરતી, ઇન્દ્રિયાણામ્ ઇન્દ્રિયો, અનુવિધીયતે તરફ જાય છે, તત્ તે, વાયુઃ પવન, અમ્ભસિ પાણીમાં, નાવમ્ નાવને, ઇવ જેમ, ( તેમ ) અસ્ય આ પુરુષની, પ્રજ્ઞામ્ બુદ્ધિને, હરતિ સન્માર્ગમાંથી દૂર લઈ જાય છે.

**ભાવાર્થઃ—**ઇન્દ્રિયોની વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થતાં જે ઇન્દ્રિયને અનુલક્ષીને મન તેના વિષયો તરફ જાય છે તે ઇન્દ્રિય, પવન જેમ પાણીમાં નાવને ખેંચીને લઈ જાય તેમ તે પુરુષની બુદ્ધિને ખેંચીને સુમાર્ગથી દૂર લઈ જાય છે એટલે તે પુરુષને વિષયોમાં પ્રવૃત્ત કરી અસન્માર્ગમાં દોરે છે અને તેથી તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર ન થતાં તે રાગદ્વેષાદિયુક્ત થઈ અધોગતિને પામે છે. ૬૭.

**અવતરણિકાઃ—**“ઇન્દ્રિયનિગ્રહવાળા પુરુષની જ બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે અને તેજ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે” તે વાતનો ઉપસંહાર કરે છે:

તસ્માદસ્ય મહાબાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ॥

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૮ ॥

**પદ્મચ્છેદઃ**—તસ્માત્, યસ્ય, મહાબાહો, નિગૃહીતાનિ, સર્વશઃ, ઇન્દ્રિયાણિ, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ, તસ્ય, પ્રજ્ઞા, પ્રતિષ્ઠિતા.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ**—નિતરાં ગૃહીતાનિ નિગૃહીતાનિ ।

**અન્વય અને અર્થઃ**—મહાબાહો હે મોટી બુદ્ધિવાળા અર્જુન ! તસ્માત્ તેથી, યસ્ય જેની, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી, સર્વશઃ બધી રીતે—ચોમેરથી, નિગૃહીતાનિ નિગ્રહ કરાયેલી છે, તસ્ય તેની ( જ ), પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠિતા સ્થિર થએલી છે.

**ભાવાર્થઃ**—હે મહાબાહુ અર્જુન ! આ ઉપર તને જે બધું કહ્યું તે પરથી જેની ઇન્દ્રિયો ચોમેરથી વિષયોમાંથી સારી રીતે ખેંચીને નિયમમાં રાખવામાં આવેલી છે, તેજ પુરૂષની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ જાણવું અને તેજ આત્મનિષ્ઠ થઈ શકે છે, એમ તું માન. ૬૮.

**અવતરણિકાઃ**—એ પ્રમાણે “સ્થિતપ્રજ્ઞ” નાં લક્ષણો કહીને મુમુક્ષુઓએ મનસહિત “ઇન્દ્રિયનિગ્રહ” માટે અતિ પ્રયાસ કરવો જોઈએ એમ જણાવ્યું, વિવેક અને વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તેવાને તો પોતાની મેળે જ મનસહિત બધી ઇન્દ્રિયોનો સંયમ થઈ જાય છે, એ પણ કહ્યું, હવે “અવિદ્યાનો રોધ કરવાવાળી બ્રહ્મવિદ્યા વડે બધા વ્યવહારની સમૂલ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે” એમ કહેવાની ઇચ્છાથી તથા કર્મો અવિદ્યાની દશામાં કરવામાં આવે છે, પરંતુ સમ્પૂર્ણ જ્ઞાનદશામાં નહિ, એ વાતનો પ્રકાશ કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ॥

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ॥૬૯॥

પદ-જ્ઞાપ્તિઃ—યા, નિશા, સર્વભૂતાનામ્, તસ્યામ્, જાગર્તિ, સંયમી, યસ્યામ્, જાગ્રતિ, ભૂતાનિ, સા, નિશા, પશ્યતઃ, મુનેઃ.

વૃત્પાત્તેસમાસાઃ—નિતરાં શેરતે પ્રાણિનઃ યસ્યાં સા નિશા । ભવન્તિ જાયન્તે इति ભૂતાનિ, સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ સર્વભૂતાનિ, તેષાં સર્વભૂતાનામ્ । સમ્યક્ યમઃ અસ્ય અસ્તીતિ સંયમી । પશ્યતીતિ પશ્યન્, તસ્ય પશ્યતઃ । મન્યતે જાનાતિ इति મુનિઃ તસ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—સર્વભૂતાનામ્ બધાં પ્રાણીઓની, યા ને, નિશા રાત્રિ ( છે ), તસ્યામ્ તેમાં, સંયમી ઈન્દ્રિય-નિયંત્રક હવાન્, જાગર્તિ જાગે છે ( અને ), યસ્યામ્ ને રાત્રિમાં, ભૂતાનિ પ્રાણીઓ, જાગ્રતિ જાગે છે, સા તે, પશ્યતઃ આત્મતત્ત્વને જ્ઞેનાર, મુનેઃ મુનિની, નિશા રાત્રિ ( છે ).

ભાવાર્થઃ—બધાં પ્રાણિમાત્રની ને રાત્રિ છે, તેમાં ઈન્દ્રિય-નિયંત્રક કરી આત્મજ્ઞાનની ઈચ્છાવાળો પુરુષ જાગે છે, અને સર્વ પ્રાણીઓ નેમાં જાગે છે તે આત્મજ્ઞાની મુનિની રાત્રિ છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની લોકોને કર્મો તથા ઈન્દ્રિયોના વિષયો તરફ અપેક્ષા ન હોવાથી તેઓ સદા નિવૃત્ત નેવા થઈ ગયા હોય છે, એટલે

૧ નિદ્રાદૌ જાગરસ્યાન્તે ચો ભાવ ઉપપદ્યતે ।

તં ભાવં માવયન્ સાક્ષાદ્દ્વયાનન્દમશ્નુતે ॥ વાશિષ્ઠે ॥

નિદ્રાના આદિમાં-આરંભકાળમાં અને જગૃત થવાના અંતમાં ને ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે ભાવને જ સદૈવ મનુષ્ય રાખી શકે તે સાક્ષાત્ અદ્વયાનંદ-અધ્યાનંદને ભોગવી શકે.

જે આત્મજ્ઞાનમાં લોકોને રાત્રિ જેવો અંધકાર હોય છે તેમાં જ્ઞાનીઓ સતેજ હોય છે અને જે લૌકિક વ્યવહારમાં લોકો પ્રવૃત્ત હોય છે તેમાં જ્ઞાનીઓને અંધકાર જણાય છે એટલે તેઓ તેમાં નિરપેક્ષ રહે છે. મંત્રયોગ પ્રમાણે “નિષીથે નીરવે કાલે મંત્રયોગં સમારમેત્-મધ્યરાત્રિમાં જ્યારે માણસ, પક્ષી વિગેરે કોઈ પણ જીવ જંતુનો શબ્દસંચાર જ ન હોય તે વખતે મંત્રયોગનો પ્રારંભ કરવો.” એ સિદ્ધાંતથી લોકોની જે રાત્રી (સૂવાનો વખત) તેમાં સંયમી-મંત્રનું અનુષ્ઠાન કરનાર દીક્ષિત જાગે છે અને જેમાં ભૂતો-પ્રાણિમાત્ર જાગે છે તે સમય તેવા અનુષ્ઠાનપરાયણ સંયમીને રાત્રીસમાન-સૂવાનો છે. ૬૬.

અવતરણિકા:—નિષ્કામ તથા સકામ પુરુષોમાં કોણ શાંતિ મેળવી શકે છે ? તે કહે છે:

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ॥

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે

સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—આપૂર્યમાણમ્, અચલપ્રતિષ્ઠમ્, સમુદ્રમ્, આપઃ, પ્રવિશન્તિ, યદ્વત્, તદ્વત્, કામાઃ, યમ્, પ્રવિશન્તિ, સર્વે, સઃ, શાન્તિમ્, આપ્નોતિ, ન, કામકામી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૂર્યતે અસૌ પૂર્યમાણઃ, આસમન્તાત્ પૂર્યમાણઃ આપૂર્યમાણઃ, તમ્ । ચલતીતિ ચલા, ન ચલા અચલા, અચલા

પ્રતિષ્ઠા યસ્ય સઃ અચલપ્રતિષ્ઠઃ, તમ્ અચલપ્રતિષ્ઠમ્ । સમ્ સમીચીના  
 ઉદ્રા જલચરવિશેષા યસ્મિન્, વા સહ મુદ્રયા મર્યાદયા વર્તેતે इति  
 સમુદ્રઃ, તમ્ સમુદ્રમ્ । યસ્ય યેન વા તુહ્યં યદ્વત્ । કામ્યન્તે इति  
 કામાઃ । કામયતે અસૌ કામી, કામાનાં કામી કામકામી ।

અન્વય અને અર્થઃ—આપૂર્યમાણમ્ ચોતરફથી જલના  
 પ્રવાહોથી ભરાતાજ (અને) અચલપ્રતિષ્ઠમ્ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન  
 કરે તેવા, સમુદ્રમ્ સમુદ્રમાં, યદ્વત્ જેવી રીતે, આપઃ પાણી,  
 પ્રવિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે; તદ્વત્ તેજ પ્રમાણે, યમ્ જે પુરૂષ પ્રતિ,  
 સર્વે બધા, કામાઃ અભિલાષો, પ્રવિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, સઃ તે,  
 શાન્તિમ્ શાન્તિને, આપ્નોતિ મેળવે છે, પરન્તુ, કામકામી કામ-  
 નાઓની ઈચ્છાવાળો પુરૂષ, ન નહિ—( શાંતિ ) મેળવતો નથી.

ભાવાર્થઃ—ચોતરફ જલસમૂહથી ભરાયેલા અને અચળ  
 મર્યાદાવાળા સમુદ્રમાં જેમ પાણી પ્રવેશ કરે છે અને એકરૂપ  
 થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે જે પુરૂષમાં બધી કામનાઓ પ્રવેશ કરી  
 શાંત થઈ જાય છે તેજ પુરૂષ શાન્તિને મેળવે છે, પણ જે  
 કામનાઓને મેળવવાની ઈચ્છાવાળો હોય છે તે શાંતિ મેળવી  
 શકતો નથી. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાની જ સમુદ્ર જેટલો ગંભીર અને  
 ઉદાર તથા નિશ્ચલવાન હોય છે. ૭૦.

અવતરણિકાઃ—ખરી રીતે કામનાઓનો ત્યાગ અને ઇન્દ્રિયનિયંત્ર  
 વગેરે યુક્ત હોય તેજ પુરૂષ શાંતિ મેળવે છે તે વાત જણાવે છે:

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્ચરતિ નિઃસ્પૃહઃ ॥

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥



**પદચ્છેદઃ—**વિહાય, કામાન્, યઃ, સર્વાન્, પુમાન્, ચરતિ, નિઃસ્પૃહઃ, નિર્મમઃ, નિરહંકારઃ, સઃ, શાન્તિમ્, અધિગચ્છતિ.

**વૃત્પાત્તેસમાસાઃ—**વિશેષેણ હિત્વા इति વિહાય । નિર્ગતાઃ સ્પૃહાઃ યસ્માત્ સઃ નિઃસ્પૃહઃ । નિર્ગતઃ મમઃ યસ્માત્ સઃ નિર્મમઃ । નિર્ગતઃ અહંકારઃ યસ્માત્ સ નિરહંકારઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**યઃ જે, પુમાન્ પુરુષ, સર્વાન્ બધા, કામાન્ કામોને, વિહાય છોડીને, નિઃસ્પૃહઃ સ્પૃહારહિત, નિર્મમઃ મમતારહિત, (અને) નિરહંકારઃ અહંભાવ વિનાનો, (થઈને) ચરતિ ફરે છે, સઃ તે ( પુરુષ ), શાન્તિમ્ ( અવિદ્યા અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યોની નિવૃત્તિરૂપ નિર્વાણુની ) શાંતિને, અધિ-ગચ્છતિ મેળવે છે.

**ભાવાર્થઃ—**જે પુરુષ સર્વ કામનાઓને છોડી દઈને સ્પૃહા-રહિત થઈ મમતાનો અને અહંકારનો પણ ત્યાગ કરીને સંસારમાં ફરે છે તેજ પુરુષ આત્મનિષ્ઠ થઈ મોક્ષરૂપ પરમ શાન્તિને પામે છે. ૭૧.

**અવતરણિકાઃ—**એ પ્રમાણે અર્જુને પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરને અંગે સ્થિતપ્રજનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરી શાંતિના અધિકારીનું પણ દિગ્દર્શન કરાવ્યું, હવે કર્મયોગના આચરણના ફલરૂપે પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાનનિષ્ઠા વડે જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું સૂચન કરી ઉપસંહાર કરે છે:

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥

स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

૧ વિજ્ઞાય ચરમાવસ્થાં દેવતાભ્યો નૃપોત્તમઃ ।

સ્વદુઃકો નામ રાજર્ષિર્મુદ્ધર્તે મુક્તિમેયિવાન્ ॥

ખટ્વાંગ નામનો રાજર્ષિ દેવતાઓદ્વારા પોતાની અંત્યાવસ્થા બણી કરી એકજ મુદ્ધર્તમાં ( એજ ઘડીમાં ) મુક્તિને પ્રાપ્ત થયો.

**પદચ્છેદઃ—**एषा, ब्राह्मी, स्थितिः, पार्थ, न, एनाम्, प्राप्य, विमुह्यति, स्थित्वा, अस्याम्, अन्तकाले, अपि, ब्रह्म-निर्वाणम्, ऋच्छति.

**वृत्पत्तिसमासाः—**ब्रह्मणि भवा ब्राह्मी । पातीति पः पर-मात्मा, तम् अर्थयते इति पार्थः, अथवा पृथायाः कुन्त्याः अपत्यं पुमान् पार्थः, तत्संबुद्धौ हे पार्थ । विशेषेण मुह्यति इति विमुह्यति । अन्तस्य कालः अन्तकालः, तस्मिन् अन्तकाले । ब्रह्मणि निर्वाणम् ब्रह्मनिर्वाणम्, तत् ।

**अन्वय अने अर्थः—**पार्थ હે પાર્થ ! एषा आ, ब्राह्मी अह्नસંબંધી, स्थितिः જ્ઞાનનિષ્ઠા છે એનામ્ એ સ્થિતિને, પ્રાપ્ય મેળવીને, ( પુરુષ ) ન, વિમુહ્યતિ મોહ પામતો નથી, ( અને ) અંતકાલે મરણના વખતમાં, અપિ પણ, અસ્યામ્ આ અહ્નસંબંધી જ્ઞાનનિષ્ઠામાં, સ્થિત્વા રહીને, બ્રહ્મનિર્વાણમ્ પરઅહ્નમાં લયને, ઋચ્છતિ પામે છે.

**ભાવાર્થઃ—**હે પાર્થ ! આ ઉપર જે અહ્નસંબંધી જ્ઞાન નિષ્ઠાનું વર્ણન કર્યું, તે સ્થિતિને મેળવીને મનુષ્ય મોહ પામતો નથી અને એ જ્ઞાનનિષ્ઠામાં મરણ વખતે એક ક્ષણમાત્ર પણ જે પુરુષ નિર્ભર રહે તે તે અહ્નમાંજ લય થવા રૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે એમાં સંશય નથી. ૭૨.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे  
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकौर्त्तान्तिकप्रणीतसा-  
न्वयबोधिधिन्यां गुर्जरटीकायां सांख्ययोगो  
नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

# તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

—:0:—

**અવતરણિકા:**—એ પ્રમાણે અર્જુનને યુદ્ધ કરવામાં પાપ માની શોકમાં વ્યાકુલ થયેલો જાણી તેનો શોક અને મોહ બતાવવા ઉપોદ્ધાત રૂપે પ્રથમાધ્યાય કહ્યો. તે પછી શોક અને મોહની નિવૃત્તિ માટે દેહ અને આત્માનો વિવેક, તેના સાધનભૂત અસંગ કર્મયોગ તથા સત્વશુદ્ધિપૂર્વક ભગવાનના આશ્રયવડે સાંખ્ય સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ અને તેથી સ્થિતપ્રજ્ઞા તેનું કૃણ, સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમ શાંતિ, વિગેરે ગીતાના સઘળા શાસ્ત્રાર્થના સંક્ષેપરૂપે બીજા અધ્યાય કહ્યો. હવે બાકીના સોલ અધ્યાયોમાં તે સંબંધી વિશેષ સ્ફોટનરૂપે વર્ણન કરે છે. તેમાં પ્રથમ બીજા અધ્યાયમાં પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્ત્યાત્મક શાસ્ત્રની શાખા જેવી એક સાંખ્ય એટલે જ્ઞાનયુક્ત-કર્મ-લ્યાગ સંબંધી, અને બીજી ક્ષત્રી ઇચ્છારહિત કર્મ કરવા સંબંધી એ બે પ્રકારની યુદ્ધિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહી, તેમાં “ પ્રજહાતિ યદા કામાન્ ” ત્યાંથી લઈને અધ્યાયના અંત સુધી, જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને રહેલાઓને શમદમાદિ-સાધનપુરઃસર “કર્મસંન્યાસ ” કરવો એ ખાસ કર્તવ્ય કહ્યું, અને તેને વળગી રહેવામાં જ કૃતાર્થતા છે એમ “ ણ્ણા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ ” ઇત્યાદિ શ્લોકો વડે સિદ્ધાંત રૂપે કહ્યું, અને અર્જુનને તો “ કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે ” “ મા તે સદ્જ્ઞોઽસ્ત્વકર્મણિ ” ઇત્યાદિ વડે કર્મ કરવું એજ ખાસ કર્તવ્ય કહ્યું, પણ કર્મથી જ ખાસ શ્રેય મળે છે, એમ જણાવ્યું નહિ એટલે આ બે સ્થિતિમાંથી કઈ સ્થિતિમાં રહેવું યોગ્ય છે તેનો નિશ્ચય ન થતાં એ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરીને આકુલ યુદ્ધિવાળો થઈને અર્જુન આ ત્રીજા અધ્યાયમાં પૂછવા લાગ્યો કે, “ ભક્ત અને કલ્યાણની યાચના વાળા એવા મને સાક્ષાત્ પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ સાંખ્ય-યુદ્ધિ સંભળાવીને પણ, વળી અનેક અનર્થોથી ગુંથાયેલાં અને પરિણામે અનન્ય શ્રેયને કદિ ન મેળવી આપનારાં એવાં કર્મોમાં શા માટે પ્રેરો છો ? ” વળી અર્જુનને “ જ્ઞાનનિષ્ઠા એજ અન્નેમાં ઉત્તમ છે ” એમ કહેવામાં આવેલું હોવાથી શુભફલ-શ્રેયઃપ્રાપ્તિ-રૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠા તરફ તે એકદમ ઉત્કંઠિત થઈને ચિત્તશુદ્ધિપૂર્વક પોતાનો પણ

જ્ઞાનનિષ્ઠામાં અધિકાર છે, અને કર્મ કરવાનો ઉપદેશ તો ભારપૂરક પોતાને આપેલો જ છે પરંતુ એ બેમાંથી જ્ઞાનનિષ્ઠા વધારે શ્રેયસ્કર છે એમ માનતો અર્જુન ભગવાન પાસેથી સત્વર નિર્ણય કરાવી લેવાની ઉતાવળમાં ગભરાતો ગભરાતો ‘આ સાંઈ’ કે ‘તે સાંઈ’ એમ સંશયમાં પડી જઈને પૂછવા લાગ્યો:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ॥

તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥ ૧ ॥

પદચ્છેદ:—જ્યાયસી, ચેત્, કર્મણઃ, તે, મતા, બુદ્ધિઃ, જનાર્દન, તત્, કિમ્, કર્મણિ, ઘોરે, મામ્, નિયોજયસિ, કેશવ.

વૃત્પત્તિસમાસા:—કર્મયોગાત્ અતિશયેન પ્રશસ્યા इति ज्यायसी । जनान् देवाविपक्षभूतान् अर्दयति पीडयतीति जनार्दनः, तत्संबुद्धौ, वा सर्वैर्जनैर्दयते याच्यते स्वाभिलषितसिद्धये इति जनार्दनः, तत्संबुद्धौ, वा जनं जननं तत्कारणमज्ञानं च साक्षात्कारेण अर्दयति हिनस्ति इति जनार्दनः, तत्संबुद्धौ हे जनार्दन । घोरयती इति घोरम्, तस्मिन् घोरे ।

અન્વય અને અર્થ:—જનાર્દન હે જનાર્દન ! તે આપને, કર્મણઃ કર્મયોગથી, બુદ્ધિઃ સાંખ્યબુદ્ધિ, જ્યાયસી વિશેષ શ્રેષ્ઠ, મતા માનવામાં આવેલી, ચેત્ હોય, તત્ તો, ઘોરે ભયંકર એવા, કર્મણિ કર્મમાં, કેશવ હે કેશવ ! મામ્ મને, કિમ્ શા માટે, નિયોજયસિ જોડા છે ?

ભાવાર્થ:—હે જનાર્દન ! અગર જો આપ કર્મયોગથી આત્મસંબંધિની બુદ્ધિ-જ્ઞાન-ને વિશેષ શ્રેષ્ઠ માનતા હો, તો ભયંકર એવા આ યુદ્ધરૂપી અમાનુષ કર્તાવ્યમાં, હે કેશવ !

મને શા માટે પ્રેરો છો ? એટલે જ્ઞાન જેવી શ્રેષ્ઠ વસ્તુને ત્યાગ કરાવી આવા કર્મરૂપી નિકૃષ્ટ માર્ગમાં મને શા માટે જોડો છો ? ૧.

વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિં મોહયસીવ મે ॥

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદઃ—વ્યામિશ્રેણ, ઇવ, વાક્યેન, બુદ્ધિમ્, મોહ-  
યસિ, ઇવ, મે, તત્, એકમ્, વદ, નિશ્ચિત્ય, યેન, શ્રેયઃ, અહમ્,  
આપ્નુયામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ આસમન્તાત્ મિશ્રમ્ ઇતિ વ્યા-  
મિશ્રમ્, તેન વ્યામિશ્રેણ । ઉચ્યતે યત્ તત્ વાક્યમ્, તેન વાક્યેન ।  
અતિશયેન પ્રશસ્યમિતિ શ્રેયઃ, તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—( વળી ) વ્યામિશ્રેણ સંદેહ પેદા કરે તેવા મિશ્ર, વાક્યેન વચન વડે, ઇવ જાણે કે, મે મારી, બુદ્ધિમ્ બુદ્ધિને, મોહયસિ મોહ પમાડતા હો, ઇવ ની ( તેમ આપ કહો છો ), તત્ તેથી, એકમ્ એક વસ્તુને, નિશ્ચિત્ય નિશ્ચય કરીને, વદ કહો ( કે ), યેન જેથી, અહમ્ હું, શ્રેયઃ કલ્યાણને, આપ્નુયામ્ મેળવી શકું !

ભાવાર્થઃ—હો ભગવન્ ! વળી સંદેહ પેદા કરે તેવાં મિશ્ર વચનો વડે જાણે કે મારી બુદ્ધિને આપ મોહ પમાડતા હો ની તેમ આપનાં વચનોથી મને લાગે છે ! માટે જ્ઞાન અને કર્મ એ બેમાંથી એક વિષયનો નિર્ણય કરીને આપ મને કહો, કે જેથી તે માર્ગના ગ્રહણથી હું પરમ કલ્યાણને પામી શકું. ૨.

અવતરણિકાઃ—અર્જુનના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સત્ય વસ્તુસ્થિતિ શી છે તે શાંતિથી સ્પષ્ટ રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:



श्रीभगवान् वाच । श्रीभगवान् कहे छे:-

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ॥

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

पदच्छेदः—लोके, अस्मिन्, द्विविधा, निष्ठा, पुरा, प्रोक्ता, मया, अनघ, ज्ञानयोगेन, सांख्यानाम्, कर्मयोगेन, योगिनाम्.

वृत्पत्तिसमासाः—द्वे विधे प्रकारौ यस्याः सा द्विविधा । निष्ठीयते इति निष्ठा । प्रकर्षेण उक्ता प्रोक्ता । न विद्यते अग्रं पापं यस्मिन् सः अनघः, तत्संबुद्धौ अनघ । ज्ञायते अनेन इति ज्ञानम्, युज्यते ब्रह्मणा अनेन इति योगः, ज्ञानम् एव योगः ज्ञानयोगः, तेन ज्ञानयोगेन । सम्यक् ख्यायते आत्मतत्त्वम् अनया सा संख्या बुद्धिः, तस्यां तिष्ठन्ति इति सांख्याः, वा सांख्यम् आत्मविषयविवेकज्ञानम् अस्ति येषां ते सांख्याः, तेषाम् सांख्यानाम् । कर्मैव योगः कर्मयोगः, तेन कर्मयोगेन । योगः अस्ति येषां ते योगिनः, तेषाम् योगिनाम् ।

अन्वय अने अर्थः—अनघ हे पापरहित अर्जुन ! अस्मिन् आ, लोके लोकमां, मया मे, पुरा पडेलां, द्विविधा जे प्रकारनी, निष्ठा स्थिति, प्रोक्ता कही ( छे, जेक ) ज्ञानयोगेन ज्ञानरूपी योगवडे, सांख्यानाम् ज्ञानीजोनी, ( अने जी७ ) कर्मयोगेन निष्काम कर्मयोगवडे, योगिनाम् कर्मयोगीजोनी.

१ अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते ।

अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या मृतीया शक्तिरिष्यते ॥ इति श्रुतेः ॥

अविद्या अटले कर्म नामनी जेक लुही त्री७ शक्ति कहेवामां आवे छे अने ते कर्मवडे पुत्रप मृत्यु अटले प्रमादने तरीने तेना कारणरूप अंतःकरणना भजने धोर्ष नांभी विद्या अटले ज्ञानवडे अमृत अटले मोक्षने पात्रे छे-भेजवे छे.



ભાવાર્થ:—હે નિષ્કામ અર્જુન ! આ લોકમાં મેં જે પ્રકારની સ્થિતિ પહેલાં તને કહી, એક તો પહેલી જ્ઞાનયોગવડે જ્ઞાનીઓની અને બીજી નિષ્કામ કર્મયોગવડે કર્મયોગીઓની, એટલે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનમાર્ગવડે પોતાની પ્રવૃત્તિ કરે છે જ્યારે કર્મયોગી નિષ્કામ કર્મયોગવડે પોતાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૩.

અવતરણિકા:—કર્મ ન કરવાથી અને માત્ર સંન્યાસથીજ માણસ સિદ્ધિને નથી પામતો તે કહે છે:

ન કર્મણામનારંભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્નુતે ॥

ન ચ <sup>૧</sup>સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

૧ અનધીત્યાગ્વિલાન્વેદાનનિષ્ઠૈવાગ્વિલાન્સુરાન્ ।  
અનુત્પાદ્ય સુતાન્વિપ્રો ન સંન્યસિતુમર્હતિ ॥

સર્વે વેદોનો અભ્યાસ કર્યા વિના, સર્વ દેવાનો યજ્ઞ કર્યા વિના અને પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા વિના બ્રાહ્મણ સંન્યાસ લેવા યોગ્ય થઈ શકતો નથી.

અકુર્વન્વિહિતં કર્મ નિન્દિતઞ્ચ સમાચરન્ ।

પ્રચરન્નિન્દ્રિયાર્થેષુ નરઃ પતનમૃચ્છતિ ॥

વિહિત કર્મ નહિ કરતાં નિન્દિત કર્મોનું આચરણ કરતો મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં લોહુપ થઈ વર્તતાં પતન પામે છે—નરક પ્રતિ ગમન કરે છે.

કુર્વન્નેવંહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છુતઃ સમાઃ ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यन्ते नरे ॥ શ્રુતિઃ ॥

આ મોક્ષમાર્ગમાં વિહિત કર્મોનું આચરણ કરતાં જ સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખવી પણ નિર્મલ કર્મથી તો મૃત્યુ જ થાય, એ પ્રમાણે સમગ્રતાં તે ક્ષણાકાંક્ષારહિત મોક્ષપ્રાપક કર્મ તારાપર લેપાયમાન નહિ થાય, અર્થાત્ કર્મભોગને માટે નહિ થાય !

૨ પ્રત્યક્ત્ત્વવિવેકાય સંન્યાસઃ સર્વકર્મણામ્ ।

શ્રુત્યા વિધીયન્તે તસ્માત્ તત્યાગી પતિતો ભવેત્ ॥

પ્રત્યક્ત્ત્વ (અભ્યાનંદ) ના વિવેક માટે સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ—ત્યાગ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે માટે તે વિવેક વિના ત્યાગી પતિત થઈ જાય છે.

**पदच्छेदः—**न, कर्मणाम्, अनारम्भात्, नैष्कर्म्यम्, पुरुषः, अश्नुते, न, च, संन्यसनात्, एव, सिद्धिम्, समधिगच्छति.

**वृत्पत्तिसमासाः—**न आरंभः अनारंभः, तस्मात् अनारंभात् । निर्गतं कर्म यस्मात् सः निष्कर्मा, निष्कर्मणः भावः नैष्कर्म्यम्, तत् । पुरि देहे सीदतीति पुरुषः, वा पुराणि शरीराणि सरति प्राप्नोति इति पुरुषः, । सम्यक् न्यासः त्यागः विद्यते यस्मिन् कर्मणि तत् संन्यसनम्, तस्मात् संन्यसनात् । सिध्यन्ते संपद्यन्ते कर्माणि यस्यां सा सिद्धिः, । ताम् सिद्धिम् । सम्यक् अधिगच्छति इति समधिगच्छति ।

**अन्वय अने अर्थः—**पुरुषः पुंशु, कर्मणाम् कर्मेनि, अनारंभात् आरंभ न करवाथी, नैष्कर्म्यम् कर्मरहितपणुाने-ज्ञानने, न, अश्नुते पाभतो नथी, च तेम, संन्यसनात् कर्मेनि त्याग करवाथी, एव पणु, सिद्धिम् मोक्षसिद्धिने, न, समधिगच्छति भेणवतो नथी.

**सावार्थः—**पुंशु कर्मेनि न करवाभात्रथी न कर्मरहितपणुाने अटले ज्ञानने पाभतो नथी, तेम संन्यासथी अटले कर्मेनि त्याग मात्र करवाथी पणु मोक्षनी सिद्धिने भेणवतो नथी. अर्थात् ज्ञानथी जेम तेम निष्काम कर्म करवाथी पणु पुरुष सिद्धिने-मोक्षने भेणवी शके छे. ४.

**अवतरणिकाः—**कर्मेनि त्याग करवा म.त्रथी कही पणु सिद्धि थती नथी अे वात उपर कही. अर्थात् कर्मसंन्यास अटले कर्मेनि त्याग अेम नहि, पणु कर्मेमां आसकित--राग द्वेष धत्यादि छोडी निष्कामवृत्तिथी-इलालि-लापरहित कर्म करवां तेने न कर्मसंन्यास कडेवामां आवे छे. कारण कर्मेनि.

ત્યાગ એ તો કોઈનાથી પણ ન બની શકે તેવી વસ્તુ છે, એમ પ્રમાણથી સુવે પછીના શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે:

નહિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ॥  
કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—ન, હિ, કશ્ચિત્, ક્ષણમ્, અપિ, જાતુ, તિષ્ઠતિ,  
અકર્મકૃત્, કાર્યતે, હિ, અવશઃ, કર્મ, સર્વઃ, પ્રકૃતિજૈઃ, ગુણૈઃ.

વૃત્પાત્તેસમાસાઃ—ક્ષણોતિ હિનસ્તિ આયુઃ ઇતિ ક્ષણઃ, તમ્  
ક્ષણમ્ । કર્માણિ કરોતીતિ કર્મકૃત્, ન કર્મકૃત્ અકર્મકૃત્ । ન વશઃ  
અવશઃ । પ્રકૃષ્ટા કૃતિઃ કાર્યં યસ્ય સા પ્રકૃતિઃ, પ્રકૃત્યાઃ જાયન્તે ઇતિ  
પ્રકૃતિજાઃ, તૈ પ્રકૃતિજૈઃ । ગુણયન્તિ ઇતિ ગુણાઃ, તૈઃ ગુણૈઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કશ્ચિત્ કોઈ પણ પુરુષ, ક્ષણમ્  
એક ક્ષણ, અપિ પણ, અકર્મકૃત્ કર્મ કર્યા વગરનો, જાતુ કદા-  
ચિત્, ન, તિષ્ઠતિ રહેતો નથી, હિ કારણ કે પ્રકૃતિજૈઃ પ્રકૃતિથી  
ઉત્પન્ન થએલા, ગુણૈઃ ગુણો વડે, સર્વઃ દરેક પુરુષ, અવશઃ પોતાની  
ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ, હિ ખરેખર, કર્મ કર્મો, કાર્યતે કર-  
વાની પ્રવૃત્તિમાં પડે છે.

૧ જ્ઞાનમુત્પચ્ચતે પુંસાં ક્ષયાત્પાપસ્ય કર્મણઃ ।

યથાઽઽદર્શતલપ્રસ્યે પશ્યત્યાત્માનમાત્મનિ ॥ સ્મૃતિઃ ॥

પાપ ( નિષિદ્ધ ) કર્મોના ક્ષય થવાથી પુરુષોનાં અંતઃકરણો સ્વચ્છ થઈ  
તેમને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને જેમ આદર્શ ( આત્મા ) નું તલ સ્વચ્છ-મલવિનાનું  
હોતાં પોતે પોતાને તેમાં જોઈ શકે છે તેમ તેને સ્વસ્વરૂપ પણ પોતાનાંમાં જણાય છે.

**ભાવાર્થ:—**કોઈ પણ પુરુષ એક ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વગરનો ક્યારે પણ રહી શકતો નથી, કારણ કે સ્વભાવજન્ય સત્ત્વ, રજ, તમ, ઇત્યાદિ ગુણો દરેક પુરુષને પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ કર્મોમાં અવશ્ય રીતે જોડે છે જ. અર્થાત્ પ્રકૃતિના ગુણોને આધીન થઈ દરેક માણસ કર્મ કરવામાં પ્રેરાય છે અને તેથી તે કર્મ કર્યા સિવાય ક્યારે પણ રહેતો નથી. ૫.

**અવતરણિકા:—**કદાચ કોઈ પુરુષ હૃદયી કર્મ ન કરતાં કર્મેન્દ્રિયોને રોકી રાખીને કૈતુકની ખાતર કર્મ લાગી થાય તો તેની શી ગતિ થાય ? તે જાણવા સાથે તે માણસ આત્માને જાણતો ન હોવા છતાં અને અશુદ્ધ-મલિન અંતઃકરણવાળો હોવા છતાં, પણ કેવળ હૃદયી કર્મેન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને શાસ્ત્રવિહિત ખાસ કર્તવ્ય કર્મ કરતો નથી, અને માત્ર કૈતુકની ખાતર જ કર્મોનો લાગ કરે છે એટલે તેણે કર્મયોગને તો પહેલાં જ છોડી દીધેલો હોવાથી, અને સાંખ્યયોગને ન જાણવા છતાં પણ દંભ સ્વીકાર કરેલો હોવાથી તે ઉભયતોભ્રષ્ટ થાય છે અને ખરૂં શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી તે જાણવે છે:

**કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ॥**

**इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥**

**પદ-ક્રેદ:—**કર્મેન્દ્રિયાણિ, સંયમ્ય, યઃ, આસ્તે, મનસા, સ્મરન્, ઇન્દ્રિયાર્થાન્, વિમૂઢાત્મા, મિથ્યાચારઃ, સઃ, ઉચ્યતે.

**વૃત્પાંત્તસમાસાઃ—**કર્મણાં સાધકાનિ ઇન્દ્રિયાણિ કર્મેન્દ્રિયાણિ । સમ્ સમ્યક્ યન્ત્વા ઇતિ સંયમ્ય । મન્યતે ઇતિ મનઃ, તેન મનસા । સ્મરતીતિ સ્મરન્ । અર્થ્યન્તે ઇતિ અર્થાઃ, ઇન્દ્રિયાણામ્ અર્થાઃ ઇન્દ્રિયાર્થાઃ, તાન્ ઇન્દ્રિયાર્થાન્ । મુહ્યતિ ઇતિ મૂઢઃ, વિશેષેણ મૂઢઃ આત્મા યસ્ય સઃ વિમૂઢાત્મા । મિથ્યા અસન્ આચારઃ યસ્ય સઃ મિથ્યાચારઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે, વિમૂઢાત્મા કર્તવ્યાકર્તવ્યના ભાનરહિત તથા રાગ-દ્વેષાદિથી મલિન અંતઃકરણવાળો પુરુષ, કર્મેન્દ્રિયાણિ વાક્, પાણિ-હસ્ત, પાદ, પાતુ-ગુહા, ઉપસ્થ-જનનેન્દ્રિય, એ કર્મેન્દ્રિયોને, સંયમ્ય નિશ્ચલમાં રાખીને, ઇન્દ્રિયાર્થાન્ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને, મનસા મનવડે-મનમાં, સ્મરન્ સ્મરણ કરતો, આસ્તે બેસે છે-રહે છે, સઃ તે, મિથ્યાચારઃ અસત્ય-પાપી-આચરણવાળો, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—કર્તવ્યાકર્તવ્યના ભાન વિનાનો અને રાગ-દ્વેષાદિથી મલિન અંતઃકરણવાળો જે પુરુષ વાણી, હાથ, પગ, ગુહા અને ગુહોન્દ્રિય એ કર્મેન્દ્રિયોને પરાણે નિયમમાં રાખીને, મનમાં શબ્દસ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું સ્મરણ કરતો રહે છે, તે પુરુષ પાપાચરણી એટલે દંભી કહેવાય છે. કારણકે બહારથી વિષયોનો ત્યાગ કરવા છતાં મનથી ખાસ વિષયોને સેવતો હોવાથી તે વધારે પાપી ગણાય છે અને તે કદી પણ વિષયોમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. ૬.

અવતરણિકા:—આથી બધાં કર્મોનો ત્યાગ ન કરતાં ચિત્તશુદ્ધિને માટે જે નિષ્કામ કર્મ કરનારો પુરુષ છે તે જ શ્રેષ્ઠ છે તે જણાવે છે:

યસ્તિન્વદ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમતેઽર્જુન ॥

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદ:—યઃ, તુ, ઇન્દ્રિયાણિ, મનસા, નિયમ્ય, આરમતે, અર્જુન, કર્મેન્દ્રિયૈઃ, કર્મયોગમ્, અસક્તઃ, સઃ, વિશિષ્યતે.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**नितरां यन्त्वा इति नियम्य । कर्मणां इन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि, तैः कर्मेन्द्रियैः । कर्मैव योगः कर्मयोगः, तम् कर्मयोगम् । न सक्तः असक्तः ।

**अन्वय अने अर्थः—**अर्जुन हे अर्जुन ! तु पणु, यः ले (पुरुष), इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियेने, मनसा मनवडे, नियम्य नियममां राभीने, असक्तः इदानीं धर्म्मधारहित थयो थडे, कर्मेन्द्रियैः हस्तपादादि कर्मेन्द्रियोवडे, कर्मयोगम् कर्मयोगनुं, आरभते अनुष्ठान करे छे, सः ते, विशिष्यते श्रेष्ठ गणाय छे.

**भावार्थः—**हे अर्जुन ! पणु ले पुरुष ज्ञानेन्द्रियेने मनवडे सयममां राभीने, हस्तपादादि कर्मेन्द्रियो वडे इदानीं धर्म्मधारहित थधने कर्मयोगनुं अनुष्ठान करे छे ते ले पुरुष श्रेष्ठ छे. अटले तेवा पुरुषेने कर्मे कर्म्म पणु अंधनकारक थतां नथी पणु सिद्धि भेणववामां परम साधनरूप थाय छे. ७.

**अवतरणिकाः—**“अे प्रमाणे तुं पणु मनथी ज्ञानेन्द्रियोने नियम्य करीने कर्मेन्द्रियो वडे विहित कर्म कर, अने तेमांले तां श्रेय रहेलुं छे,” अेम भगवान् श्रीकृष्णु कहे छे:

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

**पदच्छेदः—**नियतम्, कुरु, कर्म, त्वम्, कर्म, ज्यायः, हि, अकर्मणः, शरीरयात्रा, अपि, च, ते, न, प्रसिद्ध्येत्, अकर्मणः.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**नितरां यतम् इति नियतम्, तत् नियतम् । अतिशयेन प्रशस्तम् इति ज्यायः । न कर्म अकर्म, तस्मात् अकर्मणः ।



શરીરસ્ય યાત્રા વૃત્તિઃ શરીરયાત્રા । પ્રકર્ષેણ સિદ્ધચેત્ત્વ ઇતિ પ્રસિદ્ધચેત્ત્વ ।  
ન વિદ્યતે કર્મ યસ્ય સઃ અકર્મા, તસ્ય અકર્મણઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ત્વમ્ તું, નિયતમ્ શાસ્ત્રવિહિત  
નિત્ય કરવા લાયક, કર્મ કર્મણિ, કુરુ કર, અકર્મણઃ કર્મો ન  
કરવા રૂપ અકર્મથી, કર્મ કર્મો કરવા રૂપ કર્મ, હિ ખરેખર,  
જ્યાયઃ ઉત્તમ છે, ચ અને, અકર્મણઃ કર્મરહિત એવા, તે  
તારી શરીરયાત્રા શરીરની વૃત્તિ, અપિ પણ, ન, પ્રસિદ્ધચેત્ત્વ સારી  
રીતે સિદ્ધ થશે નહિ.

હોવાથી—હે અર્જુન ! તું પણ શાસ્ત્રમાં કહેલાં નિરં-  
તર કરવા લાયક કર્મો કરતો રહે, કારણ કે કર્મ ન કરવા રૂપ  
અકર્મ કરતાં કર્મો કરવા રૂપ કર્મ અવશ્ય ઉત્તમ છે. વળી  
એ ઉત્તમ છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તું જે કવચિત્ કર્મ નહિ  
કરે તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ સારી રીતે ચાલશે નહિ.  
અર્થાત્ ક્ષાત્રવૃત્તિથી તારે આજીવિકા ચલાવવાની હોવાથી જે  
તું ત.સં તે શાસ્ત્રવિહિત કર્મ નહિ કરે તો ખીજી રીતે તને  
પ્રાણુત્રાણુનું સાધન નથી એટલે તેમ સમજીને પણ શાસ્ત્રવિહિત  
કર્મ કરવામાં તું તત્પર થા. ૮.

અવતરણિકાઃ—“ કર્મણા બધ્યતે જન્તુઃ એ શ્રુતિ પ્રમાણે કર્મો  
તો ખાસ બંધન કરવાવાળાં માનવામાં આવેલાં છે, તો પછી હે ભગવન્ !  
મુમુક્ષુ એવા મને નાહક શા માટે કર્મ કરવા પ્રેરો છો ?” એવી અર્જુનની  
શંકાના જવાબમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબંધનઃ ॥

તદર્થં કર્મ કૌતેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥ ૯ ॥

पदच्छेदः—यज्ञार्थात्, कर्मणः, अन्यत्र, लोकः, अयम्, कर्मबन्धनः, तदर्थम्, कर्म, कौन्तेय, मुक्तसंगः, समाचर.

वृत्पत्तिसमासाः—इज्यन्ते देवताः अनेन इति यज्ञः, “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः यज्ञः ईश्वरः, तस्मै नाम तस्य प्रीतये ( यत् कर्म क्रियते ) इति यज्ञार्थम्, तस्मात् यज्ञार्थात्; अथवा यज्ञः एव अर्थः यस्य कर्मणः तत् यज्ञार्थम्, तस्मात् यज्ञार्थात्, वा यज्ञस्य अर्थः यज्ञार्थः तस्मात् यज्ञार्थात् । अन्यस्मिन् इति अन्यत्र । कर्मैव बन्धनं यस्य सः कर्मबन्धनः । तस्मै इति तदर्थम् । कुन्त्याः अपत्यं पुमान् कौन्तेयः, तत्संबुद्धौ कौन्तेय । सज्यन्ते जन्तवः अनेन इति सङ्गः, मुक्तः त्यक्तः सङ्गः फलाभिलाषः येन सः मुक्तसंगः । सम्यक् आचर इति समाचर ।

अन्वय अने अर्थः—यज्ञार्थात् यज्ञ अटले ले परमेश्वर तेनी आराधनाना हेतु सिवाय, अन्यत्र भीष्म केाँ पण, कर्मणः कर्मवडे, अयम् आ, लोकः लोक, कर्मबन्धनः कर्मनां अंधनवाणे छे, ( भाटे ) कौन्तेय हे कुंतीसुत अर्जुन ! ( तुं पण ) मुक्तसंगः कर्मनां इलोनी धरुछानो त्याग करीने, तदर्थम् यज्ञना हेतु भाटे—परमेश्वरप्रीत्यर्थ, कर्म कर्मा, समाचर कर.

सावार्थः—“यज्ञ अटले ईश्वरञ्” अेवी श्रुतिना प्रमा-  
ण्यथी ते परमेश्वरनी आराधनाना हेतु सिवाय अटले ते प्रभु-  
प्रीत्यर्थ करवामां आवतां कर्म सिवाय भीष्म केाँ पण कारणथी  
करवामां आवतां कर्मवडे आ अण्वलोक कर्मथी अंधन पात्रे  
तेवे छे, भाटे हे कौन्तेय ! तुं पण कर्मना इलोनी धरुछानो त्याग  
करीने यज्ञने भाटे अटले ते प्रभुप्रीत्यर्थञ् कर्म करनारे था.  
अर्थात् तेथी तुं अंधन पात्रीश नहि. ६.

**અવતરણિકા:**—“આ પ્રમાણે પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે યથાર્થ કર્મ કરવું એ સૌથી ઉત્તમ છે, અને તેનાથી કર્મબંધન થતું નથી,” એ વાતનું ઉપરના શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરીને ‘સૃષ્ટિની જ્યારથી ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી જ એ ચાલેલું છે,’ એ પ્રમાણે ઉપદેશની પરંપરા પોતાના પ્રતિપાદ્ય અર્થમાં ચરિતાર્થ કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે ત્રણ શ્લોકો વડે કહે છે:

**સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ॥**

**અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવષ્ટકામધુક્ ॥ ૧૦ ॥**

**પદચ્છેદ:**—સહયજ્ઞાઃ, પ્રજાઃ, સૃષ્ટ્વા, પુરા, ઉવાચ, પ્રજાપતિઃ, અનેન, પ્રસવિષ્યધ્વમ્, एषः, वः, अस्तु, इष्टकामधुक्.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—યજ્ઞેન સહિતાઃ સહયજ્ઞાઃ । પ્રકર્ષેણ જાયન્ત્વિતિ પ્રજાઃ, પાતીતિ પતિઃ, પ્રજાનાં પતિઃ પ્રજાપતિઃ । ઇષ્યન્ત્વિતિ ઇષ્ટાઃ, કામ્યન્ત્વિતિ કામાઃ, ઇષ્ટાશ્ચ તે કામાશ્ચ ઇતિ ઇષ્ટકામાઃ, તાન્ દોઘ્વીતિ ઇષ્ટકામધુક્ ।

**અન્યથા અને અર્થ:**—પુરા પહેલાં—સૃષ્ટિના આદિકાળમાં, સહયજ્ઞાઃ યજ્ઞસહિત, પ્રજાઃ પ્રજાઓને, સૃષ્ટ્વા સરજીને, ( તે પ્રજાને ) પ્રજાપતિઃ પ્રજાપતિ-બ્રહ્મા, ઉવાચ કહેવા લાગ્યા, ( કે ) અનેન આ યજ્ઞવડે, પ્રસવિષ્યધ્વમ્ તમે ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિને મેળવો, एषः એ યજ્ઞ, वः તમને, इष्टकामधुक् ઇષ્ટકામનાઓને આપનાર, અસ્તુ થાઓ !

**ભાવાર્થ:**—સૃષ્ટિના આદિકાળમાં યજ્ઞસહિત પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરીને તેમને પ્રજાપતિએ કહ્યું હતું કે, “હે પ્રજાઓ !

આ યજ્ઞવડે તમે ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિને મેળવો અને એ યજ્ઞ તમારી ઈષ્ટ કામનાઓ આપનાર થાઓ. અર્થાત્ એ યજ્ઞથી તમે તમારી ઈચ્છા પ્રમાણેની કામનાઓને પરિપૂર્ણ કરો. ૧૦.

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ॥

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥

પદચ્છેદઃ—દેવાન્, ભાવયત, અનેન, તે, દેવાઃ, ભાવ-  
યન્તુ, વઃ, પરસ્પરમ્, ભાવયન્તઃ, શ્રેયઃ, પરમ્, અવાપ્સ્યથ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—દીવ્યન્તિ ઇતિ દેવાઃ, તાન્ દેવાન્ । પરઃ  
પરશ્ચ ઇતિ પરસ્પરમ્ । અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ ઇતિ શ્રેયઃ । ભાવયન્તિ  
ઇતિ ભાવયન્તઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અનેન આ યજ્ઞ વડે ( હુવિ વગેરે  
હોમી), દેવાન્ દેવોને, ભાવયત તમે સંતુષ્ટ કરો, (અને) તે તે, દેવાઃ  
દેવો, વઃ તમને સર્વને, ભાવયન્તુ વૃષ્ટિ વિગેરેથી અન્નની ઉત્પત્તિ  
કરીને આનંદ યુક્ત કરો, ( અને એ પ્રમાણે ) પરસ્પરમ્ એક  
બીજાને, ભાવયન્તઃ અભ્યુદયથી આનંદિત કરતા, પરમ્ ઉત્તમ,  
શ્રેયઃ કલ્યાણને, અવાપ્સ્યથ તમે પ્રાપ્ત કરશો.

ભાવાર્થઃ—આ યજ્ઞ વડે તમે દેવોને બલિ વિગેરે  
આપીને સંતોષ પમાડો અને એ પ્રમાણે તમારાથી સંતુષ્ટ થયેલા  
તે દેવો તમારી સર્વની પણ વૃષ્ટિ વિગેરેથી અન્નની ઉત્પત્તિ કરીને  
વૃદ્ધિ કરો, અને એ પ્રમાણે પરસ્પર એક બીજાની અભિવૃદ્ધિ  
કરતા તમે પરમ કલ્યાણને પામશો. ૧૧.

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ॥

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ ૧૨ ॥

**પદ્મચ્છેદઃ—**इष्टान्, भोगान्, हि, वः, देवाः, दास्यन्ते यज्ञभाविताः, तैः, दत्तान्, अप्रदाय, एभ्यः, यः, भुङ्क्ते, स्तेनः, एव, सः.

**वृत्पत्तिसमासाः—**भुज्यन्त इति भोगाः, तान् । यज्ञेन भाविताः पूजिताः इति यज्ञभाविताः । न प्रदायेति अप्रदाय । स्तेनयति इति स्तेनः ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**યજ્ઞભાવિતાઃ યજ્ઞવડે પૂજાયલા, દેવાઃ દેવો, હિ ખરેખર, વઃ તમોને, ઇષ્ટાન્ ઈચ્છિત, ભોગાન્ ભોગો, દાસ્યન્તે આપશે, (પરંતુ) તૈઃ તે દેવોએ, દત્તાન્ આપેલા ભોગો, એમને, અપ્રદાય નહિ આપીને, યઃ જે પુરુષ, ભુજ્ક્તે ભોગવે છે, સઃ તે, સ્તેનઃ ચોર, એવ જ ( છે ).

**ભાવાર્થઃ—**યજ્ઞવડે પૂજાયલા દેવો તમોને તમારી ઈચ્છા પ્રમાણેના ભોગોને અવશ્ય આપશે, પરંતુ તે દેવોએ આપેલા ભોગો તે દેવોને અર્પણ કર્યા વિનાજ જે પુરુષ ભોગવે છે તે ચોરજ છે. અર્થાત્ ચોરના જેટલુંજ તેને પાપ લાગે છે. ૧૨.

૧ દેહપ્રાણેન્દ્રિયાણ્યેવ તર્પયત્યેષ તસ્કરઃ ।

દેવર્ણમનપાકૃત્ય દેવસ્વાપહરોઽધમઃ ॥

જે દેવતાના ઋણુમાંથી મુક્ત થયા વિના પોતાનાં દેહ, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયાને તૃપ્ત કરેછે તે દેવતાઓનું ધન ચોરનારો મહાન્ અધમ ચોર છે.

અવતરણિકા:—“યજ્ઞને માટે કર્મ કરવાં જોઈએ” એ વાતને વધારે દૃઢ કરવાને માટે ‘તે ન કરવામાં આવે તો મહાપાપ લાગે છે,’ તે ભગવાન કહે છે:

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકિલ્બિષૈઃ ॥

મુજ્જતે તે ત્વઘં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥૧૩॥

પદ્મદ્વેદઃ—યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ, સન્તઃ, મુચ્યન્તે, સર્વ-કિલ્બિષૈઃ, મુજ્જતે, તે, તુ, અઘમ્, પાપાઃ, યે, પચન્તિ, આત્મ-કારણાત્.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—શિષ્યતે इति શિષ્ટમ્, યજ્ઞસ્ય શિષ્ટં યજ્ઞશિષ્ટમ્, તત્ અશ્નન્તિ તે યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ । કેલયાંતિ ક્રીડ્યન્તિ વિષયેષુ તાનિ કિલ્બિષાણિ, સર્વાનિ ચ તાનિ કિલ્બિષાણિ ચ સર્વકિલ્બિષાણિ, તૈઃ સર્વકિલ્બિષૈઃ । અંઘતે ગચ્છતિ દાનાદિના इति અઘમ્, તત્ । પાપમસ્તિ યેષાં તે પાપાઃ । આત્મનઃ કારણમ્ આત્મકારણમ્, તસ્માત્ આત્મકારણાત્ ।

૧ પञ्चयज्ञाः “ पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।

अमी पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥

વેદવેદાંગોનું પઠન (બ્રહ્મયજ્ઞ), હોમ (દેવયજ્ઞ), અતિથિની સેવા (મનુષ્ય-યજ્ઞ), તર્પણ (પિતૃયજ્ઞ) અને બલ (ભૂતયજ્ઞ)—એ પાંચ મહાયજ્ઞા બ્રહ્મયજ્ઞ વગેરે નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

૨ पञ्चसूनाः “ कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुंभी च मार्जनी ।

पञ्चसूना गृहस्थस्य तामिः स्वर्गं न विन्दति ॥

पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्व्यपोहति ॥

ખાંડણી, ઘંટી, ચુલો, પાણીઆરું, અને ઝાડુ એ ગૃહસ્થને પાંચ પાપ છે એથી તે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, પરંતુ તે પાંચ પ્રકારના પાપકર્મથી થતું પાપ પાંચ મહાયજ્ઞા કરવાથી તે ત્યાગી શકે છે.



અન્વય અને અર્થ:—યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ યજ્ઞ કરતાં બાકી બચેલું અન્ન ખાવાવાળા, સન્તઃ સત્પુરુષો, સર્વકિલ્બિષૈઃ બધી જાતનાં પાપોમાંથી, મુચ્યન્તે મુક્ત થઈ જાય છે. (માટે) જે જે પુરુષો, આત્મકારણાત્ કેવળ પોતાના પ્રયોજનથીજ, પચન્તિ રાંધે છે, તે તે, પાપાઃ પાપીઓ, તુ તો, અઘમ્ પાપને (જ), મુક્તે ભોગવે છે.

ભાવર્થ:—યજ્ઞ કર્યા પછી તેમાંથી બાકી બચેલું અન્ન ખાનાર જે સત્પુરુષો છે તે તો બધી જાતનાં પાપોમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે, પરંતુ જે પુરુષો કેવળ પોતાના પેટની ખાતરજ રાંધે છે તે મહા પાપાત્માઓ તો કેવળ પાપનેજ ભોગવે છે. અર્થાત્ તેવા પુરુષો પ્રતિદિન પાપનેજ સંચય કરતા રહે છે ૧૩.

અવતરણિકા:—‘આ સંસારચક્રની પ્રવૃત્તિનો હેતુ પણ કર્મ જ છે,’ તે પરંપરાથી બતાવી ‘તે ઉપરથી પણ કર્મ કરતા રહેવુંજ જોઈએ,’ એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અન્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ॥

યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—અન્નાત્, ભવન્તિ, ભૂતાનિ, પર્જન્યાત્, અન્ન-સંભવઃ, યજ્ઞાત્, ભવતિ, પર્જન્યઃ, યજ્ઞઃ, કર્મસમુદ્ભવઃ.

૧ અમ્નો પ્રાસ્તાઽઽહૃતિઃ સમ્યગ્આદિત્યમુપતિષ્ઠતે ।

આદિત્યાજ્ઞાયન્તે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥ મનુઃ ॥

અગ્નિમાં હોમાયકી આહુતિ બરાબર શ્રીઆદિત્યને-સૂર્યને પહોંચે છે અને સૂર્યથી વરસાદ થાય છે, વરસાદથી અન્ન થાય છે તથા અન્નથી પ્રભ ઉત્પન્ન થાય છે.

**ઉત્પત્તિસમાસાઃ—**અદ્યતે इति अन्नम्, तस्मात् अन्नात् ।  
पिपति इति पर्जन्यः, तस्मात् । सम्यक् भवतीति संभवः, अन्नस्य संभवः  
अन्नसंभवः । सम्यक् उद्भवः समुद्भवः, कर्मभ्यः समुद्भव यस्य सः  
कर्मसमुद्भवः ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**અન્નાત્ ખાધેલા અન્નમાંથી  
( વીર્યાદિના પરિણામે ), ભૂતાનિ પ્રાણીઓ, ભવન્તિ ( ઉત્પન્ન )  
થાય છે, पर्जन्यात् વૃષ્ટિથી, અન્નસંभवः અન્નની ઉત્પત્તિ ( થાય  
છે, ) यज्ञात् યજ્ઞથી, पर्जन्यः વૃષ્ટિ, भवति થાય છે, ( અને એ )  
यज्ञः યજ્ઞ, कर्मसमुद्भवः ऋत्विक् અને યજ્ઞમાનના વ્યાપારરૂપ  
કર્મથી ઉત્પન્ન થએલો ( છે. )

**ભાવાર્થઃ—**ખાધેલા અન્નથી વીર્યાદિના પરિણામે પ્રાણી-  
ઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નની ઉત્પત્તિ વૃષ્ટિથી છે, વૃષ્ટિ યજ્ઞથી  
થાય છે, અને તે યજ્ઞ ઋત્વિક્ અને યજ્ઞમાનના વ્યાપારથી એટલે  
ઉપાસ્યના ઉપાસનરૂપ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ આ  
પરથી પ્રાણિમાત્રનો ઉત્પત્તિનું મૂળ કર્મ છે એમ સમજી તું કર્મ  
કરવામાં તત્પર થા. ૧૪.

**અવતરણિકાઃ—**“કર્મની ઉત્પત્તિ પણ બ્રહ્મમાંથી થએલી હોવાથી  
અને તે પણ યજ્ઞમાં રહેલું હોવાથી યજ્ઞાર્થ કર્મ કરવામાં દોષ નથી,” તે કહે છે:

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ ૧૫ ॥

**પદચ્છેદઃ—**કર્મ, બ્રહ્મોદ્ભવમ્, વિદ્ધિ, બ્રહ્મ, અક્ષર-  
સમુદ્ભવમ્, તસ્માત્, સર્વગતમ્, બ્રહ્મ, નિત્યમ્, યજ્ઞે, પ્રતિષ્ઠિતમ્.

**उत्पत्तिसमासाः—**बृंहति वृद्धिमामोति इति ब्रह्म वेदः, वा प्रकृतिः—प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम्, स उद्भवः कारणं यस्य तत् ब्रह्मोद्भवम्, तत् । न क्षरतीति अक्षरम्, अक्षरम् ब्रह्म परमात्मा, तस्मात् समुद्भवः उत्पत्तिः यस्य तत् अक्षरसमुद्भवम्, तत् । सर्वेषु वस्तुषु गतम् सर्वगतम् । प्रतिष्ठीयते स्म इति प्रतिष्ठितम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**कर्म कर्मिणे, ब्रह्मोद्भवम् वेदोभांथी उत्पन्न-प्रवृत्त थयेलुं, विद्धि तुं ज्ञायु, (अने) ब्रह्म वेदो, अक्षरसमुद्भवम् अक्षरप्रहृरूप परमात्माभांथी उत्पन्न थयेला छे, तस्मात् तेथी, सर्वगतम् हरेक वस्तुमां रडेल अविनाशि, ब्रह्म प्रहृ, नित्यम् सर्वदा, यज्ञे यज्ञमां, प्रतिष्ठितम् रडेलुं छे ( अने तुं ज्ञायु ) .

**भावार्थः—**कर्मिणे वेदोभांथी प्रवृत्त थयेलुं तुं ज्ञायु, अने वेदो अक्षर प्रहृरूप परमात्माभांथीज उत्पन्न थयेला छे अने तेथी ते प्रहृ पणु हरेक वस्तुमां रडेलुं अने अविनाशि डोवार्थी सर्वदा यज्ञमां रडेलुं छे. अर्थात् ते यज्ञरूप परमात्मानि प्रोत्यर्थ कर्म करवामां कोर्धपणु ज्ञतनुं पाप लागतुं नथी अने मानी तुं कर्म कर. १५.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

**पदच्छेदः—**एवम्, प्रवर्तितम्, चक्रम्, न, अनुवर्तयति, इह, यः, अघायुः, इन्द्रियारामः, मोघम्, पार्थ, सः, जीवति.

**વૃત્પત્તિસમાસા:**—પ્રકર્ષેણ વર્તિતમ્ इति प्रवर्तितम्, तत् ।  
चेकीयते इति चक्रम्, तत् । अघं पापरूपं आयुः यस्य सः अघायुः ।  
इन्द्रियैः विषयेष्वेव आ समन्तात् रमतीति इन्द्रियारामः ।

**અન્વય અને અર્થ:**—एवम् ( परमेश्वरनी वाणीभूत  
वेद-प्रह्वथी पुरुषोनी कर्मभां प्रवृत्ति थाय छे विगेरे ) अ  
प्रमाणेना, प्रवर्तितम् परमेश्वरे प्रवर्तविला, चक्रम् संसार-  
चक्रे, यः न्ने पुरुष, इह आ लोकभां, न, अनुवर्त्तयति नथी अनु-  
सरतो, पार्थ हे पार्थ ! सः ते पुरुष, अघायुः पापरूपी ज्वन  
गाणनार, ( અને ) इन्द्रियारामः इन्द्रियेथी કેવળ વિષયોમાંજ  
આનંદ માનનારો થકો, મોઘમ્ વ્યર્થ, જીવતિ જીવે છે.

**ભાવાર્થ:**—“પરમેશ્વરની વાણીરૂપ વેદ-પ્રહ્વથી પુરુષોની  
કર્મભાં પ્રવૃત્તિ અને તેથી તે કર્મોનું પરિણામ યજ્ઞ, તે યજ્ઞોથી  
વૃષ્ટિ, વૃષ્ટિથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજા, ફરીને વળી તે પ્રજાની  
કર્મભાં પ્રવૃત્તિ વિગેરે,” એ પ્રમાણે પરમાત્માએ ચલાવેલા  
આ સંસારરૂપી ચક્રને જે માણસ આ લોકમાં અનુસરતો  
નથી એટલે તેના પ્રમાણે ચાલતો નથી, હે પાર્થ ! તે પુરુષ  
કેવળ પાપી જ્વન ગાળનાર, ઈન્દ્રિયો વડે ઈન્દ્રિયોના વિષ-  
યોમાં આનંદ ભોગવનાર અને તેથીજ વ્યર્થ જ્વન ગાળનારો  
છે, એટલે તેના જ્વનનું કાંઈપણ સાફલ્ય નથી એમ તું માન. ૧૬.

**અવતરણિકા:**—‘ न कर्मणामनारंभात् ’ ઈત્યાદિથી લઈને  
‘ शरीरयात्रापि च ते ’ ત્યાં સુધીના શ્લોકમાં “આત્મજ્ઞાન” પ્રાપ્ત  
કરવા માટે ફક્ત ઈચ્છારહિત નિષ્કામ કર્મયોગનું અનુષ્ઠાન કરવાનું  
પ્રતિપાદન કરેલું છે, ત્યાર પછી “यज्ञार्थात् कर्मणः” ત્યાંથી લઈને  
“मोघं पार्थ स जीवति ” ત્યાં સુધીના શ્લોકોવડે, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન  
થયું હોય તેવાને માટે પ્રસ્તુતોપયોગી કર્મયોગનું આચરણ કરવાનું અને

કર્મયોગ ન આચરવામાં શો દોષ છે તે કહ્યું. તેમ આત્મતત્ત્વને જ જાણનાર કર્મયોગીને આત્મજ્ઞાની થવાની સ્થિતિ માટે પણ પ્રવચન કરવામાં આવ્યું, પરંતુ હવે “એ પ્રમાણે ચલાવાયેલા સંસારચક્રને આત્મવિત્ જ્ઞાનીએ અને અનાત્મવિત્ કર્મયોગીએ બધાએ ચલાવવું કે આત્માને ન જાણનાર, અને અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળાએ જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે તે ચક્રનું અનુકરણ કરવું?” એ પ્રમાણે અર્જુનને કવચિત્ સંશય થાય એમ ધારીને, પોતે જ શાસ્ત્રનો વિવેક-કોણે શું કરવું અને કોણે શું ન કરવું તે-જાણાવવાના હેતુથી, ‘જ્ઞાનીએ તે પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર નથી,’ એમ એ સ્વોદ્ધિથી ભગવાન કહે છે:

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ॥

આત્મન્યેષ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, તુ, આત્મરતિઃ, એવ, સ્યાત્, આત્મ-  
તૃપ્તઃ, ચ, માનવઃ, આત્મનિ, એવ, ચ, સંતુષ્ટઃ, તસ્ય, કાર્યમ્,  
ન, વિદ્યતે ।

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રમન્તે પ્રાણિનઃ યસ્યાં સા રતિઃ, આત્મનિ  
રતિઃ આત્મરતિઃ । આત્મનિ તૃપ્તઃ આત્મતૃપ્તઃ । મનોઃ અપત્યં પુમાન્  
માનવઃ । સમ્યક્ તુષ્ટઃ સંતુષ્ટઃ । કર્તુમ્ યોગ્યમ્ કાર્યમ્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—તુ પરંતુ, યઃ જે, માનવઃ મનુષ્ય,  
આત્મરતિઃ આત્મામાં જ પ્રીતિવાળો, ચ અને, આત્મતૃપ્તઃ (ઉપાધિ  
માત્રમાંથી નિવૃત્ત થઈ) આત્મામાં જ આનંદનો અનુભવ લેનારો,  
ચ તેમ આત્મનિ આત્મામાં, એવ જ, સંતુષ્ટઃ અત્યંત પ્રસન્ન, એવ  
બરેબર, સ્યાત્ હોય, તસ્ય તેવાને, કાર્યમ્ કાર્ય-ખાસ કર્મ  
કરવાપણું, ન, વિદ્યતે રહેતું નથી.

सावार्थः—पणु जे पुरुष आत्माभांज प्रीतिवाणे, उपाधि मात्रथी रडित थधने आत्माने विषेज आनंद लोगवनारे अने आत्माभांज सतोष मानी प्रसन्न थनारे डोय तेवा पुरुषने आस कंधपणु कर्तव्य कर्म रडेतुं नथी. १७.

अवतरणिकाः—“आत्मज्ञानीने कर्म अथवा अकर्मथी कंधपणु स्वार्थे होतो नथी” ते कहे छे:

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

पदच्छेदः—न, एव, तस्य, कृतेन, अर्थः, न, अकृतेन इह, कश्चन, न, च, अस्य, सर्वभूतेषु, कश्चित्, अर्थव्यपाश्रयः.

वृत्पत्तिसमासाः—न कृतम् अकृतम्, तेन । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषु सर्वभूतेषु । कः इति कश्चित् । विशेषेण अप-समीपम् आश्रयः व्यपाश्रयः, अर्थे मोक्षे व्यपाश्रयः इति अर्थ-व्यपाश्रयः ।

अन्वय अने अर्थः—इह आ लोकभां, तस्य ते आत्म-ज्ञानी पुरुषने, कृतेन कर्म करवावडे करीने, अर्थः कंध पणु आस पुण्यइपी अर्थ वा स्वार्थ, न नथी, ( तेभ ) एव ज, अकृतेन कर्म न करवाधी, कश्चन कंध आस ( प्रत्यवाय-प्रतिबन्ध अथवा )

१ ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवाऽस्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥ स्मृतिः ॥

अटले ज्ञानइपी अमृतवडे तृप्त थअला, कृतकृत्य अथा योगीने कंधपणु कर्म करवानुं नथी, अने जे ते करवानुं रहुं छे अम माने तो ते तत्ववेत्ता (योगी) नथी.



સ્વાર્થ, ન નથી, ચ અને, અસ્ય આ આત્મજ્ઞાનીને, સર્વભૂતેષુ સમસ્ત પ્રાણિઓમાં, કશ્ચિત્ કોઇ પણ, અર્થવ્યપાશ્રયઃ મોક્ષરૂપી તેના સાધ્ય અર્થમાં ખાસ આશ્રયભૂત, ન નથી.

ભાવાર્થ:—આ લોકમાં તેવા આત્મજ્ઞાની પુરુષને કર્મો કરવાથી કોઇપણ પ્રકારનો ખાસ પુણ્યરૂપી અર્થ કે સ્વાર્થ નથી જ, તેમ કર્મો ન કરવાથી પણ ખાસ પ્રત્યવાય એટલે દોષ અથવા તો કંઈ સ્વાર્થ નથી, તેમ એ આત્મજ્ઞાનીને સમસ્ત પ્રાણિઓમાં કોઇપણ પ્રાણી, તેના મોક્ષરૂપી સાધ્ય અર્થમાં આશ્રયભૂત પણ નથી. અર્થાત્ કર્મ કરે કે ન કરે તો પણ તે આત્મજ્ઞાનીને લાભ કે હાનિ નથી તેમ પોતાના મોક્ષરૂપ અર્થમાં કોઈ પ્રાણીઓ સાથે તેને સ્વાર્થનું પ્રયોજન પણ નથી એટલે તે તો કર્મથી નિર્લિપ્તજ છે એમ તું માન. ૧૮.

અવતરણિકા:—“પણ તું અર્જુન તો આત્મવિત્ થયેલો ન હોવાથી, જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે કર્મો કરવાનોજ અધિકારી છે,” તે ઉપદેશ હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને આપે છે:

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ॥

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—તસ્માત્, અસક્તઃ, સતતમ્, કાર્યમ્, કર્મ, સમાચર, અસક્તઃ, હિ, આચરન્, કર્મ, પરમ્, આપ્નોતિ, પૂરુષઃ.

ઠ્ઠુત્પત્તિસમાસાઃ—ન સક્તઃ અસક્તઃ । સમ્યક્ આચર  
इति समाचर । आ समन्तात् चरतीति आचरन् ।

અન્યથ અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, અસક્તઃ ક્લના સંગરહિત (થઈને), સતતમ્ સદા, કાર્યમ્ કરવા લાયક-શાસ્ત્ર-વિહિત, કર્મ કર્મેનું, સમાચર તું આચરણુ કર, હિ કારણુ કે, પૂરુષઃ પુરુષ, અસક્તઃ ક્લની ઈચ્છારહિત (થઈને), કર્મ કર્મેનું, આચરન્ આચરણુ કરતો થકો, પરમ્ મોક્ષને, આપ્નોતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! તેથી તું પણ ક્લમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના કરવાને યોગ્ય એવાં શાસ્ત્રવિહિત જે કર્મે હોય તેનું આચરણુ કર, કારણુ કે જે પુરુષ ક્લની ઈચ્છારહિત થઈને યોગ્ય કર્મેનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા મોક્ષને પામે છે. અને તેથી તું પણ નિવૃત્તિથી આ યુદ્ધરૂપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થા. ૧૯.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં 'નિષ્કામપણે શાસ્ત્રવિહિત કર્મે કરવાથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે' તે વાત કહી, તેની સંગતિમાં શિષ્ટ-માન્ય-જનકાદિ રાજાઓનાં દૃષ્ટાંત આપી તે વાતને વધુ દઢીભૂત કરવાના હેતુથી હવે ભગવાન કહે છે:

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ॥

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥ ૨૦ ॥

પદચ્છેદ:—કર્મણા, એવ, હિ, સંસિદ્ધિમ્, આસ્થિતાઃ, જનકાદયઃ, લોકસંગ્રહમ્, એવ, અપિ, સંપશ્યન્, કર્તુમ્, અર્હસિ.

૧ અજ્ઞાનાં જ્ઞાનદં કર્મ જ્ઞાનિનાં લોકસંગ્રહાત્ ।

અદ્વૈવ તુષ્ટિદં મહ્યં સા મુક્તાનન્દપૂર્ત્તિદા ॥

અજ્ઞાનીઓને કર્મ જ્ઞાનોત્પાદક છે અને જ્ઞાનીઓને લોકસંગ્રહ માટે જ છે. મારા માટે એજ સાક્ષાત્ સંતોષનુ કારણુ છે અને તે મુક્તપણાના આનંદની પરિપૂર્ણ કરનારી ક્રિયા છે.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ, તામ્ સંસિદ્ધિમ્ । આ સમંતાત્ સ્થિતાઃ આસ્થિતાઃ । જનકઃ આદિઃ યેષાં તે જનકાદયઃ । સમ્યક્ ગૃહ્યતે લોકઃ અનેન ઇતિ સંગ્રહઃ, લોક્યન્ત ઇતિ લોકાઃ, લોકાનાં સંગ્રહઃ સ્વે—સ્વે ધર્મે પ્રવર્ત્તનમ્ ઉન્માર્ગાન્નિવર્ત્તનમ્—ઇતિ લોકસંગ્રહઃ, તમ્ લોકસંગ્રહમ્, વા લોકાય સંગ્રહઃ ( શિક્ષાર્થમ્ ) ઇતિ લોકસંગ્રહઃ, તમ્ । સમ્યક્ પશ્યતીતિ સંપશ્યન્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**જનકાદયઃ જનકાદિ રાજર્ષિઓ ( પણુ ), હિ ખરેખર, કર્મણા કર્મવડે, એવ જ, સંસિદ્ધિમ્ સારી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ સિદ્ધિને, આસ્થિતાઃ પ્રાપ્ત થયા ( છે ), ( તેમ સમજી અથવા ) લોકસંગ્રહમ્ લોકોનું નિયમન કરી તેમના કલ્યાણને, સંપશ્યન્ સારી રીતે તત્ત્વદષ્ટિથી જોઈને, અપિ પણુ, કર્તુમ્ કર્મો કરવાને, એવ જ, અર્હસિ તું યોગ્ય છે.

**ભાવાર્થઃ—**જનકાદિ રાજર્ષિઓ પણુ ખરેખર કર્મ વડેજ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ ઉત્તમ સિદ્ધિને પામ્યા છે, એટલે એ પ્રમાણે સમજીને અથવા તેા લોકોને કુમાર્ગમાંથી અટકાવીને પોત પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચલાવવા માટે તેમનું શિક્ષણથી નિયમન કરી કલ્યાણ કરવું યોગ્ય છે એમ જણીને પણુ તારે કર્મો કરવાં જ યોગ્ય છે. ૨૦.

**અવતરણિકાઃ—**“હું કર્મો કરતા રહું તો પણુ તેથી લોકોનું કલ્યાણ થવા માટે તેમને શી અસર થવાની છે?” એવી અર્જુનને શંકા થાય તો તેના સમાધાન માટે નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન જણાવે છે:

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ॥

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

પદ્મજ્ઞઃ—યત્, યત્, આચરતિ, શ્રેષ્ઠઃ, તત્, તત્, एव, इतरः, जनः, सः, यत्, प्रमाणम्, कुरुते, लोकः, तत्, अनुवर्तते.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—આસમન્તાત્ સમ્યક્તયા ચરતિ ઇતિ આચરતિ । અતિશયેન પ્રશસ્તઃ શ્રેષ્ઠઃ । ઇના કામેન તરતિ ઇતિ ઇતરઃ । જન્યતે ઇતિ જનઃ । પ્રકર્ષેણ મીયતે અનેન ઇતિ પ્રમાણમ્, તત્ પ્રમાણમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—શ્રેષ્ઠઃ ઉત્તમ ( પુરુષ ), યત્ ને, યત્ ને, આચરતિ આચરણુ કરે છે, તત્ તે, તત્ તે, एव જ, इतरः પ્રાકૃત-સામાન્ય કામનાવાળો, જનઃ મનુષ્ય ( પણુ ), ( આચરતિ આચરણુ કરે છે. અને ), સઃ તે ઉત્તમ પુરુષ, યત્ ને વસ્તુને, પ્રમાણમ્ પ્રમાણુ, કુરુતે માને છે, લોકઃ સામાન્ય લોકો, ( પણુ ) તત્ તેને ( જ ), અનુવર્તતે અનુસરે છે.

ભાવાર્થઃ—ઉત્તમ પુરુષ જેવું જેવું આચરણુ કરે છે, તે તે પ્રમાણે જ ખીજ સામાન્ય મનુષ્યો પણ વર્તે છે, અને તે શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે વસ્તુને પ્રમાણુ માને છે તેને જ સામાન્ય લોકો અનુસરે છે. એટલે સર્વ લોકો ઉત્તમ મનુષ્યને જ અનુસરતા હોવાથી તું જે પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મ કરીશ તે પ્રમાણે લોકો પણ કરશે એટલે તેમનું તે કલ્યાણ તારા આધારે જ છે એમ સમજી તું કર્મ કર. ૨૧.

અવતરણિકાઃ—“એ પ્રમાણે ઉત્તમ પુરુષોએ લોકોને સદાચારી કરવાના હેતુથી પોતાના કર્તવ્ય તરીકે પણ શુભ કર્મો કરતા રહેવું જોઈએ,” એમ કહી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના જ દ્રષ્ટાંતથી તેને દૃઢ કરે છે:

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥

नानव समवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

पदच्छेदः—न, मे, पार्थ, अस्ति, कर्तव्यम्, त्रिषु, लोकेषु, किञ्चन, न, अनवाप्तम्, अवाप्तव्यम्, वर्ते, एव, च, कर्मणि.

व्युत्पत्तिसंज्ञाः—कर्तुम् उचितम् कर्तव्यम् । न अवाप्तम् अनवाप्तम् । अव समीपे आप्तुम् उचितम् इति अवाप्तव्यम् ।

अन्वय अने अर्थः—पार्थ हे पृथाना पुत्र अर्जुन ! त्रिषु त्रिषु, लोकेषु लोकांशु, मे मने, किञ्चन कांछपणु कर्तव्यम् कर्म करवानुं, न, अस्ति नथी, ( तेभ ) अनवाप्तम् न भेणवेतुं, अवाप्तव्यम् भेणववा जेवुं, न नथी, च तोपणु, एव अरेअर, कर्मणि कर्मांशु, वर्ते हुं वर्तुं छुं.

भावार्थः—हे अर्जुन ! आ त्रिषु लोकांशु मने कांछपणु आस कर्म करवा जेवुं आकी नथी, तेभ न भेणवेतुं कांछपणु भेणववा जेवुं नथी. अतस्ते अे प्रमाणे होवा छतां पणु हुं कर्मांशु निरंतर प्रवृत्त रहुं छुं अ. अर्थात् लोककल्याणु सम-जने पणु हुं कर्म करुं छुं, हे जेधी लोका मने अनुसरीने ते प्रमाणे कर्म करे. २२.

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ॥

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

पदच्छेदः—यदि, हि, अहम्, न, वर्तेयम्, जातु, कर्मणि, अतन्द्रितः, मम, वर्तमानुवर्तन्ते, मनुष्याः, पार्थ, सर्वशः.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**तन्द्रा अस्य संजाता इति तन्द्रितः, न तन्द्रितः अतन्द्रितः । वर्तन्ते अनेन इति वर्त्म, तत् । मनोः अपत्यानि पुमांसः मनुष्याः । सर्वस्मात् इति सर्वशः ।

**अन्वय अने अर्थः—**यदि ज्ञे, अहम् हुं, हि अरेअर, जातु कदाचित्, कर्मणि कर्मभां, अतन्द्रितः आलस्य रहित, न, वर्तेयम् वर्तन न राभुं, ( तो ) पार्थ हे पार्थ ! मनुष्याः ( अधां ) मनुष्यो, मम भारा, वर्त्म भार्गने, सर्वशः अधी रीते, अनुवर्तन्ते अनुसरे.

**सावार्थः—**ज्ञे अरेअर हुं कदाचित् कर्मभां आलस्य-रहित थधने प्रवृत्ति न कर्ं, तो हे पार्थ ! मनुष्य. मात्र, मे अहम् कर्त्तुं भार्गनुं न अधी रीते अनुकरणे करे, अटले ते पणु कर्मभार्गनो त्याग करी स्वेच्छा प्रमाणे वर्ते, तेथीन हुं कर्म कर्ं हुं अने तुं पणु भार्गने कर्म कर. २३.

**अवतरणिकाः—**येते कर्त्तुं न करे तो शी हानि थाय ? ते भगवान् कहे छे:

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ॥

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

**पदच्छेदः—**उत्सीदेयुः, इमे, लोकाः, न, कुर्याम्, कर्म, चेत्, अहम्, संकरस्य, च, कर्ता, स्याम्, उपहन्यामः, इमाः, प्रजाः.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**सम् सह क्रियन्ते भिन्नाः वर्णाः अस्मिन् वा संकृणति इति संकरः, तस्य संकरस्य । करोतीति कर्ता ।



અન્વય અને અર્થ:—અહમ્ હું, કર્મ ( જગત્ની સૃષ્ટિ, સંહારરૂપ અથવા ખીણું પણ ) કર્મ, ન ન, કુર્યામ્ કરું, ચેત્ તો, હમે આ, લોકાઃ લોકો, ઉત્સીદ્યુઃ ( કર્મલોપથી ) નાશ પામી જાય, ચ અને, સંકરસ્ય વર્ણસંકર પ્રબનો, કર્તા કરનાર, સ્યામ્ હું થાઉં, (અને) હમાઃ આ, પ્રજાઃ પ્રજાઓને, ઉપહન્યામ્ હું હણનારો થાઉં.

ભાવાર્થ:—જે હું કર્મ ન કરું, તો આ લોકો પણ કર્મોનો ત્યાગ કરે અને તેમ જો કરે તો કર્મ લોપથી એ લોકો નાશ પામી જાય, અને તેથી પ્રબ વર્ણસંકર થતાં તે વર્ણસંકર પ્રબનો કરનારો હું થાઉં અને આ પ્રજાઓને હણનારો પણ હું થાઉં, અર્થાત્ તેથી જ હું કર્મ કરું છું એમ તું માન અને તેમ સમજીને પણ કર્મ કરવામાં તું પ્રવૃત્ત થા. ૨૪.

અવતરણિકા:—‘આ પ્રમાણે આ જગત્સકુના ચાલનમાં પોતે તથા શ્રેષ્ઠ અને શિષ્ટવર્ગજ નિમિત્તભૂત છે,’ એમ કહીને હવે ભગવાન ઉપસંહાર કરે છે:

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વંતિ ભારત ॥

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તશ્ચિકીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદ:—સક્તાઃ, કર્મણિ, અવિદ્વાંસઃ, યથા, કુર્વંતિ, ભારત, કુર્યાત્, વિદ્વાન્, તથા, અસક્તઃ, ચિકીર્ણુઃ, લોકસંગ્રહમ્.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—વિદન્તીતિ વિદ્વાંસઃ, ન વિદ્વાંસઃ અવિદ્વાંસઃ । વેત્તીતિ વિદ્વાન્ । ન સક્તઃ અસક્તઃ । કર્તુમ્ ઇચ્છુઃ ચિકીર્ણુઃ । લોકસ્ય સંગ્રહઃ લોકસંગ્રહઃ, તમ્ લોકસંગ્રહમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—ભારત હે ભારત ! અવિદ્વાંસઃ અજ્ઞ લોકો, યથા જેવી રીતે, કર્મણિ કર્મમાં, સક્તાઃ આસક્તિવાળા

થઈને, કુર્વન્તિ (કર્મ) કરે છે, તથા તેવી જ રીતે, લોકસંગ્રહમ્ લોક-શિક્ષણ-કલ્યાણ, ચિકીર્ષુઃ કરવા ઇચ્છનાર, વિદ્વાન્ સુર પુરુષ, અસક્તઃ આસક્તિ ન રાખીને, કુર્યાત્ (કર્મ) કરે.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! અજ્ઞાન લોકો કર્મનાં ફલમાં આસક્તિવાળા થઈને એટલે ફલની ઇચ્છાથી જેવી રીતે કર્મ કરે છે, તેવી જ રીતે લોકને શિક્ષણ આપવાના એટલે તેમનું કલ્યાણ કરવાના ઉદ્દેશથી કર્મ કરવા ઇચ્છનાર સુરપુરુષે આસક્તિ ન રાખીને કર્મો કરવાં જોઈએ. ૨૫.

અવતરણિકાઃ—“ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશથીજ લોકકલ્યાણ કાં ન કરવું, અને કર્મો જ કરવાથી લોકકલ્યાણ થાય તેમાં શો હેતુ છે ?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ન બુદ્ધિભેદં જનયેદ્જ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ॥

જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥૨૬॥

પદચ્છેદઃ—ન, બુદ્ધિભેદમ્, જનયેત્, અજ્ઞાનામ્, કર્મ-સઙ્ગિનામ્, જોષયેત્, સર્વકર્માણિ, વિદ્વાન્, યુક્તઃ, સમાચરન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ભિદ્યતે અનેન ઇતિ ભેદઃ, બુદ્ધેઃ ભેદઃ બુદ્ધિભેદઃ, તં બુદ્ધિભેદમ્ । ન જાનન્તિ તે અજ્ઞાઃ, તેષામ્ અજ્ઞાનામ્ । કર્મણિ સઙ્ગઃ આસક્તિઃ અસ્તિ યેષાં તે કર્મસઙ્ગિનઃ, તેષામ્ કર્મસઙ્ગિનામ્ ।

૧ અજ્ઞસ્યાર્દ્ધપ્રબુદ્ધસ્ય સર્વં વ્રહ્મોતિ યો વદેત્ ।

મહાનિરયજાલેષુ સ તેન વિનિયોજિતઃ ॥

અજ્ઞાનીને અથવા અર્ધદુગ્ધને કર્મશિક્ષા આપ્યા વિના “ સર્વં વ્રહ્મ—આ સઘણું શ્રદ્ધ છે ” એમ જ કહે તે તેને મ્હોટા નરકોમાં ભેડી દે છે—કેંકી દે છે.

सर्वाणि च तानि कर्माणि च सर्वकर्माणि, तानि सर्वकर्माणि । वेत्तीति विद्वान् । सम्यक् आचरति इति समाचरन् ।

अन्वयः अने अर्थः—विद्वान् ज्ञानवान् पुरुष, युक्तः सावधान ( धर्मे ), सर्वकर्माणि अधां विहित कर्मेभ्यः, समाचरन् आचरतो, कर्मसङ्गिनाम् कर्मभां आसक्तिवाणा, अज्ञानाम् अज्ञानी लोकेना, बुद्धिभेदम् बुद्धिना भेदने, न, जनयेत् उत्पन्न करे नहि, (पशु) जोषयेत् (कर्मभां तेभ्यः) प्रीति उत्पन्न करावे.

भावार्थः—ज्ञानी पुरुषे सावधान मनवाणा धर्मे अधां विहित कर्मेभ्यः आचरन् करवुं, पशु पोते ज्ञानी लोकाधी ते निमित्ते कर्मभां आसक्तिवाणा अज्ञान लोकेनी बुद्धिभां भेद उत्पन्न करवे। नहि, अटवे सदा तेभ्यः कर्मभां—कर्म करवाभां प्रीतिवाणा करवा, अने तेभ्यः निष्काम कर्म करतां तेभ्यो ज्ञान भेगवा शक्तिमान् थशे. २६.

अवतरत्पुत्राः—‘अज्ञान मनुष्यो कर्मभां क्वेपी रीते आसक्त थाय के’ ते कहे के:

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

पदच्छेदः—प्रकृतेः, क्रियमाणानि, गुणैः, कर्माणि, सर्वशः, अहंकारविमूढात्मा, कर्ता, अहम्, इति, मन्यते.

व्युत्पत्तिसमासाः—क्रियन्ते तानि क्रियमाणानि । अहं क्रियते अनेन इति अहंकारः, विशेषेण मूढः विमूढः, अहंकारेण विमूढः आत्मा अंतःकरणं यस्य सः अहंकारविमूढात्मा । करोतीति कर्ता ।

અન્વય અને અર્થ:—કર્માણિ બધાં કર્મો, સર્વશઃ સર્વ રીતે, પ્રકૃતેઃ પ્રકૃતિના, ગુણૈઃ સત્ત્વ, રજઃ, તમ એ ગુણો વડે, ક્રિયામાણાનિ કરવામાં આવે છે, ( અને તેથી ) અહંકારવિમૂઢાત્મા અહંકારથી જ્ઞાનરહિત થએલું છે અંતઃકરણ જેનું (એવો પુરુષ), અહમ્ હું, કર્તા ( કર્મોનો ) કરનાર છું, इति એ પ્રમાણે, મન્યતે માને છે.

ભાવાર્થ:—બધાં કર્મો સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ પ્રકૃતિના ગુણો વડે કરાવવામાં આવે છે એટલે ગુણોને લીધેજ મનુષ્ય સર્વ કર્મ કરે છે, છતાં પણ અહંકારથી મૂઢ અંતઃકરણવાળો પુરુષ “ કર્મોનો કરનાર હું જ છું.” એ પ્રમાણે અભિમાનથી મિથ્યા માને છે અને તેને લીધે જ તે કર્મમાં આસક્ત થઈ બંધનને પામે છે. ૨૭.

તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ॥

ગુણા ગુણેષુ વર્તેત ઇતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—તત્ત્વવિત્, તુ, મહાબાહો, ગુણકર્મવિભાગયોઃ, ગુણાઃ, ગુણેષુ, વર્તેત, ઇતિ, મત્વા, ન, સજ્જતે.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—તત્ત્વં વેત્તીતિ તત્ત્વવિત્ । મહાન્તૌ બાહૂ યસ્ય સઃ મહાબાહુઃ, તત્સંબુદ્ધૌ મહાબાહો । વિવિધઃ ભાગઃ વિભાગઃ, ગુણાશ્ચ કર્માણિ ચ ગુણકર્માણિ, ગુણકર્મણાં વિભાગૌ ગુણકર્મવિભાગૌ, તયોઃ ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—તુ પણ, મહાબાહો હે મહાબાહુ અર્જુન! ગુણકર્મવિભાગયોઃ ગુણ અને કર્મવિભાગના, તત્ત્વવિત્

તત્વને જાણનાર પુરુષ, ગુણાઃ ગુણો-ઇન્દ્રિયો, ગુણેષુ ગુણોમાં-  
વિષયોમાં, વર્તન્તે પ્રવર્તે છે ( પશુ હું નહિ ), શતિ એ પ્રમાણે,  
મત્વા માનીને, ન, સજ્જતે ( કર્મમાં ) આસક્ત થતો નથી.

ભાવાર્થ:—પશુ હે અર્જુન ! ગુણ અને કર્મના વિભાગ  
એટલે ગુણ શુ અને કર્મ શું ? એના તત્વને જાણનાર જ્ઞાની  
પુરુષ, 'ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત રહે છે, પશુ આત્મા  
નહિ' એમ સમજી પોતે કર્મમાં આસક્ત થતો નથી અને 'હું  
કર્તા છું' એ પ્રમાણે કર્તાપણાનું અભિમાન પણ રાખતો નથી. ૨૮.

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જન્તે ગુણકર્મસુ ॥

તાનકૃત્સ્નવિદો મંદાન્કૃત્સ્નવિન્ન વિચાલયેત્ ॥૨૯॥

પદ્ધ્નેદઃ—પ્રકૃતેઃ, ગુણસંમૂઢાઃ, સજ્જન્તે, ગુણકર્મસુ,  
તાન્, અકૃત્સ્નવિદઃ, મંદાન્, કૃત્સ્નવિત્, ન, વિચાલયેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ મૂઢાઃ સંમૂઢાઃ, ગુણૈઃ સત્ત્વાદિભિઃ  
સંમૂઢાઃ ગુણસંમૂઢાઃ । ગુણાશ્ચ કર્માણિ ચ ગુણકર્માણિ, તેષુ ગુણકર્મસુ । ન  
કૃત્સ્નમ્ અકૃત્સ્નમ્, અકૃત્સ્નં વિદન્તિ તે અકૃત્સ્નવિદઃ, તાન્ અકૃત્સ્ન-  
વિદઃ । મન્દન્તે સ્વપન્તિ તે મન્દાઃ, તાન્ મંદાન્ । કૃત્સ્નં વેત્તીતિ  
કૃત્સ્નાવેત્ । વિશેષેણ ચાલયેત્ ઇતિ વિચાલયેત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—પ્રકૃતેઃ પ્રકૃતિ-માયાના, ગુણ-  
સંમૂઢાઃ સત્ત્વાદિ ગુણોવડે મૂઢ થઈ ગયેલા પુરુષો, ગુણકર્મસુ  
ઇન્દ્રિયો અને તેનાં કર્મોમાં, સજ્જન્તે ( અમે કરીએ છીએ એમ )  
આસક્ત થાય છે, (પરંતુ) અકૃત્સ્નવિદઃ પુરેપુરું નહિ જાણનારા,

(तथा) मन्दान् मन्दबुद्धिवाणा, तान् तेभने, कृत्स्नवित् संपूर्णं ज्ञानवान् मनुष्य, न, विचालयेत् अलायमान करे नहि.

भावार्थः—मायाना सत्त्व, रज, तम ये गुणोवडे कर्तव्याकर्तव्यमां भूढ बुद्धिवाणा थयेला पुरुषो, धन्द्रियो अने धन्द्रियोनां कर्ममां अहंभावथी आसक्त थाय छे, परंतु तेवा अपूर्णं ज्ञानवाणा तेभज बुद्धिहीन पुरुषोने ज्ञानी मनुष्ये कर्ममांथी अलायमान करवा जेधये नहि. अर्थात् तेभने कर्म-भागमां प्रवर्त्तावी उत्तरोत्तर निष्काम कर्मथी योगनिष्ठ थवानो उपदेश आपवो, पण तेभने कर्ममांथी अष्ट करी तेभनो अधःपात करवो नाह. २६.

अवतरणिकाः—‘त्यारे कर्ममां अधिकारी येवा ज्ञानहीन मुमुक्षुये देवी रीते कर्मो करवां जेधये ?’ ते संबंधमां भगवान् कहे छे:

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

पदच्छेदः—मयि, सर्वाणि, कर्माणि, संन्यस्य, अध्या-  
त्मचेतसा, निराशीः, निर्ममः, भूत्वा, युध्यस्व, विगतज्वरः.

वृत्पत्तिसमासाः—सम्यक् न्यस्य इति संन्यस्य । आत्मनि अधि इति अध्यात्मम्, चेतयते इति चेतः, अध्यात्मं च तत् चेतः इति अध्यात्मचेतः, तेन अध्यात्मचेतसा । आशास्ति आशासनम् अनया इति आशीः, निर्गता आशीःयस्मात् सः निराशीः । ममेदम् इति भावः ममः, निर्गतः ममः यस्मात् सः निर्ममः । विशेषेण गतः ज्वरः यस्य सः विगतज्वरः ।



અન્યથ અને અર્થ:—અધ્યાત્મચેતસા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની વિવેકબુદ્ધિથી, મયિ મારામાં, સર્વાણિ બધાં, કર્માણિ કર્મોને, સંન્યસ્ય અર્પણુ કરીને, નિરાશીઃ આશારહિત, (અને) નિર્મમઃ મમતારહિત, મૂત્વા થઈને, વિગતજ્વરઃ શોક વિનાનો થયેલો, યુધ્યસ્વ તું યુદ્ધ કર.

ભાવાર્થ:—આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની વિવેકબુદ્ધિથી મારામાં બધાં કર્મો અર્પણુ કરીને આશારહિત અને મમતારહિત થઈને શોકવિનાનો બનીને તું યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થા. અર્થાત્ તેજ પ્રમાણે દરેક મનુષ્યે સર્વ કર્મ ભગવાનને અર્પણુ કરી મમત્વાદિ રહિત થઈ કર્મ કરવાં. ૩૦.

અવતરણિકા:—‘એ પ્રમાણે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી કેટલું શુભ પરિણામ આવે છે’ તે ભગવાન જણાવે છે:

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ॥

श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥ ૩૧ ॥

પદચ્છેદ:—એ, મે, મતમ્, ઇદમ્, નિત્યમ્, અનુતિષ્ઠન્તિ, માનવાઃ, શ્રદ્ધાવન્તઃ, અનસૂયન્તઃ, મુચ્યન્તે, તે, અપિ, કર્મભિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મનોઃ અપત્યાનિ પુમાંસઃ માનવાઃ । શ્રદ્ધા અસ્તિ યેષાં તે શ્રદ્ધાવન્તઃ । અસૂયન્તિ તે અસૂયન્તઃ, ન અસૂયન્તઃ અનસૂયન્તઃ ।

અન્યથ અને અર્થ:—એ જે, માનવાઃ મનુષ્યો, મે મારા, ઇદમ્ આ, મતમ્ મતને, નિત્યમ્ નિત્ય, અનુતિષ્ઠન્તિ પાલન કરે છે, તે તેઓ, અપિ પણ, શ્રદ્ધાવન્તઃ શ્રદ્ધાવાળા, અનસૂયન્તઃ

( તથા ) અદેખાઈ રહિત થએલા, કર્મભિઃ પાપપુણ્યરૂપ કર્મોથી, મુચ્યન્તે મુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:—જે મનુષ્યો મારા આ મતનું નિત્ય પાલન કરે છે, તે મનુષ્યો પણ શ્રદ્ધાવાળા અને ઈર્ષ્યારહિત થઈને પાપ પુણ્યરૂપ કર્મોથી મુક્ત થઈ જાય છે, એટલે કર્મના બંધનથી તેઓ બંધાતા નથી. ૩૧.

અવતરણિકા:—નિઃસંગ રહીને કર્મોનું અનુષ્ઠાન અવશ્ય કરવું જોઈએ, તેમાં જેઓ એ પ્રમાણે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે તેઓ તો શુભા-શુભથી નિર્મુક્ત થઈ જાય છે, પણ જેઓ તે પ્રમાણે કર્માનુષ્ઠાન નથી કરતા તેમની શી ગતિ થાય છે? તે કહે છે:

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

પદ્ધેદ:—યે, તુ, એતત્, અભ્યસૂયન્તઃ, ન, અનુતિષ્ઠન્તિ, મે, મતમ્, સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્, તાન્, વિદ્ધિ, નષ્ટામ્, અચેતસઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અભિતઃ સર્વતઃ અસૂયન્તઃ ઇતિ અભ્ય-સૂયન્તઃ । સર્વસ્ય કર્મણઃ જ્ઞાનમ્ ઇતિ સર્વજ્ઞાનમ્, સર્વજ્ઞાને વિમૂઢાઃ સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાઃ, તાન્ સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્ । ન વિદ્યતે ચેતઃ યેષાં તે અચે-તસઃ, તાન્ અચેતસઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—તુ પણ, યે જેઓ, એતત્ આ, મે મારા, મતમ્ મતની, અભ્યસૂયન્તઃ ઈર્ષ્યા કરતા થકા, (એ મતને) ન, અનુતિષ્ઠન્તિ અનુસરતા નથી, તાન્ તેમને, સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાન્ દરેક પ્રકારના જ્ઞાનમાં મૂઢ, અચેતસઃ અવિવેકી, (અને) નષ્ટાન્ દરેક પુરૂષાર્થમાંથી હ્રષ્ટ થયેલા, વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થ:—પણ જેઓ આ મારા મતની ઈર્ષ્યા કરે છે, અને એ મત પ્રમાણે વર્તન કરતા નથી તેમને દરેક પ્રકારના જ્ઞાનમાં અજ્ઞાનતાથી, મૂઠ થએલા, અવિવેકી અને દરેક પુરુષાર્થ-માંથી પણ ભ્રષ્ટ થયેલા તું જાણુ. ૩૨.

અવતરણિકા:—“અજ્ઞાનીઓ આપના મત પ્રમાણે શા કારણથી વર્તતા નથી?” અને અન્ય માર્ગોનો આશ્રય કરી આપનાથી પ્રતિકૂલ વર્તન કરતાં કેમ બંધીતા નથી?” એવી અર્જુનને ભ્રાંતિ થાય તો તે દૂર કરવા માટે ભગવાન કહે છે:

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ॥

પ્રકૃતિં યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥૩૩॥

પદચ્છેદ:—સદૃશમ્, ચેષ્ટતે, સ્વસ્યાઃ, પ્રકૃતેઃ, જ્ઞાનવાન, અપિ, પ્રકૃતિમ્, યાન્તિ, ભૂતાનિ, નિગ્રહઃ, કિમ્, કરિષ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાનમ્ અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાનવાન । નિગૃહ્યન્તે જનાઃ અનેન ઇતિ નિગ્રહઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—જ્ઞાનવામ્ જ્ઞાની, અપિ પણ, સ્વસ્યાઃ પોતાની, પ્રકૃતેઃ પ્રકૃતિને, સદૃશમ્ અનુસાર, ચેષ્ટતે વર્તન કરે છે, ( કારણકે ) ભૂતાનિ પ્રાણીઓ, પ્રકૃતિમ્ પોતાની

૧ શ્રદ્ધાહાનિસ્તથાસ્ટયા દુષ્ટચિત્તત્વમુદ્દતે ।  
પ્રકૃતેર્વશવર્તિન્યં રાગદ્વેષો ચ પુષ્કલો ॥  
પરધર્મરુચિત્વં ચેત્યુક્ત્વા દુર્માર્ગવાહકાઃ ।

શ્રદ્ધાનો ત્યાગ, અસૂચા-દુષ્ટાઈ-બીભતું બુદ્ધ ઈચ્છતું, દુષ્ટચિત્તપણું, મૂઠતા, પ્રકૃતિ વશ થવું, બહુજ રાગ અને દ્વેષ તથા પરધર્મમાં પ્રીતિપણું—એ બધાં ઓટા માર્ગે દોરનારાં છે.

પ્રકૃતિ-મૂળ સ્વભાવ તરફ, ચાન્તિ જાય છે, ( એમાં ) નિગ્રહઃ સંયમ, કિમ્ શું, કરિષ્યતિ કરશે ?

ભાવાર્થ—જ્ઞાની મનુષ્ય પણ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરીને જ પોતાનું વર્તન કરે છે, (ત્યારે અજ્ઞાનીઓનું તો શું કહેવું?) કારણ કે સર્વ પ્રાણીઓ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિ તરફ જ નિરંતર જાય છે, એમાં નિગ્રહ શું કરી શકવાનો હોતો? અર્થાત્ એવા માણસો નિગ્રહ કરવા પણ સમર્થ થઈ શકતા નથી અને તેથી જ તેઓ મારા મતને અનુસરી ચાલતા નથી. ૩૩.

અતરણિકા:—‘આ પ્રમાણે જ જો વસ્તુસ્થિતિ હોય તો પછી ક્ષોધ પણ પુરૂષ સ્વતંત્ર નથી, તેથી અમુક કરવું અને અમુક ન કરવું એવું વિધિ-નિષેધ શાસ્ત્ર વ્યર્થ છે,’ તો તેને મારે કહે છે:

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ૩૪ ॥

પદ્ધ્નેદઃ—ઇન્દ્રિયસ્ય, ઇન્દ્રિયસ્ય, અર્થે, રાગદ્વેષૌ, વ્યવસ્થિતૌ, તયોઃ, ન, વશમ્, આગચ્છેત્, તૌ, હિ, અસ્ય, પરિપન્થિનૌ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—ઇન્દ્રેણ દુર્જયમ્ ઇન્દ્રિયમ્, તસ્ય ઇન્દ્રિયસ્ય । રજ્યતે અનેન ઇતિ રાગઃ, દ્વિષ્યતે અનેન ઇતિ દ્વેષઃ, રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ । વિશેષેણ અવસ્થિતૌ ઇતિ વ્યવસ્થિતૌ । પન્થાઃ અસ્તિ યયોઃ તૌ પન્થિનૌ, પરિતઃ વિરુદ્ધતયા પન્થિનૌ ઇતિ પરિપન્થિનૌ, પરિ દોષાખ્યાનં પથયિતું શાલં યયોસ્તૌ વા પરિપન્થિનૌ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ઇન્દ્રિયસ્ય ઇન્દ્રિયને, ઇન્દ્રિયસ્ય ઇન્દ્રિયના, અર્થે ( પોતપોતાના ) વિષયમાં, રાગદ્વેષૌ રાગ

( પોતાને અનુકૂલ વિષયમાં આસક્તિ ) અને ( પ્રતિકૂલ વિષયમાં ) દ્વેષ, વ્યવસ્થિતૌ રહેલા છે, ( તેથી પુરૂષ ) તયોઃ તે રાગ અને દ્વેષ બન્નેના, વશમ્ આધીનપણામાં, ન, આગચ્છેત્ ન આવે, હિ કારણુ કે, તૌ તેઓ બન્ને, અસ્ય આ મુમુક્ષુ પુરૂષના, પરિપન્થિનો પ્રતિપક્ષીઓ-વિરોધીઓ છે.

**ભાવાર્થ:—**એક ઇન્દ્રિયને બીજી ઇન્દ્રિયોના અથવા પોતાના પણ અનુકૂલ વિષયમાં આસક્તિ અને પ્રતિકૂલ વિષયમાં દ્વેષ સ્વાભાવિક જ રહેલ છે, પુરૂષે તેથી તે રાગ અને દ્વેષને આધીન કદી થવું નહિ, કારણુ કે તે બન્ને આ મુમુક્ષુ પુરૂષની પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિમાં વિરુદ્ધ ભાગ ભજવનારા છે એટલે મુમુક્ષુના માર્ગના કંટકરૂપ છે. ૩૪.

**અવતરણિકા:—**‘રાગ અને દ્વેષથી ઉદ્દેશયેલા મનવાળો શાસ્ત્રની હકીકતને પણ અન્યથા માને એ સંભવિત છે, અને તેથી બીજાએ આચરવા યોગ્ય ધર્મને પોતાનો ધર્મ માની લે તો તે ધણું અનુચિત છે’ એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

❀શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ॥

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥ ૩૫ ॥

\* આ શ્લોકમાં સ્વધર્મ અને પરધર્મ વિષે જે વર્ણન છે, તે અર્જુનને પ્રસ્તુત ઉપદેશમાં પોતાના ક્ષાત્રધર્મ તથા ગૃહસ્થધર્મનો ત્યાગ કરી ભિક્ષાદિ વૃત્તિવાળા ચતિધર્મનો સ્વીકાર ન કરવા બાબતનું છે. પરધર્મનો દેખીતો અર્થ આપણામાંના ઘણા લોકો પોતાના ધર્મમાંથી વટલાઈને બીજા ધર્મમાં જવું તે એમ સમજે છે. એક સનાતન ધર્મી વટલાઈને મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી બને એ અલબત્ત ઘણું નિંદ્ર છે. તેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યાદિ કોઈ પણ પોતપોતાના સ્વાભાવિક ધર્મથી વિરુદ્ધ વર્તે તો તે પણ વટલાઈ જવા જેટલું જ ભયંકર અને અપ્રશસ્ત છે એમાં શક નથી. એટલે મનુષ્યોએ સ્વધર્મમાં રહેવા તરફ યતન કરવો જોઈએ.

**પદચ્છેદઃ—**શ્રેયાન્, સ્વધર્મઃ, વિગુણઃ, પરધર્માત્, સ્વનુષ્ટિતાત્, સ્વધર્મે, નિધનં, શ્રેયઃ, પરધર્મઃ, ભયાવહઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**અતિશયેન પ્રશસ્યઃ इति શ્રેયાન્ । સ્વસ્ય ધર્મઃ સ્વધર્મઃ । વિગતઃ ગુણઃ યસ્માત્ સઃ વિગુણઃ । પરસ્ય ધર્મઃ પરધર્મઃ, તસ્માત્ પરધર્માત્ । સુષ્ટુ અનુષ્ટિતઃ સ્વનુષ્ટિતઃ, તસ્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્ । નિર્ગતં પ્રાણરૂપિ ધનં યસ્માત્ તત્ નિધનમ્ । ભયમ્ આવહતીતિ ભયાવહઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**સ્વનુષ્ટિતાત્ સારી રીતે—સુખથી પાળી શકાય એવા, પરધર્માત્ પારકાના ધર્મ કરતાં, વિગુણઃ ગુણ વિનાનો પણ, સ્વધર્મઃ પોતાનો ધર્મ, શ્રેયાન્ અત્યંત કલ્યાણકારી છે, ( કારણકે ) સ્વધર્મે પોતાના ધર્મમાં (ચુસ્તપણે રહીને), નિધનમ્ મરણ થાય તો પણ, શ્રેયઃ કલ્યાણકારક છે, ( પણ ) પરધર્મઃ પારકાનો ધર્મ, ભયાવહઃ ભય ઉત્પન્ન કરે તેવો છે.

**ભાવાર્થઃ—**સારીરીતે—સુખથી પાળી શકાય એવા પારકાના ધર્મ કરતાં ગુણરહિત એટલે ખામીવાળો પણ પોતાનો ધર્મ અત્યંત કલ્યાણકારક છે, કારણ કે પોતાના ધર્મનું દૃઢ પણે પાલન કરતાં મરણ થાય તો તે પણ શુભ છે, પણ પારકાનો ધર્મ તો કેવળ ભયંકરજ છે એટલે પોતાને અધોગતિએ જ લઈ જનારો છે. અર્થાત્ તેથી તારે પણ તારા સ્વધર્મનું પરિપાલન કરી યુદ્ધ કરવું જ વધારે શ્રેયસ્કર છે. ૩૫.

**અવતરણિકાઃ—**“ ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ ” ત્યાંથી શરૂ કરીને “—હ્યસ્ય પરિપન્થિનો ” ત્યાં સુધીના ગ્રન્થ સુધી સંસારમાં અધઃપતન કરાવનારા દુર્ગુણો ભગવાને વિસ્તાર પૂર્વક કહ્યા, પણ તે સર્વ વિભાગનો સાર



સંક્ષિપ્તમાં ભગવાનના મુખથી સાંભળી લેવાની ઇચ્છા સાથે 'મનુષ્ય અનિચ્છા-  
એ પણ કોની પ્રેરણાથી પાપ કરે છે?' તે જાણવાના હેતુથી અર્જુન ભગવાન  
શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ॥

અનિચ્છન્નપિ વાર્ષ્ણેય બલાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અથ, કેન, પ્રયુક્તઃ, અયમ્, પાપમ્, ચરતિ,  
પૂરુષઃ, અનિચ્છન્, અપિ, વાર્ષ્ણેય, બલાત્, ઇવ, નિયોજિતઃ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ યુક્તઃ પ્રયુક્તઃ । પાન્તિ અસ્માત્  
આત્માનં જના ઇતિ પાપમ્, તત્ । ઇચ્છતીતિ ઇચ્છન્, ન ઇચ્છન્ અનિચ્છન્ ।  
વૃષ્ણેઃ અપત્યં પુમાન્ વાર્ષ્ણેયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ વાર્ષ્ણેય । બલતિ જીવતિ જનઃ  
યેન તત્ બલમ્, તસ્માત્ બલાત્ । નિશ્ચયેન યોજિતઃ ઇતિ નિયોજિતઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—વાર્ષ્ણેય હે વૃષ્ણિકુલોદ્ભવ શ્રી-  
કૃષ્ણ ! અનિચ્છન્ ઇચ્છતો ન હોવા છતાં, અપિ પણ, અથ પાછ-  
ળથી, બલાત્ બળાત્કારથી, ઇવ જાણે કે, નિયોજિતઃ પ્રેરાયેલો હોય  
તેમ, અયમ્ આ, પૂરુષઃ પુરુષ, કેન કોનાવડે, પ્રયુક્તઃ જોડાયેલો  
થકો, ( પાપ પુણ્ય જાણતો હોવા છતાં પણ ) પાપમ્ પાપનું,  
ચરતિ આચરણ કરે છે ?

ભાવાર્થઃ—હે વૃષ્ણિ-યાદવવંશોત્પન્ન શ્રીકૃષ્ણ ! પુરુષને  
પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં, પણ પાછળથી બળાત્કારથી જાણે  
કે આ પુરુષ પ્રેરાયેલો હોય તેમ કોના વડે દોરાઈ જઈને પાપ-  
પુણ્ય જાણતો હોવા છતાં પણ પાપનું આચરણ કરે છે ? અર્થાત્

એવી કોની પ્રેરણાથી એ પાપ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે આપ મને કહો. ૩૬.

અવતરણિકા:—“અધી અનર્થપરંપરાનું મૂળ અને મનુષ્યમાત્રના શત્રુ કામ અને ક્રોધ છે કે, જે સર્વને અવળે રસ્તે દોરે છે અને તેમની પ્રેરણાથી જ મનુષ્યો પાપ કરે છે,” તે ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાનુ કહે છે:—

કામ ઇષ ક્રોધ ઇષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ॥

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદઃ—કામઃ, ઇષઃ, ક્રોધઃ, ઇષઃ, રજોગુણસમુદ્ભવઃ, મહાશનઃ, મહાપાપ્મા, વિદ્ધિ, એનમ્, ઇહ, વૈરિણમ્.

વૃત્પાત્તસમાસાઃ—કામ્યંતે અનેન ઇતિ કામઃ । ક્રુધ્યન્તે અનેન પ્રાણિનઃ ઇતિ ક્રોધઃ । રજઃ એવ ગુણઃ રજોગુણઃ, તસ્માત્ સમ્યક્ ઉદ્ભવઃ યસ્ય સઃ રજોગુણસમુદ્ભવઃ । મહત્ અશનં યસ્ય સઃ મહાશનઃ । પાપમ્ અસ્ય અસ્તીતિ પાપ્મા, મહાન્ ચ અસૌ પાપ્મા ચ મહાપાપ્મા । વીરસ્ય ભાવઃ વૈરમ્, વૈરમ્ અસ્ય અસ્તીતિ વૈરી, તમ્ વૈરિણમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ઇષઃ એ ( અનર્થ કરનાર ), કામઃ કામ જ છે, (અને) ઇષઃ એ, ક્રોધઃ ક્રોધ ( નિષ્કૃણ થતાં ક્રોધરૂપે પરિણામ પામેલો કામ ) જ છે, (અને તે) રજોગુણસમુદ્ભવઃ રજોગુણ માંથી ખાસ ઉત્પન્ન થયેલો છે, (એ) મહાશનઃ ધણાએને પોતાના પાપમાં ફસાવવા રૂપી મહાન્ ખોરાકવાળો, (અને) મહાપાપ્મા મહાન્ પાપ કરાવનારો છે, (માટે) એનમ્ એ કામ તથા ક્રોધને, ઇહ આ લોકમાં ( તું ) વૈરિણમ્ (શત્રુ) વિદ્ધિ જાણુ.

ભાવાર્થ—પુરૂષને પોતાની ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ પાપ તરફ દોરી જનાર એ કામ અને ક્રોધ ( નિષ્ક્રાંત યતાં ક્રોધ રૂપે પરિણામ પામેલો કામ ) જ છે, તે રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, અને મહા ખાઉધરા તથા મોટા પાપી છે. એ કામને તથા ક્રોધને તું આ લોકમાં મોટા શત્રુ જાણુ. અર્થાત્ કામ અને ક્રોધને વશ થવાથી જ મનુષ્યો પાપ કરે છે માટે પાપ કરવાની અનિચ્છાવાળાએ પ્રથમ તેમને વશ કરવા. ૩૭.

અવતરણિકા:—એ કામદેવ મનુષ્યનેા કેવી રીતે શત્રુ છે તે વાત ઇષ્ટાન્તથી ભગવાન્ અર્જુનને સમજાવે છે:

ધૂમેનાવ્રિયતે વહ્નિર્યથાદર્શો મલેન ચ ॥

યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

પદચ્છેદ:—ધૂમેન, આવ્રિયતે, વહ્નિઃ, યથા, આદર્શઃ, મલેન, ચ, યથા, ઉલ્બેન, આવૃતઃ, ગર્ભઃ, તથા, તેન, ઇદમ્, આવૃતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—આ સમન્તાત્ ત્રિયતે ઇતિ આવ્રિયતે । વહતિ હવ્યમ્ ઇતિ વહ્નિઃ । આ સમન્તાત્ દર્શયતીતિ આદર્શઃ । આ સમન્તાત્ વૃતઃ ઇતિ આવૃતઃ ।

અન્યથ અને અર્થ:—યથા જેવી રીતે, ધૂમેન ધુમાડાવડે, વહ્નિઃ અગ્નિ, આવ્રિયતે ઢંકાઈ જાય છે, ચ અને (જેવી રીતે), મલેન મેલવડે, આદર્શઃ અરીસો (છવાઈ જાય છે), (તેમ જ) યથા જેમ, ઉલ્બેન ઓરવડે, ગર્ભઃ ગર્ભ, આવૃતઃ ઢંકાયેલો રહે છે. તથા તેવી રીતે, તેન તે કામ તથા તે ક્રોધ વડે, ઇદમ્ આ બધું ( જગત્ ), આવૃતમ્ આચ્છાદિત થયેલું છે.

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે ધુમાડાવડે અગ્નિ ઠંકાઈ જાય છે અને મેલવડે અરીસો છવાઈ જાય છે, તેમ જ જેવી રીતે ઓરવડે ગર્ભ ઠંકાએલો રહે છે તેવી રીતે આ દુરાત્મા કામવડે તથા ક્રોધવડે બધું જગત્ અને પ્રાણિમાત્રનું જ્ઞાન આચ્છાદિત થયેલું છે. અર્થાત્ તે કામ તથા ક્રોધથી જ જગત્ વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું જ્ઞાન નાશ પામેલું છે અને તેથી જ અજ્ઞાનતાને લીધે તે પાપ કરવા તરફ દોડે છે. ૩૮.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં 'ઈદમ્' શબ્દ કહ્યો તે વડે જે અર્થનો બોધ થાય છે તેની સ્પષ્ટતા કહેવા સાથે તે કામની શત્રુતા વિશેષ-પણે સ્ફુટ કરે છે:

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ॥

કામરૂપેણ કૌંતેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદ:—આવૃતમ્, જ્ઞાનમ્, એતેન, જ્ઞાનિનઃ, નિત્ય-વૈરિણા, કામરૂપેણ, કૌંતેય, દુષ્પૂરેણ, અનલેન, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનમ્ અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાની, તસ્ય જ્ઞાનિનઃ । વૈરમ્ અસ્ય અસ્તીતિ વૈરી, નિત્ય શ્વાસૌ વૈરી ચ નિત્યવૈરી, તેન નિત્યવૈરિણા । કામઃ કામના એવ રૂપં યસ્ય સઃ કામરૂપઃ, તેન કામરૂપેણ । દુઃખેન પૂર્યતે અસૌ દુષ્પૂરઃ, તેન દુષ્પૂરેણ । ન અલં પર્યાપ્તિરસ્યેતિ અનલઃ, તેન અનલેન ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌંતેય હે કૌંતેય ! જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાની પુરૂષના, નિત્યવૈરિણા નિત્ય શત્રુ જેવા, ચ તથા, દુષ્પૂરેણ અત્યંત કષ્ટથી પણ ન તૃપ્ત થાય તેવા, એતેન એ, કામરૂપેણ કામરૂપી,

અનલેન અગ્નિવડે, ( મનુષ્યોનું ) જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, આવૃતમ્ ઢાંકી દેવામાં આવ્યું છે.

**ભાવાર્થ:—**હે કૌંતેય ! જ્ઞાની પુરુષના ખાસ નિત્ય શત્રુ-રૂપ એવા તેમ કષ્ટથી પણ જે તૃપ્તિ પમાડી શકાતો નથી તેવા એ કામરૂપી અગ્નિવડે જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન આધિત કરી દેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ તેથીજ મનુષ્યો જ્ઞાનરહિત હોવાથી ધર્મનો ત્યાગ કરી પાપ કરવા તરફ દોરાય છે. ૩૯.

**અવતરણિકા:—**શત્રુનું ખાસ આશ્રયભૂત સ્થાન જે જાણવામાં આવ્યું હોય તો તે જીતવો સહેલ થઈ પડે છે તેથી જ્ઞાનીઓનો એ કામરૂપી શત્રુ શરીરમાં ક્યાં રહેલો છે, અને તેને કેવી રીતે જીતવો તે સંબંધમાં એ શ્લોકથી ભગવાન કહે છે:

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ૪૦ ॥

**પદ્ધ્વેદ:—**ઇન્દ્રિયાણિ, મનઃ, બુદ્ધિઃ, અસ્ય, અધિષ્ઠાનમ્, ઉચ્યતે, એતૈઃ, વિમોહયતિ, એષઃ, જ્ઞાનમ્, આવૃત્ય, દેહિનમ્.

**વૃત્પાત્તિસમાસાઃ—**અધિસ્થીયતે અસ્મિન્ ઇતિ અધિષ્ઠાનમ્ । વિશેષેણ મોહયતીતિ વિમોહયતિ । દેહઃ અમ્ય અસ્તીતિ દેહી, તમ્ દેહિનમ્ ।

**અન્વય અને અર્થ:—**ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો, મનઃ સંકલ્પાત્મક મન, (અને) બુદ્ધિઃ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ, (એ) અસ્ય આ કામરૂપી શત્રુનું, અધિષ્ઠાનમ્ આશ્રય-સ્થાન, ઉચ્યતે કહેવાય છે, ( અને તેથી ) એષઃ એ કામ, એતૈઃ એ ઇન્દ્રિયાદિકો વડે, ( મનુષ્યોના ) જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, આવૃત્ય ઢાંકી દઈને,

વેહિનમ્ શરીરધારી જીવાત્માને, વિમોચ્યતિ અનેક પ્રકારે મોહ ઉત્પન્ન કરે છે.

ભાવાર્થ:—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયોને ગ્રહણ કરનારી શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા, અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા વાક્, પાણિ, પાદ, ગુહા અને જનનેન્દ્રિય એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળી કુલ દશ ઇન્દ્રિયો, સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મન અને નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ એ બધી વસ્તુઓ આ કામરૂપી શત્રુનો આશ્રય-રહેવાના સ્થાનરૂપ છે, એટલે એ ઇન્દ્રિયા-દિક્ષેથી મનુષ્યોના સારાસારના વિવેકનું જ્ઞાન ઢાંકી દઈને એ કામરૂપી શત્રુ, શરીરધારી જીવાત્માને અનેક પ્રકારે મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ એ પ્રમાણે મોહ ઉત્પન્ન કરી પાપાચરણમાં પ્રેરે છે અને તેથી જ મનુષ્યો ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ પાપ કરવામાં તત્પર થાય છે. ૪૦.

અવતરણિકા:—અન્તમાં અર્જુનને પણ તે કામનો ત્યાગ કરવાનું ભગવાન સ્પષ્ટ કહે છે:

તસ્માત્ત્વમિન્દ્રિયાણ્યાદૌ નિયમ્ય ભરતર્ષભ ॥

પાપ્માનં પ્રજહિ હ્યેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદચ્છેદ:—તસ્માત્, ત્વમ્, ઇન્દ્રિયાણિ, આદૌ, નિયમ્ય, ભરતર્ષભ, પાપ્માનમ્, પ્રજહિ, હિ, એનમ્, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ભરતાનામ્ ઋષભ: ભરતર્ષભ:, તત્સં-  
બુદ્ધૌ ભરતર્ષભ । પાપમ્ અસ્ય અસ્તીતિ પાપ્મા, તમ્ પાપ્માનમ્ । પ્રકર્ષેણ  
જહિ પ્રજહિ । વિશેષેણ જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ વિજ્ઞાનમ્, જ્ઞાનં ચ વિજ્ઞાનં  
ચ જ્ઞાનવિજ્ઞાને, જ્ઞાનવિજ્ઞાને નાશયતીતિ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશન:, તમ્ જ્ઞાન-  
વિજ્ઞાનનાશનમ્ ।



**અન્યથ અને અર્થ:—**ભરતર્ષભ હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! તસ્માત્ ( કામ ઇન્દ્રિયાદિકોમાં રહીને અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે ) તેથી, ત્વમ્ તું, આદૌ પ્રથમ, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયોને, નિયમ્ય નિયમમાં રાખીને, જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર, એનમ્ એ, પાપ્માનમ્ પાપાત્માનો, હિ અવશ્ય, પ્રજહિ ત્યાગ કર.

**ભાવાર્થ:—**હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! કામ ઇન્દ્રિય વિગેરેમાં રહીને અનેક પ્રકારના અનર્થની પરંપરા પેદા કરે છે તેથી તું પહેલાં તે ઇન્દ્રિયો ( તેનાં રહેવાનાં સ્થાનો ) ને નિયમમાં રાખીને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર એ પાપાત્મા કામનો અવશ્ય રીતે ત્યાગ કર. અર્થાત્ એનો ત્યાગ કરવાથી જ તું તારી ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થઈશ. ૪૧.

**અવતરણિકા:—**ઉપર ભગવાને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવાનું કહ્યું તે તે કેમ બની શકે ? તેને માટે એ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવાનું કર્તવ્ય પ્રસન્નતાથી તથા ચિત્તના એકાગ્રપણાથી બની શકે છે તે તેમ જ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયાદિથી આત્મા ભિન્ન છે એમ સમજવવા માટે તેના શુદ્ધ સ્વરૂપનું પૃથક્કરણ કરી અતાવતાં ભગવાન કહે છે:

**‘ઇન્દ્રિયાણિ પરાપ્યાહુરિન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ ॥**

**મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્યો બુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ ॥ ૪૨ ॥**

? ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરા હ્યર્થા અર્થેભ્યશ્ચ પરં મનઃ । મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્બુદ્ધેરાત્મા મહાન્પરઃ ॥

મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્પુરુષઃ પરઃ । પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્ સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥

શ્રુતિઃ ॥

ઇન્દ્રિયોથી તેના વિષયો શ્રેષ્ઠ, વિષયોથી મન શ્રેષ્ઠ, મનથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ, બુદ્ધિથી મહતત્ત્વરૂપ આત્મા—સમષ્ટિબુદ્ધિરૂપ હિરણ્યગર્ભ શ્રેષ્ઠ, તે મહતત્ત્વથી અવ્યક્ત—માયા શ્રેષ્ઠ, અને તે માયાથી પુરુષ—ઈશ્વર—બ્રહ્મ શ્રેષ્ઠ છે. એ ઉત્તમ પુરુષથી શ્રેષ્ઠ ઇષ્ટપણુ નથી, એ જ સમાપ્તિ છે અને એ જ પરમ ગતિ છે.

પદચ્છેદઃ—ઇન્દ્રિયાણિ, પરાણિ, આહુઃ, ઇન્દ્રિયેભ્યઃ, પરમ્, મનઃ, મનસઃ, તુ, પરા, બુદ્ધિઃ, યઃ, બુદ્ધેઃ, પરતઃ, તુ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મન્યતે જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ મનઃ । બુદ્ધચતે અનયા ઇતિ બુદ્ધિઃ । પરસ્માત્ ઇતિ પરતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—( તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ) ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, પરાણિ (પંચભૂતાત્મક સ્થૂલ, જડ, બાહ્ય, દેહાદિકથી) શ્રેષ્ઠ, આહુઃ કહે છે, (અને) ઇન્દ્રિયેભ્યઃ ઇન્દ્રિયોથી, મનઃ મન, પરમ્ શ્રેષ્ઠ (છે), મનસઃ મનથી, તુ પણ, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, પરા શ્રેષ્ઠ (છે), (અને) યઃ જે, બુદ્ધેઃ બુદ્ધિથી, તુ પણ, પરતઃ શ્રેષ્ઠ (છે), સઃ તે ( પરમાત્મા છે ).

ભાવાર્થઃ—તત્ત્વજ્ઞાની લોકો જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પંચભૂતાત્મક સ્થૂલ-જડ-શરીરથી શ્રેષ્ઠ કહે છે અને તે ઇન્દ્રિયોથી મન શ્રેષ્ઠ છે, મનથી પણ બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, અને બુદ્ધિથી પણ જે શ્રેષ્ઠ છે તે તે પરમાત્મા-પરમપ્રહ્લ જ છે. અર્થાત્ આત્મા એ પ્રમાણે સર્વ ઇન્દ્રિયાદિકથી ભિન્ન શુદ્ધ સ્વરૂપે રહેલો છે એમ તું જાણ. ૪૨.

અવતરણિકાઃ—‘ આ પ્રમાણે આત્માને સમજી ઇન્દ્રિયાદિઓના સંયમપૂર્વક આત્મજ્ઞાન વડે કેવી રીતે કામનો જય થાય છે, ’ તે વાતને ઉપસંહાર કરતા ભગવાન કહે છે:

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

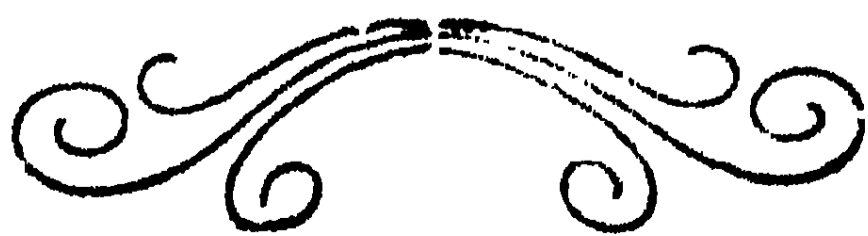
પદચ્છેદઃ—एवम्, बुद्धेः, परम्, बुद्ध्वा, संस्तभ्य, आत्मानम्, आत्मना, जहि, शत्रुम्, महाबाहो, कामरूपम्, दुरासदम्.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**સમ્યક્ સ્તમ્ભયિત્વા ઇતિ સંસ્તમ્ય ।  
શાતયતિ ઇતિ શત્રુઃ, તમ્ શત્રુમ્ । દુઃસ્વેન આસાદિતું યોગ્યઃ દુરાસદઃ,  
તમ્ દુરાસદમ્, અથવા દુઃસ્વેન આસાદઃ આસાદનં પ્રાપ્તિર્યસ્ય સઃ  
દુરાસદઃ, તમ્ દુરાસદમ્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**મહાબાહો હે મોટી ભુજવાળા  
અર્જુન ! એવમ્ ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે, આત્માનમ્ આત્માને,  
બુદ્ધેઃ બુદ્ધિથી, પરમ્ શ્રેષ્ઠ, બુદ્ધા જાણીને, આત્મના પોતાની જ  
સુસંસ્કૃત બુદ્ધિવડે, ( તે મનરૂપી આત્માને ) સંસ્તમ્ય નિયમમાં  
રાખીને, દુરાસદમ્ દુઃખથી પણ જેની ગતિ ન જાણી શકાય તેવા  
( એ ), કામરૂપમ્ કામરૂપી, શત્રુમ્ શત્રુને, જહિ તું ત્યાગ કર.

**ભાવાર્થઃ—**હે મહાબાહો ! એ પ્રમાણે આત્માને બુદ્ધિથી  
શ્રેષ્ઠ જાણીને પોતાની જ સંસ્કારી બુદ્ધિવડે પોતાના મનને  
નિયમમાં રાખીને કષ્ટથી પણ જેની ગતિ ન જાણી શકાય તેવા  
એ કામરૂપી શત્રુને તું ત્યાગ કર; અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપમાં  
નિમગ્ન રહેવા માટે કામ જેવા પ્રબલ શત્રુને આધીન ન થતાં  
તેને ત્યાગ કરી નિષ્કામ કર્મ કરવા યત્ન કર અને એ પ્રમાણે  
નિષ્કામ કર્મ કરતાં અન્તમાં ઇન્દ્રિયાદિકના સંયમદ્વારા આત્મ-  
સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા તું સમર્થ થઈશ અને તેથી અત્યારે પણ નિષ્કામ  
વૃત્તિથી તારું બુદ્ધરૂપી સ્વધર્મકૃત્ય કરવા તું તૈયાર થા. ૪૩.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुन-  
संवादे श्रीकृष्णकौर्त्तिकप्रणीतायां सान्त्वयबोधिन्यां-  
गुर्जरटीकायां कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः



# चतुर्थोऽध्यायः ।



अवतरष्टिकाः—श्रीमन् अने त्रीन् अध्यायवडे सांख्यप्रतिपाद्य ज्ञानयोग अने तेने प्राप्त करवाना साधनरूप निष्काम कर्मयोगनुं पणु वर्णुन क्युं, जेमां प्रवृत्ति अने निवृत्ति लक्षण्णात्मक वेदना अर्थनुं तात्पर्य पणु आवी न्य छे, संपूर्णगीतामां पणु ऐन् योग कहेवानो भगवाननो हेतु छे अने तेथी तेना सारभूत वेदार्थना उपदेशनी संक्षेपमां समाप्ति समञ्जने ते योगनी परंपरा उत्तरोत्तर कथांथी कथां सुधी आवी ते अतावतां काणे करी नष्ट थयेदा प्राचीन योगनुं रहस्य तुं भारो भक्त छे ऐम जालीने तने क्युं छे, ऐम योगनी प्रशंसा करता भगवान् श्रीकृष्णु कहे छे:

श्रीभगवान्वाच । श्रीभगवान् कहे छे:—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

पदच्छेदः—इमम्, विवस्वते, योगम्, प्रोक्तवान्, अहम्, अव्ययम्, विवस्वान्, मनवे, प्राह, मनुः, इक्ष्वाकवे, अब्रवीत्.

वृत्पत्तिसमासाः—विवः तेजः अस्ति अस्य इति विवस्वान्, तस्मै विवस्वते । प्रकर्षेण उक्तवान् इति प्रोक्तवान् । न विद्यते व्ययः यस्य सः अव्ययः, तम् अव्ययम् । प्रकर्षेण आह इति प्राह ।

अन्वय अने अर्थः—( हे अर्जुन ! ) अहम् मे, इमम् आ, अव्ययम् अविनाशी, योगम् योग, विवस्वते विवस्वान्

નામના મનુને, પ્રોક્તવાન્ કહ્યો, વિવસ્વાન્ વિવસ્વાન્ મનુએ, મનવે પોતાના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવ નામના મનુને, પ્રાહ કહ્યો, (અને) મનુઃ તે મનુએ, ઈક્ષ્વાકવે પોતાના પુત્ર ઈક્ષ્વાકુને, અબ્રવીત્ કહ્યો.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! મેં આ અક્ષય્ય યોગ કે જે કદી નાશ પામતો નથી તે સર્ગની આદિમાં જગત્નું રક્ષણ કરનારા ક્ષત્રિયોમાં બલનું આધાન કરવા માટે વિવસ્વાન્ નામના મનુને કહ્યો હતો અને તેણે પોતાના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવ મનુને કહ્યો, અને તે શ્રાદ્ધદેવ મનુએ પોતાના પુત્ર ઈક્ષ્વાકુને કહ્યો. ૧.

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

પદ્મચ્છેદ:—એવમ્, પરંપરાપ્રાપ્તમ્, ઇમમ્, રાજર્ષયઃ, વિદુઃ, સઃ, કાલેન, ઇહ, મહતા, યોગઃ, નષ્ટઃ, પરંતપ.

व्युत्पत्तिसमासाः—परस्मात् परस्मै दातुं या प्रणाली सा परंपरा, परंपरया प्राप्तः परंपराप्राप्तः, तम् परंपराप्राप्तम् । राजन्ते इति राजानः, ऋषन्ति जानन्ति ते ऋषयः, राजानश्च ते ऋषयश्च राजर्षयः । परं कामक्रोधादिरूपं शत्रुगणं शत्रुं वा तापयतीति परंतपः, तत्संबुद्धौ परंतप ।

અન્યથ અને અર્થ:—એવમ્ એ પ્રમાણે, પરંપરાપ્રાપ્તમ્ પરંપરાની પ્રણાલિકા પ્રમાણે ચાલતા આવેલા, ઇમમ્ આ યોગને, રાજર્ષયઃ રાજર્ષિઓ, વિદુઃ જાણતા હતા, (પરંતુ) પરંતપ હે કામક્રોધાદિ શત્રુગણને તપાવનાર ! સઃ તે, યોગઃ

યોગ, મહતા લાંબા, કાલેન વખત થવાને લીધે, રૂઠ આ લોકમાં, નષ્ટ: નાશ પામ્યા જેવો થઈ ગયો.

**ભાવાર્થ:—**એ પ્રમાણે એક પછી બીજાને એમ ઉત્તરોત્તર પરંપરા પ્રમાણે ચાલતા આવેલા આ યોગને રાજર્ષિઓ જાણતા હતા, પરંતુ હે કામક્રોધાદિ શત્રુઓને અથવા શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન ! ત્યાર પછી તે યોગ લાંબો વખત થવાને લીધે કાલવશાત્ આ લોકમાં છિન્નલિન્ન થઈ નાશ પામ્યા જેવો થઈ ગયો. અર્થાત્ હમણાં તે યોગને યથાસ્થિત જાણે તેવા કોઈપણ નથી. ૨.

**અવતરણિકા:—**‘એ પ્રમાણે દુર્બલ અને અજીતેન્દ્રિય પ્રજાને પ્રાપ્ત થયેલો અને ઘણો સમય થવાથી જે યોગ નષ્ટ થઈ ગયો, તે જ યોગ તને અન્ય કહેનાર ન હોવાથી અને તું મારો ભક્ત હોવાથી મંતને કહ્યો.’ તે ભગવાન કહે છે:

સ एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ૩ ॥

**પદચ્છેદ:—**સઃ, એવ, અયમ્, મયા, તે, અદ્ય, યોગઃ, પ્રોક્તઃ, પુરાતનઃ, ભક્તઃ, અસિ, મે, સખા, ચ, ઇતિ, રહસ્યમ્, હિ, એતદ્, ઉત્તમમ્.

**વૃત્પત્તિસમાસા:—**યુજ્યતે અનેન ઇતિ યોગઃ । પ્રકર્ષેણ ઉક્તઃ પ્રોક્તઃ । પુરાભવઃ પુરાતનઃ । સમાનઃ સ્વ્યાયતે જનૈઃ ઇતિ સખા । રહસિ ભવમ્ રહસ્યમ્ । અતિશયેન ઉત્કૃષ્ટમ્ ઇતિ ઉત્તમમ્ ।

**અન્વય અને અર્થ:—**સઃ તે, એવ જ, અયમ્ આ, પુરાતનઃ જુના વખતનો ગુરૂપરંપરાવત, યોગઃ યોગ, મયા મે,



તે તને, ( તું ) મેં મારો, ભક્તઃ ભક્તા, ચ અને, સર્વા મિત્ર, અસિ છે, ઇતિ એ હેતુથી જ, અથ આજે, પ્રોક્તઃ કહ્યો, एतद् એ (યોગ), હિ ખરેખર, ઉત્તમમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, રહસ્યમ્, ગુપ્ત જ્ઞાન ( છે એમ તું માન ).

સાવાર્થઃ—જુના વખતનો પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ તે જ આ યોગ મેં તને તું મારો ભક્ત અને મિત્ર છે, તેથી જ આજે કહ્યો અને એ યોગ તે સૌથી શ્રેષ્ઠ ગુપ્ત જ્ઞાન મેં તને કહ્યું છે. એમ તું માન. ૩.

અવતરણિકાઃ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વસુદેવથી ઉત્પન્ન થયેલ અને મનુષ્ય તરીકે જાણી તેમને અનિત્ય, અને અસર્વજ માનવા સાથે યોગની પરંપરામાં પણ કંઈકે ઉલટું જણાતાં અર્જુન શંકા કરે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અપરમ્, ભવતઃ, જન્મ, પરમ્, જન્મ, વિવસ્વતઃ, કથમ્, एतत्, વિજાનીયામ્, ત્વમ્, આદૌ, પ્રોક્તવાન્, ઇતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન પરમ્ અપરમ્ । જાયતે ઇતિ જન્મ । વિશેષેણ જાનીયામ્ ઇતિ વિજાનીયામ્ । પ્રકર્ષેણ ઉક્તવાન્ ઇતિ પ્રોક્તવાન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—( હે શ્રીકૃષ્ણ ! ) વિવસ્વતઃ વિવસ્વાન્ મનુનો, જન્મ જન્મ, પરમ્ પહેલાંના સમયમાં છે, ( અને ) ભવતઃ આપનો, જન્મ જન્મ, અપરમ્ હાલમાં છે, ( તો ) ત્વમ્

આપે, આઠૌ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં, પત્ત્ એ યોગ, ( મનુને ) પ્રોક્તવાન્ કહ્યો, શતિ એમ, કથમ્ કેવી રીતે, વિજાનીયા- હું બાણી શકું ?

ભાવાર્થ:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! વિવસ્વાન્ મનુનો જન્મ તો પ્રાચીન કાલમાં હતો, અને આપનો જન્મ તો અર્વાચીન કાલમાં થયેલો છે, તો પછી આપે સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં એ યોગ મનુને કહ્યો એમ હું કેવી રીતે બાણું? અર્થાત્ એ ઉલટી પરંપરા મારા સમજવામાં આવતી નથી માટે આપ મને તે કહો. ૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અર્જુને ભગવાનને અસર્વજ્ઞ તથા અનિત્ય માનીને પ્રશ્ન કર્યો, તે બંને માન્યતાનો પરિહાર કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ૫ ॥

પદ્ધેદ:—બહૂનિ, મે, વ્યતીતાનિ, જન્માનિ, તવ, ચ, અર્જુન, તાનિ, અહં, વેદ, સર્વાણિ, ન, ત્વમ્, વેત્થ, પરંતપ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ અતીતાનિ ગતાનિ શતિ વ્યતીતાનિ ।

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! મે મારા, ચ અને, તવ તારા, બહૂનિ ઘણા, જન્માનિ જન્મો, વ્યતીતાનિ વ્યતીત થઈ ગયા છે, ( પરંતુ ) તાનિ તે, સર્વાણિ બધાઓને, અહમ્ હું, વેદ બાણું છું, ( પણ ) પરંતપ હે પરંતપ ! ત્વમ્ તું, ન, વેત્થ બાણુતો નથી.

**ભાવાર્થ:—**હે અર્જુન! મારા અને તારા અનેક જન્મ આલ્યા ગયા છે, તે બધાને હું જાણું છું, પણ હે પરંતપ! તું જાણતો નથી. અર્થાત્ તું જે મને હુમણાં જન્મ ધારણ કરેલો અને અસર્વજ્ઞ માનતો હોય તો તારી ભૂલ છે એમ તું જાણ. ૫.

**અવતરણિકા:—**“આ પ્રમાણે પોતાનું સર્વજ્ઞત્વ બતાવી, આપ બ્યારે નિત્ય, સર્વજ્ઞ તથા ઈશ્વર છો ત્યારે આપને ધર્મ અને અધર્મ હોઈ શકે નહિ અને તો પછી આપનો જન્મ થવાનું શું કારણ છે?” એવી જે અર્જુનને સંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

**अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥**

**प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥**

**પદ્ધ્વેદ:—**અજઃ, અપિ, સન્, અવ્યયાત્મા, ભૂતા-  
નામ્, ઈશ્વરઃ, અપિ, સન્, પ્રકૃતિમ્, સ્વામ્, અધિષ્ઠાય, સંભ-  
વામિ, આત્મમાયયા.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**ન જાયતે इति अजः । न विद्यते  
व्ययः यस्य सः अव्ययः, अव्ययश्चासौ आत्मा च अव्ययात्मा । इष्टे  
असौ ईश्वरः । आत्मनः माया आत्ममाया, तथा आत्ममायया ।

१ एतच्चया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते ।

इच्छन्मुहूर्त्तान्निश्चयेयमीशोऽहं जगतो गुरुः ॥

હે નારદ ! “રૂપવાન હોવાથી તમે જાણ્યાઓ છો!” એમ તારે મારે માટે ન સમજવું, જે હું ઈશ્વર તો એક મુહૂર્તમાં જ લોપ-અદૃશ્ય થઈ શકું છું. કારણ હું ઈશ્વર-સમર્થ છું અને જગતનો ગુરુ છું.

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसि ॥

હે નારદ ! આ જે મને તું જુએ છે તે પણ મારી માયા જ મેં સરજી છે; પરંતુ સર્વ ભૂતોના ગુણવાળો જે હું તેને જોવાને તું સમર્થ નથી. મહાભારતે ॥

અન્વય અને અર્થ:—અવ્યયાત્મા અવિનાશી, (અને) અજ: અજન્મા, સન્ હોવા છતાં, અપિ પણ, (અને) મૂતાનામ્ પ્રાણિમાત્રનો, ईश्वर: ઈશ્વર-શાસનકર્તા, સન્ હોવા છતાં, અપિ પણ, સ્વામ્ પોતાની, પ્રકૃતિમ્ ત્રિગુણાત્મિકા માયાને, અધિષ્ઠાય સ્વીકારીને, આત્મમાયયા મારી પોતાની માયા વડે, સંભવામિ હું ઉત્પન્ન થાઉં છું.

ભાવાર્થ:—હું અવિનાશી અને જન્મરહિત હોવા છતાં અને પ્રાણિમાત્રનો ઈશ્વર છતાં, પણ મારી પોતાની ત્રિગુણાત્મિકા માયાને સ્વીકારીને પોતાની માયા વડે જ હું ઉત્પન્ન થાઉં છું. અર્થાત્ માયાનો સ્વીકાર કરી હું જન્મ ધારણ કરું છું. ૬.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ભગવાનનું વચન સાંભળી અર્જુનને કવચિત્ જાણવાની ઇચ્છા થાય કે, “આપ ઉત્પન્ન થાઓ છો, પરંતુ ક્યારે અને શા માટે આપની ઉત્પત્તિ થાય છે ?” તો તેને માટે ભગવાન સ્વયં પોતાના આવિર્ભાવનો સમય બતાવતા કહે છે:

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદ:—યદા, યદા, હિ, ધર્મસ્ય, ગ્લાનિઃ, ભવતિ, ભારત, અભ્યુત્થાનમ્, અધર્મસ્ય, તદા, આત્માનમ્, સૃજામિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ગ્લાયતે અનયા ઇતિ ગ્લાનિઃ । અભિતઃ ઉત્થાનમ્ ઇતિ અભ્યુત્થાનમ્ । ન ધર્મઃ અધર્મઃ, તસ્ય અધર્મસ્ય ।

૧ સતો હિ માયયા જન્મ જાયતે ન તુ તત્ત્વતઃ ।

અસતો માયયા જન્મ તત્ત્વતો ન હિ યુજ્યતે ॥

સતનો જન્મ માયાવડેજ થાય છે પણ વાસ્તવપણે થતો નથી, તેમ જ અસત (જે છે જ નહિં તે) નો તો વંધ્યાપુત્રવત વાસ્તવ્યપણે જન્મ સંભવે જ નહિ.

અન્વય અને અર્થ:—ભારત હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા અર્જુન ! યદા, યદા જ્યારે જ્યારે, ધર્મસ્ય ધર્મની, ગ્લાનિ: હાનિ, ( અને ) અધર્મસ્ય અધર્મની, અભ્યુત્થાનમ્ સર્વ પ્રકારે ઉત્પત્તિ, ભવતિ થાય છે, તદા ત્યારે, અહમ્ હું, ( મારા ) આત્માનમ્ શરીરને, હિ ખરેખર, સૃજામિ સર્જું છું.

ભાવાર્થ:—હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા અર્જુન ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ અને અધર્મની અભિવૃદ્ધિ થાય છે એટલે ધર્મનો નાશ થતો જાય છે અને અધર્મ વધતો જાય છે ત્યારે ત્યારે હું અવશ્ય શરીરને ઉત્પન્ન કરું છું અર્થાત્ જન્મ ધારણ કરું છું. ૭.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં ભગવાને પોતાના આવિર્ભાવનો સમય કહ્યો, પરંતુ કયા ખાસ હેતુથી ભગવાન પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે તે હવે કહે છે:

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

૧ અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયન્ન ઉપાસતે ।

તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ॥

અનન્ય—એકાશ્રયરૂપ યોગવડેજ માં ધ્યાન કરતા જેઓ મારી ઉપાસના—ભક્તિ કરે છે તેમનો મૃત્યુરૂપ સંસારસમુદ્રમાંથી હું ઉદ્ધાર કર્તા છું.

૨ લાલને તાહને માતુર્નાકારુણ્યં યથાર્થકે ।

તદ્દેવ મહેશસ્ય નિયંતુર્ગુણદોષયોઃ ॥

જેમ માતા પુત્રને રમાડતાં ખેાદું—ખરાબ કરતાં તાડન કરે—મારે તેથી માતાનું કશ્ચાણુપણું નથી એમ સમજવાનું નથી તે પ્રમાણે જ ઈશ્વર પોતાના સજ્જનો—ઓ જો દુષ્કર્મમાં પ્રવર્તે તો તેમને શિક્ષા કરે—મારે તો તેમાં તેનું કશ્ચાણુપણું નથી એમ સમજવું નહિ, કારણ કે તે ભગવાન ગુણ અને દોષના નિયંતા—નિયમમાં રાખનાર છે.

**पदच्छेदः—**परित्राणाय, साधूनाम्, विनाशाय, च, दुष्कृताम्, धर्मसंस्थापनार्थाय, संभवामि, युगेयुगे.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**त्रायते अनेन इति त्राणम्, परितः त्राणम् इति परित्राणम्, तस्मै परित्राणाय । साधुवन्ति परकार्याणि इति साधवः, तेषाम् साधूनाम् । विशेषेण नाशः विनाशः, तस्मै विनाशाय । दुष्टं कुर्वन्ति ते दुष्कृतः, तेषाम् दुष्कृताम् । धारयतीति धर्मः, सम्यक् स्थापनम् संस्थापनम्, अर्च्यते इति अर्थः, धर्मस्य संस्थापनम् धर्मसंस्थापनम्, धर्मसंस्थापनम् एव अर्थः इति धर्मसंस्थापनार्थः, तस्मै धर्मसंस्थापनार्थाय ।

**अन्वय अने अर्थः—**साधूनाम् सत्पुरुषेणा, परित्राणाय रक्षणेने भाटे, दुष्कृताम् दुराचारीभ्योना, विनाशाय विनाशने भाटे, च अने, धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मनी सारी रीते स्थापना करवाना हेतु भाटे, युगे, युगे हरेक युगभां, संभवामि हुं अवतार धारणु कइं हुं.

**भावार्थः—**सत्पुरुषेणा रक्षणेने भाटे, दुराचारीभ्योना नाशने भाटे तथा नाश पाभेला धर्मनी सारी रीते स्थापना करवाना हेतुथी हरेक युगभां हुं अवतार धारणु कइं हुं. अर्थात् अधर्मथी पीडाता जनोना उद्धार करवा भाटे हुं अवतार धरुं हुं. ८.

**अवतरणिकाः—**अे प्रमाणे धर्मरनां जन्म अने कर्म जे जण्णे छे तेने अेवा जानथी शुं इल मणे छे ते जण्णावे छे:

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥



પદચ્છેદઃ—જન્મ, કર્મ, ચ, મે, દિવ્યમ્, એવમ્, યઃ, વેત્તિ, તત્ત્વતઃ, ત્યક્ત્વા, દેહમ્, પુનર્જન્મ, ન, એતિ, મામ્, એતિ, સઃ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દિવિ ભવં દિવ્યમ્, તત્ । તત્ત્વેન ઇતિ. તત્ત્વતઃ । દિહ્યતે ઉપચયં—વૃદ્ધિ પ્રાપ્નોતિ ઇતિ દેહઃ । પુનશ્ચ તત્ જન્મ ચ પુનર્જન્મ, તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! એવમ્ એ પ્રમાણે, મે મારાં, (એ) દિવ્યમ્ દિવ્ય, જન્મ જન્મ, ચ અને, કર્મ કર્મને. યઃ જે ( પુરુષ ), તત્ત્વતઃ તત્ત્વથી, વેત્તિ જાણે છે, સઃ તે, દેહમ્ શરીરને, ત્યક્ત્વા છોડીને, પુનર્જન્મ ફરીને જન્મ, ન, એતિ પામતો નથી, (પણ) મામ્ મને, (જ) એતિ પ્રાપ્ત થાય છે,

સાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! એ પ્રમાણે મારાં દિવ્ય જન્મ અને કર્મને જે પુરુષ તત્ત્વથી—સત્ય રીતે જાણે છે, તે શરીર છુટયા પછી એટલે મરણ પછી ફરીને જન્મ પામતો નથી, પણ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે મારી પ્રાપ્તિરૂપ પરમ ગતિને પામે છે. ૯.

અવતરણિકાઃ—કદાચિત્ અર્જુન શંકા કરે કે “ હે પ્રભો ! તો પણુ આપની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ આપનાં જન્મકર્મને જાણનાર કેટલા હોઈ શકે ? અને તેવા કોઈ આપના સ્વરૂપને પામ્યા છે કે કેમ ? ” તો તેને માટે ભગવાન કહે છે:

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ॥

બહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥ ૧૦ ॥

**પદચ્છેદઃ—**વીતરાગભયક્રોધાઃ, મન્મયાઃ, મામ્, ઉપાશ્રિતાઃ, બહવઃ, જ્ઞાનતપસા, પૂતાઃ, મદ્ભાવમ્, આગતાઃ.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**રાગશ્ચ ભયં ચ ક્રોધશ્ચ इति રાગભયક્રોધાઃ, વીતાઃ રાગભયક્રોધાઃ યેભ્યઃ તે વીતરાગભયક્રોધાઃ । અહમ્ એવ પ્રાચુર્યે યેષાં તે મન્મયાઃ । જ્ઞાનં ચ તપશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ જ્ઞાનતપઃ, તેન જ્ઞાનતપસા, અથવા જ્ઞાનમ્ એવ તપઃ इति જ્ઞાનતપઃ, તેન જ્ઞાનતપસા । મમ ભાવઃ મદ્ભાવઃ, તમ્ મદ્ભાવમ્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**વીતરાગભયક્રોધાઃ વિષયોમાંથી આસક્તિ, ભય અને ક્રોધ જેમના વીતી ગયા છે, મન્મયાઃ મારામાં અનન્ય ચિત્તવાળા, ( અને ) મામ્ મને જ, ઉપાશ્રિતાઃ આશ્રય માનીને રહેલા એવા, બહવઃ ઘણા પુરુષો, જ્ઞાનતપસા જ્ઞાનરૂપ તપ વડે, પૂતાઃ પવિત્ર થયેલા, મદ્ભાવમ્ મારા ઈશ્વર ભાવને અર્થાત્ સાયુજ્ય મોક્ષને, આગતાઃ પામ્યા છે.

**ભાવાર્થઃ—**રાગ એટલે વિષયોમાં પ્રીતિ, પોતાના નાશનો ભય, તેમજ વિષયપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરનારાઓ તરફ મારવું, આકોશ કરવો ઇત્યાદિ રૂપી ક્રોધ એ બધાં જેઓમાંથી નીકળી ગયાં છે તેવા, જેઓ મારામાં અનન્ય ચિત્તવાળા અને મને જ આશ્રય માનીને રહેલા છે તથા જ્ઞાનરૂપી તપ વડે જે અત્યંત શુદ્ધ થયેલા છે એવા ઘણા પુરુષો મારા ભાવને અર્થાત્ સાયુજ્ય મુક્તિને પામ્યા છે, કે જેઓને કૃત્રી જન્મ મરણ રહેતાં નથી. ૧૦.

**અવતરણિકાઃ—**“અમુકને મોક્ષ આપવો અને અમુકને તેથી વંચિત રાખવો એ પરથી આપના પોતાનામાં પણ રાગરૂપ જણાઈ આવે છે.” એવી અર્જુનની શંકાના નિવારણમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥

मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

**પદચ્છેદઃ—**યે, યથા, મામ્, પ્રપદ્યન્તે, તાન્, તથા, એવ, ભજામિ, અહમ્, મમ, વર્ત્મ, અનુવર્તન્તે, મનુષ્યાઃ, પાર્થ, સર્વશઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**પ્રકર્ષેણ પદ્યન્તે ઇતિ પ્રપદ્યન્તે । અનુ-  
પશ્ચાત્ અનુસૃત્ય વર્તન્તે—ગચ્છન્તિ ઇતિ અનુવર્તન્તે ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**યે જેઓ, યથા જેવી રીતે, મામ્ મને, પ્રપદ્યન્તે શરણે આવે છે—ભજે છે, તાન્ તેમને, તથા તેવી રીતે, એવ જ, અહમ્ હું, ભજામિ ભજું છું, પાર્થ હે પાર્થ ! મનુષ્યાઃ મનુષ્યો, મમ મારા, વર્ત્મ માર્ગનું, સર્વશઃ સર્વ રીતે, અનુવર્તન્તે અનુકરણ કરે છે.

**ભાવાર્થઃ—**જે મનુષ્યો મને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેવી રીતે જ હું તેઓને ભજું છું એટલે તેમના પર અનુગ્રહ કરી હું તેમને ઉત્તમ પ્રકારનું કૃપા આપું છું, કેમકે હે પાર્થ ! મનુષ્યો મારા માર્ગનું જ બધી રીતે અનુકરણ કરે છે. ૧૧

**અવતરણિકાઃ—**“જે આપ ઇશ્વર અને રાગદ્વેષાદિથી રહિત છો, અને સર્વ પ્રાણીના ઉપર સમાન અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈ દરેક જાતનું કલ આપવાને સમર્થ છો, તો ‘વાસુદેવઃ સર્વામિતિ—વાસુ-  
દેવમય આશુઃ જગત્ છે.’ એવા જ્ઞાનવડે મુમુક્ષુમાત્ર આપનેજ શરણે કેમ આવતા નથી?” આવી અર્જુન કવચિત્ શંકા કરે તો તેના સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત ઇહ દેવતાઃ ॥

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—કાઙ્ક્ષન્તઃ, કર્મણામ્, સિદ્ધિમ્, યજન્તે, ઇહ, દેવતાઃ, ક્ષિપ્રમ્, હિ, માનુષે, લોકે, સિદ્ધિઃ, ભવતિ, કર્મજા.

વૃત્પાત્તિસમાસાઃ—કાઙ્ક્ષન્તીતિ તે કાઙ્ક્ષન્તઃ । સિદ્ધન્તિ કાર્યાણિ અનયા ઇતિ સિદ્ધિઃ, તામ્ સિદ્ધિમ્ । દેવાનાં સમૂહા દેવતાઃ, તાઃ દેવતાઃ । મનુષ્યસ્ય અયમ્ ઇતિ માનુષઃ, તસ્મિન્ માનુષે । કર્મણઃ જાયતે ઇતિ કર્મજા ।

અન્યથ અને અર્થઃ—કર્મણામ્ કર્મોની, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, કાઙ્ક્ષન્તઃ ઇચ્છતા, (જને) ઇહ આ લોકમાં, દેવતાઃ દેવતાઓનું, યજન્તે યજન કરે છે, હિ કારણ કે, માનુષે મનુષ્યોના, લોકે લોકમાં, કર્મજા કર્મજન્ય, સિદ્ધિઃ સિદ્ધિ, ક્ષિપ્રમ્ તુરત જ, ભવતિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષો કર્મોની સિદ્ધિની આકાંક્ષાવાળા છે તે પુરુષો આ લોકમાં મારાથી ભિન્ન અન્ય દેવતાઓનું યજન કરે છે, કારણ કે મનુષ્યલોકમાં કર્મની સિદ્ધિ તુરત થાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યો કર્મને અંગે જે જે ફલની ઇચ્છાથી જે જે દેવને ભજે છે તે તે દેવો તેમને તે તે ફલ તત્કાલ આપે છે. ૧૨.

અવતરણિકાઃ—“ આપે કર્મની સિદ્ધિ મનુષ્યલોકમાં કહી તેનું શું કારણ ? અને તેમાં પણ તેને કરનાર કોણુ છે ? ” એવી શંકા અર્જુનને થતાં ભગવાન કહે છે:

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

पदच्छेदः—चातुर्वर्ण्यम्, मया, सृष्टम्, गुणकर्मविभागशः,  
तस्य, कर्तारम्, अपि, माम्, विद्धि, अकर्तारम्, अव्ययम्.

वृत्पत्तिसमासाः—चतुर्णां वर्णानां समूहः इति चातुर्वर्ण्यम्,  
वा चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । गुणाश्च कर्माणि च गुणकर्माणि,  
तेषां विभागः गुणकर्मविभागः, तस्मात् गुणकर्मविभागशः । करोति इति  
कर्ता, न कर्ता अकर्ता, तम् अकर्तारम् । न विद्यते व्ययः यस्य सः  
अव्ययः, तम् अव्ययम् ।

अन्वय अने अर्थः—गुणकर्मविभागशः गुण अने  
कर्मना विभाग प्रमाणे, मया मे, चातुर्वर्ण्यम् ( ब्राह्मण, क्षत्रिय,  
वैश्य अने शूद्र ये ) चार वर्ण, सृष्टम् स्रज्यां छे, तस्य तेना,  
कर्तारम् कर्ता, अपि छतां पणु, अकर्तारम् अकर्ता, (अने) अव्ययम्  
अविनाशी, ( अयेवा ) माम् मने, विद्धि तुं ज्ञणु.

सावार्थः—गुण\* अने कर्मना विभाग प्रमाणे ब्राह्मण,  
क्षत्रिय, वैश्य अने शूद्र ये चार वर्णों मे स्रज्यां छे अने तेना हुं  
कर्ता होवा छतां पणु मने अकर्ता अने अविनाशी तुं ज्ञणु. १३.

\* गुणकर्मविभागशः अटले रत्नेगुणमिश्रित सत्त्वगुणप्रधान ब्राह्मण अने  
शमदमादि तेनां कर्म, सत्त्वगुणमिश्रित रत्नेगुणप्रधान क्षत्रिय अने प्रज्जनुं  
रक्षण, शौच वगेरे तेनां कर्म, तमोगुणमिश्रित रत्नेगुणप्रधान वैश्य अने वृषि,  
गोरक्षण वगेरे तेनां कर्म तथा रत्नेगुणमिश्रित तमोगुणप्रधान शूद्र अने त्रि-  
वर्णनी सेवा ये येनुं कर्म, ये प्रमाणे गुण-कर्मना विभागथी ब्राह्मणादि वर्णनी  
वृत्पत्ति शास्त्रमां मानवामां आवेदी छे.

અવતરણિકા:—“કર્મેભિઃ મને ખાસ કર્તા માનવામાં આવે છે, છતાં પણ અકર્તા જાણવામાં શું કારણ છે ?” તે અર્જુન પ્રત્યે ભગવાન કહે છે:

ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ॥

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते॥૧૪॥

પદચ્છેદ:—ન, મામ્, કર્માણિ, લિમ્પન્તિ, ન, મે, કર્મફલે, સ્પૃહા, ઇતિ, મામ્, યઃ, અભિજાનાતિ, કર્મભિઃ, ન, સઃ, બધ્યતે.

વૃત્પત્તિસમાસા:—કર્મણાં ફલમ્ કર્મફલમ્, તસ્મિન્ કર્મ-ફલે । અભિતઃ જાનાતિ ઇતિ અભિજાનાતિ ।

અન્વય અને અર્થ:—મામ્ મને, કર્માણિ કર્મો, ન, લિમ્પન્તિ લિપ્ત કરતાં નથી, ( તેમ ) મે મને, કર્મફલે કર્મના ફલમાં, સ્પૃહા ઇચ્છા, ન નથી, ઇતિ એ પ્રમાણે, યઃ જે, મામ્ મને, અભિજાનાતિ સર્વથા જાણે છે, સઃ તે, કર્મભિઃ કર્મો વડે, ન, બધ્યતે બંધાતો નથી.

ભાવાર્થ:—‘મને કર્મો લેપ કરતાં નથી એટલે હું કર્મમાં કદી પણ આસક્ત થતો નથી તેમજ મને કર્મનાં ફલોમાં ઇચ્છા પણ નથી,’ એ પ્રમાણે જે મને સર્વ પ્રકારે જાણે છે તે કર્મો વડે બંધાતો નથી. અર્થાત્ મને કર્મોમાં નિર્લેપ સમજનારને પણ તેવું જ્ઞાન થતું હોવાથી તે તેમાં આસક્ત થતો નથી. ૧૪.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે ‘ઉપરોક્ત જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરનારને સંસાર નથી’ એમ મુમુક્ષુઓને દૃષ્ટાંતથી સમજાવી અર્જુનને પણ તે પ્રમાણે કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપતાં ભગવાન કહે છે:



एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

पदच्छेदः—एवम्, ज्ञात्वा, कृतम्, कर्म, पूर्वैः, अपि, मुमुक्षुभिः, कुरु, कर्म, एव, तस्मात्, त्वम्, पूर्वैः, पूर्वतरम्, कृतम्.

वृत्पत्तिसमासाः—आत्मानं मोक्तुं इच्छवः मुमुक्षवः, तैः मुमुक्षुभिः । अतिशयेन पूर्वम् इति पूर्वतरम्, तत् ।

अन्वय અને અર્થઃ—एवम् ( हुं कर्ता नथी अने मने कर्मनां इलमां स्पृहा नथी ) એ પ્રમાણે, જ્ઞાત્વા જાણીને, પૂર્વેઃ પહેલાંના, મુમુક્ષુભિઃ મુમુક્ષુઓએ, અપિ પણ, કર્મ કર્મ, કૃતમ્ કર્યું (હતું), તસ્માત્ તેથી, ત્વમ્ તું, (પણ) પૂર્વેઃ પહેલાંનાઓએ, પૂર્વતરમ્ અત્યંત પહેલાં, કૃતમ્ કરેલા, કર્મ કર્મને, એવ જ, કુરુ કર.

ભાવાર્થઃ—“હું કર્તા નથી અને મને કર્મનાં ફલમાં સ્પૃહા નથી” એ પ્રમાણે જાણીને જ પૂર્વના મુમુક્ષુઓએ પણ કર્મ કર્યું હતું અને તેથી તું પણ તારા પૂર્વજ્ઞેએ પહેલામાં પહેલું જે કર્મનું આચરણ કર્યું છે તે કર્મનું જ આચરણ કર. અર્થાત્ તે પ્રમાણે અત્યારે તું યુદ્ધ કર અને સ્પૃહારહિત કરવામાં આવતા એ કર્મથી તને કંઈ પણ બંધન થવાનું નથી એમ તું માન. ૧૫.

અવતરણિકાઃ—“કર્મ કરવાં આવશ્યક છે, છતાં પણ એકને જોઈ ખીલ્લએ કરવું એવી અંધપરંપરાથી કર્મો ન કરવાં,” પણ “જ્ઞાત્વા કર્માણિ કુર્વાતિ-જાણીને-સમજીને કર્મો કરવાં” એ વચન પ્રમાણે કર્મના સંબંધમાં કંઈ વિશેષ જણાવવાની ઇચ્છાથી ભગવાન અર્જુનને કહે છે:

કિં કર્મ કિમકર્મેતિ કવયોऽપ્યત્ર મોહિતાઃ ॥

તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વા મોક્ષ્યસેऽશુભાત્ ॥૧૬॥

પદચ્છેદઃ—કિમ્, કર્મ, કિમ્, અકર્મ, ઇતિ, કવયઃ, અપિ, અત્ર, મોહિતાઃ, તત્, તે, કર્મ, પ્રવક્ષ્યામિ, યત્, જ્ઞાત્વા, મોક્ષ્યસે, અશુભાત્.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—ન કર્મ અકર્મ । કવન્તે ઇતિ કવયઃ । પ્રકર્ષેણ વક્ષ્યામિ ઇતિ પ્રવક્ષ્યામિ । ન શુભમ્ અશુભમ્, તસ્માત્ અશુભાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કિમ્ શું, કર્મ કર્મ, (અને) કિમ્ શું, અકર્મ ન કરવા યોગ્ય છે, ઇતિ એ પ્રમાણે, કવયઃ બુદ્ધિમાન્ પુરુષો, અપિ પણ, અત્ર એ વિષયમાં, મોહિતાઃ મુઝાઈ ગએલા છે, તત્ તેથી, તે તને, કર્મ કર્મ અને અકર્મ, પ્રવક્ષ્યામિ કહીશ કે, યત્ જે, જ્ઞાત્વા જાણીને, અશુભાત્ અશુભ-દુઃખ એવા સંસારથી, મોક્ષ્યસે તું મુક્ત થઈશ.

ભાવાર્થઃ—‘કર્મ એટલે શું કરવા યોગ્ય છે અને અકર્મ એટલે શું ન કરવા યોગ્ય છે,’ એ પ્રમાણે એ વિષયમાં બુદ્ધિમાન્ પુરુષો પણ મુઝાઈને નિર્ણય કરવા અસમર્થ થયા છે, તેથી કર્મ અને અકર્મનો શો નિર્ણય છે તે હું તને સારી રીતે કહીશ, કે જે જાણીને તું અશુભ એવા સંસારનાં બંધનોથી મુક્ત થઈશ. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—“દેહાદિકના વ્યાપારરૂપ ક્રિયા તે કર્મ અને અવ્યાપારરૂપ ક્રિયા તે અકર્મ એ પ્રમાણે તું જાણીશ નહિ, પણ તેમાં શું જાણવું જોઈએ તે સાંભળ” એમ જણાવતા ભગવાન્ કહે છે:

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ॥

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ ૧૭ ॥

પદ્ધ્વેદઃ—કર્મણઃ, હિ, અપિ, બોદ્ધવ્યમ્, બોદ્ધવ્યમ્, ચ, વિકર્મણઃ, અકર્મણઃ, ચ, બોદ્ધવ્યમ્, ગહના, કર્મણઃ, ગતિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બોધિતું યોગ્યમ્ બોદ્ધવ્યમ્ । વિગતં દૂરં-ગતં—શાસ્ત્રવિહિતાત્ નિષિદ્ધં કર્મં ઇતિ વિકર્મ, તસ્માત્ વિકર્મણઃ । ન કર્મં અકર્મ, તસ્માત્ અકર્મણઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—હિ કારણુ કે, કર્મણઃ, કર્મનું તત્ત્વ, બોદ્ધવ્યમ્ બાણુવા યોગ્ય છે, ચ અને, વિકર્મણઃ સકામકર્મનું તત્ત્વ, અપિ પણ, બોદ્ધવ્યમ્ બાણુવા લાયક છે, ચ અને, અકર્મણઃ નિષ્કામકર્મનું તત્ત્વ, ( પણ ) બોદ્ધવ્યમ્ બાણુવા લાયક છે, ( કારણુ કે ) કર્મણઃ કર્મની, ગતિઃ ગતિ, ગહના ગહન છે.

૧ કર્માકર્મવિકર્મમર્મ સુધિયા બોદ્ધવ્યમેવાદિતઃ ।

કર્મ સ્યાદ્વિધિપૂર્વકં તુ મનસા સર્વેન્દ્રિયવ્યાપૃતિઃ ॥

તદ્દ્વેદ્યા સફલં ફલેન રહિતં ત્વાદ્યં વિકર્મં સ્મૃતં ।

બંધાદન્યદકર્મ શુદ્ધિકરણાન્નૈષ્કર્મ્યતામાગતમ્ ॥ ટિપ્પણિકાયામ્ ॥

બુદ્ધિમાન પુરુષ પ્રથમથી જ કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મનો મર્મ બાણુવો બેઈએ. તેમાં વિધિપૂર્વક યથાશાસ્ત્ર મનવડે જ્ઞાન અને કર્મ ઈન્દ્રિયાનો વ્યાપાર-સ્નાન, સંધ્યાદિ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ તે કર્મ કહેવાય છે. તે સફલ-સકામ અને ફલરહિત-નિષ્કામ એમ બે પ્રકારનું છે. તેમાં આદિ-પહેલું-સફળ-સકામ તે સ્વર્ગાદિ પ્રાપ્તિ માટેના સંકલ્પથી થતું હોવાથી બંધનરૂપ છે માટે તે વિકર્મ-વિનશ્વર ફળવાળું-કહેવાય છે અને બીજું ફળરહિત-નિષ્કામ એટલે જેમાં સંકલ્પ અદ્યાર્પણ-વૃત્તિથી છે પણ કામના-ફળની પ્રાપ્તિની વૃત્તિથી નથી એટલે જે બંધનકારક નથી તે અંતઃ-કરણની શુદ્ધિ કરતાં હોવાથી અકર્મ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—કારણ કે કર્મ એટલે શું કરવા યોગ્ય છે એ કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા યોગ્ય છે, અને વિકર્મ એટલે સકામ-કૃષ્ણની ઇચ્છાથી કરેલા કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા લાયક છે, તેમજ નિષ્કામ વૃત્તિથી કરેલા કર્મનું-અકર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવા લાયક છે. એ પ્રમાણે એ કર્મની એટલે કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ ત્રણેની ગતિ ગહન-અકલિત-ન જાણી શકાય તેવી ગૂઠ છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે ‘ કર્મ, વિકર્મ તથા અકર્મનાં તત્ત્વ અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે,’ એમ કહીને ભગવાન હવે તે તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે છે:

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्येदકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ॥

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥૧૮॥

પદચ્છેદ:—કર્મણિ, અકર્મ, યઃ, પश्यેત્, અકર્મણિ, ચ, કર્મ, યઃ, સઃ, બુદ્ધિમાન્, મનુષ્યેષુ, સઃ, યુક્તઃ, કૃત્સ્નકર્મકૃત્.

વૃત્પત્તિસમાસા:—ક્રિયતે इति કર્મ, તસ્મિન્ કર્મણિ । ન કર્મ અકર્મ, તસ્મિન્ અકર્મણિ । બુદ્ધિઃ અસ્ય અસ્તીતિ બુદ્ધિમાન્ । કૃત્સ્નં કર્મ કૃન્તતિ છિન્તીતિ કૃત્સ્નકર્મકૃત્, અથવા કૃત્સ્નં કર્મ કરોતીતિ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, કર્મણિ કર્મમાં, અકર્મ અકર્મ-કર્મભાવ-કામ્યકર્મને, પश्यેત્ જુએ, ચ અને, યઃ જે, અકર્મણિ અકર્મ-કર્તા આત્માથી બધું તંત્ર ચાલે છે તેથી જેમ પ્રવૃત્તિમાં તેમજ નિવૃત્તિરૂપ કર્મના અભાવ-માં, કર્મ કર્મને (જુએ છે,) સઃ તે, મનુષ્યેષુ મનુષ્યોમાં, બુદ્ધિમાન્ બુદ્ધિમાન્, સઃ તે, યુક્તઃ યોગી, (અને તેજ) કૃત્સ્નકર્મકૃત્ સર્વ કર્મો કરનાર અથવા સર્વ કર્મોનાં બંધનોને છેદનાર છે.

**ભાવાર્થ:—**જે પુરુષ દેહના વ્યાપારાદિ કર્મમાં કર્તૃત્વાભિમાન ન રાખી કર્મનો અભાવ જુએ, અને જે પુરુષ કર્તા-આત્માથી બધું તંત્ર ચાલે છે તેથી જેમ પ્રવૃત્તિમાં તેમજ નિવૃત્તિ-કર્મના અભાવ-માં કર્મ જુએ છે તેજ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન, તેજ યોગી અને તેજ બધાં કર્મોનો કરનાર અથવા કર્મોનાં બંધનોનો છેદનાર છે. અર્થાત્ જે કર્માકર્મનો વિવેક બરાબર સમજે છે તેજ સંસારનાં બંધન તોડી પરમ ગતિને પામી શકે છે. ૧૮.

**અવતરણિકા:—**‘પરમાર્થ દષ્ટિવાળાઓ, કર્તાપણના અભિમાનથી રહિત હોવાને લક્ષને કર્મથી વિમ્ન થતા નથી, અને તેમને જ ‘પંડિત’ એટલે જ્ઞાની કહેવામાં આવે છે,’ તે વાત બજવાન જણાવે છે:

**यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥**

**ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ૧૯ ॥**

**પદ્ધેદ:—**યસ્ય, સર્વે, સમારંભાઃ, કામસંકલ્પવર્જિતાઃ, જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્, તમ્, આહુઃ, પણ્ડિતમ્, બુધાઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**સમારંભ્યન્તે ઇતિ સમારંભાઃ । કામ્યતે ઇતિ કામઃ, સમ્યક્ કલ્પ્યતે અનેન ઇતિ સંકલ્પઃ, કામશ્ચ સંકલ્પશ્ચ કામસંકલ્પૌ, તામ્યાં વર્જિતાઃ ઇતિ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ । જ્ઞાનમ્ એવ અગ્નિઃ જ્ઞાનાગ્નિઃ, જ્ઞાનાગ્નિના દગ્ધાનિ કર્માણિ યસ્ય સઃ જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્મા, તમ્ જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણમ્ । પણ્ડા બ્રહ્માકારા અંતઃકરણવૃત્તિઃ—બુદ્ધિઃ યસ્ય સઃ પણ્ડિતઃ, તમ્ પણ્ડિતમ્ । બોધન્તિ તે બુધાઃ ।

**અન્વય અને અર્થ:—**યસ્ય જે પુરુષનાં, સર્વે બધાં, સમારંભાઃ કર્મો, કામસંકલ્પવર્જિતાઃ કામ અને તેનાથી ઉત્પન્ન

થતાં કારણો તેમજ 'હું આ કરું છું' એવા સંકલ્પરૂપ અભિમાનથી રહિત હોય છે, તમ્ તેને, બુધાઃ બ્રહ્મને જાણનારાઓ, જ્ઞાનાન્નિ-  
દગ્ધકર્માણમ્ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે જેનાં શુભાશુભ લક્ષણવાળાં  
કર્મો ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ હોવાથી બળી ગયાં છે એવો, પण्डितम्  
તત્ત્વદર્શી પંડિત, આહુઃ કહે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષનાં બધાં કર્મો, કામ, ક્લેશની ઇચ્છા  
અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં કારણો તથા 'હું આ કરું છું' એવા  
અભિમાનથી રહિત હોય છે, તથા જેનાં શુભાશુભ કર્મો બધાં  
જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ હોવાથી બળી ગયાં છે,  
એટલે કે જે જ્ઞાની થયા પછી પણ માત્ર ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથીજ નિર-  
પેક્ષ કર્મ કરે છે તેને જ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તત્ત્વદર્શી પંડિત કહે છે. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—“જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે કર્મો ભસ્મીભૂત થઈ ગયા  
પછી એટલે નાશ પામ્યા પછી જ્ઞાનીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીનું કર્મ પણ  
અકર્મમાં મળી જાય છે, અને જ્ઞાની નિર્લિપ્તજ મનાય છે,” એ વાત દર્શાવતાં  
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રસ્તુતનો વિસ્તાર કરે છે:

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસદ્ગ્નં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ॥

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોऽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

૧ યમાનભિક્ષણં સેવેન્નિયમાન્મત્પરસ્ત્યજેત્ ।

જિજ્ઞાસાર્યાં સંપ્રવૃત્તો નાદ્વિયેત્કર્મચોદનામ્ ॥ સ્મૃતિઃ ॥

જાણવાની—જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છામાં પ્રવૃત્ત થતાં મારામાં જ તત્પર રહી  
પુરુષે પ્રતિક્ષણ યમોનું સેવન કરવું અને નિયમોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, તથા—કર્મ-  
સંબંધી પ્રેરણાઓનો આદર જ કરવો નહિ.

કૌર્પીનયુગલં વાસઃ કંથાં શીતનિવારિણીમ્ ।

પાદુકે ચાપિ ગૃહ્ણીયાત્કુર્યાન્નાન્યસ્ય સંગ્રહઃ ॥

જે લંગોટી, એક વસ્ત્ર, શીત નિવારણ માટે ગોદડી અને જે પાદુકાઓ લેવી.  
પરંતુ બાકી કોઈ વસ્તુનો સંગ્રહ કરવો નહિ.



**પદ્મચેદ્:**—ત્યક્ત્વા, કર્મફલાસદ્ગમ્, નિત્યતૃપ્તઃ, નિરાશ્રયઃ, કર્મણિ, અભિપ્રવૃત્તઃ, અપિ, ન, એવ, કિંચિત્, કરોતિ, સઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—આસજ્યન્તે પ્રાણિનઃ અનેન ઇતિ આસદ્ગઃ, કર્મણાં ફલમ્ ઇતિ કર્મફલમ્, કર્મફલે આસદ્ગઃ ઇતિ કર્મફલાસંગઃ, તમ્ કર્મફલાસંગમ્ । નિત્યેન નિજાનન્દેન તૃપ્તઃ ઇતિ નિત્યતૃપ્તઃ । નિર્ગતઃ આશ્રયઃ યસ્ય સઃ નિરાશ્રયઃ । અભિતઃ પ્રવૃત્તઃ ઇતિ અભિપ્રવૃત્તઃ ।

**અન્વય અને અર્થ:**—કર્મફલાસદ્ગમ્ કર્મનાં ક્ષેત્રાની આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને, નિત્યતૃપ્તઃ પોતાના નિત્ય આનંદથી સદા સંતુષ્ટ, નિરાશ્રયઃ યોગ અને ક્ષેમને માટે કોઈ પણ આશ્રયની ઈચ્છા ન રાખનારો, સઃ તે પુરુષ, કર્મણિ સ્વાભાવિક વિહિત કર્મોમાં, અભિપ્રવૃત્તઃ પ્રવૃત્ત હોય, અપિ છતાં પણ, કિંચિત્ કંઈ, એવ પણ, ન, કરોતિ કરતો નથી.

**ભાવાર્થ:**—જે પુરુષ કર્મોનાં ક્ષેત્રોમાં આસક્તિ છોડી દઈને પોતાના નિત્ય એવા બ્રહ્મના આનંદથી જ સદા સંતુષ્ટ રહે છે અને યોગક્ષેમને માટે કોઈનો પણ આશ્રય કરતો નથી તે પુરુષ સ્વાભાવિક રીતે શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો હોવા છતાં પણ કંઈ કરતો નથી. અર્થાત્ તે કર્મ કરવા છતાં પણ નિષ્કામ-વૃત્તિથી કરતો હોવાથી તે કર્મનાં બંધનથી લેપાતો નથી. ૨૦.

**અવતરણિકા:**—“એ રીતે કર્મ કરવું એ ગૌણ છે, અને અકર્મ મુખ્ય છે એમ જાણીને કર્મ ન કરવાં એજ શ્રેષ્ઠ છે” એવી વખતે શંકા થાય તો તે દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘કર્મ કરવા છતાં પણ બંધનકારક ન થાય’ તે માર્ગનું દર્શન કરાવતા કહે છે:

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

पदच्छेदः—निराशीः, यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहः, शारीरम्, केवलम्, कर्म, कुर्वन्, न, आप्नोति, किल्बिषम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—निर्गताः आशिषः कामनाः यस्मात् सः निराशीः । चित्तं च आत्मा च चित्तात्मानौ, यतौ चित्तात्मानौ यस्य सः यतचित्तात्मा । सर्वे च ते परिग्रहाश्च सर्वपरिग्रहाः, त्यक्ताः सर्वपरिग्रहाः येन सः त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शरीरस्य इदम् शारीरम्, तत् ।

अन्वय अने अर्थः—निराशीः अधी कामनाओथी रहित, यतचित्तात्मा चित्त अने शरीर जेना वशमां छे तेवो, (अने) त्यक्तसर्वपरिग्रहः सधणी जतनो संग्रह जेणे छोडी दीधो. छे तेवो ( पुरुष ), केवलम् केवण, शारीरम् शरीरनिवृत्त्यर्थ, कर्म कर्म, कुर्वन् करतो थके, किल्बिषम् संसारना कलेशरुपी पापने, न, आप्नोति पाभतो नथी.

भावार्थः—सर्व जतनी कामनाओथी रहित, चित्त तथा शरीर जेना वशमां छे तथा अधी जतनो संग्रह जेणे छोडी दीधो छे ओवो पुरुष शरीरनिवृत्तिने माटे जे आवश्यक कर्मां करे छे, तेनाथी ते संसारना कलेशोने पाभतो नथी. अर्थात् वरुणश्रमधर्म प्रमाणे आवश्यक कर्म निष्काम वृत्तिथी भरणु पर्यंत करवामां

१ मधु मांसं च मद्यं च तांबूलं तैलमौषधम् ।

त्याज्यान्यष्टौ यतेर्दूरान् तथा कान्ता च काञ्चनम् ॥

मद्य मांस, मद्य-द्वार. तांबूल, तैल. औषध-दवा, स्त्री अने सोनुं-धन ओ आठ वस्तुओ यतिओ दूरथी न त्यागवानी छे.

આવે તો પણ તેનો કર્તા નિર્લેપ તથા નિર્વિકારી રહે છે અને પરમાર્થમાં પાપપુણ્યથી રહિત થઈ પરમ ગતિને પામે છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—“જેણે સર્વ સંગ્રહ છોડી દીધો છે તેવાથી કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવા માટેની ચિંતની વ્યગ્રતાથી, ધનથી જ સાધ્ય થઈ શકે તેવાં અગ્નિહોત્રાદિક કાર્યો કેવી રીતે થઈ શકે?” એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન કહે છે:

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ॥

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવધ્યતે ॥૨૨॥

પદ્ધ્નેદઃ—યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ, દ્વન્દ્વાતીતઃ, વિમત્સરઃ, સમઃ, સિદ્ધૌ, અસિદ્ધૌ, ચ, કૃત્વા, અપિ, ન, નિવધ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યાવતી ઇચ્છા ઇતિ યદૃચ્છા, અથવા ઇચ્છાં વિનૈવ યેન કેનચિદપિ પ્રેરિતા મોગાસિઃ યદૃચ્છા, લભ્યતે ઇતિ લાભઃ, યદૃચ્છયા લાભઃ યદૃચ્છાલાભઃ, તેન સંતુષ્ટઃ ઇતિ યદૃચ્છાલાભ-સંતુષ્ટઃ । દ્વન્દ્વાનિ ક્ષુત્પિપાસાશીતોષ્ણવર્ષાદાનિ, તૈઃ અતીતઃ—અતિક્રાન્તઃ ઇતિ દ્વન્દ્વાતીતઃ । વિગતઃ મત્સરઃ યસ્માત્ સઃ વિમત્સરઃ । ન સિદ્ધિઃ અસિદ્ધિઃ, તસ્યામ્ અસિદ્ધૌ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટઃ અનાયાસે જે લાભ થાય તેથી સંતુષ્ટ, દ્વન્દ્વાતીતઃ ટાઠ, તડકો, હર્ષ, શોક, ઈત્યાદિની અસરથી રહિત, વિમત્સરઃ ઈર્ષ્યા વિનાનો, ( અને ) સિદ્ધૌ સિદ્ધિમાં, ચ અને, અસિદ્ધૌ અસિદ્ધિમાં, સમઃ સમાન હોય, (તેવો પુરુષ) કૃત્વા કર્મ કરીને, અપિ પણ, (તેમાં) ન, નિવધ્યતે બંધાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—અનાયાસે જે કાંઈ મળે તેથી સંતુષ્ટ, હર્ષ-શોક વગેરેનાં દ્વન્દ્વેથી રહિત, ઈર્ષ્યા વિનાનો તેમજ કાર્યની

પરિપૂર્ણતા કે અપૂર્ણતામાં હર્ષશોકરહિત-સમાનદષ્ટિવાળો હોય તેવો પુરુષ કર્મો કરીને પણ બંધનમાં આવતો નથી. અર્થાત્ તે કર્મના ફલમાં તદ્દન નિરપેક્ષ હોવાથી કર્મ તેને બંધનકારક થતાં નથી. ૨૨.

અવતરણિકા:—“ત્યક્ત્વા કર્મફલાસક્તમ્” ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકથી “અહ્મવિત્ કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ અહંભાવથી વિમુક્ત અને નિરપેક્ષ કર્મ કરતો હોવાથી તે કર્મ કરતો નથી, અને તેથી તેને કંઈ કર્મનાં બંધનો બાધ કરતાં નથી.” એમ કહેવામાં આવ્યું, તો શું તે જ્ઞાનવડે કર્મોની ફલ આપવાની શક્તિ છે તેનો અટકાવ કરે છે ? અથવા તો પરંપરાથી ચાલતા આવેલા કર્મનો તદ્દનજ ઉચ્છેદ કરે છે ? એ બેમાંના કયા આચરણથી કર્મબંધ થતો નથી ?” એવી અર્જુનની શંકાના નિવારણમાં પ્રથમ કારણથી મુક્ત થયેલાની ફરીને સંસારમાં પ્રવૃત્તિ થાય એ સહજ છે, એમ સમજીને બીજા કારણનું ભગવાન સમાધાન કરે છે:

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ॥

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—ગતસંગસ્ય, મુક્તસ્ય, જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ, યજ્ઞાય, આચરતઃ, કર્મ, સમગ્રમ્, પ્રવિલીયતે.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—ગતઃ સંગઃ યસ્ય સઃ ગતસંગઃ, તસ્ય ગતસંગસ્ય । જ્ઞાયતે પરમં બ્રહ્મ અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, જ્ઞાનેન અવસ્થિતં ચેતઃ યસ્ય સઃ જ્ઞાનાવસ્થિતચેતાઃ, તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ । ઈજ્યતે પૂજ્યતે સર્વેષામીશ્વરઃ અનેન ઇતિ યજ્ઞઃ, તસ્મૈ યજ્ઞાય । આ સમન્તાત્ ચરતીતિ આચરન્, તસ્ય આચરતઃ । ક્રિયતે ઇતિ કર્મ । પ્રકર્ષેણ વિલીયતે ઇતિ પ્રવિલીયતે ।

**અન્વય અને અર્થ:**—ગતસક્કસ્ય રાગદ્વેષાદિ દોષોથી રહિત હોય તેવાનું, મુક્તસ્ય મુક્ત થયેલાનું, જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ જ્ઞાન વડે જેનું ચિત્ત સ્થિર થયેલું છે તેવાનું, ( અને ) યજ્ઞાય યજ્ઞને માટે, આચરતઃ આચરણ કરનારનું, સમગ્રમ્ બધું, કર્મ કર્મ, પ્રવિલીયતે અત્યંત લય પામી જાય છે.

**ભાવાર્થ:**—રાગદ્વેષાદિ દોષોથી રહિત જે પુરુષ હોય તેવા મુક્તસ્વભાવવાળાનું, જ્ઞાનવડે જેનું ચિત્ત સ્થિર થયેલું છે તેવાનું તેમજ યજ્ઞને અર્થે કર્મ કરનાર જે પુરુષ છે તેનું સઘળું કર્મ અત્યંત લય-નાશ પામી જાય છે. અર્થાત્ તેવો પુરુષ કર્મ કરે કે ન કરે તે પણ તેને કર્મ સાથે સંબંધ ન હોવાથી તે સંસારમાં બંધન પામતો નથી, કેમકે તેનાં કર્મોનો તદ્દન ઉચ્છેદ થયેલો હોય છે. ૨૩.

**અવતરણિકા:**—“કર્મ બહુધા ફલને આપ્યા સિવાય રહેતાં નથી તે ક્ષેત્રમાં કર્મો કોઈપણ જાતના ફલને આપ્યા સિવાય જ કેમ નિવૃત્ત થાય છે?” એવી શંકાના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ “અહ્મના સમ્યક્ બોધથી પ્રાણિને કર્મના કારણનો નાશ થઈ જાય છે. અર્થાત્ અહ્મદૃષ્ટિથી કર્મો, કર્મો, ભોક્તા, ભોગ્ય ત્યાદિભેદો આત્મસ્વરૂપ-અહ્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે” તે કહે છે.

**ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥**

**ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥**

**પદચ્છેદ:**—બ્રહ્મ, અર્પણમ્, બ્રહ્મ, હવિઃ, બ્રહ્માગ્નૌ, બ્રહ્મણા, હુતમ્, બ્રહ્મ, એવ, તેન, ગન્તવ્યમ્, બ્રહ્મકર્મસમાધિના.

**વૃત્પાત્તિસમાસા:**—અર્પ્યતે અનેન ઇતિ અર્પણમ્ । બ્રહ્મ એવ અગ્નિઃ બ્રહ્માગ્નિઃ, તસ્મિન્ બ્રહ્માગ્નૌ । ગન્તું યોગ્યમ્ ગન્તવ્યમ્ । બ્રહ્મ એવ કર્મ ઇતિ બ્રહ્મકર્મ, બ્રહ્મકર્મણિ સમાધિઃ બ્રહ્મકર્મસમાધિઃ, તેન બ્રહ્મકર્મસમાધિના ।



અન્યથ અને અર્થ:—અર્પણમ્ જેના વડે અર્પણ થાય છે તે સાધન, બ્રહ્મ બ્રહ્મ ( છે ), હવિઃ ( ધી વિગેરે ) હુતદ્રવ્ય, બ્રહ્મ બ્રહ્મ ( છે ), બ્રહ્મામૌ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં, બ્રહ્મણા બ્રહ્મ ( રૂપ કર્તા ) વડે, હુતમ્ ( કરવામાં આવેલી ) હવનક્રિયા પણ, બ્રહ્મ બ્રહ્મ છે, (અને) બ્રહ્મકર્મસમાધિના બ્રહ્મરૂપી કર્મમાંજ જેનું ચિત્ત એકાગ્ર છે એવા, તેન તે બ્રહ્મવેતા વડે, બ્રહ્મ બ્રહ્મ, એવ જ, ગન્તવ્યઃ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ( છે ).

ભાવાર્થ:—જેના વડે અગ્નિમાં આહૂતિ આપવામાં આવે છે એવા સુક્સુવાદિ તે બ્રહ્મ છે, ધી વિગેરે હુવિદ્રવ્ય બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં કર્તારૂપ બ્રહ્મવડે કરાતી હવનક્રિયા પણ બ્રહ્મ છે, એટલે અગ્નિ, કર્તા અને હવનક્રિયા એ ત્રણે પણ બ્રહ્મ છે; તેમ કર્મપણુ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેને પણ બ્રહ્મ સમજી તેમાં જ જેનું ચિત્ત એકાગ્ર હોય છે તેવા બ્રહ્મવેતા પુરુષ વડે જે ક્ષલ-રૂપે જવા લાયક સ્થળ છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમય પુરુષને કર્મ કે કર્મનું ક્ષલ વગેરે કંઈપણુ ભિન્ન ન હોવાથી તેને બ્રહ્મ સિવાય બીજું કર્મનું ક્ષલ છે જ નહિ. ૨૪.

અવતરણિકા:—‘સમ્યક્દર્શન-પૂર્ણબ્રહ્મનું આ પ્રમાણે યજ્ઞત્વ સંપાદન કરી તેની પ્રશંસામાં બીજા પણ ભિન્ન ભિન્ન યજ્ઞાની ભિન્ન ભિન્ન પુરુષો ઉપાસના કરીને ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ગતિને પામનારા હોય છે તે કહેવાને માટે બીજા યજ્ઞાનું પણ ભગવાન વર્ણન કરે છે:

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ॥

બ્રહ્મામાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહતિ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદ:—દૈવમ્, એવ, અપરે, યજ્ઞમ્, યોગિનઃ, પર્યુ-પાસતે, બ્રહ્મામૌ, અપરે, યજ્ઞમ્, યજ્ઞેન, એવ, ઉપજુહતિ.



**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**દેવા इन्द्रवरुणादयः इज्यन्ते यस्मिन् सः  
 દૈવઃ, તમ્ દૈવમ્ । યોગઃ કર્મલક્ષણઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ । પરિતઃ  
 ઉપાસતે અનુતિષ્ઠન્તિ इति पर्युपासते । ब्रह्म एव अग्निः इति ब्रह्माग्निः,  
 તસ્મિન્ બ્રહ્માગ્નૌ ।

**અન્યથ અને અર્થઃ—**અપરે બીજા, યોગિનઃ કર્મયો-  
 ગીઓ, દૈવમ્ અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતા, યજ્ઞમ્  
 યજ્ઞને, એવ જ, પર્યુપાસતે ઉપાસે છે, (જ્યારે) અપરે બીજા  
 જ્ઞાનયોગીઓ, યજ્ઞેન (બ્રહ્મરૂપ) યજ્ઞ વડે, એવ જ, યજ્ઞમ્  
 (યજ્ઞરૂપ જીવાત્માને બ્રહ્મ સમજીને) યજ્ઞને, બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મરૂપી  
 અગ્નિમાં, ઉપજુહ્વતિ હોમે છે.

**ભાવાર્થઃ—**બીજા કર્મયોગીઓ જ્યોતિષ્ટોમ તથા અગ્નિ-  
 ષ્ટોમ વગેરે અનેક યજ્ઞોનું અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને અનુષ્ઠાન કરે  
 છે, જ્યારે બીજા જ્ઞાનયોગીઓ બ્રહ્મરૂપ યજ્ઞ વડે જ યજ્ઞને એટલે  
 યજ્ઞરૂપ જીવાત્માને બ્રહ્મસ્વરૂપ સમજીને બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં હોમે  
 છે. અર્થાત્ કર્મયોગીઓ કર્મયજ્ઞને કરે છે જ્યારે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાન-  
 યજ્ઞ કરે છે, અને તે યજ્ઞાથી પોતપોતાની સિદ્ધિ મેળવે છે. ૨૫.

**અવતરણિકાઃ—**હવે બીજાપણુ ક્રેલાક વિશેષ યજ્ઞોનો વિસ્તાર  
 ભગવાન કહે છે:

શ્રોત્રાદીનીંદ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહ્વતિ ॥

શબ્દાદીન્વિષયાનન્યં ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહ્વતિ ॥ ૨૬ ॥

**પદચ્છેદઃ—**શ્રોત્રાદીની, ઇન્દ્રિયાણિ, અન્યે, સંયમાગ્નિષુ,  
 જુહ્વતિ, શબ્દાદીન, વિષયાન, અન્યે, ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ, જુહ્વતિ.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ**—શૃણોતિ અનેન इति श्रोत्रम्, श्रोत्रम् आदिर्येषां तानि श्रोत्रादीनि, तानि । इन्द्रेण दुर्जयानि इति इन्द्रियाणि । शब्दः आदिः येषां ते शब्दादयः, तान् शब्दादीन् । इन्द्रियाणि एव अग्नयः इति इन्द्रियाग्नयः, तेषु इन्द्रियाग्निषु ।

**અન્વય અને અર્થઃ**—અન્યે ખીજા કેાઇ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ, શ્રોત્રાદીનિ શ્રોત્ર-કાન છે આદિ જેમાં એવી, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયોને, સંયમાગ્નિષુ સંયમરૂપી અગ્નિઓમાં, जुहति હોમે છે, (અને) અન્યે ખીજા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ, શબ્દાદીન્ શબ્દ જેમાં આદિ છે તેવા, વિષયાન્ વિષયોને, इन्द्रियाग्निषु ઇન્દ્રિયોરૂપી અગ્નિઓમાં, जुहति હોમે છે. અર્થાત્ તેઓ ભોગ સમયે પણ તેઓમાં અનાસક્ત રહે છે.

**ભાવાર્થઃ**—નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરનારા ખીજા કેટલાક યોગીઓ પોતાની કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને સંયમરૂપી અગ્નિઓમાં હોમે છે, તથા ખીજા ગૃહસ્થાશ્રમમાં વર્તનારા કર્મનિષ્ઠ યોગીઓ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોને ઇન્દ્રિયોરૂપી અગ્નિમાં હોમી દે છે. અર્થાત્ તે તે વિષયના ઉપભોગસમયે પણ તેમાં તેઓ આસક્તિરહિત હોય છે. ૨૬.

**અવતરણિકાઃ**—ઉપરોક્ત યજ્ઞોથી પણ વળી વિશિષ્ટ યજ્ઞોનું ચર્ણન કરે છે:

सर्वाण्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

**પદ્મદ્વેદઃ**—સર્વાણિ, इन्द्रियकर्माणि, प्राणकर्माणि, च, अपरे आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**ઇન્દ્રિયાણાં કર્માણિ ઇતિ ઇન્દ્રિયકર્માણિ, તાનિ । પ્રાણન્તિ જીવન્તિ એમિઃ ઇતિ પ્રાણાઃ, પ્રાણાનાં કર્માણિ પ્રાણ-કર્માણિ, તાનિ । સમ્યક્ યમઃ ઇતિ સંયમઃ, આત્મનઃ સંયમઃ ઇતિ આત્મસંયમઃ, આત્મસંયમઃ એવ યોગઃ આત્મસંયમયોગઃ, સ એવ અગ્નિઃ ઇતિ આત્મસંયમયોગાગ્નિઃ, તસ્મિન્ આત્મસંયમયોગાગ્નૌ । જ્ઞાનેન ધ્યેય-વિષયેણ દીપિતઃ પ્રજ્વલિતઃ ઇતિ જ્ઞાનદીપિતઃ, તસ્મિન્ જ્ઞાનદીપિતે ।

**અન્યથ અને અર્થઃ—**અપરે ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીઓ, સર્વાણિ બધાં, ઇન્દ્રિયકર્માણિ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મેણિ, ચ અને, પ્રાણ-કર્માણિ દશ પ્રાણુનાં શ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ ઇત્યાદિ કર્મેણિ, જ્ઞાનદીપિતે ધ્યાન કરવા યોગ્ય વસ્તુના જ્ઞાનવડે પ્રજ્વલિત (એવા), આત્મસંયમયોગાગ્નૌ આત્માને સંયમ કરવારૂપી યોગાગ્નિમાં, જુદ્ધતિ હોમે છે.

**ભાવાર્થઃ—**ધ્યાનનિષ્ઠ યોગીઓ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનાં બધાં કર્મેણિ અને દશ પ્રાણુનાં શ્વાસોચ્છ્વાસાદિ કર્મેણિ, ધ્યેયરૂપી બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે પ્રજ્વલિત થએલા આત્મ-સંયમરૂપી યોગાગ્નિમાં હોમે છે. અર્થાત્ તે તે યોગીઓ પોતાની તે ધ્યાનાદિ અવસ્થામાં તે સર્વ કર્મેણો પોતાના તે સંયમાગ્નિમાં લય કરીને રહે છે, પણ તેમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી. ૨૭.

ઉપર પ્રમાણે પાંચ યજ્ઞોની કુમથી સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે:

૧ દૈવયજ્ઞ—જેમાં અમુક દેવોને ઉદ્દેશીને યજ્ઞ કરવામાં આવે છે તે. (શ્લોક ૨૫ માં છે).

૨ જ્ઞાનયજ્ઞ—યજ્ઞ વડે યજ્ઞને અર્થાત્ આત્માને યજ્ઞ અને યજ્ઞને આત્મા સમજી, આત્મયજ્ઞ વડે આત્માને

આત્મ-અગ્નિમાં હોમવામાં આવે છે તે બ્રહ્મવેતાઓનો જ્ઞાનમય યજ્ઞ. ( ૨લોક ૨૫ માં છે ).

૩ બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ-નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓનો બ્રહ્મચર્ય-ઇન્દ્રિય-સંયમરૂપમહાયજ્ઞ. ( ૨લોક ૨૬ માં છે ).

૪ ગૃહયજ્ઞ-વિષયોમાં નિરાસક્ત રહેવારૂપ ગૃહસ્થા-શ્રમીઓનો ગૃહયજ્ઞ. ( ૨લોક ૨૬ માં છે ).

૫ સમાધિયજ્ઞ-સમષ્ટિ-લિંગશરીરના નાશપૂર્વક ઇન્દ્રિય તથા પ્રાણોનાં કર્મેનો આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં લય કરવારૂપ અત્યંત વિશુદ્ધ સમાધિયજ્ઞ. ( ૨લોક ૨૭ માં છે ).

૧ દૈવયજ્ઞ, ૨ જ્ઞાનયજ્ઞ, ૩ બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ, ૪ ગૃહસ્થોનો ગૃહયજ્ઞ, ૫ સમાધિયજ્ઞ. એ પ્રમાણે આ પાંચ યજ્ઞો કહેવામાં આવેલા છે.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ત્રણ ૨લોક વડે પાંચ યજ્ઞોને કહીને એક ૨લોક વડે બીજા પાંચ યજ્ઞોનું વર્ણન કરે છે:

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ॥

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—દ્રવ્યયજ્ઞાઃ, તપોયજ્ઞાઃ, યોગયજ્ઞાઃ, તથા, અપરે, સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ, ચ, યતયઃ, સંશિતવ્રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દ્રવતિ ચિત્તમ્ અનેન ઇતિ, વા દ્રુઃ ઇવ ઇતિ દ્રવ્યમ્, દ્રવ્યસ્ય ત્યાગઃ ઇતિ દ્રવ્યત્યાગઃ, સઃ એવ યથાશાસ્ત્રં યજ્ઞઃ યેષાં તે દ્રવ્યયજ્ઞાઃ । તપઃ એવ યજ્ઞઃ યેષાં તે તપોયજ્ઞાઃ । યુજ્યતે

આત્મા અનેન ઇતિ યોગઃ, યોગઃ ચિત્તવૃત્તિનિરોધોઽષ્ટાઙ્ગો યજ્ઞઃ યેષાં તે યોગયજ્ઞાઃ । સુષ્ટુ અધ્યયનં યસ્મિન્ સઃ સ્વાધ્યાયઃ, સ્વાધ્યાયશ્ચ જ્ઞાનં ચ સ્વાધ્યાયજ્ઞાને, સ્વાધ્યાયજ્ઞાને એવ યજ્ઞૌ યેષાં તે સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ । યતન્તે ઇતિ યતયઃ । સમ્યક્ શિતાનિ ઇતિ સંશિતાનિ, સંશિતાનિ તીક્ષ્ણીકૃતાનિ અતિદૃઢાનિ વ્રતાનિ યેષાં તે સંશિતવ્રતાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—દ્રવ્યયજ્ઞાઃ દ્રવ્યત્યાગ એજ જેમનો યજ્ઞ છે તેવા, તપોયજ્ઞાઃ કૃત્સ્મૃ-ચાંદ્રાયણાદિ તપરૂપી જેમનો યજ્ઞ છે તેવા, ચ અને, યોગયજ્ઞાઃ ચિત્તવૃત્તિનિરોધપૂર્વક અષ્ટાંગયોગ એજ જેમનો યજ્ઞ છે તેવા, તથા તેમજ, અપરે ધીબ પણ, સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ વેદાભ્યાસ અને જ્ઞાનની ઉપાસના તેજ જેમના યજ્ઞો છે તેવા, (એ) યતયઃ યોગીઓ, સંશિતવ્રતાઃ અત્યંત તીક્ષ્ણવ્રતવાળા છે.

ભાવાર્થઃ—દ્રવ્ય-ધન-સંપત્તિનો સન્માર્ગે વ્યય કરવારૂપ ત્યાગમય યજ્ઞ કરનારાઓનો દ્રવ્યયજ્ઞ, કૃત્સ્મૃ-ચાંદ્રાયણાદિ દુશ્ચર તપો કરવારૂપ જેમનો યજ્ઞ છે તેવાઓનો તપોયજ્ઞ, માનસિક વૃત્તિઓના નિરોધપૂર્વક અષ્ટાંગયોગનું અનુષ્ઠાન કરવાવાળાઓનો યોગયજ્ઞ, વેદાધ્યયનરૂપી યજ્ઞવાળાઓનો સ્વાધ્યાય-યજ્ઞ અને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એપણુ યજ્ઞ છે એમ માનનારાઓનો જ્ઞાનયજ્ઞ, એ પ્રમાણે આ યજ્ઞો કરનાર યોગીઓ તીક્ષ્ણ વ્રતને ધારણુ કરનારા છે. અર્થાત્ એઓ તીક્ષ્ણતાથી એટલે વિદ્ધો આવે તો પણ પોતાના એ વ્રતનો ભંગ ન કરી પોતાની પ્રવૃત્તિ કરનારા છે. ૨૮.

અવતરણિકાઃ—એમ દશ યજ્ઞ કહી હવે પ્રાણાયામ યજ્ઞનું વર્ણન કરતાં ભગવાન કહે છે:

અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં પ્રાણેऽપાનં તથાપરે ॥

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—અપાને, જુહ્વતિ, પ્રાણમ્, પ્રાણે, અપાનમ્, તથા, અપરે, પ્રાણાપાનગતી, રુદ્ધા, પ્રાણાયામપરાયણાઃ.

વ્યુત્પત્તિસ્થાનઃ—અપાનન્તિ જીવન્તિ અનેન ઇતિ અપાનઃ, તસ્મિન્ અપાને । પ્રાણશ્ચ અપાનશ્ચ પ્રાણાપાનૌ, તયોઃ ગતી ઇતિ પ્રાણાપાન-ગતી, તે । આયમનમ્ આયામઃ, પ્રાણાનામ્ આયામઃ પ્રાણાયામઃ, પ્રાણા-યામઃ એવ પરમ્ અયનમ્ આશ્રયણીયં યેષાં તે પ્રાણાયામપરાયણાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અપરે ખીભ્યો, અપાને અપાન-વાયુમાં, પ્રાણમ્ પ્રાણુને, જુહ્વતિ હોમે છે, —અર્થાત્ પૂરક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે, તથા તેમજ, પ્રાણે પ્રાણુમાં, અપાનમ્ અપા-નને રૂંધે છે, અર્થાત્ રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે, ( જ્યારે ખીભ વળી ) પ્રાણાપાનગતી પ્રાણુ અને અપાનની ગતિયોને, રુદ્ધા રૂંધીને, પ્રાણાયામપરાયણાઃ પ્રાણાયામ એજ જેમનો પરમ આશ્રય છે તેવા રહે છે, અર્થાત્ કુંભક નામના પ્રાણાયામનું આચ-રણ કરે છે.

૧ તસ્મિન્સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ ॥ પા. યો. સાધનપાદ ૨, સૂત્ર ૪૯ ॥

તે ( આસનની સ્થિરતા ) થતાં શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ—અવ-રોધ તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

પૂરણં દક્ષયા નાહ્યા કુમ્ભનં હૃદયસ્થયા । રેચનં વામયા કુર્યાત્પ્રાણાયામસ્તદોચ્યતે ॥

જ્યારે જમણી નાડી ( નસ્કોરા ) વડે વાયુનું પૂરણ કરે. હૃદયમાં રહેલી નાડી-વડે કુંભન ( સ્તંભન ) કરે અને ડાબી નાડી ( નસ્કોરા ) વડે રેચન-વિચ્છેદ કરે ત્યારે તે પ્રાણાયામ કહેવાય છે.



**ભાવાર્થ:—**કેટલાક અપાનવાયુમાં પ્રાણને રૂંધે છે એટલે કે પૂરકવિધિથી પ્રાણાયામ કરતા રહે છે ( ૧ ), વળી બીજાઓ પ્રાણમાં અપાનને રોકી રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે ( ૨ ), ત્યારે કેટલાક પ્રાણ અને અપાન બન્નેની ગતિને રોકી નિરંતર પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર રહે છે એટલે કે કુંભકવિધિથી પ્રાણાયામનું આચરણ કરી તેને જ પોતાનો પરમ આશ્રયરૂપ બનાવી રહેલા હોય છે ( ૩ ), એ રીતે પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓની ત્રિવિધતા વડે પ્રાણાયામયજ્ઞ કરનારાઓ પણ કેટલાક છે. ૨૯

**અવતરણિકા:—**હવે આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં આરંભ પ્રાણયજ્ઞનું અને ઉત્તરાર્ધમાં એ યજ્ઞોના ક્ષણનું વર્ણન કરે છે:

**અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ॥**

**સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥**

**પદચ્છેદઃ—**અપરે, નિયતાહારાઃ, પ્રાણાન્, પ્રાણેષુ, જુહ્વતિ, સર્વે, અપિ, એતે, યજ્ઞવિદઃ, યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**નિયતઃ આહારઃ યેષાં તે નિયતાહારાઃ । યજ્ઞાન્ વિદન્તીતિ તે યજ્ઞવિદઃ । યજ્ઞૈઃ ક્ષપિતં કલ્મષં યેષાં તે યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**અપરે બીજાઓ, નિયતાહારાઃ નિયમિત આહારવાળાઓ, પ્રાણાન્ નહિ વશ થયેલ પ્રાણોને, પ્રાણેષુ

૧ દ્વૌ ભાગૌ પૂરયેદન્નૈસ્તોયેનૈકં પ્રપૂરયેત્ ।

મારુતસ્ય પ્રચારાર્થં ચતુર્થમવશેષયેત્ ॥

ઉદરના બે ભાગ અન્નથી પૂરવા, એક ભાગ પાણીથી પૂરવો અને એથી ભાગ વાયુના સંચાર માટે શેપિત-પૂર્યાવિનાના રાખવો.

વશ થયેલ પ્રાણોમાં, જુલ્હતિ હોમે છે, एते એ, સર્વે બધા, અપિ એ, યજ્ઞવિદ્ઃ યજ્ઞોને જાણનાર, ( અને ) યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ યજ્ઞવડે ક્ષીણ થયેલાં છે પાપો જેમનાં એવા છે.

ભાવાર્થઃ—બીજા કેટલાક નિયમિત આહારવાળાઓ નહિ નિયમિત થયેલ પ્રાણોને નિયમિત થયેલા પ્રાણોમાં હોમે છે. એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા યજ્ઞોમાંથી અમુક એક યજ્ઞ કરનાર પણ યજ્ઞવિત્—યજ્ઞવેત્તા અને યજ્ઞથી જેનાં પાપ નાશ પામી ગયેલાં છે એવો એટલે નિષ્પાપ થાય છે, અને તેજ પ્રમાણે સર્વ યજ્ઞ વેત્તાઓ પણ પાપરહિત થઈ જાય છે. ૩૦.

આ પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં કહેલા બાર યજ્ઞોને જાણવા માટે સામાન્ય વ્યાખ્યા પ્રમાણે તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે પાડી શકાયઃ

( ૧ ) દૈવયજ્ઞ, ( ૨ ) જ્ઞાનયજ્ઞ, ( ૩ ) બ્રહ્મચર્યયજ્ઞ, ( ૪ ) ગૃહસ્થોનો ગૃહયજ્ઞ, ( ૫ ) સમાધિયજ્ઞ, ( ૬ ) દ્રવ્યયજ્ઞ, ( ૭ ) તપયજ્ઞ, ( ૮ ) યોગયજ્ઞ, ( ૯ ) સ્વાધ્યાયયજ્ઞ, ( ૧૦ ) બ્રહ્મજ્ઞાન-યજ્ઞ. ( ૧૧ ) પ્રાણાયામયજ્ઞ. ( ૧૨ ) પ્રાણુયજ્ઞ. એ પ્રમાણે ઉપરના પાંચ શ્લોકોમાં કહેલા યજ્ઞોનો વર્ગ પાડી શકાય.

અવતરણિકાઃ—ઉપર કહેવામાં આવેલા કુલ બાર યજ્ઞોમાંથી એકનું પણ સમ્યક્ આરાધન કર્યા વિના રહેનારની દુર્ગતિ તથા યજ્ઞ કરનારની ઉંચી ગતિનો નિર્દેશ હવે ભગવાન કરે છે:

યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજો યાંતિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમા૩૧॥

પદ્મશ્લોકઃ—યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજઃ, યાન્તિ, બ્રહ્મ, સનાતનમ્, ન, અયમ્, લોકઃ, અસ્તિ, અયજ્ઞસ્ય, કુતઃ, અન્યઃ, કુરુસત્તમ.

**वृत्पत्तिसमासाः—**यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टम्, न म्रियते अनेन इति अमृतम्, यज्ञशिष्टम् एव अमृतम् इति यज्ञशिष्टामृतम्, तद्भुञ्जते इति यज्ञशिष्टामृतभुजः । सना भवम् इति सनातनम् । न विद्यन्ते यज्ञाः यस्य सः अयज्ञः, तस्य अयज्ञस्य । कस्मात् इति कुतः । कुरुषु सत्तमः अतिशयेन प्रशस्तः इति कुरुसत्तमः, तत्संबुद्धौ कुरुसत्तम ।

**अन्वय अने अर्थः—**यज्ञशिष्टामृतभुजः यज्ञमांथी आधी जे अयेलुं ते न इप अमृत जेओ आय छे तेओ, सनातनम् अनादि, ब्रह्म प्रह्वने, यान्ति पामे छे, (परंतु) कुरुसत्तम हे कुरुओमां उत्तम ! अयज्ञस्य अेक पणु यज्ञ नहि करनारने, (तो) अयं आ, लोकः लोक, (पणु) न, अस्ति नथी, (तो) अन्यः भीजे लोक, कुतः कयांथी होय ?

**भावार्थः—**यज्ञमांथी शेष रहेली अत्रादिह वस्तुओइपी अमृतनो उपभोग करनाराओ अनादि प्रह्वने पामे छे, परंतु हे कुरुश्रेष्ठ ! अेक पणु यज्ञ नहि करनारने तो आ लोक पणु नथी न, तो पछी परलोक तो कयांथी होय ? अर्थात् आ यज्ञोमांनो अेक पणु यज्ञ न करनार पुरुष उलय लोकमांथी अष्ट थर्ध अधोगतिने पामे छे ओमां संशय नथी. ३१.

**अवतरणिकाः—**“अथा यज्ञोमां ‘ज्ञानयज्ञ’ न सौथी श्रेष्ठ छे” अेम कथी तेनी प्रशंसा करवा पड़ेलां सर्व यज्ञानो उपसंहार करे छे:

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥

**पदच्छेदः—**एवम्, बहुविधाः, यज्ञाः, वितताः, ब्रह्मणः, मुखे, कर्मजान्, विद्धि, तान्, सर्वान्, एवम्, ज्ञात्वा, विमोक्ष्यसे.

**ઉત્પત્તિસમાસા:**—બહવઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ યેષાં તે બહુ-  
વિધાઃ । વિશેષેણ તતાઃ ઇતિ વિતતાઃ । કર્મભ્યઃ ( કાર્યિક, વાચિક,  
માનસિક ઇતિ ત્રિવિધેભ્યઃ ) જાયન્તે ઇતિ કર્મજાઃ, તાન્ કર્મજાન્ ।  
વિશેષેણ મોક્ષ્યસે ઇતિ વિમોક્ષ્યસે ।

**અન્વય અને અર્થ:**—એવમ્ એ પ્રમાણે, બહુવિધાઃ ઘણા  
પ્રકારના, યજ્ઞાઃ યજ્ઞો, બ્રહ્મણઃ વેદના, મુખે દ્વારા, વિતતાઃ  
વિસ્તારવામાં આવ્યા છે, ( પરંતુ ) તાન્ તે, સર્વાન્ બધાઓને,  
કર્મજાન્ કાર્યિક, વાચિક અથવા માનસિક કર્મોમાંથી ઉત્પન્ન  
થયેલા, વિદ્ધિ તું જાણુ, અર્થાત્ આત્મા નિર્વ્યાપાર હોવાથી આ  
વ્યાપાર તેનો નથી એમ તું જાણુ, એવમ્ એ પ્રમાણે ( તું આત્માને  
અવિક્રિય-અવ્યાપૃત ), જ્ઞાત્વા જાણીને, વિમોક્ષ્યસે મુક્ત થઈશ.

**ભાવાર્થ:**—ઉપર કહેવામાં આવ્યા તે પ્રમાણે ઘણા પ્રકારના યજ્ઞો સાક્ષાત્ વેદ દ્વારા વિસ્તારવામાં આવ્યા છે, પણ તે સઘળાઓને શારીરિક, માનસિક અથવા વાચિક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા તું જાણુ; અર્થાત્ આત્મા નિર્વ્યાપાર હોવાથી આ વ્યવસાય તેનો નથી એમ તું જાણુ, અને એ પ્રમાણે તું આત્માને અવિક્રિય અને અવ્યાપૃત જાણીશ તો અવશ્ય કર્મનાં બંધનોથી મુક્ત થઈશ અને પરમ ગતિને પામીશ. ૩૨.

**અવતરણિકા:**—“બધા યજ્ઞોને લગભગ સામાન્ય રીતે સમાન કક્ષામાં મૂકીને ભગવાને વર્ણન કર્યું, પરંતુ તેથી કર્મ અને જ્ઞાન બન્નેની સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.” એમ સ્વાભાવિક શંકા થાય તો તે દૂર કરવા માટે જ્ઞાનયજ્ઞને અધિક વિશિષ્ટ બતાવવાનો ઉપક્રમ ભગવાન કરે છે:

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ॥

સર્વં કર્માઁવિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, દ્રવ્યમયાત્, યજ્ઞાત્, જ્ઞાનયજ્ઞઃ, પરંતપ, સર્વમ્, કર્મ, અઁવિલમ્, પાર્થ, જ્ઞાને, પરિસમાપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ ંવ યજ્ઞઃ ંતિ જ્ઞાનયજ્ઞઃ । અતિશયેન પ્રશસ્તઃ ંતિ શ્રેયાન્ । દ્રવ્યં પ્રાચુર્યેણ વર્તતે યસ્મિન્ સઃ દ્રવ્યમયઃ, તસ્માત્ દ્રવ્યમયાત્ । ન ઁવિલમ્ અઁવિલમ્ । પરિતઃ અમિતઃ સમાપ્યતે ંતિ પરિસમાપ્યતે ।

અન્યથ અને અર્થઃ—પરંતપ હે પરંતપ ! દ્રવ્યમયાત્ દ્રવ્યત્યાગરૂપ, યજ્ઞાત્ યજ્ઞથી, જ્ઞાનયજ્ઞઃ જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ, શ્રેયાન્ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, (કારણુ કે) પાર્થ હે પાર્થ ! અઁવિલમ્ નિઃશેષ રીતનું, સર્વમ્ સર્વ, કર્મ કર્મ, જ્ઞાને જ્ઞાનમાં, પરિસમાપ્યતે સંપૂર્ણ થાય છે—અંતર્હિત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે પરંતપ ! દ્રવ્યત્યાગરૂપ યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાન-રૂપી યજ્ઞ અધિક શ્રેષ્ઠ છે, કારણુકે હે પાર્થ ! સંપૂર્ણ રીતનું બધું કર્મ જ્ઞાનમાં સમાપ્ત—અંતર્હિત—થઈ જાય છે. અર્થાત્ તેમાં સર્વ સમાઈ જાય છે એટલે જ્ઞાન થયા પછી એને બીજા કોઈપણ કર્મજન્ય યજ્ઞોની જરૂર રહેતી નથી. ૩૩.

અવતરણિકાઃ—“ ઉપર વર્ણન કરાએલું ઉત્તમ આત્મજ્ઞાન કેવી-રીતે મેળવી શકાય ? ” એવા અર્જુનને ભગવાને આપેલા જ્ઞાન પછીથી ઉત્સાહયુક્ત થએલા અર્જુનના પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણુ કહે છેઃ

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

पदच्छेदः—तत्, विद्धि, प्रणिपातेन, परिप्रश्नेन, सेवया, उपदेक्ष्यन्ति, ते, ज्ञानम्, ज्ञानिनः, तत्त्वदर्शिनः.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकर्षेण निपातः विनयेन पतनम् इति प्रणिपातः, तेन प्रणिपातेन । परितः प्रश्नः परिप्रश्नः, तेन परिप्रश्नेन । सेव्यते अनया सा सेवा, तया सेवया । ज्ञानम् अस्ति येषां ते ज्ञानिनः । तत्त्वं पश्यन्ति ते तत्त्वदर्शिनः ।

अन्वय अने अर्थः—प्रणिपातेन हंडवत् नमस्कार वडे, परिप्रश्नेन संसार तथा तेमांथी मुक्त थवानो मार्ग क्यो? धृत्यादि प्रश्नो वडे, (तेम) सेवया सेवावडे, तत् ते ज्ञानने, विद्धि तुं ञ्णु, (अने) तत्त्वदर्शिनः तत्त्वज्ञाननी समीक्षा करवावाणा, ज्ञानिनः ज्ञानीओ, ते तने, ज्ञानम् ते ज्ञाननो, उपदेक्ष्यन्ति उपदेश करशे.

भावार्थः—हंडवत् नमस्कारथी अटले विनययुक्त रही प्रणामपूर्वक प्रश्न पूछवार्थी, संसार तथा तेमांथी मुक्त थवानो मार्ग क्यो? विगेरे प्रश्नोथी, अने सेवाथी ते ज्ञानने तुं सारी रीते ञ्णु शकीश अने तत्त्वज्ञानीओ तने ते ज्ञाननो उपदेश करशे. अर्थात् तत्त्ववेताओ पासै ञ्ध विनयथी प्रणामपूर्वक

१ कथं बन्धः कथं मोक्षो विद्याविद्ये उभे च के ।

क आत्मा कः परात्मा च तयोरैक्यं कथं वद ॥

हे गुरो ! अंधन डेम थाय तथा मोक्ष डेम थाय? विद्या अने अविद्या ते म कथी? आत्मा—एव ते कोणु अने परात्मा—अह ते कोणु? तथा ते अन्ने—एव—अने अहनुं अकपालुं डेम छे? ते दृषा करी कहे।



પ્રશ્ન કરવાથી અને તેમની સેવાથી તને તેઓ એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે. ૩૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેનું શું ફલ થાય છે? તે જણાવે છે:

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાંડવ ॥

યેન ભૂતાન્યશોષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, જ્ઞાત્વા, ન, પુનઃ, મોહમ્, એવમ્, યાસ્યસિ, પાંડવ, યેન, ભૂતાનિ, અશોષેણ, દ્રક્ષ્યસિ, આત્માનિ, અથો, મયિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મુહ્યતે અનેન ઇતિ મોહઃ, તમ્ મોહમ્ । ન શેષં વિદ્યતે યસ્ય તત્ અશોષમ્, તેન અશોષેણ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાંડવ હે પાંડવ! યત્ જે (જ્ઞાન), જ્ઞાત્વા જાણીને, એવમ્ આ પ્રમાણે, પુનઃ ફરીને, (તું) મોહમ્ મોહને, ન, યાસ્યસિ પામીશ નહિ, (અને) અથો ત્યાર પછી, યેન જેના વડે, અશોષેણ સમસ્ત, ભૂતાનિ પ્રાણિ-માત્રને, આત્માનિ તારા પોતાને વિષે, (અને) મયિ મારામાં (રહેલા), દ્રક્ષ્યસિ તું જોઈશ.

ભાવાર્થ:—હે પાંડુપુત્ર અર્જુન! જે જ્ઞાનને જાણીને પછી તું ફરીને આ પ્રમાણે મોહ પામીશ નહિ, અને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તું સમસ્ત પ્રાણિમાત્રને તારા પોતાના આત્માને વિષે અને મારા વિષે રહેલાં જોઈશ. અર્થાત્ તે જ્ઞાન થયા પછી દ્વૈત ભાવનો મોહ તને રહેશે નહિ, પરંતુ સુવને આત્મવત્ જ્ઞાનને તું જોઈશ. ૩૫.

અવતરણિકા:—“આ પ્રમાણે જ્ઞાનનું ફલ સર્વમાં આત્મવત્ જ્ઞેયું એટલું જ નહિ પણ એથીએ વિશેષ છે તે તું સાંભળ” એમ ભગવાન અર્જુનને કહે છે:

અપિ ચેદસિં પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ॥

સર્વં જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—અપિ, ચેત્, અસિ, પાપેભ્યઃ, સર્વેભ્યઃ, પાપકૃત્તમઃ, સર્વમ્, જ્ઞાનપ્લવેન, એવ, વૃજિનઃ, સંતરિષ્યસિ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—પાપમસ્તિ યેષાં તે પાપાઃ, તેભ્યઃ પાપેભ્યઃ । પાપં કરોતીતિ પાપકૃત્, અતિશયેન પાપકૃત્ત્વ ઇતિ પાપકૃત્તમઃ । જ્ઞાનમ્ એવ પ્લવઃ ઇતિ જ્ઞાનપ્લવઃ, તેન । સમ્યક્ તરિષ્યસિ ઇતિ સંતરિષ્યસિ ।

અન્વય અને અર્થ:—અપિ વળી, ચેત્ જ્ઞે, સર્વેભ્યઃ બધા, પાપેભ્યઃ પાપીઓથી, (પણ), પાપકૃત્તમઃ વધારે પાપ કરનાર, અસિ તું હો, (તો પણ); જ્ઞાનપ્લવેન જ્ઞાનરૂપી નૌકા વડે, એવ જ, સર્વમ્ સમસ્ત, વૃજિનન્ પાપસમુદ્રને, સંતરિષ્યસિ તું સારી રીતે તરી જઈશ.

ભાવાર્થ:—વળી જ્ઞે તું બધા પાપ કરનારાઓ કરતાં પણ વધુ પાપી હોઈશ તોપણ આ સમસ્ત પાપકર્મના સમુદ્રને જ્ઞાન રૂપી નૌકાથી જ તું સારી રીતે વિના પ્રયત્ને તરી જઈશ. અર્થાત્ તે જ્ઞાન તારાં સર્વપાપનો નાશ કરશે. ૩૬.

અવતરણિકા:—જ્ઞાન કેવી રીતે પાપનો નાશ કરે છે તે સંબંધમાં હવે ભગવાન કહે છે:

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ॥

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—યથા, ઇધાંસિ, સમિદ્ધઃ, અગ્નિઃ, ભસ્મસાત્, કુરુતે, અર્જુન, જ્ઞાનાગ્નિઃ, સર્વકર્માણિ, ભસ્મસાત્, કુરુતે, તથા.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—યેન પ્રકારેણ ઇતિ યથા । ઇધતે અગ્નિઃ ઇમિઃ ઇતિ ઇધાંસિ, તાનિ । સમ્યક્ ઇદ્ધઃ ઇતિ સમિદ્ધઃ । ( સર્વકર્માણિ ) ભસ્મ કુરુતે ઇતિ ભસ્મસાત્કુરુતે । જ્ઞાનમ્ એવ અગ્નિઃ ઇતિ જ્ઞાનાગ્નિઃ । સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તાનિ સર્વકર્માણિ । તેન પ્રકારેણ ઇતિ તથા ।

અન્વય અને અર્થઃ—અર્જુન હે અર્જુન ! યથા જેવી રીતે, સમિદ્ધઃ સારી રીતે સળગાવેલો, અગ્નિઃ આગ્ન, ઇધાંસિ બળતણુને, ભસ્મસાત્ તદન રાખમય, કુરુતે કરે છે, તથા તેવી રીતે, જ્ઞાનાગ્નિઃ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ, સર્વકર્માણિ બધાં કર્મેણે, ભસ્મસાત્ તદન ભસ્મરૂપ, કુરુતે કરી નાખે છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! જેવી રીતે સારી રીતે સળગેલો અગ્નિ બળતણુને તદન ભસ્મરૂપ કરી મૂકે છે, તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પણ બધાં કર્મેણે તદન ભસ્મ કરી નાખે છે, એટલે કર્મેણે સમૂળ નાશ કરી નાખે છે. ૩૭.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે જ્ઞાનની મહત્તા બતાવીને પણ પુનઃ તેની પ્રશંસા કરતાં, તે જ્ઞાનાથી ક્યારે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે કહે છે:

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ॥

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥૩૮॥

**પદ્મ્નેદઃ**—ન, હિ, જ્ઞાનેન, સદૃશમ્, પવિત્રમ્, ઇહ, વિદ્યતે, તત્, સ્વયમ્, યોગસંસિદ્ધઃ, કાલેન, આત્મનિ, વિન્દતિ.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ**—પુનાતિ ઇતિ પવિત્રમ્ । સમ્યક્ સિદ્ધઃ ઇતિ સંસિદ્ધઃ, યોગેન—કર્મયોગેન સમાધિયોગેન વા સંસિદ્ધઃ ઇતિ યોગસંસિદ્ધઃ । કલ્પતે સંસ્થાયતે અનેન ઇતિ કાલઃ, તેન ।

**અન્વય અને અર્થઃ**—જ્ઞાનેન જ્ઞાનના, સદૃશમ્ જેવું, ઇહ આ લોકમાં, પવિત્રમ્ શુદ્ધ કરનારું, હિ ખરેખર, ( ખીજું એક પણ ) ન, વિદ્યતે નથી, ( અને ) તત્ તે જ્ઞાન, યોગસંસિદ્ધઃ કર્મયોગ અથવા સમાધિયોગથી સિદ્ધ થયેલો, ( પુરુષ ) કાલેન કાલના વડેવા સાથે, સ્વયમ્ પોતાની મેળે, આત્મનિ પોતાનામાં, ( જ ) વિન્દતિ મેળવી શકે છે.

**ભાવાર્થઃ**—જ્ઞાનસમાન પવિત્ર આ લોકમાં ખીજું કંઈ પણ નથીજ, અને કર્મયોગી અથવા યોગનિષ્ઠ થએલો યોગી કેટલોક સમય ગયા પછી પોતાની મેળે પોતાનામાં જ સારી રીતે તે જ્ઞાનને મેળવે છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન થાય એટલે તે ખરો જ્ઞાની કહેવાય છે અને ત્યારેજ તેનાં કર્મોદ્ધિ લય પામે છે અને તે પરમાત્મસ્વરૂપ થાય છે. ૩૮.

૧ રાહુરદૃશ્યોઽપિ સદા શશિર્ચિચ્ચસ્થઃ પ્રકાશતે જગતિ ।

તદ્વદ્વિશુદ્ધચિત્તે પ્રકાશમેતિ સ્વયં હ્યાત્મા ॥ પંચાશિતૌ ॥

રાહુ હુમેશ અદૃશ્ય છે દેખાતો નથી, પરંતુ સ્વચ્છ થયેલા ચંદ્રમાના ચિત્તમાં રાહીને તે જેમ જગત્માં પ્રકાશે છે, તેમજ વિશેષ શુદ્ધ થએલા ચિત્તમાં આત્મા પણ પોતાની મેળે જ પ્રકાશે છે.

અવતરણિકા:—વળી તેને માટે બીજા અધિકારી જણાવી તે અધિકારને પામેલાને એકજ ઉત્તમ રીતિએ જ્ઞાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે તે સંબંધનો માર્ગ હવે બતાવે છે:

શ્રદ્ધાવાંલુભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ॥

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૧ ॥

પદ્મક્રમ:—શ્રદ્ધાવાન્, લભતે, જ્ઞાનમ્, તત્પરઃ, સંય-  
તેન્દ્રિયઃ, જ્ઞાનમ્, લબ્ધ્વા, પરામ્, શાન્તિમ્, અચિરેણ,  
અધિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—શ્રદ્ધા અસ્ય અસ્તીતિ શ્રદ્ધાવાન્ । તત્  
તુરીયપદ્વાચ્યં જ્ઞાનમેવ પરઃ આશ્રયઃ યસ્ય સઃ તત્પરઃ । સંયતાનિ  
વિષયેભ્યો નિવર્તિતાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેન સઃ સંયતેન્દ્રિયઃ । શામ્યતે અનયા  
ઇતિ શાંતિઃ, તામ્ । ન ચિરેણ ઇતિ અચિરેણ ।

અન્વય અને અર્થ:—શ્રદ્ધાવાન્ ગુરુએ ઉપદેશ આપેલાં  
વચનોમાં આસ્તિક્ય બુદ્ધિવાળો, તત્પરઃ જ્ઞાનમાંજ એકનિષ્ઠા-  
વાળો, ( અને ) સંયતેન્દ્રિયઃ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને ખેંચીને જેણે  
નિયમમાં રાખી હોય તેવો ( પુરુષ ), જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, લભતે પ્રાપ્ત  
કરે છે, ( અને એ પ્રમાણે ) જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, લબ્ધ્વા મેળવીને,  
પરામ્ સૌથી પર-શ્રેષ્ઠ, શાન્તિમ્ શાંતિને, અચિરેણ થોડા વખ-  
તમાં જ, અધિગચ્છતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—ગુરુનાં વાક્યોમાં તથા પ્રમાણુભૂત શાસ્ત્ર-વા-  
ક્યોમાં જેને શ્રદ્ધા હોય, કેવળ જ્ઞાનમાંજ અથવા પરમાત્મામાંજ  
જે એકનિષ્ઠા રાખી રહેલો હોય, તેમ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને

નિવૃત્ત કરીને જેણે પોતાના વશમાં રાખી હોય તે મનુષ્ય જ જ્ઞાન મેળવી શકે છે અને ત્યાર પછી તે જ્ઞાન પામીને થોડા સમયમાં જ પરમ શાંતિ મેળવે છે. અર્થાત્ તે પરમ શાંતિરૂપ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને પામી જાય છે. ૩૯.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવવાના અધિકારીનું વર્ણન કરી હવે તેના અનધિકારીનું વર્ણન કરે છે:

અજ્ઞશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ॥

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥૪૦॥

પદ્ધ્વેદઃ—અજ્ઞઃ, ચ, અશ્રદ્ધધાનઃ, ચ, સંશયાત્મા, વિનશ્યતિ, ન, અયમ્, લોકઃ, અસ્તિ, ન, પરઃ, ન, સુખમ્, સંશયાત્મનઃ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—જાનાતીતિ જ્ઞઃ, ન જ્ઞઃ ઇતિ અજ્ઞઃ । શ્રદ્ધાતીતિ શ્રદ્ધધાનઃ, ન શ્રદ્ધધાનઃ ઇતિ અશ્રદ્ધધાનઃ । સંશયઃ વિદ્યતે આત્મનિ યસ્ય સઃ સંશયાત્મા । વિશેષેણ નશ્યતિ ઇતિ વિનશ્યતિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અજ્ઞઃ અજ્ઞાની, ચ અને, અશ્રદ્ધધાનઃ અશ્રદ્ધાળુ, ચ તેમ, સંશયાત્મા જેના ચિત્તમાં સંશય છે એવો ( પુરુષ ), વિનશ્યતિ નાશ પામે છે, ( અને તેવા ) સંશયાત્મનઃ સંશયયુક્ત ચિત્તવાળાનો, અયમ્ આ, લોકઃ લોક, ન, અસ્તિ નથી, ( તેમ ) પરઃ પરલોક, ( પણ ), ન નથી, ( અને તેથી તેને ) સુખમ્ સુખ, ( પણ ) ન નથી.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાનરહિત, ગુરુના અથવા શાસ્ત્રના વચનમાં શ્રદ્ધવિનાનો અને તેથીજ સંશયયુક્ત ચિત્તવાળો જે પુરુષ છે તે



નાશ પામે છે, કેમકે તેવા સંશયયુક્ત ચિત્તવાળાને આ લોક કે પરલોક પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી તેને સુખ પણ મલી શકતું નથી. ૪૦.

**અવતરણિકા:**—એ પ્રમાણે સર્વ અનર્થનામૂલરૂપ સંશયને દૂર કરવા માટે તથા આત્મનિશ્ચયને માટે ચોકકસ ઉપાય ક્યો છે તે બતાવતાં, ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં પૂર્વ અને અપર-ભેદ વડે જે બે કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા કહેવામાં આવેલી છે તેનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે અર્જુનને કહે છે:

**યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ॥**

**આત્મવંતં ન કર્માણિ નિબધ્નન્તિ ધનંજય ॥ ૪૧ ॥**

**પદ્મવેદ:**—યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્, જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્, આત્મવન્તમ્, ન, કર્માણિ, નિબધ્નન્તિ, ધનજ્ઞય.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—યોગેન—પરમેશ્વરારાધનરૂપેણ તસ્મિન્ સમ્યક્ ન્યસ્તાનિ સમર્પિતાનિ કર્માણિ યેન સઃ યોગસંન્યસ્તકર્મા, તમ્ યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્ । જ્ઞાનેન આત્મબોધેન સમ્યક્ છિન્નઃ સંશયઃ દેહાદ્યભિમાનલક્ષણો યસ્ય સઃ જ્ઞાનસંછિન્નસંશયઃ, તમ્ જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ । આત્મા અસ્ય અસ્તીતિ આત્મવાન્, તમ્ આત્મવન્તમ્ । ધનં જયતીતિ ધનજ્ઞયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ ધનજ્ઞય ।

**અન્વય અને અર્થ:**—ધનજ્ઞય હે ધનંજય—અર્જુન ! યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્ પરમેશ્વરના આરાધનરૂપ યોગ વડે તે પરબ્રહ્મમાં જે જેણે પોતાનાં કર્મોને સારી રીતે અર્પણ કરી દીધાં છે તેવા, (અને) જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ જ્ઞાન વડે દેહાદિના અભિ-

માનરૂપ સંશય જેનો છેદાઈ ગયો છે તેવા, આત્મવન્તમ્ પ્રમાદ-રહિત-સાવધાન ચિત્તવાળાને, કર્માણિ કર્મે, ન, નિવધનન્તિ બંધન કરતાં નથી.

**ભાવાર્થ:—**હે અર્જુન ! ધ્યાનયોગ વડે અથવા કર્મયોગ વડે પણ જેણે પોતાનાં સર્વ કર્મે પરમાત્માને જ સમર્પણ કર્યાં છે, જ્ઞાન વડે જેનો દેહાદિકના અભિમાનરૂપ સંશય નાશ પામી ગયો છે તથા જે સદા સાવધાન-અપ્રમત્ત-ચિત્તવાળો રહે છે અર્થાત્ યોગમાંથી પતન થતો નથી, પણ આત્મનિષ્ઠ થઈ રહે છે તેવાને કર્મે કંઈ પણ બંધન કરતાં નથી. ૪૧.

**અવતરણિકા:—**“ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન મેળવી શકાય છે, તેમ જ્ઞાન વડે સંશય રહિત થતાં જ્ઞાની પુરુષ કર્મે વડે બંધન પામતો નથી, પરંતુ સંશયાત્માનો તો નાશજ થાય છે.” એ પ્રમાણેની વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી હવે જે કંઈ કર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તે સમજાવવા અધ્યાયના અંતમાં ભગવાન કહે છે:

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મના ॥

છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

**પદચ્છેદ:—**તસ્માત્, અજ્ઞાનસંભૂતમ્, હૃત્સ્થમ્, જ્ઞાનાસિના, આત્મના, છિત્ત્વા, એનમ્, સંશયમ્, યોગમ્, આતિષ્ઠ, ડત્તિષ્ઠ, ભારત.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્, અજ્ઞાનાત્ સંભૂતઃ ઇતિ અજ્ઞાનસંભૂતઃ, તમ્ । હૃદિ તિષ્ઠતિ ઇતિ: હૃત્સ્થઃ, તમ્ હૃત્સ્થમ્ । જ્ઞાનમ્ એવ અસિ: યસ્ય સઃ જ્ઞાનાસિઃ, તેન જ્ઞાનાસિના । ભરતસ્ય ગોત્રાપત્યં પુમાન્ ભારતઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભારત ।

અન્વય અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, ભારત હે અર્જુન ! અજ્ઞાનસંભૂતમ્ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા, હૃત્સ્થમ્ હૃદયને વિષે રહેલા, એનમ્ એ દેહાદિના અભિમાનરૂપ, સંશયમ્ સંશયને, જ્ઞાનાસિના જ્ઞાનરૂપી જેની તરવાર છે એવા, આત્મના આત્મા વડે, છિત્ત્વા છેદીને, યોગમ્ યોગનું, આતિષ્ઠ અવલંબન કર, (અને) ઉત્તિષ્ઠ ( યુદ્ધ કરવા માટે ) ઉભો થા.

ભાવાર્થ:—માટે હે ભરતવંશી અર્જુન ! અજ્ઞાન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા અને હૃદયમાં રહેલા એ દેહાભિમાનરૂપ સંશયને જ્ઞાનરૂપી તરવાર વડે પોતાના આત્માથી જ છેદીને—ઉત્તમ પ્રકારનો આત્મજ્ઞાની બનીને—પરમાત્મા સંબંધી જ્ઞાનના ઉપાયરૂપ એવા યોગનું અવલંબન કર, અને તેનો સ્વીકાર કરી તેનું યુદ્ધ કરવાને માટે તૈયાર થા. ૪૨.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे  
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तार्तिकप्रणीत-  
सान्वय-बोधिन्यां गुर्जरटीकायां ज्ञानकर्म-  
योगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥



# पञ्चमोऽध्यायः ।



अवतरणिकाः—‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ अे श्लोकथी आरंभीने  
‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्’ अे श्लोकथी उपक्रम (प्रारंभ) करीने  
‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्’ ‘शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ ‘यदृच्छा-  
लाभसंतुष्टो’ ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ’ ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’  
‘योगसंन्यस्तकर्माणम्’ अे श्लोके वडे सर्व कर्मेतो संन्यास भगवान्  
श्रीकृष्णे उवाच, अने ‘छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत’  
अे वचन वडे कर्मानुष्ठानलक्षणवाणा योगनुं आचरणुं करवानुं पणुं उवाचुं.  
आथी कर्मसंन्यास अने कर्मयोग अन्नेनी अेक स्थाने अेक ज समये  
प्राप्तिमां, स्थिर अने यत्नित दशामां परस्पर प्रकाश अने अंधकारनी पेठे  
विरोध छे तेथी अन्ने अेकमां अंतर्गत थछ जय तेम असंभवित छे, तथा  
अन्नेनुं आचरणुं करवामां भिन्न भिन्न समयनी आवश्यकता होवाथी अेक-  
साथे आचरी शक्य तेम नथी, तेथी अे अन्नेमांथी दोषपणुं अेकनुं ज  
आचरणुं थछ शक्ये, अे हेतुथी ते अन्नेमां वधारे श्रेष्ठ अने आचरणुं करवा  
त्रायक क्यो योग होछ शक्ये ते जणुवानी छयाथी तेम ते जणुने ते प्रशस्त  
योगनुं ज सेवन करवुं अेम मानी ‘कर्म-संन्यास’ अने ‘कर्म-योग’ अे  
अेमांथी अेकनी उत्कृष्टता वधारे समजवाना उद्देशथी अर्जुन भगवान्  
श्रीकृष्णने आ प्रमाणे प्रश्न पूछे छे:

अर्जुन उवाच । अर्जुन पूछे छे:-

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ॥

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

१ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहादनी भ्रुत्वा प्रव्रजेद्यादिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव  
प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा । यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥ इति श्रुतिः ॥

अध्वर्यने समाप्त करी गृहस्थ थनुं, गृहस्थथी वानप्रस्थ थछ पछी संन्यासी

પદ્ચ્છેદઃ—સંન્યાસઃ, કર્મણામ્, કૃષ્ણ, પુનઃ, યોગમ્, ચ, શંસસિ, યત્, શ્રેયઃ, એતયોઃ, એકમ્, તત્, મે, બ્રૂહિ, સુનિશ્ચિતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ કર્મણામ્ ન્યાસઃ ઇતિ સંન્યાસઃ, તમ્ સંન્યાસમ્ । કર્ષતિ પાપાનિ સ્વભક્તાનામ્ ઇતિ કૃષ્ણઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે કૃષ્ણ । અતિશયેન પ્રશસ્તમ્ ઇતિ શ્રેયઃ । સુષ્ટુ નિશ્ચિતમ્ સુનિશ્ચિતમ્, તત્ સુનિશ્ચિતમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ ! કર્મણામ્ કર્મના, સંન્યાસમ્ ત્યાગને, ચ અને, પુનઃ ફરીને, યોગમ્ યોગને—કર્માતુ-  
ષ્ઠાનરૂપ યોગને, શંસસિ તમે વખાણો છો, (પરંતુ) એતયોઃ કર્મસં-  
ન્યાસ અને કર્મયોગ એ બેમાંથી, યત્ જે, શ્રેયઃ વધારે કલ્યાણુ-  
કારી હોય, તત્ તે, એકમ્ એક ( જ ), સુનિશ્ચિતમ્ સારી રીતે  
નિશ્ચિત હોય તેવું, મે મને, બ્રૂહિ કહો.

ભાવાર્થઃ—હે કૃષ્ણ ! એક વખત કર્મના ત્યાગને અને  
બીજી વખત કર્મના અનુષ્ઠાનને એટલે કર્મયોગને આપ વખાણો  
છો, તો કર્મ-સંન્યાસ અને કર્મ-યોગ એ બેમાંથી જે એક વધારે  
કલ્યાણુકારી હોય અને જેનો સારી રીતે કલ્યાણુકારક તરીકેનો

થવું, અગર તેમ નહિ તો બ્રહ્મચર્યથીજ સંન્યાસી થવું, અથવા ગૃહસ્થાશ્રમથી જ કે  
વાનપ્રસ્થથી જ. જે દિવસે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તે દિવસે જ સંન્યાસી થવું.

૨ આરુક્ષોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥

યોગને આરંભવા ઈચ્છવાવાળા મુનિને ભગવદર્પણ બુદ્ધિવડે કર્મ કરવું  
એ અવશ્ય કારણ કહેવાય છે અને યોગમાં આરૂઢ થએલા તે જ મુનિને વિવેક અને  
વૈરાગ્ય સાથે શમ ( ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો ) એ અવશ્ય કારણ કહેવાય છે.

નિશ્ચય કરેલો હોય તેવું આપ મને કહો. અર્થાત્ તે બેમાંથી જે ઉત્તમ માર્ગ હોય તે માર્ગ મને બતાવો. ૧.

અવતરણિકા:—અર્જુનના ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે ઉત્તર આપે છે:

શ્રીભગવાન વાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ॥

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

પદ્મક્રેદ:—સંન્યાસઃ, કર્મયોગઃ, ચ, નિઃશ્રેયસકરૌ, ઉભૌ, તયોઃ, તુ, કર્મસંન્યાસાત્, કર્મયોગઃ, વિશિષ્યતે.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—કર્મણાં યોગઃ કર્મયોગઃ । અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ ઇતિ શ્રેયઃ, નિશ્ચિતં શ્રેયઃ ઇતિ નિઃશ્રેયસમ્, નિઃશ્રેયસમ્ કુર્વતઃ ઇતિ નિઃશ્રેયસકરૌ । કર્મણાં સંન્યાસઃ કર્મસંન્યાસઃ, તસ્માત્ કર્મસંન્યાસાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—( હે અર્જુન ! ) સંન્યાસઃ કર્મ-સંન્યાસ, ચ અને, કર્મયોગઃ કર્મયોગ, ઉભૌ એ બંને, નિઃશ્રેયસકરૌ પરમકલ્યાણ-મોક્ષ કરવાવાળા છે, તુ પરંતુ, તયોઃ તે બંનેમાં, કર્મસંન્યાસાત્ કર્મસંન્યાસ-યોગ કરતાં, કર્મયોગઃ કર્મયોગ, વિશિષ્યતે અધિક શ્રેષ્ઠ છે.

૧ દેશકાલવયોસ્વસ્થા બુદ્ધિશક્ત્યનુરૂપતઃ ।

ધર્મોપદેશો મૈષજ્યં વક્તવ્યં ધર્મપાર્ગ્ગૈઃ ॥

દેશ, કાલ, વય, અવસ્થા, બુદ્ધિ અને શક્તિ પ્રમાણે જ ધર્મનાં તત્ત્વ બાણ-નારાઓએ ધર્મના ઉપદેશરૂપી ઔપવેપચાર કરવો.



ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! ' કર્મ-સંન્યાસ ' અને ' કર્મ-યોગ ' એ બંને પરમ કલ્યાણની અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે, છતાં પણ તે બંનેમાં ' કર્મ-સંન્યાસ ' કરતાં ' કર્મ-યોગ ' વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૨.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે કર્મયોગની વિશિષ્ટતા બતાવીને પણ સંન્યાસમાં કર્મનો ખરો સંન્યાસ કરનાર કોને કહેવામાં આવે છે તે કહે છે:

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ॥

નિર્વિદ્વો હિ મહાબાહો સુખં બંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—જ્ઞેયઃ, સઃ, નિત્યસંન્યાસી, યઃ, ન, દ્વેષ્ટિ, ન, કાંક્ષતિ, નિર્વિદ્વઃ, હિ, મહાબાહો, સુખમ્, બંધાત્, પ્રમુચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાતું યોગ્યઃ જ્ઞેયઃ । સંન્યાસઃ અસ્ય અસ્તીતિ સંન્યાસી, નિત્યં સર્વદા સંન્યાસી ઇતિ નિત્યસંન્યાસી । નિર્ગતં દ્વંદ્વં સુખદુઃસ્વાદિસંજ્ઞિતં યસ્માત્ સઃ નિર્વિદ્વઃ । પ્રકર્ષેણ સૌકર્યેણ મુચ્યતે ઇતિ પ્રમુચ્યતે ।

અન્વય અને અર્થ:—મહાબાહો હે મહાબાહો ! યઃ જે પુરુષ, ( કોઈનો ) ન, દ્વેષ્ટિ દ્વેષ કરતો નથી, ( તેમ કંઈ ) ન, કાંક્ષતિ ઈચ્છા કરતો નથી, સઃ તે, નિત્યસંન્યાસી નિરંતર સંન્યાસવાળો, જ્ઞેયઃ જાણવો, ( કારણ કે ) નિર્વિદ્વઃ સુખદુઃખાદિસંજ્ઞાવાળાં દ્વંદ્વથી રહિત પુરુષ, બંધાત્ સંસારના બંધનમાંથી, સુખમ્ સુખપૂર્વક, પ્રમુચ્યતે છુટી બધ છે.

ભાવાર્થ:—હે મહાબાહો ! જે પુરુષ કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી તેમજ કોઈપણ પ્રકારની ઈચ્છા કરતો નથી તેને સર્વદા

સંન્યાસી બાણવો. કારણકે સુખદુઃખાદિ સંસારવાળાં દ્વન્દ્વથી રહિત જે પુરુષ છે તે સંસારનાં કર્મ-રૂપી બંધનોમાંથી સુખપૂર્વક મુક્ત થઈ જાય છે, એટલે દ્વેષ અને ઈચ્છા એ જ દ્વન્દ્વની ઉત્પત્તિ કરનાર હોવાથી અને તેમનાથીજ કર્મનું બંધન થતું હોવાથી તે દ્વન્દ્વરહિત જે થઈ જાય છે તે બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—“ ‘કર્મસંન્યાસ’ અને ‘કર્મયોગ’ એ બંને ભિન્ન હોવાથી ભિન્ન પુરુષ વડે અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય હોઈ શકે, તેમ તેમનું ફલ પણ ભિન્ન જ હોવું જોઈએ અને તેથી બંને પરમ શ્રેયની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોઈ શકે નહિ ” એવી શંકા પ્રાપ્ત થતાં તેના નિવારણ માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે અર્જુનને કહે છે:

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પંડિતાઃ ॥

એકમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગુભયોર્વિન્દતે ફલમ્ ॥ ૪ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—સાંખ્યયોગૌ, પૃથક્, બાલાઃ, પ્રવદન્તિ, ન, પંડિતાઃ, એકમ્, અપિ, આસ્થિતઃ, સમ્યક્, ઉભયોઃ, વિન્દતે, ફલમ્.

૧ સમ્યગાત્મમતિઃ સંખ્યા તાં વહત્યાત્મબોધને ।

જ્ઞાનાન્તરક્કહેતુત્વાત્સાંખ્યઃ સંન્યાસ ઉચ્યતે ॥

સારી રીતે સ્વસ્વરૂપાનુસંધાનબુદ્ધિ તે સાંખ્યા કહેવાય છે, એ સાંખ્યાને આત્મજ્ઞાન થવા માટે જે ધારણ કરે તે જ્ઞાનનું અંતરંગ કારણ હોવાથી સાંખ્ય અર્થાત્ સંન્યાસ કહેવાય છે.

૨ પરેણ બ્રહ્મણા સાર્દ્ધમેકત્વં યન્નૃપાત્મનઃ ।

સ એવ યોગો વિશ્વ્યાતઃ કિમન્યદ્યોગલક્ષણમ્ ॥

હે રાજન ! આત્માનું પરબ્રહ્મની સાથે જે એક પણ તેજ ‘યોગ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. યોગનું બીજું લક્ષણ શું હોય ?

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**સમ્યક્ એકીભાવેન રુચ્યંયતે પ્રકાશ્યતે  
 વસ્તુસ્વરૂપમ્ અનયા ઇતિ સંખ્યા શુદ્ધચેતોવૃત્તિઃ, તસ્યાઃ અયં સાધન-  
 મૂતઃ સંન્યાસઃ સાંખ્યઃ, સાંખ્યશ્ચ યોગશ્ચ સાંખ્યયોગૌ, તૌ સાંખ્યયોગૌ ।  
 પ્રકર્ષેણ વદન્તિ ઇતિ પ્રવદન્તિ । પંડા અસાધારણા બુદ્ધિઃ સંજાતા ણ્ણામ્  
 ઇતિ પંડિતાઃ । આ સમન્તાત્ સાવધાનતયા સ્થિતઃ ઇતિ આસ્થિતઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**સાંખ્યયોગૌ સાંખ્ય-જ્ઞાનપૂર્વક  
 કર્મત્યાગ-કર્મસંન્યાસયોગ અને કર્મયોગ એ બંને, પૃથક્ બુદ્ધ  
 બુદ્ધ છે, ( એમ ) બાલાઃ એ વિષયમાં બાળક જેવા સારાસારના  
 વિવેકરહિત-અજ્ઞાનીઓ-મૂઠ લોકો, પ્રવદન્તિ કહે છે, ( પરંતુ )  
 પાણ્ડિતાઃ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ, ( એમ ) ન ( પ્રવદન્તિ ) કહેતા નથી,  
 ( કારણકે એ બેમાંથી ) એકમ્ એકનું, અપિ પણ, સમ્યક્ સારી  
 રીતે, આસ્થિતઃ આચરણ કરનાર પુરુષ, ઉભયોઃ બંનેનાં, ફલમ્  
 ફલને, વિન્દતે મેળવે છે.

**ભાવાર્થઃ—**જ્ઞાનપૂર્વક કર્મનો ત્યાગ એટલે કે ‘ કર્મ-  
 સંન્યાસયોગ, ’ અને ઈશ્વરોપાસનારૂપ શુદ્ધ નિષ્કામ ‘ કર્મ-  
 યોગ ’ એ બંને બુદ્ધ છે એમ એ બંનેના સ્વરૂપને ન સમજ  
 નારા અજ્ઞાનીઓ બોલે છે, પણ વિદ્વાનો બોલતા નથી, કારણ કે  
 ‘ કર્મસંન્યાસ ’ તથા ‘ કર્મયોગ ’ એ બેમાંથી કોઈ એકનું પણ  
 બે સારી રીતે આચરણ કરે તો તે પુરુષ બંનેથી મેળવી શકાતા  
 એવા શાશ્વત-અવિનાશિ ફલને એટલે મોક્ષને પામે છે. ૪.

**અવતરણિકાઃ—**“એમાંથી એક જ યોગના અનુષ્ઠાનથી બંનેનું  
 સમાન ફળ કેવી રીતે મળે છે?” તે સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાને દૂર કરવાના  
 હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ॥

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

પદચ્છેદઃ—યત્, સાંખ્યૈઃ, પ્રાપ્યતે, સ્થાનમ્, તત્, યોગૈઃ, અપિ, ગમ્યતે, એકમ્, સાંખ્યમ્, ચ, યોગમ્, ચ, યઃ, પશ્યતિ, સઃ, પશ્યતિ.

वृत्पत्तिसमासाः—सांख्यः—ज्ञानपूर्वककर्मसंन्यासयोगः पर-  
मश्रेयःप्राप्त्यै अनुष्ठेयः येषां ते सांख्याः, तैः सांख्यैः कर्मसंन्यासिभिः ।  
स्थीयते अस्मिन् इति स्थानम् । योगः—निष्कामकर्मलक्षणः—कर्मयोगः  
परमश्रेयःप्राप्त्यै अनुष्ठेयः येषां ते योगाः, तैः योगैः ।

અન્વય અને અર્થઃ—સાંખ્યૈઃ સાંખ્યૈઃ ( જ્ઞાનપૂર્વક  
'કર્મ-સંન્યાસ'ને જ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે જેમણે ઉત્તમ ઉપાય  
માનેલો છે તેવા જ્ઞાનીઓ ) વડે, યત્ જે, સ્થાનમ્ સ્થાન ( પરમ-  
બ્રહ્મ ), પ્રાપ્યતે પ્રાપ્ત કરાય છે, તત્ તે જ ધામ પ્રતિ, યોગૈઃ  
કર્મયોગીઓ વડે, અપિ પણ, ગમ્યતે જવાય છે, ( અને તેથી )  
સાંખ્યમ્ જ્ઞાનોત્પત્તિ દ્વારા કર્મસંન્યાસને, ચ અને, યોગમ્  
નિષ્કામ કર્મયોગને, ચ પણ, યઃ જે પુરુષ, એકમ્ એક, (જ) પશ્યતિ  
જુએ છે, સઃ તે, (જ) પશ્યતિ જુએ છે. અર્થાત્ તેજ ખરે  
બ્રહ્મદષ્ટા છે.

ભાવાર્થઃ—કર્મ-સંન્યાસીઓ વડે અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ વડે જે  
પરમ ધામની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ સ્થાન-પરમ ધામ નિષ્કામ  
કર્મયોગીઓ વડે પણ મેળવાય છે, અને તેથી જ્ઞાનોત્પત્તિ દ્વારા  
કર્મસંન્યાસને અને કર્મયોગને જે પુરુષ એક જ માને છે તે જ  
ખરે જોનારો છે-જાણનારો છે. અર્થાત્ ખંનેને અંતમાં જે લક્ષ્ય

મેળવવાનું છે તે એક જ હોવાથી તે બંનેને એક જ માનનારો પુરુષ સત્ય બ્રહ્મદષ્ટા એટલે જ્ઞાની માનવામાં આવે છે. ૫.

અવતરણિકા:—“અથવા કર્મયોગીની નિષ્ઠાઓ પણ જે કર્મ-સંન્યાસમાં અંતર્ગત થઈ જતી હોય તો પહેલાંથી જ ‘કર્મસંન્યાસ’નું આચરણ શા માટે ન કરવું?” એવી અર્જુનની શંકાને દૂર કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સંન્યાસયોગની દુષ્પ્રાપ્યતા અને કર્મયોગની સુકરતા બતાવતાં અર્જુનને નીચે પ્રમાણે કહે છે:

સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃસ્વમાપ્તુમયોગતઃ ॥

યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—સંન્યાસઃ, તુ, મહાબાહો, દુઃસ્વમ્, આપ્તુમ્, અયોગતઃ, યોગયુક્તઃ, મુનિઃ, બ્રહ્મ, ન, ચિરેણ, અધિગચ્છતિ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—ન યોગઃ અયોગઃ, તસ્માત્ અયોગાત્, અયોગાદિતિ અયોગતઃ । યોગેન યુક્તઃ યોગયુક્તઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાબાહો હે મહાબાહો! સંન્યાસઃ કર્મસંન્યાસ, તુ તો, અયોગતઃ કર્મયોગ વિના, દુઃસ્વમ્ દુઃખથી,

૧ પ્રમાદિનો બહિશ્ચિન્તાઃ પિશુનાઃ કલહોત્સુકાઃ ।

સંન્યાસિનોઽપિ દૃશ્યન્તે દૈવસંદ્વષિતાશયાઃ ॥

પ્રમાદી, અસ્થિર મનવાળા, દુષ્ટવૃત્તિવાળા, કલેશ કરવામાં ઉત્સુક અને પ્રારબ્ધવશ દૂષિત વાસનાઓવાળા કોઈ દોઈ સંન્યાસિઓ પણ જેવામાં આવે છે.

૨ ધીશોધકમૃતે કર્મસંન્યાસો યો હટાત્કૃતઃ ।

સ દુઃસ્વમાપ્તુમેવાસ્તિ બુદ્ધિશુદ્ધેરભાવતઃ ॥

બુદ્ધિ-અંતઃકરણાદિને શુદ્ધ કર્યા વિના જે હઠથી કરેલો કર્મસંન્યાસ-ત્યાગ છે તે બુદ્ધિના સંશોધનના અભાવે દુઃખપ્રાપ્તિને માટે જ છે.

આપ્તુમ્ મેળવવાને (યોગ્ય છે), (પરંતુ) યોગયુક્તઃ નિષ્કામ કર્મયોગયુક્ત, મુનિઃ મુનિ, બ્રહ્મ બ્રહ્મને, ન, ચિરેણ થોડા વખતમાં (જ), અધિગચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો ! જ્ઞાનપૂર્વક કર્મસંન્યાસ તો કર્મયોગ વિના ઘણા દુઃખથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે, પરંતુ નિષ્કામ કર્મયોગી તો ઘણા થોડા વખતમાંજ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. અર્થાત્ કર્મનો સંન્યાસ કષ્ટસાધ્ય છે અને નિષ્કામ કર્મયોગ સુલભ છે તેથી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં સરળ ઉપાય એ જ છે એમ સમજી પ્રથમ તે સુલભ માર્ગજ સ્વીકારવા યત્ન કરવો. ૬.

અવતરણિકાઃ—“ કર્મયોગના અનુષ્ઠાનથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત કદાચ સ્વીકારવામાં આવે તોપણ મનુષ્યને તેનાં ઉપરનાં કર્મો તો અવશ્ય બંધનરૂપ થઈ પડે ” એવી અર્જુનની શંકાના નિવારણને માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ॥

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥

પદ્ધ્નેદઃ—યોગયુક્તઃ, વિશુદ્ધાત્મા, વિજિતાત્મા, જિતેન્દ્રિયઃ, સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા, કુર્વન્, અપિ, ન, લિપ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યુજ્યતે શાસ્ત્રીયકર્મણિ ભગવદારાધને અનેન इति યોગઃ, યોગેન યુક્તઃ इति યોગયુક્તઃ । વિશેષેણ શુદ્ધઃ આત્મા અંતઃકરણં યસ્ય સઃ વિશુદ્ધાત્મા । વિશેષેણ જિતઃ આત્મા શરીરં યેન સઃ વિજિતાત્મા । જિતાનિ इन्द्रियाणि યેન સઃ જિતેન્દ્રિયઃ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, સર્વભૂતાનામ્ બ્રહ્માદીનાં



સ્તમ્બપર્યન્તાનામ્ આત્મભૂતઃ આત્મા યસ્ય સઃ સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા—  
સમ્યદ્દર્શીં । કરોતીતિ કુર્વન્ । ન આત્મા અનાત્મા, અનાત્મા આત્મા ઇવ  
ભૂતઃ ઇતિ આત્મભૂતઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**યોગયુક્તઃ કર્મયોગથી જોડાયલો, વિશુદ્ધાત્મા અત્યંત શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, વિજિતાત્મા શરીર અથવા મનને જેણે પોતાને વશ રાખેલું છે તેવો, જિતેન્દ્રિયઃ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર, (અને) સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા પ્રાણિ-માત્રની સમાન જેણે પોતાને આત્મા જાણેલો છે તેવો પુરુષ, કુર્વન્ કર્મ કરતો, અપિ છતાં પણ, (કર્મથી) ન, લિપ્યતે લેપાતો નથી.

**ભાવાર્થઃ—**ભગવાનને અર્પણ કરવામાં આવેલું તથા ક્ષણી ઇચ્છારહિત કરેલું ઇત્યાદિ ગુણોવાળું શાસ્ત્રોક્ત જે કર્મ તે કર્મરૂપી યોગથી યુક્ત, વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, શરીર અથવા મન અને ઇન્દ્રિયો જેના વશમાં છે તેવા, તથા પ્રાણિમાત્રને પોતાની સમાન માનનારો અર્થાત્ આત્મસમદષ્ટિ રાખનારો જે પુરુષ છે તે કર્મ કરતો હોય છે છતાં પણ તેનાથી બંધાતો નથી. અર્થાત્ સમ-દષ્ટિવાળા સંયમી મુનિનું કર્મ બધું ક્ષીણ થઈ જતું હોવાથી તેને તેનું બંધન રહી શકતું નથી. ૭.

**અવતરણિકાઃ—**“ કર્મ કરવા છતાં પણ તેની ઇંછાપણ અસર તત્ત્વ-જ્ઞાનીને નથી થતી એ આશ્ચર્ય જેવું છે !” એવી અર્જુનની શંકાના નિવારણ-માં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના બે શ્લોકોમાં ‘ જ્ઞાનીને કર્મબંધન ન થવાનું શું કારણ છે ’ તે જણાવે છે:

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ॥

પશ્યજ્ઞૃષ્ણવન્સ્પૃશન્નિઘ્નન્નશ્નન્ગચ્છન્સ્વપન્શ્ચસન્ ॥ ૮ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् ॥ ९ ॥

पदच्छेदः—न, एव, किञ्चित्, करोमि, इति, युक्तः, मन्येत, तत्त्ववित्, पश्यन्, शृण्वन्, स्पृशन्, जिघ्रन्, अश्नन्, गच्छन्, स्वपन्, श्वसन्; प्रलपन्, विसृजन्, गृह्णन्, उन्मिषन्, निमिषन्, अपि, इन्द्रियाणि, इन्द्रियार्थेषु, वर्तन्ते, इति, धारयन्.

व्युत्पत्तिसमासाः—तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् । पश्यतीति पश्यन् । शृणोतीति शृण्वन् । स्पृशतीति स्पृशन् । जिघ्रतीति जिघ्रन् । अश्नातीति अश्नन् । गच्छतीति गच्छन् । स्वपितीति स्वपन् । श्वसितीति श्वसन् । प्रकर्षेण लपतीति प्रलपन् । विसृजतीति विसृजन् । गृह्णातीति गृह्णन् । उन्मिषतीति उन्मिषन् । इन्द्रेण दुर्जयानि इन्द्रियाणि । इन्द्रियाणाम् अर्थाः विषयाः इन्द्रियार्थाः, तेषु इन्द्रियार्थेषु । धारयतीति धारयन् ।

अन्वय अने अर्थः—युक्तः निष्काम कर्मयोगवडे युक्ता, तत्त्ववित् तत्त्वज्ञानी, इन्द्रियाणि इन्द्रिये, इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियेणा विषयेभिः, वर्तन्ते (स्वाभाविक रीते) प्रवर्तते, इति अे प्रभाषे, धारयन् निश्चय करीने, पश्यन् (आंथ वडे) ज्ञेतो, शृण्वन् (कान वडे) सांभणतो, स्पृशन् (त्वया वडे) स्पर्शं करोतो, जिघ्रन् (नासिका वडे) सूंधतो, अश्नन् (शुद्धा वडे) रसास्वाह लेतो, गच्छन् (पग वडे) यावतो, स्वपन् सूतो, श्वसन् श्वास लेतो, प्रलपन् (वाणी वडे) भावतो, विसृजन् (शुद्धा तथा उपस्थ द्वारा मलमूत्रने) उत्सर्गं करोतो, गृह्णन् (हाथ वडे) श्रद्धुषु करोतो, उन्मिषन् आंभो उधाडतो,

( तेभ ) निमिषन् आंभेने भीयतो अटवे नाग कूर्मादि पांशु वायुभेनी उंची नीची गति तथा स्फूर्णयुक्त होवा छतां, अपि पणु, किंचित् हुं कांघ पणु, न, एव नथी न्, करोमि उरतो, इति अे प्रमाणे, मन्येत माने. अर्थात् कर्तापणुना अलिमानथी ह्मर रडे.

सावार्थः—निष्काम कर्मयोगवडे युक्त तत्त्वज्ञानीअे, 'घट्टियो घट्टियोना विषयोभां स्वाभाविक रीते प्रवर्ते छे,' अे प्रमाणे निश्चय करीने पोते जेतो, सांभणतो, स्पर्श करतो, सूंघतो, भातो, चालतो, सूतो, श्वास लेतो, जोलतो, मलमूत्रादि उत्सर्ग करतो, हाथ वडे पकडतो, आंभेने उधाडतो तथा जंघ करतो अेटवे नाग कूर्मादि वायुअे वडे उंची नीची गति तथा स्फूर्णवाणे होवा छतां पणु, 'हुं कांघ पणु नथी न् करतो,' अेम मानवुं जेधअे. अर्थात् कर्तापणुना अलिमानथी सहंतर ह्मर रडेवुं जेधअे अने तेभ करवाथी ते कर्म करतो छतां पणु ते तत्त्वज्ञानीने ते कर्मनी जंघनरूप असर थती नथी. ८-९.

अवतरणिकाः—उपरोक्त वातनुं न् विशेष स्पष्टीकरण करे छे:

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥  
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

१ स्फटिकः प्रतिबिम्बेन यथा नायाति रञ्जनम् ।

तस्यः कर्मफलेनान्तस्तथा नायाति रञ्जनम् ॥

स्फटिकमणिने न्पाकुसुमादिना प्रतिबिम्बवडे जेम रंग यती नतो नथी तेभ अंतःकरणे कर्मभां रडेतां छतां पणु कर्मना क्षणवडे रंग यडतो नथी अने तेथी अंतःकरण शुद्ध रडेतां ते आत्मा पणु कर्मक्षणथी लेपायमान थतो नथी.

पदच्छेदः—ब्रह्मणि, आधाय, कर्माणि, सङ्गम्, त्यक्त्वा, करोति, यः, लिप्यते, न, सः, पापेन, पद्मपत्रम्, इव, अम्भसा.

वृत्पत्तिसमासाः—बृंहति इति ब्रह्म, तस्मिन् । क्रियन्ते तानि कर्माणि, तानि । पद्मस्य पत्रम् पद्मपत्रम् । आप्नोति इति अम्भः, तेन अम्भसा ।

अन्वय अने अर्थः—यः जे पुरुष, सङ्गं संसर्ग-आसक्ति-उपाधिने, त्यक्त्वा त्याग करीने, कर्माणि कर्मेनि, ब्रह्मणि ब्रह्मने विषे, आधाय राभीने ( ब्रह्मने अर्पणु करीने ), करोति करे छे, सः ते पुरुष, अम्भसा पाणी वडे, पद्मपत्रम् कमणनुं पत्र, इव जेम, ( तेम ) पापेन पाप वडे, न, लिप्यते लेपातो नथी.

भावार्थः—जे पुरुष संसर्ग-आसक्ति-उपाधिने त्याग करीने सर्व कर्म ब्रह्मने अर्पणु करीने करे छे ते, कमणनुं पाण्डुं जेम जल वडे लिप्त थतुं नथी तेम कर्मा वडे लेपातो नथी. अर्थात् कर्मना अंधनमां आवतो नथी. १०.

अवतरणिकाः—अे प्रमाणे कर्मअंधनना निवारणुने रस्तो अतापी हवे मोक्षमां कारणुभूत कर्मनुं आचरणु क्वी रीते करवुं ते दर्शावे छे:

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥

योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥

पदच्छेदः—कायेन, मनसा, बुद्ध्या, केवलैः, इन्द्रियैः, अपि, योगिनः, कर्म, कुर्वन्ति, सङ्गम्, त्यक्त्वा, आत्मशुद्धये.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**ચીયતે અન્નાદિના ઇતિ કાયઃ, તેન કાયેન । યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ । શુદ્ધચન્તે યયા સા શુદ્ધિઃ, આત્મનઃ શુદ્ધિઃ ઇતિ આત્મશુદ્ધિઃ, તસ્યૈ આત્મશુદ્ધયે ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**યોગિનઃ યોગીઓ, કાયેન શરીરવડે, મનસા મનવડે, બુદ્ધ્યા બુદ્ધિવડે, (અને) કેવલૈઃ મમત્વરહિત ક્ષત, ઇન્દ્રિયૈઃ ઇન્દ્રિયોવડે, અપિ પણ, આત્મશુદ્ધયે આત્મશુદ્ધિની ખાતર, સક્લમ આસક્તિને, ત્યક્ત્વા છોડીને, કર્મ કર્મ, કુર્વન્તિ કરે છે.

**ભાવાર્થઃ—**યોગીઓ શરીર, મન અને બુદ્ધિવડે તથા મમત્વરહિત ક્ષત ઇન્દ્રિયોવડે પણ આત્મશુદ્ધિની ખાતર આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કેવળ ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મ કરતા રહે છે, એટલે આત્મશુદ્ધિને માટે તેઓ કર્મ કરતા હોવાથી તેમને તેનું બંધન થતું નથી. ૧૧.

**અવતરણિકાઃ—**આ પ્રમાણે “સકામ અને નિષ્કામ કર્મના સંબંધમાં (જે ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમાં) અવિદ્વાન્ કર્મના બંધનમાં આવે છે અને વિદ્વાન્ તેમાંથી મુક્ત રહે છે.” એ વાતને દઢીભૂત કરવા માટે ભગવાન્ ફરી પણ નિર્ણયરૂપે અર્જુનને કહે છે:

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ॥

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિબધ્યતે ॥ ૧૨ ॥

**પદચ્છેદઃ—**યુક્તઃ, કર્મફલમ્, ત્યક્ત્વા, શાન્તિમ્, આપ્નોતિ, નૈષ્ઠિકીમ્, અયુક્તઃ, કામકારેણ, ફલે, સક્તઃ, નિબધ્યતે.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**કર્મણાં ફલમ્ ઇતિ કર્મફલમ્, તત્ । નિષ્ઠયા મવા ઇતિ નૈષ્ઠિકી, તામ્ નૈષ્ઠિકીમ્—અપુનરાવર્તિનોમ્ । ન યુક્તઃ અયુક્તઃ । કામેન—કામપ્રેરણયા ફલાર્થ કરોતીતિ કામકારઃ, તેન કામ-કારેણ । નિતરાં બધ્યતે ઇતિ નિબધ્યતે ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**યુક્તઃ પરમેશ્વરને અર્થે જ કર્મો કરવાનાં છે એવી રીતના નિશ્ચિત મતવાળો—સાવધાન ( પુરુષ ), કર્મફલમ્ કર્મોનાં ફળને, ત્યક્ત્વા છોડીને, નૈષ્ઠિકીમ્ જ્ઞાનનિષ્ઠાથી પ્રાપ્ત થનારી અપુનરાવર્તિની, શાન્તિમ્ શાન્તિને, આપ્નોતિ પામે છે, ( પરંતુ ) અયુક્તઃ કર્મનાં ફલની ઇચ્છાવાળો—અસાવધાન ( પુરુષ તો ), કામકારેણ ફલની ઇચ્છાની કામનાવડે, ફલે કર્મનાં ફલમાં, સક્તઃ આસક્ત થયેલો, નિબધ્યતે સારો રીતે બંધનમાં આવે છે.

**ભાવાર્થઃ—**પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થ કર્મ કરનાર સ્વસ્થ ચિત્ત-વાળો પુરુષ કર્મોનાં ફળોને છોડીને અર્થાત્ તેની અપેક્ષા ન રાખીને શાશ્વત શાન્તિને મેળવે છે, પરંતુ કર્મનાં ફલની ઇચ્છા-વાળો પુરુષ તો ફલની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને ફલમાં આસક્તિવાળો થઈને તે કર્મનાં બંધનોમાં આવે છે. અર્થાત્ સકામ કર્મ કરનાર જ બંધનને પામે છે, પરંતુ પ્રભુપ્રીત્યર્થ નિષ્કામ કર્મ કરનાર બંધનને પામતો નથી. ૧૨.

**અવતરણિકાઃ—**“એ પ્રમાણે જેનું અંતઃકરણ સમ્પૂર્ણ પવિત્ર અને બ્રહ્મમય ન થયું હોય તેવાને તો ચિત્તશુદ્ધિને માટે કર્મસંન્યાસ કરતાં નિષ્કામ કર્મયોગ જ શ્રેષ્ઠ છે” એમ કહીને હવે “શુદ્ધ ચિત્તવાળો અને પરમાર્થદર્શી કેવી રીતે રહે છે ?” એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે અર્જુનને સમજાવે છે:



સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ॥

નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

**પદ્ધ્વેદઃ**—સર્વકર્માણિ, મનસા, સંન્યસ્ય, આસ્તે, સુખમ્, વશી, નવદ્વારે, પુરે, દેહી, ન, એવ, કુર્વન્, ન, કારયન્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ**—સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તાનિ । સમ્યક્ ન્યસ્ય ભગવતિ સમર્પ્યં ઇતિ સંન્યસ્ય । વશં ચિત્તં વશઃ આત્મા વા અસ્તિ અસ્ય ઇતિ વશી । નવ દ્વારાણિ યસ્ય તત્ નવદ્વારમ્, તસ્મિન્ નવદ્વારે । દેહઃ અસ્ય અસ્તીતિ દેહી । કરોતીતિ કુર્વન્ । મનઃ ઇન્દ્રિયાણિ ચ કારયતિ પ્રેરયતીતિ વા કારયન્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ**—વશી અંતઃકરણુ જેને વશમાં છે તેવો, દેહી આ શરીરધારી આત્મા, સર્વકર્માણિ બધાં કર્મોને, મનસા મનથી, સંન્યસ્ય ઇશ્વરમાં સમર્પણુ કરી, નવદ્વારે નવદ્વારવાળા, પુરે શરીરરૂપી નગરમાં, ન, એવ (કંઈ પણ) નહિ જ, કુર્વન્ કરતો, (અને) અકારયન્ ન કરાવતો, સુખમ્ સુખપૂર્વક, આસ્તે રહે છે.

**ભાવાર્થઃ**—અંતઃકરણુ તથા ઇન્દ્રિયો જેના વશમાં છે તેવો એટલે જીતેન્દ્રિય દેહધારી જીવાત્મા મનથી બધાં કર્મો ઇશ્વરને

૧ વસન્દેહાગારે પરમપદનિષ્ઠો વિજયતે ન કર્તા નો મોક્તા ક્વચિદપિ કદાચિદ્વિહરણે ॥

નિજાનંદારામો વિષયવિરતિર્નાન્યશરણઃ પરબ્રહ્માદૈત્યેઽપારિમિતવપુઃ સન્વિહરતિ ॥

પરમપદની નિષ્ઠાવાળો પુરુષ દેહરૂપી મંદિરમાં વસતો થકો કોઈ સ્થળે ક્યારે પણ કોઈ પ્રકારના વિહારમાં પોતાને નથી કર્તા માનતો કે નથી ભોક્તા માનતો, પરંતુ પોતાના આનંદમાં સંતુષ્ટ રહી, વિષયોથી વિરામ પામી, કોઈના શરણમાં નહિ રહી પ્રમાણુ વિનાના શરીરવાળો થઈ પરબ્રહ્મરૂપી અદ્વૈતાનંદમાં વિહાર કરે છે.

સમર્પણ કરીને, નવદ્વારવાળા આ શરીરમાં રહેવા છતાં પોતે કંઈ પણ કરતો નથી કે કરાવતો નથી એમ માને છે. અર્થાત્ અંધનને પ્રાપ્ત કરનાર એવી કેઈપણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં તે પડતો નથી. ૧૩.

અવતરણિકા:—“एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष एवासाधु कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते ” “એ પરમ ઇશ્વર જ, જેને આ લોકમાંથી ઉપર લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે તેને શુભ કર્મ કરાવે છે, અને જેને આ લોકથી પણ નીચે લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે તેને અશુભ કર્મો કરાવે છે.” આ શ્રુતિવચન પ્રમાણે પરમેશ્વર જ શુભાશુભ ફલવાળાં કર્મોના કારણિતા છે, અને તેથી પુરુષ ખીજની સત્તાવડે ચાલતો હોવાથી પરતંત્ર છે, તેથી તે ક્વી રીતે તે તે કર્મોનો ત્યાગ કરી શકે ? જે “ઇશ્વર વડે જ જ્ઞાનમાર્ગમાં જોડાએલો તે શુભાશુભને છોડી દેશે, એમ કદાચ કહેવામાં આવે તો પક્ષપાત અને દ્યારહિત-પણા વડે ઇશ્વરને પણ પુણ્ય અને પાપ લાગવાનો સંભવ રહે ” એવી રીતની અર્જુનની શંકાના નિવારણને માટે “ પરમેશ્વર પુણ્યપાપથી અલિપ્ત છે ” એમ જણાવીને “ જીવાત્મા પ્રકૃતિવશ હોવાથી તે પોતેજ શુભાશુભ કર્મો કરે છે ” એ નીચેના એ શ્લોકોમાં ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે કહે છે:

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—ન, કર્તૃત્વમ્, ન, કર્માણિ, લોકસ્ય, સૃજતિ, પ્રભુઃ, ન, કર્મફલસંયોગમ્, સ્વભાવઃ, તુ, પ્રવર્તતે.

૧ અહો જન્તુરનીશોઽયમાત્મનઃ સુખદુઃખયોઃ ।

ઈશ્વરમેરિતો ગચ્છેત્સ્વર્ગં વા શ્વપ્તમેવ વા ॥ સ્મૃતિઃ ॥

જીવ પોતે અજ્ઞ હોવાથી પોતાને સુખ અથવા દુઃખ પ્રાપ્ત કરવામાં અસમર્થ છે, અને તેથી ઇશ્વરની પ્રેરણાથી જ તે સ્વર્ગ અથવા ખાડા ( નરક ) માં જાય છે.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—કર્તુઃ ભાવઃ કર્તૃત્વમ્ । પ્રકર્ષેણ સમર્થ-  
તયા ભવતિ ઇતિ પ્રભુઃ । કર્મણાં ફલાનિ કર્મફલાનિ, કર્મફલાનાં સમ્યક્-  
યોગઃ ઇતિ કર્મફલસંયોગઃ, તમ્ કર્મફલસંયોગમ્ । સ્વસ્ય ભાવઃ સ્વભાવઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રભુઃ ઇશ્વર, લોકસ્ય લોકના,  
કર્તૃત્વમ્ કર્તાપણાને, ન, સૃજતિ સરજતો નથી, કર્માણિ કર્મેણિ,  
(પણુ) ન (સરજતો) નથી, (તેમ) કર્મફલસંયોગમ્ કર્મેણાં ફલાનાઃ  
સંયોગને, (પણુ) ન (સરજતો) નથી, તુ પણુ, સ્વભાવઃ સ્વભાવ,  
પ્રવર્તતે પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થઃ—ઇશ્વર આ લોકમાં કેઈના પણુ કર્તાપણાને  
અથવા કર્મેણિ સરજતો નથી, તેમજ કર્મનાં ફલાના સંયોગને  
પણુ તે ઉત્પન્ન કરતો નથી, માત્ર મનુષ્યનો સ્વભાવ-પ્રકૃતિ જ  
પોતાની મેળે પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે મનુષ્ય  
શુભાશુભ કર્મો કરે છે અને તેનાં ફલાને ભોગવે છે. ૧૪.

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ॥

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જંતવઃ ॥ ૧૫ ॥

પદ્ધ્નેદઃ—ન, આદત્તે, કસ્યચિત્, પાપમ્, ન, ચ,  
એવ, સુકૃતં, વિભુઃ, અજ્ઞાનેન, આવૃતમ્, જ્ઞાનમ્, તેન, મુહ્યન્તિ,  
જન્તવઃ.

૧ તેયં સ્વભાવશબ્દેન માયાઽવિદ્યાદિશબ્દિતા ।

પ્રકૃતિર્યાસ્તિ જન્તૂન્હિ વ્યવહારે પ્રવર્તતે ॥

સ્વભાવ શબ્દ વડે માયા કહેવાય છે કે જે અવિદ્યા, અજ્ઞાન, પ્રકૃતિ વિગેરે શબ્દો-  
થી ઓળખાય છે, અને તેજ જન્તુમાત્રને વ્યવહાર-( સુખ-દુઃખ ) માં પ્રવર્તવિ છે.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**સુષ્ટુ કૃતં સુકૃતમ્ । વિશેષેણ વ્યાપક-  
તયા ભવતીતિ વિભુઃ । ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્, તેન અજ્ઞાનેન । આ સમન્તાત્  
વૃતમ્ ઇતિ આવૃતમ્ । જાયન્તે ઇતિ જન્તવઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**વિભુઃ પરમેશ્વર, કસ્યચિત્ કોઈના  
પણુ, પાપમ્ પાપને, ન, આદત્તે સ્વીકારતાનથી, ચ અને, સુકૃતમ્  
પુણ્યને, ચ પણુ, ન ( સ્વીકારતા ) નથી. એવ પણુ, અજ્ઞાનેન  
અજ્ઞાન વડે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, આવૃતમ્ આચ્છાદિત થયેલું હોય છે,  
તેન તેથી, (જ) જન્તવઃ પ્રાણીઓ, મુહ્યન્તિ (સત્ અસત્ના વિવેક-  
રહિત થઈને) મોહ પામે છે.

**ભાવાર્થઃ—**પરમેશ્વર કોઈના પણુ પાપને તેમજ પુણ્યને  
લેતા નથી, અર્થાત્ તે નિર્લેપ છે, પરંતુ અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઠંકાઈ  
ગયેલું હોવાથી પ્રાણીઓ વિવેકરહિત બની મોહ પામે છે.  
અર્થાત્ અજ્ઞાનને લીધે પ્રાણીઓ પરમાત્માના ખરા પારમાર્થિક  
સ્વરૂપને જાણી શકતા નથી અને તેથીજ તેઓ પ્રકૃતિને અનુસરી  
શુભાશુભ કર્મ કરવા તરફ દોડે છે અને તેનું ફલ ભોગવે છે. ૧૫.

**અવતરણિકાઃ—**અજ્ઞાનીઓની માફક જ્ઞાનીઓ મોહ નથી પામતા  
તે વાત હવે જણાવે છે:

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ॥

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧ ત્રિગુણમનૂતમાન્ધ્યં કલ્પિતં ચિદ્દનેઽચ્છે શ્રુતિશિખરવિચારોદ્ભૂતબોધેન નદમ્ ॥

નિરવધિવપુરાત્મા સ્વાત્મભાસા ચકાસ્તિ ભ્રમજલધરનાશો બ્રહ્મસૂર્યોઽદ્વિતીયઃ ॥

ત્રણેગુણોવાળું હોવાથી યોદું જણાવું અંધકારરૂપ અજ્ઞાન કે જે સ્વચ્છ-પ્રકાશ-  
મય એવા ચૈતન્યધન આત્મામાં કલ્પિત છે તે, શ્રુતિ-વેદના શિખર-વેદાન્ત

**પદ્મચેદઃ—**જ્ઞાનેન, તુ, તત્, અજ્ઞાનમ્, યેષામ્, નાશિતમ્, આત્મનઃ, તેષામ્, આદિત્યવત્, જ્ઞાનમ્, પ્રકાશયતિ, તત્, પરમ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**અદિતેઃ અપત્યં પુમાન્ આદિત્યઃ, આદિત્યઃ ઇવ ઇતિ આદિત્યવત્ । પ્રકર્ષેણ કાશયતિ દીપયતિ ઇતિ પ્રકાશયતિ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**તુ પણુ, જ્ઞાનેન જ્ઞાન વડે, યેષામ્ જેઓનું, આત્મનઃ આત્મા સંબંધી, તત્ તે, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, નાશિતમ્ નાશ પામેલું છે, તેષામ્ તેઓને, જ્ઞાન્ જ્ઞાન, તત્ તે, પરમ્ સૌથી દૂર અને શ્રેષ્ઠસ્વરૂપ જે પરબ્રહ્મ તેનો, આદિત્યવત્ સૂર્યની માફક, પ્રકાશયતિ પ્રકાશ કરી આપે છે.

**ભાવાર્થઃ—**પણુ જ્ઞાનવડે જેમનું આત્મા સંબંધી અજ્ઞાન નષ્ટ થઈ ગયું છે, અર્થાત્ આત્માનું સત્યસ્વરૂપ જેઓ સમજેલા છે તેવાઓને તો તે જ્ઞાન, સૂર્ય જેમ પ્રકાશથી દરેક વસ્તુ બતાવી આપે છે તેમ સૌથી શ્રેષ્ઠ એવું જે પરબ્રહ્મ તેને પોતાના પ્રકાશથી સુંદર રીતે દેખાડી આપે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનથી તેઓ સૂર્યના પ્રકાશથી જેમ સર્વ કંઈ જોઈ શકાય છે તેમ પરબ્રહ્મના સત્ય સ્વરૂપને જોઈ શકે છે. ૧૬.

**અવતરણિકાઃ—**ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પરબ્રહ્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ થવાથી તેમને શું ફલ મળે છે તે હવે કહે છે:

શાસ્ત્રને વિચારવાથી—તેનું અધ્યયન કરવાથી—ઉત્પન્ન થએલા જ્ઞાનવડે નાશ પામતાં જેમ વાદળાંઓથી છવાયેલા આકાશમાં સૂર્ય અદૃશ્ય થએલો જણાય છે, પણ તે વાદળાંઓ મટી જતાં પ્રકાશને પામે છે તેવી રીતે ભ્રમ-અજ્ઞાનરૂપી વાદળાનો નાશ થતાં જેના શરીરોનો અવધિ-ગણના નથી એવો બ્રહ્મરૂપી અદ્વિતીય સૂચ-આત્મા-નિજરૂપ પોતાનાજ પ્રકાશવડે પ્રકાશે છે.

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ॥

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—તદ્બુદ્ધયઃ, તદાત્માનઃ, તન્નિષ્ઠાઃ, તત્પરાયણાઃ, ગચ્છન્તિ, અપુનરાવૃત્તિમ્, જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તસ્મિન્ એવ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિઃ યેષાં તે તદ્બુદ્ધયઃ । તસ્મિન્નેવાત્મા મનો યેષામ્ તે તદાત્માનઃ । તસ્મિન્નેવ નિષ્ઠા તાત્પર્યં યેષાં તે તન્નિષ્ઠાઃ । તદૈવ પરમ્ અયનં યેષાં તે તત્પરાયણાઃ । પુનશ્ચાસૌ આવૃત્તિઃ इति પુનરાવૃત્તિઃ, ન પુનરાવૃત્તિઃ અપુનરાવૃત્તિઃ, તામ્ અપુનરાવૃત્તિમ્ । જ્ઞાનેન નિર્ધૂતં કલ્મષં યેષાં તે જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તદ્બુદ્ધયઃ તે પરમ ઈશ્વરમાં જ જેમની બુદ્ધિ નિશ્ચયવાળી છે તેવા તદાત્માનઃ તેમનામાં જ મનવાળા, તન્નિષ્ઠાઃ તેમનામાં જ નિષ્ઠાવાળા, તત્પરાયણાઃ તેમને જ પરમ આશ્રય માનનારા (અને) જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ જ્ઞાન વડે જેમનાં પાપ ધોવાઈ ગયેલાં છે તેવા ( પવિત્ર આત્માઓ ), અપુનરાવૃત્તિમ્ ફરી જન્મ-મરણની પ્રાપ્તિ ન થવા રૂપ દશાને, ગચ્છન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—તે પરમેશ્વરમાં જ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા, તેમનામાં જ મનને એકાગ્ર કરી રહેનારા, તેમનામાં જ પોતાનું બધું તાત્પર્ય રાખવાવાળા, તેમને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માનનારા અને જ્ઞાન વડે નિષ્પાપ થયેલા પૂતાત્માઓ ફરીને કદિ પણ જન્મ-મરણ ન થાય એવી ઉત્તમ દશાને પામે છે. અર્થાત્ પરબ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે. ૧૭.



अवतरणिकाः—तेषां परम ज्ञानीभ्योऽनीत्या जगत्सु केषां प्रकारिणी  
विशिष्ट दृष्टि रूढे छे ते ह्येव भगवान् उहे छे:

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

पदच्छेदः—विद्याविनयसम्पन्ने, ब्राह्मणे, गवि, हस्तिनि,  
शुनि, च, एव, श्वपाके, च, पण्डिताः, समदर्शिनः.

व्युत्पत्तिसमासाः—वेत्ति आत्मानम् अनया इति विद्या,  
विशेषेण नयः इति विनयः, विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ, ताभ्यां  
सम्पन्नः इति विद्याविनयसम्पन्नः, तस्मिन् विद्याविनयसम्पन्ने । ब्रह्म वेदम्  
अधीते जानाति इति वा ब्राह्मणः, तस्मिन् ब्राह्मणे । गच्छतीति गौः,  
तस्मिन् गवि । हस्तः शूडा अस्ति अस्य इति हस्ती, तस्मिन् हस्तिनि ।  
श्वानं पचतीति श्वपाकः, तस्मिन् श्वपाके । पंडा असाधारणा बुद्धिः  
संजाता येषां ते पण्डिताः । समं पश्यन्ति ते समदर्शिनः, वा समं ब्रह्म  
द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः ।

अन्वय अने अर्थः—विद्याविनयसम्पन्ने विद्या अने  
विनयथी युक्त, ब्राह्मणे ब्राह्मण्युमां, गवि गायमां, हस्तिनि  
ह्यथीमां, शुनि शूतरामां, च अने, श्वपाके श्वपाक्युमां, च पशु,  
पण्डिताः पंडितो-बुद्धिमान् वेडा, समदर्शिनः समान-दृष्टि-  
वाणा, एव च ( डाय छे ).

भावार्थः—विद्या अने विनयथी लूषित ब्राह्मण्युमां, गाय-  
मां, ह्यथीमां, शूतरामां तथा श्वपाक्युमां पशु अक्षवेत्ता-

॥ मोक्षाधिकारयोग्यता ॥



विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तनि ।  
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

અદ્વૈતમય બુદ્ધિવાળા જ્ઞાની પુરુષો સર્વદા સમાનદષ્ટિવાળા જ હોય છે. અર્થાત્ તેવું ઉત્તમ કોટિનું જેમને જ્ઞાન થયલું હોય છે તેમને આ સર્વ જગત્ અદ્વૈતમય હોવાથી ભેદદષ્ટિ રહેતી નથી, એટલે તેઓ માત્ર સુખથી જ અદ્વૈતવાદી હોતા નથી, પરંતુ વસ્તુતઃ જ અદ્વૈતસ્વરૂપ હોય છે અને તેથી તેવાઓને કોઈ પણ પ્રકારનો સાંસારિક દોષ લાગતો નથી. ૧૮.

**અવતરણિકા:—**મહર્ષિ ગૌતમે કહ્યું છે કે:—“સમાસમાખ્યાં વિષમ-સમે પૂજાતઃ” સમાન એટલે અમુક અંશે ઉન્નત-મોટાઈવાળાને જો તેને યોગ્ય પૂજા કરવામાં ન આવે, અને જો હલકી સ્થિતિવાળાને એકદમ વધારે

૧ ચાંડાળ, બ્રાહ્મણ, ગાય એ સર્વમાં સમબુદ્ધિ અથવા તે બ્રહ્મવાદીના કહેવા પ્રમાણે સમવર્તન કંઈ સ્થિતિમાં હોય છે તે જાણવું જોઈએ, કારણ કે શ્લોકમાં સમાન દષ્ટિ રાખવી એમ લખ્યું છે પણ સમાન વર્તવું એમ લખ્યું નથી. સાથે પંડિત શબ્દ શ્લોકમાં હોવાથી તે સમદષ્ટિ પણ પંડિતો રાખી શકે છે. તે પંડિત કોને કહેવા તેનું લક્ષણ ભગવાને પોતે જ આપેલું છે કે, ‘યસ્ય સર્વે સમારમ્ભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ । જ્ઞાના-મિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃ પંડિતં બુધાઃ જ્ઞેનાં સર્વં કર્તવ્યો કામના અને સંકલ્પોથી રહિત હોય અને જ્ઞાનાગ્નિથી જ્ઞેનાં કર્મો બળી ગયાં હોય તેવાને જ્ઞાનીઓ પંડિત કહે છે, એવા જો પંડિત હોય તેવાને માટે આ દષ્ટિ છે, પરંતુ જો પોતાનાં શાસ્ત્રીય કર્મો પણ ન કરતા હોય તો તેવાઓને જ્ઞાન ક્યાંથી હોઈ શકે? અને જ્ઞાન ન હોય તો તેવા સમદષ્ટિ અથવા સમવર્તનને યોગ્ય પંડિત કેમ ગણાય? અને તેથી જ તેવા અજ્ઞાનીઓ પર આધાર રાખી ચાંડાળ બ્રાહ્મણ વગેરેના એકીકરણથી વર્ણુ-શ્રમ ધર્મનો વિનાશ કરી, પાપનો સ્વીકાર કરી અધમ સ્થિતિએ પહોંચવા તરફ જનસમાજે ન જવું એ જ કલ્યાણકારક છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ચાંડાલ, ગાય, કૂતરો અને હાથી ઈત્યાદિકોના સુખદુઃખમાં પંડિતોએ સમાન દષ્ટિવાળા હોવું જોઈએ, પણ સમાન વર્તનવાળા બનવું ન જોઈએ, કારણ વિચારો કે જેમ ગાય વર્તે છે તેમ કૂતરો કે હાથી વિગેરે કંઈ વર્તી શકતા નથી, તેમ કૂતરો, ગાય કે હાથી વર્તે તેમ કંઈ બ્રાહ્મણ કે ચાંડાલ વર્તી શકતા નથી તેમજ બ્રાહ્મણે પણ ચાંડાલની પેઠે વર્તવું ન જોઈએ અને ચાંડાલે પણ બ્રાહ્મણની પેઠે વર્તવું ન જોઈએ, પરંતુ તે સર્વમાં પોતાને જેમ સુખ દુઃખ થાય છે, તેમ બીજને પણ થાય છે એમ સમાન દષ્ટિ રાખી કોઈને પણ સુખ થવામાં સહાયક-કારણભૂત બનવું પણ કોઈને દુઃખ દેવામાં કે થવામાં સહાયક-કારણભૂત બનવું નહિ.

પ્રમાણમાં પૂજા અર્પવામાં આવે તો પૂજક આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં અધોગતિ પામે છે, તેથી વિષમ ( વર્તન અને વ્યવહારમાં વિપરીતતાવાળા ) માં સમાનદષ્ટિ તો અનર્થકરી અને પાપમૂલક છે તો તેવી દષ્ટિ રાખનારા પુરુષો પંડિતો કેવી રીતે કહી શકાય ? ” એવી અર્બુનની શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમાં પંડિતોની સામ્યદશા કે જે મોક્ષમાં ખાસ કારણ છે તેનું વર્ણન કરે છે:

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥૧૯॥

પદચ્છેદઃ—ઈહ, એવ, તૈઃ, જિતઃ, સર્ગઃ, યેષાં, સામ્યે, સ્થિતમ્, મનઃ, નિર્દોષમ્, હિ, સમમ્, બ્રહ્મ, તસ્માત્, બ્રહ્મણિ, તે, સ્થિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સૃજ્યતે इति सर्गः । समस्य भावः साम्यम्, तस्मिन् साम्ये । मन्यते अनेन इति मनः । दुष्यन्ते गुणाः यैस्ते दोषाः, निर्गताः दोषाः यस्मात् तत् निर्दोषम् । सह मीयते तत् समम् ।

અન્વય અને અર્થઃ—યેષામ્ જેઓનું, મનઃ મન, સામ્યે સમાનતામાં, સ્થિતમ્ રહેલું છે, તૈઃ તેઓએ, ઇહ અહીં, એવ જ, સર્ગઃ સંસાર-જન્મ-મૃત્યુ-ને, જિતઃ જીત્યો છે, હિ કારણ કે, બ્રહ્મ બ્રહ્મ, નિર્દોષમ્ દોષરહિત, (અને) સમમ્ સર્વમાં સરખે

૧ મૂર્યો યથા સર્વલોકસ્ય ચક્ષુર્ન લિપ્યન્ત ચાક્ષુષૈર્બાહ્યદૈવિઃ ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यन्ते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ શ્રુતિઃ ॥

જેમ ભગવાન સૂર્યનારાયણ સર્વલોકોના નેત્રરૂપ છે તેથી તે નેત્રસંબંધી બાહ્ય દોષોવડે લેપાતો નથી તે પ્રમાણે સર્વભૂતપ્રાણિમાત્રનો અંતરાત્મા-ચૈતન્ય-સ્વરૂપ બ્રહ્મ-આત્મા સર્વથી બાહ્ય હોવાથી લોકસંબંધી દુઃખવડે લેપાતો નથી.

ભાગે વહેંચાયેલું છે, તસ્માત્ તેથી, તે તેઓ, બ્રહ્મણિ પરમ-  
પ્રહ્મમાં, સ્થિતાઃ રહેલા છે.

ભાવાર્થઃ—જેઓનું મન સમાનતામાં સ્થિર થયેલું છે તેમણે અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીમાં કે વસ્તુમાત્રમાં સમાનદષ્ટિવાળા-  
ઓએ અહીં જ સંસારને જીત્યો છે, એમ તું માન, કારણ કે  
પ્રહ્મ નિર્દોષ અને સર્વમાં સરખે ભાગે વહેંચાયેલું હોવાથી તેઓ  
પરમ પ્રહ્મમાં જ લીન થયેલા છે. અર્થાત્ વસ્તુમાત્ર તેમને  
પ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત ન જણાતી હોવાથી સંસાર પણ તેમને નથી  
અને તેથીજ તેઓ પ્રહ્મમાંજ રહેલા છે એમ તું સમજ. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—પ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયેલાઓની દશાનાં વિશેષ  
લક્ષણ કેવાં હોય છે તે ભગવાન કહે છે:

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ॥

સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—ન, પ્રહૃષ્યેત્, પ્રિયમ્, પ્રાપ્ય, ન, ઉદ્વિજેત્,  
પ્રાપ્ય, ચ, અપ્રિયમ્, સ્થિરબુદ્ધિઃ, અસંમૂઢઃ, બ્રહ્મવિદ્, બ્રહ્મણિ,  
સ્થિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ હૃષ્યેત્ इति પ્રહૃષ્યેત્ । પ્રીણા-  
તીતિ પ્રિયમ્, તત્ । ન પ્રિયમ્ इति અપ્રિયમ્, તત્ । સ્થિરા બુદ્ધિઃ यस્ય  
સઃ સ્થિરબુદ્ધિઃ । સમ્યક્ મૂઢઃ इति સંમૂઢઃ, ન સંમૂઢઃ અસંમૂઢઃ । બ્રહ્મ  
વેત્તીતિ બ્રહ્મવિત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—(જે પુરુષ) પ્રિયમ્ પ્રિય વસ્તુને,  
પ્રાપ્ય પ્રાપ્ત કરીને, ન, પ્રહૃષ્યેત્ હર્ષ પામતો નથી, ચ અને,



અપ્રિયમ્ અહિત વસ્તુને, પ્રાપ્ય મેળવીને, ન, ઉદ્વિજેત ઉદ્વેગ પામતો નથી, (તે પુરુષ) સ્થિરબુદ્ધિઃ સ્થિર બુદ્ધિવાળો, અસંમૂઢઃ જરા પણ મોહ ન પામે તેવો, બ્રહ્મણે પ્રદાને જાણનારો, (અને) બ્રહ્મણિ પ્રદ્ધમાં, (જ) સ્થિતઃ લીન થઈને રહેલો છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને જે હર્ષ પામતો નથી અને અપ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને જે શોક કરતો નથી, તે પુરુષ જ સ્થિરબુદ્ધિવાળો અને વિવેકને જરાપણ ન ભૂલી મોહ ન પામે તેવો પ્રદ્ધજ્ઞાની છે અને તે સાક્ષાત્ પ્રદ્ધમાંજ રહેલો છે. અર્થાત્ જે પ્રદ્ધમય હોય છે તે સુખદુઃખ પ્રિયાપ્રિય વગેરે દ્વન્દ્વથીરહિત હોય છે એમ તું માન. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—અનેક જ-મોમાં બાહ્ય વિષયોમાં જે પ્રીતિ અનુભવવામાં આવી હોય છે તે ધણી પ્રખલ હોવાથી તેમાં આસક્ત ચિત્તવાળાને આ લોકમાં ન જોવાએલા—અનુભવાએલા અને સર્વ વિષયસુખના આનંદથી રહિત એવા પ્રદ્ધમાં કેવી રીતે સ્થિરતા થાય? તેના જવાબમાં ‘પ્રદ્ધ પરમાનંદસ્વરૂપ છે’ એમ કહેવામાં આવે તો તે માન્ય કરી શકાય નહિ, કારણ કે તે પરમ આનંદ પહેલાં અનુભવવામાં આવેલો ન હોવાથી તે સ્વરૂપે તે કહી શકાય નહિ. ઇત્યાદિ શંકાના સમાધાનમાં પ્રદ્ધાનન્દ સૌથી પરમ અને શ્રેષ્ઠ છે અને તેને કોણ મેળવી શકે છે તે નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન જણાવે છે:

બૌહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્માનિ યત્સુખમ્ ॥

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્નુતે ॥ ૨૧ ॥

૧ અપ્યાનન્દઃ શ્રુતઃ સાક્ષાન્માનેનાવિષયીકૃતઃ ।

ઇષ્ટાનન્દ્યામિલાષં તં ન મન્દીકર્તુમપ્યલમ્ ॥ ઇતિ વાર્તિકે ॥

યન્ન કામસુખં લોકે યન્ન દિવ્યં મહન્સુખમ્ ।

તૃષ્ણાક્ષયસુખસ્યૈતે નાર્હતઃ ષોઢશીં કલામ્ ॥ મહાભારતે ॥

“પરમ આનંદ જે પ્રમાણે સાંભળવામાં આવ્યો છે તે તે પ્રમાણે સાક્ષાત્



**પદ્મચ્છેદઃ—**બાહ્યસ્પર્શેષુ, અસક્તાત્મા, વિન્દતિ, આત્મનિ,  
યત્, સુખમ્, સઃ, બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા, સુખમ્, અક્ષય્યમ્,  
અશ્નુતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**બહિર્મવાઃ બાહ્યાઃ, સ્પૃશ્યન્તે તે સ્પર્શાઃ,  
બાહ્યાશ્ચ તે સ્પર્શાશ્ચ બાહ્યસ્પર્શાઃ, તેષુ બાહ્યસ્પર્શેષુ । ન સક્તઃ આત્મા અન્તઃ-  
કરણં યસ્ય સઃ અસક્તાત્મા । બ્રહ્મણિ પરમાત્મનિ યોગઃ સમાધિઃ ઇતિ  
બ્રહ્મયોગઃ, તેન યુક્તઃ (તસ્મિન્ વ્યાપૃતઃ) આત્મા અન્તઃકરણં યસ્ય સઃ બ્રહ્મ-  
યોગયુક્તાત્મા । ક્ષેતુમ્ શક્યમ્ ક્ષય્યમ્, ન ક્ષય્યમ્ ઇતિ અક્ષય્યમ્, તત્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**બાહ્યસ્પર્શેષુ બાહ્ય-ઇન્દ્રિયોના-  
વિષયોભાં, અસક્તાત્મા આસક્તિરહિત ચિત્તવાણો, આત્મનિ  
પોતાના આત્મામાં, યત્ જે, સુખમ્ સુખને, વિન્દતિ પામે છે,  
સઃ તે, બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા પરમાત્મામાં સમાધિવડે જોડાયેલ છે  
આત્મા જેનો, એટલે પ્રહાને વિષે જેણે પોતાનો આત્મા જોડેલો  
છે એવો થઈને અક્ષય્યમ્ કદી ક્ષય ન પામે તેવા, સુખમ્ સુખને,  
અશ્નુતે અનુભવે છે.

**ભાવાર્થઃ—**ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય વિષયોમાં જેનું ચિત્ત આ-  
સક્ત નથી એવો પુરુષ પોતાના આત્મામાં જે સુખને મેળવે.

કોઈપણ પ્રમાણથી માપી શકાય ત્યા ઉપમા આપી શકાય એવો નથી. વળી જેણે તે  
મહદાનંદની ભૂમિઓ જોઈ છે, તેને તેમાં મંદ કરવાને પણ કોઈ સમર્થ નથી.”

“ વાર્તિક ”

“ આ લોકમાં દરેક કામનાની અર્થાત્ વિષયોની પ્રાપ્તિથી જે સુખ મલે છે તથા  
સ્વર્ગલોકમાં આ લોકથી પણ જે અધિક શ્રેષ્ઠ સુખ મલે છે એ બંને લોકનાં સુખો  
તુલ્યાનો ક્ષય થઈ જવાથી જે સુખ કે આનંદ થાય છે તેનો સોળમે ભાગ પણ  
નથી. અર્થાત્ વિરહિત અને પ્રહાનંદ એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ આનંદ છે બાકી લૌકિક  
વિષયોનો આનંદ તો તુચ્છ અને ક્ષણભંગુર છે.” “મહાભારત”

છે તેજ પુરુષ પરમાત્મામાં સમાધિવડે લીનથએલ અંતઃ-  
કરણવાળો યોગી થઈને રહે છે તો તે અનંત સુખને ભોગવે છે—  
અનુભવે છે એટલે મોક્ષ પામે છે. અર્થાત્ વિષયોમાં અના-  
સક્રિત રાખી ધીમે ધીમે આત્મજ્ઞાન મેળવતાં વિષયોની પ્રીતિ  
નાશ પામે છે અને પછી ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનયોગથી યુક્ત થતાં  
મનુષ્ય ક્રમથી અક્ષય સુખને મેળવે છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—“ સુપુત્રિ-નિદ્રાની હૃદમાં અનુભવાતા કોઈ અદૃષ્ટ  
આનંદના જેવા આ બ્રહ્મસુખની ખાતર, સાક્ષાત્ દિવ્ય-સુંદર સ્ત્રી, અન્ન,  
પાન, ગાયન વાદન, ઇત્યાદિ ઉપલબ્ધ સુખોને કોણ તિલાંજલી આપે ?”  
એવી શંકાના સમાધાનમાં “ આજ સુખો નાશ પામનારાં હોવાથી સાથે  
દુઃખદ છે એમ જાણાવી તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે” તે કહે છે:

ये' हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥

आद्यन्तवन्तः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

પદચ્છેદ:—યે, હિ, સંસ્પર્શજાઃ, ભોગાઃ, દુઃખયોનયઃ,  
એવ, તે, આદ્યન્તવન્તઃ, કૌન્તેય, ન, તેષુ, રમતે, બુધઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સંસ્પૃશ્યન્તે इति संस्पर्शाः विषयाः,  
तेभ्यः जाता इति संस्पर्शजाः । भुज्यन्ते ते भोगाः। युवन्ति इति योनयः,  
दुःखस्यैव योनयः कारणभूताः इति दुःखयोनयः । आदिः विषयेन्द्रिय-

૧ સંપદઃ પ્રમદાશ્ચેત્ર તરક્કોત્સક્કમક્કુરાઃ ।

કસ્તાસ્વહિફળાચ્છત્રચ્છાયાસુ રમતે બુધઃ ॥ વાસિષ્ઠે ॥

નાના પ્રકારની સંપત્તિઓ અને પ્રમદા-સ્ત્રીઓ તે તરંગોની જેદે ઉત્પન્ન થતાં  
જનનાશ પામનારાં છે તો સર્પની ક્ષણા રૂપી છત્રની છાયાની જેદે તેઓમાં કયો  
પંડિત પુરુષ રમાણુ કરે છે ? અર્થાત્ કોઈપણ રમતો નથી.

સંયોગો, ભોગાનામન્તશ્ચ તદ્વિયોગ એવ ઇતિ આદ્યન્તૌ, આદ્યન્તૌ વિદ્યેતે  
યેષાં તે આદ્યન્તવન્તઃ । કુન્તાયાઃ અપત્યં પુમાન્ કૌતેયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ  
હે કૌન્તેય । આત્માનં બોધતીતિ બુધઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યે જે, સંસ્પર્શજા વિષયજન્ય,  
ભોગાઃ ભોગો છે, તે તે, હિ ખરેખર, દુઃસ્વયોનયઃ દુઃખના  
કારણરૂપ, ( અને ) આદ્યન્તવન્તઃ સંયોગ-વિયોગથી આદિ અને  
અંતવાળા અર્થાત્ નાશયામનારા, એવ જ ( છે ), ( માટે ) કૌન્તેય હે  
કૌન્તેય ! બુધઃ ડાહ્યો માણસ, તેણે તે વિષયોમાં, ન રમતે રમણ  
કરતો નથી—તેને સેવી આનંદ માનતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જે વિષયજન્ય ભોગો છે તે દુઃખના કારણ-  
રૂપ અને સંયોગવિયોગને લઈને આદિ તથા અંતવાળા અર્થાત્  
ક્ષણભંગુર જ છે, માટે હે કૌન્તેય ! ડાહ્યા—બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ તે વિષ-  
યોમાં રમતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાની મનુષ્ય વિષયો દુઃખદ અને વિના-  
શી હોવાથી તેનો આનંદ ભોગવવાની ઈચ્છા ન રાખતાં બ્રહ્મા-  
નંદને મેળવવાની જ અભિલાષા રાખે છે અને યત્ન કરે છે. ૨૨.

અવતરણિકાઃ—‘વિષયોમાં પ્રીતિ એ પરમકલ્યાણના માર્ગમાં મોટો  
પ્રતિબંધ, દુર્નિવાર દોષ, તથા બંધી જાતના અનર્થ કરાવનાર છે, અને તેમાં  
પણ કામક્રોધ જીતી શકાય તેવા નથી તેથી તેમના પરિહાર માટે અધિક  
યત્ન કરવો જોઈએ ’ એ પ્રમાણે નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શક્નોતીહૈવ યઃ સોદું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ॥

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥૨૩॥

૧ પ્રાણે ગતે યથા દેહઃ સુખં દુઃખં ન વિન્દતિ ।

તથા ચેત્પ્રાણયુક્તોઽપિ સ કેવલ્યાશ્રમે વસેત્ ॥ વાસિષ્ઠે ॥

દેહમાંથી જ્યારે પ્રાણ નીકળી જાય છે ત્યારે દેહ જેમ સુખ અથવા દુઃખને  
જાણતો નથી તે પ્રમાણે જ જે પ્રાણથી દેહ જોડાયેલો હોય છતાં પણ સુખ અથવા  
દુઃખને જાણે નહિ તે તે કેવલ્ય-સંન્યાસરૂપ આશ્રમ વિષે વસી શકે છે.

**પદ્મવ્રતઃ**—શક્નોતિ, इह, एव, यः, सोढुम्, प्राक्, शरीरविमोक्षणात्, कामक्रोधोद्भवम्, वेगम्, सः, युक्तः, सः, सुखी, नरः.

**व्युत्पत्तिसमासाः**—विशेषेण मोक्षणम् इति विमोक्षणम्, शीर्यते इति शरीरम्, शरीरस्य विमोक्षणं शरीरविमोक्षणं, तस्मात् शरीरविमोक्षणात् । उद्भवतीति उद्भवः, कामश्च क्रोधश्च इति काम-क्रोधौ, ताभ्यां उद्भवः यस्य सः कामक्रोधोद्भवः, तम् कामक्रोधोद्भवम् । सुखम् अस्य अस्तीति सुखी ।

**અન્વય અને અર્થઃ**— इह आ लोकमां, यः जे पुरुष, शरीरविमोक्षणात् शरीर छुटी जवानी अटले मृत्युनी, प्राक् पडेलां, कामक्रोधोद्भवम् काम અને क्रोधથી उत्पन्न થતા, वेगम् वेगને-પ્રવાહને, सोढुम् સહન કરવાને-રોકવાને, शक्नोति शक्तिमान्-સમર્થ થાયછે, सः ते, एव ज, नरः पुरुष, युक्तः योगी ( છે અને તેજ પુરુષ ), सुखी सुधी ( છે).

**ભાવાર્થઃ**—આ લોકમાં જે મનુષ્ય શરીર છુટી જવા પહેલાં અટલે મૃત્યુ પહેલાં કામ તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા પ્રવાહને-તેમનાથી ઉત્પન્ન થતી આવેશભરી વૃત્તિને સહન કરવાને-રોકવાને શક્તિમાન હોય છે તે જ પુરુષ ખરો યોગી છે, અને તે જ પુરુષ સુખી છે. અર્થાત્ કામ અને ક્રોધના વેગને જીતવાથી જ માણસ યોગયુક્ત થઈ ઉત્તરોત્તર સુખી થઈ શકે છે. ૨૩.

**અવતરણિકાઃ**—‘કેવળ કામક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા વેગને અટકાવવા-માત્રથી જ મનુષ્ય પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષને મેળવે છે એમ નથી, પણ વિશેષ ધ્યાનાદિક સામગ્રીસંપન્ન પણ મનુષ્યે થવું જોઈએ’ તે વાત ભગવાન જણાવે છે:

યોન્તઃસુખોઽન્તરારામસ્તથાંતજ્યોતિરેવ ચ ॥

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

પદ્મ - :—યઃ, અન્તઃસુખઃ, અન્તરારામઃ, તથા, અન્ત-  
જ્યોતિઃ, એવ, ચ, સ, યોગી, બ્રહ્મનિર્વાણઃ, બ્રહ્મભૂતઃ, અધિ-  
ગચ્છતિ.

વ્યુત્પાત્તરારામઃ—અન્તઃ આત્મનિ એવ સુખં યસ્ય સઃ  
અન્તઃસુખઃ । અન્તઃ આત્મનિ એવ આ સમંતાત્ રમણં ક્રીડા યસ્ય સઃ  
અન્તરારામઃ । અન્તઃઆત્મનિ એવ જ્યોતિઃ પ્રકાશઃ યસ્ય સઃ અન્તજ્યોતિઃ ।  
યોગઃ અષ્ટાંગલક્ષણઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યોગી । બ્રહ્મણિ નિર્વાણમ્ ઇતિ  
બ્રહ્મનિર્વાણમ્ , તત્ । બ્રહ્મણિ ભૂતઃ સ્થિતઃ ઇતિઃ બ્રહ્મભૂતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે મનુષ્ય, અન્તઃસુખઃ અંત-  
રાત્મામાં જ સુખવાળો, તથા તેમ, અન્તારામઃ અંતરાત્મામાં જ  
ક્રીડા કરનારો, એવ, ચ તેમ જ, અન્તજ્યોતિઃ અંતરાત્મામાં જ  
જે પ્રકાશે છે, સઃ તે, યોગી યોગી, બ્રહ્મભૂતઃ પરબ્રહ્મમય થયો  
થકો, બ્રહ્મ-નિર્વાણમ્ બ્રહ્મ ( ને સર્વતઃ અને સમગ્રતઃ બાધુવાથી  
અને તેના નિદિધ્યાસનથી તે એક જ ) સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ  
ભાક્ષને, અધિગચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય પોતાના આત્મામાં જ સુખ માને-  
છે, આત્મામાં જ ક્રીડા કરે છે અને આત્માને જ પરમજ્યોતિ-  
પ્રકાશ માને છે તેવો તે યોગી બ્રહ્મભૂત થઈને સર્વ રીતે બ્રહ્મ-  
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને નિદિધ્યાસનથી તે બ્રહ્મસ્વરૂપને જ પામવારૂપ



મોક્ષને મેળવે છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન મેળવવા તરફ જ યત્ન કરવો શ્રેયસ્કર છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—‘ મુક્તિના કારણરૂપ જ્ઞાન થવામાં ખીજાં ક્યાં સાધનો હોય તો બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય ? ’ તે કહે છે:

લભંતે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ॥

છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદઃ—લભન્તે, બ્રહ્મનિર્વાણમ્, ઋષયઃ, ક્ષીણકલ્મષાઃ, છિન્નદ્વૈધાઃ, યતાત્માનઃ, સર્વભૂતહિતે, રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બ્રહ્મણિ નિર્વાણમ્ इति ब्रह्मनिर्वाणम्, तत् । ऋषन्ति जानन्ति ते ऋषयः । क्षीणं कल्मषं येषां ते क्षीणकल्मषाः । छिन्नं द्वैधं संशयो येषां ते छिन्नद्वैधाः । यतः संयतः आत्मा चित्तं येषां ते यतात्मानः । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषां हिते रताः इति सर्वभूतहितेरताः ।

અન્વય અને અર્થઃ—ક્ષીણકલ્મષાઃ જેમનાં પાપ ક્ષીણ થયાં છે તેવા, છિન્નદ્વૈધાઃ જેમના સંશયો છેદાઈ ગયા છે તેવા, યતાત્માનઃ અંતઃકરણને વશ રાખનારા, ( અને ) સર્વભૂતહિતેરતાઃ પ્રાણિમાત્રના બલામાં આનંદ માનનારા,

૧ વિપર્યયઃ સંશયો વા ચદ્વૈધં ત્વકૃતાત્મનામ્ ।

જ્ઞાનાસિના તુ નચ્છિત્ત્વા મુક્તસંગઃ પરિવ્રજેત્ ॥

જેમણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ નથી તેમને જે ઉલટું—એકને ઠેકાણે ખીજું—પ્રતિકૂળ અથવા સંશય થાય છે તેને દ્વૈધ કહે છે. એ દ્વૈધનું જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગવડે છેદન કરી સધળા સંગથી મુક્ત થઈને મનુષ્યે સંન્યાસ ધારણ કરવો.



ઋષયઃ ઋષિઓ, ( છે તેઓ ) બ્રહ્મનિર્વાણમ્ બ્રહ્મરૂપ મોક્ષને, લભન્તે પામે છે.

ભાવાર્થઃ—યજ વિગેરેથી ક્ષીણ થએલ પાપવાળા, અર્થાત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિથી સૂક્ષ્મવસ્તુનું વિવેચન કરવામાં સમર્થ, શ્રવણ અને મનન વિગેરેથી જેના સંશયો છિન્ન થઈ ગયા છે, એવા, નિદિધ્યાસનાદિ અભ્યાસથી જેમણે પોતાના અંતઃકરણને છતેલું છે એવા એટલે કે પરમાત્મામાં જ એકાગ્ર ચિત્તવાળા તથા પ્રાણિમાત્રનું ભલું કરવામાંજ તત્પર એવા સૂક્ષ્મદર્શી ઋષિઓ બ્રહ્મમાં જ શાંતિ-નિર્વાણ-એકનિષ્ઠતા-મોક્ષને પામે છે. ૨૫.

અવતરણિકાઃ—ફરી પણ ‘કામક્રોધરહિત તથા યોગનિષ્ઠ અને બ્રહ્મજ્ઞાની યોગીજ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે અધિકારી ગણાય છે’ તે કહે છે:

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ॥

અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદ્મક્રેદઃ—કામક્રોધવિયુક્તાનામ્, યતીનામ્, યતચેતસામ્, અભિતઃ, બ્રહ્મનિર્વાણમ્, વર્તતે, વિદિતાત્મનામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—કામશ્ચ ક્રોધશ્ચ इति કામક્રોધૌ, તામ્યાં વિયુક્તાઃ કામક્રોધવિયુક્તાઃ, તેષામ્ કામક્રોધવિયુક્તાનામ્ । યતાનિ ચેતાંસિ યેષાં તે યતચેતસઃ, તેષામ્ યતચેતસામ્ । વિદિતઃ આત્મા યૈઃ તે વિદિતાત્માનઃ, તેષામ્ વિદિતાત્મનામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—કામક્રોધવિયુક્તાનામ્ કામ અને ક્રોધથી રહિત, યતચેતસામ્ સંયમી ચિત્તવાળા, ( અને ) વિદિતાત્મનાઃ આત્માને જેમણે સારી રીતે જાણ્યો છે તેવા, યતીનામ્

યતિઓને, બ્રહ્મનિર્વાણઃ પ્રહ્લમાં નિર્વાણુ-સાયુજ્ય-મોક્ષ, અમિતઃ સર્વ સ્થિતિમાં એટલે જીવતાં અને મર્યા પછી પણ, વર્તે હોય છે.

ભાવાર્થઃ—કામ-ક્રોધથી રહિત, સંયમી ચિત્તવાળા, તથા આત્માને જેમણે સારી રીતે જાણ્યો છે તેવા યતિઓને પ્રહ્લમાં નિર્વાણુ-લયરૂપ મોક્ષ જીવતાં અને મરતાં બંને સમયમાં પ્રાપ્ત થયલો હોય છે, અર્થાત્ તેઓ જીવન્મુક્ત છે, અને પછીથી તેા તેઓ મુક્ત જ છે એમાં સંશય નથી. ૨૬.

અવતરણિકાઃ—હવે ધ્યાન-સમાધિયોગના વિવરણનો જે છઠ્ઠો અધ્યાય આગળ આવવાનો છે, તેની પ્રસ્તાવનારૂપ મુક્તનાં લક્ષણો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્બાહ્યાંશ્ચક્ષુશ્ચૈવાંતરે ધ્રુવોઃ ॥

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસાભ્યંતરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

ચૈત્તેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ॥

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

૧ ધ્રુવોરન્તર્ગતા દૃષ્ટિર્મુદ્રા ભવતિ સ્વેચરી ।

ન રોગો મરણં તત્ર ન નિદ્રાક્ષુન્નૃઠાદયઃ ॥ યોગમાર્ત્તણ્ઠે ॥

બંને બ્રહ્મીના મધ્યમાં દૃષ્ટિ રાખવી તેથી ખેચરી મુદ્રા થાય છે. તે ખેચરી મુદ્રામાં રોગ કે મરણ નથી તેમ નિદ્રા, ભૂખ કે તરસ વિગેરે પણ નથી.

૨ લયવિક્ષેપરહિતં મનઃ કૃત્વા સુનિશ્ચલમ્ ।

યદા યાત્યુન્મનીભાવં તદા તત્પરમં પદમ્ ॥

લય-ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, અને વિક્ષેપ-ઈન્દ્રિયોતું બહિર્મુખ થવું તેથી રહિત એવા મનને અત્યંત નિશ્ચલ કરી જ્યારે યોગીઉન્મની ભાવને પામે છે ત્યારે તે પરમ પદ કહેવાય છે.

**पदच्छेदः**—स्पर्शान्, कृत्वा, बहिः, बाह्यान्, चक्षुः, च, एव, अन्तरे, भ्रुवोः, प्राणापानौ, समौ, कृत्वा, नासाभ्यन्तरचारिणौ, यतेन्द्रियमनोबुद्धिः, मुनिः, मोक्षपरायणः, विगतेच्छाभयक्रोधः, यः, सदा, मुक्तः, एव, सः.

**वृत्पत्तिसमासाः**—भ्रमतः इति भ्रुवौ, तयोः भ्रुवोः । प्राणश्च अपानश्च इति प्राणापानौ, तौ । चरतः इति चारिणौ, नासिकयोः अभ्यन्तरे चारिणौ इति नासाभ्यन्तरचारिणौ, तौ । इन्द्रियाणि च मनः च बुद्धिश्च इन्द्रियमनोबुद्धयः, यताः इन्द्रियमनोबुद्धयः यस्य सः यतेन्द्रियमनोबुद्धिः । मोक्षः एव परम् अयनं यस्य सः मोक्षपरायणः । इच्छा च भयं च क्रोधश्च इति इच्छाभयक्रोधाः, विगताः इच्छाभयक्रोधाः यस्य सः विगतेच्छाभयक्रोधः ।

**अन्वय अने अर्थः**—बाह्यान् अहारना, स्पर्शान् इंद्रियना विषयेने, बहिः अहार, कृत्वा करीने, च अने, भ्रुवोः अं भ्रुकुटीनी अन्तरे मध्यमां, चक्षुः चक्षु, ( कृत्वा राभीने ) नासाभ्यन्तरचारिणौ नासिकाभां अंदर संधार करता, प्राणापानौ प्राण अने अपानवायुने, समौ समान, कृत्वा करीने, यतेन्द्रियमनोबुद्धिः इंद्रिय, मन अने बुद्धि जेणे पोताना वशमां राभ्यां छे तेवे, मोक्ष परायणः मोक्षने ज परम-आश्रय माननारे, ( अने ) विगतेच्छाभयक्रोधः इच्छा, लय अने क्रोध जेना आल्या गया छे तेवे, यः जे, मुनिः सूक्ष्म मनन करनारे ऋषि होय, सः ते, सदा हुंमेशां, मुक्तः अवन्मुक्त, एव ज ( छे ).

**भावार्थः**—इंद्रियेना आद्य विषयेने हर करीने अटवे तेमां आसक्ति न राभीने अने नेत्रेने अने भ्रुकुटीनी मध्यमां

રાખીને, તથા નાસિકાની અંદર સંચાર કરતા પ્રાણ અને અપાન વાયુઓને તેમાં સમાન કરીને ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ જેણે વશમાં રાખ્યાં છે તેવો, એટલે જીતેન્દ્રિય અને મોક્ષને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માનનારો જે સૂક્ષ્મદર્શી મુનિ છે તે સદા મુક્ત જ છે. અર્થાત્ તેને જીવન્મુક્ત સમજવો. ૨૭-૨૮.

**અવતરણિકા:**—એ પ્રમાણે ધ્યાનાદિ યોગ અને ઈન્દ્રિયસંયમ વિગેરે કહીને હવે મુક્તિના દ્વારરૂપ જે એકયભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, તે વિષે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમાં કથન કરીને કર્મસંન્યાસ અને કર્મ-યોગનો પૃથક્ અધિકાર બતાવી, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી એજ મુમુક્ષુનું ખાસ ધ્યેય હોવું જોઈએ એમ અર્જુનને કહી હવે પાંચમા અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે:

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ॥

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥૨૯॥

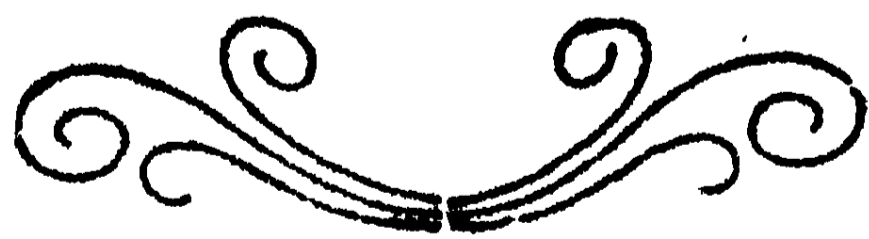
**પદ્ચ્છેદ:**—મોક્તારમ્ , યજ્ઞતપસામ્ , સર્વલોકમહેશ્વરમ્ , સુહૃદમ્ , સર્વભૂતાનામ્ , જ્ઞાત્વા, મામ્ , શાન્તિમ્ , ઋચ્છતિ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—મુનક્તીતિ મોક્તા, તમ્ મોક્તારમ્ । યજ્ઞાશ્ચ તપાંસિ ચ્ ચ્ ઇતિ યજ્ઞતપાંસિ, તેષામ્ યજ્ઞતપસામ્ । મહાન્ ચાસૌ ઈશ્વરશ્ચ ઇતિ મહેશ્વરઃ, સર્વે ચ્ તે લોકાશ્ચ ઇતિ સર્વલોકાઃ, તેષાં મહેશ્વરઃ ઇતિ સર્વલોકમહેશ્વરઃ, તમ્ સર્વલોકમહેશ્વરમ્ । સુષ્ટુ હૃદ્ હૃદયં યસ્ય સઃ સુહૃદ્, તમ્ સુહૃદમ્ । સર્વાણિ ચ્ તાનિ ભૂતાનિ ચ્ સર્વભૂતાનિ, તેષામ્ સર્વભૂતાનામ્ । શામ્યતે અનયા સા શાંતિઃ, તામ્ શાંતિમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યજ્ઞતપસામ્ યજ્ઞ અને તપનો,  
 ભોક્તા લોકતા—સ્વીકારનાર, સર્વલોકમહેશ્વરમ્ સમસ્ત લોકનો.  
 મહાન્ ઇશ્વર, (અને) સર્વજ્ઞાલાલ્ પ્રાણિમાત્રનો, સુહૃદમ્ મિત્ર-  
 કલ્યાણ કરનાર એવો, મામ્ મને, જ્ઞાત્વા જાણીને, ( યોગી )  
 શાન્તિમ્ શાંતિને, ઋચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવાર્થ:—ભક્તો વડે આચરવામાં આવેલા યજ્ઞ તથા  
 તપનો ભોક્તા, સમસ્ત લોકનો મહાન્ ઇશ્વર એટલે નિયામક  
 અને પ્રાણિમાત્રનો કલ્યાણ કરનાર મિત્રરૂપ એવો મને જાણીને  
 યોગી પરમ-શાંતિ-મોક્ષને પામે છે. અર્થાત્ જે મનુષ્ય મને  
 એવા સ્વરૂપે સમજે છે તેને મારી કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તે  
 પરમ શાંતિને મેળવે છે. ૨૬.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-  
 र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीतसान्वयबोधिन्यां  
 गुर्ज त्वोक्त्यां कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः



# षष्ठोऽध्यायः ।



अवतरणिकाः—पांचमा अध्यायना अंतमां छेला त्रयु श्लोकोवडे सूत्ररूपे कहेला ध्यानयोगनुं विवरणु करवानी धर्याथी भगवान् श्रीकृष्णु 'ध्यानयोग'मां कर्मयोग वडे न अधिकार आवी शक्तो होवाथी आ छु। अध्यायना पहिला ये श्लोको वडे निष्कामकर्मयोगनी प्रशंसा करे छे:

श्रीभगवान्वाच । श्रीभगवान् कहे छे:-

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

पदच्छेदः—अनाश्रितः, कर्मफलम्, कार्यम्, कर्म, करोति, यः, सः, संन्यासी, च, योगी, च, न, निरग्निः, न, च, अक्रियः.

वृत्पत्तिसमासाः—न आश्रितः अनाश्रितः । कर्मणां फलम् कर्मफलम्, तत् । कर्तुम् योग्यम् कार्यम्, तत् । सम्यक् न्यासः अस्ति अस्य इति संन्यासी । योगः अस्य अस्तीति योगी । न विद्यते अग्निः यस्य सः निरग्निः । न विद्यन्ते क्रियाः शास्त्रविहिताः यस्य सः अक्रियः ।

अन्वय अने अर्थः—यः ने मनुष्य, कर्मफलः कर्मेनां कृतो, अनाश्रितः आश्रय न करीने, कार्यम् शास्त्रविहित करवा योग्य, कर्म कर्म, करोति करे छे, सः ते, संन्यासी संन्यासी—धृश्वरार्पणु कर्म करी तेना न्यास करनार, च अने, योगी कर्मयोगी ( छे ), च पणु, निरग्निः अग्नि नहि राखनार, च छे, अक्रियः



તપ, દાન ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ રહિત (જ સંન્યાસી કે યોગી છે એમ), ન નથી.

**ભાવાર્થ:—**કર્મોનાં ફલોનો આશ્રય કર્યા વિના—તેની ઇચ્છા રાખ્યા વિના જે મનુષ્ય શાસ્ત્રવિહિત—કરવા યોગ્ય કર્મો કરે છે, તે જ કર્મને ઇશ્વરાર્પણ કરનાર—ખરો સંન્યાસી અને ખરો યોગી છે, પણ જે અગ્નિની ઉપાસના ન કરતો હોય કે તપ, દાનાદિ ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાઓ પણ ન કરતો હોય તે જ સંન્યાસી કે યોગી છે એમ નથી અર્થાત્ વાસનારહિત શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનાર જ સંન્યાસી અને યોગી માની શકાય છે. ૧.

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ॥

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥ ૨ ॥

**પદચ્છેદ:—**યમ્, સંન્યાસમ્, इति, પ્રાહુઃ, યોગમ્, તમ્, વિદ્ધિ, પાંડવ, ન, હિ, અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ, યોગી, ભવતિ, કશ્ચન.

**વૃત્પાત્તસમાસાઃ—**સમ્યક્ ન્યાસઃ વિદ્યતે યસ્મિન્કર્મણિ સઃ સંન્યાસઃ, તમ્ સંન્યાસમ્ । પ્રકર્ષેણ શ્રેષ્ઠત્વેન આહુઃ इति પ્રાહુઃ । યુજ્યતે બ્રહ્મણિ યેન સઃ યોગઃ, તમ્ । પાંડોઃ અપત્યં પુમાન્ પાંડવઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પાંડવ । ન સમ્યક્ ન્યસ્તઃ સંકલ્પઃ ફલસંકલ્પઃ યેન સઃ અસંન્યસ્તસંકલ્પઃ ।

૧ યદા તુ વિદિતં તત્ત્વં પરં બ્રહ્મસનાતનમ્ ।

તદેકલ્પઠં સદ્ગૃહ્ય સોપવીતાં શિશ્વાં ત્યજેત્ ॥ શ્રુતિઃ ॥

ત્યારે પ્રાચીન પરંબ્રહ્મરૂપી તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય ત્યારે માત્ર એક ઠંડને ગૃહણ કરી યજ્ઞોપવીત સાથે શિખાને ત્યજી દેવી.

અન્વય અને અર્થ:—પાન્ડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન! યમ જેને, ( તત્ત્વવેત્તાઓ ) સંન્યાસમ્ સંન્યાસ, શ્રી પ્રમાણે, પ્રાહુઃ શ્રેષ્ઠપણે કહે છે, તમ તેને, ( ક્ષલના ત્યાગને લઈને ) યોગમ્ કર્મયોગ જ, વિદ્ધિ તું જાણ, હિ કારણ કે, અસંન્યાસસંકલ્પઃ ક્ષલના સંકલ્પનો ત્યાગ જેણે કર્યો નથી, તેવો, કશ્ચન કોઈ પણ, યોગી ખરો યોગી, ન, ભવતિ થતો નથી.

ભાવાર્થ:—હે પાંડવ ! તત્ત્વજ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠરીતે જેને સંન્યાસ કહે છે, તેને તેના ક્ષલનો ત્યાગ કરવામાં આવતો હોવાથી નિષ્કામ કર્મ-યોગ જ તું જાણ, કારણ કે ક્ષલના સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યા સિવાય કોઈપણ મનુષ્ય ખરો યોગી બની શકતો જ નથી. અર્થાત્ યોગી થવાની ઇચ્છાવાળાએ ક્ષલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ એ નિઃસંશય છે. ૨.

અવતરણિકા:—“એ પ્રમાણે ‘કર્મસંન્યાસ’ પણ ‘કર્મયોગ’ જ છે અને તે શ્રેષ્ઠ છે, તો પછી મરણપર્યંત દરેકે તેનું જ અવલમ્બન કરવું જોઈએ.” એવી અર્જુનની શંકાના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘કર્મસંન્યાસ’ અને ‘કર્મયોગ’ વસ્તુતઃ એક જ હોવા છતાં એ બન્નેના જુદા જુદા અધિકારી બતાવે છે:

આરુઢ્ણોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ॥

યોગારુઢ્ણસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

૧ નૈતાદૃશં બ્રાહ્મણસ્યાસ્તિ વિત્તં યથૈકતા સમતા સત્યતા ચ ।

શીલં સ્થિતિર્વૈષ્ણનિધાનમાર્જવં તતસ્તતશ્ચોપરમઃ ક્રિયામ્યઃ ॥ શ્રુતિઃ ॥

નૈવ ધર્મો ન ચાધર્મો ન ચૈવ હિ શુભાશુભી ।

યઃ સ્યાદેકાસને લીનસ્તૂષ્ણીં કિન્ચિદ્વચિન્તયન્ ॥ શ્રુતિઃ ॥

બ્રાહ્મણને એવું ધન બીજું કંઈ નથી કે જેવું એકતા, સમતા, શીલ, સ્થિતિ

**પદ્ચ્છેદઃ—**આરુક્ષોઃ, મુનેઃ, યોગમ્, કર્મ, કારણમ્, ઉચ્યતે, યોગારૂઢસ્ય, તસ્ય, એવ, શમઃ, કારણમ્, ઉચ્યતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**આરોઢુમ્ ઇચ્છતીતિ આરુક્ષતિ, આરુક્ષતીતિ આરુક્ષુઃ, તસ્ય આરુક્ષોઃ । મનનં શીલમ્ અસ્ય ઇતિ મુનિઃ, તસ્ય મુનેઃ । યોગમ્ આરૂઢઃ ઇતિ યોગારૂઢઃ, તસ્ય યોગારૂઢસ્ય ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**યોગમ્ ધ્યાન-સમાધિયોગમાં, આરુક્ષોઃ ચઢવાને ઇચ્છનાર, મુનેઃ મુનિને, કર્મ નિષ્કામ-ફલની ઇચ્છારહિત ચિત્તશુદ્ધિનિમિત્તે કરવામાં આવતું-કર્મ, કારણમ્ કારણ-સમાધિયોગની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, ( પરંતુ ) યોગારૂઢસ્ય ધ્યાનયોગમાં સારીરીતે ચઢેલા, તસ્ય તે યોગીને, ( તે ) શમઃ ચિત્તવિશ્લેષકારી કર્મોની ઉપરતિ, એવ જ, કારણમ્ ( જ્ઞાનના પરિપાકમાં ) કારણ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

**ભાવાર્થઃ—**સમાધિયોગના માર્ગમાં ચઢવાને ઇચ્છનાર મુનિને ફલની ઇચ્છારહિત ચિત્તશુદ્ધિનિમિત્તે કરવામાં આવતું કર્મ જ સમાધિયોગની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ સાધન કહેવાય છે, પરંતુ સમાધિયોગના માર્ગમાં સારી રીતે ચઢી ગએલા યોગીને તેા ચિત્તવિશ્લેષકારી કર્મોની ઉપરતિ-નિવૃત્તિ એજ જ્ઞાનપરિપાકમાં ખાસ કારણ મનાય છે. અર્થાત્ યોગમાં આરુ-

( રહેણી ), દંડ આપવાની શક્તિ ( શાસન-ભંડાર ) સરળતા અને તે તે ક્રિયા-ઓથી ઉપરામ થવું-વિરક્તિ વિગેરે છે.

જે માત્ર મૌનાવલંબન કરી કોઈનું ચિંતન ન કરતાં એકાસનમાં લીન છે તે ધર્મી નથી અને અધર્મી પણ નથી, તેમ શુભ કિંવા અશુભવાન્ પણ નથી, ( એ સર્વ શમના ગુણો છે ).

રુક્ષુને નિષ્કામ-કર્મ અને યોગારૂઢને શમ, એમ ભિન્ન ભિન્ન કારણો મુકિતના માર્ગને માટે માનવામાં આવેલાં છે. ૩.

**અવતરણિકા:**—“ ચિત્તવિક્ષેપ કરવાવાળાં કર્મોની ઉપરતિથી સમાધિયોગ સધાય છે તો પછી એવા સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો યોગી કેવો હોય છે ?” તે અર્જુનની જાણસા તૃપ્ત કરવા માટે યોગારૂઢનું લક્ષણ નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનુ સ્પષ્ટ કરે છે:

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષજ્જતે ॥

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

**પદચ્છેદ:**—યદા, હિ, ન, ઇન્દ્રિયાર્થેષુ, ન, કર્મસુ, અનુષ-  
જ્જતે, સર્વસંકલ્પસંન્યાસી, યોગારૂઢઃ, તદા, ઉચ્યતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—ઇન્દ્રિયાણામ્ અર્થાઃ ઇન્દ્રિયાર્થાઃ, તેષુ ઇન્દ્રિયાર્થેષુ । સર્વાન્ આસક્તિમૂલભૂતાન્ ભોગવિષયાન્ કર્મવિષયાંશ્ચ સંકલ્પાન્ મન્યમિતું ત્યક્તુમ્ શીલમ્ અસ્યાસ્તીતિ સર્વસંકલ્પસંન્યાસી । યોગમ્ આરૂઢઃ ઇતિ યોગારૂઢઃ ।

**અન્યથ અને અર્થ:**—યદા ત્યારે, (મુમુક્ષુ) ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઇન્દ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોમાં, (અને) કર્મસુ ઇન્દ્રિયોનાં સાધનભત કર્મોમાં (પણ), હિ ખરેખર, ન, અનુષજ્જતે આસક્તિ રાખતો નથી, (તેમ) સર્વસંકલ્પસંન્યાસી (આસક્તિના મૂલ કારણરૂપ ભોગ અને ભોગને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનરૂપ કર્મોના) બધા સંકલ્પોને ત્યાગ કરનારો (થાય છે), તદા ત્યારે (જ તે), યોગારૂઢઃ સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—સુમુક્ષુ જ્યારે ઈન્દ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોમાં તેમજ તે વિષયોનાં સાધનરૂપ કર્મોમાં આસક્તિ રાખતો નથી, તેમજ આસક્તિના મૂલ કારણરૂપ ભોગ અને ભોગને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનરૂપ કર્મોના બધા સંકલ્પોને જ્યારે છોડી દે છે, ત્યારે જ તે સમાધિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો એટલે યોગારૂઠ કહેવાય છે. અર્થાત્ સર્વથા નિરાસક્ત અને નિઃસંકલ્પ બનેલો જે પુરુષ હોય, તે જ સમાધિ-યોગની પદ્ધતિએ પહોંચ્યો કહી શકાય છે. ૪.

અવતરણિકા:—‘જ્યારે એ પ્રમાણે પુરુષ યોગારૂઠ થાય છે ત્યારે તે પોતે જ પોતાના આત્માનું શ્રેય-કલ્યાણ-કરી શકે છે’,—તે વાત હવે ભગવાન જણાવે છે:

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—ઉદ્ધરેત્, આત્મના, આત્માનમ્, ન, આત્માનમ્, અવસાદયેત્, આત્મા, એવ, હિ, આત્મનઃ, બન્ધુઃ, આત્મા, એવ, રિપુઃ, આત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઉત્ ઉર્ધ્વં હરેત્ નયેત્ इति उद्धरेत् ।

અન્વય અને અર્થ:—આત્મના વિવેકયુક્ત આત્માવડે, આત્માનમ્ આત્માનો, ઉદ્ધરેત્ ઉદ્ધાર કરવો, ( પરંતુ ) આત્માનમ્ આત્માને, ન, અવસાદયેત્ અધોગતિએ પહોંચાડવો નહિ, હિ

૧ વાચં યચ્છ મનો યચ્છ યચ્છ પ્રાણેન્દ્રિયાણિ ચ ।

આત્માનમાત્મના યચ્છ ન ભૂયઃ કલ્પસેઽશ્વનઃ ॥

વાણીને નિયમમાં રાખ, મનને નિયમમાં રાખ, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખ, અને પોતેજ પોતાના આત્માને નિયમમાં રાખ, તો ફરી ભવાટવી-સંસાર માટે તું કલ્પાર્થશ નહિ-સંસારમાં પતન પામીશ નહિ, અર્થાત્ મુક્તિને પામશે.

કારણ કે, આત્મા આત્મા, એવ જ, આત્મનઃ આત્માનો—પોતાનો, બન્ધુઃ ઉપકારક છે, ( અને ) આત્મા આત્મા, એવ જ, આત્મનઃ પોતાનો, રિપુઃ શત્રુ—અપકારક છે.

ભાવાર્થઃ—વિવેકયુક્ત આત્માવડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પરંતુ આત્માની અધોગતિ થાય તે પ્રમાણે કરવું નહિ, કારણ કે આત્મા જ આત્માનો ઉપકારક—મિત્ર અને આત્મા જ આત્માનો અપકારક—શત્રુ છે. અર્થાત્ દરેકે પોતાનો અભ્યુદય અથવા અધઃપતન કરવું એ પોતાના હાથમાં જ છે, એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ઉચ્ચ કોટિ તરફ જવા જ યત્ન કરવો. ૫.

અવતરણિકાઃ—‘આત્મા કોનો બંધુ અને કોનો શત્રુ છે?’ તે જ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવા નીચેનો શ્લોક ભગવાન કહે છે:

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

પદચ્છેદઃ—બન્ધુઃ, આત્મા, આત્મનઃ, તસ્ય, યેન, આત્મા, એવ, આત્મના, જિતઃ, અનાત્મનઃ, તુ, શત્રુત્વે, વર્તેત, આત્મા, એવ, શત્રુવત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે આત્મા વશે યસ્ય સઃ અનાત્મા, તસ્ય અનાત્મનઃ । શત્રોઃ ભાવઃ ઇતિ શત્રુત્વમ્, તસ્મિન્ શત્રુત્વે । શત્રુણા તુલ્યમ્ ઇતિ શત્રુવત્ ।

૧ મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ ।

બન્ધાય વિષયાસક્તં મુક્ત્યૈ નિર્વિષયં સ્મૃતમ્ ॥ પરાશરઃ ॥

મન જ મનુષ્યોનાં બંધન અને મોક્ષનો હેતુ છે, તે જ વિષયોમાં આસક્ત હોય તો બંધનકારક છે અને વિષયાસક્તિરહિત હોય તો મુક્તિ-મોક્ષ આપનાર છે.



અન્વય અને અર્થ:—યેન જેણે, આત્મના આત્માવડે, આત્મા આત્મા ( મન )ને, જિતઃ જીત્યો છે, તસ્ય તેનો, આત્મા આત્મા, એવ જ, ( તેનો ) આત્મનઃ પોતાનો, બન્ધુઃ બન્ધુ છે, તુ પણ, અનાત્મનઃ આત્મા ( મન ) જેણે વશમાં નથી કર્યો તેવાનો, ( તે પોતાનો ) આત્મા આત્મા ( મન ), એવ જ, શત્રુવત્ શત્રુની માફક, ( તેનીસાથે ) શત્રુત્વે શત્રુતામાં, વર્તેત રહે છે— આચરણ કરે છે.

સાવાર્થ:—જેણે આત્માવડે પોતાના આત્મા-મનને જીત્યો છે તેનો આત્મા જ તેનો પોતાનો બન્ધુ-ઉપકારક છે, પણ જેણે આત્માને વશમાં નથી કર્યો તેવાનો આત્મા તે શત્રુની માફક જ નિરંતર તેની સાથે આચરણ કરે છે. અર્થાત્ જિતાત્મા પુરુષનો આત્મા જ તેને ઉર્ધ્વગતિએ લઈ જનારો થાય છે જ્યારે અજિતાત્માનો આત્મા તેને અધોગતિએ પહોંચાડે છે, અને તેથી જ જિતાત્મા થવા હરેકે યત્ન કરવો જોઈએ. ૬.

અવતરણિકા:—‘ જિતાત્મા હોવાથી શું પરિણામ આવે છે ’ તે મગવાનું શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્માં સમાહિતઃ ॥

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદ:—જિતાત્મનઃ, પ્રશાન્તસ્ય, પરમાત્મા, સમાહિતઃ, શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ, તથા, માનાપમાનયોઃ.

વૃત્પત્તિસમાસા:—જિતઃ આત્મા યેન સઃ જિતાત્મા, તસ્ય । પ્રકર્ષેણ શાન્તઃ ઇતિ પ્રશાન્તઃ, તસ્ય પ્રશાન્તસ્ય । પરમશ્વાસૌ આત્મા, પરમઃ આત્મા વા યસ્ય સઃ પરમાત્મા । સમ્યક્ આહિતઃ ઇતિ સમાહિતઃ ।

શીતં ચ ઉષ્ણં ચ સુખં ચ દુઃખં ચ इति शीतोष्णसुखदुःखानि, तेषु शीतोष्णसुखदुःखेषु । मानं च अपमानं च मानापमाने, तयोः मानापमानयोः ।

અન્વય અને અર્થ:—જિતાત્મનઃ આત્મા જેણે જીતેલો છે તેવા, ( અને ) પ્રશાન્તસ્ય શમાદિસાધનસંપન્ન પુરુષનો, પરમાત્મા શ્રેષ્ઠ આત્મા તે, શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખમાં, તથા તેમજ, માનાપમાનયોઃ માન અને અપમાનમાં ( પણ ), સમાહિતઃ સાક્ષાત્ આત્મ-ભાવથી જણાય છે.

ભાવાર્થ:—આત્મા જેણે જીતેલો છે તથા શમદમાદિથી જે પુરુષ યુક્ત હોય છે તેવા પુરુષનો શ્રેષ્ઠ આત્મા શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ તથા માન અને અપમાનમાં પણ નિયમિત આત્મભાવથી જણાય છે એટલે કે કોઈપણ શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વોથી તે વિકાર ન પામતાં તાદાત્મ્યવડે પરમાત્મમય રહે છે. ૭.

અવતરણિકા:—યોગાશ્વત્તું લક્ષણ તથા શ્રેષ્ઠતા સમજાવીને હવે અત્યારમુઠ્ઠી કહેલા અધા વિષયોનો ઉપસંહાર કરે છે:

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ॥

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

૧ અધિઠાનતયા દેહદ્વયાવચ્છન્નચેતનઃ ।

કૂટસ્થન્નિર્ધિકારેણ સ્થિતઃ કૂટસ્થ ઉચ્યતે ॥ પંચવક્યામ્ ॥

પંચીકૃત-સ્થૂલ અને અપંચીકૃત-સૂક્ષ્મ દેહોનો આધાર હોવાથી એ બંને દેહોવડે ઉપહિત-એકત્રિત થએલો આત્મા લોહારની એરણની પેઠે વિકાર વિના રહેલો હોવાથી કૂટસ્થ કહેવાય છે.

**વૃક્ષદેઃ**—જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા, કૂટસ્થઃ, વિજિતેન્દ્રિયઃ  
યુક્તઃ, इति, उच्यते, योगी, समलोष्टाश्मकाञ्चनः.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ**—જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, વિશેષેણ  
જ્ઞાયતે અનુભૂયતે ઇતિ વિજ્ઞાનમ્, જ્ઞાનં ચ વિજ્ઞાનં ચ જ્ઞાનવિજ્ઞાને,  
તામ્યાં તૃપ્તઃ આત્મા યસ્ય સઃ જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા । કૂટવત્ તિષ્ઠતીતિ  
કૂટસ્થઃ । વિશેષેણ જિતાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેન સઃ વિજિતેન્દ્રિયઃ । લોષ્ટં  
ચ અશ્મા ચ કાઞ્ચનં ચ ઇતિ લોષ્ટાશ્મકાંચનાનિ, સમાનિ લોષ્ટાશ્મકાઞ્ચ-  
નાનિ યસ્ય સઃ સમલોષ્ટાશ્મકાઞ્ચનઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ**—જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા જ્ઞાન-શા-  
સ્ત્રોક્ત પદાર્થોનું પરિજ્ઞાન, અને વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રથી જાણેલી વસ્તુ-  
ઓનું પોતે જ અનુભવમાં લીધેલું જ્ઞાન-એ જાને વડે જેનો આત્મા  
તૃપ્ત છે તે, કૂટસ્થઃ અપ્રકંપ્ય-અવિકારી, વિજિતેન્દ્રિયઃ ઇન્દ્રિયો  
જેણે જીતેલી છે તેવો, ( અને ) સમલોષ્ટાશ્મકાઞ્ચનઃ લોહું, પથ્થર  
અને સોનું જેને સમાન છે તેવો, યોગી યોગી, યુક્તઃ યુક્ત-યોગ-  
નિષ્ઠ ( છે ), ઇતિ એમ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

**સાવાર્થઃ**—જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી જેનો આત્મા તૃપ્ત છે, જે  
અપ્રકંપ્ય-અડગ નામ નિર્વિકાર છે, ઇન્દ્રિયો જેણે જીતેલી છે,  
તથા લોહું, પથ્થર અને સોનું જાણું જેને સમાન છે તેવો નિર્લોભ  
યોગી યુક્ત-અરો-યોગનિષ્ઠ કહેવાય છે. એટલે જે આત્મજ્ઞાની  
થવા સાથે વિષયોથી તદ્દન નિર્લિપ્ત છે તે જ યુક્ત કહેવાય છે. ૮.

**અવતરણિકાઃ**—‘કેવળ દ્રવ્ય કે અદ્રવ્યમાં જ સમાનપુદ્ધિવાળો નહિ  
પણ મિત્ર કે શત્રુમાં પણ સમાનતાવાળો હોય, તેજ વધારે શ્રેષ્ઠ છે’ તે કહે છે:

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ॥

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

**पदच्छेदः—**सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु, साधुषु, अपि, च, पापेषु, समबुद्धिः, विशिष्यते.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**सुहृत् च मित्रं च अरिश्च उदासीनश्च मध्यस्थश्च द्वेष्यश्च बन्धुश्च इति सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धवः, तेषु सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु । साधुवन्ति परकार्याणि इति साधवः, तेषु साधुषु । पापानि सन्ति येषां ते पापाः, तेषु पापेषु । समासमाना तुल्या बुद्धिः यस्य सः समबुद्धिः । विशेषेण शिष्यते गण्यते इति विशिष्यते ।

**अन्वय अने अर्थः—**सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु स्नेही, मित्र, शत्रु, उदासीन, मध्यस्थ-लडाईमां वर्ये आवनारतटस्थ, द्वेष करवा योग्य-अपकारक, तेमज्ज लाडयोमां, साधुषु साधु-सत्पुरुषोमां, च अने, पापेषु पापीयोमां, अपि पणु, समबुद्धिः समान बुद्धिवाणो, विशिष्यते विशिष्ट-अधिक श्रेष्ठ-छे.

**भावार्थः—**स्नेही, मित्र, शत्रु, उदासीन, मध्यस्थ-तटस्थ-वर्ये पडनार, अपकारक तेमज्ज सगां-सहोदरमां तथा सत्पुरुषोमां अने पापीयोमां पणु जे समानबुद्धि राप्पेछे ते ज्ज अरेअर विशेष-श्रेष्ठ छे. अर्थात् जे शत्रुमित्रादिमां कंठ पणु रागद्वेषादि राअतो नथी तेज्ज श्रेष्ठ मुमुक्षु छे अेम समज्जवुं. ९.

**अवतरणिकाः—**अे प्रमाणे योगाश्ढतुं लक्षण अने इल उडीने योगीअे योगनिष्ठ डेवी रीते थवुं ते ज्जणाववा भाटे तेवा योगनुं अंगसहित वर्ज्जन नीयेना तणु श्लोकोमां हवें भगवान् श्रीकृष्णु करे छे:

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

पदच्छेदः—योगी, युञ्जीत, सततम्, आत्मानम्, रहसि, स्थितः, एकाकी, यतचित्तात्मा, निराशीः, अपरिग्रहः.

व्युत्पत्तिसमासाः—योगः अस्यास्तीति योगी । एकः एव इति एकाकी । यतं संयतं चित्तमात्मा देहश्च यस्य सः यतचित्तात्मा । निर्गताः आशाः यस्मात् सः निराशीः । न विद्यते परिग्रहः यस्य सः अपरिग्रहः ।

अन्वय अने अर्थः—योगी योगी, रहसि रहस्य-  
अकान्तमां, स्थितः रहितो, एकाकी अकेलो, यतचित्तात्मा संय-  
ममां छे चित्त अने धन्द्रियोसहित शरीर जेनुं तेवो, निराशीः  
तृष्णाओ रहित, (अने) अपरिग्रहः केधपणु जतना परिग्रह-  
संग्रह विनानो थधने, आत्मानम् आत्माने, सततम् हरहुमेश,  
युञ्जीत सारी रीते अकात्र करे.

भावार्थः—योगीअे अकान्तमां स्थिर जेसीने अकेला  
रहितुं अने मन, धन्द्रियो तथा शरीरने नियममां राणीने, सर्व  
तृष्णाओधी रहित थधने, तेमज संग्रहवृत्ति बिलकुल छोडी-  
धने आत्माने निरंतर परमात्मां सावधानतार्थी अकात्र

१ एकान्तवासो लघुभोजनादि मौनं निराशा करणावरोधः ॥

मुनेरसोः संयमनं षडेते चित्तप्रसादं जनयन्ति शीघ्रम् ॥

अकान्तवास, सूक्ष्म आहारादि, मौनावलंजन, आशां विरक्ति, धन्द्रियोने  
निग्रह अने प्राणुं संयमन, अ छे (नियमो) मुनिने सत्वर चित्तनी प्रसन्नता  
उत्पन्न करे छे.

करवे। अर्थात् परमात्मानि साथे पोतानी अकता साधवानो यत्न करवे। १०.

अवतरणिकाः—हवे योगीना आसननो नियम अतावे छे:

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ॥

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

पदच्छेदः—शुचौ, देशे, प्रतिष्ठाप्य, स्थिरम्, आसनम्, आत्मनः, न, अत्युच्छ्रितम्, न, अतिनीचम्, चैलाजिनकुशोत्तरम्; तत्र, एकाग्रम्, मनः, कृत्वा, यतचित्तेन्द्रियक्रियः, उपविश्य, आसने, युञ्ज्यात्, योगम्, आत्मविशुद्धये.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रति सर्वतः स्थापयित्वा इति प्रतिष्ठाप्य। आसद्यते इति आसनम्, तत्। अति अतिशयेन उच्छ्रितम् उन्नतम् इति अत्युच्छ्रितम्, तत्। अत्यन्तं नीचम् इति अतिनीचम्, तत्। चैलं वस्त्रं च अजिनं व्याघ्रादि चर्म च इति चैलाजिने, चैलाजिने कुशेभ्यः उत्तरे उपरितने यस्मिन् तत् चैलाजिनकुशोत्तरम्, तत्। एकम् अग्रं प्रधानं चिन्तनीयं यस्य तत् एकाग्रम्, तत्। चित्तं च इन्द्रियाणि च इति चित्ते-

१ ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकारं विना ।

संप्रज्ञातसमाधिः स्याद्दयानाम्यासप्रकर्षतः ॥

आहंकारं विना योगीनां ने प्रह्लादाकारवाणी मनोवृत्तिना प्रवाहते ध्यानसंबन्धी अभ्यासना अतिशयथी 'संप्रज्ञातसमाधि' थाय छे.



न्द्रियाणि, तेषां क्रियाः इति चित्तेन्द्रियक्रियाः, यताः चित्तेन्द्रियक्रियाः  
यस्य सः यतचित्तेन्द्रियक्रियः । विशेषेण शुद्धिः इति विशुद्धिः, आत्मनः  
विशुद्धिः इति आत्मविशुद्धिः, तस्यै आत्मविशुद्धये ।

अन्वय अने अर्थः—यतचित्तेन्द्रियक्रियः चित्त, धन्द्रिये।  
अने तेनी क्रियाओ संयममां राभनार योगी, शुचौ पवित्र,  
देशे स्थानमां, आत्मनः पोताना, आसनम् आसनने, स्थिरम्  
स्थिर, ( तेमञ्ज ) अत्युच्छिष्टम् धारुं उंचु, न नहि, ( तेम ) अति-  
नीचम् धारुं नीचुं, ( पणु ) न नहि, ( अने ) चैलाजिनकुशो-  
त्तरम् दर्भ, मृगयर्म अथवा व्याघ्रयर्म अने वस्त्र अेम उत्तरो-  
त्तर नेमां रडेलां डाय तेवुं, प्रतिष्ठाप्य राभीने, तत्र ते, आसने  
आसन उपर, उपविश्य ऐसीने, मनः मनने, एकाग्रम् अेकाग्र,  
कृत्वा करीने, आत्मविशुद्धये आत्मानि शुद्धिने माटे, योगम्  
योगनुं, युञ्ज्यात् अनुसंधान करे.

भावार्थः—चित्त, धन्द्रिये। अने तेनी क्रियाओने निय-  
ममां राभनार, योगी, पवित्र स्थणमां पोतानुं आसनस्थिर,  
अने धारुं उंचुं नहि तेमञ्ज धारुं नीचुं नहि तेवुं, तथा दर्भासन,  
मृगयर्म के व्याघ्रयर्म अने तेनी उपर वस्त्र अेम उत्तरोत्तर  
डाय तेवुं राभीने, ते आसन उपर ऐसी मनने अेकाग्र करी  
आत्मानि शुद्धिने माटे योगनुं अनुसंधान करे. ११-१२.

अवतरणिकाः—आसन उपर ऐसीने शरीरने इवी रीते धारणु  
करुं? तेने। नियम हवे कडे छे:

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ॥

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥१४॥

पदच्छेदः—समम्, कायशिरोग्रीवम्, धारयन्, अचलम्, स्थिरः, संप्रेक्ष्य, नासिकाग्रम्, स्वम्, दिशः, च, अनवलोकयन्; प्रशान्तात्मा, विगतभीः, ब्रह्मचारिव्रते, स्थितः, मनः, संयम्य, मच्चित्तः, युक्तः, आसीत्, मत्परः.

व्युत्पत्तिसमासाः—कायश्च शिरश्च ग्रीवा च इति एषां समाहारः कायशिरोग्रीवम्, तत् । धारयतीति धारयन् । चलति इति चलम्, न चलम् अचलम्, तत् । सम्यक् प्रेक्ष्य इति संप्रेक्ष्य । नासिकायाः अग्रम् इति नासिकाग्रम्, तत् । अवलोकयतीति अवलोकयन्, न अवलोकयन् अनवलोकयन् । प्रकर्षेण शान्तः प्रशान्तः, प्रशान्तः आत्मा यस्य सः प्रशान्तात्मा । विशेषेण गता भीः यस्य सः विगतभीः । ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तत् चरतीति ब्रह्मचारी, तस्य व्रतम् इति ब्रह्मचारिव्रतम्, तस्मिन् ब्रह्मचारिव्रते । सम्यक् यन्त्वा इति संयम्य । मय्येव चित्तं यस्य सः मच्चित्तः । अहमेव परः अन्तर्यामी प्रेरकः यस्य सः मत्परः ।

१ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गृह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिषु च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेव प्रकीर्तितम् ॥ स्मृतिः ॥

स्त्रीन् स्मरणं, वप्याणु, रमणु, निरीक्षणु, अकान्त भाषणु, प्राप्तिनो संकल्प, ते संयंघी अतिप्रयास, अने क्रियायांनी निवृत्ति अने अशुद्धिमान पुरुषो अष्टांग मैथुन कहे छे. अने अने विपरीत-उलटुं यतां अक्षय्यं कहेल छे. अर्थात् अक्षय्य-चारीये अयां अष्टांग मैथुननो त्याग करवो.

અન્વય અને અર્થ:—(યોગી) સ્થિર: આસન પર સ્થિરતાથી બેઠેલો, કાયાશિરોઘ્રીવમ્ કાયા-શરીરનો મધ્યભાગ, મસ્તક અને ડોકને, સમમ્ સરખાં, (અને) અચલમ્ નિશ્ચલ, ધારયન્ રાખીને, ચ તેમ જ સ્વમ, પોતાના, નાસિકાગ્ર: નાસિકાના અગ્ર ભાગને, સંપ્રેક્ષ્ય સારી રીતે જોઈને, દિશ: દિશાઓને, અનવલોકયન્ આમ તેમ જરા પણ ન જોતાં, પ્રશાન્તાત્મા અત્યંત શાંત અંત:કરણવાળો, વિગતમી: વ્યાધાદિ પશુ તથા હિંસક મનુષ્યોથી ભયરહિત થયેલો, (અને) બ્રહ્મચારિવ્રતે બ્રહ્મચારીના વ્રતમાં, સ્થિત: રહેલો, મન: મનને, સંયમ્ય સારી રીતે વશમાં રાખીને, મચ્ચિત્ત: મારામાં જ ચિત્તને અર્પણ કરનાર, મત્પર: હું જ જેનો સૌથી શ્રેષ્ઠ છું તેવો, યુક્ત: યુક્ત થઈને-યોગમાં સાધન-સંપન્ન બનીને, આસીત રહે.

ભાવાર્થ:—યોગીએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના આસન પર સ્થિરતાથી બેસીને કાયા-શરીરનો મધ્ય ભાગ, મસ્તક અને ડોકને એક સરખી સ્થિતિમાં અચલ રાખીને, પોતાની નાસિકાના અગ્ર ભાગની ઉપર સારી રીતે દષ્ટિ સ્થિર કરીને એટલે તેને જ માત્ર જોઈને દિશાઓમાં આમ તેમ જરા પણ દષ્ટિ ન ફેરવીને અત્યંત શાંત અંત:કરણવાળો, હિંસક પશુ ઈત્યાદિથી ભય જેનો નિવૃત્ત થઈ ગયો છે તેવો થઈ, બ્રહ્મચારીઓના વ્રતમાં રહી મનને સારી રીતે કાબુમાં રાખી, મારામાં જ ચિત્તને અર્પણ કરી અને મને જ પોતાનો પરમ આશ્રય માની યોગયુક્ત થઈ રહેવું. ૧૩-૧૪.

અવતરણિકા:—હવે યોગના સાધનથી શું વિશિષ્ટ ફલ થાય છે તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યુજન્નેવં સદાત્માન યોગી નિયતમાનસઃ ॥

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—યુજન્, એવમ્, સદા, આત્માનમ્, યોગી, નિયતમાનસઃ, શાન્તિમ્, નિર્વાણપરમામ્, મત્સંસ્થામ્, અધિ-ગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યુનક્તીતિ યુજન્ । નિતાન્ત યતં માનસં મનઃ યસ્ય સઃ નિયતમાનસઃ । નિર્વાણં મુક્તિઃ તદેવ પરમા નિષ્ઠા યસ્યાઃ શાન્તેઃ સા નિર્વાણપરમા, તાં નિર્વાણપરમામ્ । મયિ સમ્યક્ તિષ્ઠતીતિ મત્સંસ્થા, તામ્ મત્સંસ્થામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—નિયતમાનસઃ મનને જેણે સંય-મમાં રાખેલું છે તેવો, યોગી યોગી, એવમ્ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સદા નિરંતર, આત્માનમ્ આત્માને, યુજન્ સમાધિમાં જેડતો થકો, મત્સંસ્થામ્ મારામાં રહેલી, નિર્વાણપરમામ્ મોક્ષ એજ જેની પરમનિષ્ઠા છે તેવી, શાન્તિમ્ શાન્તિને, અધિગચ્છતિ મેળવે છે.

ભાવ્યાર્થઃ—મનને જેણે સંયમમાં રાખેલું છે એવો યોગી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પોતાના આત્માને નિરંતર સમાધિમાં જેડતો થકો મારામાં મુકિતરૂપે રહેલી પરમ શાંતિને પામે છે. ૧૫.

૧ પ્રજાપ(પ્રા)સાદમારુહ્ય અશોચ્યઃ શોચતો જનાન્ ।

ભૂમિષ્ઠાનિવ કૌલસ્યઃ સર્વાન્ પ્રાજોઽનુપદ્યતિ ॥ માણ્યે ॥

બુદ્ધિવાન પુરૂષ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાપર ચડીને અથવા બુદ્ધિરૂપી પ્રાસાદ-મહેશ્વર ચડીને અન્ય મનુષ્યોને શોચતો સ્વયં અશોચ્ય બની જેમ પર્વતપર બેસેલો માણસ પૃથ્વીપર રહેલા તમામને જોઈ શકે છે તેમ સર્વને જોઈ શકે છે.

अवतरणिकाः—जे योगी योगाभ्यासपरायणु होय तेवना आहार विहार वगैरे जेवा प्रकारना होय छे ? ते कहे छे:

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्रतः ॥

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

पदच्छेदः—न, अत्यश्रतः, तु, योगः, अस्ति, न, च, एकान्तम्, अनश्रतः, न, च, अतिस्वप्नशीलस्य, जाग्रतः, न, एव, च, अर्जुन.

व्युत्पत्तिसमासाः—आत्मसंमितमन्नपरिमाणं अतीत्य अतिशयेन अश्नातीति अत्यश्रन्, तस्य अत्यश्रतः । एकः अन्तः यस्य तत् एकान्तम्, तत् । न अश्नातीति अनश्रन्, तस्य अनश्रतः । अति अत्यन्तं स्वप्नः शीलं यस्य सः अतिस्वप्नशीलः, तस्य अतिस्वप्नशीलस्य । जागर्तीति जाग्रत्, तस्य जाग्रतः ।

अन्वय अने अर्थः—अर्जुन हे अर्जुन ! अत्यश्रतः (आत्माना पोषणुमाटे जेटुं लेधये तेनाथी) अधिक खानारने, तु तो, योगः योग-समाधियोग, न, अस्ति (होतो) नथी. च

१ नाध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः ।

युञ्जीत योगं राजेंद्र योगी सिद्धयर्थमात्मनः ॥

नातिशीते न चैवोष्णे न द्वंद्वे नानिलान्विते ।

कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥ मार्कण्डेयपुराणे ॥

हे राजेंद्र ! पेटमां गुडगुड यता वायुविकारवाणाय्, लूण्णाय्, थाकेलाय् अने व्याकुल चित्तवाणाय् पोतानी सिद्धि माटे योगमां लेडावुं नहि.

अतिशीत काणमां, अति उष्णु काणमां, शीत अने उष्णु अये अन्नेवाणा समयमां अने अति वायुवाणा काणमां ध्यान तत्पर रहेनारा पुरषे योगसाधनमां लेडावुं न लेधये.

अने, एकान्तम् अत्यंत, अनश्नतः न भानारने, ( पणु डोतो ) न, नथी, च अने, अतिस्वप्नशीलस्य धर्षी निद्रा करवानी टैववा-  
णाने, (पणु) न नथी, (अने) जाग्रतः जिलकुल निद्रा न करनारने  
( पणु ), न नथी, एव ङ.

सावार्थः—हे अर्जुन ! शरीरना निर्वाहने अर्थे जेटकुं  
जेधये तेनाथी अधिक भानारने अथवा जिलकुल ओधुं भाना-  
रने योग प्राप्त थतो नथी, तेमञ् धर्षी निद्रा करवानी टैववा-  
णाने तेमञ् जिलकुल निद्रा न करनारने पणु योग प्राप्त थतो  
नथी. अर्थात् तेवा पुरुषो अनियमित डोवार्थी आहार विहारनी  
तेमनी अनियमितताने लीधे तेमने योग सिद्ध थर्ध शकतो  
नथी. १६.

अत्रतरङ्गिकाः—‘त्यारे आहारविहारमां क्रेवी रीते रहेंनारने योग-  
सिद्ध थर्ध शके ? तेने मारे भगवान् उहे छे:

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

पदच्छेदः—युक्ताहारविहारस्य, युक्तचेष्टस्य, कर्मसु,  
युक्तस्वप्नावबोधस्य, योगः, भवति, दुःखहा.

व्युत्पत्तिसमासाः—आहारश्च विहारश्च आहारविहारौ, युक्तौ  
नियतौ आहारविहारौ यस्य सः युक्ताहारविहारः, तस्य युक्ताहारविहा-  
रस्य । युक्ता नियता एव चेष्टा यस्य सः युक्तचेष्टः, तस्य युक्तचेष्टस्य ।  
स्वप्नश्च अवबोधश्च इति स्वप्नावबोधौ, युक्तौ नियतौ स्वप्नावबोधौ यस्य  
सः युक्तस्वप्नावबोधः, तस्य युक्तस्वप्नावबोधस्य । दुःखं हन्तीति दुःखहा ।



**અન્વય અને અર્થ:—**આહારવિહારસ્ય આહાર-ખાવા-  
પીવામાં અને વિહાર-હરવા કરવામાં નિયમિત રહેનારનો, કર્મસુ  
કર્મમાં, ( પણ ) યુક્તચેષ્ટસ્ય નિયમિત ચેષ્ટાવાળાનો, ( તેમ )  
સ્વપ્નાવબોધસ્ય નિદ્રા અને જાગૃતિમાં પણ નિયમપૂર્વક  
વર્તનારનો, યોગ: યોગ, દુ:ખહા દુ:ખને મટાડનાર, ભવતિ થાય  
છે, અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે.

**ભાવાર્થ:—**ખાવાપીવામાં, અને હરવા કરવામાં નિયમિત  
રહેનારને, કર્મ કરવામાં નિયમિત ચેષ્ટાવાળાને તથા નિદ્રા અને  
જાગૃતિમાં પણ નિયમપૂર્વક વર્તનારને યોગ દુ:ખનો નાશ કરનાર  
થાય છે. અર્થાત્ એવી રીતે આહારવિહાર વગેરેમાં નિયમિત  
રહેવાથી શરીરની આન્તરિક સ્થિતિ યોગક્રિયાને યોગ્ય રહેવાથી  
યોગ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ૧૭.

**અવતરણિકા:—**આ પ્રમાણે 'યોગ કરતાં કરતાં પુરુષે યોગને ક્યારે  
પ્રાપ્ત કરેલો કહી શકાય ?' તે કહે છે:

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ॥

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥૧૮॥

**પદચ્છેદ:—**યદા, વિનિયતમ્, ચિત્તમ્, આત્મનિ, એવ,  
અવતિષ્ઠતે, નિઃસ્પૃહઃ, સર્વકામેભ્યઃ, યુક્તઃ, ઇતિ, ઉચ્યતે, તદા.

**વૃત્પત્તિસમાસા:—**વિશેષેણ નિતાન્તં યતમ્ ઇતિ વિનિય-  
તમ્ । નિર્ગતાઃ સ્પૃહાઃ યસ્માત્ સઃ નિઃસ્પૃહઃ । સર્વે ચ તે કામાઃ ઇતિ  
સર્વકામાઃ, તેમ્યઃ સર્વકામેભ્યઃ ।

**અન્વય અને અર્થ:—**યદા જ્યારે, વિનિયતમ્ અત્યંત  
સંયમમાં રાખેલું, ચિત્તમ્ ચિત્ત, આત્મનિ આત્મામાં, એવ જ,

અવતિષ્ઠતે સ્થિર થઈને રહે, ( અને યોગ કરનાર પુરુષ ) સર્વ-  
કામેભ્યઃ બધી કામનાઓથી, તિઃસ્પૃહઃ સ્પૃહારહિત, ( થાય ) તદા  
ત્યારે, ( તે ) યુક્તઃ યોગ પ્રાપ્ત કરેલો, इति એમ, ઉચ્ચતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—જે યોગીનું વશીભૂત અંતઃકરણ આત્મામાં જ  
સ્થિર થઈને રહેલું હોય છે, અને જે બધી કામનાઓથી સ્પૃહા-  
રહિત છે તે યોગી ‘ પ્રાપ્ત-યોગ ’ કહેવાય છે. અર્થાત્ તેવા  
યોગીએ યોગ સિદ્ધ કરેલો છે એમ સમજવું. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—‘ આત્મામાં જેની ચિત્તવૃત્તિ એકાકાર થએલી છે  
એવા યોગીની સ્થિતિ કેવી હોય છે ’ તે દૃષ્ટાંત સાથે સમજાવે છે:

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેદ્ગતે સોપમા સ્મૃતા ॥

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુજતો યોગમાત્મનઃ ॥૧૯॥

પદચ્છેદઃ—યથા, દીપઃ, નિવાતસ્થઃ, ન, નેદ્ગતે, સા,  
ઉપમા, સ્મૃતા, યોગિનઃ, યતચિત્તસ્ય, યુજતઃ, યોગમ્, આત્મનઃ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—નિર્ગતઃ વાતઃ યસ્માત્ સ્થાનાત્ તત્  
નિવાતમ્, તસ્મિન્ તિષ્ઠતીતિ નિવાતસ્થઃ । ઉપમીયતે અનયા इति ઉપમા ।  
યોગઃ અસ્તિ અસ્ય इति યોગી, તસ્ય । યતં નિયતં ચિત્તં યસ્ય સઃ યત-  
ચિત્તઃ, તસ્ય યતચિત્તસ્ય । યુનક્તીતિ યુજન્, તસ્ય યુજતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યથા જેમ, નિવાતસ્થઃ પવન  
વિનાના સ્થાનમાં રહેલો, દીપઃ દીવો, ન, નેદ્ગતે (જરાપણ) હાલતો  
નથી, ( તેમ ) યતચિત્તસ્ય વશઅંતઃકરણવાળા, ( અને ) આત્મનઃ

૧ મનસો વૃત્તિશૂન્યસ્ય નિર્વિકારાત્મના સ્થિતિઃ ।

અસંપ્રજ્ઞાનનામાઽસૌ સમાધિર્યોગિનો પ્રિયઃ ॥

વૃત્તિઓવડે શૂન્ય મનની જે નિર્વિકાર આત્મસ્થિતિ તે યોગિઓને પ્રિય એવા  
‘ અસંપ્રજ્ઞાત ’ સમાધિ-યોગ કહેવાય છે.

આત્મા સંખંધી, યોગમ્ સમાધિ-યોગનું, યુક્તતઃ અનુષ્ઠાન કરતા, યોગિનઃ યોગીને-યોગીના ચિત્તને, સા તે, ઉપમા ઉપમા, સ્મૃતા કહેવામાં આવેલી છે.

ભાવાર્થઃ—જે પ્રમાણે પવન વિનાના સ્થાનમાં રહેલો દીવો જરાપણ હાલતો નથી, તેજ પ્રમાણે વશઅંતઃકરણવાળા અને આત્માસંખંધી સમાધિયોગનું અનુષ્ઠાન કરતા યોગીને પણ એટલે તે યોગીના ચિત્તને પણ તે જ ઉપમા આપેલી છે. અર્થાત્ તે યોગી અથવા તેનું ચિત્ત પણ તે દીપકની પેઠે નિશ્ચલ હોઈ આત્મામાં તાદાત્મ્યભાવને પામેલું હોય છે—નિશ્ચલ હોય છે. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—‘સમાધિ-યોગ’ એ પ્રકારનો કહેવામાં આવેલો છે, એક તો ‘સંપ્રજ્ઞાત’ અને બીજાને ‘અસંપ્રજ્ઞાત’ તેમાં સંપ્રજ્ઞાતમાં ધ્યેયની સાથે ધ્યાતાની વૃત્તિનો ભેદ રહે છે, અને અસંપ્રજ્ઞાતમાં કોઈપણ રીતે ધ્યેય અને ધ્યાતાની વૃત્તિનો ભેદ રહેતો નથી. તેમાં આગલા શ્લોકોમાં પ્રથમ વિભાગનું એટલે ‘સંપ્રજ્ઞાત’ યોગનું વર્ણન કરેલું હોવાથી હવે બીજા વિભાગ એટલે ‘અસંપ્રજ્ઞાત’ યોગ કહેવાની ઇચ્છાથી નીચેના સાડા ત્રણ શ્લોકથી ભગવાન કહે છે:

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ॥

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પશ્યન્નાત્માનિ તુષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્ બુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તીંદ્રિયમ્ ॥

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

૧ સમાધિનિર્મૂતમલસ્ય ચેતસઃ નિબેશિતસ્યાત્માનિ યત્સુખં મવેત્ ।

ન શક્યતે વર્ણયિતું ગિરા તદ્વા યદેતદ્વન્તઃકરણેન ગૃહ્યતે ॥

સમાધિવડે ધોવાયલા મલવાળા અને આત્મામાં યોજેલા ચિત્તને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખને અંતઃકરણ ન્યારે અનુભવે છે ત્યારે તે સુખનું વર્ણન વાણી ( સરસ્વતી અથવા જીભ )થી થઈ શકતું જ નથી.

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥  
 यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥  
 तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥  
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

पदच्छेदः—यत्र, उपरमते, चित्तम्, निरुद्धम्, योग-  
 सेवया, यत्र, च, एव, आत्मना, आत्मानम्, पश्यन्,  
 आत्मानि, तुष्यति; सुखम्, आत्यन्तिकम्, यत्, तत्, बुद्धि-  
 ग्राह्यम्, अतीन्द्रियम्, वेत्ति, यत्र, न, च, एव, अयम्, स्थितः,  
 चलति, तत्त्वतः; यम्, लब्ध्वा, च, अपरम्, लाभम्, मन्यते, न,  
 अधिकम्, ततः, यस्मिन्, स्थितः, न, दुःखेन, गुरुणा, अपि,  
 विचाल्यते; तम्, विद्यात्, दुःखसंयोगवियोगम्, योगसंज्ञितम्,  
 सः, निश्चयेन, योक्तव्यः, योगः, अनिर्विण्णचेतसा.

व्युत्पत्तिसमासाः—उप समीपे रमते इति उपरमते । नितान्तं  
 रुद्धम् इति निरुद्धम् । योगस्य सेवा अनुष्ठानम् इति योगसेवा, तथा  
 योगसेवया । पश्यति इति पश्यन् । अत्यन्तमेव भवतीति आत्यन्तिकम्, तत् ।  
 बुद्ध्या ग्रहीतुं योग्यम् इति बुद्धिग्राह्यम्, तत् । इन्द्रियाणि अतीत्य वर्तते इति  
 अतीन्द्रियम्, तत् । तत्त्वात् इति तत्त्वतः । न परः अपरः, तम् । विशेषेण  
 चाल्यते इति विचाल्यते । सम्यक् योगः इति संयोगः, विगतः योगः सः  
 वियोगः, दुःखैः संयोगः इति दुःखसंयोगः, दुःखसंयोगस्य वियोगः इति  
 दुःखसंयोगवियोगः, तम् दुःखसंयोगवियोगम् । योगः इति संज्ञितः

इति योगसंज्ञितः, तम् योगसंज्ञितम् । योक्तुम् उचितः योक्तव्यः ।  
न निर्विण्णम् इति अनिर्विण्णम्, अनिर्विण्णं च तत् चेतः इति अनिर्विण्ण-  
चेतः, तेन अनिर्विण्णचेतसा ।

અન્વય અને અર્થઃ—યોગસેવના સમાધિયોગના અભ્યા-  
સથી—સેવનથી, નિરુદ્ધમ્ અત્યંત નિયમમાં આવેલું, ચિત્તમ્  
ચિત્ત, યત્ર જ્યાં—જે અવસ્થામાં, ઉપરમતે ( દરેક જાતની ચંચલતા  
છોડીને ) ઉપશમ—શાંતિને પામે છે, ચ અને, ( યોગી ) આત્મના  
આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માને, પશ્યન્ જોતો—વિચારતો,  
આત્માનિ આત્મામાં, एव જ, યત્ર જે દશામાં, તુષ્યતિ પ્રસન્ન થાય  
છે; ( વળી યોગી ) બુદ્ધિગ્રાહ્યમ્ બુદ્ધિવડે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય,  
અતીન્દ્રિયમ્ ઈન્દ્રિય અને તેના વિષયોથી અતીત, આત્યાન્તિકમ્  
જેનાથી વિશેષ ખીજું હોઈ જ ન શકે તેવું, યત્ર જે, ( પરમ )  
સુખમ્ સુખ (છે), તત્ તે સુખને, યત્ર જે અવસ્થામાં, વેત્તિ  
જાણે છે, ચ અને, અયમ્ આ યોગી, સ્થિતઃ સ્થિર થયેલો  
થકો, તત્ત્વતઃ તત્ત્વના જ્ઞાનથી—આત્મસ્વરૂપથી, ન, एव, ચલતિ  
ચલાયમાન નથી જ થતો, ચ તેમજ, યમ્ જે યોગ—આત્મસુખ-  
રૂપ લાભને, લલ્ભ્વા મેળવીને, તતઃ તેનાથી, અપરમ્ ખીજા,  
લાભમ્ લાભને, અધિકમ્ વધારે, ન, મન્યતે માનતો નથી, (અને)  
યસ્મિન્ જે આત્મતત્ત્વમાં, સ્થિતઃ રહેલો તે, ગુરુણા ધણા  
મોટા, દુઃખેન દુઃખવડે, અપિ પણ, ન, વિચાલ્યતે જરા પણ  
ચલિત થઈ શકતો નથી, તં તે ઉપર કહેલા, દુઃખસંયોગ-  
વિયોગઃ દુઃખોના સંયોગના—દુઃખપ્રાપ્તિના વિયોગરૂપ (યોગ)ને,  
યાગસંનિતમ્ યોગની સંજ્ઞાવાળો, વિદ્યાત્ જાણવો, (અને) અનિ-  
ર્વિણ્ણચેતસા ગ્લાનિ—થાક ન પામેલા ચિત્તવડે અર્થાત્ અત્યંત



ઉત્સાહશીલ મનવડે, નિશ્ચયેન નિશ્ચયપૂર્વક, સઃ તે, યોગઃ યોગ, યોક્તવ્યઃ આચરવો જોઈએ.

સાવાર્થઃ—સમાધિયોગના સેવનથી અત્યંત નિયમિત કરવામાં આવેલું ચિત્ત જે અવસ્થામાં હરેક જાતની ચંચલતાને છોડીને તદ્દન શાંતિને પામે છે, અને યોગી આત્માવડે આત્માને વિચારતો—દર્શન કરતો આત્મામાં જ જે દશામાં પ્રસન્ન થાય છે, વળી કેવળ બુદ્ધિવડે જ શ્રદ્ધા કરી શકાય તેવું અને ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયોની સીમાને ઓળંગી ગએલું જે અત્યંત ઉત્તમમાં ઉત્તમ સુખ છે, તે સુખને જે અવસ્થામાં યોગી જાણે છે—પ્રાપ્ત કરે છે, જે અવસ્થામાં સ્થિર થતાં આત્મતત્ત્વથી જે જરાપણ ચલાયમાન થતો નથી, તેમજ જે આત્મસુખરૂપ લાભને મેળવીને તેનાથી બીજા કોઈપણ લાભને અધિક માનતો નથી, તેમ તેનું ચિન્તન પણ કરતો નથી, અને જે આત્મતત્ત્વમાં સ્થિર થયેલો યોગી તેમાંથી ઘણાં મોટા દુઃખવડે પણ જરાયે ચલાયમાન થઈ શકતો નથી, તેને—એટલે દુઃખપ્રાપ્તિનો વિયોગ કરાવનાર—તેને દૂર કરનાર ઉપર જે કહેવામાં આવ્યો છે તેને જ તું ‘યોગ’ સંજ્ઞા જાણ, અર્થાત્ તેજ ખરો યોગ છે માટે અત્યંત ઉત્સાહયુક્ત મનવડે તે યોગનું નિશ્ચયપૂર્વક આચરણ કરવું જોઈએ, કારણ કે એ યોગનું આચરણ કરવાથી મુમુક્ષુ પરમગતિને પામી શકે છે. ૨૦-૨૩.

અવતરણિકાઃ—હવે ‘સમાધિયોગમાં અંગભૂત શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન એ પદ્મસંપત્તિ વડે યોગને કેવી રીતે ધારણ કરી રાખવો ?’ તે કહે છે:

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ॥

મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥



शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

पदच्छेदः—संकल्पप्रभवान्, कामान्, त्यक्त्वा, सर्वान्, अशेषतः, मनसा, एव, इन्द्रियग्रामम्, विनियम्य, समंततः; शनैः-शनैः, उपरमेत्, बुद्ध्या, धृतिगृहीतया, आत्मसंस्थम्, मनः, कृत्वा, न, किञ्चित्, अपि, चिन्तयेत्.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रभवतीति प्रभवः, संकल्पः—इदं मे भूयात् इति चेतोवृत्तिः, ततः प्रभवः उद्भवः येषां ते संकल्पप्रभवाः, तान् संकल्पप्रभवान् । काम्यन्ते इति कामाः, तान् कामान् । न शेषम् अशेषम्, अशेषादिति अशेषतः । इन्द्रियाणां ग्रामः इन्द्रियग्रामः, तम् इन्द्रियग्रामम् । विशेषेण नियम्य इति विनियम्य । धृत्या गृहीता इति धृतिगृहीता, तया धृतिगृहीतया । आत्मनि तिष्ठतीति आत्मसंस्थम्, तत् आत्मसंस्थम् ।

अन्वय अने अर्थः—( योगीश्वरे ) संकल्पप्रभवान् संकल्पयथी उत्पन्न यथा, सर्वान् अधा, कामान् मनोरथाने, अशेषतः सभ्र शरीरे अर्थात् वासनासहित, त्यक्त्वा छोडीने, मनसा मनवडे, एव च, इन्द्रियग्रामम् इन्द्रियेना सभूडने, समंततः चोत्तरक्षथी, विनियम्य सारी शरीरे नियमभां राशीने, शनैः शनैः धीरे धीरे, धृतिगृहीतया धीरञ्च वडे स्थिर करायेली, बुद्ध्या

१ न याहि चेतस्वमितस्ततोऽपि देहेन्द्रियाद्यैर्न कुरुष्व कर्म ।

त्वं यत्र कुत्राप्युपविश्य नित्यं विचारयस्व स्वनिदानमन्तः ॥

हे चित्त ! त्वं अहं तहीं लटक भां अने हेड तथा इन्द्रियादिवडे कर्म न कर, परंतु त्वं ज्यां कथां पश्य मेसी इमेश पोताना आदि-कारणने। छेवट सुधि विचार कर.

બુદ્ધિવડે, ઉપરમેત્ત વિરામ પામવો, ( અને ) મનઃ મનને, આત્મસંસ્થમ્ આત્મામાં જ સ્થિર, કૃત્વા કરીને, કિંચિત્ કંઈ, અપિ પણ, ન, ચિન્તયેત્ ચિન્તન કરવું નહિ.

ભાવાર્થ:—યોગીએ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા બધા મનો-રથોને સમગ્ર રીતે—વાસના સુદ્ધાં—ત્યાગ કરીને મનવડે જ ઈન્દ્રિયોના સમૂહને ચારે તરફથી સારી રીતે નિયમમાં રાખીને ધીમે ધીમે ઘેર્યથી સ્થિર કરેલી બુદ્ધિવડે અત્યંત વિરામ પામી જવો અને મનને આત્મામાં જ સ્થિર કરીને કંઈ પણ—એટલે કોઈ પણ વસ્તુ વિષે—ચિન્તન કરવું નહિ. અર્થાત્ સંકલ્પરહિત અને ચેષ્ટા વિનાના થવું. ૨૪-૨૫.

અવતરણિકા:—“રજ્જેગુણને લઇને ક્વચિત્ મન ચંચલ થઈ જાય તો તેને પ્રત્યાહારથી ફરીને વશ કરવું ” તે કહે છે:

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ॥

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વેશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

પદ્મચેદ:—યતઃ, યતઃ, નિશ્ચરતિ, મનઃ, ચંચલમ્, અસ્થિરમ્, તતઃ, તતઃ, નિયમ્ય, એતદ્, આત્મનિ, એવ, વશમ્, નયેત્.

વૃત્પત્તિસમાસા:—નિતાન્તં ચરતિ ઇતિ નિશ્ચરતિ । અતિ-શયેન ચલમ્ ઇતિ ચચ્ચલમ્ । ન સ્થિરમ્ ઇતિ અસ્થિરમ્ ।

૧ ચિત્તમેકં ન શક્નોતિ જેતું સ્વાતંત્ર્યવાર્તિ યઃ ।

ધ્યાનવાર્ત્તા વદન્મુઠઃ સ કિં લોકે ન લજ્જતે ॥ વાસિષ્ઠે ॥

જે સ્વતંત્રતાથી વર્તતા પોતાના એક મનને પણ છૂટી શકતો નથી તે મૂર્ખ ધ્યાન સંબંધી વાત કરતાં લોકમાં શું લખતો પણ નથી ?

अन्वय अने अर्थः—अस्थिरम् अस्थिर, ( अने )  
चंचलम् चंचल अेवुं, मनः मन, यतः ज्यांथी, यतः ज्यांथी,  
निश्चरति यत्नायमान थाय, ततः त्यांथी, ततः त्यांथी, एतत् अे  
मनने, नियम्य नियममां राभीने, आत्मनि आत्माभां, एव न,  
वशम् वश, नयेत् लावपुं.

भावार्थः—अस्थिर अने चंचल अेवुं मन अेने निय-  
ममां लाववा छतां पशु ज्यांथी ज्यांथी यत्नायमान थाय, त्यांथी  
त्यांथी अे मनने नियममां राभीने आत्माना-पोताना न  
वशमां लावपुं. अर्थात् नेम अने तेम अेने वशमां राभवाने  
प्रयत्न करवे. २६.

अवतरणिकाः—‘मनने अे प्रमाणे वश करवाथी अने अेने प्रवृत्ति-  
मांथी अटकाववाथी शुं इल थाय छे’ ते उहे छे:

प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ॥

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

पदच्छेदः—प्रशान्तमनसः, हि, एनम्, योगिनम्,  
सुखम्, उत्तमम्, उपैति, शान्तरजसम्, ब्रह्मभूतम्, अकल्मषः.

वृत्त्यांतिसमासाः—प्रकर्षेण शान्तम् इति प्रशांतम्, प्रशांतं  
मनः यस्य सः प्रशान्तमनाः, तं प्रशान्तमनसम् । शान्तं रजः यस्य सः  
शान्तरजाः, तम् शान्तरजसम् । ब्रह्मैव सर्वम् इति ब्रह्मस्वरूपेण भूतः

१ हस्तं हस्तेन संपीड्य वृत्तेर्दन्तान्विचूर्ण्य च ।

अङ्गान्यङ्गैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥ वासिष्ठे ॥

हाथवडे हाथने आङ्गी-दाभीने, हांतावडे हांताने पीसीने अने अंगोवडे  
अंगोने स्वातंत्र्यमां लधने प्रथम पोतानुं मन न छतवुं न्नेर्धये.

इति ब्रह्मभूतः, तं ब्रह्मभूतम् । न विद्यते कल्मषं यस्य सः अकल्मषः,  
तम् अकल्मषम् ।

અન્વય અને અર્થ:—હિ કારણ કે, પ્રશાન્તમનસમ્ મન જેનું શાંત થએલું છે એવા, ( અને તેથીજ ) શાંતરજસમ્ શાંત થયેલ છે રજોગુણ જેનો એવા, બ્રહ્મભૂતમ્ બધું જેની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મમય થયું છે તેવા, ( તથા ) અકલ્મષમ્ અજ્ઞાનરૂપી પાપ જેનું નષ્ટ થયું છે તેવા, એનમ્ એ, યોગિનમ્ યોગીને, ઉત્તમમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, સુખમ્ સુખ, ઉપૈતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:—કારણ કે જેનું મન શાંત થએલું છે એવા અને તેથીજ રજોગુણ પણ જેનો શાંત થએલો છે તેવા તથા બ્રહ્મમય દૃષ્ટિથી જેને સર્વ સમાન લાગે છે તેમજ અજ્ઞાનરૂપી પાપ જેનું નષ્ટ થયું છે તેવા યોગીને સૌથી શ્રેષ્ઠ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ પરમ સુખને તે મેળવી શકે છે. ૨૭.

અવતરણિકા:—‘ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તે યોગી પરમાનંદને પામી જાય છે’ તે કહે છે:

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥

सुखेन ब्रह्मसंસ્पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ ૨૮ ॥

૧ વિષયેભ્યઃ સમાહૃત્ય વિજ્ઞાતાત્મા મનો મુનિઃ । ચિન્તયેન્મુક્તયે તેન બ્રહ્મભૂતં પરેશ્વરમ્ ॥

આત્મભાષં નયત્યેનં તદ્બ્રહ્મધ્યાયનં મુને । વિકાર્યમાત્મનઃ શક્ત્યાઃ લોહમાકર્ષકો યથા ॥

વિષ્ણુપુરાણે ॥

યોગીએ પોતાનાં મનને વિષયોમાંથી ખેંચીને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તે મનવડે મુક્ત થવા બ્રહ્મરૂપ પરમેશ્વરનું ચિંતન કરવું. તે બ્રહ્મચિંતન તે યોગીના વિકાર પામતા મનને જેમ ચુંબક લોહને આકર્ષે છે, તેમ પોતાની શક્તિવડે જ આત્મ-સ્વરૂપ તરફ લઈ જાય છે—આકર્ષે છે.

**પદચ્છેદઃ—**યુજ્જન્, એવમ્, સદા, આત્માનમ્, યોગી, વિગતકલ્મષઃ, સુખેન, બ્રહ્મસંસ્પર્શમ્, અત્યન્તમ્, સુખમ્, અશ્નુતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**યુનક્તીતિ યુજ્જન્ । વિશેષેણ સર્વાત્મના ગતં કલ્મષં યસ્ય સઃ વિગતકલ્મષઃ । બ્રહ્મણા પરેણ સંસ્પર્શઃ યસ્ય તત્ બ્રહ્મસંસ્પર્શમ્, તત્ । અન્તમ્ અતીત્ય ઇતિ અત્યન્તમ્, તત્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**એવમ્ એ પ્રમાણે, સદા સદા, આત્માનમ્ આત્માને, યુજ્જન્ યોગમાં જોડતો, ( અને તેથી જ ) વિગતકલ્મષઃ જેનાં પાપ સમૂહ નાશ પામી ગયાં છે તેવો, યોગી યોગી, સુખેન સુખવડે, બ્રહ્મસંસ્પર્શમ્ બ્રહ્મને સ્પર્શ કરતા—બ્રહ્મમય જણાતા એવા, અત્યન્તમ્ નિઃસીમ, સુખમ્ સુખને, અશ્નુતે ભોગવે છે.

**ભાવાર્થઃ—**એ પ્રમાણે નિરંતર પોતાના આત્માને સમાધિમાં લગાડતો અને તેથીજ જેનાં પાપ નષ્ટ થઈ ગયેલાં છે એવો યોગી સુખપૂર્વક બ્રહ્મવિષયક એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ જે નિઃસીમ સુખ છે તેને ભોગવે છે. ૨૮.

**અવતરણિકાઃ—**હવે 'યોગનું ફલ જે બ્રહ્મની સાથે એકીભાવ તેને બ્યારે યોગી પામે છે ત્યારે તેની દૃષ્ટિ પછી કેવા પ્રકારની રહે છે' તે કહે છે:

**સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ॥**

**ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥**

૧ સ્વસંબેદ્યં હિ તદ્ બ્રહ્મ કુમારી સ્ત્રીસ્ત્વં યથા ।

અયોગી નેવ જાનાતિ જાત્યંધો હિ યથા ઘટમ્ ॥ વક્ષસ્મૃતિઃ ॥

બ્રહ્મ તે પોતાથી સારી રીતે જાણી શકાય તેવું છે, તોપણ જેમ કુમારી ( પર-  
ણ્યાવિના-પતિના યોગવિના ) સ્ત્રીસુખને જાણી શકતી નથી અને જેમ જન્માંધઃ  
પુરુષ ઘટ ( ઘડા ) ને જાણીશકતો નથી, તેમ અયોગી-યોગરહિત પુરુષ-બ્રહ્મને  
જાણી શકતો નથી.

પ. ૭૭૬:—સર્વભૂતસ્થમ્, આત્માનમ્, સર્વભૂતાનિ,  
ચ, આત્માનિ, ઈક્ષતે, યોગયુક્તાત્મા, સર્વત્ર, સમદર્શનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ,  
તેષુ તિષ્ઠતીતિ સર્વભૂતસ્થઃ, તમ્ સર્વભૂતસ્થમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ઇતિ  
સર્વભૂતાનિ, તાનિ સર્વભૂતાનિ । યોગેન યુક્તઃ આત્મા યસ્ય સઃ યોગયુક્તાત્મા ।  
સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર । સમં બ્રહ્મરૂપેણ દર્શનં યસ્ય સઃ સમદર્શનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યોગયુક્તાત્મા યોગથી સમાધિમાં  
જેનો આત્મા જોડાયેલો છે તેવો યોગી, સર્વત્ર સર્વ-વસ્તુમાત્ર-  
માં, સમદર્શનઃ સમાનદષ્ટિવાળો થયો થકો, આત્માનમ્ આત્માને,  
સર્વભૂતસ્થમ્ બધાં-પ્રાણિમાત્રમાં રહેલો, ચ અને, સર્વભૂતાનિ  
બધાં પ્રાણિઓને, આત્માનિ પોતાના આત્મામાં, ઈક્ષતે જુએ છે.

ભાવાર્થઃ—યોગથી જેણે પોતાના આત્માને સમાધિમાં  
જોડેલો છે તેવો યોગી, સર્વ વસ્તુઓમાં સમાનદષ્ટિવાળો થઈને  
પોતાના આત્માને બધાં પ્રાણિઓમાં અને સર્વ પ્રાણિઓને  
પોતાના આત્મામાં જુએ છે. અર્થાત્ તેને કોઈપણ પ્રકારનો  
લેહ રહેતો નથી. ૨૯.

અવતરણિકાઃ—‘આવી રીતે આત્માને એકીભાવ થવાથી યોગીને  
શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે ?’ તે કહે છે:

યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ ॥

તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥૩૦॥

૧ મિચને હૃદયપ્રત્યિષ્ઠિયન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ भागवते ॥



**પાઞ્છેદઃ—**યઃ, મામ્, પશ્યતિ, સર્વત્ર, સર્વમ્, ચ, મયિ, પશ્યતિ, તસ્ય, અહમ્, ન, પ્રણશ્યામિ, સઃ, ચ, મે, ન, પ્રણશ્યતિ.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**સર્વસ્મિન્ इति સર્વત્ર । પ્રકર્ષેણ નશ્યામિ इति પ્રણશ્યામિ । પ્રકર્ષેણ નશ્યતિ इति પ્રણશ્યતિ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**યઃ જે યોગી, મામ્ મને, સર્વત્ર બધી જગ્યામાં, પશ્યતિ જુએ છે, ચ અને, સર્વમ્ બધાને, મયિ મારામાં, પશ્યતિ જુએ છે, તસ્ય તવા આત્મજ્ઞાનીને, અહમ્ હું, ન, પ્રણશ્યામિ અદૃશ્ય થતો નથી, ચ અને, સઃ તે, મે મને, ( મારાથી ) ન, પ્રણશ્યતિ અદૃશ્ય થતો નથી.

**ભાવાર્થઃ—**જે યોગી મને સર્વ ઠેકાણે જુએ છે એટલે સર્વવ્યાપક જુએ છે અને બધાને મારામાં જુએ છે, તેવા આત્મજ્ઞાનીને હું કહિ અપ્રત્યક્ષ થતો નથી, અર્થાત્ તે સદા ધ્યાનપરાયણ તથા સમદષ્ટિવાળો હોવાથી મને નિરંતર પ્રત્યક્ષ જુએ છે અને હું પણ તેજ પ્રમાણે તેનાથી અદૃશ્ય થતો નથી. અર્થાત્ હું તેની ભક્તિથી તેના પર ખાસ અનુગ્રહ કરી તેના પ્રત્યક્ષમાં જ રહી તેને મારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવું છું. ૩૦.

**અવતરણિકાઃ—**આગળના શ્લોકોમાં પોતાની પ્રત્યક્ષતારૂપે પૂર્ણ અહમ્નું દર્શન કરાવીને ફરી પણ પોતાનાથી તેની અવિરક્ત જણાવે છે:

ત્યારે તે પરમેશ્વરનું દર્શન થાય છે અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપાનુસંધાન થાય છે ત્યારે આ દેહી-જીવના હૃદયની અંધિ ભેદાઈ જાય છે, સર્વે સંશયો છેદાઈ જાય છે અને તેનાં સમજાં કર્મો ક્ષય પામી જાય છે.

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ॥

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ૩૧ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—સર્વભૂતસ્થિતમ્, યઃ, મામ્, ભજતિ, એક-  
ત્વમ્, આસ્થિતઃ, સર્વથા, વર્તમાનઃ, અપિ, સઃ, યોગી, મયિ, વર્તતે.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વેષુ ભૂતેષુ સ્થિતઃઈતિ સર્વભૂતસ્થિતઃ, તમ્  
સર્વભૂતસ્થિતમ્ । એકસ્ય માવઃ ઇતિ એકત્વમ્, તત્ । આ સમંતાત્ સ્થિતઃ  
ઈતિ આસ્થિતઃ । સર્વપ્રકારેણ ઇતિ સર્વથા । વર્તતે અસૌ ઇતિ વર્તમાનઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે યોગી, એકત્વમ્ સર્વત્ર એકી-  
ભાવને, આસ્થિતઃ આશ્રય કરી રહ્યો થકો, મામ્ મને, સર્વ-  
ભૂતસ્થિતમ્ સર્વ પ્રાણિમાત્રમાં રહેલો સમજીને, ભજતિ ભજે છે,  
સઃ તે, યોગી યોગી, સર્વથા બધી રીતે, વર્તમાનઃ વર્તન કરનારો  
હોય ( અથવા સર્વ ઠેકાણે રહેનારો હોય છતાં ), અપિ પણ, મયિ  
મારામાં, વર્તતે વર્તે છે—રહે છે.

ભાવાર્થઃ—જે યોગી સર્વ-વસ્તુમાત્રમાં એકજ ભાવને  
આશ્રય કરીને રહેલો હોય છે એટલે અભેદદષ્ટિવાળો હોય છે,  
અને મને સર્વ પ્રાણિમાત્રમાં રહેલો સમજીને ભજે છે, તે યોગી  
સર્વ પ્રકારે વર્તન કરતો હોય કે કોઈપણ ઠેકાણે રહેતો હોય તે  
પણ તે મારામાં જ અંતર્ગત-લીન-થઈ ગયો હોય છે. અર્થાત્  
તે મારામથ થઈ ગયેલો હોવાથી હું તેને મારા અપૂર્વ આનંદથી  
ભિન્ન રાખતો નથી પણ મારા સ્વરૂપે જ બનાવી દઉં છું. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—‘ એ પ્રમાણે મને ભજનાર યોગીઓમાં પણ સર્વ-  
પ્રાણિમાત્ર પર અત્યંત દયા રાખનાર યોગી સર્વથી વધારે શ્રેષ્ઠ છે ’ તે કહે છે:

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ॥

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥૩૨॥

**પદ્મવ્યાકરણઃ—**આત્મૌપમ્યેન, સર્વત્ર, સમમ્, પશ્યતિ, યઃ, અર્જુન, સુખમ્, વા, યદિ, વા, દુઃખમ્, સઃ, યોગી, પરમઃ, મતઃ.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**ઉપમીયતે અનયા ઇતિ ઉપમા, આત્મનઃ ઉપમા ઇતિ આત્મોપમા, તસ્યાઃ ભાવઃ આત્મૌપમ્યમ્, તેન આત્મૌપમ્યેન । સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**અર્જુન હે અર્જુન ! યઃ જે યોગી, આત્મૌપમ્યેન પોતાના જે સમાનભાવથી, સર્વત્ર સમસ્ત પ્રાણિ-માત્રમાં, સુખમ્ સુખ, યદિ, વા અથવા, દુઃખમ્ દુઃખને, સમમ્ સરખું, પશ્યતિ જુએ છે, સઃ તે, યોગી યોગી, પરમઃ સૌથી મોટો, મતઃ મનાયલો છે.

**ભાવાર્થઃ—**હે અર્જુન ! જે યોગી પોતાના દૃષ્ટાંતથી અર્થાત્ પોતાને જેમ સુખદુઃખ પૂર્વમાં લાગતું હતું તે પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીને લાગે, એ પ્રમાણે પ્રાણિમાત્રમાં સુખ અથવા તેા દુઃખને સમાનતાથી જુએ છે તેવો દયાયુક્ત યોગી સૌથી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલો છે. ૩૨.

**અવતરણિકાઃ—**ઉપરોક્ત લક્ષણવાળા યોગને સાંભળ્યા પછી તે યોગી સાધનાનો મનની ચંચળતાને લીધે અસંભવ માનતો અર્જુન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ॥

एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम्॥३३॥

પદ્મજ્ઞેઃ—યઃ, અયમ્, યોગઃ, ત્વયા, પ્રોક્તઃ, સામ્યેન, મધુસૂદન, એતસ્ય, અહમ્, ન, પશ્યામિ, ચન્ચલત્વાત્, સ્થિતિમ્, સ્થિરામ્.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ સમ્યક્તયા ઉક્તઃ ઇતિ પ્રોક્તઃ । સમસ્ય ભાવઃ સામ્યમ્, તેન સામ્યેન । ચન્ચલસ્ય ભાવઃ ચન્ચલત્વમ્, તસ્માત્ ચન્ચલત્વાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મધુસૂદન હે મધુસૂદન ! સામ્યેન રાગદ્વેષયુક્ત ચિત્તના નાશપૂર્વક કેવળ આત્માકારમાં અવસાન પામેલા મનના સમાનપણાવડે, (ધારણ કરવાનો) અયમ્ આ, યઃ જે, યોગઃ યોગ, ત્વયા તમે, પ્રોક્તઃ કહ્યો, એતસ્ય એ યોગી, સ્થિતિમ્ સ્થિતિને, ચન્ચલત્વાત્ માનસિક ચંચલતાથી, સ્થિરામ્ સ્થિર એવી, ન, પશ્યામિ હું જોતો નથી.

ભાવાર્થઃ—હે મધુસૂદન ! રાગદ્વેષયુક્ત ચિત્તના નાશ-પૂર્વક કેવળ આત્માકારમાં અવસાન પામેલા મનના સમાનપણાવડે ધારણ કરવાનો આ જે યોગ આપે કહ્યો છે, તેની સ્થિતિ માનસિક ચંચલતાને લઈને સ્થિર રહી શકે એમ હું જોતો નથી. અર્થાત્ યોગ ચિરકાલ પર્યંત ચિત્તના વિદ્વેષથી સ્થિર રહી શકે કે નહિ તે હું સમજી શકતો નથી. ૩૩.

અવતરણિકાઃ—એ યોગી અસ્થિરતાને દૃઢ કરવાને ફરીથી મનની ચંચળતા બતાવતાં અર્જુન કહે છે:

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ॥  
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

पदच्छेदः—चञ्चलम्, हि, मनः, कृष्ण, प्रमाथि,  
बलवद्, दृढम्, तस्य, अहम्, निग्रहम्, मन्ये, वायोः, इव,  
सुदुष्करम्.

वृत्पात्तेसमासाः—प्रकर्षेण मथनातीति प्रमाथि । बलम् अस्य  
अस्तीति बलवद् । नितान्तं ग्रहः इति निग्रहः, तं निग्रहम् । दुःखेन  
क्रियते इति दुष्करः, सुतराम् दुष्करः इति सुदुष्करः, तम् ।

अन्वय अने अर्थः—कृष्ण हे कृष्ण ! मनः मन,  
चञ्चलम् चंचल, प्रमाथि ध्निद्रियेने क्षोभ उत्पन्न करणारं, बलवत्  
बलवाणं, (अने) दृढम् दृढ छे, हि तेथी, तस्य ते मनना,  
निग्रहम् पश करवाना कर्तव्यने, वायोः वायुना, इव जेवुं,  
सुदुष्करम् अत्यंत दुष्कर अटले कठिन, अहम् हुं, मन्ये मानुं क्षुं.

१ अप्यब्धिपानान्महतः सुमेरुन्मूलनादपि ।

अपि बह्व्यशनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः ॥

हे साधो ! मोटा समुद्रना पानथी, सुमेरु पर्वतने उप्पेडी नांभवाथी तथा  
अग्निनुं लक्ष्णु करवाथी पण् चित्तने निग्रह करवो अति विषम-कठिन छे.

२ कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृत्तिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

'कृषि' शब्द जन्मवाचक छे अने 'क्षु' शब्द निर्वृत्ति-निवारण वाचक छे. अने  
शब्दोना जोडावाथी 'कृष्ण' शब्द थाय छे अटले जे जन्मनुं निवारण करे छे ते  
कृष्ण-परब्रह्म अम कहेवाय छे.

**ભાવાર્થ:—**હે કૃષ્ણ ! મન ઘણું ચંચલ, ઇન્દ્રિયોને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનારું, બલવાન અને દૃઢ છે, અર્થાત્ વેગથી યોગની સ્થિરતાનો વિનાશ કરનારું છે, અને તેથી તે મનનો નિગ્રહ કરવામાં વાયુને રોકવામાં જેટલી કઠિનતા છે તેટલી જ કઠિનતા છે એમ હું માનું છું. અર્થાત્ યોગધારણા માટે મનને જીતવું હું અત્યંત દુર્ઘટ સમજું છું. ૩૪.

**અવતરણિકા:—**અર્જુને મનના ચંચલતાદિ જે દોષો કહ્યા, તે અધાનો અંગીકાર કરીને તેને ક્ષી સીતે જીતી શકાય ? તે સંબંધી ઉપાયો હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

**શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—**

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ॥

અભ્યાસેન તુ કૌતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

**પદચ્છેદ:—**અસંશયમ્, મહાબાહો, મનઃ, દુર્નિગ્રહમ્, ચલમ્, અભ્યાસેન, તુ, કૌતેય, વૈરાગ્યેણ, ચ, ગૃહ્યતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**ન સંશયઃ યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્તથા ઇતિ અસંશયમ્ । દુઃખેન નિગ્રહઃ યસ્ય તત્ દુર્નિગ્રહમ્ । ચલતીતિ ચલમ્ । વિગતઃ

૧ પ્રાણાયામદૃઢાભ્યાસેયુક્ત્યા ચ ગૃહ્યત્તયા । આસનાશનયોગેન પ્રાણસ્વન્દો નિરુદ્ધયતે ॥

અધ્યાત્મવિદ્યાધિગમઃ સાધુસંગમ એવ ચ । વાસનાસંપરિત્યાગઃ પ્રાણસ્વન્દનિરોધનમ્ ॥

एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चिन्तजये किल ॥

પ્રાણાયામના દૃઢ અભ્યાસવડે, શ્રીગુરુએ આપેલી યુક્તિવડે તથા આસન અને આહારના યોગવડે પ્રાણ-મનની ચંચલતાનો નિરોધ થાય છે, અને અધ્યાત્મ-વિદ્યાનું શિક્ષણ, સત્પુરુષોનો સમાગમ, વાસનાઓનો સંપૂર્ણ ત્યાગ અને પ્રાણોના ચલનનો અવરોધ એ બધી પુષ્ટ યુક્તિઓ મનને ચોક્કસ રીતે જીતવા માટે છે.



રાગઃ આસક્તિઃ યસ્માત્ સઃ વિરાગઃ, વિરાગસ્ય ભાવઃ ઇતિ વૈરાગ્યં, તેન વૈરાગ્યેણ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મહાબાહો હે મહાબાહુ અર્જુન! મનઃ મન, દુર્નિગ્રહમ્ દુઃખથી સંયમમાં આવી શકે તેવું, (અને) ચલમ્ ચંચલ છે. (એ) અસંશયમ્ નિઃસંદેહ છે, તુ તો પશુ, કૌન્તેય હે કૌન્તેય! (તે) અભ્યાસેન અભ્યાસવડે, ચ અને, વૈરાગ્યેણ વૈરાગ્યથી, ગૃહ્યતે સંયમમાં રાખી શકાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે મહાબાહો! મન ઘણી મુશ્કેલીથી વશમાં આવી શકે તેવું અને ચંચલ છે એ નિઃસંશય છે, તો પશુ હે કૌન્તેય! તે મનને અભ્યાસ-લય-પ્રતિબંધક અને વૈરાગ્ય-વિક્ષેપ-પ્રતિબંધક એ બંનેવડે નિયમમાં રાખી શકાય છે. અર્થાત્ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તે વશમાં આવી શકે છે, એમ તું માન. ૩૫.

અવતરણિકાઃ—આ હેતુથી યોગની પ્રાપ્તિ અથવા અપ્રાપ્તિમાં મનોનિગ્રહ જ કારણ છે તે કહે છે:

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ ઇતિ મે મતિઃ ॥

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદઃ—અસંયતાત્મના, યોગઃ, દુષ્પ્રાપઃ, ઇતિ, મે, મતિઃ, વશ્યાત્મના, તુ, યતતા, શક્યઃ, અવાપ્તુમ્, ઉપાયતઃ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—ન સમ્યક્ યતઃ આત્મા યસ્ય સઃ અસંયતાત્મા, તેન અસંયતાત્મના । દુઃસ્વેન પ્રાપ્યતે ઇતિ દુષ્પ્રાપઃ । વશ્યઃ

આત્મા યસ્ય સઃ વશ્યાત્મા, તેન વશ્યાત્મના । યતતિ ઇતિ યતત્, તેન યતતા । ઉપાયેમ્યઃ ઇતિ ઉપાયતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અસંયતાત્મના જેનો આત્મા-મન સંયમમાં નથી તેવાવડે, યોગઃ યોગ, દુષ્પ્રાપઃ દુઃખથી મેળવી શકાય ( છે ), તુ પણ, વશ્યાત્મના જેનો આત્મા-મન વશમાં હોય તેવા, ( અને ) યતતા યત્ન કરનાર યોગીને, ( તે ) ઉપાયતઃ ઉપાયથી, ( પણ ) અવાપ્તુમ્ મેળવવાને, શક્યઃ શક્ય ( છે ), ઇતિ એમ, મે મારું, મતિઃ માનવું ( છે ).

ભાવાર્થઃ—જેનો આત્મા એટલે મન સંયમમાં નથી, તેવા યોગી વડે તે યોગ ઘણા દુઃખથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવો છે, પણ જેને પોતાનો આત્મા એટલે મન વશમાં છે, તેવા યત્ન કરનાર યોગીને તે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યાદિ ઉપાયોવડે યોગ સહેલાઈથી સાધવાને શક્ય છે એમ મારું માનવું છે ૩૬.

અવતરણિકાઃ—‘ અભ્યાસ-પુનઃ પુનઃ ક્રિયાનું કરવું અને વૈરાગ્ય-વિરક્તિ-ના અભાવથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન જેને નથી પ્રાપ્ત થયું, એવો યોગી શું ફલ પામે છે ? ’ તે જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન ભગવાનને પૂછે છે:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્ચલિતમાનસઃ ॥

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥૩૭॥

૧ મિષ્ટાટનં જપઃ શૌચં સ્નાનં ધ્યાનં સુરાર્ચનમ્ ।

કર્ત્તવ્યાનિ ષટેતાનિ યતીનાં નૃપદણ્ડવત્ ॥ શ્રુતિઃ ॥

મિષ્ટા મામવા જવું, જપ કરવો, શૌચ, સ્નાન, ધ્યાન અને દેવપૂજન કરવું. એ છ કર્મ જેમ રાજદંડ અવશ્ય આપના પડે તેમ યતિના અવશ્ય કર્તવ્યો છે. એને ન કરે તેને ‘ અયતિ ’ કહેવામાં આવે છે.

पदच्छेदः—अयतिः, श्रद्धया, उपेतः, योगात्, चलित-  
मानसः, अप्राप्य, योगसंसिद्धिम्, काम्, गतिम्, कृष्ण, गच्छति.

वृत्पत्तिसमासाः—न यतिः अयतिः । चलितं मानसं यस्य  
सः चलितमानसः । न प्राप्य इति अप्राप्य । सम्यक् सिद्धिः संसिद्धिः,  
योगस्य संसिद्धिः योगसंसिद्धिः, तां योगसंसिद्धिम् ।

अन्वय अने अर्थः—कृष्ण हे कृष्ण ! श्रद्धया श्रद्धाथी,  
उपेतः युक्त, ( पण ) योगात् योगाथी, चलितमानसः जे नुं मन  
चलित थयेतुं छे अवे, अयतिः योगीनी स्थितिने न पाभेवे,  
योगसंसिद्धिम् योगीनी सिद्धिने, अप्राप्य न भेजवीने, काम् कथं,  
गतिम् गतिने, गच्छति पाभे छे ?

भावार्थः—हे श्रीकृष्ण ! श्रद्धायुक्त अवे पण हे कथं  
योगी योगाथी अष्ट मनवाणे होय अने संपूर्ण योगीनी दशाने  
न पाभ्ये होय, तो तेवे योगी योगीनी सिद्धिने न भेजवीने  
पछी कथं गतिने प्राप्त थाय छे ? ते भने तभे कहे. ३७.

अवतरणिकाः—अर्जुन पोताने विशेष संशय थवाथी इरी  
पाछे कहे छे:

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

पदच्छेदः—कच्चित्, न, उभयविभ्रष्टः, छिन्नाभ्रम्, इव,  
नश्यति, अप्रतिष्ठः, महाबाहो, विमूढः, ब्रह्मणः, पथि.

वृत्पत्तिसमासाः—विशेषेण भ्रष्टः इति विभ्रष्टः, उभयेभ्य,  
विभ्रष्टः इति उभयविभ्रष्टः । छिन्नं च तत् अभ्रं च इति छिन्नाभ्रम् ।

न श्रेष्ठत्वेन प्रतिष्ठा-स्थितिः यस्य सः अप्रतिष्ठः । विशेषेण मूढः इति विमूढः ।

**अन्वय अने अर्थः—**महाबाहो हे महाभाहो श्रीकृष्ण! ब्रह्मणः प्रद्वाना, पथि मार्गमां, विमूढः मूढ थयेवो-लूवेवो, (तेमन्) अप्रतिष्ठितः योगमां जेधती स्थिरताने न पाभेवो, (योगी) उभयविभ्रष्टः कर्ममार्ग अने योगमार्ग जनेथी अष्ट थयेवो, छिन्नाभ्रम् छुटा पडी गयेला वांढणानी, इव भाङ्क, कच्चित् कंघ, न नश्यति नाश नथी पाभतो ( शुं ) ?

**सावार्थः—**हे महाभाहो श्रीकृष्ण! प्रद्वप्राप्तिना मार्गमां लूवो पडेवो, योगमां आवश्यक स्थिरताने न पाभेवो अने जेवी रीते कर्ममार्ग तेमन् योगमार्ग जनेथी अष्ट थयेवो योगी छुटा पडी गयेला वांढणानी भाङ्क कंघ नाश तो पाभतो नथीने? अर्थात् तेवो योगी नाश पाभवो जेधजे, जेवो मारा मनमां संशय रहे छे. ३८.

**अवतरणिकाः—**जे प्रमाणे संशयनुं कथन करीते तेना नाशने माटे अर्कून भगवाननी विनंति करे छे:

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

**पदच्छेदः—**एतत्, मे, संशयम्, कृष्ण, छेत्तुम्, अर्हसि, अशेषतः, त्वदन्यः, संशयस्य, अस्य, छेत्ता, न, हि, उपपद्यते.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**न शेषं अशेषम्, तेन अशेषतः। त्वत्तः अन्यः त्वदन्यः। छिनत्तीति छेत्ता।

અન્વય અને અર્થ:—કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ ! એતત્ એ પ્રમાણેના, મે મારા, સંશયમ્ સંશયને, અશેષતઃ જડમૂળથી, છેતુમ્ ઉખેડી નાખવાને, અર્હસિ તમે યોગ્ય છો, ( કારણકે ) અસ્ય આ, સંશયસ્ય સંશયનો, છેત્તા છેદનાર, ત્વદન્યઃ તમારાથી બીજો, હિ ખરેખર, ન, ઉપપદ્યતે મળી શકે તેમ નથી.

ભાવાર્થ:—હ શ્રીકૃષ્ણ ! મારા ઉપરોક્ત સંશયને જડમૂળથી નાશ કરવાને માટે આપજ યોગ્ય છો, કારણ કે આ સંશયનો છેદનાર આપના સિવાય બીજો કોઈ પણ મળી શકે તેમ હું માનતો નથી. અર્થાત્ આપજ મારા એ સંશયને દૂર કરો. ૩૯.

અવતરણિકા:—અર્જુનના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ॥

નહિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

૧ સ્નાતં તેન સમસ્તતીર્થસલિલે સર્વાઽપિ દત્તાવનિ-  
ર્યજ્ઞાનાં ચ કૃતં સહસ્રમલિલા દેવાશ્ચ સંપૂજિતાઃ ।

સંસારાન્ન સમૃદ્ધતાઃ સ્વપિતરસ્ત્રેલોક્યપૂજ્યો હ્યસૌ

યસ્ય બ્રહ્મવિચારણે ક્ષણમપિ સ્થૈર્ય મનઃ પ્રાપ્નુયાત્ ॥

જે મનુષ્યનું મન પ્રહ્લના વિચારમા ક્ષણમાત્ર પણ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયું છે, તેણે સખળા તીર્થોના જલમાં સ્નાન કર્યું, તેણે સર્વ પૃથ્વીનું દાન કર્યું. તેણે હજાર યજ્ઞા કર્યા, તેણે સમગ્ર દેવોનું પૂજન કર્યું, તેણે સંસારથી પોતાના પિતૃઓને ઉદ્ધાર કર્યા અને એ ત્રણે લોકમાં પૂજ્ય થયેલો છે. અર્થાત્ તે સર્વ પ્રકારે અમર થયો છે અને તેનો નાશ જ નથી.

पदच्छेदः—पार्थ, न, एव, इह, न, अमुत्र, विनाशः,  
तस्य, विद्यते, न, हि, कल्याणकृत्, कश्चित्, दुर्गतिम्, तात, गच्छति.

वृत्पत्तिरुपायाः—अमुष्मिन् इति अमुत्र । विशेषेण नाशः  
इति विनाशः । कल्याणं करोतीति कल्याणकृत् । दुष्टा चासौ गतिश्च इति  
दुर्गतिः, तां दुर्गतिम् । तनोति आत्मानं पुत्ररूपेण इति तातः,  
तत्संबुद्धौ तात ।

अन्वय अने अर्थः—पार्थ हे पार्थ ! तस्य तेवा योगी  
अपूर्ण रही गयेला अने हेतुभ्रष्ट थयेला योगीना, इह आ  
लोकमां, ( अने ) अमुत्र परलोकमां, (पणु) विनाशः विनाश, न,  
विद्यते थतो नथी, एव न, हि कारणु के, तात हे तात ! कश्चित्  
केअपणु, कल्याणकृत् कल्याणकारक कर्म करनार मनुष्य, दुर्गतिम्  
दुष्टगतिने—अधोगतिने, न, गच्छति पाभतो नथी.

भावार्थः—हे पार्थ ! तेवा अपूर्ण योगीना आ लोकमां  
के परलोकमां पणु कही विनाश थतो न नथी, कारणुके हे तात—  
अर्जुन ! कल्याणकारक कर्तव्य करनार केअ पणु मनुष्य दुष्ट  
गतिने अटके अधोगतिने पाभतो नथी. ४०

अवतरणिकाः—“न्यारे अेवा योगीनी अधोगति नथी थती, लारे  
तेवा योगभ्रष्ट थयेला योगीनी शी गति थाय छे ? अेवा प्रश्ना प्रत्युत्तर-  
श्चे अे श्लोक वडे भगवान् वरणुवे छे:

प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

१ अनिष्पन्नसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिमान् । यद्यन्तरायदोषेण द्रव्यते ह्यस्य मानसे ॥

जन्मान्तरैरस्य सतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते । विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिमत्रैव जन्मनि ।

प्राप्नोति योगी योगामिदग्धकर्मा च योऽचिरात् ॥ विष्णुपुराणे ॥



અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ॥

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રાપ્ય, પુણ્યકૃતામ્, લોકાન્, ઉષિત્વા, શાશ્વતીઃ, સમાઃ, શુચીનામ્, શ્રીમતામ્, ગૃહે, યોગઘ્રષ્ટઃ, અભિ- જાયતે, અથવા, યોગિનાઃ, એવ, કુલે, ભવતિ, ધીમતામ્, એતત્, હિ, દુર્લભતરમ્, લોકે, જન્મ, યત્, ઈદૃશમ્.

ઉત્પત્તિસમાસાઃ—પુણ્યં કુર્વન્તીતિ તે પુણ્યકૃતઃ, તેષાં પુણ્યકૃતામ્ । શ્રીઃ અસ્તિ યેષાં તે શ્રીમન્તઃ, તેષાં શ્રીમતામ્ । યોગાત્ ઘ્રષ્ટઃ ઇતિ યોગઘ્રષ્ટઃ । ધીઃ અસ્તિ યેષાં તે ધીમન્તઃ, તેષાં ધીમતામ્ । દુઃખેન લમ્યતે ઇતિ દુર્લભમ્, અતિશયેન દુર્લભમ્ ઇતિ દુર્લભતરમ્ । અનેન તુલ્યમ્ ઇતિ ઈદૃશમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યોગઘ્રષ્ટઃ યોગમાંથી વ્યુત થયેલો યોગી, પુણ્યકૃતામ્ પુણ્ય કરનારાઓના, લોકાન્ લોકોને, પ્રાપ્ય પ્રાપ્ત કરીને, શાશ્વતીઃ અનેક, સમાઃ વર્ષો સુધી, ( ત્યાં ) ઉષિત્વા વસીને, શુચીનામ્ પવિત્ર એવા, શ્રીમતામ્ શ્રીમાન્ લોકોના, ગૃહે ઘરમાં, અભિજાયતે જન્મે છે, અથવા અથવા, યોગિનાઃ યુદ્ધિ- માન્, યોગિનાઃ યોગીઓના, એવ જ, કુલે કુલમાં, ભવતિ ઉત્પન્ન થાય છે, હિ કારણ કે, ઈદૃશમ્ આવા પ્રકારનો, યત્ જે,

પરબ્રહ્મના જ્ઞાનને પામેલો યોગીને સંપૂર્ણ સમાધિમાન્ ન થયો હોય અને કોઈ પણ અંતરાય-વિધ્નોના દોષવડે તેનું મન દૂષિત થયું હોય તો પણ પૂર્વમાં કરેલા અભ્યાસવાળા તે સત્પુરુષ-યોગીની અન્ય જન્મોમાં મુક્તિ થાય છે. તથા જે સમ્પૂર્ણ સમાધિસિદ્ધ યોગી છે તે યોગાગ્નિવડે ક્રમેનિ ભસ્મ કરી આ જન્મમાં જ તરત મુક્તિને પામે છે.

જન્મ જન્મ, એતત્ એ, લોકે લોકમાં, કુર્લમતરં ઘણાજ દુઃખથી મેળવાય તેવો છે.

**ભાવાર્થ:—**યોગમાંથી બ્રહ્મ થએલો યોગી પુણ્યશાળીઓ-વડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ઉંચા લોકને પામીને લાંબા વખત સુધી ત્યાં રહે છે અને પછી પવિત્ર એવા શ્રીમાન્ લોકોના ધરમાં અથવા તેા બુદ્ધિમાન્ યોગીઓના કુલમાં જન્મ ધારણ કરે છે, કારણ કે એવા પ્રકારનો જન્મ લેવો તે લોકમાં ઘણી મુશ્કેલીથી અને મોટા પુણ્યથી મેળવી શકાય તેવો છે. અર્થાત્ યોગબ્રહ્મ યોગી અધોગતિ ન પામતાં આ પ્રમાણે શ્રીમન્ત અથવા યોગીઓને ત્યાં જન્મ ધારણ કરી આનંદ ભોગવે છે. ૪૧-૪૨.

**અવતરણિકા:—**‘શ્રીમન્ત અથવા યોગીને ત્યાં જન્મ થયા પછી પુણ્યનો ઉપભોગ થવાથી તેને અધોગતિએ જવાનો સંભવ રહે તો ?’ એવી શંકાનાં સમાધાનમાં ભગવાન્ કહે છે:

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ॥

યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ॥ ૪૩ ॥

**પદ્ધ્નેદઃ—**તત્ર, તમ્, બુદ્ધિસંયોગમ્, લભતે, પૌર્વદેહિકમ્, યતતે, ચ, તતઃ, ભૂયઃ, સંસિદ્ધૌ, કુરુનન્દન.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**સમ્યક્ યોગઃ ઇતિ સંયોગઃ, બુદ્ધેઃ સંયોગઃ ઇતિ બુદ્ધિસંયોગઃ, તમ્ બુદ્ધિસંયોગમ્ । પૂર્વશ્વાસૌ દેહશ્ચ ઇતિ પૂર્વદેહઃ, તસ્મિન્ ભવઃ ઇતિ પૌર્વદેહિકઃ, તમ્ । સમ્યક્ સિદ્ધિઃ ઇતિ સંસિદ્ધિઃ, તસ્યામ્ સંસિદ્ધૌ । નન્દયતીતિ નન્દનઃ, કુરુણાં નન્દનઃ ઇતિ કુરુનન્દનઃ, તત્સંબુદ્ધૌ કુરુનન્દન ।

અન્વય અને અર્થ:—તત્ર તે જન્મમાં, પૌર્વદોહિકમ્ આગલા જન્મના શરીરમાં રહેલા, તમ્ તે, બુદ્ધિસંયોગમ્ બુદ્ધિના સંયોગને—જોડાણને, (તે) લભતે મેળવે છે, ચ અને, કુરુનંદન હે કુરુકુળને આનંદ આપનાર અર્જુન! તતઃ ત્યાર પછી, મૂયઃ ફરી પણ, સંસિદ્ધૌ સારી રીતે યોગસિદ્ધિને માટે, યતતે યત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ:—ત્યાં શ્રીમન્ત અથવા યોગીના ઉંચા કુલમાં જન્મ ધારણ કરીને તે આગલા જન્મના શરીરમાંની બુદ્ધિ ઇત્યાદિ શક્તિઓના સંયોગને મેળવે છે, અને હે કુરુનંદન! ત્યાર પછી તે બુદ્ધિની સ્ફુરણને લીધે ફરી પણ યોગસિદ્ધિને માટે તે પ્રયાસ કરે છે. ૪૩.

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ॥

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

પદચ્છેદઃ—પૂર્વાભ્યાસેન, તેન, એવ, હિયતે, હિ, અવશઃ, અપિ, સઃ, જિજ્ઞાસુઃ, અપિ, યોગસ્ય, શબ્દબ્રહ્મ, અતિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પૂર્વસ્મિન્ જન્મનિ અભ્યાસઃ ઇતિ પૂર્વાભ્યાસઃ, તેન પૂર્વાભ્યાસેન । ન વશઃ ઇતિ અવશઃ । જ્ઞાતુમ્ ઇચ્છતીતિ જિજ્ઞાસતિ, જિજ્ઞાસતીતિ જિજ્ઞાસુઃ । શબ્દઃ એવ બ્રહ્મ ઇતિ શબ્દબ્રહ્મ—વેદઃ, તત્ શબ્દબ્રહ્મ । અતીત્ય વર્તતે ઇતિ અતિવર્તતે ।

અન્વય અને અર્થ:—અવશઃ પરતંત્ર ( પિતા ઇત્યાદિને આધીન ) હોવા છતાં, અપિ પણ, સઃ તે યોગચ્યુત યોગી, તેન તે, પૂર્વાભ્યાસેન પૂર્વજન્મના અભ્યાસવડે, એવ જ, હિયતે યોગની સિદ્ધિને માટે યત્ન કરવા ખેંચાઈ જાય છે, (અને) યોગસ્ય

યોગને, જિજ્ઞાસુઃ જાણવાની માત્ર ઇચ્છા કરનાર, અપિ પણ, શબ્દબ્રહ્મ વેદમાં કહેલાં કર્મકાંડ ઇત્યાદિનાં ક્ષેત્રોનું, અતિવર્તેતે અતિક્રમણ કરે છે. અર્થાત્ જિજ્ઞાસુ જે શબ્દબ્રહ્મનું અતિક્રમણ કરે તેો યોગબ્રહ્મ તેો આ અતિક્રમણ કરે જ એમાં શું આશ્ચર્ય ?

ભાવાર્થ:—તે યોગબ્રહ્મ થયેલો યોગી, પિતા ઇત્યાદિને આધીન હોઈ પરતંત્ર હોવા છતાં પણ તે જ પૂર્વજન્મના અભ્યાસવડે, બળાત્કારે યોગની સિદ્ધિને માટે પ્રયાસ કરવા દોરાઈ બંધ છે, અને યોગને સારીરીતે પ્રાપ્ત કરેલો તેો શું પણ માત્ર તે યોગને જાણવાની ખરી ઇચ્છા કરનાર પણ વેદોક્ત અનુષ્ઠાનોનાં કહેલાં ક્ષેત્રોનું અતિક્રમણ કરે છે, તેો પછી યોગને—સમાધિ—યોગને સારીરીતે જાણનાર અને નિરંતર અભ્યાસીની તેો વાત જ શી કરવી? અર્થાત્ આ પૂર્વનો યોગબ્રહ્મ તેો યોગીજ હોવાથી ક્ષેત્રનો ત્યાગ કરી ઊર્ધ્વગતિને પામે, એમાં આશ્ચર્ય હોઈ શકે જ નહિ. ૪૪

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે યોગ-બ્રહ્મની ગતિ કહીને, હવે જે યોગી વિષયો વડે વારંવાર આડે રસ્તે દોરાઈ જતો હોય, તે પણ યોગનો જ અભ્યાસ કરવાથી પાપરહિત થઈ અનેક જન્મે પણ પરમગતિને પામે છે, તે કહે છે:

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ॥

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

પદ્ધત્તેદઃ—પ્રયત્નાત્, યતમાનઃ, તુ, યોગી, સંશુદ્ધ-કિલ્બિષઃ, અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ, તતઃ, યાતિ, પરામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ યત્નઃ ઇતિ પ્રયત્નઃ, તસ્માત્ પ્રયત્નાત્ । યતતે અસૌ યતમાનઃ । સમ્યક્ શુદ્ધાનિ કિલ્બિષાનિ

पापानियस्य सः संशुद्धकिल्बिषः । न एकम् इति अनेकम्, अनेके जन्मनि सम्यक् सिद्धः इति अनेकजन्मसंसिद्धः ।

**अन्वय अने अर्थः—**प्रयत्नात् प्रयत्नपूर्वक, यतमानः अभ्यास करोती, योगीः योगी, तु तो, संशुद्धकिल्बिषः सारीरीते जेनां पाप धोवाध गयां छे तेवो, अनेकजन्मसंसिद्धः अनेक जन्मने अंते सिद्धिने प्राप्त करेवो, ततः त्यार पछी, पराम् सौथी श्रेष्ठ अेवी, गतिम् गतिने, याति पाभे छे.

**भावार्थः—**वणी यत्नपूर्वक अभ्यास करोती योगी तो योगाभ्यासथी जेनां पाप संपूर्ण रीते धोवाध गयां छे, तेवो थधने धरुा जन्मने अंते पणु सिद्धिने भेजवी त्यार पछी सौथी श्रेष्ठ अेवी अक्षसंधी परम गतिने पाभे छे. ४५.

**अवतरणिकाः—**आ प्रमाणे 'योगी अनेक जन्मे पणु परम गतिने भेजवतो होवाथी ते सर्वथी उत्तम मनाय छे' ते कहे छे:

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥

**पञ्चः—**तपस्विभ्यः, अधिकः, योगी, ज्ञानिभ्यः, अपि, मतः, अधिकः, कर्मिभ्यः, च, अधिकः, योगी, तस्मात्, योगी, भव, अर्जुन.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**तपः अस्ति येषां ते तपस्विनः, तेभ्यः तपस्विभ्यः । योगः अस्ति अस्य इति योगी । ज्ञानम् अस्ति येषां ते ज्ञानिनः, तेभ्यः ज्ञानिभ्यः । कर्म इष्टापूर्तादि अस्ति येषां ते कर्मिणः, तेभ्यः कर्मिभ्यः ।



અન્વય અને અર્થ:—યોગી યોગી, તપસ્વિભ્યઃ કૃત્સ્મૃત્યાં-  
દ્રાયણાદિ તપકરવાવાળાઓથી, અધિકઃ શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનિભ્યઃ શાસ્ત્ર  
વિગેરેના જ્ઞાન વાળાઓથી, અપિ પણ, અધિકઃ શ્રેષ્ઠ, મતઃ માન-  
વામાં આવેલો છે, ચ અને, કર્મિભ્યઃ યજ્ઞ-યાગાદિ તથા વાવ,  
કૂવા ખોદવા ઇત્યાદિ પુણ્યકર્મો કરવાવાળાઓથી પણ, યોગી  
યોગી, અધિકઃ શ્રેષ્ઠ છે, તસ્માત્ એટલા માટે, અર્જુન હે અર્જુન!  
( તું ) યોગી યોગી, ભવ થા.

ભાવार्થ:—યોગી કૃત્સ્મૃત્યાન્દ્રાયણાદિ તપ કરનારાઓથી,  
શાસ્ત્ર વગેરેનું જેમને જ્ઞાન હોય તેવાઓથી અને યજ્ઞાદિ પુણ્ય  
કર્મ કરનારાઓથી પણ અધિક શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલો છે,  
માટે હે અર્જુન! તું પણ યોગી થા. અર્થાત્ યોગી થવાથી જ તું  
ઉત્તમતાને પામી શકીશ. ૪૬.

અવતરણિકા:—“અમનિયમાદિપરાયણુ યોગીઓમાં પણ જે યોગી  
મારામાંજ એકનિષ્ઠાવાળો છે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે,” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ભતેનાંતરાત્મના ॥

શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥૪૭॥

પદચ્છેદ:—યોગિનામ્, અપિ, સર્વેષામ્, મદ્ભતેન, અન્ત-  
રાત્મના, શ્રદ્ધાવાન્, ભજતે, યઃ, મામ્, સઃ, મે, યુક્તતમઃ, મતઃ.

૧ एहं हि ब्रुद्धे भवभीतिशान्त्यै गच्छाशु गोविन्दपदारविंदम् ॥

यद्यन्तरा त्वां विषया निहन्त्युः क्रोश त्वमम्भोरुहलोचनेति ॥

હે બુદ્ધિ આવ ! આવ !! જે તું સંસારના ભયની શાંતિ ચાહતી હોય તો સત્વર  
ગોવિંદ-પરમાત્માના ચરણકમળ તરફ જા. તેમાં જે વિષયોથી વિધ્નો તને હણતાં  
હોય-અડચણ કરતાં હોય તો ' હે કમળનયન પ્રભો ! ' એમ પોકાર કર.



**व्युत्पत्तिसमासाः—**योगः अस्ति येषां ते योगिनः, तेषां योगिनाम् । मयि गतः इति मद्गतः, तेन मद्गतेन । अन्तरश्चासौ आत्मा च इति अन्तरात्मा तेन अन्तरात्मना । श्रद्धा अम्य अस्तीति श्रद्धावान् । अतिशयेन युक्तः इति युक्ततमः ।

**अन्वय अने अर्थः—**सर्वेषाम् ऽथा, योगिनाम् योगी-  
ओमां, अपि पणु यः ञे योगी, श्रद्धावान् श्रद्धायुक्त थये। थडे,  
मद्गतेन भाराभां परेवायेला, अंतरात्मना अंतरात्मावडे, माम्  
मने, भजते लजे छे, सः ते, मे मे, युक्ततमः सौथी श्रेष्ठ, मतः  
मानेला छे.

**भावार्थः—**अथा योगीओमां पणु ञे योगी अत्यंत  
श्रद्धावाणे थछने, पोताना अंतरात्माने भारा विषे ञ परेवीने  
मने लजे छे तेने हुं सौथी श्रेष्ठ मानुं छुं. अर्थात् तुं पणु भारा  
वचनपर विश्वास राभी भाराभां ञ तारा अन्तरात्माने दृढ करी  
भारा कडेवा प्रमाणे कर्तव्य कर, अटले परम सिद्धिने पाभीश. ४७.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे  
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-  
सान्वय-बोधिण्यां गुर्जरटीकायाम् आत्म-  
संयमयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥



# सप्तमोऽध्यायः ।

अवतरश्लुकाः—योगिनामपि सर्वेषां मद्गतनान्तरात्मना ।  
 श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ “अथा योगीश्यामां  
 पणु मारामां लीन अंतरात्मावडे ते योगी श्रद्धायुक्त थर्भ मने लजे छे ते  
 सौथी श्रेष्ठ छे.” अे प्रभाणे गया अंध्यायमां, ‘मारामां लीन थयेल अंत-  
 रात्मावाणो ते योगी मने लजे छे’—अे कथनरूपे षीन निश्चित करीने  
 “भगवान्नुं तत्त्व देवा प्रकारनुं छे ? अने योगी तेमां देवी रीते अन्तर्गत  
 आत्मावाणो थाय ?” अे प्रभाणे अर्णुन तरुथी अे प्रानेनो संभव होवाथी  
 तेना पूछ्या सिवाय कृपाथी पोतानी मेणे न कहेवाने छ्यछता भगवान्  
 श्रीकृष्णु नीये प्रभाणे कहेवा लाग्याः

श्रीभगवानुवाच । श्रीभगवान् कहे छेः—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः ॥

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

पदच्छेदः—मयि, आसक्तमनाः, पार्थ, योगम्, युञ्जन्,  
 मदाश्रयः, असंशयम्, समग्रम्, माम्, यथा, ज्ञास्यसि, तत्, शृणु.

वृत्पत्तिसमाप्ताः—आ समन्तात् सक्तम् आसक्तम्, आसक्तं  
 लग्नं मनः चित्तं यस्य सः आसक्तमनाः । युञ्जतीति युञ्जन् । अहमेव  
 परमेश्वरः आश्रयो यस्य सः मदाश्रयः । न विद्यते संशयः यस्मिन्  
 कर्मणि यथा स्यात्तथा इति असंशयम् ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ! મયિ મારામાં, આસક્તમના: લાગેલું છે અંતઃકરણ જેનું એવો, યોગમ્ યોગનો, યુઝન્ અભ્યાસ કરતો, (અને) મદાશ્રયઃ હું જ જેનો પરમ આશ્રય છું તેવો, (તું) અસંશયમ્ કોઈ પણ જાતના સંશય વિના, સમગ્રમ્ નાના પ્રકારની સંપત્તિ, બલ, શક્તિ-માનસિકપ્રગલ્ભતા તથા ઇશ્વરેચિત સામર્થ્ય અને ઐશ્વર્યાદિથી સંપન્ન એવા, મામ્ મને, યથા જેવી રીતે, જ્ઞાસ્યાસિ જાણીશ, તત્ તે (મારા વડે કહેવાતું), શૃણુ સાંભળ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! મારામાં જ જેનું અંતઃકરણ લાગેલું છે એવો, કર્મયોગનો અભ્યાસ કરતો તેમજ હું જ જેનો પરમ આશ્રય છું તેવો તું કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહ વિના નાના પ્રકારની સંપત્તિ, શારીરિક બલ, માનસિક પ્રગલ્ભતા, તથા ઇશ્વરેચિત સામર્થ્યવિશેષ-ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિથી સંપન્ન તથા સંપૂર્ણ એવા મને જેવી રીતે જાણી શકે તે રીતનો પ્રકાર તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે “અન્યાશ્રય-રહિત અને એકાગ્રચિત્તવાળો યોગી પોતાને જેવી રીતે પૂર્ણતાથી જાણી શકે,” તે અર્જુનને કહેવાની જે પ્રતિજ્ઞા પોતે કરી છે તે પ્રતિજ્ઞાના વિષયનો વિસ્તાર અને તેનું અર્થ સ્વરૂપ ત્ર્યંબકીયે પ્રમાણે ભગવાન કહે છે:

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

૧ પરોક્ષાનુભવેનાય શુનેન મનનેન ષા ।

વેદાન્તશાસ્ત્રબોધેન જગન્મિથ્યાત્વપૂર્વકમ્ ॥

બ્રહ્માત્મેકત્વસિદ્ધાન્તં જ્ઞાનમાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૧ ॥

પરોક્ષ અનુભવ, અવશ્ય અને મનન, અથવા વેદાંત શાસ્ત્રના આધારે જગ-

પદચ્છેદઃ—જ્ઞાનમ્, તે, અહમ્, સવિજ્ઞાનમ્, इदम्, વક્ષ્યામિ, અશેષતઃ, યત્, જ્ઞાત્વા, ન, इह, ભૂયઃ, અન્યત્, જ્ઞાતવ્યમ્, અવશિષ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્, તત્ જ્ઞાનમ્ । વિશેષેણ જ્ઞાનમ્ ઇતિ વિજ્ઞાનમ્, વિજ્ઞાનેન સહિતમ્ ઇતિ સવિજ્ઞાનમ્, તત્ । ન શેષમ્ ઇતિ અશેષમ્, અશેષાત્ ઇતિ અશેષતઃ । જ્ઞાતુમ્ યોગ્યં જ્ઞાતવ્યમ્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—અહમ્ હું, તે તને, સવિજ્ઞાનમ્ પોતાના અનુભવયુક્ત-વિશેષ જ્ઞાનસહિત, इदम् આ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, અશેષતઃ સંપૂર્ણતાથી, વક્ષ્યામિ કહીશ, ( કે ) યત્ જે જ્ઞાન, જ્ઞાત્વા જાણીને, ભૂયઃ ફરીને, ( તને ) इह આ લોકમાં, જ્ઞાતવ્યમ્ જાણવા લાયક ( ખીલું કંઈ ), ન, અવશિષ્યતે બાકી રહેશે નહિ.

તના મિથ્યાત્વપૂર્વક પ્રહ્લ અને આત્મા ( હવ ) ના એકત્વના સિદ્ધાંત ( નિર્ણય ) ને મુદ્ધિમાન પુરુષો જ્ઞાન કહે છે.

सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते ।

तद्विशेषपरिज्ञानं विज्ञानमिति गीयते ॥ स्मृतिः ॥ २ ॥

સર્વત્ર વિષ્ણુ-પરમાત્માનાજ ઉત્તમપણાનું-પરિપૂર્ણપણાનું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને તેથી વિશેષ-ઉત્તમ-પ્રહ્લ-સ્વરૂપનું જે અનુભવપૂર્વક જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે.

अररोक्षानुभूत्याथ निदिध्यासनतोऽथवा ।

स्वस्वरूपानुસંધાનં વિજ્ઞાનં તદિહોચ્યતે ॥ ૩ ॥

અપરોક્ષ અનુભવવડે વા નિદિધ્યાસનવડે જે સ્વસ્વરૂપનું અનુસંધાન તે અહિ ( વેદાંતશાસ્ત્રમાં ) વિજ્ઞાન કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—હું તને અનુભવયુક્ત એવું વિશેષ જ્ઞાનયુક્ત એટલે વિજ્ઞાનસહિત એ જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે કહીશ, કે જે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને ફરીથી આ લોકમાં ખીણુ કંઈ પણ તને જાણવા લાયક બાકી રહેશે નહિ. ૨.

અવતરણિકા:—‘ઉક્ત પ્રાસ્તાવિક આત્મા સંબંધી અત્યંત આવશ્યક જ્ઞાન કેટલું દુષ્પ્રાપ્ય છે’ તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જાણાવે છે:

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિત્તતિ સિદ્ધયે ॥

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥ ૩ ॥

શ્લોકશ્લોક:—મનુષ્યાણામ્, સહસ્રેષુ, કશ્ચિત્, યતતિ, સિદ્ધયે, યતતામ્, અપિ, સિદ્ધાનામ્, કશ્ચિત્, મામ્, વેત્તિ, તત્ત્વતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—યતન્તિ તે યતન્તઃ, તેષાં યતતામ્ । તત્ત્વેન ઇતિ તત્ત્વતઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—મનુષ્યાણામ્ મનુષ્યોના, સહસ્રેષુ હજારોમાં, કશ્ચિત્ કોઈ એક, સિદ્ધયે સિદ્ધિ-આત્મજ્ઞાનને માટે, યતતિ પ્રયત્ન કરે છે, ( અને તેવા ) યતતામ્ યત્ન કરનારા, સિદ્ધાનામ્ આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધોમાં, અપિ પણ, તત્ત્વતઃ તત્ત્વપૂર્વક-યથાર્થ રીતે, કશ્ચિત્ કોઈક ( જ ), મામ્ મને, વેત્તિ જાણે છે.

ભાવાર્થ:—મનુષ્યોની હજારોની સંખ્યામાંથી કોઈ એક જ આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે યત્ન કરે છે, અને એવા યત્ન કરનારા, આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધોમાં પણ યથાર્થ રીતે તે મને કોઈક જ જાણે છે. અર્થાત્ મને પ્રાપ્ત થવાને ઈચ્છતા મનુ-

ધ્યોમાં કોઈક જ મારા સ્વરૂપને યથાર્થ સમજી મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩.

**અવતરણિકા:**—આત્માની પૂર્ણતા દર્શાવતા પહેલાં “પરા” અને “અપરા” એ એ પ્રકૃતિમાંની અન્તમાં બ્રહ્મસ્વરૂપે રહેલા આ જગત્માં પણ તેના કારણરૂપે રહેલી પોતાની “અપરા” પ્રકૃતિ નામની જે પ્રકૃતિ છે તે ક્રેટના પ્રકારની છે તેનું વર્ણન ભગવાન પ્રસંગવશાત્ કરે છે:

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ॥

અહંકાર ઇતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ ૪ ॥

**પદચ્છેદ:**—ભૂમિઃ, આપઃ, અનલઃ, વાયુઃ, સ્વમ્, મનઃ, બુદ્ધિઃ, એવ, ચ, અહંકારઃ, ઇતિ, ઇયમ્, મે, ભિન્ના, પ્રકૃતિઃ, અષ્ટધા.

**વ્યુત્પત્તિ સમારંભ:**—બુદ્ધ્યતે અનયા સા બુદ્ધિઃ । અહં ક્રિયતે અનેન ઇતિ અહંકારઃ । અષ્ટૌ પ્રકારા યસ્યાઃ સા ઇતિ અષ્ટપ્રકારા, અષ્ટપ્રકારા ઇતિ અષ્ટધા ।

**અન્વય અને અર્થ:**—ભૂમિઃ પૃથ્વી, આપઃ પાણી, અનલઃ અગ્નિ, વાયુઃ વાયુ, સ્વમ્ આકાશ, મનઃ મન, ચ અને, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, ( તેમ ) અહંકારઃ અવિદ્યા—યુક્ત આત્મા, એવ પણ, ઇતિ

૧ પ્રકૃતિયાં મયા સ્વ્યાતા વ્યક્તાવ્યક્તસ્વરૂપિણી ।

પુરુષશ્ચાપ્યુભાવેતૌ લીયેતે પરમાત્મનિ ॥

પરમાત્મા ચ સર્વેષામાધારઃ પરમેશ્વરઃ ।

વિષ્ણુનામા સ ષેઢેષુ વેદાન્તેષુ ચ ગીયતે ॥ સ્મૃતિઃ ॥

જે મે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત સ્વરૂપવાળી પ્રકૃતિ કહેલી છે અને પુરૂષ પણ કહેલ છે તે એ બંને પરમાત્મામાં લય થાય છે, અને પરમાત્મા સર્વના આધાર હોઈ પોતે પરમ ઈશ્વર છે કે જે વિપણુ એ નામથી વેદ અને વેદાંતોમાં પ્રસિદ્ધ છે.



એ પ્રમાણે, इयम् आ, मे भारी, प्रकृतिः ऐश्वरी मायाशक्ति, अष्टधा आठ प्रकारે, मित्रा विलागने प्राप्त થયેલી છે.

**ભાવાર્થ:—**પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અવિદ્યાયુક્ત આત્મા-અહંકાર એ પ્રમાણે એ ભારી એશ્વરી માયા-શક્તિ આઠ પ્રકારે વહેંચાયેલી છે. અર્થાત્ એ પૃથ્વી વગેરે શબ્દે કરી તેમના કારણભૂત ગંધાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ, મન: શબ્દે કરી તેના કારણભૂત અહંકાર, બુદ્ધિ શબ્દે કરી સમષ્ટિ બુદ્ધિભૂત મહત્તત્વ અને અહંકાર શબ્દ વડે માયા, એ આઠ રૂપે વિભક્ત થયેલી એ ભારી ‘અપરા’ નામની પ્રકૃતિ છે એમ તું જાણુ. ૪.

**અવતરણિકા:—**એ પ્રમાણે ગૌરવવાળી ‘અપરા’ નામની પ્રકૃતિનું વર્ણન કરી, હવે બીજી “પરા” નામની જે પ્રકૃતિ છે તેનું વર્ણન કરે છે:

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

**પદચ્છેદ:—**અપરા, इयम्, इतः, तु, अन्याम्, प्रकृतिम्, विद्धि, मे, पराम्, जीवभूताम्, महाबाहो, यया, इदम्, धार्यते, जगत्.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**ન પરા અપરા । ન જીવ: અજીવ:, અજીવ: જીવ: इव यथा संपद्यते तथा भूता इति जीवभूता, तां जीवभूताम् । गच्छति विनाशमाप्नोति इति जगत् ।

**અન્વય અને અર્થ:—**મહાબાહો હે મહાબાહુ! इयम् આ જે ઉપર કહેવામાં આવી તે, અપરા નિકૃષ્ટ-હલકી-અર્થાત્ સંસારમાં બંધન કરાવનારી ( પ્રકૃતિ ) છે, ( અને ) इतः આનાથી,

મે મારી, અન્યામ્ ખીજી, જીવમૂતામ્ ક્ષેત્રજ લક્ષણવાળી-પ્રાણુ-ધારણુનિમિત્તવાળી, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, તુ તો, પરામ્ પરા-વિશુદ્ધ-શ્રેષ્ઠ, વિદ્ધિ તું જાણુ, ( કે ) યયા જેના વડે, इदम् આ, જગત્ જગત્, ધાર્યતે ધારણુ કરાય છે.

**ભાવાર્થ:** - હે મહાબાહો ! આ ઉપર જે કહેવામાં આવી તે મારી પ્રકૃતિ નિકૃષ્ટ અને સંસારમાં બંધન કરાવનારી છે, પરંતુ આનાથી પણ મારી ખીજી ક્ષેત્રજલક્ષણવાળી, પ્રાણુધારણુના નિમિત્તયુક્ત જે પ્રકૃતિ છે તેને તો તું પરા-વિશુદ્ધ-શ્રેષ્ઠ પ્રકૃતિ જાણુ, કે જેના વડે આ જગત્ ધારણુ કરાય છે. ૫.

**અવતરણિકા:**—“ આ પ્રમાણે જે અને પ્રકૃતિઓથી જ જગત્નું ચક્ર ચાલતું હોય તો પછી આપનું જગત્ પ્રત્યે કારણપણું કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? ” એ પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

**પદચ્છેદ:**—એતદ્યોનીનિ, ભૂતાનિ, સર્વાણિ, ઇતિ, ઉપ-ધારય, અહમ્, કૃત્સ્નસ્ય, જગતઃ, પ્રભવઃ, પ્રલયઃ, તથા.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—એતે પરાપરે ક્ષેત્રક્ષેત્રજલક્ષણે પ્રકૃતી યોની કારણભૂતે યેષાં તાનિ એતદ્યોનીનિ । પ્રકર્ષેણ ભવતિ અસ્માદિતિ પ્રભવઃ । પ્રલીયતે અનેનેતિ પ્રલયઃ ।

૧ યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । યેન જાતાનિ જીવન્તિ ।

યત્પ્રયન્ન્યભિસંવિશન્તિ । તદ્ બ્રહ્મ તદ્વિજ્ઞાસસ્વ ॥ શ્રુતિઃ ॥

જેનાથી એ ભૂતો ( પંચ મહાભૂત ) ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી ઉત્પન્ન થએલાં તે પોષાય છે-જીવે છે અને પરિણામે જેમાં પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ લય પામે છે તે જ સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છે અને તે બ્રહ્મને તું સારી રીતે જાણુ.

અન્વય અને અર્થ:—સર્વાણિ બધાં, ભૂતાનિ પ્રાણિઓ,  
 एतद्योनीनि परा અને અપરા—ક્ષેત્રલક્ષણા અને ક્ષેત્રજલક્ષણા  
 પ્રકૃતિ એજ જેમનું કારણ છે ( એવાં છે ), इति એમ, उपधारय  
 તું બાણુ, ( અને તે બંને પ્રકૃતિ મારી હોવાથી ) अहम् હું,  
 कृत्स्नस्य समस्त, जगतः जगत्पती, प्रभवः उत्पत्ति, तथा तेमज,  
 प्रलयः विनाशरूप છું.

ભાવાર્થ:—સ્થાવરજંગમ પ્રાણિમાત્રને મારી એ ‘પરા’  
 અને ‘અપરા’ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપે તું બાણુ, કારણ કે તેમાં જે  
 જડ પ્રકૃતિ ‘અપરા’ છે તે દેહ-શરીર-રૂપે પરિણામ પામે છે  
 અને ચેતના જે ‘પરા’ તે મારા અંશસ્વરૂપે થઈને કર્તા ભોક્તાના  
 અભિમાનવડે દેહોમાં પ્રવેશ કરીને જીવરૂપે પોતાના કર્મથી  
 ભૂતોને ધારણ કરે છે; આ બંને પ્રકૃતિ મારી અને મારાથી  
 ઉત્પન્ન થએલી છે, તેથી હું જ આ સમસ્ત જગત્પતી ઉત્પત્તિ  
 તેમજ વિનાશસ્વરૂપ છું, અને તેથીજ હું સર્વના કારણરૂપે રહેતો  
 છું એમ તું માન. ૬.

અવતરણિકા:—“ આ પ્રમાણે હોવાથી હું જ માયાથી આ સમગ્ર  
 જગત્પતી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ છું અને તેથી વાસ્તવિકમાં  
 આ સૃષ્ટિમાં મારાથી પર-શ્રેષ્ઠ પ્રાઈનથી ” એ પ્રમાણે ભગવાન  
 અર્જુનને કહે છે:

मेतत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ॥

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

૧ યચ્ચ કિંચિજ્જગત્યાસ્મિન્દૃશ્યત શ્રૂયતેઽપિ વા ।

અન્તર્વાહિશ્ચ તત્સર્વં વ્યાપ્ય નારાયણઃ સ્થિતઃ ॥ શ્રુતિઃ ॥

આ જગતમાં અંદર અથવા બહાર જે કંઈ દેખાય છે અથવા સંભળાય છે તે  
 સર્વમાં નારાયણ જ વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છે.

पदच्छेदः—मत्तः, परतरम्, न, अन्यत्, किञ्चित्, अस्ति, धनञ्जय, मयि, सर्वम्, इदम्, प्रोतम्, सूत्रे, मणिगणाः, इव.

व्युत्पत्तिसमासाः—मत् इति मत्तः । अतिशयेन परम् इति परतरम् । धनं जयतीति धनंजयः, तत्संबुद्धौ हे धनंजय । मणीनाम् गणाः मणिगणाः ।

अन्वय अने अर्थः—धनञ्जय हे अर्जुन ! मत्तः भाराथी, परतरम् अत्यंत श्रेष्ठ (जगतनी सृष्टि, स्थिति तथा संहारनुं स्वतंत्र कारण), किञ्चित् कंठ, अपि पणु, न, विद्यते नथी, (कारणु के) सूत्रे सूतरना तांतणुमां, मणिगणाः मण्णुओ-गोण मणुकाओ, इव जेम, (तेम) इदम् आ, सर्वम् अणुं जगत्, मयि भाराभां, प्रोतम् यशेवायेतुं छे.

भावार्थः—हे अर्जुन ! जगतनी सृष्टि, स्थिति के संहारनुं स्वतंत्र कारण भाराथी श्रेष्ठ जीवुं केअपणु नथी, अने तेथी जेवी रीते सूतरना तन्तुमां भाणाना मण्णुओ रहेला छे तेवी रीते आ आणुं जगत् पणु भाराभांज यशेवायेतुं छे. अर्थात् हुं ज भारा आत्मभाववडे सर्वने धारणु करुं छुं. ७.

अवतरणिकाः—‘जगतना हेतुइप पोते होवाथी जलादि सर्व विभू-  
तिओमां पोते अभिन्नइपे केवी रीते रहेला छे’ ते पांय श्लोकथी कहे छे:

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

पदच्छेदः—रसः, अहम्, अप्सु, कौन्तेय, प्रभा, अस्मि, शशिसूर्ययोः, प्रणवः, सर्ववेदेषु, शब्दः, खे, पौरुषं, नृषु.

**वृत्पात्तेसमासाः—**कुन्तायाः अपत्यं पुमान् कौन्तेयः, तत्संबुद्धौ कौन्तेय । प्रकर्षेण भाति अनया इति प्रभा । शशी च सूर्यश्च शशिसूर्यौ, तयोः शशिसूर्ययोः । सर्वे च ते वेदाश्च इति सर्ववेदाः, तेषु सर्ववेदेषु । पुरुषस्य भावः पौरुषम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**कौन्तेय हे कुंतीपुत्र अर्जुन ! अप्सु जलमां, रसः रस, अहम् हुं छुं, शशिसूर्ययोः चन्द्र अने सूर्यमां, ( रडेवी ) प्रभा कांति, अस्मि हुं छुं, सर्ववेदेषु सर्व वेदोमां, प्रणवः प्रणव-ॐकार ( हुं छुं, तेम ) खे आकाशमां, शब्दः शब्द, ( अने ) नृषु पुरुषोमां, पौरुषम् पुरुषत्व ( पणु हुं छुं ) .

**भावार्थः—**हे अर्जुन ! जलमां सारलूत पदार्थ जे रस ते हुं छुं, चन्द्र तथा सूर्यमां रडेवी कांति ते पणु हुं छुं, अथा वेदोमां तेओनो मूललूत जे प्रणव-ॐकार ते हुं छुं, आकाशमां सारलूत पदार्थ जे शब्द ते हुं छुं, अने मनुष्योमां जे पुरुषार्थ-उधम छे ते पणु हुं छुं. अर्थात् अे सर्वमां हुं ज सत्तामात्ररूपे अलिप्त-ताथी रडेवी छुं. ८.

**अपतरणिकाः—**‘ मारामां आ सधगुं जगत् ओतप्रोत छे ’ अे प्रमाणेना पोताना वाक्यने विशेष प्रमाणलूत करवा भाटे ‘ विशेष व्याप्तिरूपे पोते देवी रीते रडेवा छे ’ ते भगवान् अर्जुनने कहे छे:

पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

**पदच्छेदः—**पुण्यः, गन्धः, पृथिव्याम्, च, तेजः, च, अस्मि, विभावसौ, जीवनम्, सर्वभूतेषु, तपः, च, अस्मि, तपस्विषु.

**वृत्पात्तिसमासाः—** विशेषेण भाः सन्ति अस्य इति विभावसुः, तस्मिन् विभावसौ । जीव्यते अनेन इति जीवनम् । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषु सर्वभूतेषु । तपः अस्ति येषां ते तपस्विनः, तेषु तपस्विषु ।

**अन्वय अने अर्थः—** पृथिव्याम् पृथ्वीमां, पुण्यः अवि-  
कृत मूलस्वरे रडेदो, गन्धः सुगंध, च अने, विभावसौ अग्निमां,  
तेजः तेज, अस्मि हुं हुं, च वणी, सर्वभूतेषु प्राणिमात्रमां,  
जीवनम् प्राणधारण-आयुष्य, च अने, तपस्विषु तप कर-  
नाराओमां, तपः तप, ( पणु ) अस्मि हुं हुं.

**भावार्थः—** पृथ्वीनी अंदर मूलस्वरे रडेदी गन्धत-  
न्मात्रा ते हुं हुं, अग्निमां रडेदुं तेज ते हुं हुं, प्राणिमात्रमां  
अवन-आयुष्य ते हुं हुं, अने तप करनाराओमां तप पणु हुं  
हुं. अर्थात् सर्वमां मूलस्वरे रडेदो हुं हुं. ८.

**अवतरणिकाः—** “अथां भूतो पोतपोताना कारणस्वरेपमां परेवा-  
येनां छे, परंतु आपनामां नहि,” अेवी शंङाना समाधानमां भगवान् उहे छे:

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ॥

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

**पदच्छेदः—** बीजम्, माम्, सर्वभूतानाम्, विद्धि, पार्थ,  
सनातनम्, बुद्धिः, बुद्धिमताम्, अस्मि, तेजः, तेजस्विनाम्,



अहम्, बलम्, बलवताम्, अस्मि, कामरागविवर्जितम्, धर्मा-  
विरुद्धः, भूतेषु, कामः, अस्मि, भरतर्षभ.

वृत्पत्तिसमासाः—सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि,  
तेषां सर्वभूतानाम् । बुद्धिः अस्ति येषां ते बुद्धिमन्तः, तेषां बुद्धिमताम् ।  
तेजः अस्ति येषां ते तेजस्विनः, तेषां तेजस्विनाम् । बलम् अस्ति येषां ते  
बलवन्तः, तेषां बलवताम् । काम्यते अनेन इति कामः, रज्यते अनेन  
इति रागः, विशेषेण वर्जितम् इति विवर्जितम्, कामश्च रागश्च काम-  
रागौ, ताभ्यां विवर्जितम् इति कामरागविवर्जितम् । न विरुद्धः इति अवि-  
रुद्धः, धर्मेण अविरुद्धः इति धर्माविरुद्धः । भरतानाम् ऋषभः इति  
भरतर्षभः, तत्संबुद्धौ भरतर्षभ ।

अन्वय अने अर्थः—पार्थ हे पार्थ ! सर्वभूतानाम् सर्व  
प्राणियोनुं, सनातनम् नित्य, बीजम् उत्पत्तिकारण, ( तुं ) मां  
मने, विद्धि ऋषु, ( तेभ ) बुद्धिमताम् बुद्धिवाणोनी, बुद्धिः बुद्धि,  
अस्मि हुं छुं, तेजस्विनाम् तेजस्वी पुरुषोनुं, तेजः तेज, अहम्  
हुं छुं, बलवताम् बलवानोनुं, कामरागविवर्जितम् तृणु। अने  
आसक्तिरहित, बलम् बल, अस्मि हुं छुं, ( तेभ ) भरतर्षभ हे  
भरतवंशमां श्रेष्ठ अर्जुन ! भूतेषु प्राणियोमां, धर्माविरुद्धः धर्मथी  
अविरुद्ध अर्थात् धर्मयुक्त, कामः स्त्रीसंगना अलिलाषरूपे  
रहेतो काम, ( पणु ) अस्मि हुं छुं.

भावार्थः—हे पार्थ ! प्राणिमात्रनुं नित्य उत्पत्तिनुं कारण  
तुं मने ऋषु, तेभ बुद्धिमान् पुरुषोनी बुद्धि, तेजस्वीओनुं तेज,  
बलवानोनुं तृणु। अने आसक्तिरहित बल तेभ हे भरत-  
श्रेष्ठ अर्जुन ! प्राणियोमां धर्मथी विरुद्ध न होय तेयो स्त्रीसंगनी  
अलिलाषरूपे रहेतो काम पणु हुं छुं. १०-११.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે 'પોતે જગત્ની પ્રત્યેક વસ્તુમાં વ્યાપક-  
રૂપે રહેલા છે' એમ કહીને હવે એજ વાતનો ઉપસંહાર કરે છે:

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદ:—યે, ચ, એવ, સાત્ત્વિકાઃ, ભાવાઃ, રાજસાઃ,  
તામસાઃ, ચ, યે, મત્તઃ, એવ, ઇતિ, તાન્, વિદ્ધિ, ન, તુ, અહમ્,  
તેષુ, તે, મયિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સત્ત્વાત્ ભવાઃ ઇતિ સાત્ત્વિકાઃ । ભવન્તિ  
તે ભાવાઃ । રજસઃ ભવાઃ ઇતિ રાજસાઃ । તમસઃ ભવાઃ ઇતિ તામસાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યે જે, સાત્ત્વિકાઃ શમદ્ભાદિ  
સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થએલા, ચ અને, રાજસાઃ હર્ષમદ્ભાદિ  
રજ્જોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલા, ચ તેમજ, યે જે, તામસાઃ શોકમોહાદિ  
તમોગુણથી પેદા થયેલા, ભાવાઃ ભાવો—ચિત્તના પરિણામો છે,  
તાન્ તે, મત્તઃ મારાથી, એવ જ, ( ઉત્પન્ન થયા છે ) ઇતિ એ  
પ્રમાણે, વિદ્ધિ તું જાણ, ( અને ) અહમ્ હું, તેષુ તેઓમાં, ન  
નથી, તુ પણ, તે તે, ( ભાવો ) મયિ મારામાં છે.

ભાવાર્થ:—સત્ત્વગુણથી પેદા થએલા શમદ્ભાદિ ભાવો,  
રજ્જોગુણથી ઉત્પન્ન થએલા હર્ષમદ્ભાદિ ભાવો તેમજ તમોગુણથી  
થએલા શોકમોહાદિ ભાવો—ચિત્તના પરિણામો ને મારાથીજ  
ઉત્પન્ન થએલા તું જાણ, અને હું તે ભાવોમાં જીવાત્માની માફક  
આધીનતાથી રહેલો નથી, પણ તે સમસ્ત ભાવો મારામાં છે,  
અર્થાત્ મને આધીન થઈને રહેલા છે. ૧૨.

अवतरशिक्षाः—“ नो आ प्रभाषे आप सर्वव्यापकताथी रहैला छो तो पछी ओ उपर वर्णवेदी विभूतिओवाणा आप-परमेश्वरने आ लोक कुम जाणुतो नथी ? ” ओवा अर्जुनना प्रश्नना उत्तरमां लगवान् श्रीकृष्णु कहे छे:

‘त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

पदच्छेदः—त्रिभिः, गुणमयैः, भावैः, एभिः, सर्वम्, इदम्, जगत्, मोहितम्, न, अभिजानाति, माम्, एभ्यः, परम्, अव्ययम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—गुणैः प्रचुराः गुणमयाः, तैः गुणमयैः । अभितः जानाति इति अभिजानाति । न विद्यते व्ययः यस्य सः अव्ययः, तम् अव्ययम् ।

अन्वय अने अर्थः—एभिः ओ प्रभाषेना, त्रिभिः त्रय प्रकारना, गुणमयैः काम लोलादि गुण-ना विकारो-युक्त, भावैः भावो वडे, मोहितम् मोहित थयेलुं, इदम् आ, सर्वम् आपुं, जगत् जगत्, एभ्यः ओ गुणोथी, परम् तदन लूडा, ( अने ) अव्ययम् अविनाशी, ( ओवा ) माम् मने, न, अभिजानाति जाणुतुं नथी.

भावार्थः—ओ प्रभाषे कहेला त्रय प्रकारना सत्त्व, रज अने तम धत्यादि गुणोना भावो वडे मोहु पाभेलुं आ आपुं जगत्

१ इन्द्रियाभ्यामजग्याभ्यां द्वाभ्यामेव हतं जगत् ।

अहो उपस्थाजद्वाभ्यां ब्रह्मादिमशकावधि ॥

आश्रय के के कोथी छती शक्य नहि ओवी उपस्थ-जननेन्द्रिय अने छल के मात्र मेरु धृतियोवडे प्रह्लाथी आरंभी मच्छरपर्यंत तमाम जगत् लुणायलुं छे !

એ ગુણોથી તદ્દન વ્યતિરિક્ત અને અવિનાશી એવા મને કેાઈ પણ રીતે બાણતું નથી. ૧૩.

અવતરણિકા:—“ ત્યારે એ ત્રિગુણાત્મિકા દેવી આપ વિષ્ણુની માયા દેવી રીતે તરી શકાય કે જેથી આપની પ્રાપ્તિ થઈ શકે ? ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:

‘દૈવી હ્યેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ॥

મામેવ યે પ્રપદ્યંતે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—દૈવી, હિ, એષા, ગુણમયી, મમ, માયા, દુરત્યયા, મામ્, એવ, યે, પ્રપદ્યન્તે, માયામ્, એતામ્, તરન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—દેવસ્ય इयं દૈવી, દેવાત્ મવા इति દૈવી વા । ગુણૈઃ પ્રચુરા ગુણમયી । દુઃસ્વેન અત્યયઃ અતિક્રમણં યમ્યાઃ સા દુરત્યયા ।

અન્યથ અને અર્થ:—એષા એ ( ઉપર કહેલી ), દૈવી દેવ-ઈશ્વરસંબંધી, ગુણમયી ત્રણ ગુણોવાળી, મમ મારી, માયા માયા, હિ અવશ્ય, દુરત્યયા દુઃખ વડે તરી શકાય તેવી ( છે ), યે

૧ જ્ઞાનિનામપિ ચેતાંસિ દેવી ભગવતી હિ સા ।

શલાકાકૃષ્ય મોહાય મહામાયા પ્રયચ્છતિ ॥ દેવીપુરાણે ॥

તે દેવી ભગવતી મહામાયા જ્ઞાનીઓનાં ચિત્તો—અંતઃકરણોને બળથી આકર્ષી—જાંચાને મોહિત કરે છે.

૨ યે પ્રપન્ના હૃષીકેશં ન તે મુહ્યન્તિ માનવાઃ ।

મયે મહતિ મમ્નાં ત્રાતા નિત્યં જનાર્દનઃ ॥ ભારતે ॥

જે મનુષ્યો ઈન્દ્રિયોના સ્વામી ભગવાનને પ્રાપ્ત થયાં છે તે મનુષ્યો મોહને પ્રાપ્ત થતાં નથી અર્થાત્ માયામાં—લપટાતાં નથી, કારણ તેઓ મોટા અયમાં હુબેલાં હોય તો પણ તેમનું હૃદયેશ પરમાત્મા રક્ષણ કરે છે.

જેઓ, મામ્ મને, એવ જ, પ્રપચન્તે શરણે આવે છે, તે તેઓ;  
 एताम् એ, માયામ્ માયાને, તરન્તિ તરી જાય છે.

ભાવાર્થ:—એ મારી દેવી એવી ત્રિગુણાત્મિકા માયા  
 ઘણા દુઃખ વડે તરી શકાય તેવી છે, પરંતુ જેઓ મને જ અનન્ય  
 ભક્તિથી શરણે આવે છે તેઓ એ માયાને તરી જાય છે. અર્થાત્  
 મારે શરણે આવનાર જ એ માયાને તરી મારા સ્વરૂપને પામી  
 શકે છે. ૧૪.

અવતરણિકા:—“જે આપના શરણથી માયા સુખથી તરી શકાય  
 તેવી હોય તો પછી બધાં મનુષ્યો શા મારે આપને શરણે આવતાં નથી ?”  
 એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન કહે છે:

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥

माययाऽपहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ ૧૫ ॥

પદ્ચ્છેદ:—ન, મામ્, દુષ્કૃતિનઃ, મૂઢાઃ, પ્રપચન્તે,  
 નરાધમાઃ, માયયા, અપહતજ્ઞાનાઃ, આસુરમ્, ભાવમ્, આશ્રિતાઃ.

૧ દુઃસંકલ્પવિકલ્પકૂલયુગલા ધૈર્યદ્રુમોન્મુલિની ।  
 કલ્લૈરભિમાનમત્સરમુલ્લેઃ પદ્મિઃ પરીનોમિકા ॥  
 આવર્તનમતાદિભિઃ પરિવૃતા દુઃસ્વૈકધારાન્વિતા ।  
 પૂર્ણા મોહપયસ્વિનીવ નિમ્બતં ચેતઃસ્થિતિર્માયિનામ્ ॥

દુષ્ટ સંકલ્પ અને વિકલ્પ રૂપી જેના બે પાર-તટ-કિનારા છે, ધૈર્યરૂપી વૃક્ષને  
 જે ઉખેડનારી છે, અભિમાન અને મત્સર-ઈર્ષ્યા વિગેરે રૂપી છ લહરીઆવડે જે ચારે  
 તરફથી ઉછાળાવાળા વેગવાળી છે, જે મમતા વિગેરે રૂપ આવર્ત-જલભ્રમણવડે સર્વવ  
 વીટાયલી છે અને દુઃખરૂપ એકજ ધારાવાળી તેમ પૂર્ણ મોહરૂપી જલવાળી છે તે  
 નદીની પેઠે માયામાં ધેરાયલા મનુષ્યોના ચિત્તની સ્થિતિ પણ અવશ્ય તેવીજ હોય છે.



**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**દુષ્કૃતાનિ વિદ્યન્તે યેષાં તે દુષ્કૃતિનઃ ।  
નરેષુ અધમાઃ નરાધમાઃ । અપહૃતં જ્ઞાનં યેષાં તે અપહૃતજ્ઞાનાઃ । અસુ-  
રસ્ય અયમ્ આસુરઃ, તમ્ આસુરમ્ । આ સમન્તાત્ શ્રિતાઃ ઇતિ આશ્રિતાઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**દુષ્કૃતિનઃ પાપકર્મો કરવાવાળા, મૂઢાઃ વિવેકરહિત, માયયા માયા વડે, અપહૃતજ્ઞાનાઃ જેમનું જ્ઞાન હુશર્ધ ગયું છે તેવા, ( અને તેથીજ ) આસુરમ્ રાક્ષસી, ભાવમ્ ભાવનો, આશ્રિતાઃ આશ્રય કરીને રહેલા, નરાધમાઃ અધમ પુરુષો, મામ્ મને, ન, પ્રપદ્યન્તે શરણે આવતા નથી.

**ભાવાર્થઃ—**પાપકર્મ કરનારા, વિવેકરહિત તથા માયાવડે જેમનું જ્ઞાન હુશ થઈ ગયું છે તેવા અને તેથીજ આસુરી ભાવને પામેલા અધમ પુરુષો મારે શરણે કદી પણ આવતા નથી. અર્થાત્ તેવા દુષ્ટો કદીપણ મારી માયાને તરીને પરમ ગતિને પામી શકતા નથી. ૧૫

**અવતરણિકાઃ—**“ પાપાયરાણીઓ જે આપને શરણે આવતા નથી તો કેવી જાતનાં મનુષ્યો આપને શરણે આવે છે ? ” એવા અર્જુનના આભાવિક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “ સુકૃતિઓ જ મારે શરણે આવે છે અને તેના વિશેષે કરીને ચાર પ્રકાર છે. ” એ પ્રમાણે ભગવાન કહે છે:

ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ॥

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ॥ ૧૬ ॥

૧ આર્તઃ—જરાસંધના કારાગાર—તુરંગમાં કેદ થએલા દુઃખી રાજાઓ, ધૂત-સક્ષામાં વચ્ચાકર્ષણથી દુઃખી દ્રોપદી, આહથી મહાણ કરાયેલો ગર્ભદ્ર અને વૃકાસુ-રથી ભાગેલા સુદ્ર. ૨ જિજ્ઞાસુઃ—રાજા જનક, રહગણ, યદુ અને મુચુકુંદ વિગેરે. ૩ અર્થાર્થી—ઈંદ્ર, ધ્રુવ, સુગ્રીવ અને વિભીષણ, ૪ જ્ઞાનીઃ—સનકાદિકો ( સનક, સન-દન, સનાતન, સનકુમાર ), નારદ, શુકદેવજી, પ્રહ્લાદ, સીખમ અને ઉદ્ધવ વિગેરે.



પદ્ચેદઃ—ચતુર્વિધાઃ, ભજન્તે, મામ્, જનાઃ, સુકૃતિનઃ, અર્જુન, આર્તઃ, જિજ્ઞાસુઃ, અર્થાર્થી, જ્ઞાની, ચ, ભરતર્ષભ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ચત્વારઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ યેષાં તે ચતુર્વિધાઃ । સુકૃતાનિ વિદ્યન્તે યેષાં તે સુકૃતિનઃ । જ્ઞાતુમિચ્છતીતિ જિજ્ઞાસતિ, જિજ્ઞાસતીતિ જિજ્ઞાસુઃ । અત્ર વા પરત્ર વા ભોગસાધનમૂતમ્ અર્થમ્ અર્થયતીતિ અર્થાર્થી । જ્ઞાનમ્ અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાની ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભરતર્ષભ, અર્જુન હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! આર્તઃ રોગ-શત્રુ આદિથી પીડા પામતો, જિજ્ઞાસુઃ ( આત્મજ્ઞાનને ) જાણવાની ઇચ્છાવાળો, અર્થાર્થી ( આ લોક અને પરલોકમાં ભોગના સાધનરૂપ ) અર્થની ચાહનાવાળો, ચ અને, જ્ઞાની આત્મતત્ત્વને જાણનાર, ( એ પ્રમાણે ) ચતુર્વિધાઃ ચાર પ્રકારના, સુકૃતિનઃ પુણ્યકર્મવાળા, જનાઃ મનુષ્યો, મામ્ મને, ભજન્તે સેવે છે.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! રોગ શત્રુ ઇત્યાદિથી ઘેરાયેલો, આત્મજ્ઞાનને જાણવાની ઇચ્છાવાળો, ભોગના સાધનરૂપ અર્થની ચાહનાવાળો તેમજ આત્માના તત્ત્વને જાણનાર જ્ઞાની, એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુણ્યશીલ મનુષ્યો મને ભજે છે. અર્થાત્ તેજ પુરુષો મને ભજીને મારી માયાને તરવા શક્તિમાન થાય છે. ૧૬

અવતરણિકાઃ—“ ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના જે મનુષ્યો આપને ભજે છે તે સૌ સમાન છે કે તેઓમાં ઉચ્ચ નીચ ભૂમિકાના ભેદ પણ છે ? ” આવી અર્જુનની જિજ્ઞાસા તમ કરવાના હેતુથી તેઓના સામાન્ય વિશેષ અધિકાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે કહે છે:

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિર્વિશિષ્યતે ॥

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥૧૭॥

૧ ભજનં ભક્તિરિત્યુક્તં વાઙ્મનઃકાયકર્મભિઃ ।

ભજ इत्येष वै धातुः सेवार्थां परिकीर्तितः ॥

नस्मात्सेवा बुधेः प्रोक्ता भक्तिशब्देन भूयसी ॥ स्मृतिः ॥

વાણી, મન, શરીર અને કર્મવડે જે ભક્તિ તે ભજન કહેવાય છે, અને ' ભજ ' એ ધાતુ સેવાના અર્થમાં જ કહેલ છે, તે કારણથી જ પંડિતોએ ' ભક્તિ ' શબ્દ વડે અતિસેવા એવો અર્થ કરેલ છે.

નવધા ભક્તિઃ—શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સત્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥

પરમાત્માનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણ કમલનું સેવન, પૂજન, વંદન, દાસત્વ, સખાભાવ અને આત્મનિવેદન એ નવધા ભક્તિ કહેવાય છે. ( એ નવ પ્રકારની ભક્તિ ઉપરાંત દશમી પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિ છે જે ગોપીઓએ કરી હતી. )

એ નવ પ્રકારની ભક્તિ કોણે કોણે કરી હતી તે કહે છે.

શ્રીકૃષ્ણશ્રવણે પરિક્ષિતિરભૂદ્વૈયાસકી કીર્તને ।

પ્રહ્લાદસ્મરણે તદ્દક્ષિમ્બજને લક્ષ્મીઃ પૃથુઃ પૂજને ॥

અક્કરસ્ત્વભિવંદને કપિપતિર્દાસ્યે ચ સત્યેઽર્જુનઃ ।

સર્વસ્વાન્મસમર્પણે બલિરભૂદ્ભક્તિપ્રકારા નવ ॥

પરમાત્માની શ્રવણરૂપ ભક્તિ રાજા પરિક્ષિતે કરી, કીર્તનરૂપ ભક્તિ શુક-દેવજીએ કરી, સ્મરણરૂપ ભક્તિ પ્રહ્લાદે કરી, પાદસેવારૂપ ભક્તિ લક્ષ્મીજીએ કરી, પૂજનરૂપ ભક્તિ રાજા પૃથુએ કરી, વંદનરૂપ ભક્તિ અક્કરે કરી, દાસ્યરૂપ ભક્તિ હનુમાનજીએ કરી, સખ્યરૂપ ભક્તિ અર્જુને કરી અને સર્વસ્વાત્મસમર્પણરૂપ ભક્તિ બલિરાજાએ કરી. એ પ્રકારે ભક્તિ નવ પ્રકારની છે.

વેદાંતમત-મોક્ષસાધનસામગ્ર્યાં ભક્તિરેવ ગરીયસી ।

સ્વસ્વરૂપાનુસંધાનં ભક્તિરિત્યભિધીયતે ॥ વિવેકનૃડામણી ॥

મોક્ષ સાધવા-પ્રાપ્તકરવાની સામગ્રીમાં ભક્તિ જ અતિશ્રેષ્ઠ સામગ્રી છે, અને પોતાના સ્વરૂપનું જ ખોળવું-શોધવું-જાણવાનો યત્ન કરવો તેજ ' ભક્તિ ' કહેવાય છે.

પદ્ચ્છેદઃ—તેષામ્, જ્ઞાની, નિત્યયુક્તઃ, એકમક્તિઃ, વિશિષ્યતે, પ્રિયઃ, હિઃ, જ્ઞાનિનઃ, અત્યર્થમ્, અહમ્, સઃ, ચ, મમ, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—નિત્યં યુક્તઃ ઇતિ નિત્યયુક્તઃ । એક-  
સ્મિન્ વાસુદેવે ભગવતિ મક્તિઃ યસ્ય સઃ એકમક્તિઃ । જ્ઞાનમ્ અસ્તિ  
યેષાં તે જ્ઞાનિનઃ । અર્થમ્ અતીત્ય ઇતિ અત્યર્થમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તેષામ્ તેઓમાં, નિત્યયુક્તઃ સદા  
સાવધાન ચિત્તથી પ્રત્યેક વસ્તુમાં વ્યાપ્ત-ઈશ્વરમાં લાગેલો, (અને)  
એકમક્તિઃ એક ઈશ્વરમાં જ ભક્તિવાળો, જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાની,  
વિશિષ્યતે વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, હિ કારણ કે, જ્ઞાનિનઃ તત્ત્વજ્ઞાનીને,  
અહમ્ હું, પ્રિયઃ પ્રિય (હું), ચ અને, સઃ તે, મમ મને, અત્ય-  
ર્થમ્ અત્યંત, પ્રિયઃ પ્રિય છે.

સાવાર્થઃ—એ ચારે પ્રકારનાં મનુષ્યોમાં નિરંતર સાવધાન  
ચિત્તથી ઈશ્વરમાં જોડાએલો અને અનન્યભક્તિવાળો તત્ત્વજ્ઞા-  
ની જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનીને હું પ્રિય હું, અને તે  
મને પણ અત્યંત પ્રિય છે. અર્થાત્ ઉપરોક્ત ચારમાંથી જ્ઞાનીજ  
વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે એમ તું માન. ૧૭.

અવતરણિકાઃ—“ત્યારે આર્ત, હજાસુ ઠલ્યાદિ કામનાથી આપને  
ભગવાતા આપના સકામ ભક્તો શું આપને અપ્રિય છે ?” એવા અર્જુનના  
પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ઉદારાઃ સર્વં એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ॥

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—ઉદારાઃ, સર્વે, એવ, એતે, જ્ઞાની, તુ, આત્મા, એવ, મે, મતમ્, આસ્થિતઃ, સઃ, હિ, યુક્તાત્મા, મામ્, એવ, અનુ-  
ત્તમામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ સ્થિતઃ ઇતિ આસ્થિતઃ ।  
યુક્તઃ આત્મા યસ્ય સઃ યુક્તાત્મા । ન વિદ્યતે ઉત્તમા ગતિઃ યસ્યાઃ સા  
અનુત્તમા, તામ્ અનુત્તમામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—એતે એ ચારે પ્રકારના ભકતો, સર્વે  
સર્વે, ઉદારાઃ ઉત્તમ ભાવવાળા, એવ જ છે, તુ પરંતુ, જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાની,  
(તો મારો) આત્મા આત્મા, એવ જ છે, (એમ) મે મારો, મતમ્,  
મત છે, હિ કારણ કે, યુક્તાત્મા સાવધાન ચિત્તવાળો, સઃ તે, અનુ-  
ત્તમામ્ સર્વથી શ્રેષ્ઠ, ગતિમ્ ગમન કરવા યોગ્ય પદ (પહોંચવાના  
સ્થાન) રૂપ એવા, મામ્ મારો, એવ જ, આસ્થિતઃ શરણે રહેલો છે.

ભાવાર્થઃ—એ બધા ચારે પ્રકારના ભકતો જો કે મહાન્  
જ છે તો પણ તત્ત્વજ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે એમ મારો  
નિશ્ચય છે, કારણ કે સદા મારામાં જોડાયેલા ચિત્તવાળો તે સર્વથી  
શ્રેષ્ઠ ગતિ-ગમન કરવા યોગ્ય પદરૂપ જે હું તેને જ શરણે  
આવીને રહેલો છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—જ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવવા માટે ફરી પણ તેની  
પ્રશંસા કરે છે:

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

૧ અહમેવ પરંબ્રહ્મ વાસુદેવાલ્યમીશ્વરમ્ ।

इतिस्यान्निश्चितो मुक्तो बद्ध एवान्यथा भवेत् ॥

“વાસુદેવ નામના ઈશ્વર રૂપ જે પરબ્રહ્મ તે હું પોતેજ છું.” એ નિશ્ચય-  
વાળો જે છે તે મુક્ત છે અને જે એમ નથી સમજતો તે તો બંધાયેલો જ છે.

પદચ્છેદઃ—બહુનામ્, જન્મનામ્, અન્તે, જ્ઞાનવાન્, મામ્, પ્રપદ્યતે, વાસુદેવઃ, સર્વમ્, ઇતિ, સઃ, મહાત્મા, સુદુર્લભઃ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—જ્ઞાનમ્ અસ્ય અસ્તીતિ જ્ઞાનવાન્ । વસુ-  
દેવસ્ય અપત્યં પુમાન્ વાસુદેવઃ । મહાન્ આત્મા યસ્ય સઃ મહાત્મા ।  
દુઃસ્વેન લભ્યતે ઇતિ દુર્લભઃ, સુષ્ટુ દુર્લભઃ ઇતિ સુદુર્લભઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—જ્ઞાનવાન્ જ્ઞાની, બહુનામ્ ઘણા,  
જન્મનામ્ જન્મો, અન્તે વ્યતીત થયા પછી, સર્વમ્ સ્થાવર  
જંગમ દશ્યમાત્ર બધું જગત્, વાસુદેવઃ વાસુદેવરૂપ છે, ઇતિ એ  
પ્રમાણે જાણીને, મામ્ મને, (જ) પ્રપદ્યતે પ્રાપ્ત થાય છે, ( અને  
તેથી ) સઃ તે, ( તેવો ) મહાત્મા મહાત્મા, સુદુર્લભઃ ઘણી મુશ્કે-  
લીથી મળી શકે છે.

ભાવાર્થઃ—તત્ત્વજ્ઞાની મનુષ્ય ઘણા જન્મો વ્યતીત થયા  
પછી ‘આ સ્થાવરજંગમાત્મક સમસ્ત જગત્ વાસુદેવરૂપ એટલે  
મારામથ છે’ એમ જાણીને મને પામે છે અને તેથી તેવો તત્ત્વજ્ઞાની  
મનુષ્ય ઘણી મોટી સંખ્યામાં કોઈક જ હોય છે. અર્થાત્ આત્માના  
વ્યાપક અને સમાનભાવની પ્રાપ્તિ થયા વિના મારા પરમપદની  
પ્રાપ્તિ કોઈને પણ થતી નથી. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—“ સકામ ભક્તો કામનાથી પણ મને—પરમેશ્વરને  
ભજે છે અને પોતાની મનોવાંચિત કામનાઓને પ્રાપ્ત કરીને અંતે મુક્ત  
થઈ જાય છે, પણ જેઓ અત્યંત રાગસિક અને તામસિક પ્રકૃતિના તથા  
વિશેષ કામનાઓથી ઘેરાયેલા છે, તેઓ તો ક્ષુદ્ર દેવતાઓને ભજે છે અને  
તેથી સંસારની પ્રવૃત્તિમાંથી ક્યારે પણ છુટવા પામતા નથી.” એ પ્રમાણે  
સકામ અને અન્ય દેવતાઓના ભક્તોની અપેક્ષાએ પોતાના ભક્તો સકામ છતાં  
પણ ઉદાર-મદાન-છે તે દર્શાવતું ચાર શ્લોકોથી ભગવાન પ્રતિપાદન કરે છે:

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેઽન્યદેવતાઃ ॥

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥૨૦॥

પદ્મ-ક્રેદઃ—કામૈઃ, તૈઃ, તૈઃ, હૃતજ્ઞાનાઃ, પ્રપદ્યન્તે, અન્ય-  
દેવતાઃ, તમ્, તમ્, નિયમમ્, આસ્થાય, પ્રકૃત્યા, નિયતાઃ, સ્વયા.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—હૃતં જ્ઞાનં યેષાં તે હૃતજ્ઞાનાઃ । અન્યાશ્ચ  
તાઃ દેવતાશ્ચ અન્યદેવતાઃ, તાઃ અન્યદેવતાઃ । નિતાન્તં યમઃ ઇતિ નિયમઃ,  
તમ્ નિયમમ્ । આ સમંતાત્ સ્થિત્વા ઇતિ આસ્થાય । નિતાન્તં યતાઃ  
ઇતિ નિયતાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તૈઃ તે, તૈઃ તે, કામૈઃ ( પુત્ર, પશુ,  
સ્વર્ગ ઇત્યાદિ વિષયક ) કામનાઓ વડે, હૃતજ્ઞાનાઃ વિવેકરહિત  
થયેલા ( પુરુષો ), તમ્ તે, તમ્ તે, નિયમમ્ નિયમનું, આસ્થાય  
અવલંબન કરીને, ( અને ) સ્વયા પોતાની, પ્રકૃત્યા પ્રકૃતિથી—  
પૂર્વજ-મોપાર્જિત સંસ્કારવિશેષથી, નિયતાઃ બંધાયેલા થકા,  
અન્યદેવતાઃ બીજા દેવતાઓને, પ્રપદ્યન્તે શરણે જાય છે—ભજે છે.

ભાવાર્થઃ—પુત્ર, પશુ, સ્વર્ગ ઇત્યાદિ વિષયક તે તે કામના-  
ઓ વડે વિવેકરહિત થયેલા પુરુષો મારાથી ભિન્ન દેવતાના જપ,  
ઉપવાસાદિ નિયમોનું અવલંબન કરીને પૂર્વના સંસ્કાર પ્રમાણે  
બંધાયેલી પોતાની પ્રકૃતિથી બંધાયેલા થઈને અન્ય અન્ય દેવતા  
ઓને ભજે છે. અર્થાત્ તે તે દેવોને ભજીને કામનાઓને જ માત્ર  
મેળવે છે, પરંતુ મને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—“મનુષ્યો અન્યદેવતાઓની ભક્તિથી તેમને  
પ્રસાદ મેળવીને તેથી સર્વના ઇશ્વર એવા આપ ભગવાન વાસુદેવમાં પણ



ભક્તિ યુક્ત થશે, અને પરિણામે આપના અનુગ્રહથી શુભફલની પ્રાપ્તિ કરશે” એમ કદાચ અર્જુન કહે તો તેના ઉત્તરમાં ‘અન્યદેવતાના ભક્તોની કેવી ગતિ થાય છે’ તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધ્યાર્ચિતુમિચ્છતિ ॥

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, યઃ, યામ્, યામ્, તનુમ્, ભક્તઃ, શ્રદ્ધયા, અર્ચિતુમ્, ઇચ્છતિ, તસ્ય, તસ્ય, અચલામ્, શ્રદ્ધામ્, તામ્, એવ, વિદધામિ, અહમ્.

ઠ્ઠુત્પત્તિસમાસાઃ—ચલતીતિ ચલા, ન ચલા ઇતિ અચલા, તામ્ અચલામ્ । વિશેષેણ દધામિ ઇતિ વિદધામિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે, યઃ જે ( ભક્ત ), યામ્ જે, યામ્ જે, તનુમ્ દેવતાના સ્વરૂપને, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, અર્ચિતુમ્ પૂજવાને, ઇચ્છતિ ઇચ્છે છે, તસ્ય તે, તસ્ય તે ( સકામ ભક્તની ), તામ્ તે, એવ જ, શ્રદ્ધામ્ શ્રદ્ધાને, અહમ્ હું, અચલામ્ ૬૬, વિદધામિ કરું છું.

ભાવાર્થઃ—જે જે ભક્ત મનુષ્ય જે જે દેવતાના સ્વરૂપને શ્રદ્ધાથી પૂજવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તે ભક્તની તેજ દેવની મૂર્તિવિષયક શ્રદ્ધાને હું અચલ-૬૬ કરું છું. અર્થાત્ હું તેમને તે તે દેવોની ઉપાસના દઢતાથી કરવા દઉં છું. ૨૧.

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યા રાધનમીહતે ॥

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિ તાન્ ॥૨૨॥

**પદ્મક્રેદઃ—**સઃ, તયા, શ્રદ્ધયા, યુક્તઃ, તસ્યાઃ, રાધનમ્, ઈહતે, લભતે, ચ, તતઃ, કામાન્, મયા, એવ, વિહિતાન્, હિ, તાન્.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**રાધ્યતે અનેન ઇતિ રાધનમ્, તત્ । વિશેષેણ હિતાઃ ઇતિ વિહિતાઃ, તાન્ વિહિતાન્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**તયા તે ( મેં ૬૬ કરેલી ), શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાવડે, યુક્તઃ યુક્ત, સઃ તે ( ભક્ત ), તસ્યાઃ તે દેવતાનું, રાધનમ્ અર્ચન, ઈહતે કરે છે, ચ અને, તતઃ તે દેવતાની મૂર્તિ પાસેથી, મયા મેં, એવ જ, વિહિતાન્ નિર્મિત કરેલા, તાન્ તે ( ઇષ્ટ ) મનોરથોને, હિ ખરેખર, લભતે મેળવે છે.

**ભાવાર્થઃ—**મેં ૬૬ભૂત કરેલી શ્રદ્ધા વડે યુક્ત એવો તે અન્યદેવતાનો ભક્ત તે તે દેવતાની અર્ચના કરે છે, અને તે પ્રમાણે અર્ચન કરીને તે દેવતાની મૂર્તિપાસેથી કર્મના ફલના વિભાગને જાણનાર અને કર્મફલના ઇશ્વર એવા પરમાત્માએ અર્થાત્ મેં જ નિર્માણ કરેલા તે તે ઇષ્ટ મનોરથોને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨.

**અવતરણિકાઃ—**“ જ્ઞે ક્ષે ળધા દેવતા મારીજ-સર્વાત્માની-વિભૂતિઓ છે, તેઓનું આરાધન પણુ વાસ્તવિકમાં માફે જ આરાધન છે અને દરેક દેહાણે ફલ આપનાર અને પ્રેરણા કરનાર પણુ હું જ છું, તો પણુ મારા ભક્તોને અને અન્ય દેવતાના ભક્તોને વસ્તુના વિવેક અવિવેકને લઇને ફલની જે વિપમતા રહેલી છે ” તે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ દર્શાવે છે:

અન્તવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ॥

દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મેદ્ભક્તઃ યાન્તિ મામપિ ॥૨૩॥

૧ સંપ્રાપ્યેનમૃષયો જ્ઞાનનૃપ્તાઃ કૃતાત્માનો વીતરાગાઃ પ્રજાન્તાઃ ॥

તે સર્વગં સર્વતઃ પ્રાપ્ય ધીરાઃ યુક્તાત્માનઃ મર્ષમેવાવિશન્તિ ॥

**પદ્મકેદઃ—**અન્તવત્, તુ, ફલમ્, તેષામ્, તત્, ભવતિ, અલ્પમેધસામ્, દેવાન્, દેવયજઃ, યાન્તિ, મદ્ભક્તાઃ, યાન્તિ, મામ્, અપિ.

**વ્યુત્પત્તિ માસાઃ—**અન્તઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ અન્તવત્ । અલ્પે દ્વૈતે મેધા માતિઃ યેષાં તે અલ્પમેધસઃ, તેષામ્ અલ્પમેધસામ્ । દેવાન્ યજન્તીતિ તે દેવયજઃ । મમ ભક્તાઃ મદ્ભક્તાઃ ।

**અન્યથ અને અર્થઃ—**અલ્પમેધસામ્ અહ્ય બુદ્ધિવાળા, તેષામ્ તે—અન્ય દેવભક્તોને, તુ તો, તત્ તે, ફલમ્ ફલ, અન્તવત્ વિનાશી, ભવતિ થાય છે, ( કારણુ કે ) દેવયજઃ (તે) દેવોને પૂજનારા, દેવાન્ દેવોને, યાન્તિ પામે છે, અપિ પણ, મદ્ભક્તાઃ મારા ભક્તો, ( તો ) મામ્ મને ( જ ), યાન્તિ પામે છે.

**ભાવાર્થઃ—**મદ્બુદ્ધિવાળા તે અન્યદેવતાના ભક્તોને તે તે દેવોની ભક્તિથી મળતું તે ફલ બિલકુલ નાશ પામનારું પ્રાપ્ત થાય છે, કારણુકે દેવોને પૂજનારા દેવોને પામે છે, પણ મારા ભક્તો તો મને જ પામે છે. અર્થાત્ અન્ય દેવોના ભક્તો તે તે દેવોને પામી નશ્વર સુખ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે મારા ભક્તો મારા અવિનાશિ પદને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલો એમાં ભેદ છે. ૨૩.

**અવતરણિકાઃ—**“ જ્ઞ આ પ્રમાણે સમાન પ્રયાસમાં પણ ફલનો મોટો ભેદ હોય તો પછી અર્થાં મનુષ્યો ઓળખ દેવતાઓને છોડીને આપને જ કેમ ભજતાં નથી ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

જ્ઞાનવંટે તૃપ્ત, જેમાં રાગાદિ ત્યજ્યા છે એવા, અતિ શાંત, ધીર અને યોગનિષ્ઠ એવા આત્મજ્ઞાની ઋષિઓ તે એ સર્વત્ર રહેલા પરમાત્માને સર્વ પ્રકારે પામીને ( સ્વસ્વરૂપને પામેલા સત્ ) તે સર્વસ્વરૂપે રહેલા ઈશ્વરમાં પ્રવેશ કરે છે.

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ॥

परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

**पदच्छेदः—**अव्यक्तम्, व्यक्तिम्, आपन्नम्, मन्यन्ते, माम्, अबुद्धयः, परम्, भावम्, अजानन्तः, मम, अव्ययम्, अनुत्तमम्.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**न व्यक्तः अव्यक्तः, तम् अव्यक्तम् । न विद्यते बुद्धिः येषां ते अबुद्धयः । न जानन्तीति ते अजानन्तः । न विद्यते व्ययः यस्य सः अव्ययः, तम् अव्ययम् । न विद्यते उत्तमः यस्मात् सः अनुत्तमः, तम् अनुत्तमम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**अव्ययम् नाशरहित, ( अने ) अनुत्तमम् संपूर्ण-सौथी श्रेष्ठ, ( अनेवा ) मम भारा, परम् परम, भावम् स्वरूपनं, अजानन्तः नहि ज्ञायता, अबुद्धयः बुद्धिहीन-विवेकरहित मनुष्ये, अव्यक्तम् अप्रकट अनेवा, माम् मने, व्यक्तिम् प्रकाशने, आपन्नम् पाभेले ( अटले के प्रगटइपेरहेले ), मन्यन्ते माने छे.

**भावार्थः—**अविनाशि अने सर्वथी श्रेष्ठ अनेवा भारा परमात्मस्वरूपने नही ज्ञायतां अनेवां विवेकरहित मनुष्ये हुं अप्रकट होवा छतां मने प्रगट थअनेले माने छे. अर्थात् अज्ञानी मनुष्ये भारा परम तत्त्वने समञ्ज शकतां नथी. २४.

१ यं न देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः ।

जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

अने देवता नथी ज्ञायता, मुनिया नथी ज्ञायता, हुं पोते नथी ज्ञायते अने शंकर पाणु ज्ञायता नथी तेण परमेश्वर श्रीविष्णुनु परमपद छे.

અવતરણિકા:—“ તે મંદબુદ્ધિવાળાં મનુષ્યોને અજ્ઞાનથી આપને એ પ્રમાણે વ્યક્ત માનવામાં શું કારણ છે ?” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ॥

મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥૨૫॥

પદ્ચ્છેદઃ—ન, અહમ્, પ્રકાશઃ, સર્વસ્ય, યોગમાયા-સમાવૃતઃ, મૂઢઃ, અયમ્, ન, અભિજાનાતિ, લોકઃ, મામ્, અજમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ કાશતે ઇતિ પ્રકાશઃ । સમ્યક્ આવૃતઃ ઇતિ સમાવૃતઃ, યોગો ગુણાનાં યુક્તિઘટનં સ એવ માયા ઇતિ યોગમાયા, તયા સમાવૃતઃ ઇતિ યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યોગમાયાસમાવૃતઃ શુભોની ઘટના-રૂપી યોગમાયાથી ઢંકાયેલો, અહમ્ હું, સર્વસ્ય સમસ્ત લોકને, પ્રકાશઃ ઇશ્વરસ્વરૂપે પ્રકટ, ન નથી, ( તેથી ) મૂઢઃ મુઘ્ધ

૧ ચિત્સંવિત્સુગ્વરૂપ આત્મનિ કથં માયાવૃતત્વં ભવે-

ન્માર્તઞ્ઢસ્તમસા ત્રિયંત કિમહો કિં ત્વીક્ષણં પદ્યતામ્ ॥

અજ્ઞાનેન વિધીયંતે જલમુચ્ચેવાર્કસ્તદ્ગત્તં દ્વિધા

વિક્ષેપાવરણામિથં મુનિવરેર્મોહમ્ય શક્તિદ્વયમ્ ॥ ટિપ્પણિકાસુ ॥

ચેતન્ય, જ્ઞાન અને સુખરૂપ આત્મા વિષે માયાવડે આવૃત-વેદનપણું કેમ થાય ? શું સૂર્ય અંધકારથી ઢંકાય છે ? કિંતુ જેમ વાદળાઓથી ઢંકાયેલો સૂર્ય દેખાતો નથી તેમ તે જ્ઞાનારાઓના અજ્ઞાનવડે જ આવૃત-ઢંકાયેલો જણાય છે. એ જ પ્રકારે જેમ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ તે વિક્ષેપ અને આવરણ નામની મુનિવરોએ જ માહત્તી શક્તિઓ કહેલી છે. અર્થાત તે શક્તિઓથી જ આત્માને મનુષ્ય માયાથી આવૃત થયેલો માન્ય છે.

( એવો ), અયમ્ આ, લોકઃ લોક, અજમ્ કદિ જન્મ ન પામતા,  
( અને ) અવ્યયમ્ કદિ નાશ-ક્ષય ન થાય તેવા રૂપે રહેલા એવા,  
મામ્ મને, ન, અભિજાનાતિ જાણતો નથી.

**ભાવાર્થઃ—**ગુણોની ઘટનારૂપી યોગમાયાથી આચ્છાદિત  
અર્થાત્ યોગમાયાથી યુક્ત એવો હું આ સમસ્ત લોકને  
ઇશ્વરસ્વરૂપે પ્રકટ થતો નથી, એટલે તે મને ઇશ્વરને સ્પષ્ટ  
રીતે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી, અને તેથી જ મોહ પામેલો  
વિવેકશૂન્ય આ લોક અજન્મ અને અવિનાશી એવા મને જરા  
પણ જાણતો નથી. અર્થાત્ મારા સત્ય સ્વરૂપને મારી માયાને  
લીધે એ સમજી શકતો નથી. ૨૫.

**અવતરણિકાઃ—**“ અજ્ઞાનયુક્ત આ લોક યોગમાયાવડે ઢંકાયેલા  
એવા મને જાણતો નથી અને તે યોગમાયા મારીજ હોવાથી માયાના  
અધિપતિ અને સર્વેશ્વર એવા મને કોઈપણ રીતે તે અજ્ઞાનરહિત કરી શકતી  
નથી, કારણકે જેવી રીતે બીજા કોઈપણ માયાજલથી રમનારને માયા જ્ઞાન  
છે, તેવીજ રીતે એ માયા મારા જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી મારા જ્ઞાનને કોઈ પણ  
રીતે ઓધ કરી શકતી નથી, તેથી હું તો સંપૂર્ણ ત્રિકાલાપ્પાધિત જ્ઞાનથી યુક્ત  
હું અને સર્વલોક અજ્ઞાનયુક્ત છે એમાં કોઈ પણ સંશય નથી ” એમ  
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ॥

ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥૨૬॥

**પદચ્છેદઃ—**વેદ, અહમ્, સમતીતાનિ, વર્તમાનાનિ, ચ,  
અર્જુન, ભવિષ્યાણિ, ચ, ભૂતાનિ, મામ્, તુ, વેદ, ન, કશ્ચન.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**સમ્ સમ્યક્ અતીતાનિ इति સમતીતાનિ,  
તાનિ । વર્તન્તે તાનિ વર્તમાનાનિ, તાનિ । ભવિષ્યન્તિ તાનિ ભવિષ્યાણિ, તાનિ ।



अन्वय अने अर्थः—अर्जुन हे अर्जुन ! समतीतानि भूतकालमां थर्ध गयेलां, च अने, वर्तमानानि थालु सभयमां रडेलां, च अने, भविष्याणि भविष्यमां थवानां, ( अटले त्रष्टे कालनां ) भूतानि स्थावर जंगम अधां लूतोने, अहम् हुं, वेद ज्ञानं छुं, ( परंतु ) कश्चन केध, तु पणु, माम् मने, न, वेद ज्ञानतो नथी.

भावार्थः—हे अर्जुन ! लूतकालमां थर्ध गयेलां, थालु वर्तमान सभयमां रडेलां, तेमज्ज भविष्यमां थनारां सर्व प्राणिमात्रने हुं ज्ञानं छुं, परंतु तेमांनुं केध पणु मने ज्ञानतुं नथी. २६.

अवतरणिकाः—“त्यारे उत्पन्न थतां प्राणिमात्र आपना सत्य-  
स्वप्ने कथा करणने तीविं ज्ञानतां नथी ? ” अथी अर्जुननी शंकांना  
समाधानमां भगवान् जणुवे छे:

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

पदच्छेदः—इच्छाद्वेषसमुत्थेन, द्वन्द्वमोहेन, भारत, सर्व-  
भूतानि, संमोहम्, सर्गे, यान्ति, परंतप.

व्युत्पत्तिसमासाः—इच्छा च द्वेषश्च इच्छाद्वेषौ, इच्छा-  
द्वेषाभ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थः, तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन । द्वौ द्वौ  
सह अभिव्यज्येते येषु तानि द्वन्द्वानि, द्वन्द्वानां मोहः द्वन्द्वमोहः, तेन  
द्वन्द्वमोहेन । सर्वाणि च तानि भूतानि इति सर्वभूतानि । सम्यक् मोहः  
इति संमोहः, तम् संमोहम् । सृज्यन्ते भूतानि अस्मिन्निति सर्गः, तस्मिन्  
सर्गे । परं तापयतीति परंतपः, तत्संबुद्धौ परंतप ।

અન્વય અને અર્થ:—મારત હે ભારત ! પરંતપ હે શત્રુ-  
ઓને તપાવનાર અર્જુન ! ઇચ્છાદ્વેષસમુત્થેન ઇન્દ્રિયા અને દ્વેષથી  
ઉત્પન્ન થતા, દ્વન્દ્વમોહેન ( શીત, ઉષ્ણ, સુખ, દુઃખ ઇત્યાદિ )  
દ્વન્દ્વથી થયેલા અવિવેક વડે, સર્વમૂતાનિ સર્વ પ્રાણિઓ, સર્ગે  
( સ્થૂલ દેહની ) ઉત્પત્તિ વખતે, સંમોહમ્ વિવેકની હીનતાને,  
યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને શત્રુઓને  
તપાવનાર અર્જુન ! ઇન્દ્રિયા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થતા સુખદુઃખાદિ  
દ્વન્દ્વથી થયેલ અવિવેક વડે, સર્વ પ્રાણિઓ સ્થૂલ દેહની ઉત્પત્તિ-  
ના સમયે વિવેકની હીનતાને અર્થાત્ વિવેકાંધતાને પામે છે,  
અને તેથી મને જાણી શકતાં નથી. અર્થાત્ દ્વન્દ્વથી મોહ પામેલાં  
મનુષ્યો વિવેકની શૂન્યતાને અંગે અજ્ઞાનતાર્થી મારા સ્વરૂપને  
સમજી શકતાં નથી. ૨૭.

અવતરણિકા:—“ ત્યારે સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વના મોહથી રહિત થઈને  
શાસ્ત્રીતિ પ્રમાણે આત્મભાવથી આપને ડ્રાણુ બને છે ?” એવા પ્રશ્નના  
ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥૨૮॥

પદ્ચ્છેદ:—યેષામ્, તુ, અન્તગતમ્, પાપમ્, જનાનામ્,  
પુણ્યકર્મણામ્, તે, દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તાઃ, ભજન્તે, મામ્, દૃઢવ્રતાઃ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અન્તં ગતમ્ ઇતિ અન્તગતમ્ । પુણ્યાનિ  
કર્માણિ યેષાં તે પુણ્યકર્માણઃ, તેષામ્ પુણ્યકર્મણામ્ । દ્વન્દ્વૈઃ મોહઃ ઇતિ

દ્વન્દ્વમોહઃ, તેન નિતાન્તં મુક્તાઃ ઇતિ દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તાઃ । દૃઢાનિ વ્રતાનિ  
યેષાં તે દૃઢવ્રતાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યેષામ્ જે, પુણ્યકર્મણામ્ શુભ  
કર્મવાળાં, જનાનામ્ મનુષ્યેઃનું, પાપમ્ પાપ, અન્તગતમ્ નાશ  
પામેલું છે, તે તેઓ, દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તાઃ સુખ-દુઃખાદિ દ્વન્દ્વથી  
ઉત્પન્ન થતા અવિવેકથી મુક્ત, (અને) દૃઢવ્રતાઃ દૃઢ સંકલ્પ-  
વાળા થયા થકા, મામ્ મને, મજન્તે ભજે છે.

ભાવાર્થઃ—જે પુણ્યશાલી મનુષ્યેઃનું પાપ નાશ પામી  
ગયું છે તેવાં મનુષ્યેા દ્વન્દ્વથી ઉત્પન્ન થતા અવિવેકથી રહિત  
થઈ જાય છે અને પછી દૃઢ સંકલ્પવાળાં થઈને તેઓ મને ભજે  
છે. અર્થાત્ તેવાં પાપરહિત મનુષ્યેા પછી દ્વન્દ્વને જીતીને દૃઢ-  
તાથી મારા સ્વરૂપને સમજી મને ભજે છે અને પરમ ગતિને  
પામે છે. ૨૮.

અવતરણિકાઃ—“તે પુણ્યશીલ મનુષ્યેા આપને ભજે છે, પરંતુ  
ક્યા હેતુથી તેઓ આપની સેવા કરે છે ?” એવી અર્જુનની વિજ્ઞાસા પૂર્ણ  
કરવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચે પ્રમાણે કહે છે :

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતન્તિ યે ॥

તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમધ્યાત્મં કર્મ ચાસ્ખિલમ્ ॥૨૯॥

પદ્ચ્છેદઃ—જરામરણમોક્ષાય, મામ્, આશ્રિત્ય, યતન્તિ,  
યે, તે, બ્રહ્મ, તત્, વિદુઃ, કૃત્સ્નમ્, અધ્યાત્મમ્, કર્મ, ચ, અસ્ખિલમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જરા ચ મરણં ચ જરામરણે, તામ્યાં  
મોક્ષઃ ઇતિ જરામરણમોક્ષઃ, તસ્મૈ જરામરણમોક્ષાય । આ સમંતાત્ શ્રિત્વા

इति आश्रित्य । आत्मनि अधि इति अध्यात्मम्, तत् । न खिलम्  
अखिलम्, तत् ।

અન્વય અને અર્થ:—યે જેઓ, જરામરણમોક્ષાય વૃદ્ધા-  
વસ્થા અને મૃત્યુ એ બન્નેમાંથી મુક્ત થવા માટે, મામ્ મારો,  
આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, ( મને પ્રાપ્ત થવા માટે ) યતન્તિ પ્રયત્ન  
કરે છે, તે તેઓ, તત્ તે, બ્રહ્મ સૌથી પર-શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને, કૃત્સ્નમ્  
સર્વ, અધ્યાત્મમ્ આત્મા સંબંધી જ્ઞાનને, ચ અને, ( તેના સાધન-  
રૂપ ) અખિલમ્ સમસ્ત, કર્મ કર્મને, વિદુઃ જાણે છે.

ભાવાર્થ:—વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ એ બન્નેમાંથી મુક્ત  
થવા માટે મારો આશ્રય કરીને જેઓ મને પ્રાપ્ત થવા માટે  
અથવા મારા સ્વરૂપને સમજવા માટે પ્રયત્ન કરે છે તેઓ તે  
સૌથી-શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને અર્થાત્ પરમાત્માને, આત્મા સંબંધી સંપૂર્ણ  
જ્ઞાનને, અને આત્મપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ સમસ્ત કર્મને જાણે  
છે. અર્થાત્ તે સર્વ વસ્તુમાત્રને જાણીને અંતે મારા સ્વરૂપને  
પામે છે. ૨૯.

અવતરણિકા:—“ આ પ્રમાણે આપના સત્યસ્વરૂપ વગેરેને જાણવા  
છતાં પણ મનુષ્યનું મરણ થવાનો સંભવ છે, તો પછી અન્તમાં આપનું  
વિન્મરણ થતાં તેઓ કેવી રીતે સંસારમાંથી મુક્ત થઈ શકે ?” એ પ્રશ્નનો  
ઉત્તર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીચેના શ્લોકમાં આપે છે:

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદ:—સાધિભૂતાધિદૈવમ્, મામ્, સાધિયજ્ઞમ્, ચ,  
યે, વિદુઃ, પ્રયાણકાલે, અપિ, ચ, મામ્, તે, વિદુઃ, યુક્તચેતસઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—भूतानि अधिकृत्य भवति इति अधि-  
भूतम्, दैवम् अधिकृत्य भवति इति अधिदैवम्, अधिभूतं च अधिदैवं च  
एतयोः समाहारः अधिभूताधिदैवम्, अधिभूताधिदैवेन सह वर्तते इति  
साधिभूताधिदैवः, तम् साधिभूताधिदैवम् । यज्ञम् अधिकृत्य भवति इति  
अधियज्ञम्, अधियज्ञेन सह वर्तते इति साधियज्ञः, तम् । प्रकर्षेण यानम्  
इति प्रयाणम्, प्रयाणस्य कालः इति प्रयाणकालः, तस्मिन् प्रयाणकाले ।  
युक्तानि चेतांसि येषां ते युक्तचेतसः ।

अन्वय अने अर्थः—ये ज्ञेयो, माम् भने, साधिभूता-  
धिदैवम् अधिभूत तेभ अधिदैव सहित, च अने, साधियज्ञम्  
अधियज्ञ वडे युक्त अवे। विदुः ज्ञेये छे, ते तेज्यो, प्रयाणकाले  
भरण वपते, अपि पणु, च वणी, युक्तचेतसः सावधान—अेकात्र  
चित्तवाणा तथा थका, माम् भने, विदुः ज्ञेये छे.

सावार्थः—‘अधिभूत, अधिदैव अने अधियज्ञसहित  
दुष्टं’ अे प्रमाणे ज्ञेयो भने ज्ञेये छे, तेज्यो भरण वपते पणु  
सावधान चित्तवाणा थधने तेवी ज रीतने। भने ज्ञेये छे, अने  
तेथी तेभने मोक्षप्राप्ति थवाभां डोर्धपणु जतने। स-हेड रडेते।  
नधी. अर्थात् साधिभूतादि पदार्थरूप परब्रह्म तेभने भूतथी ज रूप  
जणुतुं होवार्थी उत्तरोत्तर भारा स्वरूपने समजतां अख्यासने  
जीधे ते ज्ञान भरणसमथमां पणु रडेतां ते समथे पणु भारा  
स्वरूपनुं ज्ञान प्राप्त करी तेज्यो भने पाभे छे अेम तुं मान. ३०.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे  
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीतसा-  
न्वयबोधिन्यां गुर्जरटीकायां ज्ञानविज्ञानयोगो  
नाम सप्तमाऽध्यायः ।

# अष्टमोऽध्यायः ।



अवतरष्टिकाः—सातमा अध्यायना अन्तमां भगवान् श्रीकृष्णे “ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम्” अे दोढ श्लोकथी ब्रह्म, अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव, अने अधियज्ञ तरीके आ देहमां डेवी रीते कोणु छे ? अने प्रयाण समयमां—देह त्यागवाना समयमां जेमणे स्वात्मसंयम करेल छे तेओ वडे तमे डेवी रीते जणुी शकओ छे ? छत्यादि साते पदार्थाने भारे आश्रय करी रहेला भार भुतो सारी रीते जणुे छे ” अे प्रमाणे सर्व डहेलुं ते साते पदार्थानुं तत्त्व जणुवानी छत्याथी अर्जुन भगवान् श्रीकृष्णने नीये प्रमाणे प्रश्न पूछे छे:

अर्जुन उवाच । अर्जुन पूछे छे:—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ॥

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

पदच्छेदः—किम्, तत्, ब्रह्म, किम्, अध्यात्मम्, किम्, कर्म, पुरुषोत्तम, अधिभूतम्, च, किम्, प्रोक्तम्, अधिदैवम्, किम्, उच्यते; अधियज्ञः, कथम्, कः, अत्र, देहे, अस्मिन्, मधुसूदन, प्रयाणकाले, च, कथं, ज्ञेयः, असि, नियतात्मभिः.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकर्षेण उक्तम् इति प्रोक्तम् । नितान्तं यताः इति नियताः, नियताः आत्मानः येषां ते नियतात्मानः, तैः नियतात्मभिः । ज्ञातुं योग्यः इति ज्ञेयः ।



અન્વય અને અર્થ:—પુરુષોત્તમ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! (૧) તવ તે, બ્રહ્મ બ્રહ્મ, કિમ્ શું? (૨) અધ્યાત્મમ્ અધ્યાત્મ, કિમ્ શું? (૩) કર્મ કર્મ, કિમ્ શું? ચ અને, (૪) અધિભૂતમ્ અધિભૂત, કિમ્ શું? પ્રોક્તમ્ કહેવાય છે, ( અને ) (૫) અધિદૈવમ્ અધિદૈવ, (૫૯) કિમ્ શું, ઉચ્યતે કહેવાય છે? મધુસૂદન હે મધુસૂદન, (૬) અત્ર આ, દેહે શરીરમાં, અધિયજ્ઞઃ અધિયજ્ઞ, કથમ્ કેવી રીતે, કઃ કેણુ છે? ચ અને, (૭) પ્રયાણકાલે પ્રાણોત્ક્રમણુ-સમયે, નિત્રહીત ચિત્તવાણાઓ વડે, (આપ) અસ્મિન્ આ શરીરમાં, કથં કેવી રીતે, જ્ઞેયઃ જ્ઞાણુવા યોગ્ય, અસિ છે? ( એ પ્રમાણે અર્જુને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણુને એ સાત પ્રશ્નો કયાં છે. )

ભાવાર્થ:—“ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ, ! આગળ આપ જે કહી ગયા તે બ્રહ્મ એટલે શું, ? અધ્યાત્મ એટલે શું? કર્મ એટલે શું? તેમજ અધિભૂત અને અધિદૈવ કેને કહેવામાં આવે છે? વળી હે મધુ-સૂદન! અધિયજ્ઞ વિગેરે સંજ્ઞાઓ આ શરીરમાં કેને આપી શકાય, અને તે અધિયજ્ઞ તરીકે આ શરીરમાં કેવી રીતે કેણુ રહી શકે છે? અર્થાત્ તેનું કેવી રીતે ચિન્તન થઈ શકે? તેમજ મૃત્યુ વખતે નિત્રહીતચિત્તવાણાઓ યોગીઓ આપને આ શરી-રમાં કેવી રીતે જ્ઞાણી શકે છે? અર્થાત્ મારા આ સાત પ્રશ્નોનો યોગ્ય ઉત્તર આપી એ વિષયનું મારું અજ્ઞાન દૂર કરવાની આપ મારા પર કૃપા કરો. ૧-૨.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અર્જુને પૂછેલા સાત પ્રશ્નોમાંના પ્રથમના ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણુ આ શ્લોકમાં આપે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:-

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

પદચ્છેદઃ—અક્ષરમ્, બ્રહ્મ, પરમમ્, સ્વભાવઃ, અધ્યાત્મમ્, ઉચ્યતે, ભૂતભાવોદ્ભવકરઃ, વિસર્ગઃ, કર્મસંજ્ઞિતઃ.

ઉત્પત્તિસમાસાઃ—ન ક્ષરતીતિ અક્ષરમ્ । સ્વસ્ય બ્રહ્મણઃ એવ અંશતો જીવરૂપેણ ભાવઃ ઇતિ સ્વભાવઃ । આત્માનિ અધિકૃત્ય ભવતીતિ અધ્યાત્મમ્ । ઉત્કૃષ્ટત્વેન ભવઃ ભવનમ્ ઉદ્ભવઃ, ભૂતાનાં ભાવઃ ભૂતભાવઃ, તસ્ય ઉદ્ભવઃ ઇતિ ભૂતભાવોદ્ભવઃ, તં કરોતીતિ ભૂતભાવોદ્ભવકરઃ । કર્મણા સંજ્ઞિત ઇતિ કર્મસંજ્ઞિતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અક્ષરમ્ જેનો કદિ વિનાશ ન થાય તેવું, (જે છે તે) પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, બ્રહ્મ પ્રહ્મ છે, સ્વભાવઃ આત્મા અને શરીરરૂપે વ્યાપ્ત થઈને, પ્રત્યેક પદાર્થમાં ફેલાયેલ અને અંતે પ્રહ્મસ્વરૂપ કરનાર જે વસ્તુ તે, અધ્યાત્મમ્ અધ્યાત્મ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, ભૂતભાવોદ્ભવકરઃ પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ અને વિશેષ વૃદ્ધિ કરનાર, વિસર્ગઃ દેવતાના ઉદ્દેશથી દ્રવ્યત્યાગરૂપી જે યજ્ઞ તે, કર્મસંજ્ઞિતઃ કર્મ શબ્દ વડે વાચ્ય છે એટલે કર્મ શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થઃ—જે સદા અવિનાશી છે એટલે જેનો કદી નાશ થતો નથી તે “ પરબ્રહ્મ ” કહેવાય છે, આત્મા, શ્રવણાદિ ઈન્દ્રિયોના સમૂહમાં ‘અહમ્’ ભાવથી ભાવિત હોય છે, તેવા ભાવને

અદૃશ્ય કરીને પોતાના મૂલ સ્વરૂપનું તેને જ્ઞાન કરાવવું અર્થાત્ સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરાવવો તેનું નામ “અધ્યાત્મ” કહેવાય છે તથા પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ અને વિશેષ વૃદ્ધિ કરનાર દેવતાઓને ઉદ્દેશીને જે દ્રવ્યબલિ ઇત્યાદિનો ત્યાગ કરવો તે રૂપી જે યજ્ઞ તે ‘કર્મ’ એ પ્રમાણે કહેવાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—બીજા ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ભગવાન આ શ્લોકમાં આપે છે:

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ॥

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહમૃતાં વર ॥ ૪ ॥

વદ્છેદઃ—અધિભૂતમ્, ક્ષરઃ, ભાવઃ, પુરુષઃ, ચ, અધિદૈવતમ્, અધિયજ્ઞઃ, અહમ્, એવ, અત્ર, દેહે, દેહમૃતામ્, વર.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મૂતાનિ અધિકૃત્ય ભવતીતિ અધિભૂતમ્ । ક્ષરતિ ઇતિ ક્ષરઃ । પૂર્ણમનેન સર્વમ્ ઇતિ વા પુરિ શેતે ઇતિ પુરુષઃ— આદિત્યાન્તર્ગતો હિરણ્યગર્ભઃ સર્વપ્રાણિકરણાનુગ્રાહકઃ । દૈવતાનિ આદિ- ત્યાદીનિ અધિકૃત્ય ચક્ષુરાદિકરણાનિ અનુગૃહ્ણાતિ ઇતિ અધિદૈવતમ્ । યજ્ઞમ્ અધિકૃત્ય ભવતીતિ અધિયજ્ઞઃ । દેહાન્ વિશ્રતિ તે દેહમૃતઃ, તેષાં દેહમૃતામ્ । ત્રિયતે ઇતિ વરઃ, તત્સંબુદ્ધૌ વર ।

અન્યથ અને અર્થઃ—દેહમૃતામ્ પ્રાણિઓમાં, વર શ્રેષ્ઠ એવા હે અર્જુન ! ક્ષરઃ નશ્વર, ભાવઃ ભાવ-દેહાદિ પદાર્થ, અધિભૂતમ્ અધિભૂત કહેવાય છે, ચ અને, પુરુષઃ ભગવાન સૂર્યનારાયણની અંદર રહેલ હિરણ્યગર્ભ-પ્રજ્ઞા, બધાં પ્રાણિઓની ઇન્દ્રિયોના પોષક હોઈને, અધિદૈવતમ્ અધિદૈવત કહેવાય છે,

( અને ) અત્ર આ, વેદે શરીરમાં, અધિયજ્ઞઃ અધિયજ્ઞ-યજ્ઞ-  
ભિભાની વિષ્ણુ-દેવતા અર્થાત્ યજ્ઞાદિકર્મપ્રવર્તક અને ક્ષલદાતા,  
અહમ્ હું, એવ જ ( ધું. )

ભાવાર્થઃ—પ્રાણિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે અર્જુન ! વિનાશી  
ભાવવાળા દેહાદિ જે પદાર્થ તે અધિભૂત છે, સૂર્યનારાયણમાં  
રહેલ હિરણ્યગર્ભ જે બ્રહ્મા છે તે અધિદેવત કહેવાય છે અને  
આ શરીરમાં યજ્ઞભિભાની વિષ્ણુદેવતા કે જે યજ્ઞાદિ કર્મના  
પ્રવર્તક અને ક્ષલદાતા છે તે અધિયજ્ઞ હું જ ધું. ૪.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે અર્જુનના ૭ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપીને  
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે તેના સાતમા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે:

અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ॥

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૫॥

પદચ્છેદઃ—અન્તકાલે, ચ, મામ્, એવ, સ્મરન્,  
મુક્ત્વા, કલેવરમ્, યઃ, પ્રયાતિ, સઃ, મદ્ભાવમ્, યાતિ, નાસ્તિ,  
અત્ર, સંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—અન્તસ્ય કાલઃ અન્તકાલઃ, તસ્મિન્  
અન્તકાલે । સ્મરતીતિ સ્મરન્ । પ્રકર્ષેણ યાતિ ઇતિ પ્રયાતિ । મમ ભાવઃ  
ઇતિ મદ્ભાવઃ, તં મદ્ભાવમ્ ।

૧ વેદાન્તવિજ્ઞાનમુનિશ્રિતાર્થા સંન્યાસયોગાયતયઃ શુદ્ધસત્વાઃ ।

તે બ્રહ્મલોકે તુ પરાન્તકાલે પરામૃતાત્પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥ શ્રુતિઃ ॥

વેદાન્ત શાસ્ત્રના શ્રવણાદિવડે મેળવેલા વિજ્ઞાનવડે જેમણે પોતાનો અર્થ-બ્રહ્મ-  
પ્રાપ્તિરૂપ નિશ્ચય કરેલો છે અને સંન્યાસના યોગ વડે જેમણે સત્વ-સ્વરૂપાનુભવ  
શુદ્ધ થએલ છે એવા યતિઓ અંતકાળ વખતે જ્ઞાનરૂપી પરમ અમૃતપાનથી સર્વ  
કર્મથી મુક્ત થયા થકા બ્રહ્મલોકરૂપી મનેજ પામે છે.

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, યઃ જે પુરુષ, અન્તકાલે મરણસમયે, મામ્ મને, एव જ સ્મરન્ યાદ કરતો થકો, કલેવરમ્ શરીરને, મુક્ત્વા છોડીને, પ્રયાતિ અર્ચિરાદિ યોગિગમ્ય માર્ગથી જાય છે, સઃ તે, મદ્ભાવમ્ મારા ભાવને, યાતિ પામે છે, અત્ર એ વિષયમાં, સંશયઃ સંશય, ન, અસ્તિ નથી.

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ મરણસમયે ઉપરોક્ત લક્ષણવાળો અન્તર્યામી અને પરમેશ્વર એવે! જેહું તેનું સ્મરણ કરતો આ શરીરને છોડી અર્ચિરાદિ માર્ગથી જાય છે તે અવશ્ય મારા ભાવને—મારા સ્વરૂપને—પામે છે, એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. અર્થાત્ અંતકાલમાં મારું ચિંતન કરવાથી મનુષ્ય અવશ્ય સદ્ગતિને પામે છે એમાં સંશય નથી. પ.

અવતરણિકા:—“મનુષ્ય મૃત્યુસમયે માત્ર મારું (ઈશ્વરનું) જ સ્મરણ કરવાથી તેમ મારા સાક્ષ્યને પામે છે તેજ પ્રમાણે મૃત્યુ સમયે જે જે વિષયનું તે પ્રાણી ચિન્તન કરે છે તે તે ભાવને તે પામે છે,” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે.

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ॥

તં તમેવૈતિ કૌંતેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદ:—યમ્, યમ્, વા, અપિ, સ્મરન્, ભાવમ્, ત્યજતિ, અન્તે, કલેવરમ્, તમ્, તમ્, एव, એતિ, કૌંતેય, સદા, તદ્ભાવભાવિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સ્મરતીતિ સ્મરન્ । તસ્ય ભાવઃ ઇતિ તદ્ભાવઃ, તેન ભાવિતઃ ઇતિ તદ્ભાવભાવિતઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌન્તેય હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! વા અથવા, ( મનુષ્ય ) યમ જે, યમ જે, માવમ્ ભાવને, સ્મરન્ સ્મરણ કરતો, અપિ પણ, અન્તે અન્તકાલમાં, કલેવરમ્ શરીરને, ત્યજતિ છોડી બચ છે, ( તે મનુષ્ય ) સદા નિરંતર, તદ્ભાવમાવિતઃ તે ભાવથી ભાવનાયુક્ત કરાયલો થકો, તમ્, તમ્, તે તે ભાવને, એવ જ, ણતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય ! અથવા મનુષ્ય મૃત્યુસમયે જે કેઈ પણ ભાવનું સ્મરણ કરતો શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે તેજ ભાવને પામે છે, કારણ કે તે નિરંતર તેવી ભાવનાથી જ ભાવિત હોય છે. અર્થાત્ જે ભાવના મનુષ્યને પોતાના જીવનમાં મુખ્ય તરીકે રહી હોય છે તે જ સંસ્કારપ્રાબલ્યથી મૃત્યુસમયમાં પણ પ્રાધાન્યતઃ ઉપસ્થિત થાય છે, અને તેમાં જોડાએલા ચિત્તવાળો અવશ્ય તે ભાવને મેળવે છે, એટલે મારી ભાવના વાળો મનુષ્ય મને અને અન્યભાવનાવાળો તે અન્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬.

અવતરણિકા:—પૂર્વસ્મરણના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થએલી અન્ત્ય ભાવના, ખીબ્બ દેહની પ્રાપ્તિમાં કારણ હોવાથી મનુષ્યોનું આવશ્યક ક્તવ્ય શું છે? તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ અર્જુનને ઉદ્દેશીને ભગવાન સ્પષ્ટ કરે છે:

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ ॥

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્યસંશયઃ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદ:—તસ્માત્, સર્વેષુ, કાલેષુ, મામ્, અનુસ્મર, યુધ્ય, ચ, મયિ, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ, મામ્, એવ, ણ્યાસિ, અસંશયઃ.

વૃત્પત્તિસમાસા:—મનશ્ચ બુદ્ધિશ્ચ इति મનોબુદ્ધી, અર્પિતે મનોબુદ્ધી યેન સઃ અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ । ન સંશયઃ इति અસંશયઃ ।



**અન્યથ અને અર્થ:**—તસ્માત્ તેથી, સર્વેષુ બધા, કાલેષુ વખતમાં, મામ્ મને, અનુસ્મર યાદ કર, ચ અને, યુધ્ય-યુધ્યસ્વ-યુદ્ધ કર, (તેથી) મયિ મારામાં, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ અર્પણ કરેલાં છે મન અને બુદ્ધિ જેણે એવો, (તું) મામ્ મને, एव જ, एष्यसि પામીશ, असंशयः (એમાં) કાંઈ પણ સંશય નથી.

**ભાવાર્થ:**—તેથી દરેક વખતે તું મારું જ સ્મરણ કરતો રહે, અને યુદ્ધ કર; તેમ કરવાથી મારામાં જ જેણે મન અને બુદ્ધિ અર્પણ કરેલા છે એવો તું મને જ પામીશ એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. અર્થાત્ તારા કર્તવ્ય કર્મરૂપ યુદ્ધ કરતાં પણ મારું સ્મરણ કરવાથી તારી અધોગતિ થશે નહિ, પણ તું મારા સ્વરૂપને પામીશ, માટે સર્વ વિચારોનો ત્યાગ કરી તું યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. ૭.

**અવતરણિકા:**—ઉપરોક્ત વૃતાન્તનું જ વિવરણ કરતાં “સાવધાન ચિત્તથી અભ્યાસયુક્ત થએલો પુરુષ કઈ ગતિને પામે છે?” તે બગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचितयन् ॥ ૮ ॥

**પદચ્છેદ:**—અભ્યાસયોગયુક્તેન, ચેતસા, ન, અન્યગામિના, પરમમ્, પુરુષમ્, દિવ્યમ્, યાતિ, પાર્થ, અનુચિન્તયન્.

‡ યથા નદ્યઃ સ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રેઽસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપ વિહાય ।

તથા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય પરત્પરં પુરુષમુપેતિ દિવ્યમ્ ॥ શ્રુતિઃ ॥

તેમ નદીઓ વેગથી વહેતી પોતાના નામ અને રૂપને તથા સમુદ્રમાં અસ્ત-લય પામી જાય છે તેવી રીતે વિદ્વાન-બ્રહ્મવિત-જ્ઞાની પુણ્ય અને પાપને ઘોઈ નાંખી પોતાના નામરૂપને તથા માયા વિગેરેથી પર એવા દિવ્ય પુરુષ-બ્રહ્મને પામે છે.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**અભ્યાસઃ એવ યોગઃ ઇતિ અભ્યાસયોગઃ, તેન યુક્તમ્ ઇતિ અભ્યાસયોગયુક્તમ્, તેન અભ્યાસયોગયુક્તેન । અન્યં ગચ્છતીતિ અન્યગામી, તેન અન્યગામિના । દિવિ ભવઃ દિવ્યઃ, તમ્ દિવ્યમ્ । અનુ ચિન્તયતીતિ અનુચિન્તયન્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**પાર્થ હે પાર્થ ! અભ્યાસયોગયુક્તેન અભ્યાસ એટલે હું જે ચિત્તસમર્પણ કરવાનું કેન્દ્ર છું તેમાં જ સમાન પ્રતીતિ કરી, અન્ય પ્રતીતિએને અટકાવી ચિત્તને એકાગ્ર કરવાના સાધનની જે પુનરાવૃત્તિ-સમાધિ તે રૂપી જ યોગવડે એકાગ્ર થયેલા, ( અને ) ન, અન્યગામિના વિષયાન્તરમાં જવાની જેની પ્રકૃતિ નથી એવા, ચેતસા ચિત્ત વડે, અનુચિન્તયન્ અનુચિન્તન કરતો, ( મનુષ્ય ) પરમમ્ નિરતિશય-પૂર્ણ, ( અને ) દિવ્યમ્ ઘોતનાત્મક સૂર્ય-મંડલમાં રહેલા, પુરુષમ્ પુરુષને, યાતિ પામે છે.

**ભાવાર્થઃ—**હે પાર્થ ! હું જે ચિત્તસમર્પણ કરવાનું કેન્દ્ર છું તેમાંજ સમાન પ્રતીતિ કરાવી અન્ય પ્રતીતિએને અટકાવનાર ચિત્તની એકાગ્રતાના સાધનની પુનરાવૃત્તિરૂપ જે અભ્યાસ તે રૂપી યોગ-સમાધિ-વડે જ એકાગ્ર થયેલા અને વિષયાન્તર તરફ જવાની જેની પ્રકૃતિ નથી એવા દૃઢ ચિત્ત વડે શાસ્ત્ર, આચાર્ય ઇત્યાદિના ઉપદેશોનું ચિન્તન કરતો મનુષ્ય પરિપૂર્ણ અને સૂર્યમંડલમાં રહેલા એવા પરમ પુરુષને પામે છે. અર્થાત્ અભ્યાસથી ચિત્તની એકાગ્રતા સાધી તેને સાવધાન રાખી વિચાર કરનાર મનુષ્ય જ પરમ તત્ત્વને મેળવવા સમર્થ થાય છે. ૮.

**અવતરણિકાઃ—**ફરી પણ ઉપરોક્ત અનુચિન્તનીય અને યોગિએ વડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પુરુષનું જ વર્ણન કરતાં તે પરમ પુરુષના ચિંતનમાં

अप्यरे विशेष प्रयत्न करवो अने ते क्वेपी रीते करवो ते सर्व उपासनाना साधन-  
समूहनुं कथन करतां लगवान् श्रीकृष्णु कहे छे:

कविं पुराणमनुशासितार-

मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ॥

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्

स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

पदच्छेदः—कविम्, पुराणम्, अनुशासितारम्, अणोः,  
अणीयांसम्, अनुस्मेरेत्, यः, सर्वस्य, धातारम्, अचिन्त्यरूपः,  
आदित्यवर्णम्, तमसः, परस्तात्; प्रयाणकाले, मनसा, अचलेन,  
भक्त्या, युक्तः, योगबलेन, च, एव, भ्रुवोः, मध्ये, प्राणम्,  
आवेश्य, सम्यक्, सः, तम्, परम्, पुरुषम्, उपैति, दिव्यम्.

व्युत्पत्तिसमासः—कवेति इति कविः, तम् । पुरा नवः इति  
पुराणः, तम् पुराणम् । अनुशास्तीति अनुशासिता, तम् अनुशासितारम् ।  
अतिशयेन अणुः इति अणीयान्, तम् अणीयांसम् । दधाति इति धाता,  
तं धातारम् । चिन्तितुं योग्यम् इति चिन्त्यम्, न चिन्त्यम् अचिन्त्यम्,  
अचिन्त्यं रूपं यस्य सः अचिन्त्यरूपः, तम् अचिन्त्यरूपम् । अदितेः

અપત્યં પુમાન્ આદિત્યઃ, આદિત્યેન તુલ્યઃ इति આદિત્યવત્ , આદિત્યવત્—  
સ્વપરપ્રકાશકાત્મકો—વર્ણો यस્ય સઃ આદિત્યવર્ણઃ, તમ્ આદિત્યવર્ણમ્ ।  
પ્રયાણસ્ય કાલઃ પ્રયાણકાલઃ, તસ્મિન્ પ્રયાણકાલે । ચલતીતિ ચલમ્ ,  
ન ચલમ્ અચલમ્ , તેન અચલેન । યોગસ્ય બલમ્ इति યોગબલમ્, તેન  
યોગબલેન । પ્રકર્ષેણ અનિતિ જીવતિ અનેન इति પ્રાણઃ, તં પ્રાણમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે મનુષ્ય, કવિમ્ સર્વજ્ઞ,  
પુરાણમ્ ચિરન્તન, અનુશાસિતારમ્ સર્વનું શાસન કરનાર, અણાઃ  
સૂક્ષ્મથી, ( પણ ) અણીયાંસમ્ સૂક્ષ્મ, સર્વસ્ય બધાંના, ધાતારમ્  
(જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપથી પ્રાણીઓને વિભાગ પ્રમાણે પોષણ આપીને)  
ધારણ કરનાર, અચિન્ત્યરૂપમ્ કોઈ પણ પ્રકારનું વ્યષ્ટિ રૂપ ન  
હોઈને કોઈથી પણ ચિન્તન ન કરી શકાય તેવા, આદિત્યવર્ણમ્  
સૂર્યની માફક નિત્યચૈતન્ય પ્રકાશ, ( અને ) તમસઃ અંધકારથી,  
પરસ્તાત્ દૂર, ( એવા પરમ-પુરુષનું ) પ્રયાણકાલે મરણ વખતે,  
અચલેન સ્ફુરણારહિત, મનસા મન વડે, મક્ત્યા ભક્તિથી, યુક્તઃ  
યુક્ત, ( થઈને ) ત્ર અને, યોગબલેન સમાધિજન્ય સંસ્કાર કલા-  
પથી થતી ચિત્તની સ્થિરતારૂપી લક્ષણવાળું જે યોગબલ તે વડે  
પણ યુક્ત થઈને અર્થાત્ પહેલાં હૃદયક્રમણમાં ચિત્તને વશ કરીને,  
ત્યાર પછી ઉપર જતી નાડી વડે, પૃથ્વ્યાદિ પંચમહાભૂતોને વશ  
કરવાના અનુક્રમે, એ જ, ઋવોઃ જે ભ્રમરની, મધ્યે વચ્ચે, પ્રાણમ્  
પ્રાણને, સમ્યક્ સારી રીતે—બરોબર, આવેશ્ય સ્થાપીને, અનુસ્મરેત્  
સ્મરણ કરે છે, સઃ તે યોગી, તમ્ તે, પરમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ, ( અને )  
દિવ્યમ્ પ્રકાશાત્મક, ( એવા ) પુરુષમ્ પુરુષને, ઉપૈતિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—જે મનુષ્ય સર્વજ્ઞ, ચિરન્તન, સર્વતંત્ર નિયંતા,  
સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ અર્થાત્ આકાશ અને કાળ વગેરેથી  
પણ સૂક્ષ્મ, બધાં પ્રાણીઓને ધારણ કરનાર, અચિન્ત્યસ્વરૂપ,

આહિત્યની માફક નિત્ય ચૈતન્યપ્રકાશ અને અંધકારથી-અજ્ઞા-  
નથી-સહંતર દૂર એવા જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમ પુરુષનું મરણ વખતે  
સ્ફુરણારહિત મનવડે, ભક્તિથી તેમજ સમાધિયોગથી બંધા-  
એલા સંસ્કારસમૂહ વડે ઉત્પન્ન થએલી ચિત્તની સ્થિરતારૂપી  
યોગબલથી યુક્ત એવો થઈને પહેલાં હૃદય કમલમાં ચિત્તને  
વશ કરીને, ત્યાર પછી ઉર્ધ્વગામની નાડી વડે પૃથ્વ્યાદિ પંચ  
મહાભૂતોને નિયમમાં રાખી, જે ભ્રમરની વચ્ચે પ્રાણને ધારણ  
કરી સ્થિરતાપૂર્વક સ્મરણ કરે છે તે યોગી સૌથી શ્રેષ્ઠ અને પ્રકા-  
શાત્મક દિવ્ય પુરુષ એવા પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્  
એ પ્રમાણે મૃત્યુસમયમાં જે મારામાં એકનિષ્ઠતા રાખી મારું  
ચિંતન કરે છે તે મારા સ્વરૂપને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૯-૧૦

અવતરણિકા:—“બ્રહ્મનું ધ્યાન કરીને મહાન યોગિઓ તેને પામી  
શકે છે, પરંતુ તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા માટે એક મુખ્ય મંત્ર તરીકે શું શ્રેષ્ઠ છે  
જેથી તેની પ્રાપ્તિ થાય?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે ભગવાન  
શ્રીકૃષ્ણ તે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના મુખ્ય સાધનરૂપ ઝંકારનું માહાત્મ્ય નીચેના વાક્ય  
વેદાધ્યાયી કહે છે:

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ

વિશંતિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ॥

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ

તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

૧ તારા ધનુઃ શરો જ્ઞાત્મા બ્રહ્મ તદ્વક્ષ્યમુચ્યતે ।

અપ્રમત્તન વેદ્યવ્યં શરવત્તન્મયો મવત્ ॥

ઝંકાર રૂપી ધનુષ્ય, છવરૂપી બાણ અને તેનું લક્ષ્ય બ્રહ્મ કહેવાય છે. મારું  
જેમ બાણ વેદ્ય-લક્ષ્યને જ લેઈ શકે તેમ મનુષ્ય જરાપણ પ્રમત્ત ન બની લક્ષ્ય-  
બ્રહ્મને વેદ્યવ્યં અને તન્મય ધનુઃ.



પદ્છેદઃ—યત્, અક્ષરમ્, વેદવિદઃ, વદન્તિ, વિશન્તિ, યત્, યતયઃ, વીતરાગાઃ, યત્, ઇચ્છન્તઃ, બ્રહ્મચર્યં, ચરન્તિ, તત્, તે, પદમ્, સંગ્રહેણ, પ્રવક્ષ્યે.

ઘટુત્પત્તિસમાસાઃ—વેદાન્ વિદન્તીતિ તે વેદવિદઃ । વીતો રાગો યેભ્યસ્તે વીતરાગાઃ । ઇચ્છન્તીતિ તે ઇચ્છન્તઃ । બ્રહ્મણિ ચર્યમ્ ઇતિ બ્રહ્મચર્યમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—વેદવિદઃ વેદને જાણનારા, યત્ જેને, અક્ષરમ્ અવિનાશિ, (એ પ્રમાણે) વદન્તિ બોલે છે, વીતરાગાઃ આસકિત-રહિત થયેલા, યતયઃ યોગીઓ, યત્ જેમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, (અને) યત્ જેની, ઇચ્છન્તઃ ઇચ્છા કરનારાઓ, બ્રહ્મચર્યમ્ બ્રહ્મ-ચર્યનું, ચરન્તિ પાલન કરે છે, તત્ તે, પદમ્ પદ, સંગ્રહેણ સંક્ષિપ્તમાં, તે તને, પ્રવક્ષ્યે હું કહીશ.

ભાવાર્થઃ—વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણો જે પદને અવિનાશિ એ પ્રમાણે ગાય છે, આસકિતરહિત યોગીઓ જે પદમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમજ જે પદને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા ગુરૂકુલમાં વાસ કરી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરમ પદ વિષે હું તને સંક્ષિપ્તમાં કહીશ. (તે તું મારી પાસેથી સાંભળ ). ૧૧.

અવતરણિકાઃ—ઉપર કહેવા પ્રમાણે 'તે અવિનાશિ પદને કેવી ક્રિયા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવું' તે સંબંધમાં હવે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુધ્ય ચ ॥

મૂઢ્યાધાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥૧૨॥



ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

पदच्छेदः—सर्वद्वाराणि, संयम्य, मनः, हृदि, निरुध्य, च, मूर्ध्नि, आधाय, आत्मनः, प्राणम्, आस्थितः, योगधारणाम्; ओम्, इति, एकाक्षरम्, ब्रह्म, व्याहरन्, माम्, अनुस्मरन्, यः, प्रयाति, त्यजन्, देहम्, सः, याति, परमाम्, गतिम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराणि, तानि सर्वद्वाराणि । सम्यक् यन्त्वा इति संयम्य । नितान्तं रुध्वा इति निरुध्य । आ आसमंतात् धृत्वा इति आधाय । ध्रियते अनया इति धारणा, योगम्य धारणा इति योगधारणा, ताम् योगधारणाम् । एकं च तत् अक्षरं च एकाक्षरम्, तत् । विशेषेण आहरतीति व्याहरन् । अनुस्मरतीति अनुस्मरन् । प्रकर्षेण याति इति प्रयाति । त्यजति इति त्यजन् ।

अन्वय अने अर्थः—सर्वद्वाराणि अधी धृद्वियेनां द्वाशने, संयम्य सारी रीते नियममां राशीने, च अने, मनः मनने, हृदि हृदयमां, निरुध्य रोडीने, ( तेभ ) आत्मनः पाताना, प्राणम् प्राणने, मूर्ध्नि मस्तकमां, आधाय धारणु करीने, योगधारणाम् आत्म-विषय समाधिर्प धारणामां, आस्थितः स्थिर रडेवे, ॐ ओंकार, इति ओञ्, एकाक्षरम् अद्वैत अने अविनाशि, ( अवा ) ब्रह्म अक्षनुं, व्याहरन् उच्यारणु करतो, ( अने ) माम् भारुं अनुस्मरन् अनुस्मरणु करतो, यः ञे मनुष्य, देहम् देहने, त्यजन् छोडीने, प्रयाति प्रयाणु करे छे, सः ते, परमाम् सौथी श्रेष्ठ, गतिम् गतिने, याति पाभे छे.

॥ परमा गतिः ॥



ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।  
यः प्रयाति त्यजन् देहं सयाति परमां गतिम् ॥

**ભાવાર્થ:**—સર્વ ઈન્દ્રિયોનાં દ્વારોને સારી રીતે નિયમમાં રાખીને, મનને હૃદયકમળમાં રોકીને તેમજ પોતાના પ્રાણને મસ્તકમાં ધારણ કરીને આત્મવિષયક સમાધિયોગની ધારણામાં સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરેલો અને ઝંકારરૂપી અદ્વૈત-અવિનાશિ બ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ કરતો તેમ મારું નિરંતર ધ્યાન કરતો જે યોગી દેહનો ત્યાગ કરીને અહીંથી પ્રયાણ કરે છે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ એવી મારી ગતિ-મારા ભાવ-ને પામે છે, અર્થાત્ મારા સ્વરૂપને પામે છે. ૧૨-૧૩.

**અવતરણિકા:**—આ પ્રમાણે સતત ધ્યાનપરાયણ થઈ રહેનાર પરમ યોગીની અંતકાલની ગતિનું વર્ણન કર્યું હતું “જેઓ એ પ્રમાણે પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓની પૂર્ણતાથી સદિત હોય અને ત્રિધ્વ નાડીથી પ્રાણોત્કમણ કરવા અસમર્થ હોય, પણ કર્મક્ષયથી જ શરીરનો ત્યાગ કરે તેવા આપના ભક્તોની શી ગતિ થાય?” એવી અર્જુનની જિજ્ઞાસાને પૂર્ણ કરવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

**અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ॥**

**તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥૧૪॥**

**પદ્મચ્છેદ:**—અનન્યચેતાઃ, સતતમ્, યઃ, મામ્, સ્મરતિ, નિત્યશઃ, તસ્ય, અહમ્, સુલભઃ, પાર્થ, નિત્યયુક્તસ્ય, યોગિનઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—નાસ્તિ અન્યઃ વિષયઃ યસ્ય તત્ અનન્યમ્, અનન્યમ્ ચેતઃ યસ્ય સઃ અનન્યચેતાઃ । નિત્યમ્ ઇતિ નિત્યશઃ । સુલભેન લભ્યતે ઇતિ સુલભઃ । નિત્યં યુક્તઃ ઇતિ નિત્યયુક્તઃ, તસ્ય નિત્યયુક્તસ્ય । યોગઃ અસ્ય અસ્તીતિ યોગી, તસ્ય યોગિનઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અનન્યચેતા: અનન્યચિત્તવાળો, ય: જે ( પુરુષ ), મામ્ મારું, સતતમ્ નિરંતર, નિત્યશઃ લાંબા વખત સુધી, સ્મરતિ સ્મરણ કરે છે, પાર્થ હે પાર્થ! નિત્યયુક્તસ્ય નિત્ય એકાગ્રચિત્તવાળા, તસ્ય તે, યોગિનઃ યોગીને, અહમ્ હું. સુલભઃ સુખથી પ્રાપ્ત થઈ શકું, ( હું ).

ભાવાર્થ:—અનન્યચિત્તવાળો જે યોગી નિરંતર લાંબા વખત સુધી મારું જ સ્મરણ કરે છે, તે નિત્ય એકાગ્રચિત્તવાળા યોગીને હે પાર્થ! હું સુખથી પ્રાપ્ત થઈ શકું છું. અર્થાત્ તે મને ત્યાર પછી તત્કાળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૧૪.

અવતરણિકા:—“યોગી એ પ્રમાણે આપને સુલભતાથી પ્રાપ્ત થાય તે પછી તેની કૃત્રી સ્થિતિ થાય છે?” એ અર્થુનના માનસિક પ્રશ્નને ઉત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે:

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ॥

નાપ્નુવંતિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદ:—મામ્, ઉપેત્ય, પુનર્જન્મ, દુઃખાલયમ્, અશાશ્વતમ્, ન, આપ્નુવન્તિ, મહાત્માનઃ, સંસિદ્ધિમ્, પરમામ્, ગતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પુનઃ જન્મ ઇતિ પુનર્જન્મ, તત્ । આલી-યન્તે વસ્તુનિ અસ્મિન્નિતિ આલયમ્, દુઃખાનામ્ આલયમ્ ઇતિ દુઃખાલયમ્, તત્ । ન શાશ્વતમ્ ઇતિ અશાશ્વતમ્ । સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ, તામ્ સંસિદ્ધિમ્ ।

૧ વ્રજ્જ્ઞા મહ તે મર્થે સંપ્રાપ્ત પ્રતિસંચરે ।

૨ પરમ્યાન્તે કૃતાત્માનઃ પ્રવિશન્તિ પરં પદમ્ ॥

જેમણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ છે તે સર્વે જ્યારે બ્રહ્માના દિવસને અંત થતાં પ્રલય થાય છે ત્યારે તે પરમ પુરુષ બ્રહ્મમાં બ્રહ્માની સાથેજ પ્રવેશ કરે છે.

અન્વય અને અર્થ:—મહાત્માનઃ યોગીઓ, મામ્ મને, ઉપેત્ય પ્રાપ્ત થઈને, પરમામ્ પરમ, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, ગતાઃ પામેલા થકા, દુઃખાલયમ્ દુઃખોના ધરરૂપ, ( અને ) અશાશ્વતમ્ અવ્યવસ્થિત-નશ્વર-તુચ્છ, ( એવા ) પુનર્જન્મ પુનર્જન્મને, ન, આપ્નુવન્તિ પામતા નથી.

ભાવાર્થ:—એ મારા ભક્ત યોગીઓ પરમ સિદ્ધિને પામીને અર્થાત્ મારા સ્વરૂપને પામીને ત્યારપછી દુઃખોના ધરરૂપ અને નશ્વર એવા પુનર્જન્મને પામતા નથી. અર્થાત્ તેઓ જન્મમૃત્યુનાં દ્વન્દ્વથી મુક્ત થઈને અવિનાશિ એવા મારા સ્વરૂપમાં અંતર્ગત થઈ જાય છે. ૧૫.

અવતરણિકા:—“મારે શરણે નહી આવનાર અને અન્ય દેવતાના ઉપાસકોને તો પુનર્જન્મ અવશ્ય ભોગવવો પડે છે અને મારા ભક્તોને તેમ નથી,” એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે:

આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ॥

મામુપેત્ય તુ કૌતેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

વ્યાખ્યાન:—આબ્રહ્મભુવનાત્, લોકાઃ, પુનરાવર્તિનઃ, અર્જુન, મામ્, ઉપેત્ય, તુ, કૌતેય, પુનર્જન્મ, ન, વિદ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—બ્રહ્મણઃ ભુવનમ્ इति બ્રહ્મભુવનમ્, બ્રહ્મ-ભુવનમ્ આ અભિવ્યાપ્ય इति આબ્રહ્મભુવનમ્, તસ્માત્ આબ્રહ્મભુવનાત્ ! પુનર્મુહુઃ આવર્તન્તે ( વિનાશિત્વાત્ ) इति પુનરાવર્તિનઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! આબ્રહ્મભુવનાત્ બ્રહ્મલોકથી માંડીને, લોકાઃ સ્વર્ગાદિ સર્વ લોક, પુનરાવર્તિનઃ ફરી

જન્મ પામનારા ( છે ), તુ પશુ, કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! મામ્ મને, ઉપેત્ય પામીને, ( તો ) પુનર્જન્મ પુનર્જન્મ, ન, વિદ્યતે થતો નથી.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોકથી માંડીને સ્વર્ગાદિ સર્વ લોક એટલે તેમાં રહેનારાં સર્વ પ્રાણીઓ તેમનાં પુણ્યને ક્ષય થતાં ફરીને જન્મ પામવાના સ્વભાવવાળાં છે, પણ હે કૌન્તેય ! મને પામીને તો કદી પણ તેમનો પુનર્જન્મ થતો નથી. અર્થાત્ મારા સ્વરૂપને પામેલાને ફરી સંસારનો ફેરો રહેતો નથી. ૧૬.

અવતરણિકા:—“બ્રહ્મલોકસહિત બધા લોક વારંવાર જન્મ લેનારા છે,” એ પ્રમાણે જે ક્યું, તે જ લક્ષીકર્તને કાલના પરિમાણથી ભગવાન પ્રતિપાદિત કરે છે:

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્યદ્બ્રહ્મણો વિદુઃ ॥

રાત્રિં યુગસહસ્રાન્તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—સહસ્રયુગપર્યંતમ્, અહઃ, યત્, બ્રહ્મણઃ, વિદુઃ, રાત્રિમ્, યુગસહસ્રાન્તામ્, તે, અહોરાત્રવિદઃ, જનાઃ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—સહસ્રાણિ ચ તાનિ યુગાનિ ચ સહસ્ર-યુગાનિ, સહસ્રયુગાનિ પર્યંતં પર્યવસાનં યમ્ય તત્ સહસ્રયુગપર્યંતમ્, તત્ । યુગાનાં સહસ્રાણિ યુગસહસ્રાણિ, તાનિ અન્તઃ યમ્યાઃ સા યુગ-

૧ શતાયુઃ શતાનંદ એવં પ્રદિટ્ટરતદાયમંહાકલ્પ ઉચ્યુક્તમાયૈઃ ।

યતોઽનાદિમાનેષ કાલમ્તતોઽહં નવેદ્યત્ત પપ્પોદ્ભવા યે ગતામ્તાન્ ॥

॥ સિદ્ધાન્તશિરોમણી ॥

એમ બ્રહ્મા સો વર્ણના કહેલ છે, અને પૂર્વતા—આચાર્યોએ તેમનું આયુષ્ય તેજ મહાકલ્પ એમ કહેલ છે, પરંતુ એ કાલ અનાદિ હોવાથી જે બ્રહ્માના વર્ણ ગયા તેને હું જાણતો નથી.



મહસ્ત્રાન્તા, તાં યુગસહસ્ત્રાન્તામ્ । અહશ્ચ રાત્રિશ્ચ ઇતિ અહોરાત્રમ્,  
અહોરાત્રં વિદન્તીતિ તે અહોરાત્રવિદઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—( જોઓ ) બ્રહ્મણઃ પ્રહ્માનો, યત્  
જે, સહસ્ત્રયુગપર્યન્તમ્ સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ, એ ચારે યુગના  
એક હજાર યુગ જેવડા, અહઃ દિવસને, ( તથા ) યુગસહસ્ત્રાન્તામ્  
ઉપર પ્રમાણે જ ચારે યુગના એક સહસ્ત્ર યુગ જેવડી, રાત્રિમ્  
રાત્રિને, વિદુઃ જાણે છે, તે તેઓ, અહોરાત્રવિદઃ દિવસ અને  
રાત્રિને ( યથાર્થ ) જાણનાર, જનાઃ મનુષ્યો ( છે ) .

ભાવાર્થ:—પ્રહ્માનો દિવસ સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ,  
એ ચારે યુગના એક હજાર યુગ જેટલો લાંબો છે, અને રાત્રિ પણ  
એજ પ્રમાણની છે, એ પ્રમાણે એ પ્રહ્માના દિવસ અને રાત્રિના  
માનને જોઈને બરાબર રીતે જાણે છે તેઓ જ ખરેખરા રાત્રિ  
અને દિવસ શી વસ્તુ છે તેને જાણનાર મનુષ્યો છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—‘એ પ્રમાણે દીર્ઘકાલ સુધી ચાલતા પ્રહ્માના દિવ-  
સમાં તેમજ રાત્રિમાં શું થાય છે, તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે:

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવન્ત્યહરાગમે ॥

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અવ્યક્તાત્, વ્યક્તયઃ, સર્વાઃ, પ્રભવન્તિ,  
અહરાગમે, રાત્ર્યાગમે, પ્રલીયન્તે, તત્ર, એવ, અવ્યક્તસંજ્ઞકે.

૧ દૈવિકાનાં યુગાનાં ચ મહસ્ત્રપરિસંગ્રહયા ।

બ્રાહ્મમેકમહર્જયં તાવતી રાત્રિરેવ ચ ॥

દેવતાઓના ચારે એક હજાર યુગો પૂરા થાય ત્યારે પ્રહ્માનો એક દિવસ  
જાણવો, અને તેટલી જ રાત્રિ જાણવી.

**વ્યુત્પત્તિસમારંભઃ—**ન વ્યક્તમ્ इति अव्यक्तम्, तस्मात् अव्य-  
क्तात् । व्यज्यन्ते इति व्यक्तयः । प्रकर्षेण भवन्ति इति प्रभवन्ति ।  
अह्नः आगमः इति अहरागमः, तस्मिन् अहरागमे । रात्र्याः आगमः  
इति रात्र्यागमः, तस्मिन् रात्र्यागमे । प्रकर्षेण लीयन्ते इति प्रलीयन्ते ।  
अव्यक्तं संज्ञा यस्य तत् अव्यक्तसंज्ञकम्, तस्मिन् अव्यक्तसंज्ञके ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**અહરાગમે અહ્યાને। દિવસ જ્યારે  
આવેછે ત્યારે ( તેની શરુઆતમાં), અવ્યક્તાત્ કારણરૂપ અહ્યથી,  
સર્વાઃ બધાં, વ્યક્તયઃ સ્પષ્ટ જણાતાં સ્થાવર-જંગમ પ્રાણિઓ,  
પ્રભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, (અને) રાત્ર્યાગમે અહ્યાની રાત્રિ આવે  
છે ત્યારે, તત્ર ત્યાં, (તે) એવ જ, અવ્યક્તસંજ્ઞકે અવ્યક્ત સંજ્ઞા-  
વાળા કારણસ્વરૂપમાં, (તે બધાં) પ્રલીયન્તે લીન થઈ જાય છે.

**ભાવાર્થઃ—**અહ્યાના દિવસની જ્યારે શરુઆત થાય છે  
તે સમયે કારણસ્વરૂપ જે અવ્યક્ત-અહ્ય તેમાંથી બધાં સ્થાવર  
જંગમ સર્વ પ્રાણિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ફરી જ્યારે અહ્યાની  
રાત્રિની શરુઆત થાય છે ત્યારે તે જ અવ્યક્ત સંજ્ઞાવાળા કારણ-  
સ્વરૂપ અહ્યમાં તે સર્વ પ્રાણિઓ પાછાં સમાઈ જાય છે. ૧૮.

**અવતરણિકાઃ—**“ ન કરેલાં કત વ્યે કરવા માટે, હિસાદિ કરેલા  
કાંપાના પરિહાર માટે, અન્ધમેહાત્મક શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિની સફલતા માટે, તેમજ  
અવિદ્યાદિ કલેશથી ઉત્પન્ન થતાં કર્મોના વિપાક ભોગવવા માટે પરત્વે એવા  
આ પ્રાણિસમૂહ ઉપર કયા પ્રમાણે વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તાણ  
પામે છે.” એમ કરી પણ સ્પષ્ટ સમજાવવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને  
કહે છે:

મૃતગ્રામઃ સ એવાયં મૃત્વા મૃત્વા પ્રલીયતે ॥

રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

પદ્ધ્નેદઃ—મૃતગ્રામઃ, સઃ, એવ, અયમ્, મૃત્વા, મૃત્વા, પ્રલીયતે, રાત્ર્યાગમે, અવશઃ, પાર્થ, પ્રભવતિ, અહરાગમે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મૃતાનાં ચરાચરપ્રાણિનાં ગ્રામઃ સમૂહઃ  
इति मृतग्रामः । न वशः इति अवशः । पृथाया अपत्यं पुमान् पार्थः,  
तत्સંબુદ્ધૌ હે પાર્થ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સઃ તે, એવ જ, અયમ્ આ,  
મૃતગ્રામઃ પ્રાણિઓનો સમૂહ, મૃત્વા, મૃત્વા વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને,  
રાત્ર્યાગમે બ્રહ્માની રાત્રિ આવે છે ત્યારે, અવશઃ કર્મા-  
ધીન-પરતંત્ર થયેા થકેા, પ્રલીયતે લય પામી જાય છે, ( અને )  
પાર્થ હે પાર્થ ! અહરાગમે ક્રી બ્રહ્માનો દિવસ આવે છે ત્યારે,  
પ્રભવતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—તેજ આ પ્રાણિસમુદાય વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને  
બ્રહ્માની જ્યારે રાત્રિ આવે છે ત્યારે તેની શરુઆતમાં સ્વકર્મા-

૧ અનિર્મિતાઃ કેનચિદીશ્વરેણ સ્વાપ્નાઃ પદાર્થાઃ પ્રભવન્ત્યકસ્માત્ ।

નસ્મિન્ક્ષણે તજ્જનિતો જનમ્ય સત્યાનુભૂત્યા સુખદુઃખભોગઃ ॥

અનિર્મિતઃ પૂર્વવદાધિરાસ્તે તદ્દૃષ્યપદ્ધ્નઃ સ ચ જાગરાદૌ ।

બ્રામીત્પુરા ચાસ્તમિતઃ સુષુપ્તાવનાદિસંસ્કારવશં હિ ચેતઃ ॥ દિપ્પણિકાત્ ॥

સ્વપ્નના પદાર્થો કોઈપણ સમર્થ પુરુષે નિર્માણ કરેલા નથી. પરંતુ અકસ્માત  
ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વખતે મનુષ્યના ખરા અનુભવવડે તે સ્વપ્નજનિત સુખ-  
દુઃખનો ભોગ જેમ તેને જણાય છે તેવી રીતે જ આ જગતરૂપી પ્રપંચ પણ કોઈએ  
ઉત્પન્ન કરેલા નહિ હોતાં જેમ પ્રથમ હતો તેમજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જન્યૂત  
અવસ્થાથી પ્રથમ પણ હતો, અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અસ્ત-લય થઈ જાય છે,  
એમ એ ચૈતન્ય અનાદિ સંસ્કારના વશમાં રહીને જન્માદિ ભોગવે છે.

ધીન પરતંત્ર થયો થકો લય પામી જાય છે, અને હે પાર્થ !  
કરી એજ પ્રમાણે બ્રહ્માના દિવસનો આરંભ થાય છે ત્યારે તે  
ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે પ્રાણિમાત્રનું એ ઉત્પત્તિ  
અને લયનું ચક્ર નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. ૧૯.

**અવતરણિકા:**—આગળ કહેવાયેલા અવિનાશિ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો  
દિપાય “ ઓમિત્યંકાક્ષરં બ્રહ્મ ” ઇત્યાદિ શ્લોકોથી કહ્યા છે, હવે કરી  
પણ તેજ અક્ષરબ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરવાની ઈચ્છાથી “ યોગમાર્ગ વડે  
પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જે અવ્યક્ત છે, કે જે પ્રાણિઓની માફક વિનાશિ નથી,”  
તે સંબંધમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

પરસ્તસ્માત્તુ માવોઽન્યોઽવ્યક્તોઽવ્યક્તાત્સનાતનઃ ॥

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥૨૦॥

**પદચ્છેદ:**—પરઃ, તસ્માત્, તુ, માવઃ, અન્યઃ, અવ્યક્તઃ,  
અવ્યક્તાત્, સનાતનઃ, યઃ, સઃ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, નશ્યત્સુ, ન,  
વિનશ્યતિ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—ન વ્યક્તઃ ઇતિ અવ્યક્તઃ, તસ્માત્ અવ્ય-  
ક્તાત્ । નશ્યન્તીતિ નશ્યન્તિ, તેષુ નશ્યત્સુ । વિશેષેણ નશ્યતિ ઇતિ  
વિનશ્યતિ ।

**અન્યથા અને અર્થ:**—તસ્માત્ તે, અવ્યક્તાત્ ચરાચરના  
કારણભૂત અવ્યક્તથી, તુ પણ, પરઃ શ્રેષ્ઠ એવો, અવ્યક્તઃ ઈન્દ્રિયા-  
તીત, ( અને ) સનાતનઃ નિત્ય, અન્યઃ ખીજો, માવઃ ભાવ, યઃ  
જે ( છે ), સઃ તે ભાવ, સર્વભૂતેષુ બધાં પ્રાણિઓ, નશ્યત્સુ નાશ  
પામવા છતાં, ( પણ ) ન, વિનશ્યતિ વિનાશ પામતો નથી.

ભાવાર્થ:—તે ચરાચરના કારણભૂત અવ્યક્ત એવા હિર-  
ણ્યગર્ભાદિથી પણ શ્રેષ્ઠ એવો ઈન્દ્રિયાગોચર અને નિત્ય ભાવ-  
અક્ષર પરબ્રહ્મ છે, કે જે પ્રાણિમાત્રનો નાશ થવા છતાં પણ કદી  
વિનાશ પામતો નથી. અર્થાત્ તે જ સર્વને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે  
એમ તું માન. ૨૦.

અવતરણિકા:—“ ખીજા બધા લોકમાંથી પ્રાણિઓને જન્મમર-  
ણની આવૃત્તિને આધીન થવું પડે છે, પણ એ પરમ અવ્યક્ત બ્રહ્મને પામીને  
તો કદી પણ તેમને પુનરાવૃત્તિને પામવું પડતું નથી ” એમ ભગવાન કહે છે:

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ૨૧ ॥

પદ્મજ્ઞેદ:—અવ્યક્તઃ, અક્ષરઃ, ઇતિ, ઉક્તઃ, તમ્,  
આહુઃ, પરમામ્, ગતિમ્, યમ્, પ્રાપ્ય, ન, નિવર્તન્તે, તત્, ધામ,  
પરમમ્, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વ્યજ્યતે ઇતિ વ્યક્તઃ, ન વ્યક્તઃ ઇતિ  
અવ્યક્તઃ । ન ક્ષરતીતિ અક્ષરઃ । પ્રકર્ષેણ આહવા ઇતિ પ્રાપ્ય । નિ-  
પરા વર્તન્તે ઇતિ નિવર્તન્તે ।

અન્યથ અને અર્થ:—( ચ: જે ભાવ, ) અવ્યક્તઃ અતી-  
ન્દ્રિય-ઈન્દ્રિયોનો વિષય નહિ એવો, ( અને ) અક્ષરઃ નાશરહિત,  
ઇતિ એમ, ઉક્તઃ કહેવામાં આવ્યો ( છે ), તમ્ તેને, ( જ ) પરમામ્  
શ્રેષ્ઠ, ગતિમ્ ગતિરૂપ, ( યોગીઓ ) આહુઃ કહે છે, ( કે ) યમ્ જે  
ભાવને, પ્રાપ્ય પામીને, ન, નિવર્તન્તે ( પ્રાણિઓ સંસારમાં ) ફરી  
આવતાં નથી, ( અને ) તત્ તે, મમ મારું, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ, ધામ  
સ્થાન ( છે ).

**ભાવાર્થ:—**જે ભાવ અતીન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયોનો વિષય નહિ એવો અપ્રકટ અને નાશરહિત કહેવામાં આવેલો છે તેને જ આત્મજ્ઞાનીઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિરૂપ કહે છે, કે જે ભાવને પામ્યા પછી પ્રાણિઓની સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ થતી નથી અને તે જ મારું શ્રેષ્ઠ પદ છે. અર્થાત્ તે અવ્યક્ત એ જ મારું સ્વરૂપ હોવાથી તેને પામીને કદી પણ પ્રાણી સંસારમાં આવતો નથી અને તે જ મારું એક સ્થાન છે કે જ્યાં ગયા પછી પ્રાણિમાત્રનું પુનરાવર્તન થતું જ નથી એટલે કે તે સર્વથા મુક્ત થઈ જાય છે. ૨૧.

**અવતરણિકા:—**“તે પરમ ભાવ-પુરુષની એટલે કે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો શો ઉપાય છે અને તે પુરુષ કેવો છે?” તે નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન અત્યંત છે:

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ॥

યસ્યાંતઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥૨૨॥

**પદચ્છેદઃ—**પુરુષઃ, સઃ, પરઃ, પાર્થ, ભક્ત્યા, લભ્યઃ, તુ, અનન્યયા, યસ્ય, અન્તઃસ્થાનિ, ભૂતાનિ, યેન, સર્વમ્, ઇદમ્, તતમ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**લઘ્વં યોગ્યઃ લભ્યઃ । ન વિદ્યતે અન્યઃ યસ્યાં સા અનન્યા, તયા અનન્યયા । અન્તઃ મધ્યે તિષ્ઠન્તિ તાનિ અન્તઃસ્થાનિ ।

**અન્વય અને અર્થ:—**પાર્થ હે પાર્થ ! ભૂતાનિ સર્વે પ્રાણિઓ, યસ્ય જેની, અન્તઃસ્થાનિ અંદર રહેલાં (છે), ( અને )

૧ ભક્તિનું લક્ષણ અને નવવિધા ભક્તિ આત્મા અન્યાયના અનરમા શ્લોકમાંની પ્રિણીમાં જે, ત્યાં લેવું.



એન જે પુરુષ વડે, इदम् આ, सर्वम् આખું જગત્, તત્તમ્ વ્યાપ્ત થયેલું, (છે) સઃ તે, પરઃ નિરતિશય-જેનાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ નથી તેવો પૂર્ણ, પુરુષઃ પુરુષ, તુ તો, અનન્યયા ( આત્મવિષયક ) અવ્યભિચારિણી, ભક્ત્યા ભક્તિ વડે, લભ્યઃ મેળવવા યોગ્ય ( છે ).

**ભાવાર્થઃ—**હે પાર્થ ! આ સમસ્ત પ્રાણિસમૂહ જેની અંદર રહેલો છે, અને જેના વડે આ આખું જગત્ વ્યાપ્ત થઈને રહેલું છે તે નિરતિશય એટલે કે સર્વથી શ્રેષ્ઠ પૂર્ણ પુરુષ તો અવ્યભિચારિણી ભક્તિ વડે જ પામવા યોગ્ય છે. અર્થાત અનન્યભક્તિથી જ તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૨૨.

**અવતરણિકાઃ—**“ દક્ષરમાં ચિત્તની એકાગ્રતા રાખનાર યોગીઓનું મૃત્યુ પછી ફરી આ લોકમાં આવવું થતું નથી, ” એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી “ પૂર્ણતાને ન પહોંચેલા અથવા અન્ય દેવોના ભક્તો જન્મ મરણને પામે છે, પરંતુ તેમાં પરમાત્માએ દર્શાવેલા માર્ગમાં કયે માર્ગે કયે સમયે જનારાઓ જન્મ મરણને પામે છે ? ” તેવી અર્જુનની વિજ્ઞાપના સમજીને ભગવાન કહે છે:

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥

प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ ૨૩ ॥

**પદચ્છેદઃ—**યત્ર, કાલે, તુ, અનાવૃત્તિમ્, આવૃત્તિમ્, ચ, એવ, યોગિનઃ, પ્રયાતાઃ, યાન્તિ, તમ્, કાલમ્, વક્ષ્યામિ, ભરતર્ષભ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**આ સમંતાત્ વૃત્તિઃ વર્તનમ્ इति આવૃત્તિઃ, ન આવૃત્તિઃ इति અનાવૃત્તિઃ, તામ્ અનાવૃત્તિમ્ । યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ । પ્રકર્ષેણ યાતાઃ इति પ્રયાતાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—મરતર્ષમ હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! યત્ર જે, કાલે સમયમાં, પ્રયાતા: ( શરીર છોડીને ) ચાલ્યા ગયેલા, યોગિન: યોગીઓ, આવૃત્તિમ્ જન્મ-મૃત્યુની આવૃત્તિને, ચ અને, એવ તે પ્રમાણે જ, અનાવૃત્તિમ્ જન્મમૃત્યુની પરંપરારહિત સ્થિતિને, યાન્તિ પામે છે, તમ્ તે, કાલમ્ સમય, વક્ષ્યામિ હું ( તને ) કહીશ.

ભાવાર્થ:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે સમયમાં શરીરનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયેલા યોગીઓ ફરી જન્મ પામે છે, તેમજ જે સમયમાં ગયેલા ફરી જન્મ પામતા નથી તે સમય હું તને કહીશ તે તું સાંભળ. ૨૩.

અવતરણિકા:—“ પરમ પુરુષને પહોંચવાના દેવયાન અચ્ચિદ્માર્ગ અને પિતૃયાન-ધમ્નમાર્ગ એમ બે માર્ગ છે, તેમાંથી દેવયાન કે જે માર્ગ ગયેલા સંસારની આવૃત્તિમાં જન્મમરણની ઉપાધિમાં પડતા નથી. તે માર્ગે જવાનો ક્યો સમય છે ?” તે બગવાન કહે છે:

અમિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષણ્માસા ઉત્તરાયણમ્ ॥

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥૨૪॥

૧ એ ચાર્મા અગ્ણેય શ્રદ્ધામત્યમુપાસંતે તે ડિવિષમમિસંભવન્-ચર્ષિષોઽહરહ્ આપૂર્યમાણ-પક્ષનાદુર્યમાણપક્ષાવાન્ પન્દુદેવેતિ મામાગ્તાન્માસંચ્યઃ સંવત્સરં સંવત્સરગણાદિત્યમાદિત્યાચ્ચન્દ્ર-મત્તં ચન્દ્રમમા વિચ્યુતં તત્પૃષ્ઠાઽમાનવઃ સ ણનાન્બ્રહ્મ ગમયન્તેષુ બ્રહ્મપથો દેવપથ ઇમં માન-વમાવર્તનં નાવર્તનંતે ॥ શ્રુતિઃ ॥

જે જે પાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં અરણ્યમાં અદ્વાપટે સત્ય-પ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તે પ્રહ્મવેતા યોગીઓ અચ્ચિદ્ માર્ગે જાય છે. અચ્ચિદ્ એ અમિ-ત્તનાથી વિવક્ષ્ય એટલે દિવસાભિમાની દેવતા તેથી શુક્લપક્ષ તે શુક્લપક્ષથી જે છ માસમાં ઉત્તરાયણ થાય છે તે છ માસ તે ઉત્તરાયણથી સંવત્સર સંવત્સરથી આદિત્ય-લોક, આદિત્યલોકથી ચંદ્રલોક, ચંદ્રલોકથી વિષ્ણુલોક, અને તે વિષ્ણુલોકથી વિંગ-દેવતાં ધરણ કરેલો જીવ પ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રહ્મમાર્ગ એ, એ દેવમાર્ગ છે. એને પ્રાપ્ત થઈ ને યોગીઓ ફરી સંસારમાં જન્મતા નથી.

पदच्छेदः—अग्निः, ज्योतिः, अहः, शुक्रः, षण्मासाः,  
उत्तरायणम्, तत्र, प्रयाताः, गच्छन्ति, ब्रह्म, ब्रह्मविदः, जनाः.

व्युत्पत्तिसमासाः—षट् च ते मासाः इति षण्मासाः ।  
उत्तरस्याम् अयनं गमनं सूर्यस्य इति उत्तरायणम् । ब्रह्म विदन्तीति  
ते ब्रह्मविदः ।

अन्वय अने अर्थः—अग्निः अग्निना अलिभानी देवता  
ज्योतिः ज्योतिना अलिभानी देवता, अहः द्विसाभिभानी देवता,  
शुक्रः शुक्लपक्षाभिभानी देवता, (अने) षण्मासाः छ मास३प,  
उत्तरायणम् उत्तरायणाभिभानी देवता (छे), तत्र ते देवताना  
कालमां, प्रयाताः भरेला, ब्रह्मविदः अक्षने ऋषुनार, जनाः मनु-  
ष्ये, ब्रह्म अक्षने, (ञ) गच्छन्ति पाभे छे.

भावार्थः—अग्नि, ज्योति, द्विस, शुक्लपक्ष अने उत्तरा-  
यणना छ मास, अे अधाना अलिभानी देवताअेना अे उत्तरा-  
यणादि कालमां ञे मनुष्ये मृत्यु पाभेला छे ते आत्मज्ञानी  
योगीअे अक्षने ञ पाभे छे. अर्थात् तेअे कुमथी अग्न्यादि  
अलिभानी देवोने पाभीने त्यार पछी अक्षने पाभे छे. २४.

अवतरणिकाः—हवे ञे समयमां मृत्यु पाभेला योगीअेने इरी  
जन्म धारणु करवो पडे छे, ते आवृत्तिमार्गना पितृयानसमयनुं निरूपण  
करतां भगवान् श्रीकृष्णु कहे छे:

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ॥

तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

१ अथ य इमे उष्टापूते वृत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्ष-  
मपरपक्षाद्यान् षट् दक्षिणैति मासांस्तान्नेते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृ-

પદ્છેદઃ—ધૂમઃ, રાત્રિઃ, તથા, કૃષ્ણઃ, ષષ્ઠાસાઃ,  
દક્ષિણાયનમ્, તત્ર, ચાન્દ્રમસમ્, જ્યોતિઃ, યોગી, પ્રાપ્ય, નિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દક્ષિણસ્યામ્ અયનં ગમનં સૂર્યસ્ય ઇતિ  
દક્ષિણાયનમ્ । ચન્દ્રમસઃ ઇદં ચાન્દ્રમસમ્, તત્ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ધૂમઃ ધૂમાભિમાની દેવતા, રાત્રિઃ  
રાત્રિના અભિમાની દેવતા, કૃષ્ણઃ કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવતા,  
ષષ્ઠાસાઃ છ માસરૂપ, દક્ષિણાયનમ્ દક્ષિણાયનના અભિમાની  
દેવતા ( છે ), તત્ર તે દેવતાના કાલમાં, ( મૃત્યુ પામેલો ) યોગી  
યોગી, ચાન્દ્રમસમ્ ચંદ્રમા સંબંધી, જ્યોતિઃ પ્રકાશને, પ્રાપ્ય  
પામીને, નિવર્તતે ફરી ( પુણ્ય ક્ષીણ થતાં ) પાછો ફરે છે.

ભાવાર્થઃ—ધૂમાડો, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા દક્ષિણાયનના  
છ માસ, એ બધાંના અભિમાની દેવતાઓના સમયમાં જે  
પોતાના શરીરને છોડી જાય છે તેવો યોગી, ચંદ્રમા સંબંધી

લોકાકાશમાકાશાચ્ચન્દ્રમસમેષ સોમો રાજા તદેવાનામન્નં તં દેવા મક્ષયન્તિ । તસ્મિ-  
ન્યાવન્સંપાતમુષિત્વાશ્ચૈતમેવાધ્વાનં પુનર્નિવર્તન્તે । યથૈતમાકાશમાકાશાદ્વાયું વાયુમ્ભૂત્વાઃ  
ધૂમો ભવતિ ધૂમો મૂત્વાશ્ચમવત્યશ્ચ મૂત્વા મેધો ભવતિ મેધો મૂત્વા પ્રવર્ષતિ ત દ્વહ વ્રીહિવાં  
યવા ઓષધિવનસ્પતયસ્તિલમાષા ઇતિ જાયન્તે યો યો જ્ઞાન્નમત્તિ યો રેતઃ સિશ્વતિ તદ્વય ઇષ  
ભવતિ ॥ શ્રુતિઃ ॥

જે લોકો ઈષ્ટાપૂર્તિ આદિ યજ્ઞમાં આપિત લોકેપણની ઉપાસના કરે છે તે  
ધૂમમાર્ગે જાય છે. ધૂમથી રાત્રિ, રાત્રિથી કૃષ્ણપક્ષ, કૃષ્ણપક્ષથી જે છ માસ દક્ષિણમાં  
આવે છે તે દક્ષિણાયન અને દક્ષિણાયનથી સંવત્સરને પ્રાપ્ત થાય છે. એમ મહિનાઓથી  
પિતૃલોક, પિતૃલોકથી આકાશ અને આકાશથી ચંદ્રલોક. એ ચંદ્રમા ગામ રાજા જે તે  
દેવતાઓનું અન્ન છે. તેનું દેવતાઓ ભક્ષણ કરે છે. ત્યાં સંપાત સુધી રાત્રી ફરી એજ  
માર્ગમાં પાછા આવે છે. તે માર્ગ આકાશ, આકાશથી વાયુ, એમ વાયુ થઈ ધૂમ થાય છે.  
ધૂમ થઈ વાદળું થાય છે. વાદળું થઈ મેઘ થાય છે, મેઘ થઈ વરસે છે તે આ પૃથ્વીપર  
એ આ અથવા યવ, ઓષધિ, વનસ્પતિઓ, તલ, અડદ, એ પ્રમાણે ઉદભવે છે અને  
જે જે અન્ન ખાય છે, જે રેતનું સિંચન કરે છે તે ફરી જન્મે છે.

જયેતિ એટલે ચન્દ્રલોકને પામીને પુણ્યે ક્ષીણ થતાં ફરી સંસારમાં આવે છે. અર્થાત્ તે પુણ્યનું ફળ ભોગવી પુણ્ય ક્ષીણ થતાં આ લોકમાં પુનઃ અવતાર ધારણ કરે છે, પરંતુ તે બ્રહ્મ-પદને પામતો નથી. ૨૫.

અવતરણિકા:—“ઉપરોક્ત જે બે માર્ગ બતાવ્યા તેજ યોગીને સંસારની આવૃત્તિ અને અનાવૃત્તિમાં કારણ છે,” તે પુનઃ મુક્ત સ્વરૂપે કહે છે:

શુક્લકૃષ્ણે ગતી હ્યેતે જગત્તઃ શાશ્વતે મતે ॥

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

પદચ્છેદ:—શુક્લકૃષ્ણે, ગતી, હિ, એતે, જગત્તઃ, શાશ્વતે, મતે, એકયા, યાતિ, અનાવૃત્તિમ્, અન્યયા, આવર્તતે, પુનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—શુક્લા ચ કૃષ્ણા ચ इति शुक्लकृष्णे ।  
आ समन्तात् वर्तते इति आवर्तते ।

અન્વય અને અર્થ:—જગત્તઃ આ જગત્ની, એતે આ, શુક્લકૃષ્ણે શુક્લ અને કૃષ્ણ, ગતી ( એ બે ) ગતિઓ, હિ ખરે-ખર, શાશ્વતે નિત્ય, મતે માનવામાં આવેલી ( છે, તેમાં ) એકયા એક અર્થાત્ શુક્લ ગતિથી, અનાવૃત્તિમ્ જન્મ-મરણ ન પામવા પણાને, ( મનુષ્ય ) યાતિ પામે છે, ( અને ) અન્યયા બીજી કૃષ્ણ વડે, પુનઃ ફરી, આવર્તતે સંસારમાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—આ જગત્ની એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત જ્ઞાનને પ્રકાશ કરવાપણાથી મુક્તિમાર્ગની જે ગતિ તે શુક્લ અને શુદ્ધ જ્ઞાનના અભાવથી કર્મમાર્ગની ગતિ તે કૃષ્ણ, એમ બે ગતિઓ ખરેખર નિત્ય માનવામાં આવેલી છે, તેમાં પહેલી શુક્લ એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટેની જ્ઞાન-વૃત્તિનો આશ્રય કરવાથી સંસારની



પુનરાવૃત્તિ-ફરી જન્મ-નથી, અને બીજી કૃષ્ણ એટલે સંસારથી પતન પમાડવાવાળી કર્મવૃત્તિનો આશ્રય કરવાથી ફરી સંસારમાં આવૃત્તિ-જન્મ થાય છે. ૨૬.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે એ ગતિનું વર્ણન કરી હવે તેમાં જ્ઞાનના ક્ષત્રી પ્રશંસા કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કર્મયોગનો ઉપસંહાર કરે છે:

નૈતે સૃતી પાર્થ જાનન્યોગી મુહ્યતિ કશ્ચન ॥

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥ ૨૭ ॥

પદ્મ્હેદ:—ન, એતે, સૃતી, પાર્થ, જાનન, યોગી, મુહ્યતિ, કશ્ચન, તસ્માત્, સર્વેષુ, કાલેષુ, યોગયુક્ત:, ભવ, અર્જુન.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્યતે આમ્યામ્ इति સૃતી, તે । જાનાતીતિ જાનન । યોગેન યુક્ત: યોગયુક્ત: ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! એતે એ બંને, સૃતી ગતિએને, જાનન જાણુતો, (એવો) કશ્ચન કોઈપણ, યોગી યોગી, ન, મુહ્યતિ મોહ પામતો નથી, તસ્માત્ તેથી, અર્જુન હે અર્જુન ! સર્વેષુ બધા, કાલેષુ સમયમાં, યોગયુક્ત: યોગયુક્ત-સાવધાન ચિત્તવાળો, ભવ તું થા.

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! એ બંને ગતિએને જાણુતો કોઈ પણ યોગી મોહ પામતો નથી, તેથી હે અર્જુન ! દરેક સમયમાં સાવધાન ચિત્તવાળો થઈને નિષ્કામ કર્મનો ઉપાસક તું થા અર્થાત્ એ બંને ગતિએનાં સ્વરૂપોને સમજી ત્યારપછી યોગ-યુક્ત થઈને ઊર્ધ્વ માર્ગમાં જવાનો પ્રયત્ન કર. ૨૭.



અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે કહી હવે ભગવાન યોગમાં શ્રદ્ધા વધારવા માટે ફરી પણ પાછી તેની જ પ્રશંસા કરે છે:

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ

દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ॥

અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા

યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદ્ધ્વેદઃ—વેદેષુ, યજ્ઞેષુ, તપઃસુ, ચ, એવ, દાનેષુ, યત્, પુણ્યફલમ્, પ્રદિષ્ટમ્, અત્યેતિ, તત્, સર્વમ્, ઇદમ્, વિદિત્વા, યોગી, પરમ્, સ્થાનમ્, ઉપૈતિ, ચ, આદ્યમ્.

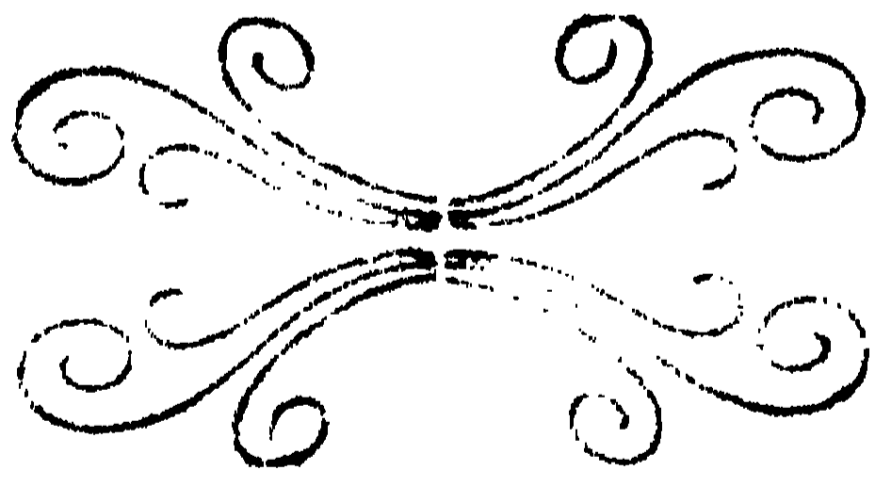
વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પુણ્યસ્ય ફલં પુણ્યફલમ્ । પ્રકર્ષેણ દિષ્ટમ્ ઇતિ પ્રદિષ્ટમ્ । અતિ અતિશયેન ઇતિ ઇતિ અત્યેતિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—વેદેષુ વેદોમાં, યજ્ઞેષુ યજ્ઞોમાં, તપઃસુ (શરીરશોષણાદિ) તપોમાં, ચ અને, દાનેષુ દાનોમાં, એવ પણ, યત્ જે, પુણ્યફલમ્ પુણ્યનું ફલ, પ્રદિષ્ટમ્ બતાવેલું (છે), તત્ તે, સર્વમ્ સઘળા (ફલ) ને, ઇદમ્ આ (સાત પ્રશ્નના નિર્ણયવાળું) તત્, વિદિત્વા જાણીને, યોગી યોગી, અત્યેતિ ઓળંગી બય છે, ચ અને, આદ્યમ્ (સૌથી) પ્રથમ એવા, પરમ્ શ્રેષ્ઠ, સ્થાનમ્ સ્થાનને, ઉપૈતિ પામે છે.

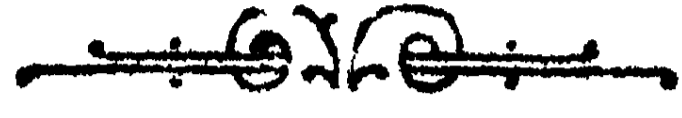
ભાવાર્થઃ—વેદ, યજ્ઞ, તપ અને દાન ઇત્યાદિમાં જે પુણ્ય-ફલ કહેલું છે, તે સઘળા પુણ્યના ફલને પણ જે યોગી ઉપર કહેલું

તત્ત્વ જાણે છે તે ઓળાંધી જાય છે એટલે તેથી પણ વિશેષ પુણ્યશાલી બની તેના ફલની અપેક્ષા ન રાખતાં અન્તમાં સૌથી પ્રથમ અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા સ્થાનને પામે છે. અર્થાત્ તેવો યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપને પામવાને સમર્થ થાય છે. ૨૮.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे  
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-  
सान्वय-बोधिण्यां गुर्जरटीकायां महा-  
पुरुषयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥



# नवमोऽध्यायः ।



अवतरश्लिषाः—आहमा अध्यायमां सुपुत्र्या नाडी द्वारा धारणा—  
समाधि-योग कथ्ये, तेना पालनथी अथिरादि मार्ग वडे कालांतरे अक्षप्रप्ति-  
इप इव प्राप्त थाय छे ' अेम नखाव्युं, हवे सामान्य रीते अर्णुनने शंका  
थाय छे " इकत अे न मार्गथी मुक्ति छे अने थीन डोअं मार्गथी मुक्ति  
नथी ? " तो ते शंकांना समाधानमां " डालान्तरमुक्ति सिवाय सत्रोमुक्ति-  
तुरतमां न भगवारी मुक्ति-पणु अहीन छे." अेम नखावी तेना विप  
विशेष लकीकत डोवानी धर्याथी भगवान् श्रीकृष्णु कहे छे:

श्रीभगवानुवाच । श्रीभगवान् कहे छे:-

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥१॥

पदच्छेदः—इदम्, तु, ते, गुह्यतमम्, प्रवक्ष्यामि, अनसू-  
यवे, ज्ञानम्, विज्ञानसहितम्, यत्, ज्ञात्वा, मोक्षयसे, अशुभात्.

व्युत्पत्तिसमासाः—गूहितुं योग्यम् इति गुह्यम्, अतिशयेन  
गुह्यम् इति गुह्यतमम्, तत् । प्रकर्षेण वक्ष्यामि इति प्रवक्ष्यामि । असूया  
अस्ति अस्य इति असूयुः, न असूयुः अनसूयुः, तस्मै अनसूयवे । ज्ञायते  
अनेन इति ज्ञानम्, तत् । विशेषेण ज्ञायते अनेन इति विज्ञानम्, विज्ञानेन  
सहितम् इति विज्ञानसहितम्, तत् । न शुभम् इति अशुभम्, तस्मात् अशुभात् ।

१ ज्ञान अंन विज्ञानतुं लक्षण छे। अध्यायना ८ मा श्लोकनी टिप्पणीमां छे  
एथां वततुं.

અન્વય અને અર્થ:—(હે અર્જુન!) અનસૂયવે ગુણોમાં દોષ નોવારૂપ અસૂયાથી રહિત એવા, તે તને, હૃદમ્ આ, ગુહ્યતમમ્ અત્યંત ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય, વિજ્ઞાનસહિતમ્ વિજ્ઞાનસહિત-અનુભવયુક્ત, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, પ્રવક્ષ્યામિ હું કહીશ, (કે) યત્ જેને, જ્ઞાત્વા બ્રહ્મીને, અશુભાત્ અશુભ-સંસારથી, મોક્ષ્યસે તું મુક્ત થઈશ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! અસૂયા વગેરે દોષથી રહિત એવા તને, અત્યંત ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય એવું આ વિજ્ઞાનસહિત-અનુભવયુક્ત જે જ્ઞાન છે તે હું કહીશ, કે જે જ્ઞાનને બ્રહ્મીને તું અશુભ-સંસારના બંધનથી મુક્ત થઈશ. ૧.

અવતરણિકા:—સદોમુક્તિ માટે જે ઉત્તમ બ્રહ્મજ્ઞાન કહેવાની ઉપર પ્રસ્તાવના કરી છે, તેજ જ્ઞાનના માહાત્મ્યની પ્રશંસા કરતાં ભગવાન કહે છે.

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ॥

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—રાજવિદ્યા, રાજગુહ્યમ્, પવિત્રમ્, હૃદમ્, ઉત્તમમ્, પ્રત્યક્ષાવગમમ્, ધર્મ્યમ્, સુસુખમ્, કર્તુમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિદ્યાનાં રાજા इति રાજવિદ્યા । ગુહ્યાનાં રાજા इति રાજગુહ્યમ્ । પ્રત્યક્ષેણ સુખાદેરિવ અવગમ: યસ્ય તત્ પ્રત્યક્ષાવગમમ્ । ધર્માત્ અનપેતમ્ इति ધર્મ્યમ્ । સુષ્ટુ સુખં—સુખપૂર્વકં યથા સ્યાત્તથા इति સુસુખમ્ । ન વિદ્યતે વ્યય: યસ્ય તત્ અવ્યયમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—હૃદમ્ આ ( જ્ઞાન જે હૃદે કહેવામાં આવશે તે ), રાજવિદ્યા બધી વિદ્યાઓમાં ( અતિશય તેજથી ) રાજા જેવું, રાજગુહ્યમ્ ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય-સર્વ રહસ્યોમાં પણ મુખ્ય, પવિત્રમ્ અત્યંત પવિત્ર કરનાર, ઉત્તમમ્ સૌથી શ્રેષ્ઠ,

પ્રત્યક્ષાવગમમ્ ( સુખ-દુઃખોની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ જ ) પ્રત્યક્ષ ક્ષલની પ્રાપ્તિ કરાવનારું, ધર્મ્યમ્ ધર્મથી જરા પણ વિરુદ્ધ નહિ તેવું, કર્તુમ્ આચરણ કરવાને માટે, સુસુખમ્ ઘણી જ સુલભતાવાળું, ( અને ) અવ્યયમ્ કદી નાશ ન પામે તેવું ( છે ).

ભાવાર્થ:—આ જ્ઞાન જે હવે કહેવામાં આવશે તે ખીજી બધી વિદ્યાઓમાં પોતાના વિશેષ તાત્ત્વિક તેજને લીધે શ્રેષ્ઠ, બધાં રહસ્યોમાં પણ સુખ્ય રહસ્યરૂપ, અત્યંત પવિત્ર કરનાર, સૌથી ઉત્તમ, સુખ-દુઃખોની જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ જ પ્રત્યક્ષ ક્ષલ આપનાર, કોઈ પણ રીતે ધર્મથી વિરુદ્ધ નહીં તેવું એટલે કે ધર્મયુક્ત, આચરણ કરવાને ઘણી સુલભતાવાળું તેમજ કદી નાશ ન થાય તેવું છે. ૨.

અવતરણિકા:—“ એવું ઉત્તમ અને સુખથી આચરણ કરી શકાય તેવું આત્મજ્ઞાન છે, તો પણ તેને સંપાદન ન કરનાર મનુષ્યો શી સ્થિતિને પામે છે ? ” એમ કદાચ અર્જુન પૂછે તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અશ્રદ્ધધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ॥

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તંતે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—અશ્રદ્ધધાનાઃ, પુરુષાઃ, ધર્મસ્ય, અસ્ય, પરં-  
તપ, અપ્રાપ્ય, મામ્, નિવર્તંતે, મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—શ્રદ્ધધતીતિ શ્રદ્ધધાનાઃ, ન શ્રદ્ધધાનાઃ  
इति अश्रद्धधानाः । न प्राप्य इति अप्राप्य । नि-परा वर्तन्ते इति निव-  
र्तन्ते । मृत्युना युक्तः संसारः इति मृत्युसंसारः, तस्य वर्तम् इति मृत्यु-  
संसारवर्तम्, तस्मिन् मृत्युसंसारवर्तमनि ।

અન્વય અને અર્થ:—પરંતપ હે પરંતપ ! અસ્ય આ, ધર્મસ્ય ધર્મમાં ( ધર્મયુક્ત જ્ઞાનમાં ), અશ્રદ્ધધાનાઃ અશ્રદ્ધાળુ,

પુરુષાઃ પુરુષો, મામ્ મને, અપ્રાપ્ય ન પ્રાપ્ત કરીને, મૃત્યુ સંસારવર્ત્મનિ મૃત્યુયુક્ત સંસારના માર્ગમાં, નિર્વર્ત્તને પાછા ફરે છે.

**ભાવાર્થ:—**હે પરંતપ ! આ ધર્મ-આત્મજ્ઞાન-માં શ્રદ્ધા નહીં રાખનારા પુરુષો, મને ન પામીને પછી જેમાં નિરંતર મૃત્યુ થાય છે એવા આ સંસારના માર્ગમાં અવશ્ય પાછા ફરે છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનમાં તેમને અશ્રદ્ધા હોવાથી તેને તેઓ મેળવતા ન હોવાથી તેમનું જન્મમૃત્યુનું કાલચક્ર ક્યારે પણ અટકતું જ નથી. ૩.

**અવતરણિકા:—**એ પ્રમાણે ત્રણ વ્યોકથી વિધિમુખે સ્તુતિદ્વારા અને નિષેધમુખે નિન્દાદ્વારા જ્ઞાનની પ્રસ્તાવના કરીને હવે તેની વ્યાખ્યા કહેવાનું ભગવાન શરૂ કરે છે:

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ॥

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥ ૪ ॥

**પદચ્છેદ:**—મયા, તતમ્, ઇદમ્, સર્વમ્, જગત્, અવ્યક્તમૂર્તિના, મત્સ્થાનિ, સર્વભૂતાનિ, ન, ચ, અહમ્, તેષુ, અવસ્થિતઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—ન વ્યક્તા અવ્યક્તા, અવ્યક્તા મૂર્તિઃ યસ્ય સઃ અવ્યક્તમૂર્તિઃ, તેન અવ્યક્તમૂર્તિના । મયિ તિષ્ઠન્તિ તાનિ મત્સ્થાનિ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ ।

૧ બુદ્ધિમનો મહદ્વાયુસ્તંજોમ્મઃ સ્વં મહી ચ યા ।

ચતુર્વિધં ચ યદ્ગતં સર્વં કૃષ્ણં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ સમાપવણિ ॥

બુદ્ધિ, મન, મહદત્તરવ, વાયુ, તેજ, જલ, આકાશ અને જે પૃથ્વી તથા ચાર આણુ (ઉદ્દમિત્તલ, સ્વેદન, અંદજ અને જરાયુજ) રૂપી ભૂતવર્ગ તે સર્વજનુ ચતુર્વિધં જ રહેલું છે.



અન્વય અને અર્થ:—અવ્યક્ત-મૂર્તિના અપ્રકટ સ્વરૂપ-વાળા ( એવા ), મયા મારા વડે, હૃદમ આ, સર્વમ બધું, જગત્ જગત્, તતમ વ્યાપ્ત કરાયલું ( છે, અને ) સર્વભૂતાનિ બ્રહ્માદિ સ્તંબ પર્યંત બધાં પ્રાણિઓ, મત્સ્થાનિ મારામાં જ રહેલાં ( છે ), ચ પશુ, અહમ હું, તેષુ તેઓમાં, અવસ્થિતઃ રહેલો, ન નથી.

ભાવાર્થ:—અવ્યક્ત-અપ્રકટ-અતીન્દ્રિય-અકલ્પ્ય-એવી મારી મૂર્તિ વડે એટલે મારા વડે આ બધું જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે. અને બ્રહ્માથી માંડીને તૃણના કુમખા સુધીનાં પ્રાણિમાત્ર મારામાં જ રહેલાં છે, પરંતુ મારાથી જ ઉત્પન્ન કરાયેલાં તે પ્રાણિ-ઓમાં હું રહેલો નથી. ૪.

અવતરણિકા:—પરમેશ્વરની પ્રાણિઓમાં સ્થિતિ ન હોવા છતાં, પરમેશ્વરમાં ભૂતોની સ્થિતિ હોવી એ અસંગત હોય તેમ લાગે છે અને તેથી તે અસંગતિને દૂર કરવા માટે બગવાન પોતાનું અસંસર્ગિત્વ-સંગરહિત-પણું દર્શાવતાં કહે છે:

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥

ભૂતભૂત્ત્વ ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥ ૫ ॥

પદ્મ્નેદ:—ન, ચ, મત્સ્થાનિ, ભૂતાનિ, પશ્ય, મે, યોગમ્, એશ્વરમ્, ભૂતભૂત્, ન, ચ, ભૂતસ્થઃ, મમ, આત્મા, ભૂતભાવનઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—ઈશ્વરસ્ય અયમ્ એશ્વરઃ, તમ્ એશ્વરમ્ । ભૂતાનિ ત્રિભર્તિ ધારયતીતિ ભૂતભૂત્ । ભૂતેષુ તિષ્ઠતીતિ ભૂતસ્થઃ । ભૂતાનિ ભાવયતિ પાલયતીતિ ભૂતભાવનઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—ભૂતાનિ બધાં પ્રાણિઓ, મત્સ્થાનિ મારામાં ( અસંગપણથી ) રહેલાં, ન નથી, ચ તેમજ, મે મારા,

એશ્વરમ્ ઈશ્વર સંબંધી, યોગમ્ યોગને—મુક્તિને, પરમ્ તું જો !  
મમ મારો, આત્મા આત્મા, ભૂતમૃત્ ભૂતોને ધારણ કરનાર,  
(અને) ભૂતમાવનઃ ભૂતોને પોષનાર, (છતાં) ચ પણ, (નિરહંકાર  
હોવાથી) ભૂતસ્થઃ ભૂતોમાં રહેલો, ન નથી.

ભાવાર્થઃ—બધાં પ્રાણિઓ મારામાં મારી અનાસક્તિને  
લઈને રહેલાં નથી, અને તેથી મારી દિવ્ય ઈશ્વરસંબંધી શક્તિ-  
રૂપ અલોકિક યોગને તું જો ! મારો આત્મા ભૂતોને ધારણ  
કરનાર તેમજ ભૂતોને પોષનાર હોવા છતાં પણ નિરહંકાર હોવા-  
થી ભૂતોમાં રહેલો નથી. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્ર મારી શક્તિ વડે  
મારામાં આસક્તિથી રહેલાં છે જ્યારે તે સર્વમાં હું વ્યાપક હોવા  
છતાં પણ નિઃસંગ હોવાથી રહેલો નથી એમ તું સમજ. ૫.

અવતરણિકાઃ—પરમાત્મા અને ભૂતમાત્ર પરસ્પર અત્યંત સંયોગ-  
રહિત હોવા છતાં પણ, તેમનો પરસ્પર આધાર-આશ્રય અને આધેય-  
આશ્રય લેનાર, ભાવ છે એમ દૃષ્ટાન્તથી ભગવાન નિરૂપિત કરે છે:

યથાકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ॥

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ॥ ૬ ॥

પદ્મવેદઃ—યથા, આકાશસ્થિતઃ, નિત્યમ્, વાયુઃ, સર્વ-  
ત્રગઃ, મહાન્, તથા, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, મત્સ્થાનિ, ઇતિ, ઉપધારય.

૧ મેઘોદયઃ સાગરસન્નિવૃત્તિરિન્દોર્વિભાગસ્ફુરિતાનિ વાયોઃ ।

વિદ્યુદ્વિમક્તો ગતિરુષ્ણરશ્મર્વિષ્ણોર્વિચિત્રાઃ પ્રભવન્તિ માયાઃ ॥

વાદળાંઓનો ઉદ્ભવ, સમુદ્રમાં ચંદ્રનું અસ્ત થવું, વિભાગાત્મક વાયુનું સ્ફુરણ,  
વિદ્યુતનો વિભંગ અને સૂર્યની ગતિ એ સઘળાં પરમાત્માની વિચિત્ર-આશ્ચર્યજનક  
માયારૂપે જ ઉદ્ભવે છે.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**आकाशे स्थितः इति आकाशस्थितः । सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः । मह्यते इति महान् । मयि तिष्ठन्ति तानि मत्स्थानि ।

**अन्वय अने अर्थः—**यथा जेवी रीते, नित्यम् निरंतर, सर्वत्रगः सर्व ठेकाणे इरनार, महान् महान्, वायुः पवन, आकाशस्थितः आकाशमां रहेले (छे), तथा तेवी रीते, सर्वाणि सर्व, भूतानि भूतो, मत्स्थानि मारामां रहेलां (छे), इति अेम, उपधारय तुं ळणु.

**भावार्थः—**जेवी रीते निरंतर सभस्त स्थानमां रहेवा-वाणे। महान् वायु त्रणे कालमां आकाशमां ज रहे छे, तेवी ज रीते ळधां प्राणियो पणु त्रणे कालमां मारामां ज रहेलां छे अेम तुं ळणु. ६.

**अवतरशुद्धिः—**“आकाशमां जेम वायु रहेले छे तेम ळधां प्राणियोपणु स्थितिकालमां मारामां ज रहेलां छे अने तेज प्रमाणे सृष्टिना प्रलय तेमज उत्पत्ति वधते पणु तेयो मारामां ज रहे छे,” अेम भगवान् कहे छे:

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ॥

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

**पदच्छेदः—**सर्वभूतानि, कौंतेय, प्रकृतिः, यान्ति, मामिकाम्, कल्पक्षये, पुनः, तानि, कल्पादौ, विसृजामि, अहम्.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**मम इयं मामिका, तां मामिकाम् । कल्पस्य क्षयः कल्पक्षयः, तस्मिन् कल्पक्षये । कल्पस्य आदिः कल्पादिः, तस्मिन् कल्पादौ । विशेषेण सृजामि इति विसृजामि ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! કલ્પક્ષયે પ્રલય કાલમાં, સર્વભૂતાનિ સર્વપ્રાણિણ્યો, મામિકામ્ મારી (જ), પ્રકૃતિમ્ ત્રિગુણાત્મિકા માયાને, યાન્તિ પામે છે, (અને) કલ્પાદૌ સૃષ્ટિના આદિમાં—ઉત્પત્તિસમયે, પુનઃ ફરી, અહમ્ હું (જ), તાનિ તેમને, વિસૃજામિ ઉત્પન્ન કરું છું.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય ! પ્રલય વખતે બધાં પ્રાણિણ્યો મારી જ ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિમાં લય પામી જાય છે, અને સૃષ્ટિની શરૂઆતના સમયમાં ફરી પણ હું જ તે બધાંને ઉત્પન્ન કરું છું. ૭.

અવતરણિકા:—“આપ તો અમંગ અને નિવિધાર છો છતાં કેવા રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરો છો?” એમ અર્જુનને પ્રશ્ન થાય તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટમ્બ્ય વિસૃજામિ પુનઃપુનઃ ॥

ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥ ૮ ॥

પદચ્છેદ:—પ્રકૃતિમ્, સ્વામ્, અવષ્ટમ્બ્ય, વિસૃજામિ, પુનઃ પુનઃ, ભૂતગ્રામમ્, ઇમમ્, કૃત્સ્નમ્, અવશમ્, પ્રકૃતેઃ, વશાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ભૂતાનાં ગ્રામઃ સમુદાયઃ इति ભૂતગ્રામઃ, તં ભૂતગ્રામમ્ । ન વશઃ इति અવશઃ, તં અવશમ્ ।

૧ ગગનપવનનેજાંવારિમહો વિષર્તા ભગવત્ इति સિદ્ધ મર્થવેદાન્તજાલે ॥

નહિ નૃણમપિ વિષ્ણોર્ભિન્નમન્તાં લપેત વિધિજાનમપિ તદ્વન્નેષ વિષ્ણોર્ભિન્નમ્ ॥

સદ્ગાનંદી-માત્રપ્રકાશટીકા ॥

આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ ભગવાનનું જ વિવર્તન-વિકૃતિણ્યો- છે એમ સઘળા વેદાંતશાસ્ત્રીયો વિદ્વાન યચ્છે છે. એક નૃણુખત્ત પણ વિવર્ત્યથી જુદી સત્તા પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી તેમજ સંકટો અહ્યાઓ પણ વિવર્ત્યથી જુદા નથી.

अन्वय अने अर्थः—स्वाम् पोतानी, प्रकृतिम् प्रकृतिने, अवष्टभ्य नियममां राभीने, प्रकृतेः प्रकृतिनी, वशात् आधीन-ताथी, अवशम् अस्वाधीन-परतंत्र (अेवा), इमम् आ, भूतग्रामम् भूतोना सभुहायने, पुनः पुनः वारंवार, विसृजामि हुं पेदा करुं छुं.

भावार्थः—हुं भारी पोतानी प्रकृतिने वशमां राभीने, प्रकृतिने आधीन रहवाथी परतंत्र रहवा अेवा आ भूतोना सभुहायने वारंवार उत्पन्न करुं छुं. अर्थात् हुं स्वतंत्र होवाथी अने अतमात्र परतंत्र होवाथी हुं तेअेने उत्पन्न करुं छुं. ८.

अवतरणिकाः—“आप अे प्रमाणे विविध प्रकारनां कर्मो कुरो छे। ते उवात्तानी भाइके ते सर्व कर्मो आपने केम अन्धनकारके थतां नथी?” अेवा अणुनता प्रश्ना प्रत्युत्तरमां भगवान् श्रीकृष्ण कहें छे:

ने च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

पदच्छेदः—न, च, माम्, तानि, कर्माणि, निबध्नन्ति, धनंजय, उदासीनवत्, आसीनम्, असक्तम्, तेषु, कर्मसु.

वृत्पत्तिसमासाः—निश्चयेन बध्नन्ति इति निबध्नन्ति । उदासीनेन तुल्यम् इति उदासीनवत् । आस्ते इति आसीनः, तम् आसीनम् । न सक्तः इति असक्तः, तम् असक्तम् ।

१ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।

यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ भागवते ॥

द्रव्य, कर्म, काल, स्वभाव अने जीव अे अथां के परमात्माना अनुग्रहथी न छे अने केनी उपेक्षाथी—ईच्छा विना ते कर्म पलु नथी.

અન્વય અને અર્થ:—ધનંજય હે ધનંજય ! ચ પરંતુ, તાનિ તે, કર્માણિ કર્મો, ઉદાસીનવત્ કેાઈ તટસ્થ-ઉપેક્ષક-ની સમાન, આસીનમ્ રહેલા, (અને) તેષુ તે, કર્મસુ કર્મોભાં, અસક્તમ્ ક્ષણી આસક્તિરહિત-અભિમાનરહિત એવા, મામ્ મને, ન, નિબધનન્તિ બંધન કરતાં નથી.

ભાવાર્થ:—હે ધનંજય ! પરંતુ તે કર્મો ઉદાસીન પુરુષની માફક તટસ્થ અને ક્ષણી આસક્તિ તેમજ કર્તાપણના અભિમાનથી રહિત હું હોવાથી મને જરા પણ બંધનકારક થતાં નથી. અર્થાત્ તે કર્મોથી હું બંધાતો નથી. ૯.

અવતરણિકા:—“મૂત્તમ્યામમિમં-વિસૃજામિ” તથા “ઉદાસીન-વદાસીન” એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાક્યો હોવાથી અસંગત હોય તેમ જણાય છે, તેથી તેની અસંગતિ ટાળવા માટે જગત્ પ્રતિ પોતાનું વર્તન કર્યું છે તે જગત્નુ શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે:

મેયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ॥

હેતુનાઽનેન કૌંતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદ:—મયા, અધ્યક્ષેણ, પ્રકૃતિઃ, સૂયતે, સચરાચરમ્, હેતુના, અનેન, કૌંતેય, જગત્, વિપરિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિસમારંભ:—ચરતીતિ ચરમ્, ન ચરતીતિ અચરમ્, ચરં ચ અચરં ચ इति ચરાચરે, ચરાચરામ્યાં સહ વર્તમાનં સચરાચરમ્, તત્ । વિશેષેણ પરિવર્તતે इति વિપરિવર્તતે ।

૧ અસ્ય દ્વૈતેન્દ્રજાલસ્ય યદુપાદાનકારણમ્ ।

અજ્ઞાનં તદુપાશ્રિત્ય બ્રહ્મ કારણમુચ્યતે ॥

આ જે દ્વૈતરૂપી ઈન્દ્રજાલનું ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાન છે તેનો આશ્રય કરીને બ્રહ્મ કારણ કહેવાય છે-મનાય છે.



**અન્વય અને અર્થ:**—અધ્યક્ષેણ નિયંતા તરીકે રહેલા એવા, મયા મારા વડે, પ્રકૃતિ: ( મારી ) પ્રકૃતિ, સચરાચર: ચૈતન્ય અને જડસહિત જગતને, સૂચતે પેદા કરે છે, કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! અનેન આ, હેતુના કારણથી ( જ ), જગત્ જગત્, વિપરિવર્તતે ( બધી અવસ્થામાં ) પરિણામ પામે છે.

**ભાવાર્થ:**—હું નિયંતા—સર્વસત્તાધારક—હોવાથી મારે આશ્રય કરીને જ મારી પ્રકૃતિ જડચૈતન્યાત્મક આ સમગ્ર જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી હે કૌન્તેય ! મનેજ નિમિત્તભૂત કરીને આ જગત્ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય ઇત્યાદિ અવસ્થાઓમાં પરિણામ પામે છે. ૧૦.

**અવતરણિકા:**—“ આપજ બધાના અધ્યક્ષ, સર્વ પ્રાણિઓના નિવાસરૂપ, અને સંગરહિત હોવાથી સર્વદા મુક્ત છો તો પછી બધા આપને જ પોતાના આત્મા તરીકે અથવા પરમાત્મા તરીકે કેમ ભજતા નથી ? ” એ અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અવજાનંતિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ॥

પરં ભાવમજાનંતો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥ ૧૧ ॥

**વર્ણ્યે:**—અવજાનન્તિ, મામ્, મૂઢાઃ, માનુષીમ્, તનુમ્, આશ્રિતમ્, પરમ્, ભાવમ્, અજાનન્તઃ, મમ, ભૂતમહેશ્વરમ્.

૧. ઈકો દેવઃ સર્વભૂતેષુ ગૂઢઃ સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા ।

કર્માધ્યક્ષઃ સર્વભૂતાધિવાસઃ સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ ॥ શ્રુતિઃ ॥

એકજ દેવ જીવરૂપે સર્વભૂત-પ્રાણિમાત્રમાં ગુપ્ત રહેલા, સર્વમાં વ્યાપ્ત, સર્વભૂતોના અંતરાત્મા, કર્મોના અધિષ્ઠાતા, સર્વભૂતોના નિવાસરૂપ, સર્વના સાક્ષી, નિબકાર, એકલા અને નિર્ગુણ છે.

**વ્યુત્પત્તિસમ્પ્રદાયઃ—**મનુષ્યસ્ય इयं मानुषी, तां मानुषीम् । न जानन्तीति ते अजानन्तः । महान् च असौ ईश्वरश्च महेश्वरः, भूतानां महेश्वरः इति भूतमहेश्वरः, तं भूतमहेश्वरम् ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**મૂઢાઃ અવિવેકી-અજ્ઞાનીઓ, ભૂતમહેશ્વરમ્ બધાં પ્રાણિઓના ઈશ્વરરૂપ એવા, મમ મારા, પરમ સ્ત્રોથી શ્રેષ્ઠ, માવમ્ પરમાત્મતત્ત્વને, અજાનન્તઃ નહિ જાણતા થકા, મામ્ મને, માનુષીમ્ મનુષ્યસંબંધી, તનુમ્ શરીરને, આશ્રિતમ્ ધારણ કરેલો એવો જાણી, ( મારી ) અવજાનન્તિ અવજ્ઞા કરે છે.

**સાવાર્થઃ—**અવિવેકી-અજ્ઞાનીઓ સર્વ પ્રાણિઓના ઈશ્વર-રૂપ એવા મારા ઉત્કૃષ્ટ પરમાત્મતત્ત્વને ન જાણીને, હું મનુષ્ય-દેહ ધારણ કરેલો છું એમ મને સમજી તેઓ મારી અવજ્ઞા કરે છે. અર્થાત્ તેઓ મને મનુષ્ય માની અજ્ઞાનતાથી મારું રહસ્ય ન સમજી મને ભજતા નથી. ૧૧.

**અવતરણિકાઃ—**“આ પ્રમાણે મારી અવજ્ઞા તથા નિન્દા વગેરેના પાપથી હતામુદ્ધિવાળા તે અવિવેકીઓ નિંતર અધમ યોનિમાંજ રહેવા વૈય્ય છે.” એમ ભગવાન કહે છે.

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ॥

રોક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

૧ કાચિદ્ગ્રામોહમૃતિઃ પરપુરુષરતા ગણસી પ્રાદુરાસતિ ।

સા મર્મિગ્યમ્કોઘં વિષમમજનયત્પ્રભુતામિધાનમ્ ॥

યાન્યકં નીચમર્ગેરતિજહમપરં ધાવતીતમ્નતોઽન્યત ।

ચાઘ્યાન્તઃ ઝન્યમન્યદ્રહતિ તદ્વપરં કિં પુનમ્નત્સમાજે ॥

કોઈક મહામોહની સાક્ષાત્ મૂર્તિ પરપુરુષ-યાર (ઈશ્વર) ના પ્યારમાં પડેલી

પદ્ચ્છેદઃ—મોઘાશાઃ, મોઘકર્માણઃ, મોઘજ્ઞાનાઃ, વિચે-  
તસઃ, રાક્ષસીમ્, આસુરીમ્, ચ, એવ, પ્રકૃતિમ્, મોહિનીમ્,  
શ્રિતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મોઘા નિષ્ફલૈવ આશા ફલપ્રાર્થના યેષાં  
તે મોઘાશાઃ । મોઘાનિ વ્યર્થાનિ કર્માણિ યેષાં તે મોઘકર્માણઃ । મોઘં  
ઈશ્વરાપ્રતિપાદકં જ્ઞાનં યેષાં તે મોઘજ્ઞાનાઃ । વિગતાનિ ચેતાંસિ યેષાં તે  
વિચેતસઃ । રાક્ષસસ્ય ઇયં રાક્ષસી, તામ્ રાક્ષસીમ્ । અસુરસ્ય ઇયમ્ આસુરી,  
તામ્ આસુરીમ્ । મોહયતીતિ મોહિની, તાં મોહિનીમ્ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—(મારી અવજ્ઞાથી તેઓ) મોઘાશાઃ  
જ્ઞાની વ્યર્થ પ્રાર્થનાવાળા, મોઘકર્માણઃ નિષ્ફળ ક્રિયાવાળા,  
મોઘજ્ઞાનાઃ ઇશ્વરને પ્રતિપાદન ન કરનાર—નિષ્ફળ જ્ઞાનવાળા,  
(તથા) વિચેતસઃ વિવેકરહિત ચિત્તવાળા, ચ અને, (તેથી જ)  
રાક્ષસીમ્ રાક્ષસી, આસુરીમ્ આસુરી, (અને) મોહિનીમ્ બુદ્ધિને  
મોહિત કરનારી, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિનો, એવ જ, આશ્રિતાઃ આશ્રય  
કરીને રહેલા (હોય છે).

ભાવાર્થઃ—મારી અવજ્ઞાથી તે મૂઠ પ્રાણિઓ—અજ્ઞાનીઓ  
નિષ્ફળ આશાવાળા, નિષ્ફળ કર્મવાળા, નિષ્ફળ કુતર્ક—જનિત  
જ્ઞાનવાળા તથા વિવેકરહિત થયેલા હોય છે અને તેથી જ  
રાક્ષસ સંબંધી તથા અસુર સંબંધી, બુદ્ધિને મોહિત-બ્રહ્મ

રાક્ષસી (માયા) ઉત્પન્ન થઈ. તે ગાંધારી થતાં તેણે પંચભૂત નામનું બાલકોનું ટોળું  
ઉત્પન્ન કર્યું. તેમાનું એક (જલ) નીચ માર્ગે વડે જ ગમન કરે છે, બીજું (પૃથ્વી)  
અતિજડ, ત્રીજું (વાયુ) આહિં તહિં દોડે છે, ચોથું (આકાશ) અંદર તથા  
બહાર પણ શૂન્ય અને પાંચમું (અગ્નિ) બાળે છે. એમ બધાં અયુક્ત કાય-  
વાળાં છે તે જો એકઠાં સમાજરૂપ અને તેા શું ન કરે !

કરનારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને જ રહેલા હોય છે. અર્થાત્ બુદ્ધિની ભ્રષ્ટતાને અંગે તેમને વારંવાર રાક્ષસી તથા આસુરી યોનિમાં જ જન્મ લેવો પડે છે. અને તેથી અધોગતિ તરફ જ તેઓ પ્રયાણ કરતા હોય છે. પણ ઉર્ધ્વગતિને પામતા નથી. ૧૨.

અવતરણિકા:—“ ત્યારે આપને અવશ્ય રીતે કોણ ભજે છે? અને તે કેવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને રહેલા હોય છે?” ઇત્યાદિ અર્જુનની વિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ॥

ભજંત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—મહાત્માનઃ, તુ, મામ્, પાર્થ, દૈવીમ્, પ્રકૃતિમ્, આશ્રિતાઃ, ભજન્તિ, અનન્યમનસઃ, જ્ઞાત્વા, ભૂતાદિમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મહાન્તઃ આત્માનઃ યેષાં તે મહાત્માનઃ । દેવસ્ય ઇયં દૈવી, તાં દૈવીમ્ । અન્યસ્મિન્ પરમેશ્વરાદ્યતિરિક્તે મનઃ યેષાં તે અન્યમનસઃ, ન અન્યમનસઃ ઇતિ અનન્યમનસઃ । ભૂતાનામ્ આકાશાદીનાં આદિઃ કારણમ્ ઇતિ ભૂતાદિઃ, તં ભૂતાદિમ્ । ન વિદ્યતે વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ, તમ્ અવ્યયમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તુ પરંતુ, પાર્થ હે પાર્થ! દૈવીમ્ શમ, દમ, દયા અને શ્રદ્ધાદિ લક્ષણયુક્ત સાત્ત્વિક, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિનો, આશ્રિતાઃ આશ્રય કરી રહેલા, મહાત્માનઃ મહાત્માઓ, (તો) મામ્ મને, ભૂતાદિમ્ આકાશાદિ સર્વ ભૂતોના કારણરૂપ, ( તથા ) અવ્યયમ્ અવિનાશી એવો, જ્ઞાત્વા જાણીને, અનન્યમનસઃ મારા સિવાય ખીજે કયાંય પણ મન નહિ રાખતા થકા, ભજન્તિ ભજે છે.

**ભાવાર્થ:—** પણ હે પાર્થ ! શમ, હમ, હયા, શ્રદ્ધા ઇત્યાદિ લક્ષણવાળી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિમાં જ રહેલા તથા અનેક જન્મમાં કરેલાં પુણ્યોથી પુનિત અને ઉદાર આત્માવાળા મહાપુરુષો તો વાસ્તવિક રીતે મને આકાશાદિ પંચમહાભૂતના કારણરૂપ તથા અવિનાશી એવો જાણીને અનન્ય ચિત્તવાળા થઈને ભજે-છે. અર્થાત્ સત્ત્વગુણી મહાત્માઓ તો મને જ પોતાનું પરમ ધ્યેય સમજી અનન્યતાથી ભજે છે અને તેથી જ તેઓ મારી ગતિને પામે છે. ૧૩.

**અવતરણિકા:—** ઉપરના શ્લોકમાં “મહાત્માઓ પોતાને ભજે છે” એમ ભગવાને કહ્યું તેની પૂર્તિમાં ‘તેમના ભજનનો પ્રકાર કેવા પ્રકારનો છે’ તે હવે ભગવાન જણાવે છે:

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ॥

નમસ્યંતશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૪॥

**પદચ્છેદ:—** સતતમ્, કીર્તયન્તઃ, મામ્, યતન્તઃ, ચ, દૃઢ-વ્રતાઃ, નમસ્યન્તઃ, ચ, મામ્, ભક્ત્યા, નિત્યયુક્તાઃ, ઉપાસતે.

૧ પદ્મ્યાં દોભ્યાં ચ જાનુભ્યામ્ રસા શિરસા દૃશા ।

મનસા વચસા ચેતિ પ્રણામોઽષ્ટાઙ્ગ ઉચ્યતે ॥

પગો વડે, બુઝાંઓ વડે, ગોઠણો વડે, ઉર ( હૃદય ) વડે, મસ્તક વડે, દૃષ્ટિ વડે, મન વડે અને વચન-વાણીવડે એમ પ્રણામ આઠ અંગવાળો કહેવાય છે.

૨ યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ ।

તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ શ્રુતિઃ ॥

જેને દેવતામાં પરમ-ઉત્તમ-મહાધુક્ત ભક્તિ છે, અને જેમ દેવતામાં તેમ જ ગુરુમાં પણ ભક્તિ છે તે મહાત્માને એ કહેલા તમામ અર્થો વિકાસને પામે છે-પ્રાપ્ત થાય છે.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**कीर्तयन्तीति ते कीर्तयन्तः । यतन्ति इति यतन्तः । दृढानि व्रतानि नियमाः येषां ते दृढव्रताः । नमस्यन्ति ते नमस्यन्तः । नित्यं युक्ताः इति नित्ययुक्ताः ।

**अन्वय अने अर्थः—**( तेभ्यो ) सततम् सर्वदा, माम् भने ( ञ ), कीर्तयन्तः वेदान्तनुं श्रवण्यु, प्रणुव-ञ्प धत्यादिथी लञ्ता, च अने, दृढव्रताः अह्वयर्थादि दृढव्रत धारण्यु करता, यतन्तः धन्द्रियसंयम तथा धश्वरपूजनमां यत्न करता, च अने, भक्त्या लङ्कितपूर्वक, नमस्यन्तः नमन करता, नित्ययुक्ताः अनवरत-रातदिवस-सावधान यित्तवाणा तथा थका, माम् भने ( ञ ), उपासते उपासे छे-लजे छे.

**भावार्थः—**तेभ्यो निरंतर मारुं ञ कीर्तन करता, अह्वयर्थादि दृढ व्रताने धारण्यु करीने धन्द्रियनिग्रह तथा मारा पूजनमां ञ प्रयत्न करता तेम ञ भने लङ्कितपूर्वक नमन करता, अहोरात्र सावधान यित्तवाणा थधने भने लजे छे. अर्थात् तेभ्यो व्रतादि सर्व मारे निमित्तं करी मारी ञ अपूर्व लावनाथी सेवा करे छे अम तुं ञण्यु. १४.

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ॥

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

**पदच्छेदः—**ज्ञानयज्ञेन, च, अपि, अन्ये, यजन्तः, माम्, उपासते, एकत्वेन, पृथक्त्वेन, बहुधा, विश्वतोमुखम्.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**ज्ञानम् ( भगवद्विषयकम् ) एव यज्ञः इति ज्ञानयज्ञः, तेन ज्ञानयज्ञेन । यजन्ति इति यजन्तः । एकस्य भावः इति



એકત્વમ્, તેન એકત્વેન । પૃથગઃ ભાવઃ ઇતિ પૃથક્ત્વમ્, તેન પૃથક્ત્વેન ।  
બહુ પ્રકારેણ ઇતિ બહુધા । વિશ્વતઃ સર્વતઃ મુખં સ્વરૂપં યસ્ય સઃ વિશ્વ-  
તોમુખઃ, તં વિશ્વતોમુખમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ચ વળી, અન્યે ળીભઓ, અપિ  
પણ, જ્ઞાનયજ્ઞેન જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ વડે, મામ્ મને, યજન્તઃ પૂજતા  
થકા, ઉપાસતે ઉપાસે છે, (કેટલાક) એકત્વેન એક જ પરબ્રહ્મ છે  
એ ભાવથી—લેહરહિત બુદ્ધિ વડે, (કેટલાક) પૃથક્ત્વેન ઉપાસ્ય—  
દેવતા અને ઉપાસક—ભક્ત એ બંનેમાં લેહબુદ્ધિ વડે, (તથા  
કેટલાક) વિશ્વતોમુખમ્ આખા વિશ્વમાં પોતાની જ મૂર્તિથી  
વ્યાપીને રહેલા એવા મને, બહુધા વિવિધ પ્રકારે—ઉપાસ્ય દેવતા-  
ઓના ઘણા લેહથી (ભજે છે).

ભાવાર્થઃ—વળી ળીભઓ પણ જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞવડે મારું  
પૂજન કરતા મારી ઉપાસના કરે છે, અને કેટલાક (હુરૂપ) એકજ  
પરમ બ્રહ્મ છે એમ અદ્વૈત ભાવથી, કેટલાક ઉપાસ્ય ઉપાસકના  
દ્વૈત ભાવથી, અને કેટલાક ઉપાસ્ય દેવતાઓની વિવિધતાથી મને  
સર્વવ્યાપી વિશ્વરૂપ સમગ્ર અનેક સ્વરૂપે મારું ભજન કરે છે. ૧૫.

અવતરણિકાઃ—“અથવા બહુ પ્રકારે જે આપને ભક્તો ભજે છે  
તો પછી તેઓ આપને જ ભજે છે એમ કેમ માની શકાય ?” એવી અર્જુ-  
નની શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન પોતાની સર્વાત્મતા બતાવતાં કહે છે:

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાઽહમહમૌષધમ્ ॥

મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હુતમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧ માયાં તુ પ્રકૃતિં વિન્દ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ।

તસ્યાબયવધૂતૈસ્તુ વ્યાપ્તં સર્વમિદં જગત્ ॥ શ્રુતિઃ ॥

પ્રકૃતિ તે માયા છે, અને મહેશ્વર-પુરુષ-બ્રહ્મ તે માયી છે અને તેના અવ-  
યવરૂપે જ આખું જગત્ વ્યાપ્ત છે એમ જાણવું.

**गण्ड्याः—**अहम्, क्रतुः, अहम्, यज्ञः, स्वधा, अहम्, अहम्, औषधम्, मन्त्रः, अहम्, अहम्, एव, आज्यम्, अहम्, अग्निः, अहम्, हुतम्.

**व्युत्पत्तिरामासः—**ओषधेः इदम् इति औषधम् । आज्यते इति आज्यम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**क्रतुः श्रौत अग्निष्टोभादि यज्ञरूप, अहम् हुं (हुं), यज्ञः इमार्त-वैश्वदेवादि यज्ञ, (पण्य) अहम् हुं (हुं), स्वधा पितृभ्योने आपवामां आवतुं स्वधा-अन्न, अहम् हुं (हुं), औषधम् सर्व प्राण्योने लुवन (शक्ति) आपनार-रोगोने हरनार औषध अहम् हुं (हुं), मन्त्रः जे वैदिक ऋचा वडे आहुति अपाय छे ते मन्त्ररूप, अहम् हुं, एव ज (हुं), आज्यम् हुविर्द्रव्य-घृत, पायस घृत्यादि, अहम् हुं (हुं), अग्निः आहुवनीयादि अग्नि, अहम् हुं (हुं, तेभज) हुतम् डोम, (पण्य) अहम् हुं (ज हुं).

**भावार्थः—**अग्निष्टोभादि श्रौत यज्ञ, वैश्वदेवादि इमार्त यज्ञ, (पितृभ्योने उद्देशीने आपवामां आवतुं-अन्न-स्वधा, प्राण्यो-मात्रने लुवाडनार अथवा व्याधिनाशने माटे आपवामां आवतुं औषध, जे वैदिक ऋचाथी आहुति अपाय छे ते मन्त्र, घृत, पायस घृत्यादि हुविण्य पदार्थ, आहुवनीयादि अग्नि तथा डोमवामां आवतुं जे ते सधणुं हुं ज हुं. अर्थात् मारा सिवाय भीणुं कंठ पण्य नथी, अने तेथी सर्व जग्याये हुं ज व्यापक हुं अेभ तुं मान. १६.

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥

वेद्यं पवित्रमोकार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

**पदच्छेदः—**पिता, अहम्, अस्य, जगतः, माता, धाता, पितामहः, वेद्यम्, पवित्रम्, उँकारः, ऋक्, साम, यजुः, एव, च.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**पाति रक्षति इति पिता । धारयतीति धाता । पितुः पिता इति पितामहः । वेदितुं योग्यम् वेद्यम् । पूयते अनेन इति पवित्रम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**अस्य आ, जगतः जगत्ने, पिता पिता, माता माता, धाता कर्मक्षेत्रे आपनार विधाता, पितामहः पितानो पथु पिता, अहम् हुं ( हुं, तेम ) वेद्यम् ऋषुवा योग्य, पवित्रम् पावन करनार, उँकारः प्रथुव, ऋक् ऋग्वेद, साम सामवेद, च अने, यजुः यजुर्वेद, एव पथु, ( अहम् हुं, ज हुं ).

**भावार्थः—**आ जगत्ने पिता, माता, विधाता अने पितामह हुं हुं, तेम ऋषुवा योग्य वस्तु, पावन करनार वस्तु, उँकार-प्रथुव, ऋग्वेद, सामवेद अने यजुर्वेद पथु हुं ज हुं. अर्थात् सर्वस्वइपे हुं ज रडेवो हुं अेमां स'शय नथी. १७.

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

**पदच्छेदः—**गतिः, भर्ता, प्रभुः, साक्षी, निवासः, शरणम्, सुहृत्, प्रभवः, प्रलयः, स्थानम्, निधानम्, बीजम्, अव्ययम्.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**गम्यते इति गतिः । कर्मफलम् विभर्तीति भर्ता । प्रकर्षेण भवतीति प्रभुः । साक्षाद्दृष्टा इति साक्षी । निश्चयेन वासः इति निवासः । सु सुष्ठु हृद् हृदयं यस्य सः सुहृद् । प्रभवति उद्भवति

वति अस्मात् इति प्रभवः । प्रकर्षेण लयः इति प्रलयः । स्थीयते अस्मिन्  
तत् स्थानम् । नितान्तं धीयते अस्मिन्निति निधानम् ।

अन्वय अने अर्थः—( वणी ) गतिः कर्मफल, भर्ता  
पोषणु करनार, प्रभुः नियन्ता, साक्षी साक्षी, निवासः लोगस्थान,  
शरणम् शरणे आवेलाने आश्रय आपनार, सुहृत् प्रत्युपकारनी  
अपेक्षा विना उपकार करनार मित्र, प्रभवः उत्पत्तिस्थान, प्रलयः  
लयरूप, स्थानम् आधार, निधानम् कर्मफलनुं समर्पणुस्थान  
बीजम् प्ररोहना कारणरूप, (अने) अव्ययम् अविनाशि अेवुं अक्ष,  
( ते पणु हुं न कुं ).

भावार्थः—कर्मना फलरूप, पोषणु करनार, नियन्ता, साक्षी,  
लोगस्थान, शरणे आवेलाने आश्रय आपनार, प्रत्युपकारनी  
अपेक्षा विना उपकार करनार मित्ररूप, सर्वनुं उत्पत्तिस्थान,  
लयस्थान अने आधारस्थान, कर्मनां फलने समर्पणु करवानुं  
स्थान, उत्पत्तिनुं मूल कारण अने अविनाशि अेवुं अक्ष ते पणु  
हुं न कुं. १८.

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

पदच्छेदः—तपामि, अहम्, अहम्, वर्षम्, निगृह्णामि,  
उत्सृजामि, च, अमृतम्, च, एव, मृत्युः, च, सत्, असत्, च,  
अहम्, अर्जुन.

१ सद्भिव्यक्तरूपत्वात्कार्यमित्युच्यते ब्रुधैः ।

असद्व्यक्तरूपत्वात्कारणं चापि शब्दितम् ॥

सत् सर्वथा व्यक्त-रूपरूप होवाथी तेने पंडितो कार्य कहे छे अने असत्-  
अव्यक्त-अरूपरूप होवाथी तेने कारण कहे छे.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**નિતાન્તં ગૃહ્ણામિ ઇતિ નિગૃહ્ણામિ । ન મૃતમ્ ઇતિ અમૃતમ્ । ન સત્ ઇતિ અસત્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**( વળી ) અર્જુન હે અર્જુન ! અહમ્ હું, તપામિ ( આદિત્યરૂપ થઈને ) તપું છું, વર્ષમ્ વરસાદને, નિગૃહ્ણામિ આકર્ષું છું, ચ અને, ઉત્સૃજામિ છોડું છું, ચ તેમ. અમૃતમ્ શ્રવનરૂપ, ચ અને, મૃત્યુઃ મૃત્યુરૂપ, એવ પણ, સત્ સ્થૂલ-દશ્ય, ચ અને, અસત્ સૂક્ષ્મ-અદશ્ય, ( એ બધું પણ ) અહમ્ હું, એવ જ ( છું ).

**ભાવાર્થઃ—**વળી હે અર્જુન ! સૂર્યરૂપે જગતને તાપ આપનાર હું જ છું, વરસાદને અર્થાત્ જલને ત્રીઠ્ઠાઋતુમાં હું જ એંચું છું અને વર્ષાઋતુમાં હું જ છોડું છું, તેમજ શ્રવન, મૃત્યુ સ્થૂલ-દશ્ય અને સૂક્ષ્મ-અદશ્ય એ બધું પણ હું પોતે જ છું. ૧૯.

**અવતરણિકાઃ—**“ઉપર કહેલા પ્રકારમાંથી એક પ્રકાર વડે પોતાને ન ભજતા કેવલ શુદ્ધ કર્મ કરનારાઓ શી ગતિને પામે છે,” તેનું વર્ણન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કરે છે:

‘ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા

યજ્ઞૈરિષ્ટ્વા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે ॥

તે પુણ્યમાસાઘ સુરેંદ્રલોક-

મશ્નન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥

૧ યો વા એતદક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વા ઽસ્મિન્લોકે જુહોતિ યજતે

તપસ્તપ્યતે ઘટ્ઠાનિ વર્ષસહસ્રાણ્યન્તવદેવાસ્ય તદ્ભવતિ ॥ શ્રુતિઃ ॥

હે ગાર્ગિ ! જે અવિનાશિ અક્ષરને ન જાણી આ લોકમાં હોમ કરે છે, યજ્ઞ કરે છે. તપ તપે છે તેનો બહુ-હજારો વર્ષ સુધી લોકલોકાંતરમાં વાસ થતાં પણ છેવટ તે સઘળું એનું અંતવત્ ( પુનરાવર્તક ) જ થાય છે. અર્થાત્ હોમ, યજ્ઞ અને વપ વિગેરે સઘળાં કર્મો તેને છેવટ ફરી જન્મ આપનારાં થાય છે પણ મોક્ષ આપનારાં થતાં નથી.



**પદ્મચેદઃ—**ત્રૈવિદ્યાઃ, મામ્, સોમપાઃ, પૂતપાપાઃ, યજ્ઞૈઃ, ઇષ્ટા, સ્વર્ગતિં, પ્રાર્થયન્તે, તે, પુણ્યમ્, આસાદ્ય, સુરેન્દ્રલોકમ્, અશ્નન્તિ, દિવ્યાન્, દિવિ, દેવભોગાન્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**ઋગ્યજુઃસામલક્ષણાઃ તિસ્રઃ વિદ્યાઃ યેષાં તે ત્રિવિદ્યાઃ, ત્રિવિદ્યા એવ ત્રૈવિદ્યાઃ; તિસ્રો વિદ્યાઃ અધીયન્તે જાનન્તીતિ વા ત્રૈવિદ્યાઃ । સોમં પિબન્તીતિ સોમપાઃ । પૂતાનિ પાપાનિ સ્વર્ગપ્રતિ-બન્ધકાનિ યેષાં તે પૂતપાપાઃ । સ્વર્ગં પ્રતિ ગતિઃ ઇતિ સ્વર્ગતિઃ, તાં સ્વર્ગ-તિમ્ । પ્ર પ્રકર્ષેણ અર્થયન્તે યાચન્તે ઇતિ પ્રાર્થયન્તે । સુરાણામ્ ઇન્દ્રઃ ઇતિ સુરેન્દ્રઃ, સુરેન્દ્રસ્ય લોકઃ ઇતિ સુરેન્દ્રલોકઃ, તં સુરેન્દ્રલોકમ્ । દિવિ ભવાઃ દિવ્યાઃ, તાન્ દિવ્યાન્ । ભુજ્યન્તે ઇતિ ભોગાઃ, દેવાનાં ભોગાઃ ઇતિ દેવભોગાઃ, તાન્ દેવભોગાન્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**( યે જ્ઞે, ) ત્રૈવિદ્યાઃ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણ વિદ્યાઓને જાણનાર, સોમપાઃ યજ્ઞમાં સોમનું પાન કરનાર, ( અને તેથી જ ) પૂતપાપાઃ નિષ્પાપ થયેલા થકા, યજ્ઞૈઃ યજ્ઞ વડે, મામ્ મારું (ઈન્દ્રસ્વરૂપનું), ઇષ્ટા યજ્ઞન કરીને, સ્વર્ગતિમ્ સ્વર્ગ-લોકની ગતિની, પ્રાર્થયન્તે પ્રાર્થના કરે છે, તે તેઓ, પુણ્યમ્ પુણ્યના ફલરૂપ, સુરેન્દ્રલોકમ્ ઈન્દ્રલોકને, આસાદ્ય પામીને, દિવિ સ્વર્ગમાં દિવ્યાન્ દિવ્ય-મનહર-વિલાસ-રૂપ, દેવભોગાન્ દેવતાઓના ભોગોને, અશ્નન્તિ ભોગવે છે.

**ભાવાર્થઃ—**જ્ઞે ઋગ્, સામ અને યજુર્વેદ એ ત્રણ વિદ્યાઓને જાણનાર, યજ્ઞશિષ્ટ સોમનું પાન કરનાર અને તેથી જ પાપ-રહિત થયા થકા યજ્ઞ વડે મને-ઈન્દ્રસ્વરૂપે પૂજીને સ્વર્ગ-લોકની ગતિની પ્રાર્થના કરે છે તેઓ પુણ્યના ફલરૂપ ઉત્તમ



સ્વર્ગલોકને પામીને દેવોને ભોગવવા યોગ્ય એવા સ્વર્ગીય ભોગ-  
વિલાસોને ભોગવે છે. ૨૦.

અવતરણિકા:—“ એ પ્રકારે ધણા કષ્ટથી તેઓ સ્વર્ગને મેળવે છે,  
પરંતુ તે પણ વિનાશિ હોવાથી અંતે તેઓ મારું ભજન ન કરતા હોવાથી  
પાછા મનુષ્યલોકમાં પતન પામે છે,” તે ભગવાન કહે છે:

‘તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં

ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ ॥

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદ:—તે, તમ્, મુક્ત્વા, સ્વર્ગલોકમ્, વિશાલમ્,  
ક્ષીણે, પુણ્યે, મર્ત્યલોકમ્, વિશંતિ, એવમ્, ત્રયીધર્મમ્, અનુપ-  
પન્નાઃ, ગતાગતમ્, કામકામાઃ, લભન્તે.

૧ પ્લવા હોતે અદૃઢા યજ્ઞરૂપા અષ્ટાદશોક્તમવરં યેષુ કર્મં ।

एतच्छ्रेयो येषामिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यान्ति ॥ શ્રુતિઃ ॥

એ યજ્ઞરૂપી અરાઠ નૌકાઓ અદૃઢ છે એટલે તેથી પ્રાપ્ત થતાં પુણ્યો પૂરાં  
થાય ત્યારે તે ડુબાવી શકે છે અર્થાત્ ફરી જન્મમાં જન્માવી શકે છે, કે જેઓમાં  
ઉત્તમ પ્રકારનું કર્મ છે, પણ એ પુણ્યને જેઓ વખાણે છે તેઓ મૂર્ખ છે, કેમકે તેઓ  
જરા અને મૃત્યુને ફરી પણ પામે છે. ( અરાઠ નૌકાઓ તે ષોડશ ઋત્વિજ, યજ્ઞમાન  
અને યજ્ઞમાનની પત્ની ).

यत्सत्यं तदुपासितव्यमधुना सत्यं यतो लभ्यते

सत्योपासनया तथैव च फलं स्वप्नोत्थराज्यादिवत् ॥

आयासे सदृशोऽपि तुच्छफलदे मार्गे प्रवृत्तिः कथं

मायावैभवमेतदेव तद्विदं भक्त्या हरेर्वाप्यते ॥ ટિપ્પણિકાયામ્ ॥

હુમણાં-તત્કાલ જે સત્ય વસ્તુ છે તેનીજ ઉપાસના કરવી કે જેનાથી સત્ય

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**સ્વર્ગશ્ચાસૌ લોકશ્ચ ઇતિ સ્વર્ગલોકઃ, તં સ્વર્ગલોકમ્ । મર્ત્યશ્ચાસૌ લોકશ્ચ ઇતિ મર્ત્યલોકઃ, તં મર્ત્યલોકમ્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**તે તે-સકામ કર્મવાદીઓ, તમ્ તે, વિશાલમ્ વિશાલ, સ્વર્ગલોકમ્ સ્વર્ગલોકને, ભુક્ત્વા ભોગવીને, પુણ્યે પુણ્ય, ક્ષીણે ક્ષીણ થઈ જતાં, મર્ત્યલોકમ્ મૃત્યુલોકમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, एवम् એ પ્રમાણે, ત્રयीधर्मम् ત્રણ વેદમાં કહેલા વૈદિકકર્મનું, अनुप्रपन्नाઃ અનુકરણ કરવાવાળા, कामकामाઃ કામનાઓની ઇચ્છાવાળા, ( તેઓ ) ગતાગતમ્ આવતું જતું-વિનાશિ ક્ષલ, લમન્તે મેળવે છે.

**ભાવાર્થઃ—**તે સકામ કર્મવાદીઓ તે મહા વિશાલ સ્વર્ગ-લોકને ભોગવીને, પોતાનાં પુણ્યો ક્ષીણ થઈ જતાં આ મૃત્યુ-લોકમાં ફરી અવતાર લે છે, એ પ્રમાણે ત્રણ વેદોમાં કહેલાં કેવળ વેદોક્ત શુદ્ધ કર્મ કરનારાઓ, અને કામનાઓની ચાહના-વાળાઓ પુણ્યથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મૃત્યુલોકની પ્રાપ્તિથી આવતા જતા એટલે કે વિનાશ પામવાવાળા ક્ષલને મેળવે છે. અર્થાત્ તેઓ કર્મનાં ક્ષલને અંગે સ્વર્ગાદિ લોકમાં જાય છે, પણ પાછળથી પતન પામે છે, પરંતુ મારા ભક્તો તો તે સ્થિતિને-પતનને પામતા નથી. ૨૧.

**અવતરણિકાઃ—**“ કામનાઓની ઇચ્છાવાળાઓ તો પોતપોતાની કામના પ્રમાણે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરીને, ભોગાદિ આવશ્યક વસ્તુઓ મેળવે

પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, અસત્યના ઉપાસનાથી અસત્ય-વૃદ્ધિ કૃત્ત મળે છે જેમ સ્વપ્નમાં રાજ્ય મળ્યું હોય પણ જગતાં તે વૃદ્ધિ જણાય છે તેમ, જન્મે માર્ગમાં પ્રયાસ કર-ઓજ હોય છે છતાં તુચ્છ ફળ આપનારા અસત્યના માર્ગમાં કેમ પ્રવૃત્તિ થાય ? માટે તે આ સઘળું માયાનો વેલવ છે અને તે-તે સંબંધી વિવેક તો પરમાત્માની ભક્તિ વડે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

છે, પણ કેવળ નિષ્કામ કર્મ કરનાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કે જે આપની ઉપાસના કરે છે અને જેઓને ભોગની ઇચ્છા નથી હોતી, તેમનાં શરીરની સ્થિતિના કારણરૂપ તેમના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ કેવી રીતે થાય છે ?” એવી અર્જુનની શંકાના સમાધાન માટે ભગવાન કહે છે:

**અનન્યાશ્ચિતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ॥**

**તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥૨૨॥**

**પદ્ચ્છેદઃ—**અનન્યાઃ, ચિન્તયન્તઃ, મામ્, યે, જનાઃ, પર્યુપાસતે, તેષામ્, નિત્યાભિયુક્તાનામ્, યોગક્ષેમમ્, વહામિ, અહમ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**નાસ્તિ અન્યઃ ઉપાસ્યઃ યેષાં તે અનન્યાઃ । ચિન્તયન્તીતિ તે ચિન્તયન્તઃ । પરિતઃ સર્વતઃ અનવચ્છિન્નતયા ઉપાસતે इति પર્યુપાસતે । નિત્યમ્ અભિયુક્તાઃ इति નિત્યાભિયુક્તાઃ, તેષામ્ નિત્યાભિયુક્તાનામ્ । યોગશ્ચ ક્ષેમશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ યોગક્ષેમમ્, તત્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**યે જે, જનાઃ મનુષ્યો, અનન્યાઃ મારા સિવાય બીજો આશ્રય જેમને નથી તેવા થકા, મામ્ મારું ચિન્તયન્તઃ ચિન્તન કરતા, પર્યુપાસતે કેવળ ( મારી ) ઉપાસના કરે છે, તેષામ્ તે, નિત્યાભિયુક્તાનામ્ નિરંતર મારામાં જોડાએલ ચિત્તવાળાઓનાં, યોગક્ષેમમ્ નહિ પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુની પ્રાપ્તિ, અને પ્રાપ્ત વસ્તુના રક્ષણને અહમ્ હું, વહામિ વહન કરું છું—આપું છું.

**ભાવાર્થઃ—**મારા વિના અન્ય કોઈપણ આશ્રય જેમનો નથી એવા જે મારા ભક્તજનો મારું જ ચિન્તન કરતા નિરંતર મને ભજે છે, તેવા સતત મારામાંજ આસક્ત ચિત્તવાળાઓનાં યોગક્ષેમ—ન પ્રાપ્ત થયેલ વસ્તુનું પ્રાપ્ત કરવું, અને પ્રાપ્ત થયેલાનું રક્ષણ કરવું તે રૂપી જે જીવનવ્યવહાર—તે હું જ ચલાવું

હું. અર્થાત્ તેઓ તો તેની પણ ચિંતા રાખતા નથી અને તેથી હું જ તેઓનાં યોગક્ષેમને ચલાવું છું. ૨૨.

અવતરણિકા:—“અન્ય દેવતાઓ પણ સ્વરૂપ તો આપનું જ છે તો તે દેવતાના ભક્તો પણ આપને જ ભજે છે એમ કેમ ન માની શકાય? અને તો પછી આપના ભક્તો તથા અન્ય દેવતાના ભક્તોમાં શો વિશેષ ફરક છે?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ૨૩ ॥

પદ્ધ્નેદ:—યે, અપિ, અન્યદેવતાભક્તાઃ, યજન્તે, શ્રદ્ધયા, અન્વિતાઃ, તે, અપિ, મામ્, એવ, કૌન્તેય, યજન્તિ, અવિધિપૂર્વકમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અન્યાશ્ચ તાઃ દેવતાશ્ચ ઇતિ અન્યદેવતાઃ, તાસાં ભક્તાઃ ઇતિ અન્યદેવતાભક્તાઃ । ન વિધિઃ ઇતિ અવિધિઃ, અવિધિઃ પૂર્વં યસ્મિન્ કર્મણિ યથાસ્યાત્તથા ઇતિ અવિધિપૂર્વકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌન્તેય હે કુંતાળના પુત્ર—અર્જુન! યે જેઓ, અન્યદેવતાભક્તાઃ ખીલ દેવતાઓના ભક્તો, (થઈને) અપિ પણ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, અન્વિતાઃ યુક્ત થયા થકા, (તેઓને) યજન્તે પૂજે છે, તે તેઓ, અપિ પણ, અવિધિપૂર્વકમ્ અજ્ઞાન-પૂર્વક, મામ્ મને, એવ જ, યજન્તિ પૂજે છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય! ખીલ દેવતાના ભક્તો જેઓ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને તેમનું પૂજન કરે છે, તેઓ પણ અજ્ઞાનપૂર્વક મને જ પૂજે છે. અર્થાત્ મારા ભક્તો મને વિધિથી પૂજે છે જ્યારે અન્યના ભક્તો મને અવિધિથી પૂજે છે એમ તું જાણ. ૨૩.

અવતરણિકા:—“તેઓ આપને અજ્ઞાનપૂર્વક કેવી રીતે પૂજે છે?” એના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન કહે છે:

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ ॥

ન તુ મામભિજાનંતિ તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવંતિ તે ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અહમ્ , હિ, સર્વયજ્ઞાનામ્, ભોક્તા, ચ, પ્રભુઃ,  
એવ, ચ, ન, તુ, મામ્ , અભિજાનન્તિ, તત્ત્વેન, અતઃ, ચ્યવન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વે ચ તે યજ્ઞાશ્ચ્ચ ઇતિ સર્વયજ્ઞાઃ, તેષાં  
સર્વયજ્ઞાનામ્ । મુનક્તીતિ ભોક્તા । પ્રભવતિ ઇતિ પ્રભુઃ । અભિતઃ જાનન્તિ  
ઇતિ અભિજાનન્તિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અહમ્ હું, સર્વયજ્ઞાનામ્ સર્વ યજ્ઞોનો,  
ભોક્તા ભોગવનાર, ચ અને, પ્રભુઃ સ્વામી, એવ જ, ( હું ) તુ પણ,  
હિ જથી, મામ્ મને, ( તેઓ ) તત્ત્વેન તત્ત્વથી, ન, અભિજાનન્તિ  
જાણતા નથી, અતઃ એથી, ચ જ, તે તેઓ, ચ્યવન્તિ પડે છે—  
ફરી જન્મ-પામે છે.

ભાવાર્થઃ—અથા શ્રીતસ્માર્ત યજ્ઞોનો તે તે દેવતાસ્વરૂપે  
ભોગવનાર અને ઈશ્વર પણ હું જ છું, પણ જેથી અન્ય દેવતાના

૧. ઈકોડ્નેકૈઃ સ્વરૂપૈર્નટાતિ નટવરો દર્શયન્ હાવભાવાં-  
સ્તત્તદ્રૂપાન્દધાનઃ પૃથગભિલખિતેષ્વત્ર સામાજિકેષુ ॥  
કસ્મૈચિત્કશ્ચિવર્થં ચિતરાતિ મુદિતસ્તેન સંતર્પિતઃ સ્યા-  
દેકઃ સર્વાન્નિરાત્માર્પણમઝ્વિલતનુભ્યોડ્પિતં સ્યાત્તથૈવ ॥ ટિપ્પણિકાસુ ॥

એકજ નટવર-નૃત્યકારોમાં શ્રેષ્ઠ પરમાત્મા અનેક સ્વરૂપે આ જગત્માં સામા-  
જિક જુદી જુદી અભિલાષાઓ અનુસાર તદનુકૂલ તેતે ( જ્યારે જેવાની જરૂર હોય  
ત્યારે તેવાં તેવાં ) રૂપોને ધારણ કરીને તે પ્રમાણે જ હાવભાવ દર્શાવતા નાચ કરે  
છે, માટે જ ને ઈર્ષ એકજ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને કંઈ વસ્તુ મનુષ્ય આપે છે તો તેથી તે  
એક જ સંતુષ્ટ થાય છે પણ ને સધળાઓના અંતરાત્મા-પરમેશ્વરને ઉદ્દેશીને આપેલું  
હોય તો તે એકની પેઠે સધળાં શરીરોને આપેલું મનાય છે, અને તેથી તે સર્વ સંતુષ્ટ  
થએલાં મનાય છે.



ઉપાસકો મને તત્ત્વથી જાણતા નથી, એટલે કે મારા સત્યસ્વરૂપને સમજતા નથી તેથી જ તેઓ પડે છે—આ સંસારની જન્મ-મરણરૂપ આવૃત્તિને—પુનર્જન્મને પામે છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—“આપના શુદ્ધ તત્ત્વને ન સમજવાથી અન્ય દેવતાના ભક્તો કર્મના ફલથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તો તે તે દેવતાઓનું આરાધન તો કાલાન્તરે પણ અધઃપતન કરનાર હોવાથી સારરહિત જ ગણાય ?” એવી અર્જુનની માન્યતાને દૂર કરી તેને સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે ભગવાન કહે છે:

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ॥

ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા યાંતિ મદ્યાજિનોઽપિ મામ્ ૨૫

પદ્ચ્છેદઃ—યાન્તિ, દેવવ્રતાઃ, દેવાન્, પિતૃન્, યાન્તિ, પિતૃવ્રતાઃ, ભૂતાનિ, યાન્તિ, ભૂતેજ્યાઃ, યાન્તિ, મદ્યાજિનઃ, અપિ, મામ્ .

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દેવેષુ વ્રતં નિયમઃ યેષાં તે દેવવ્રતાઃ । પિતૃષુ વ્રતં યેષાં તે પિતૃવ્રતાઃ । યદ્દું યોગ્યાનિ ઇજ્યાનિ, ભૂતાનિ ( વિનાયકમાતૃગણત્રયુષ્ઠીયોગિન્યાદીનિ ) ઇજ્યાનિ પૂજ્યાનિ યેષાં તે ઇતિ ભૂતેજ્યાઃ । માં યજન્તિ તે મદ્યાજિનઃ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—દેવવ્રતાઃ ઈન્દ્રાદિ દેવોમાં નિયમિત ભક્તિવાળા, દેવાન્ ( તે તે ) દેવોને, યાન્તિ પામે છે, પિતૃવ્રતાઃ શ્રાદ્ધાદિક્રિયાપરાયણ પિતૃભક્તો, પિતૃન્ પિતૃઓને, યાન્તિ પામે છે, ભૂતેજ્યાઃ ( ગણપતિ, માતૃકા, યોગિની ઇત્યાદિ ) ભૂતગણોને પૂજનારા, ભૂતાનિ ભૂતોને, યાન્તિ પામે છે, ( અને ) મદ્યાજિનઃ મારું યજન કરનારા, મામ્ મને, અપિ પણ, યાન્તિ પામે છે.



**ભાવાર્થ:—**દેવોના ભક્તો દેવોને, પિતૃઓના ભક્તો પિતૃઓને, ભૂતોને પૂજનારા ભૂતોને અને મને પૂજનારા મને જ પામે છે, એમ અતુકમે જે જે દેવોને જે જે પૂજનારા છે તે પોત-પોતાના તે તે આરાધ્ય દેવોને પામે છે. અર્થાત્ પુણ્યની સમાપ્તિ સુધી તેઓની તે ભક્તિ નિષ્કામ જતી નથી. ૨૫.

**અવતરણિકા:—**“વળી મારા ભક્તોને સંસારની પુનરાવૃત્તિ ન થવા ૩૫ અનન્ત ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલું જ નહીં પણ હું બહુ સુખ-પૂર્વક આરાધી શકાઉં તેવો છું તેથીજ જ્ઞાનીઓ મારી આરાધના કરે છે,” એ આશયથી ભગવાન કહે છે:

પૈત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ॥

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

**પદચ્છેદ:—**પત્રમ્, પુષ્પમ્, ફલમ્, તોયમ્, યઃ, મે, ભક્ત્યા, પ્રયચ્છતિ, તત્, અહમ્, ભક્ત્યુપહૃતમ્, અશ્નામિ, પ્રયતાત્મનઃ.

**વૃત્પત્તિસમાસા:—**પ્રકર્ષેણ યચ્છતીતિ પ્રયચ્છતિ । ભક્ત્યા ઉપહૃતમ્ इति ભક્ત્યુપહૃતમ્ । પ્રકર્ષેણ યતઃ આત્મા યસ્ય સઃ પ્રયતાત્મા, તસ્ય પ્રયતાત્મનઃ ।

**અન્વય અને અર્થ:-**યઃ જે ભક્ત, પત્રમ્ ( તુલસીનું ) પાંદડું, પુષ્પમ્ પુલ, ફલમ્ ફલ, તોયમ્ પાણી ( અથવા જે કંઈ

૧ યાઃ ક્રિયાઃ સંપ્રયુક્તાશ્ચ હ્યેકાન્તગતિબુદ્ધિભિઃ ॥

તાઃ સર્વાઃ શિરસા દેવઃ પ્રતિગૃહ્ણાતિ વૈ સ્વયમ્ ॥

એકાંત ગમન કરનારી બુદ્ધિવાળા-વિચારવન્ત-જ્ઞાની પુરુષોએ જે ક્રિયાઓ-કર્મો-ઈશ્વરાર્પણ વૃત્તિથી સારી રીતે યોગેલી હોય છે તે તે સર્વ ક્રિયા-કર્મો-સાક્ષાત્ પરમાત્મા પોતેજ શિરપર ગ્રહણ કરે છે ( સ્વીકારે છે ).

અનાયાસે મળેલું તે ) મે મને, પ્રયત્ન કરીને અર્પણ કરે છે, પ્રયત્નઃ તે શુદ્ધબુદ્ધિવાળાએ, મક્તુપહતમ ભક્તિ વડે ભેટ તરીકે અર્પણ કરેલા, તત્ તેને, અશ્રામિ હું ગ્રહણ કરું છું.

**ભાવાર્થ:—**જે મારા ભક્ત તુલસીપત્ર, પુષ્પ, ફલ, અથવા જલ તેમાંનું એકાદ અથવા અનાયાસે મળી આવેલું જે કંઈ પણ મને અર્પણ કરે છે, તે શુદ્ધબુદ્ધિવાળા મારા ભક્તે ભક્તિ-પૂર્વક ભેટ તરીકે અર્પણ કરેલું તે હું ગ્રહણ કરું છું. અર્થાત્ શ્રદ્ધાપૂર્વક જે કંઈ સ્વલ્પ પણ મને અર્પણ કરવામાં આવે છે તે તેથી હું પ્રસન્ન થઈ મારા ભક્તનું કલ્યાણ કરું છું. ૨૬.

**અવતરણિકા:—**“પત્રપુષ્પાદિક પણ ભક્તિ વડે અર્પણ કરાયેલાં હું ગ્રહણ કરું છું, તેમ સર્વ કર્મ પણ મને અર્પણ કરવામાં આવે તે તેને પણ હું ગ્રહણ કરું અને તેથી તેમ જ કરવું ઉચિત છે,” એમ જણાવી ‘તું પણ તે પ્રમાણે જ કર’ એમ કહેવામાટે ભગવાન જણાવે છે:

યત્કરોષિ યદશ્નાસિ યજ્જુહોષિ દદાસિ યત્ ॥

યત્તપસ્યસિ કૌતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

**પદચ્છેદ:—**યત્, કરોષિ, યત્, અશ્નાસિ, યત્, જુહોષિ, દદાસિ, યત્, યત્, તપસ્યસિ, કૌતેય, તત્, કુરુષ્વ, મદર્પણમ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**અર્પ્યતે અનેન ઇતિ અર્પણમ્, મયિ અર્પણમ્ ઇતિ મદર્પણમ્ ।

**અન્યથ અને અર્થ:—**કૌતેય હે કૌતેય ! યત્ જે, કરોષિ (કર્મ)તું કરે, યત્ જે કંઈ, અશ્નાસિ તું ખાય, યત્ જે, જુહોષિ

( अग्निभां ) होम, यत् नो कंठं, वदासि तुं आपे, यत् नो कंठं, तपस्यसि तप करे, तत् ते, मदर्पणम् भने अर्पणु, कुरुष्व कर.

भावार्थः—हे कौन्तेय! तुं नो कंठं कर्म करे, नो कंठं आय, नो अग्निभां होम करे, नो हान वगेरे आपे, नो तप करे, ते सधुं तारुं कर्म भने अर्पणु कर. २७.

अवतरष्टिकाः—“ अेवी रीते माराभां कर्म अर्पणु करवाथी तने शुं इल प्राप्त थशे तेने. ” अेम अर्णुनने भगवान् श्रीकृष्णु कहे छे:

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ॥

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

पदच्छेदः—शुभाशुभफलैः, एवम्, मोक्ष्यसे, कर्मबन्धनैः, संन्यासयोगयुक्तात्मा, विमुक्तः, माम्, उपैष्यसि.

व्युत्पत्तिसमासाः—शुभं च अशुभं च इति शुभाशुभे, शुभाशुभे फले येषां तानि शुभाशुभफलानि, तैः शुभाशुभफलैः । बध्यन्ते एभिरिति बन्धनानि, कर्माण्येव बन्धनानि इति कर्मबन्धनानि, तैः कर्मबन्धनैः । संन्यास एव कर्मफलानां मत्समर्पणतया योगः इति संन्यासयोगः, तेन युक्तः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः संन्यासयोगयुक्तात्मा । विशेषेण मुक्तः इति विमुक्तः ।

अन्वय अने अर्थः—एवम् अे प्रभाषे, शुभाशुभफलैः शुभ अने अशुभ इलवाणां, कर्मबन्धनैः कर्मरूपी बंधनोथी, मोक्ष्यसे तुं धूटे थधश, ( अने ) संन्यासयोगयुक्तात्मा भने कर्मे समर्पणु करवा रूपी नो संन्यास ते रूपी योग वडे युक्त अंतःकरणु-

વાળો, (તેમ જ) વિમુક્તઃ જીવતો છતાં જ કર્મબંધનોથી છૂટી ગયેલો થકો, (શરીર છોડ્યા પછી પણ) મામ્ મને, ઉપૈષ્યસિ પામીશ.

ભાગ્યાર્થઃ—એ પ્રમાણે મારામાં કર્મો અર્પણ કરવાથી શુભ અને અશુભ ફલવાળાં કર્મરૂપી બંધનોથી તું મુક્ત થઈશ, અને કર્મફલને સમર્પણ કરવા રૂપી જે સંન્યાસયોગ તેનાં અનુષ્ઠાન-યુક્ત ચિત્તવાળો થઈને તું જીવતા છતાં જ કર્મનાં બંધનો-માંથી છૂટી જઈશ, અને મૃત્યુ પછી પણ મને પામીશ એમાં સંશય નથી. ૨૮

અવતરણિકા:—“આપ માત્ર આપના ભક્તો ઉપર જ અનુગ્રહ કરો અને અન્ય દેવતાના ભક્તો ઉપર નહિ, તો પછી આપને રાગદ્વેષવાળા ગણવા કેકેમ?” એ અર્જુનની શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ॥

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥૨૯॥

વદ્ધેદઃ—સમઃ, અહમ્, સર્વભૂતેષુ, ન, મે, દ્વેષ્યઃ, અસ્તિ, ન, પ્રિયઃ, યે, ભજન્તિ, તુ, મામ્, ભક્ત્યા, મયિ, તે, તેષુ, ચ, અપિ, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષુ સર્વભૂતેષુ । દ્વેષ્ટું યોગ્યઃ દ્વેષ્યઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અહમ્ હું, સર્વભૂતેષુ સર્વ પ્રાણીમાં, સમઃ તુલ્ય-સમાન (જ છું), મે મને, દ્વેષ્યઃ દ્વેષ કરવા યોગ્ય, (કેઈ પણ) ન, અસ્તિ નથી, મે મારો, પ્રિયઃ પ્રિય, ( પણ કેઈ ) ન નથી, તુ, પણ, યે જેઓ, મામ્ મને, ભક્ત્યા ભક્તિ વડે,

મજન્તિ ભજે છે, તે તેઓ, મયિ મારામાં ( છે ), ચ અને, તેષુ તેઓમાં, અહમ્ હું, અપિ પણ ( હું. )

ભાવાર્થ:—હું પ્રાણિમાત્રમાં સમાનતાથી જ રહેલો છું. મને દ્વેષ કરવા યોગ્ય કે પ્રિય કેઈ પણ નથી, છતાં પણ જેઓ મને ભક્તિપૂર્વક ભજે છે તેઓ મારામાં રહે છે અને હું પણ સ્વભાવથી જ તેઓમાં રહું છું. અર્થાત્ જેમ અગ્નિ પોતાની પાસે આવેલાની જ ઠંડી ઉરાટે છે, પણ દૂર રહેલાની નહીં, તેમજ મને ભજનારા સ્વાભાવિક રીતે જ મારા વિશેષ સંબંધમાં આવે છે, બાકી અગ્નિની માફક કેઈના પર મારો પક્ષપાત નથી. આ પ્રમાણે પાસે આવનાર અને ન આવનાર એટલે કે મારા ભક્ત અને અન્યના ભક્તોમાં અવશ્ય એટલો ભેદ રહેલો છે. ૨૯.

અવતરણિકા:—“ મારી ભક્તિનું માહાત્મ્ય કેવું છે તે તું જ્ઞે, ”  
એમ ભગવાન પોતાની ભક્તિની મહત્તા બતાવતાં કહે છે:

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥

साधुरेव स मतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥૩૦॥

પદચ્છેદ:—અપિ, ચેત્, સુદુરાચારઃ, મજતે, મામ્,  
અનન્યભાક્, સાધુઃ, એવ, સઃ, મન્તવ્યઃ, સમ્યક્, વ્યવસિતઃ,  
હિ, સઃ.

૧ અહં બ્રહ્મેતિ માં ધ્યાયન્નેકાગ્રમનસા સકૃત્ ।

સર્વં તરતિ પાપ્માનં કલ્પકોટિશતૈઃ કૃતમ્ ॥

‘ હું પ્રભુ છું ’ એમ એકાગ્રમનવડે એક જ વખત પણ મારું ધ્યાન કરતો  
( મનુષ્ય ) અનેક કલ્પોનાં કરેલાં સપ્તગાં પાપને તરી ભય છે.

**વ્યુત્પત્તિસ્થાનાઃ—**સુતરામ્ અત્યન્તં દુષ્ટઃ આચારઃ આચરણં  
યસ્ય સઃ સુદુરાચારઃ । અન્યં મજતીતિ અન્યમાક્, ન અન્યમાક્ इति  
અનન્યમાક્ । મન્તું યોગ્યઃ મન્તવ્યઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**ચેત્ જો, સુદુરાચારઃ અત્યંત  
દુષ્ટાચરણવાળો, અપિ પણ, અનન્યમાક્ અનન્યલક્ષિતવાળો  
થઈને, મામ્ મને, મજતે લજે, ( તો ) સઃ તે, સાધુઃ સારા શીલ-  
વાળો, એવ જ. મન્તવ્યઃ માનવા યોગ્ય ( છે ), હિ કારણુ કે, સઃ  
તે, સમ્યક્ યથાવત્—સારી રીતે, (મારે વિષે) વ્યવસિતઃ નિશ્ચયને  
પ્રાપ્ત થયેલો ( છે ).

**ભાવાર્થઃ—**જો અત્યંત દુરાચારી મનુષ્ય પણ અનન્ય  
લક્ષિતવાળો થઈને મને લજે, તો તેને ઉત્તમ સ્વભાવવાળો  
સાધુ પુરુષ જ માનવો, કારણુ કે તે મારે વિષે મારી લક્ષિત-  
રૂપ યથાર્થ નિશ્ચયને પ્રાપ્ત થયેલો છે. અર્થાત્ તેવા મારા લક્ષતને  
દુરાચાર મારી લક્ષિતથી નાશ પામતાં તત્કાળ તે સહાચાર બુદ્ધિ-  
વાળો થઈ જાય છે. ૩૦.

**અવતરાણુકાઃ—**“ પોતાના ભજનના પદ્મ નિશ્ચયથી અને તેના  
પ્રભાવથી તે જ્યાં દુરાચારોને છોડી દઈ અનન્ત ફલ પ્રાપ્ત કરે છે, ” એમ  
કહી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વળી પોતાની ભક્તિનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય કહે છે:

‘ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ॥

કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥૩૧॥

૧ મેઠુમન્દરમાત્રોડપિ રાશિઃ પાપસ્ય કમણઃ ।

કેશવં વૈદ્યમાસાદ્ય દુર્વ્યાધિરિવ નશ્યતિ ॥ વૈષ્ણવધર્મે ॥

જેમ અસાધ્ય વ્યાધિ-રોગ વૈદ્યને પ્રાપ્ત કરી નાશ પામે છે તેમ જાણુવા યોગ્ય  
એવા કેશવ-ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીને મેરુ પર્વત કે મંદરાચલ પર્વત જેવડો પાપ-  
કર્મેનો સમૂહ હોય તો તે પણ નાશ પામે છે.



**પદ્છેદઃ—**ક્ષિપ્રમ્, ભવતિ, ધર્માત્મા, શશ્વત્, શાન્તિમ્, નિગચ્છતિ, કૌન્તેય, પ્રતિજાનીહિ, ન, મે, ભક્તઃ, પ્રણશ્યતિ.

**વૃત્પાત્તેસમાસાઃ—**ધર્મે આત્મા ચિત્તં યસ્ય સઃ ધર્માત્મા । નિતરાં ગચ્છતીતિ નિગચ્છતિ । પ્રકર્ષેણ નશ્યતીતિ પ્રણશ્યતિ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**(વળી તે) ક્ષિપ્રમ્ તુરત જ, ધર્માત્મા ધર્મયુક્ત અંતઃકરણવાળો, ભવતિ થાય છે, (અને) શશ્વત્ નિત્ય એવી, શાન્તિમ્ શાંતિને, નિગચ્છતિ પામે છે, (અને તેથી) કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! મે મારો, ભક્તઃ ભક્ત, ન, પ્રણશ્યતિ નાશ પામતો નથી, ( એમ ) પ્રતિજાનીહિ તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણુ.

**ભાવાર્થઃ—**વળી તે મારી ભક્તિમાં નિશ્ચયવાળો મનુષ્ય તુરત જ ધર્માત્મા થઈ જાય છે અને ત્યારપછી નિત્ય શાન્તિને મેળવી લે છે, અને તેથી હે કૌન્તેય ! ‘મારો ભક્ત કદાપિ નાશ પામતો નથી’ એટલે મારા ભક્તની કદીપણુ અધોગતિ થતી નથી એમ તું નિશ્ચયથી જાણુ. ૩૧.

**અવતરણિકાઃ—**“કોઈ ઉત્તમ કુલોત્પન્ન આચારબ્રહ્મને મારી ભક્તિ પવિત્ર કરે છે એમ નથી, પણ મારી ભક્તિ તો દુષ્કુલ અને અધિકાર-રહિત કોઈપણુ મનુષ્યોને પણ સંસારમાંથી મુક્ત કરે છે,” એમ જણાવતાં ભગવાનુ શ્રીકૃષ્ણુ કહે છે:

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ॥

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥૩૨॥

૧ વ્યાધસ્યાચરણં ધ્રુવસ્ય ચ વયો વિદ્યા ગજેન્દ્રસ્ય કા ।  
કા જાતિર્વિદુરસ્ય યાદવપતેરુગ્રસ્ય કિં પૌરુષમ્ ॥  
કુબ્જાયાઃ કમનીયરૂપમાપિ કિં કિન્તત્સુદામ્નો ધનં ।  
ભક્ત્યા તુષ્યાતિ કેવલં ન તુ ગુણૈર્ભક્તિપ્રિયો માધવઃ ॥

**પદ્ચ્છેદઃ—**મામ્, હિ, પાર્થ, વ્યપાશ્રિત્ય, યે, અપિ, સ્યુઃ, પાપયોનયઃ, સ્ત્રિયઃ, વૈશ્યાઃ, તથા, શૂદ્રાઃ, તે, અપિ, યાન્તિ, પરામ્, ગતિમ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**વિશેષેણ અપાશ્રિત્ય ઇતિ વ્યપાશ્રિત્ય ।  
પાપા યોનિઃ યેષાં તે પાપયોનયઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**પાર્થ હે પાર્થ! યે જેઓ, પાપ-  
યોનયઃ પાપ—હલકી જાતિના, અપિ પણ, સ્યુઃ હોય, તથા  
તેમજ, સ્ત્રિયઃ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યાઃ વૈશ્યો, (કે) શૂદ્રાઃ શૂદ્રો, (હોય તો)  
તે તેઓ, અપિ પણ, મામ્ મારો, વ્યપાશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, પરામ્  
ઉત્તમ, ગતિમ્ ગતિને, હિ ખરેખર, યાન્તિ પામે છે.

**ભાવાર્થઃ—**હે પાર્થ! જે મનુષ્યો હલકી જાતિના હોય  
તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો હોય તો પણ તેઓ મારો આશ્રય  
કરીને—મારી ભક્તિ કરીને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે. અર્થાત્  
ગમે તે મનુષ્ય હોય તો પણ તે મારી ભક્તિથી ઉત્તમ ગતિને  
પામે છે એમાં સંશય નથી. ૩૨.

**અવતરણિકાઃ—**“જે એમ છે તો પછી સહાયારી અને કુલવાનું  
મારા ભક્તો પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે એમાં શી નવાઈ?” તે ભગવાન કહે છે:

વ્યાધ-પારાધિનું આચરણ શું હતું? ક્રુવનું વય કેટલું મોટું હતું? ગર્જદ્ર કેટલી  
વિદ્યા ભણ્યો હતો? વિદુરજની કઈ જાતિ હતી? યાદવોના રાજા ઉગ્રસેને શો  
પુરુષાર્થ કર્યો હતો? કુપ્તનું શું સુંદર રૂપ હતું? અને તે સુદામા પ્રાણણ પાસે શું  
ધન હતું? પરંતુ ભગવાન તો કેવલ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે, કારણ ભગવાન  
તો ભક્તિ જ જેમને પ્રિય છે એવા છે.

કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્ત્તા રાજર્ષયસ્તથા ॥

અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥૩૩॥

પદ્ધ્નેદઃ—કિમ્, પુનઃ, બ્રાહ્મણાઃ, પુણ્યાઃ, ભક્તાઃ, રાજર્ષયઃ, તથા, અનિત્યમ્, અસુખમ્, લોકમ્, ઇમમ્, પ્રાપ્ય, ભજસ્વ, મામ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—રાજાનશ્ચ તે ઋષયશ્ચ ઇતિ રાજર્ષયઃ । ન નિત્યઃ ઇતિ અનિત્યઃ, તમ્ અનિત્યમ્ । ન વિદ્યતે સુખં યસ્મિન્ સઃ અસુખઃ, તમ્ અસુખમ્ । પ્રકર્ષેણ આપ્ય ઇતિ પ્રાપ્ય ।

અન્વય અને અર્થઃ—પુનઃ તો પછી, ભક્તાઃ ભકત એવા, પુણ્યાઃ પુણ્ય કર્મ કરનાર, બ્રાહ્મણાઃ બ્રાહ્મણો, તથા તેમજ, રાજર્ષયઃ રાજર્ષિઓ, (ઉત્તમ ગતિને પામે એમાં) કિમ્ શું (કહેવું)?, (અતઃ તેથી), અનિત્યમ્ ક્ષણભંગુર, (અને) અસુખમ્ સુખરહિત, (એવા) ઇમમ્ આ, લોકમ્ લોકને, પ્રાપ્ય પામીને, મામ્ મને, ભજસ્વ તું ભજ.

ભાવાર્થઃ—તો પછી પુણ્યશીલ એવા બ્રાહ્મણો, ભકતો અને રાજર્ષિઓ ઉત્તમ ગતિને પામે એમાં તો શું જ કહેવું? અર્થાત્

૧ યસ્યાદ્વિઘ્નમાશ્રિતવતાં ભવપાશહાનિર્યસ્યાદ્વિઘ્નપદ્મવિમુક્ત્વા જનિમૃત્યુભાજઃ ॥

યન્નામશોધકમનન્તમષોન્મુક્તાનાં પાપીયસામપિ સ મે શરણં મુકુન્દઃ ॥

જે પરમાત્માનાં ચરણકમલોનો આશ્રય કરનારાઓના સંસારરૂપી પાશની હાનિ-નિવૃત્તિ થાય છે, જે પરમાત્માનાં ચરણકમળથી વિમુખ લોકો (છે તે) જન્મ અને મૃત્યુને-સુખ દુઃખને ભોગવી રહ્યા છે અને જે પરમાત્માનું નામ અનેક જન્મ ધારણ કરતા-ભવાટવીમાં ભટકતા પાપીઓનું શોધક-કલ્યાણકારક ( છે ) તે પરમાત્મા મારું શરણ હો.

તેઓ તો અવશ્ય રીતે મારા ભજનથી પરમ ગતિને પામે  
એમાં સંશય નથી. અને તેથી ક્ષણભંગુર તથા સુખરહિત એવા  
આ સંસારમાં તું મારું જ ભજન કર, કે જેથી તું પરમ ગતિને  
પામી શકે. ૩૩.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે પોતાની ભક્તિનું માહાત્મ્ય બતાવતાં  
અધ્યાયના અંતમાં અર્જુનને પણ પરમ ગતિની પ્રાપ્તિ માટે તેજ ઉપાય  
દર્શાવતાં ભગવાન કહે છે:

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ॥

મામેવૈષ્યસિ યુક્ત્વૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

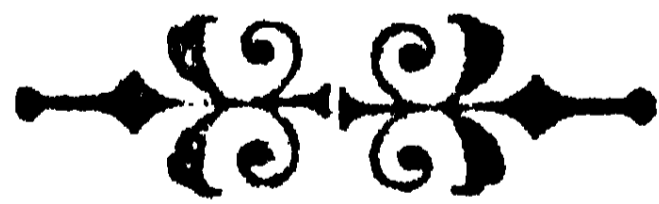
પદ્ચ્છેદ્:—મન્મનાઃ, ભવ, મદ્ભક્તઃ, મદ્યાજી, મામ્,  
નમઃ, કુરુ, મામ્, એવ, એષ્યસિ, યુક્ત્વા, એવમ્, આત્માનમ્,  
મત્પરાયણઃ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—મયિ મનઃ યસ્ય સઃ મન્મનાઃ । મમ  
ભક્તઃ ઇતિ મદ્ભક્તઃ । માં યજતીતિ મદ્યાજી । અહમ્ એવ પરમ્ અયનં  
યસ્ય સઃ મત્પરાયણઃ ।

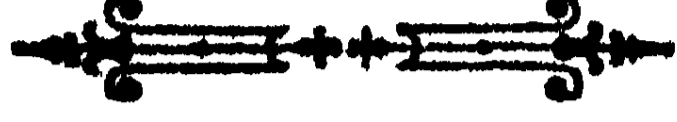
અન્વય અને અર્થઃ—મન્મનાઃ મારામાં (જ) મનવાળો,  
(અને) મદ્ભક્તઃ મારો (જ) ભક્ત, ભવ થા, મદ્યાજી મારું યજન  
કરનારો (થા), મામ્ મને, (જ) નમઃ નમસ્કાર, કુરુ કર, એવમ્ એ  
પ્રમાણે, (કરવાથી) આત્માનમ્ ચિત્તને, યુક્ત્વા સમાહિત કરીને,  
મત્પરાયણઃ હું જ જેનો પરમ આશ્રય હું તેવો ( થઈને, તું )  
મામ્ મને, એવ જ, એષ્યસિ પામીશ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! તું મારામાં જ મનવાળો, મારો જ ભક્ત અને મારું જ યજન કરનારો થા, તેમ મને જ નમસ્કાર કર, કારણ એ પ્રમાણે કરવાથી ચિત્તને સર્વભાવે મારામાં જ લીન કરી મારે વિષે જ એક નિષ્ઠાવાળો થઈને અન્તમાં તું મને જ પામીશ એમાં સંશય નથી. ૩૪.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-  
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीतसान्वयबोधिन्यां  
गुर्जरटीकायां राजविद्याराजगुह्ययोगो  
नाम नवमोऽध्यायः



# दशमोऽध्यायः ।



अवतरणिकाः—सातमा अने आठमा अध्यायमां भगवाने पोतानुं  
उपाधिवाणुं—सगुण—तत्त्व, तेमज्ज सगुणु अह्मनी उपासनामां सहायभूत  
विलूतियो कडी, नवमा अध्यायमां निर्गुणु अह्म अने निर्गुणु अह्मनी उपा-  
सनामां सहायश्च विलूतियो कडी, एवं दशमा अध्यायमां सविशेष अने  
निविशेष तत्त्वनी उपासनामां उपायश्च जे जे विलूतियो तथा जे जे  
भावोमां धृष्टरनुं ध्यान करवा योग्य छे ते ते भावो, अने पोतानुं दुविज्ञेय  
तत्त्व हेतुं छे तेने पणु इरी कहेवानी जरुर मानीने भगवान् श्रीकृष्ण  
नीचे प्रमाणे कहे छे:

श्रीभगवानुवाच । श्रीभगवान् कहे छे—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

पदच्छेदः—भूयः, एव, महाबाहो, शृणु, मे, परमम्,  
वचः, यत्, ते, अहम्, प्रीयमाणाय, वक्ष्यामि, हितकाम्यया.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रीयते प्रीतिम् अनुभवतीति प्रीयमाणः,  
तस्मै प्रीयमाणाय । काम्यते अनया इति काम्या, हितस्य काम्या इति  
हितकाम्या, तथा हितकाम्यया ।

अन्वय अने अर्थः—महाबाहो हे मोठी बुद्धिवाणु—  
अर्जुन ! भूयः इरी, एव पणु, यत् जे, प्रीयमाणाय सांभणतां  
प्रीति अनुभवता जेवा, ते तने, हितकाम्यया हितनी धृष्टाथी,



વક્ષ્યામિ હું કહીશ, (તત્ તે,) મે મારું, પરમમ ઉત્તમ, વચન વચન, શૃણુ તું સાંભળ.

ભાવાર્થ:—હે મહાબાહો ! ફરી પણ જે સાંભળવામાં પ્રીતિ અનુભવતા એવા તને હિતની ઇચ્છાથી હું કહીશ તે મારું ઉત્તમ વચન તું સાંભળ. ૧.

અવતરણિકા:—“આગળ આપનું તત્ત્વ અનેક વખત કહેવાઈ ગયા છતાં ફરી આપને તે જ કહેવાની શી આવશ્યકતા પડી?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘પોતાનું તત્ત્વ ખીન્યોર્થી અગમ્ય છે,’ એમ કહે છે:

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ॥

અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—ન, મે, વિદુઃ, સુરગણાઃ, પ્રભવમ્, ન, મહર્ષયઃ, અહમ્, આદિઃ, હિ, દેવાનામ્, મહર્ષીણામ્, ચ, સર્વશઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સુરાણાં ગણાઃ ઇતિ સુરગણાઃ । પ્રકર્ષેણ ભવઃ ઇતિ પ્રભવઃ, તમ્ પ્રભવમ્ । મહાન્તશ્ચ તે ઋષયશ્ચ મહર્ષયઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—સુરગણાઃ દેવતાના સમૂહો, (તેમ) મહર્ષયઃ મહર્ષિઓ, (પણ) મે મારી, પ્રભવમ્ ઉત્પત્તિને, ન, વિદુઃ જાણતા નથી, હિ કારણ કે, દેવાનામ્ દેવોનો, ચ અને, મહર્ષીણામ્ મહર્ષિઓનો, (પણ) આદિઃ કારણરૂપ, સર્વશઃ બધી રીતે, અહમ્ હું (જ છું).

ભાવાર્થ:—ઈન્દ્રાદિ દેવો તેમજ મહર્ષિઓ પણ મારી ઉત્પત્તિ જાણતા નથી, કારણ કે તે દેવોનું તેમજ મહર્ષિઓનું

પણ પ્રથમ કારણ હું જ છું. અર્થાત્ તેઓને ઉત્પન્ન કરનાર જ હું હોવાથી તેઓ મારી ઉત્પત્તિને સમજી શકતા નથી. ૨.

અવતરણિકા:—“જેઓ મને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણે છે તેઓને તો મહત્ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે,” તે ભગવાન કહે છે:

યો મામજમનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ॥

અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, મામ્, અજમ્, અનાદિમ્, ચ, વેત્તિ, લોકમહેશ્વરમ્, અસંમૂઢઃ, સઃ, મર્ત્યેષુ, સર્વપાપૈઃ, પ્રમુચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન જાયતે અસૌ અજઃ, તમ્ અજમ્ । ન વિદ્યતે આદિ કારણં યસ્ય સઃ અનાદિઃ, તમ્ અનાદિમ્ । મહાન્ ચ અસૌ ઈશ્વરશ્ચ મહેશ્વરઃ, લોકાનાં મહેશ્વરઃ ઇતિ લોકમહેશ્વરઃ, તં લોકમહેશ્વરમ્ । સમ્ સમ્યક્ મૂઢઃ ઇતિ સંમૂઢઃ, ન સંમૂઢઃ ઇતિ અસંમૂઢઃ । સર્વાણિ ચ તાનિ પાપાનિ ચ સર્વપાપાનિ, તૈઃ સર્વપાપૈઃ । પ્રકર્ષેણ મુચ્યતે ઇતિ પ્રમુચ્યતે ।

અન્વય અને અર્થઃ—યઃ જે, મામ્ મને, અજમ્ જન્મ-રહિત, અનાદિમ્ જેનો કોઈ આદિ નથી એવો, ચ અને, લોકમહેશ્વરમ્ લોકોના ઈશ્વરરૂપે, વેત્તિ જાણે છે, સઃ તે, મર્ત્યેષુ મર્ત્ય-પ્રાણિઓમાં, અસંમૂઢઃ મોહરહિત (થઈને), સર્વપાપૈઃ બધાં પાપથી, પ્રમુચ્યતે મુક્ત કરાય છે.

૧ યો મોહાદ્વિષ્ણુમન્યેન હીનદેવેન દુર્મતિઃ ।

સાધારણં સકૃદ્ વ્રૂતે સોઽન્યજો નાન્યજોઽન્યજઃ ॥ પશ્ચરાત્રે ॥

જે દુર્બુદ્ધિવાળો માણસ ભગવાન શ્રી વિષ્ણુને એક વખત પણ ખીજ કુદ્ર દેવતાઓ સમાન કહે છે તેજ અંત્યજ છે, પરંતુ અંત્યજ અંત્યજ નથી.

ભાવાર્થ:—જે મનુષ્ય મને જન્મરહિત, જેનો કોઈ આદિ નથી એવો તથા સર્વલોકના મહેશ્વર તરીકે જાણે છે, તે સર્વ મનુષ્યોમાં મોહરહિત થઈને સર્વ પ્રકારનાં પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. ૩.

અવતરણિકા:—ભગવાન 'પોતે શા કારણથી લોકમહેશ્વર છે' તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહે છે:

બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ॥

સુખં દુઃખં ભવોઽભાવો ભયં ચાભયમેવ ચ ॥ ૪ ॥

અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ॥

ભવંતિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદ:—બુદ્ધિઃ, જ્ઞાનમ્, અસંમોહઃ, ક્ષમા, સત્યમ્, દમઃ, શમઃ, સુખમ્, દુઃખમ્, ભવઃ, અભાવઃ, ભયમ્, ચ, અભયમ્, એવ, ચ; અહિંસા, સમતા, તુષ્ટિઃ, તપઃ, દાનમ્, યશઃ, અયશઃ, ભવન્તિ, ભાવાઃ, ભૂતાનામ્, મત્તઃ, એવ, પૃથગ્વિધાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મુહ્યન્તે અનેન ઇતિ મોહઃ, સમ્યક્ મોહઃ ઇતિ સંમોહઃ, ન સંમોહઃ ઇતિ અસંમોહઃ । ભવતીતિ ભવઃ । ભૂયતે અનેન ઇતિ ભાવઃ । ન ભાવઃ ઇતિ અભાવઃ । વિભેતિ અસ્માત્ ઇતિ ભયમ્ । ન ભયમ્ ઇતિ અભયમ્ । ન હિંસા ઇતિ અહિંસા । સમસ્ય ભાવઃ ઇતિ સમતા । ન યશઃ ઇતિ અયશઃ । પૃથક્ નાના વિધાઃ પ્રકારાઃ ઇતિ પૃથગ્વિધાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—બુદ્ધિઃ સૂક્ષ્મ અર્થના અવબોધનનું સામર્થ્ય, જ્ઞાનમ્ આત્મજ્ઞાન, અસંમોહઃ નિર્મોહપણું—જાણવા

યોગ્ય પદાર્થોમાં વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ, ક્ષમા અપકાર પ્રતિ પણ ચિત્તની અવિકારતા, સત્યમ્ સત્ય, દમઃ બાહ્ય ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, શમઃ મનનો નિગ્રહ, સુખમ્ સુખ, દુઃખમ્ સંતાપ, ભવઃ ઉત્પત્તિ, અભાવઃ નાશ, ચ અને, ભયમ્ ભય, ચ અને, અભયમ્ અભય, એવ પણ, ( તેમ જ ) અહિંસા પ્રાણિઓને કોઈ પણ જાતની બાધા ન કરવી તે, સમતા સમાનદષ્ટિ, તુષ્ટિઃ પ્રાપ્ત થએલમાં સંતોષ, તપઃ તપશ્ચર્યા-ઈન્દ્રિયસંયમપૂર્વક શરીરે કષ્ટ સહન કરવું તે, દાનમ્ દાન આપવું, યશઃ યશ, અયશઃ અપયશ-અધર્મજનિત અપકીર્તિ, ( ઇત્યાદિ ) મૂતાનામ્ ભૂતોના, પૃથગ્વિધાઃ અનેક પ્રકારના, ભાવાઃ ભાવો, મત્તઃ મારાથી, એવ જ, ભવન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

**ભાવાર્થઃ—**ખુદ્ધ, જ્ઞાન, નિર્મોહતા, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, વિનાશ, ભય, અભય, અહિંસા, સમદષ્ટિ, સંતોષ, તપ, દાન, ધર્મજન્ય યશ, અધર્મજન્ય અપયશ, ઇત્યાદિ પ્રાણિઓના અનેક પ્રકારના ભાવો મારાથી જ ( તેમના કર્મને અનુસરીને ) ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ આથી જ હું 'લોકમહેશ્વર છું,' એમ તું માન. ૪-૫.

**અવતરણિકાઃ—**ભગવાન આ પ્રમાણે પોતાની 'લોકમહેશ્વરતા' અટાવી હવે તે પોતાના 'લોકમહેશ્વરપણા'ની પરંપરા કહે છે:

**મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ॥**

**મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોક ઇમાઃ પ્રજાઃ ॥૬॥**

૧ મરીચિરક્ષિરાશ્રાત્રિઃ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ કતુઃ ।

વસિષ્ઠ ઇતિ સપ્તે માનસા નિર્મિતા હિ વૈ ॥ મોક્ષધર્મે ॥

મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ અને વસિષ્ઠ એ સાત મહર્ષિઓ મારી માનસ સૃષ્ટિથી નિર્માણ કરેલા છે.

પદચ્છેદઃ—મહર્ષયઃ, સપ્ત, પૂર્વે, ચત્વારઃ, મનવઃ, તથા, મદ્ભાવાઃ, માનસાઃ, જાતાઃ, યેષામ્, લોકઃ, ઇમાઃ, પ્રજાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મમ ભાવઃ પ્રભાવો યેષુ તે મદ્ભાવાઃ । મનસઃ જાતાઃ ઇતિ માનસાઃ । પ્રકર્ષેણ જાયન્તે ઇતિ પ્રજાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યેષામ્ જેઓની, ઇમાઃ આ, પ્રજાઃ પ્રજાઓ, લોકે સર્વલોકમાં ( છે તે ), પૂર્વે સૃષ્ટિના આરંભ કાલમાં ( થઈ ગયેલા ), સપ્ત સાત, મહર્ષયઃ મહર્ષિઓ, તથા તેમજ, ચત્વારઃ ચાર, મનવઃ મનુઓ મદ્ભાવાઃ મારા પ્રભાવથી યુક્ત, ( મારા ) માનસાઃ મનના સંકલ્પથી, જાતાઃ ઉત્પન્ન થયેલા ( છે ).

ભાવાર્થઃ—આ લોકમાં આ સર્વ પ્રજાઓ જેમનો વિસ્તાર છે તે પૂર્વે-સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં થયેલા મરીચિપ્રભૃતિ સાત મહર્ષિઓ અને ચાર મનુઓ મારા ભાવથી યુક્ત અને મારા સંકલ્પથી જન્મેલા છે. અર્થાત્ મારી માનસિક પ્રભાવે તે મહર્ષિઓ વગેરેથી આ સર્વ પ્રજા ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૬.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે ભગવાન્ પોતાની લોકમહેશ્વરતાથી પોતાનો સગુણ સ્વરૂપનો પ્રભાવ દર્શાવીને તેના જ્ઞાનનું ફલ કહે છે:

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे आदौ सनात्स्वनपसश्च चतुःसनांऽभूत् ॥

प्राकल्पसंप्लवधिनिष्टमिहात्मतत्त्वं सम्यग् જગાદ મુનયો યદ્વક્ષતાત્મન્ ॥ ભાગવતે ॥

બ્રહ્મા કહે છે “મેં નાના પ્રકારના લોકોને સજ્જવા માટે તપ કર્યું. તે મારા પોતાના તપના પ્રભાવથી સૃષ્ટિના આદિમાં જ ચાર નામવાળો સન્ ( સનક, સનંદન, સનાતન અને સનત્કુમાર ) ઉત્પન્ન થયો. અને પૂર્વકલ્પના પ્રલયકાળમાં નષ્ટ થયેલું જે આત્મતત્ત્વ-જ્ઞાન તે તોજે કંઈ કે જે ચારે મુનિઓએ સારી રીતે કંઈ ઉઠું.

**पदच्छेदः—**एताम्, विभूतिम्, योगम्, च, मम, यः, वेत्ति, तत्त्वतः, सः, अविकम्पेन, योगेन, युज्यते, न, अत्र, संशयः.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**विशेषेण भूतिः इति विभूतिः, तां विभूतिम् । तत्त्वेन इति तत्त्वतः । कम्पते इति कम्पः, विशेषेण कम्पः इति विकम्पः, न विकम्पः इति अविकम्पः, तेन अविकम्पेन ।

**अन्वय अने अर्थः—**यः ज्ञे, एताम् ज्ञे, मम भारी, विभूतिम् विलूतिने, च तथा, योगम् योगने, तत्त्वतः तत्त्वपूर्वक, वेत्ति ज्ञेष्ठे छे, सः ते, अविकम्पेन सदा अचल, योगेन योगवडे, युज्यते ज्ञेडाय छे, अत्र ज्ञेभां, संशयः संशय, न नथी.

**भावार्थः—**ज्ञे मनुष्य ज्ञे भारी विलूतिने, तेभ ज्ञे योग-ते ते अर्थने निर्माण करवाना सामर्थ्य-ने यथार्थरीते ज्ञेष्ठे छे, ते निरंतर अचल-सारी रीते ज्ञानना स्थैर्यरूपी-योग-समाधि वडे ज्ञेडाय छे ज्ञेभां संशय नथी. ७.

**अवतरणिकाः—**दृवे भगवान् श्रीकृष्णु 'पोतानी उपासनानुं स्वइप इधी रीतनुं छे, ते ज्ञेष्ठावे छे:

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

**पदच्छेदः—**अहम्, सर्वस्य, प्रभवः, मत्तः, सर्वम्, प्रवर्तते, इति, मत्वा, भजन्ते, माम्, बुधाः, भावसमन्विताः.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**प्रकर्षेण भवति अस्मात् इति प्रभवः । मत् इति मत्तः । प्रकर्षेण वर्तते इति प्रवर्तते । बोधन्ति इति बुधाः । भावेन सम्यक् अन्विताः इति भावसमन्विताः ।



અન્વય અને અર્થ:—અહમ્ હું, સર્વસ્ય આખા જગ-  
તનો, પ્રભવ: ઉત્પત્તિ ( કર્તા હું ), મત્ત: મારાથી, સર્વમ્ (સ્થિતિ,  
નાશ, ક્રિયા તથા ફલ ઇત્યાદિ લક્ષણોવાળું વિકૃતિરૂપ આ ) સર્વ  
જગત્, પ્રવર્ત્તે ચાલે છે, इति એ પ્રમાણે (મને સર્વાત્મા, સર્વેશ્વર,  
સર્વજ્ઞ, બધાનું ઉપાદાન-મૂલકારણ, સર્વનિયન્તા અને ભજવા  
લાયક ), મત્વા માનીને, માવસમન્વિતા: પરમાર્થ તત્ત્વમાં પ્રવેશ  
રૂપી ભાવયુક્ત એવા, બુધા: જ્ઞાનીઓ, મામ્ મને, મજન્તે ભજે છે.

ભાવાર્થ:—હું આ આખા જગત્નું ઉત્પત્તિસ્થાન હું અને  
મારાથી જ આ સર્વ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયરૂપ વિકૃતિ-  
શીલ જગત્ ચાલે છે એમ માની, પરમાર્થ તત્ત્વમાં ભાવવાળા  
એવા જ્ઞાનીઓ મને ભજે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ એ પ્રમાણેના  
તત્ત્વરૂપ મને સમજી મારું ભજન કરે છે. ૮.

અવતરણિકા:—વળી ‘જ્ઞાનીઓ કેવી રીતે મારી ઉપાસના કરી  
આનંદ માને છે,’ તે ભગવાન કહે છે:

મચ્ચિત્તા મદ્રતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ॥

કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥ ૯ ॥

પદ્મ-શ્લોક:—મચ્ચિત્તાઃ, મદ્રતપ્રાણાઃ, બોધયન્તઃ, પર-  
સ્પરમ્, કથયન્તઃ, ચ, મામ્, નિત્યમ્, તુષ્યન્તિ, ચ, રમન્તિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મયિ ચિત્તં યેષાં તે મચ્ચિત્તાઃ । માં ગતાઃ  
પ્રાપ્તાઃ પ્રાણાઃ યેષાં તે મદ્રતપ્રાણાઃ । બોધયન્તિ તે બોધયન્તઃ ।  
કથયન્તિ તે કથયન્તઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—( તેઓ ) મચ્ચિત્તાઃ મારામાં જ  
ચિત્તવાળા, ચ અને, મદ્રતપ્રાણાઃ મારામાં જ અર્પણ કરેલ છે

પ્રાણો જેમણે એવા, પરસ્પરમ્ એક બીજાને, બોધયન્તઃ ( શ્રુતિ વિગેરેનાં પ્રમાણોથી ) બોધ કરતા, ચ અને, મામ્ મારું, કથયન્તઃ કીર્તન કરતા થકા, તુષ્યન્તિ સંતોષ પામે છે, ચ અને, રમન્તિ આનંદ મેળવે છે.

ભાવાર્થઃ—તે મારા જ્ઞાની ઉપાસકો મારામાં જ અર્પણ કરેલ છે મન અને પ્રાણ જેમણે એવા એક બીજાને મારો જ બોધ કરતા, તેમજ મારું કીર્તન કરતા થકા તુષ્ટ થઈને પરમ આનંદને મેળવે છે. ૯.

અવતરણિકાઃ—“ ઉપર પ્રમાણે ઉપાસના કરવાથી શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે,” તે ભગવાન કહે છે:

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં येन मामुपयांति ते ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—તેષામ્, સતતયુક્તાનામ્, ભજતામ્, પ્રીતિ-પૂર્વકમ્, દદામિ, બુદ્ધિયોગમ્, તમ્, યેન, મામ્, ઉપયાન્તિ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સતતં યુક્તાઃ ઇતિ સતતયુક્તાઃ, તેષાં સતતયુક્તાનામ્ । ભજન્તિ તે ભજન્તઃ, તેષાં ભજતામ્ । પ્રીતિઃ પૂર્વે યસ્મિન્ કર્માણિ યથા સ્યાત્તથા ઇતિ પ્રીતિપૂર્વકમ્ । બુદ્ધેઃ યોગઃ બુદ્ધિ-યોગઃ, તમ્ । ઉપ સમીપે યાન્તિ ઇતિ ઉપયાન્તિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સતતયુક્તાનામ્ નિરંતર મારે વિષે આસક્ત મનવાળા, ( અને ) પ્રીતિપૂર્વકમ્ સ્નેહપૂર્વક, ( મને ) ભજતામ્ ભજતા, તેષામ્ તેઓને, તમ્ તે-તેવા પ્રકારનો બુદ્ધિ-યોગમ્ બુદ્ધિયોગ, દદામિ હું આપું છું, ( કે ) યેન જે વડે, તે તેઓ, મામ્ મને, ઉપયાન્તિ પામે છે.

**ભાવાર્થ:**—મારામાં નિરંતર આસક્ત ચિત્તવાળા અને મને જ પ્રેમપૂર્વક ભજતા એવા તે મારા ભક્તોને હું મારા તત્ત્વને જાણવા માટે એવા પ્રકારનો બુદ્ધિયોગ આપું છું, કે જે યોગ વડે સહેલાઈથી તેઓ મને પામે છે. ૧૦.

**અવતરણિકા:**—“મારી પ્રાપ્તિમાં વચ્ચે નડતાં વિધોને નાશ કરવા-માટે હું મારા ભક્તોને એવો બુદ્ધિયોગ આપું છું કે જેના વડે તે અજ્ઞાનો નાશ કરી શકે છે,” તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

**‘તેષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ॥**

**નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન માસ્વતા ॥ ૧૧ ॥**

**પદ્મ્નેદ:**—તેષામ્, એવ, અનુકમ્પાર્થમ્, અહમ્, અજ્ઞા-  
નજમ્, તમઃ, નાશયામિ, આત્મભાવસ્થઃ, જ્ઞાનદીપેન, માસ્વતા.

૧ ન શાસ્ત્રોર્નાંપિ ગુરુણા દૃશ્યતે પરમેશ્વરઃ ।

દૃશ્યતે સ્વાત્મનેવાત્મા સ્વયા સત્ત્વસ્થયા ધિયા ॥ વાસિષ્ઠે ॥

આત્મસ્વરૂપ પરમેશ્વર શાસ્ત્રો ભણવાથી અથવા ગુરુસેવનથી જ દેખાઈ શકાતો નથી, પરંતુ પોતાની જ સત્ત્વગુણમાં રહેલી શુદ્ધ બુદ્ધિથી પોતાવડે જ દેખાય છે.

આદર્શો પ્રતિરૂપદર્શકમયી શક્તિર્નિર્સર્ગસ્થિતા ।

દૃષ્ટા તન્ન મલાપકર્ષણાબિધિઃ સંપાદ્યતે કેવલમ્ ॥

તદ્વચ્ચિત્પરિણામરૂપમનસઃ શાબલ્યસંશોધને ।

સત્કર્મેશ્વરભક્તિઃ સ્વત્ત્વેવાત્મપ્રકાશો ભવેત્ ॥ ટિપ્પણિકાસુ ॥

આરસા-દર્પણના કાચમાં સામાના રૂપને બતાવવાની શક્તિ સ્વભાવથી જ છે, પણ દેખનાર તો તેના મળને સાફ કરવાનો વિધિ જ કેવળ સંપાદન કરે છે. તે પ્રમાણે જ ચૈતન્યના પરિણામરૂપ મનના સબળપણા-જ્ઞાનશક્તિ-નું શોધન તો સત્કર્મોનું સેવન અને ઈશ્વરની ભક્તિથી આ સંસારમાં પોતાની મેળે જ થાય છે અને આત્મ પ્રકાશ પણ થાય છે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**અનુકમ્પાયૈ इति अनुकम्पार्थम् । अज्ञानात् जायते इति अज्ञानजम्, तत् अज्ञानजम् । आत्मनः भावः इति आत्मभावः, तस्मिन् तिष्ठतिइति आत्मभावस्थः । ज्ञानम् एव दीपः इति ज्ञानदीपः, तेन ज्ञानदीपेन । भाः अस्य सन्तिइति भास्वान्, तेन भास्वता ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**તેષામ્ તેઓની, એવ જ, અનુકમ્પાર્થમ્ દયાની ખાતર, આત્મભાવસ્થઃ (તેમના) અંતઃકરણમાં રહેલો થકો, અહમ્ હું, ભાસ્વતા પ્રકાશમાન એવા, જ્ઞાનદીપ્તિ જ્ઞાનરૂપી દીવા વડે, અજ્ઞાનજમ્ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા, તમઃ અંધકારનો, નાશયામિ નાશ કરું છું.

**ભાવાર્થઃ—**તેમની ઉપર દયા કરવાના હેતુથી હું તેમના અંતઃકરણમાં રહીને દેહીપ્થમાન એવા જ્ઞાનરૂપી દીપકવડે તેમનો અજ્ઞાનજન્ય જે અંધકાર છે તેનો નાશ કરું છું. ૧૧.

**અવતરણિકાઃ—**ઉપર પ્રમાણે ભગવાન વાસુદેવ પોતાની વિભૂતિઓનું જે માહાત્મ્ય કહ્યું તે વિભૂતિઓને વિસ્તારપૂર્વક બતાવવાની ઇચ્છાથી અર્જુન, ભગવાનની પ્રશંસા કરતો આપ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો:

अर्जुन उवाच । अर्जुन પૂછે છે:—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

૧ તદ્ બ્રહ્મ પરમં ધામ તદ્વ્યયં મોક્ષકાક્ષિણા ।

શ્રુતિવાક્યોદિતં સૂક્ષ્મં તદ્દિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥

જે મોક્ષની ઈચ્છાવાળો હોય તેણે તે બ્રહ્મરૂપ પરમ મોક્ષ ધામ કે જે શ્રુતિ-વેદનાં વાક્યોથી જ કહેવાય છે તે સૂક્ષ્મ શ્રી વિષ્ણુ-પરમાત્માના પરમપદનું જ ધ્યાન કરવું જોઈએ.

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ॥

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

पदच्छेदः—परम्, ब्रह्म, परम्, धाम, पवित्रम्, परमम्, भवान्, पुरुषम्, शाश्वतम्, दिव्यम्, आदिदेवम्, अजम्, विभुम्; आहुः, त्वाम्, ऋषयः, सर्वे, देवर्षिः, नारदः, तथा, असितः, देवलः, व्यासः, स्वयम्, च, एव, ब्रवीषि, मे.

व्युत्पत्तिसमासाः—पूयते अनेन इति पवित्रम् । पुरि शेते इति पुरुषः, तम् पुरुषम् । शश्वत् भवः शाश्वतः, तं शाश्वतम् । दिवि भवः दिव्यः, तम् दिव्यम् । आदिश्चासौ देवश्च इति आदिदेवः, तम् आदिदेवम् । न जायते इति अजः, तम् अजम् । विशेषेण भवति इति विभुः, तं विभुम् । देवानाम् ऋषिः देवर्षिः ।

अन्वय अने अर्थः—भवान् आप, परम् सौथी श्रेष्ठ, ब्रह्म प्रह्लाङ्ग, परम् सौथी श्रेष्ठ, धाम स्थानङ्ग, ( अने ) परमम् परम, पवित्रम् पवित्र ( छो, तेथी ) त्वाम् आपने, शाश्वतम् नित्य, दिव्यम् दिव्य, आदिदेवम् सौथी प्रथम देव, अजम् अज-भा, ( अने ) विभुम् व्यापङ्ग, ( अये प्रमाणे ) देवर्षिः देवर्षि, नारदः नारद, असितः असित, देवलः देवल, तथा तेभ, व्यासः व्यास, ( पणु ) आहुः उडे छे, च अने, स्वयम् आप पोते, एव पणु, मे भने, ब्रवीषि उडे छे।

भावार्थः—आप सर्वोत्कृष्ट प्रह्ला, सर्वोत्तम दिव्यस्थान-ङ्ग अने परम पवित्र छो तेथी ङ देवर्षि नारद, असित, देवल, व्यास धृत्यादि आपने ' आप नित्य, दिव्य, आदिदेव,

અજન્મા અને પરમ વૈભવશાળી વ્યાપક ઈશ્વર છો ' એ પ્રમાણે કહે છે, અને આપ પોતે પણ મને તેમ જ કહો છો. ૧૨-૧૩.

અવતરણિકા:—“ઋષિઓએ અને આપે જ કહેલું છે એમ નહિ, પરંતુ હું પણ એ સત્ય માનું છું,” એમ અર્જુન જણાવે છે:

સર્વમેતદ્દતં મન્યે યન્માં વદસિ કૈશવ ॥

નહિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥૧૪॥

પદચ્છેદ:—સર્વમ્, એતત્, ઋતમ્, મન્યે, યત્, મામ્, વદસિ, કૈશવ, ન, હિ, તે, ભગવન્, વ્યક્તિમ્, વિદુઃ, દેવાઃ, ન, દાનવાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ભગમ્ ऐश्वर्यादि अस्ति अस्य इति भगवान्, तत्संबुद्धौ हे भगवन् । दनोः अपत्यानि पुमांसः दानवाः ।

અન્વય અને અર્થ:—કૈશવ હે કૈશવ! (આપ) યત્ જે, મામ્ મને, વદસિ કહો છો, એતત્ એ, સર્વમ્ સઘળું, (હું) ઋતમ્ સત્ય, મન્યે માનું છું, હિ કારણ કે, ભગવન્ હે ઐશ્વર્યાદિ ષડ્-ગુણસંપન્ન પ્રભો! તે આપના, વ્યક્તિ પ્રભાવને, દેવાઃ દેવો, ન, વિદુઃ જાણી શક્યા નથી, (અને) દાનવાઃ દાનવો (પણ), ન, (વિદુઃ) જાણી શક્યા નથી.

ભાવાર્થ:—હે કૈશવ! આપ મને જે કહો છો તે સઘળું હું સત્ય માનું છું, કારણ કે હે ભગવન્! આપના પ્રભાવને દેવો અને દૈત્યો કોઈ પણ જાણી શક્યા નથી. અર્થાત્ આપ તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી આપનું કથન મને સત્ય જ લાગે છે એમાં સંશય નથી. ૧૪.



અવતરણિકા:—“ આપ સૌથી પ્રથમ હોવાથી આપ જ આપના સ્વરૂપને જાણી શકો છો, તેપણુ આપના અંશભૂત રહેલી આપની વિભૂતિઓ કે જે વિભૂતિઓથી આપ વ્યાપ્ત થઇને રહેલા છો તે વિભૂતિઓ સહિત આપનું સ્વરૂપ મારા જેવાં સામાન્ય પ્રાણિઓને પણુ યોગ્યતા કલ્યાણ માટે અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે તે કૃપા કરીને આપ આપના સ્વરૂપના જ્ઞાન-માટે તે વિભૂતિઓનો વિસ્તાર મને કહો. ” એમ અબ્ધુન કહે છે:

સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ॥

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ॥

યાભિર્વિભૂતિભિર્લોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥૧૬॥

પદ્મ-વેદ:—સ્વયમ્, એવ, આત્મના, આત્માનઃ, વેત્ય, ત્વમ્, પુરુષોત્તમ, ભૂતભાવન, ભૂતેશ, દેવદેવ, જગત્પતે; વક્તુમ્, અર્હસિ, અશેષેણ, દિવ્યાઃ, હિ, આત્મવિભૂતયઃ, યાભિઃ, વિભૂતિભિઃ, લોકાન્, ઇમાન્, ત્વમ્, વ્યાપ્ય, તિષ્ઠસિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પુરુષેષુ ઉત્તમઃ ઇતિ પુરુષોત્તમઃ, તત્સં-  
બુદ્ધૌ હે પુરુષોત્તમ । ભૂતાનિ ભાવયતિ ઉત્પાદયતિ ઇતિ ભૂતભાવનઃ, તત્સં-  
બુદ્ધૌ હે ભૂતભાવન । ભૂતાનામ્ ઈશઃ ઇતિ ભૂતેશઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભૂતેશ ।  
દેવાનાં દેવઃ ઇતિ દેવદેવઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે દેવદેવ । જગતાં પતિઃ ઇતિ જગ-  
ત્પતિઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે જગત્પતે । ન શેષમ્ ઇતિ અશેષમ્, તેન અશેષેણ ।  
વિશેષેણ ભવન્તિ તાઃ વિભૂતયઃ, આત્મનઃ વિભૂતયઃ ઇતિ આત્મવિભૂતયઃ ।  
વિશેષેણ આપ્ય ઇતિ વ્યાપ્ય ।

અન્વય અને અર્થ:—પુરુષોત્ત: હે પુરુષોમાં ઉત્તમ! મૂતમાવન હે ભૂતોના ઉત્પાદક! મૂતેશ હે ભૂતોના નિયંતા! દેવદેવ હે દેવોના દેવ! જગત્પતે હે વિશ્વના પાલક! ( આપ ) સ્વયમ્ પોતાની મેળે, એવ જ, આત્મના આત્માવડે, આત્માનમ્ આત્માને, વેત્ય જાણે છે, હિ તેથી, યામિ: જે, વિભૂતિમિ: વિભૂતિ-ઓવડે, ત્વમ્ આપ, હમાન્ આ, લોકાન્ લોકોને, વ્યાપ્ય વ્યાપીને, તિષ્ઠસિ રહે છે, ( તે ) દિવ્યા: દિવ્ય, આત્મવિભૂતય: આપની વિભૂતિઓ, અશેષેણ સંપૂર્ણતાથી, ( મને ) વક્તુમ્ કહેવાને માટે, અર્હસિ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—હે પુરુષોત્તમ! હે ભૂતોત્પાદક! હે ભૂતેશ! હે દેવદેવ! હે વિશ્વપાલક! આપ જ પોતાની મેળે પોતાના આત્મા-વડે આપને પોતાને જાણે છે તેથી જે વિભૂતિઓ વડે આપ આ લોકોને વ્યાપીને રહેલા છે તે આપની દિવ્ય વિભૂતિઓ સંપૂર્ણતાથી આપ મને કહે. અર્થાત્ આપ મને આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા માટે આપની સર્વ દિવ્ય વિભૂતિઓ હું જાણી શકું તેવી કૃપા કરો. ૧૫-૧૬.

અવતરણિકા:—“વિભૂતિઓના જ્ઞાનથી આપ દેવા સ્વરૂપે જાણી શકાઓ છો?” એમ જાણવાની ઈચ્છાથી અર્જુન પૂછે છે:

કથં વિદ્યામહં યોગિસ્ત્વાં સદા પરિચિંતયન્ ॥

કેપુ કેપુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥૧૭॥

પદચ્છેદ:—કથમ્, વિદ્યામ્, અહમ્, યોગિન્, ત્વામ્, સદા, પરિચિન્તયન્, કેપુ, કેપુ, ચ, ભાવેષુ, ચિન્ત્ય:, અસિ, ભગવન્, મયા.

व्युत्पत्तिसमासाः—परितः चिन्तयति इति परिचिन्तयन् ।  
चिन्तितुं योग्यः चिन्त्यः ।

अन्वय अने अर्थः—( तेभ ) योगिन् हे योगीशब् !  
अहम् हुं, सदा निरंतर, त्वाम् आपनुं, परिचिन्तयन् सर्वलावथी  
ध्यान करतो, त्वाम् आपने, कथम् डेवी रीते, विद्याम् ळणी शकुं ? च  
अने, भगवन् हे भगवन् ! ( आप ) केषु कथा, केषु कथा, भावेषु  
लावोभां, मया भारा वडे, चिन्त्यः ध्यान करवा योग्य, असि छे ?

भावार्थः—तेभ हे योगेश्वर ! हुं निरंतर सर्वलावोथी आ-  
पनुं ध्यान करतो आपने डेवी रीते ळणी शकुं ? अने हे भगवन् !  
आप कथा कथा पदार्थोभां भारावडे ध्यान करवा योग्य छे ? अर्थात्  
ते आप कडे डे ळेथी ते ते लावोभां हुं आपनुं चित्वन करुं. १७.

अवतराशुकाः—“ सातमा अने नवमा अध्यायमां विभूति अने  
अैश्वर्यनुं संक्षिप्त वर्णन क्युं छे, छतां पञ्च संक्षेपमां सांभोजी विभूतियोने  
विस्तार पूर्वक सांभोज्यानी छिछाथी अर्णुन, कडे छे:

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ॥

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

पदच्छेदः—विस्तरेण, आत्मनः, योगम्, विभूतिम्, च,  
जनार्दन, भूयः, कथय, तृप्तिः, हि, शृण्वतः, न, अस्ति, मे, अमृतम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—जननं जनः जन्म, तत् अर्दयति नाश-  
यति इति, जनाः समुद्रस्थदैत्यभेदाः तान् अर्दयति इति, जनैः अर्द्यते  
गम्यते प्रार्थ्यते वा जनार्दनः । तृप्यन्ते अनया इति तृप्तिः । शृणोति  
इति शृण्वन्, तस्य शृण्वतः । न मृतम् इति अमृतम्, तत् ।

અન્વય અને અર્થ:—( તથા ) જનાર્દન હે જનાર્દન!  
આત્મનઃ આપના, યોગમ્ ઐશ્વર્યાતિશયરૂપ યોગ, ચ અને, વિભૂતિમ્  
વિભૂતિને, મૂયઃ ફરી, વિસ્તરેણ વિસ્તારપૂર્વક, કથય કહો, હિ કારણ  
કે, અમૃતમ્ ( આપના મુખથી ઝરતું વાક્યારૂપી ) અમૃત, શૃણ્વતઃ  
સાંભળતા એવા, મે મને, તૃપ્તિઃ સંતોષ, ન, અસ્તિ થતો નથી.

ભાવાર્થ:—તથા હે જનાર્દન! આપના ઐશ્વર્યાતિશયરૂપ  
યોગ અને આપની વિભૂતિઓ ફરી મને વિસ્તારથી કહો,  
કારણ કે આપના મુખમાંથી ઝરતું વાક્યારૂપી અમૃત સાંભળતાં  
મને તૃપ્તિ થતી નથી. અર્થાત્ ફરી પણ વિભૂતિઓનું શ્રવણ કરાવી  
મને વિશેષ આનંદમગ્ન કરો. ૧૮.

અવતરણિકા:—ઉપર પ્રમાણે અર્જુનનું કથન સાંભળી ભગવાન  
શ્રીકૃષ્ણ હવે તેનો ઉત્તર આપે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાનુ કહે છે:—

હૈન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ॥

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ॥૧૯॥

શ્લોક-છેદ:—હૈન્ત, તે, કથયિષ્યામિ, દિવ્યાઃ, હિ, આત્મ-  
વિભૂતયઃ, પ્રાધાન્યતઃ, કુરુશ્રેષ્ઠ, ન, અસ્તિ, અન્તઃ, વિસ્તરસ્ય, મે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—આત્મનઃ વિભૂતયઃ इति આત્મવિભૂતયઃ ।  
પ્રાધાન્યેન इति પ્રાધાન્યતઃ । કુરુણાં શ્રેષ્ઠઃ इति કુરુશ્રેષ્ઠઃ, તત્સંબુદ્ધૌ  
હે કુરુશ્રેષ્ઠ ।

૧ હૈન્તેત્યનુમતૌ જ્ઞેયં યન્વયા પ્રાર્થિતં કિલ ।

તત્કરિષ્યામિ મા મૂસ્ત્યં વ્યાકુલો ડુમતિસ્ત્વિયમ્ ॥ સદાનન્દી ॥

‘હૈન્ત’ એ શબ્દ અનુમતિના અર્થમાં જણવો, એટલે તે જે પ્રાર્થના કરી છે તે  
પ્રમાણે હું જરૂર કરીશ, તું વ્યાકુળ ન થા ! આજ અનુમતિ છે.

अन्वय अने अर्थः—कुरुश्रेष्ठ हे कुरुश्रेष्ठ ! प्राधान्यतः मुञ्च्यत्वे करीने रडेदी, विद्याः द्विव्ये अवी, आत्मविमूतयः भारी पोतानी विलूतियो, ( ने छे ते ) ते तने, हन्त आनंदथी, कथयिष्यामि हुं कडीश, हि कारणु के, मे भारा, विस्तरस्य ( विलूतियोना ) विस्तारने, अन्तः छेडा, न, अस्ति नथी.

भावार्थः—हे कुरुश्रेष्ठ ! भारी द्विव्ये विलूतियोभांणी मुञ्च्य मुञ्च्य ने विलूतियो छे ते हुं तने कडीश, कारणु के भारी विलूतियोना विस्तारने पारण नथी. १६.

अवतरणिकाः—उपर प्रमाणे प्रस्तावना करीने भगवान् श्रीकृष्ण हुवे पोतानां अर्थ तथा विलूतियोनुं वर्णन करतां कडे छे:

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥ २० ॥

पदच्छेदः—अहम्, आत्मा, गुडाकेश, सर्वभूताशयस्थितः, अहम्, आदिः, च, मध्यम्, च, भूतानाम्, अन्तः, एव, च.

वृत्पत्तिसमासाः—गुडाकायाः निद्रायाः ईशः नियामकः इति गुडाकेशः, तत्संबुद्धौ हे गुडाकेश । सर्वाणि च तानि भूतानि इति सर्वभूतानि, तेषाम् आशयः इति सर्वभूताशयः, तस्मिन् स्थितः इति सर्वभूताशयस्थितः ।

अन्वय अने अर्थः—गुडाकेश हे निद्राने श्रुतनार अर्जुन ! सर्वभूताशयस्थितः प्राणिमात्रना हृदयप्रदेशमां रडेदी, आत्मा आत्मा, अहम् हुं ( छु ), च अने, भूतानाम् भूतानुं, आदिः आदि कारणु—उत्पत्तिरूप, च अने, मध्यम् स्थिति रूप, च तेभण, अन्तः नाश रूप ( पणु ), अहम् हुं, एव न ( छु ).

ભાવાર્થ:—હે નિદ્રાને જીતનાર અર્જુન ! પ્રાણિમાત્રના હૃદયપ્રદેશમાં રહેલો આત્મા તે હું છું, ભૂતોનું મૂલ-ઉત્પત્તિ-કારણરૂપ, સ્થિતિરૂપ અને પ્રલય-નાશરૂપ પણ હું જ છું. અર્થાત્ આત્મા અને ઉત્પત્ત્યાદિ એ સર્વ મારું જ સ્વરૂપ છે એમ તું માન. ૨૦.

અવતરણિકા:—“ભગવાનનાં ધ્યાનમાં ચિત્તની સ્થિરતા ન મેળવનારાઓ ભગવાનનાં ખીજાં બાહ્ય ધ્યાનોથી તેમને જાણે, ” એવા આશયથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેવા માટે નિશ્ચિત કરેલી પોતાની મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓ ભગવાન આ અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી હવે કહે છે:

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ॥

મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદ:—આદિત્યાનામ્, અહમ્, વિષ્ણુઃ, જ્યોતિષામ્, રવિઃ, અંશુમાન્, મરીચિઃ, મરુતામ્, અસ્મિ, નક્ષત્રાણામ્, અહમ્, શશી.

વૃત્પત્તિસમાસા:—અદિતે: અપત્યાનિ પુમાંસઃ આદિત્યાઃ, તેષામ્ આદિત્યાનામ્ । અંશવઃ અસ્ય સન્તિ ઇતિ અંશુમાન્ । શશઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ શશી ।

અન્યથ અને અર્થ:—આદિત્યાનામ્ બાર આદિત્યોમાં, વિષ્ણુઃ વિષ્ણુ, અહમ્ હું ( છું, તેમ ) જ્યોતિષામ્ પ્રકાશયુક્ત પદાર્થોમાં, અંશુમાન્ કિરણોવાળો, રવિઃ સૂર્ય, મરુતામ્ મરુત નામના દેવગણોમાં, મરીચિઃ મરીચિ, ( અને ) નક્ષત્રાણામ્ અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રોમાં, શશી ચંદ્રમા, અહમ્ હું ( છું ).



श्रीमद्भगवद्भिः



रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।  
वसुनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥

सावार्थः—आर आदित्येभ्यो विष्णु नामनो आदित्यं हुं, प्रकाशक वस्तुभ्योभ्यो अरिष्टोवाणो सूर्यं हुं हुं, भरत नामना देवगण्योभ्यो भरीचि नामवाणो देव हुं हुं अने अश्विनी धत्यादि नक्षत्रेभ्योभ्यो अंद्रमा हुं हुं. २१.

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ॥

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

पदच्छेदः—वेदानाम्, सामवेदः, अस्मि, देवानाम्, अस्मि, वासवः, इन्द्रियाणाम्, मनः, च, अस्मि, भूतानाम्, अस्मि, चेतना.

वृत्पत्तिसमासाः—वेद्यन्ते ब्रह्म एभिरिति वेदाः, तेषाम् वेदानाम् । साम्नां वेदः इति सामवेदः । वसोः अपत्यं पुमान् वासवः ।

अन्वय अने अर्थः—( हुं ), वेदानाम् वेदोभ्यो, सामवेदः सामवेद, अस्मि हुं, देवानाम् देवोभ्यो, वासवः अंद्र, अस्मि हुं, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियोभ्यो, मनः मन, अस्मि हुं, च अने, भूतानाम् प्राण्योभ्यो, चेतना ज्ञानशक्ति, अस्मि हुं.

सावार्थः—वेदोभ्यो सामवेद, देवोभ्यो अंद्र, इन्द्रियोभ्यो मन अने प्राण्योभ्यो ज्ञानशक्ति रडेदी छे ते हुं हुं. २२.

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

पदच्छेदः—रुद्राणाम्, शंकरः, च, अस्मि, वित्तेशः, यक्षरक्षसाम्, वसूनाम्, पावकः, च, अस्मि, मेरुः, शिखरिणाम्, अहम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—रुदन्ति ते रुद्राः, तेषाम् रुद्राणाम् । शं करोति इति शंकरः । वित्तानां ईशः इति वित्तेशः । यक्षांसि च रक्षांसि च इति यक्षरक्षांसि, तेषां यक्षरक्षसाम् । पवते असौ पावकः । शिखराणि सन्ति येषां ते शिखरिणः । तेषां शिखरिणाम् ।

अन्वय अने अर्थः—अहम् हुं, रुद्राणाम् अष्टादश रुद्रोभां, शंकरः शंकर, च अने, यक्षरक्षसाम् यक्षा अने राक्षसोभां, वित्तेशः धनपति कुण्डेर, अस्मि छुं, ( तेभ ) वसूनाम् आठ वसुओभां, पावकः पावक नामनो वसु, च अने, शिखरिणाम् पर्वतोभां, मेरुः मेरुपर्वत, ( अस्मि छुं ) .

भावार्थः—हुं अगीआर रुद्रोभां शंकर छुं, यक्ष अने राक्षसोभां धननो अधिपति कुण्डेर छुं, आठ वसुओभां अग्नि नामनो वसु छुं अने ते ञ प्रमाणे पर्वतोभां मेरु नामनो पर्वत छुं. २३.

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ॥

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

पदच्छेदः—पुरोधसाम्, च, मुख्यम्, माम्, विद्धि, पार्थ, बृहस्पतिम्, सेनानीनाम्, अहम्, स्कन्दः, सरसाम्, अस्मि, सागरः.

व्युत्पत्तिसमासाः—मुखे आदौ भवः इति मुख्यः, तं मुख्यम् । बृहतः पतिः इति बृहस्पतिः, तं बृहस्पतिम् । सेनाः नयन्ति ते सेनान्यः, तेषाम् सेनानीनाम् । स्कन्दति इति स्कन्दः । स्त्रियन्ते तानि सरांसि, तेषां सरसाम् । सागरस्य अपत्यानि पुमांसः सागराः, तैः कृतः इति सागरः ।

अन्वय अने अर्थः—पार्थ हे पार्थ ! पुरोधसाम् पुरो-  
हितोभां, मुख्यम् सौथी भुञ्ज्य, बृहस्पतिम् षुडस्पति, माम् मने,  
विद्धि ङणु, च तेभ, अहम् हुं, सेनानीनाम् सेनाधिपतिभ्योभां,  
स्कन्दः कुमार कार्तिकेय, ( छुं, अने ) सरसाम् पुण्यतीर्थंश्च  
भ्रडाटां सरोवरोभां, सागरः समुद्र, अस्मि छुं.

भावार्थः—हे पार्थ ! पुरोहितोभां सौथी भुञ्ज्य षुडस्पति  
नामना जे देवताभ्योना पुरोहित छे ते मने तुं ङणु, तेभ सेना-  
धिपतिभ्योभां कुमार कार्तिकेय हुं छुं, अने पुण्यतीर्थंश्च भ्रडाटां  
सरोवरोभां समुद्र हुं छुं अम तुं समञ्ज. २४.

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ॥

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

पदच्छेदः—महर्षीणाम्, भृगुः, अहम्, गिराम्, अस्मि,  
एकम्, अक्षरम्, यज्ञानाम्, जपयज्ञः, अस्मि, स्थावराणाम्,  
हिमालयः.

व्युत्पत्तिसमासाः—महान्तश्च ते ऋषयश्च महर्षयः, तेषाम्  
महर्षीणाम् । जपः एव यज्ञः इति जपयज्ञः । हिमस्य आलयः इति  
हिमालयः ।

अन्वय अने अर्थः—अहम् हुं, महर्षीणाम् भेडा श्रेष्ठ  
ऋषिभ्योभां, भृगुः लृगुऋषि ( छुं ), गिराम् वाणीभ्योभां, एकम्  
अक्ष ( ङ ), अक्षरम् अक्षर-अविनाशी उँकार, अस्मि ( छुं ),  
यज्ञानाम् यज्ञोभां, जपयज्ञः ङपयज्ञ, अस्मि छुं, ( अने ) स्थाव-  
राणाम् पर्वतोभां, हिमालयः हिमालय ( छुं ).

ભાવાર્થ:—હું ઋષિઓમાં ભૃગુઋષિ છું, વાણીઓમાં અવિ-  
નાશી એવો એકાક્ષર ઝંકાર છું, યજ્ઞોમાં જપથજ છું અને પર્વ-  
તોમાં હિમાલય છું. ૨૫.

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ॥

ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥૨૬॥

પદચ્છેદઃ—અશ્વત્થઃ, સર્વવૃક્ષાણામ્, દેવર્ષીણામ્, ચ,  
નારદઃ, ગંધર્વાણામ્, ચિત્રરથઃ, સિદ્ધાનામ્, કપિલઃ, મુનિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સર્વે ચ તે વૃક્ષાશ્ચ इति સર્વવૃક્ષાઃ, તેષાં  
સર્વવૃક્ષાણામ્ । દેવાનામ્ ઋષયઃ इति દેવર્ષયઃ, તેષાં દેવર્ષીણામ્ । ચિત્રઃ  
વિચિત્રઃ રથઃ યસ્ય સઃ ચિત્રરથઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—( વળી હું ) સર્વવૃક્ષાણામ્ સર્વ  
વૃક્ષોમાં, અશ્વત્થઃ પીપળો, દેવર્ષીણામ્ દેવર્ષિઓમાં, નારદઃ નારદ,  
ગંધર્વાણામ્ ગંધર્વોમાં, ચિત્રરથઃ ચિત્રરથ, ચ અને, સિદ્ધાનામ્  
( જન્મથી જ જેમને ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અને ઐશ્વર્યાદિ પ્રાપ્ત  
હોય તેવા ) સિદ્ધોમાં, કપિલઃ કપિલ, મુનિઃ મુનિ, ( છું ).

ભાવાર્થઃ—હું સર્વ વૃક્ષોમાં પીપળો છું, દેવર્ષિઓમાં  
નારદ છું, ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ નામનો ગંધર્વ છું અને જન્મથી જ  
પરમૈશ્વર્યાદિસંપન્ન જે સિદ્ધ લોકો છે તેમાં કપિલમુનિ નામના  
જે સિદ્ધ તે હું છું. ૨૬.

उच्चैःश्रवसमश्रानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥

ऐरावतं गर्जेंद्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

पदच्छेदः—उच्चैःश्रवसम्, अश्वानाम्, विद्धि, माम्, अमृतोद्भवम्, ऐरावतम्, गजेन्द्राणाम्, नराणाम्, च, नराधिपम्.

वृत्पत्तिसमासाः—श्रूयते अनेन इति श्रवः, उच्चैः श्रवसी यस्य सः उच्चैःश्रवाः, तम् उच्चैःश्रवसम् । अमृतात् अमृतनिमित्तमयनाद् उद्भवः उत्पत्तिः यस्य सः अमृतोद्भवः, तम् अमृतोद्भवम् । गजानाम् इन्द्राः इति गजेन्द्राः, तेषां गजेन्द्राणाम् । अधिकं पाति इति अधिपः नराणाम् अधिपः इति नराधिपः, तं नराधिपम् ।

अन्वय अने अर्थः—अश्वानाम् घोडाओमां, अमृतोद्भवम् अमृत (मेणववा सारु करवाभां आवेला समुद्रमथन) मांथी उत्पन्न थयेलो, उच्चैःश्रवसम् उच्चैःश्रवा नामने घोडा, गजेन्द्राणाम् मोटा हाथीओमां, ऐरावतम् औरावत, च अने, नराणाम् मनुष्योमां, नराधिपम् नराधिपति-राज३५, माम् मने, विद्धि तुं ळथु.

भावार्थः—घोडाओमां अमृतमथन वथते समुद्रमांथी नीकलेलो उच्चैःश्रवा नामने जे घोडा ते, मोटा हाथीओमां औरावत नामने हाथी अने मनुष्योमां मनुष्योने अधिपति-राज मने तुं ळथु. २७.

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥

प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥

पदच्छेदः—आयुधानाम्, अहम्, वज्रम्, धेनूनाम्, अस्मि, कामधुक्, प्रजनः, च, अस्मि, कन्दर्पः, सर्पाणाम्, अस्मि, वासुकिः.



**व्युत्पत्तिसमासाः—**आ समन्तात् विशेषेण युद्धचन्ते एभिरिति आयुधानि, तेषाम् आयुधानाम् । कामान् दोग्धि इति कामधुक् । प्रकर्षेण जनयते इति प्रजनः । सर्पन्ते ते सर्पाः, तेषाम् सर्पाणाम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**आयुधानाम् आयुधोभां, वज्रम् ( दधीयि ऋषिना डाडकानुं जनावेलुं ) वज्र, अहम् हुं ( छुं ), धेनूनाम् गायेभां, कामधुक् कामनाद्योने आपनारी-कामदुधानामनी गाय, अस्मि ( हुं ) छुं प्रजनः प्रजनी उत्पत्तिना हेतुश्च, कन्दर्पः कामदेव, अस्मि ( हुं ) छुं, अने सर्पाणाम् सर्पोभां, वासुकिः वासुकि नामनो सर्प, अहम् हुं ( छुं ) ।

**भावार्थः—**आयुधोभां दधीयिनां अस्थिथी जनावेलुं वज्र. गायेभां कामनाद्योने परिपूर्णुं करनार कामदुधा गाय, संलोगप्रधान नहि, परंतु मात्र प्रजनी उत्पत्तिना हेतुश्च कामदेव, तथा सर्पोभां वासुकि नामनो जे सर्प ते पणु हुं छुं. २८.

अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥

पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

**पदच्छेदः—**अनन्तः, च, अस्मि, नागानाम्, वरुणः, यादसाम्, अहम्, पितॄणाम्, अर्यमा, च, अस्मि, यमः, संयमताम्, अहम्.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**न विद्यते अन्तः यस्य सः अनन्तः । यमयति इति यमः । सम्यक् यमयन्ति ते संयमन्तः, तेषां संयमताम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**नागानाम् अररहित सर्पोभां, अनन्तः सर्पानो राज्ञ अनन्त-शेष, अस्मि छुं, च अने, यादसाम्

जलचरो-जलदेवताओमां, वरुणः वरुणु, ( तेभ ) पितृणाम्  
पितृओमां, अर्यमा अर्यमा, अस्मि छुं, च तथा, संयमताम्  
नियमन करनाराओमां, यमः यम, अहम् हुं ( छुं ).

भावार्थः—विपरहित सर्पोमां तेभना राज्ञ अनन्त-शेष-  
लगवान्, जलचरो-जलदेवताओमां तेभना राज्ञ वरुणु, पितृ-  
ओमां तेभना राज्ञ अर्यमा तथा धर्म, अधर्म धत्याद्विधी सर्व  
प्राणीओ पर अनुग्रह निग्रह करनाराओमां जे यमराज  
ते हुं छुं. २६.

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ॥

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

पदच्छेदः—प्रह्लादः, च, अस्मि, दैत्यानाम्, कालः,  
कलयताम्, अहम्, मृगाणाम्, च, मृगेन्द्रः, अहम्, वैनतेयः,  
च, पक्षिणाम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकर्षेण ह्लादते असौ प्रह्लादः। दितेः  
अपत्यानि पुमांसः दैत्याः, तेषां दैत्यानाम्। कलयन्ति इति कलयन्तः, तेषां  
कलयताम्। मृगाणाम् इन्द्रः मृगेन्द्रः। विनतायाः अपत्यं पुमान् वैनतेयः।  
पक्षौ स्तः येषां ते पक्षिणः, तेषां पक्षिणाम्।

अन्वय अने अर्थः—दैत्यानाम् हानयोमां, प्रह्लादः  
प्रह्लाद, अस्मि छुं, च अने, कलयताम् गणुना करनाराओमां,  
कालः काल, अहम् हुं ( छुं ), च तेभ, मृगाणाम् पशुओमां,  
मृगेन्द्रः सिंह अथवा व्याघ्र-वाघ, च अने, पक्षिणाम् पक्षी-  
ओमां, वैनतेयः गरुड, अहम् हुं ( छुं ).

ભાવાર્થ:—દૈત્યોમાં હિરણ્યકશિપુનેા પુત્ર ભકત પ્રહલાદ, ગણના કરનારાઓમાં કાલ, પશુઓમાં સિંહ કે વાઘ અને પક્ષીઓમાં ગરુડ તે પશુ હું છું. ૩૦.

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રભૂતામહમ્ ॥

ઙ્ઘાણાં મકરશ્ચાસ્મિ સ્ત્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥૩૧॥

પદ્ધ્દેદઃ—પવનઃ, પવતામ્, અસ્મિ, રામઃ, શસ્ત્રભૂતામ્, અહમ્, ઙ્ઘાણામ્, મકરઃ, ચ, અસ્મિ, સ્ત્રોતસામ્, અસ્મિ, જાહ્નવી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પવતે અસૌ પવનઃ । પવન્તિ તે પવન્તઃ, તેષામ્ પવતામ્ । રમન્તે યોગિનઃ અસ્મિન્નિતિ રામઃ । શસ્ત્રાણિ ત્રિભ્રતિ તે શસ્ત્રભૂતઃ, તેષાં શસ્ત્રભૂતામ્ । સ્ત્રવન્તિ તાનિ સ્ત્રોતાંસિ, તેષામ્ સ્ત્રોતમામ્ । જહ્નોઃ અપત્યં સ્ત્રી જાહ્નવી ।

અન્વય અને અર્થઃ—પવતામ્ પાવન કરનારી વસ્તુઓમાં, પવનઃ પવન, અસ્મિ હું, શસ્ત્રભૂતામ્ શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં, રામઃ રામ, અહમ્ હું ( છું ), ઙ્ઘાણામ્ મત્સ્યોમાં, મકરઃ મગર, અસ્મિ હું, ચ અને, સ્ત્રોતસામ્ પ્રવાહોમાં—નદીઓમાં, જાહ્નવી ગંગા, અસ્મિ હું.

૧ શસ્ત્રાસ્ત્રધારિણાં મધ્યે રામો દાશરથિવિંભુઃ ।

સર્વરક્ષઃકુલધ્વંસી મહાવીરોઽહર્માશ્વરઃ ॥ સદાનંદ-મા-પ-ટીકા ॥

શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં મહાસમર્થ, સધળા રાક્ષસકુલના નાશ કરનાર અને માણસ વીરને દશરથના પુત્ર રામચંદ્ર તે જ હું વ્યાપક દેશ્વર-પરમેશ્વર છું.

ભાવાર્થ:—પવિત્ર કરનારી સર્વ વસ્તુઓમાં પવન, શસ્ત્ર—  
અને અસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં રામ, માછલાંઓમાં મગર અને  
પ્રવાહોમાં—નદીઓમાં ભગવતી ગંગા તે હું છું. ૩૧.

સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ॥

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥૩૨॥

પદ્ધેદઃ—સર્ગાણામ્, આદિઃ, અન્તઃ, ચ, મધ્યમ્, ચ,  
એવ, અહમ્, અર્જુન, અધ્યાત્મવિદ્યાં, વિદ્યાનામ્, વાદઃ, પ્રવદતામ્,  
અહમ્.

૧ ગૌતમ મહર્ષિદ્વિત ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રમાણ ૧, પ્રમેય ૨, સંશય ૩, પ્રયોજન ૪,  
દ્વાંત ૫, સિદ્ધાંત ૬, અવયવ ૭, તર્ક ૮, નિર્ગુણ ૯, વાદ ૧૦, જલ્પ ૧૧ વિતંડા ૧૨,  
હેતુવાલાસ ૧૩, છલ ૧૪, જ્ઞતિ ૧૫, અનેનિગ્રહસ્થાન ૧૬. એ ૧૬ પદાર્થો છે. તેમાં  
૧૦-૧૧-૧૨ માં પદાર્થો વાદ, જલ્પ અને વિતંડા છે. તેમાં વાદ ગુરુ અથવા વૃદ્ધ  
જ્ઞાની સાથે જિજ્ઞાસા બુદ્ધિથી કરાય છે તથા જલ્પ અને વિતંડા હાર અથવા છત-  
માટે પક્ષ અને પ્રતિપક્ષમાં વિરોધીધર્મવાળા સાથે કરાય છે. એ વાદ, જલ્પ અને  
વિતંડાનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

પ્રમાણતર્કસાધનોપાલમ્ભઃ સિદ્ધાન્તાવિરુદ્ધઃ પશ્ચાવયવોપપન્નઃ પક્ષપ્રતિપક્ષપરિગ્રહો વાદઃ ॥૧॥

પ્રમાણ અને તર્કવડે સાધન-સ્વમતસ્થાપના તથા ઉપાલંભ-પ્રતિપક્ષના  
ઉપહાસ-નિષેધવાળો, સિદ્ધાંતથી અવિરુદ્ધ, અને પાંચ અવયવ ( પ્રતિજ્ઞા ૧, હેતુ  
૨, ઉદાહરણ ૩, ઉપનય-એ પ્રકારે નહિ પણ આ પ્રકારે વિગેરે કથનથી સાધ્યનો  
ઉપસંહાર ૪, અને નિગમન-એ વાક્યમાં પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ અને ઉપનય એક  
સાથેજ સમર્થન કરાય તે ૫. ) થી સિદ્ધ હોય તે વાદ કહેવાય છે.

યથોક્તોપપન્નશ્ચલજાતિનિગ્રહસ્થાનસાધનોપાલમ્ભો જલ્પઃ ॥ ૨ ॥

પૂર્વાક્ત-વાદનાં લક્ષણસહિત છલ ( ૧૪ માં પદાર્થ ), જ્ઞતિ ( ૧૫ માં પદાર્થ )  
અને નિગ્રહસ્થાન ( ૧૬ માં પદાર્થ ) થી જેમાં સાધ્યનો ઉપહાસ-નિષેધ કરાય તે  
જલ્પ કહેવાય છે.

સ પ્રતિપક્ષસ્થાપનાહીનો વિતંડા ॥ ૩ ॥

ઉપરોક્ત તેજ જલ્પ જે પ્રતિપક્ષના સાધ્યથી રહિત હોય તે તે વિતંડા  
કહેવાય છે. જુઓ ગૌતમ ન્યાયશાસ્ત્ર અધ્યાય ૧, આહનિક ૨, સૂત્ર ૧-૨-૩.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**सृज्यन्ते इति सर्गाः, तेषां सर्गाणाम् ।  
आत्मानम् अधिकृत्य इति अध्यात्मम्, अध्यात्मम् एव विद्या इति अध्या-  
त्मविद्या । प्रकर्षेण वदन्ति ते प्रवदन्तः, तेषां प्रवदताम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**अर्जुन हे अर्जुन ! सर्गाणाम्  
सृष्टिओनी, आदिः उत्पत्ति, मध्यम् स्थिति, च अने, अन्तः लय,  
अहम् हुं, एव च (हुं, तेभ) विद्यानाम् विद्याओभां, अध्यात्मविद्या  
अध्यात्मविद्या, (अने) प्रवदताम् वाद करनाराओभां, वादः वाद  
(पण), अहम् हुं (हुं).

**भावार्थः—**हे अर्जुन ! प्रत्येक सृष्टिनी उत्पत्ति, स्थिति  
अने लय ते हुं च हुं, विद्याओभां अध्यात्मविद्या ते हुं हुं  
अने वाद करनाराओभां वाद, लय अने वितंडा ओ त्रण वादना  
प्रकारोभां श्रेष्ठ च वाद ते हुं हुं. ३२.

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ॥

अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

**पदच्छेदः—**अक्षराणाम्, अकारः, अस्मि, द्वन्द्वः, सामा-  
सिकस्य, च, अहम्, एव, अक्षयः, कालः, धाता, अहम्,  
विश्वतोमुखः.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**न क्षरन्ति तानि अक्षराणि, तेषाम् अक्ष-  
राणाम् । समासानां समूहः सामासिकम्, तस्य सामासिकस्य । क्षीयंत इति

१ कालचक्र जगच्चक्र युगचक्र च केशवः ।

आत्मयोगेन मगवान् परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ उद्योगपर्व—भारते ॥

अक्षराणाम् नारायणु कालचक्र, अक्षराणाम् अने युगचक्रं पोताना योग्यवदे  
आनिश परिणामभां लाया करे क.

क्षयः, न विद्यते क्षयः यस्य सः अक्षयः। दधाति इति धाता। विश्वतः मुखानि यस्य सः विश्वतोमुखः।

अन्वय अने अर्थः—अक्षराणाम् अक्षरोभां, अकारः अकार, अस्मि छुं, च अने, सामासिकस्य अधा समासोभां, द्वन्द्वः द्वन्द्वनामनो समास ( छुं ), अक्षयः जेनो कदि क्षय थतो नथी तेवो, कालः ( आयुष्यनी गणना करनार ) काल, अहम् हुं, एव व ( छुं, अने ) विश्वतोमुखः यारे आणु मुखवाणो, धाता ( सर्व कर्मनो इलहाता ) प्रक्षा ( पणु ), अहम् हुं ( छुं )।

भावार्थः—अक्षरोभां “अ”कार, समासोभां द्वन्द्वनामनो समास, अविनाशी जेवो काल, तेम व यारे तरक्ष मुखवाणो अने सर्वकर्मनो इलहाता विधाता—प्रक्षा पणु हुं व छुं. ३३.

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ॥

कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥

पदच्छेदः—मृत्युः, सर्वहरः, च, अहम्, उद्भवः, च, भविष्यताम्, कीर्तिः, श्रीः, वाक्, च, नारीणाम्, स्मृतिः, मेधा, धृतिः, क्षमा.

व्युत्पत्तिसमासाः—सर्व हरति इति सर्वहरः। उद्भूयते अनेन इति उद्भवः। भविष्यन्ति ते भविष्यन्तः, तेषां भविष्यताम्।

अन्वय अने अर्थः—सर्वहरः अधी वस्तुज्योना नाश करनार, मृत्युः काल, अहम् हुं ( छुं ), च अने, भविष्यताम् भविष्यतां उत्पन्न थनारां प्राण्युज्योना, उद्भवः उत्प-ते प्राप्त थवानुं कारण्य ( हुं छुं ), नारीणाम् स्त्रीज्योभां, कीर्तिः ( धार्मिकपणुने अंगे )



ખ્યાતિ, શ્રીઃ લક્ષ્મી, વાકુ વાણી, ચ તથા, સ્મૃતિઃ ( લાંબા વખત સુધી રહેલી ) સ્મરણશક્તિ, મેઘા અન્થધારણાશક્તિ, ઘૃતિઃ ધૈર્ય, ( અને ) ક્ષમા માન અને અપમાનમાં ચિત્તની અવિકારી સ્થિતિ ( તે હું હું. )

ભાવાર્થઃ—સકલ વસ્તુનો નાશ કરનાર મૃત્યુ અને ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણિઓનો ઉત્કર્ષ-અભયુદય તે હું હું, વળી ઓંઓના સ્વરૂપોમાં કીર્તિ, લક્ષ્મી, સ્મૃતિ, ખુદ્ધિ, ધીરજ અને ક્ષમા તે પણ હું જ હું. ૩૪.

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ॥

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

પદચ્છેદઃ—વૃહત્સામ, તથા, સામ્નામ્, ગાયત્રી, છન્દ-સામ્, અહમ્, માસાનામ્, માર્ગશીર્ષઃ, અહમ્, ઋતૂનામ્, કુસુ-માકરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વૃહત્ ચ તત્ સામ ચ વૃહત્સામ । ગાયન્તં ત્રાયતે ઇતિ ગાયત્રી । મૃગશીર્ષેણ યુક્તા પૌર્ણમાસી અસ્મિન્નિતિ માર્ગશીર્ષઃ । કૃસુમાનામ્ આકરઃ ઇતિ કુસુમાકરઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તથા તેમ, સામ્નામ્ સામવેદની ઋચાઓમાં, વૃહત્સામ ( “ ત્વમિદ્ધિ હવામહૈ ” ઇત્યાદિ અતિરાત્રમાં

१ तन्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवम्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ सर्ववेदेषु ॥

તે સર્વ દેવાધિદેવ શ્રીસૂર્યનારાયણના વરવા યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ તેજ-પ્રકાશ-નું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ કે, જે અમારી ખુદ્ધિને ( સારી રીતે-ઉત્તમ માર્ગમાં ) પ્રેરે છે.

રહેલું છેલું સ્તોત્ર કે જેમાં ઇન્દ્રની સર્વેશ્વરરૂપે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે ) બૃહત્સામ સ્તોત્ર, (અને) છન્દસામ ત્રિપ્તુપ્, જગતી, બૃહતી ઇત્યાદિ ઇંદોમાં, ગાયત્રી ગાયત્રી નામનો ઇંદ, અહમ્ હું (હું), માસાનામ્ (વર્ષના બાર) મહીનાઓમાં, માર્ગશીર્ષઃ માગશર મહીનો, અહમ્ હું (હું, અને) ઋતૂનામ્ છ ઋતુઓમાં, કુમાકરઃ વસન્ત ઋતુ (તે હું હું).

ભાવાર્થ:—તેમ સામવેદની ઋચાઓમાં ઇન્દ્રની સ્તુતિ-રૂપે રહેલી બૃહત્સામ ઋચા, ઇંદોમાં ગાયત્રી ઇંદ, મહીનાઓમાં માગશર મહીનો અને ઋતુઓમાં વસન્તઋતુ તે હું હું. ૩૫.

દ્યૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥૩૬॥

પદચ્છેદઃ—દ્યૂતમ્, છલયતામ્, અસ્મિ, તેજઃ, તેજસ્વિનામ્, અહમ્, જયઃ, અસ્મિ, વ્યવસાયઃ, અસ્મિ, સત્ત્વમ્, સત્ત્વવતામ્, અહમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—છલયન્તિ इति છલયન્તઃ, તેષાં છલયતામ્ । તેજઃ અસ્તિ યેષાં તે તેજસ્વિનઃ, તેષાં તેજસ્વિનામ્ । જયન્તિ અસ્મિન્ इति જયઃ । વ્યવસીયતે આત્મા અસ્મિન્ इति વ્યવસાયઃ । સતઃ ભાવઃ સત્ત્વમ્ । સત્ત્વમ્ અસ્તિ યેષાં તે સત્ત્વન્તઃ, તેષાં સત્ત્વવતામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—છલયતામ્ પરસ્પર ઠગાઈ કરનારાઓમાં, દ્યૂતમ્ બુગાર, અસ્મિ હું, તેજસ્વિનામ્ તેજધારી પુરુષોમાં, તેજઃ તેજ-પ્રભા, અહમ્ હું (હું), જયઃ (જયશીલ પુરુષોમાં) જય, અસ્મિ હું, વ્યવસાયઃ (વ્યવસાય કરનારાઓમાં)

अनन्य व्यवसाय-उद्यम, अस्मि ह्युं, (अने) सत्त्ववताम् अलधारी पुरुषोभां, सत्त्वम् अल, अहम् हुं ( ह्युं ).

भावार्थः—परस्पर उगार्ध करनाराओभां धूत-जुगार-इपे रडेओ हुं ह्युं, वणी तेजस्वी पुरुषोभां तेज, ज्यशील पुरुषोभां ज्य, उद्यमनिष्ठोभां अनन्य उद्यम तथा अलवान् पुरुषोभां जे अल ते पथु हुं ह्युं. ३६.

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः ॥

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥३७॥

पदच्छेदः—वृष्णीनाम्, वासुदेवः, अस्मि, पाण्डवानाम्, धनंजयः, मुनीनाम्, अपि, अहम्, व्यासः, कवीनाम्, उशना, कविः.

व्युत्पत्तिसमासाः—वासुदेवस्य अपत्यं पुमान् वासुदेवः । पाण्डोः अपत्यानि पुमांसः पाण्डवाः, तेषाम् पाण्डवानाम् । धनं जयति इति धनंजयः । मननं शीलं येषां ते मुनयः, तेषां मुनीनाम् । कवयन्ते इति कवयः, तेषां कवीनाम् ।

अन्वय अने अर्थः—वृष्णीनाम् यादवोभां, वासुदेवः श्रीकृष्ण, अस्मि ह्युं, पाण्डवानाम् पांडवोभां, धनंजयः धनंजय-अर्जुन, ( हुं ह्युं ) मुनीनाम् मननशील-मंत्रदृष्टा ऋषिओभां, व्यासः भगवान् वेदव्यास, अपि पथु, अहम् हुं ( ह्युं, अने ) कवीनाम् कांतदर्शी काव्यकर्ताओभां, उशना भगवान् शुक नामना, कविः कवि ( ते हुं ह्युं ).

भावार्थः—यादवोमां वसुदेवनो पुत्र हुं श्रीकृष्ण, पांड-  
वोमां अणुन अष्टवे तं तथा मुनियोमां लगवान् वेदव्यास  
हुं ऋ छुं, तेभ कान्तदर्शी-सत, वर्तमान अने लविष्य विगे-  
रेने लघुनार-कवियोमां लगवान् शुक्राचार्य नामना ऋ कवि ते  
पथ हुं छुं. ३७.

दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ॥

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥

पदच्छेदः—दण्डः, दमयताम्, अस्मि, नीतिः, अस्मि  
जिगीषताम्, मौनम्, च, एव, अस्मि, गुह्यानाम्, ज्ञानम्, ज्ञान-  
वताम्, अहम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—दण्डचन्ते अनेन इति दण्डः। दमयन्ति  
ते दमयन्तः, तेषां दमयताम्। नीयते सन्मार्गम् अनया सा नीतिः। जेतुम्  
इच्छन्ति ते जिगीषन्ति, जिगीषन्ति ते जिगीषन्तः, तेषाम् जिगीषताम्।  
मुनेः भावः कर्म वा मौनम्। गूहितुं योग्यानि गुह्यानि, तेषाम् गुह्यानाम्।  
ज्ञायते अनेन इति ज्ञानम्, ज्ञानम् अस्ति येषां ते ज्ञानवन्तः, तेषाम्  
ज्ञानवताम्।

अन्वय अने अर्थः—दमयताम् शासन करनाराओमां,  
दण्डः शासनयोग्य शिक्षा, अस्मि छुं, जिगीषताम् ऋय पाभ-  
वानी धृच्छावाणाओमां, नीतिः ऋयना उपायरूप न्यायपुरःसरनी  
प्रणालिका, अस्मि छुं, च तेभ, गुह्यानाम् रहस्यो-गुप्त राखवा  
योग्य संन्यासपूर्व श्रवणादिकमां, मौनम् मौन-निदिध्यास-भूक-  
भाव, अस्मि छुं, (अने) ज्ञानवताम् तत्त्वज्ञानीओमां ज्ञानम्  
ज्ञान, (पथ) अहम् हुं (छुं).

ભાવાર્થ:—ઉલ્ટે માર્ગે ચાલનારને શાસન કરનારા પુરુષોમાં રહેલો જે દંડ-દંડ કરવાની શક્તિ, જ્ય મેળવવા ઇચ્છનારાઓમાં ન્યાયપુર:સરની નીતિ, રહસ્ય ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય સંન્યાસ-પૂર્વક શ્રવણાદિકમાં વાણીને નિયમમાં રાખવા રૂપ નિદિધ્યાસ-મોન અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં રહેલું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનના પરિ પાકથી ઉદ્ભવેલું અદ્વિતીય આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ સધળા અજ્ઞાનેાનું વિરોધિ જે તત્ત્વજ્ઞાન તે પશુ હું છું. ૩૮.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥૩૯॥

પદચ્છેદ:—યત્, ચ, અપિ, સર્વભૂતાનામ્, બીજમ્, તત્, અહમ્, અર્જુન, ન, તત્, અસ્તિ, વિના, યત્, સ્યાત્, મયા, ભૂતમ્, ચરાચરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ઇતિ સર્વભૂતાનિ, તેષાં સર્વભૂતાનામ્। ચરતિ ઇતિ ચરમ્, ન ચરતિ ઇતિ અચરમ્, ચરં ચ અચરં ચ એતયો: સમાહાર: ચરાચરમ્।

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! ચ વળી, સર્વ-ભૂતાનામ્ પ્રાણિમાત્રમાં, યત્ જે, બીજમ્ ઉત્પત્તિનું કારણ, તત્ તે, અપિ પશુ, અહમ્ હું ( છું ), ( અને તેથી ) મયા મારા, વિના સિવાયનું, યત્ જે, ચરાચરમ્ સ્થાવરજંગમ-જડ ચૈતન્ય, ભૂતમ્ વસ્તુમાત્ર, સ્યાત્ હોય, તત્ તે, ન, અસ્તિ છે ( જ ) નહિ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! વળી સર્વ પ્રાણિઓમાં જે ઉત્પત્તિનું કારણ તે પશુ હું જ છું અને તેથી જડ ચૈતન્ય-સ્થાવર-

જંગમાત્મક વસ્તુમાત્ર મારા અસ્તિત્વ સિવાય કોઈ પણ ઠેકાણે છે જ નહિ એમ તું માન. ૩૯.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં વિભૂતિયોગનું કથન કરી એ વિભૂતિયોગને ઉપસંહાર કરતાં “તે વિભૂતિઓનું સંપૂર્ણ વર્ણન અસંખ્યતાને લઈને થઈ શકે તેમ નથી, ” એમ ભગવાન કહે છે:

નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભતીનાં પરંતપ ॥

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरો मया ॥ ૪૦ ॥

પદ્મ્-દે:—ન, અન્તઃ, અસ્તિ, મમ, દિવ્યાનામ્, વિભૂ-  
નીનામ્, પરંતપ, ઇષઃ, તુ, ઉદ્દેશતઃ, પ્રોક્તઃ, વિભૂતેઃ, વિસ્તરઃ,  
મયા.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—દેશં—પ્રસ્તુતાર્થમ્—ઉત્ક્રાન્તઃ ઇતિ ઉદ્દેશઃ.  
ઉદ્દેશાત્ ઇતિ ઉદ્દેશતઃ। પ્રકર્ષેણ ઉક્તઃ ઇતિ પ્રોક્તઃ।

અન્વય અને અર્થઃ—પરંતપ હે શત્રુઓને તારા આપનાર અર્જુન ! મમ મારી, દિવ્યાનામ્ દિવ્ય—આસ અંશભૂત, વિભૂતી-  
નામ્ વિભૂતિઓનો, અન્તઃ છેડો—સમાપ્તિ, ન, અસ્તિ નથી, (અને)  
ઇષઃ આ, વિભૂતેઃ વિભૂતિનો, વિસ્તરઃ વિસ્તાર, તુ તો, મયા મે  
ઉદ્દેશતઃ એકદેશમાત્ર—પ્રસ્તુત અર્થની સામાન્ય સિદ્ધિ પૂરતો,  
પ્રોક્તઃ કહ્યો ( છે ).

ભાવાર્થઃ—હે પરંતપ ! મારી આવશ્યક અંશભૂત દિવ્ય  
વિભૂતિઓનો અસંખ્યતાને લઈને પાર આવે તેમ છેજ નહિ  
અને આ જે વિભૂતિઓનો વિસ્તાર મેં તને કહેલો છે તે તો  
માત્ર એકદેશીય—સંક્ષિપ્ત જ છે એમ તું સમજ. અર્થાત્ મારી  
અસંખ્ય વિભૂતિ છે એમ તું માન. ૪૦.



**અવતરણિકા:**—એ પ્રમાણે વિભૂતિઓનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરી શ્વે ભગવાન એકતત્ત્વરૂપે પોતાની વિભૂતિનું કથન કરે છે:

યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્ઝિજિતમેવ વા ॥

તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥ ૪૧ ॥

**પદચ્છેદ:**—યત્, યત્, વિભૂતિમત્, સત્ત્વમ્, શ્રીમત્, ઝિજિતમ્, એવ, વા, તત્, તત્, એવ, અવગચ્છ, ત્વમ્, મમ, તેજોઽશસંભવમ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—વિભૂતિઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ વિભૂતિમત્ । શ્રીઃ અસ્ય અસ્તિ ઇતિ શ્રીમત્ । તેજસઃ અંશઃ તેજોઽશઃ, તેજોઽશાત સંભવતિ ઇતિ તેજોઽશસંભવમ્ ।

**અન્યથા અને અર્થ:** યત્ યત્ જે જે, વિભૂતિમત્ ઐશ્વર્ય-વાળું શ્રીમત્ લક્ષ્મીયુક્ત, વા અથવા, ઝિજિતમ્ બલવાળું, સત્ત્વમ વસ્તુમાત્ર (છે) તત્, તત્ તે તે, મમ મારા, એવ જ, તેજોઽશસંભવમ તેજના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલું (છે, એમ) એવ જ, (તું) અવગચ્છ જાણ.

**ભાવાર્થ:**—જે જે ઐશ્વર્યયુક્ત, લક્ષ્મીવાળું અથવા બલ-યુક્ત વસ્તુમાત્ર છે, તે સમસ્ત ખાસ મારા જ તેજના વિભાગથી ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ તું જાણ. અર્થાત્ તે સર્વ મારી જ વિભૂતિ છે એમ તું સમજ. ૪૧.

**અવતરણિકા:**—આ પ્રમાણે ભગવાન સંક્ષેપમાં અને વિસ્તારથી પોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન કરી ગયા, પરંતુ એ સર્વ જે થોડામાં જ સમાઈ જતું હોય તે આખાલવૃદ્ધ દરેકને એકમાથે તે જાણવાનું મળે એવા હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સૂક્ષ્મરૂપે તે વિભૂતિને સમજાવે છે:

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ॥

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥

पदच्छेदः—अथवा, बहुना, एतेन, किम्, ज्ञातेन, तव, अर्जुन, विष्टभ्य, अहम्, इदम्, कृत्स्नम्, एकांशेन, स्थितः, जगत्

व्युत्पत्तिसमासाः—एकश्चासौ अंशश्च एकांशः, तेन एकांशेन । गच्छति इति जगत्, तत् ।

अन्वय अने अर्थः—अर्जुन हे अर्जुन ! अथवा अथवा, तव तने, एतेन अये, बहुना धातुं, ज्ञातेन ज्ञातुवा वडे, किम् शुं ? अहम् हुं, इदम् आ. कृत्स्नम् आभा, जगत् जगतने एकांशेन ( मारा ) अेक (ज) अंश वडे, विष्टभ्य धारणु करीने, स्थितः रडेते। ( छुं ).

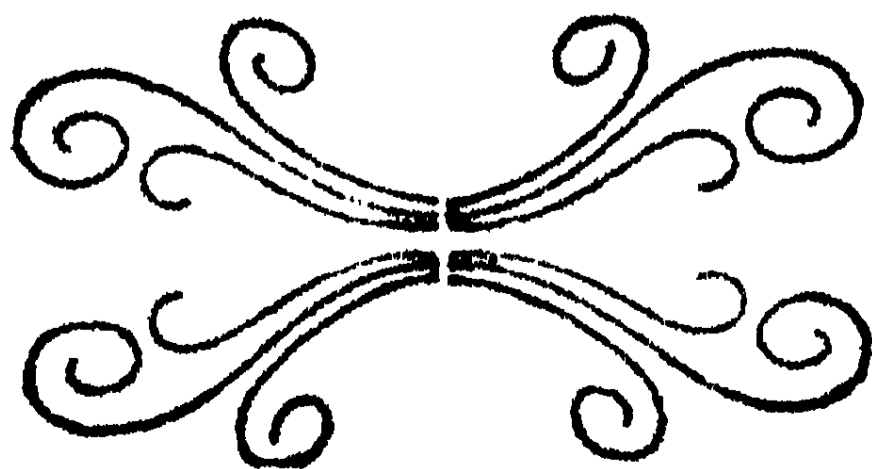
भावार्थः—हे अर्जुन ! अथवा अये अधुं ज्ञातुवाथी तने शुं ? तुंकाभां हुं आ आभा जगतने मारा अेक ज अंशवडे धारणु करीने रडेते। छुं. अर्थात् मारा अंशवडे सर्व ठेकाणु सर्वव्यापक थडने हुं रडेते। छुं अेटते वस्तुमात्र मारी विलूत छे अेम तुं समज. ४२.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणाम-

सान्त्वय-बोधिन्यां गुर्जरटीकायां विभूति-

योगी नाम दशमोऽध्यायः ॥



# एका-शोऽध्यायः ।



अवतरणिकाः—दशमा अध्यायमां भगवाने अर्जुनने पोतानी सर्वे विभूतिओ कडी संभणावी, ते सांभणी पोताना हृदयमां भगवानूनी पोताना उपर परम अत्रौकिक कृपा छे ऐम मानी आनंदमां भग्न थछि निश्च्येष्ट थअले। अर्जुन भगवानू श्रीकृष्णना अत्रौकिक भासात्म्यने ज्ञापुवानी छअछाथी अने तेमनां अत्रौकिक अनेक विभूतिमय स्वरूपने ज्ञेवानी छअछाथी प्रार्थना करणे। आ प्रभाणे कहेवा लाग्योः

अर्जुन उवाच । अर्जुन कहे छेः—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

पदच्छेदः—मदनुग्रहाय, परमम्, गुह्यम्, अध्यात्मसंज्ञितम्, यत्, त्वया, उक्तम्, वचः, तेन, मोहः, अयम्, विगतः, मम.

व्युत्पात्तिसमासाः—मयि अनुग्रहः इति मदनुग्रहः, तस्मै मदनुग्रहाय । आत्मानम् अधिकृत्य इति अध्यात्मम्, अध्यात्मम् इति संज्ञितम् शब्दितम् इति अध्यात्मसंज्ञितम् । मुह्यंत अनेन इति मोहः । विशेषेण गतः इति विगतः ।

१ रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ।

ता उमा यदि न स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ॥

राग-प्रीति-मोह अने द्वेष-द्वेष न होय तो ज्ञानरूपी तप करवानुं प्रयोजन शुं ? अने ते जे-राग अने द्वेष न होय तो पशु तप करवानुं प्रयोजन शुं ? अर्थात् कांई पशु प्रयोजन नाहि.

अन्वय अने अर्थः—मदनुग्रहाय मारा उपरनी ह्याने लघने, गुह्यम् गुप्त राभवा योग्य, परमम् श्रेष्ठ, ( अने ) अध्यात्म-संज्ञितम् 'अध्यात्म' संज्ञावाणुं, यत् जे, वचः वचन, त्वया आपे, उक्तम् कथुं, तेन ते वडे, मम् मारे, अयम् आ—( हुं ह्युनार हुं, अने मारां सगां वडालां माराथी ह्युर्ध्वं जशे धत्यादि )—मोहः अमात्मक अविवेकबुद्धिर्भी मोह, विगतः दूर थर्ध गये। ( छे ) .

भावार्थः—हे लगवन्! आ मारा उपरनी आपनी अनु-  
कंपाने लीधे अत्यंत गुप्त राभवा लायक अने श्रेष्ठ अेवा  
अध्यात्मज्ञाननुं जे कथन आपे कर्तुं ते वडे मारे आ अविवेक-  
बुद्धिर्भी मोह दूर थर्ध गये छे. १.

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

पदच्छेदः—भवाप्ययौ, हि, भूतानाम्, श्रुतौ, विस्तरशः,  
मया, त्वत्तः, कमलपत्राक्ष, माहात्म्यम्, अपि, च, अव्ययम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—भवन्ति प्राणिनः अस्मिन् इति भवः,  
आप्यायन्ते प्राणिनः अस्मिन् इति आप्ययः, भवश्च आप्ययश्च भवाप्ययौ ।  
विस्तरेण इति विस्तरशः । त्वत् इति त्वत्तः । कमलस्य पत्रे इति कमलपत्रे,  
कमलपत्रे इव अक्षिणी यस्य सः कमलपत्राक्षः, तत्संबुद्धौ हे कमलपत्राक्ष ।  
महात्मनः भावः माहात्म्यम् । न विद्यते व्ययो यस्य तत् अव्ययम् ।

अन्वय अने अर्थः—कमलपत्राक्ष हे कभणनां पांढडां  
जेवी आंभेवाणा लगवन्! भूतानाम् प्राणियोनां, भवाप्ययौ  
उत्पत्ति अने विनाश, मया मे, विस्तरशः विस्तारपूर्वक, त्वत्तः

આપની પાસેથી, હિ ખરેખર, શ્રુતૌ સાંભળ્યાં, ચ અને, અવ્યયમ્ નાશરહિત, ( એવું આપનું ) માહાત્મ્યમ્ મહાનુભાવપણું, અપિ પણ ( શ્રુતમ્ સાંભળ્યું ).

ભાવાર્થ:—હે કમલનાં પાંદડાં જેવી સુંદર આંખોવાળા ભગવન્ ! મેં પ્રાણિઓનાં ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ આપની પાસેથી વિસ્તારપૂર્વક ખરેખર સાંભળ્યાં, તેમજ નાશરહિત એવું આપનું માહાત્મ્ય—મહાનુભાવપણું પણ સાંભળ્યું. ૨.

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ॥

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—એવમ્, એતત્, યથા, આત્થ, ત્વમ્, આત્મા-નમ્, પરમેશ્વર, દ્રષ્ટુમ્, ઇચ્છામિ, તે, રૂપમ્, એશ્વરમ્, પુરુષોત્તમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પરમશ્રામૌ ઈશ્વરશ્ચ પરમેશ્વરઃ, તત્તંબુદ્ધૌ હે પરમેશ્વર । ઈશ્વરસ્ય ઇદમ્ એશ્વરમ્ । પુરુષેષુ ઉત્તમઃ પુરુષોત્તમ, તત્તં-બુદ્ધૌ હે પુરુષોત્તમ ।

અન્વય અને અર્થ:—પરમેશ્વર હે સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રભો ! ત્વમ્ આપ, આત્માનમ્ ( આપના ) આત્મા—સ્વરૂપને, યથા જેવી રીતનો, આત્થ કહો છો, એતત્ એ, એવમ્ એમ (જ છે, અને તેથી) પુરુષોત્તમ હે પુરુષોત્તમ ! તે આપના, એશ્વરમ્ ( જ્ઞાન, શક્તિ, બલ, વીર્ય અને તેજ ઇત્યાદિથી સંપન્ન ) ઐશ્વર્યવાળા, તે રૂપમ્ રૂપને, દ્રષ્ટુમ્ જોવાને, ઇચ્છામિ હું ઇચ્છું છું.

ભાવાર્થ:—હે પરમેશ્વર ! આપ આપના આત્મા સ્વરૂપને જેવો કહો છો તેવો જ તે છે, તેથી હે પુરુષોત્તમ ! આપે આપના

ने स्वरूपं वर्णनं कर्तुं ते आपना ऐश्वर्यशाली स्वरूपने ज्ञेवाने  
हुं धं धुं धुं. ३.

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

पदच्छेदः—मन्यसे, यदि, तत्, शक्यम्, मया, द्रष्टुम्,  
इति, प्रभो, योगेश्वर, ततः, मे, त्वम्, दर्शय, आत्मानम्,  
अव्ययम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—योगः अस्ति येषां ते योगाः ( योगिनः ),  
तेषाम् ईश्वरः योगेश्वरः, तत्संबुद्धौ हे योगेश्वर । प्रभवति सृष्टिस्थितिसंहार-  
प्रवेशप्रशासनेषु इति प्रभुः, तत्संबुद्धौ हे प्रभो ।

अन्वय अने अर्थः—प्रभो हे सर्वशक्तिमान् प्रभो  
यदि ज्ञे, तत् ते स्वरूप, मया मारा वडे, द्रष्टुम् ज्ञेवाने, शक्यम्  
शक्य छे, ( ऐभ ) मन्यसे आप मानता हे, ततः तो, योगेश्वर  
हे योगीश्वरना अधिपति ! त्वम् आप, अव्ययम् अविनाशी,  
आत्मानम् ( ऐवा आपना ) आत्माने—स्वरूपने, मे मने,  
दर्शय अतावे.

भावार्थः—हे प्रभो ! ज्ञे हुं आपना ते स्वरूपने ज्ञेवाने  
शक्तिमान् अथवा पात्रं हुं ऐभ आप मानता हे, तो हे योगे-  
श्वर ! आप आपना ते अविनाशिस्वरूपं मने दर्शन  
करावे. ४.

अवतरणिकाः—आ प्रभाणे अत्यंत लक्ष्मी अर्जुन वडे प्रार्थना  
करावेला भगवान् श्रीकृष्ण तेने आधासन आपता तथा तेनी दृष्टि तत्  
करवाना हेतुथी तेने प्रोत्साहन आपता कडेवा लाग्याः



શ્રીમદ્ભગવાન્ વાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

પ્રેશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશઃ ॥

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ॥૫॥

પદચ્છેદઃ—પ્રેશ્ય, મે, પાર્થ, રૂપાણિ, શતશઃ, અથ, સહ-  
સ્રશઃ, નાનાવિધાનિ, દિવ્યાનિ, નાનાવર્ણાકૃતીનિ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શતાનિ શતાનિ ઇતિ શતશઃ । સહ-  
સ્રાણિ સહસ્રાણિ ઇતિ સહસ્રશઃ । નાના અનેકાઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ યેષાં  
તાનિ નાનાવિધાનિ, તાનિ । વર્ણાશ્ચ આકૃતયશ્ચ ઇતિ વર્ણાકૃતયઃ, નાના  
વર્ણાકૃતયઃ યેષાં તાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ, તાનિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! નાનાવિધાનિ અનેક  
પ્રકારનાં, ચ તેમ, નાનાવર્ણાકૃતીનિ અનેક રંગ અને આકારવાળાં,  
મમ મારાં, દિવ્યાનિ અલૌકિક, એવાં શતશઃ સેંકડો, અથ અને,  
સહસ્રશઃ હજારો. રૂપાણિ રૂપોને, પ્રેશ્ય તું જો.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! અનેક પ્રકારનાં તેમજ જૂદા જૂદા  
રંગ અને આકૃતિવાળાં મારાં અલૌકિક એવાં સેંકડો અને હજારો  
અર્થાત્ અસંખ્ય સ્વરૂપોને તું જો. ૫.

અવતરણિકાઃ—તે અર્થોમાં શું શું જોવાનું છે તે દુષ્ટમાં ભગ-  
વાન્ અર્જુનને કહે છે:

૧ વર્તમાનમતીતં ચ ભવિષ્યત્યુલ્લમણ્યપિ ।

તથા દુઃખદુઃખં ચ નિમેષઃ કલ્પ ઇત્યપિ ॥

ચિદાત્માનિ સ્થિતાન્યેવ પ્રેશ્ય માયાવિજૃંભિતમ્ ॥ વાસિષ્ઠ ॥

હે રામ ! વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય, સ્થૂલ અને આણુ-સૂક્ષ્મ, તેમ દૂર અને  
નજીક, નિમેષ અને દુઃખ-અ સઘર્ષાં ચિદાત્મામાં-શુદ્ધપ્રહ્મમાં જ રહેલાં છે અને એ  
સર્વ માયાનું વિદાશન-દેશાત્રેઃ અપ્રેક્ષ્ય પ્રહ્મનાં વિલાસ જ એમ જો !

पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

पदच्छेदः—पश्य, आदित्यान्, वसून्, रुद्रान्, अश्विनौ, मरुतः, तथा, बहूनि, अदृष्टपूर्वाणि, पश्य, आश्चर्याणि, भारत.

व्युत्पत्तिसमासाः—न दृष्टानि इति अदृष्टानि, पूर्वं अदृष्टानि इति अदृष्टपूर्वाणि, तानि ।

अन्वय अने अर्थः—भारत हे भारत ! आदित्यान् आर सूर्य, वसून् आठ वसुओ, रुद्रान् ऐकादश रुद्र, अश्विनौ जे अश्विनीकुमार, मरुतः ओगणुपयास वायु, तथा तेभज्, अदृष्टपूर्वाणि पडेलां कदि नदि जेजेलां, बहूनि धणुं, आश्चर्याणि आश्चर्येनि, ( जेभां ) पश्य तुं जे.

भावार्थः—हे भारतवंशोत्पन्न अर्जुन ! आर आदित्य, आठ वसुओ, अगियार रुद्र, जे अश्विनीकुमारे, ओगणु पयास वायुओ तेभज् पडेलां कदी जेवामां नदि आवेलां जेवां धणुं अहसुत आश्चर्येनि पणु तुं भारा जे स्वरूपमां जे ! ६.

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ॥

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

पदच्छेदः—इह, एकस्थम्, जगत्, कृत्स्नम्, पश्या, अद्य, सचराचरम्, मम, देहे, गुडाकेश, यत्, च, अन्यत्, द्रष्टुम्, इच्छसि.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**गुडाकायाः निद्रायाः ईशः इति गुडा-  
केशः, तत्संबुद्धौ हे गुडाकेश । एकरिम्न् तिष्ठति इति एकस्थम्, तत् । चरति  
इति चरम्, न चरति इति अचरम्, चरं च अचरं च इति चराचरे, चरा-  
चराभ्यां सह वर्तमानम् इति सचराचरम्, तत् ।

**अन्वय अने अर्थः—**गुडाकेश हे निद्राने श्रुतनार-  
अर्जुन ! अद्य आज, मम मारा, देहे शरीरमां, इह अहीं, एकस्थम्  
येक ए ठेकाणे रडेदुं, सचराचरम् स्थावरजंगमात्मक, कृत्स्नम्  
समग्र—आपुं, जगत् विश्व, च तेमज, यत् जे, अन्यत् भीष्णुं (कंधं  
पणु) द्रष्टुम् जेवाने, इच्छसि धिच्छतो हे (ते सधणुं), पश्य तुं जे !

**भावार्थः—**हे निद्राने श्रुतनार अर्जुन ! आ वपतेज  
मारा शरीरमां अहीं येक ए ठेकाणे रडेला स्थावरजंगमात्मक  
समग्र—आपा विश्वने, तेमज भीष्णुं पणु जे कंधं जेवाने  
धिच्छतो हे ते सधणुं तुं जे ! अर्थात् सर्व वस्तुमात्र तुं अहीं  
मारा शरीरमां जेध शकीश. ७.

**अवतरणिकाः—**आ प्रमाणे उदेवा श्रुतां अर्जुन वीरिष्ठ यक्षुर्थी  
योताना स्वश्रुते जेध शक्ये नदी अने जेध पामशे जेम समग्र भगवान्  
तेने उदे जे:

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

**पदच्छेदः—**न, तु, माम्, शक्यसे, द्रष्टुम्, अनेन,  
एव, स्वचक्षुषा, दिव्यम्, ददामि, ते, चक्षुः, पश्य, मे, योगम्,  
ऐश्वरम्.

**वृत्पत्तिसमासाः—**स्वस्य चक्षुः स्वचक्षुः, तेन स्वचक्षुषा ।  
ईश्वरस्य अयम् इति ऐश्वरः, तम् ऐश्वरम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**तु परंतु, अनेन आ, एव न, स्वचक्षुषा  
तारी पोतानी आंभो वडे. माम् मने, द्रष्टुम् जेवाने, न, शक्यसे  
तुं शक्तिमान् नथी, (अने तेथी हुं) ते तने, दिव्यम् अलौकिक-  
ज्ञानात्मक, चक्षुः यक्षु (आंभो), इदामि आपुं छुं, (ते वडे) मे  
भारा, ऐश्वर्यम् ऐश्वर्य-शक्तिशाणी-विश्वने आश्रय आपवाइप  
लक्षणवाणा सामर्थ्य युक्त, योगम् यौगिक स्वरूपने, पश्य तुं जे !

**भावार्थः—**पणु आ तारा पोताना न यर्मयक्षु-आंभो-  
वडे भारा अं अलौकिक स्वरूपने जेवाने तुं शक्तिमान् नथी, अने  
तेथी हुं तने ज्ञानयक्षु आपुं छुं के जे यक्षु वडे भारा यौगिक  
स्वरूप-ऐश्वर्यशील सामर्थ्यने तुं जे ! ८.

**अवतरणिकाः—**उपरना दिव्य स्वरूपनुं वर्णन संजय धृतराष्ट्र  
प्रति ७ श्लोकथी हुवे करे छे:

संजय उवाच । संजय कहे छे:-

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ॥

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

**पदच्छेदः—**एवम्, उक्त्वा, ततः, राजन्, महायोगे-  
श्वरः, हरिः, दर्शयामास, पार्थाय, परमम्, रूपम्, ऐश्वरम्.

१ उद्योपहत गेहेषु हरे भागं कतुष्वहम् ।

वर्णा मे हरितः श्रेष्ठस्तस्माद्हरिरिति स्मृतः ॥ मोक्षधर्म ॥

धरोमां तेम यज्ञांमां पृथ्वीपर होमवांमां आवेक्षुं हुविष्यलाग हुं उरणु करं  
हुं-लक्ष हुं तेम भारो वर्णु हरित-क्षीदारंगनो श्रेष्ठ छे तेथी हुं हरि अे नामथी  
कहेवायो छुं.

व्युत्पत्तिसमासाः—योगानाम् ईश्वरः इति योगेश्वरः, महान् चासौ योगेश्वरश्च इति महायोगेश्वरः । हरति इति हरिः । ईश्वरस्य इदम् इति ऐश्वर्यम्, तत् ।

अन्वय अने अर्थः—राजन् हे राज धृतराष्ट्र! महायोगेश्वरः मोठा योगीश्वर, हरिः भगवान् श्रीकृष्ण, एवम् अत्र प्रभाषे, उक्त्वा कहीने, ततः त्वां पथी, पार्थाय अर्जुनने, (पोतानुं) परमम् श्रेष्ठ, ऐश्वर्यम् ईश्वरी, रूपम् स्वरूप, दर्शयामास देखाववा लाग्या.

भावार्थः—हे राज धृतराष्ट्र! महायोगेश्वर भगवान् श्रीकृष्ण, अर्जुन प्रत्ये अत्र प्रभाषे कहीने तने पोताना परम विश्वरूपनां दर्शन कराववा लाग्या. ६.

अवतरणिकाः—भगवान् हे स्वरूप अताव्युं ते अहंभूत विश्वरूपं अं हे तनुं कर्मण संवत्य धृतराष्ट्र पांसुं करे हे:

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ॥

सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

पदच्छेदः—अनेकवक्त्रनयनम्, अनेकाद्भुतदर्शनम्, अनेकदिव्याभरणम्, दिव्यानेकोद्यतायुधम्; दिव्यमाल्यांबरधरम्, दिव्यगंधानुलेपनम्, सर्वाश्चर्यमयम्, देवम्, अनन्तम्, विश्वतोमुखम्.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**न एकं येषां तानि अनेकानि, वक्त्राणि च नयनानि च वक्त्रनयनानि, अनेकानि वक्त्रनयनानि यस्मिन् तत् अनेकवक्त्रनयनम्, तत् । अनेकानि च तानि अद्भुतानि च अनेकाद्भुतानि, अनेकाद्भुतानां दर्शनं यस्मिन् तत् अनेकाद्भुतदर्शनम्, तत् । दिव्यानि च तानि आभरणानि च दिव्याभरणानि, अनेकानि दिव्याभरणानि यस्मिन् तत् अनेकदिव्याभरणम्, तत् । उद्यतानि च तानि आयुधानि इति उद्यतायुधानि, अनेकानि च तानि उद्यतायुधानि च अनेकोद्यतायुधानि, दिव्यानि अनेकोद्यतायुधानि यस्मिन् तत् दिव्यानेकोद्यतायुधम्, तत् । माल्यानि—पुष्पमयानि रत्नमयानि च अम्बराणि च इति माल्याम्बराणि, दिव्यानि माल्याम्बराणि ध्रियन्ते येन तत् दिव्यमाल्यांबरधरम्, तत् दिव्यमाल्यांबरधरम् । दिव्यश्वासौ गन्धश्च इति दिव्यगन्धः, दिव्यगन्धस्य अनुलेपनं यस्मिन् तत् दिव्यगन्धानुलेपनम्, तत् दिव्यगन्धानुलेपनम् । सर्वाणि च तानि आश्चर्याणि च सर्वाश्चर्याणि, सर्वाश्चर्ये प्रचुरम् इति सर्वाश्चर्यमयम्, तत् सर्वाश्चर्यमयम् । दिव्यते प्रकाशते इति देवम्, तत् देवम् । न विद्यते अन्तः यस्य तत् अनन्तम्, तत् अनन्तम् । विश्वतः मुखानि यस्य तत् विश्वतांमुखम्, तत् विश्वतोमुखम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**अनेकवक्त्रनयनम् असंख्य भुष अने नेत्र-आंषो-वाणा, अनेकाद्भुतदर्शनम् असंख्य अलौकिक दर्शनवाणा, अनेकदिव्याभरणम् असंख्य दिव्य आ लूपणोवाणा, ( अने ) दिव्यानेकोद्यतायुधम् अगणित दिव्य आयुधो-शस्त्रास्त्रो जेभां उगाभेलां छे तेवा, दिव्यमाल्याम्बरधरम् पुष्पनी तेभञ् रत्नोनी दिव्य भाणाओ अने वस्त्रो धारणु करेला, दिव्यगन्धानुलेपनम् दिव्य सुगंधी द्रव्येथी लेपन करायेला, सर्वाश्चर्यमय-



બધી જાતનાં આશ્ચર્યોવાળા, અનન્તમ્ જેનો કદી અંત ન આવી શકે તેવા, ( અને ) વિશ્વતોમુખમ્ ચોતરફ મુખવાળા, દેવમ્ પ્રકાશમાન એવા ( દેવ શ્રીકૃષ્ણના ) સ્વરૂપને અર્જુને જોયું.

ભાવાર્થ:—તે અસંખ્ય મુખ અને આંખવાળા, અગણિત વિસ્મયકારક દર્શ્યોવાળા, અસંખ્ય દિવ્ય ભૂષણોવાળા અને અગણિત દિવ્ય આયુધો-શસ્ત્રાસ્રો જેમાં ઉગામેલાં છે તેવા, દિવ્ય પુષ્પની તેમજ રત્નની માળાઓ પહેરેલા, દિવ્ય સુગંધી પદાર્થોથી લેપન કરાયેલા, બધી જાતનાં આશ્ચર્યોવાળા, અને અનંત તથા ચોતરફ મુખવાળા એવા પ્રકાશમાન શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપને અર્જુને નિહાળ્યું. ૧૦-૧૧.

અવતરણિકા:—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વિષ્ણુરૂપની કાંતિ કેટલા પ્રમાણમાં હતી તેનું કથન હવે સંખ્ય કરે છે:

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેદ્યુગપદુત્થિતા ॥

યાદિ ભાઃ સદૃશી સા સ્યાદ્ભાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥૧૨॥

પદચ્છેદ:—દિવિ, સૂર્યસહસ્રસ્ય, ભવેત્, યુગપત્, ઉત્થિતા, યદિ, ભાઃ, સદૃશી, સા, સ્યાત્, ભાસઃ, તસ્ય, મહાત્મનઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સૂર્યાણાં સહસ્રમ્ ઇતિ સૂર્યસહસ્રમ્, તસ્ય સૂર્યમહસ્રસ્ય । મહાન્ આત્મા યમ્ય મઃ મહાત્મા, તસ્ય મહાત્મનઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—દિવિ અંતરિક્ષમાં, સૂર્યસહસ્રસ્ય એક હજાર સૂર્યની, ભાઃ કાંતિ, યદિ જો, યુગપત્ એક સાથે, ઉત્થિતા ઉદય પામેલી, ભવેત્ થાય, તો સા તે, ( કાંતિ ) તસ્ય તે, મહાત્મનઃ વિશ્વાત્માની, ભાસઃ કાંતિની, સદૃશીઃ સરખી, સ્યાત્ થાય.

# विश्वरूपदर्शनम्



तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनंकथा ।  
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरं पाण्डवस्तदा ॥

सावार्थः—अंतरिक्षमां हुणर सूर्यनी अेक साथे उदय पाभेदी कांति अजर अणकी उठे तो क्हाय ते विप्रवात्मा प्रभुनी कांति समान थाय. १२.

अपतरश्चिकाः—भगवाने पांडवां “इहैकस्थ जगत्कृत्स्नम् भार्या शरीरमां रडेला आ समग्र जगतने तुं जे ! धत्यादि” जे कडेलुं हतुं ते सर्वतो अर्जुने ज्ञानयक्षु भेजवीने वास्तविकमां प्रत्यक्ष अनुभव क्यो अेम संजय धृतराष्ट्र प्रति कडे छे:

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

पदच्छेदः—तत्र, एकस्थम्, जगत्, कृत्स्नम्, प्रविभक्तम्, अनेकधा, अपश्यत्, देवदेवस्य, शरीरे, पाण्डवः, तदा.

व्युत्पत्तिसमासाः—एकस्मिन्तिष्ठति इति एकस्थम्, तत् । विभागशः भक्तम् इति विभक्तम्, प्रकर्षेण विभक्तम् इति प्रविभक्तम्, तत् । अनेकैः प्रकारैः इति अनेकधा । देवानां देवः इति देवदेवः, तस्य देवदेवस्य ।

अन्वय अने अर्थः—पाण्डवः अर्जुन, तदा ( दिव्य यक्षभण्या ) ते वषते, देवदेवस्य देवोना पणु देव-श्रीकृष्णना, तत्र ते, शरीरे विराट् शरीरमां, एकस्थम् अेक ज जग्याये रडेला, अनेकधा अनेक प्रकारे, प्रविभक्तम् ( देव पितृ, मनुष्यादि भेदो इप विशिष्ट भागोवडे ) वड्ढ्यायलुं, कृत्स्नम् समस्त, जगत् जगत्, अपश्यत् जेवा लाग्ये।

सावार्थः—अर्जुन ते समये देवना पणु देव, विश्वात्मा, श्रीकृष्णनां ते विराट् शरीरमां अेक ज जग्याये रडेला तथा देव,

પિતૃ, મનુષ્યાદિ ભેદો—રૂપ અનેક પ્રકારે વિશિષ્ટ ભાગો વડે વહે-  
ચાયેલા આ સમસ્ત જગતને જોવા લાગ્યો. ૧૩.

અવતરણિકા:—“ વિશ્વરૂપ ધારણ કરેલા ભગવાનને તેમજ તેમાં  
અંતર્ગત વિભાગશીલ જગતને જોયા પછી અર્જુને શું કર્યું? ” એ પ્રશ્નના  
પ્રત્યુત્તરમાં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને, અર્જુને જે પ્રવૃત્તિ કરી તે કહી સંભળાવે છે:

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનંજયઃ ॥

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાંજલિરભાષત ॥ ૧૪ ॥

વદ્છેદઃ—તતઃ, સઃ, વિસ્મયાવિષ્ટઃ, હૃષ્ટરોમા, ધનં-  
જયઃ, પ્રણમ્ય, શિરસા, દેવમ્, કૃતાંજલિઃ, અભાષત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિસ્મયેન આસમન્તાત્ વિષ્ટઃ વ્યાપ્તઃ इति  
વિસ્મયાવિષ્ટઃ । હૃષ્ટાનિ રોમાણિ यस્ય સઃ હૃષ્ટરોમા । પ્રકર્ષેણ નત્વા इति  
પ્રણમ્ય । કૃતઃ અંજલિઃ યેન સઃ કૃતાંજલિઃ ।

અન્યથ અને અર્થઃ—તતઃ ત્યાર પછી, વિસ્મયાવિષ્ટઃ  
વિસ્મયથી વ્યાપ્ત, ( અને તેથીજ ) હૃષ્ટરોમા પુલકિત રોમાંચ-  
વાળો, ધનંજયઃ અર્જુન, દેવમ્ ભગવાન્—શ્રીકૃષ્ણને, શિરસા મસ્તક  
વડે, પ્રણમ્ય પ્રણામ કરીને, કૃતાંજલિઃ જે હાથે જેણે જોડેલા છે  
એવો ધર્મને, ( આ પ્રમાણે ) અભાષત કહેવા લાગ્યો.

સાધાર્થઃ—ત્યાર પછી વિસ્મયથી વ્યાપ્ત થયેલો અને  
તેથી જ પુલકિત રોમાંચવાળો અર્જુન, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને  
મસ્તકથી નમસ્કાર કરીને જે હાથે જોડી આ પ્રમાણે પ્રાર્થના  
કરવા લાગ્યો. ૧૪.

અવતરણિકા:—અર્જુન પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતા વિશ્વરૂપદર્શનનો  
અનુભવ કરીને ભગવાનની મૃતિ કરતો કહે છે:

अर्जुन उवाच । अर्जुन बोद्धव्योः—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे  
सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ॥

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-

मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

पदच्छेदः—पश्यामि, देवान्, तव, देव, देहे, सर्वान्,  
तथा, भूतविशेषसंघान्, ब्रह्माणम्, ईशम्, कमलासनस्थम्-  
ऋषीन्, च, सर्वान्, उरगान्, च, दिव्यान्.

व्युत्पत्तिसमासाः—भूतानां विशेषाः इति भूतविशेषाः, भूत,  
विशेषाणां संघाः इति भूतविशेषसंघाः, तान् भूतविशेषसंघान् । इष्टे असौ  
ईशः, तम् । कमलम् एव आसनम् इति कमलासनम्, कमलासने तिष्ठति  
इति कमलासनस्थः, तं कमलासनस्थम् । उरसा गच्छन्ति ते उरगाः,  
तान् । दिवि भवाः दिव्याः, तान् दिव्यान् ।

अन्वय अने अर्थः—देव हे देव ! तव आपना, देहे  
शरीरमां, सर्वान् अधा, देवान् देवोने, तथा तेभ्य, भूतविशेष-  
संघान् प्राणियोना विशिष्ट समूहोने, कमलासनस्थम् उभयना  
आसन पर जेठेला, ईशम् प्रणपति, ब्रह्माणम् प्रह्माने, च अने,

१ विष्णुं समाभिनो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽङ्गतो हरः ।

हरस्याङ्गविशेषेषु देवाः सर्वेऽपि संस्थिताः ॥ पाञ्च ॥

विष्णुना आश्रये प्रह्ला रक्षा छे, प्रह्लाना अङ्क-आश्रयमां हर-महादेव रक्षा छे  
अने महादेवनां सर्व अङ्गांमां सर्वे देवताओ सारी रीते रक्षा छे.

સર્વાન્ બધા, ઋષીન્ ઋષિઓને, ચ તેમજ, દિવ્યાન્ દિવ્ય, (એવા શેષ અને વાસુકી આદિ) ઊરગાન્ સર્પોને, (પણ) પશ્યામિ હું જોઉં છું.

ભાવાર્થ:—હે દેવ ! આપના શરીરમાં હું બધા દેવોને, જરાયુજ, અંડજ સ્વદેશ અને ઉદ્ભિજ ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ પ્રાણિઓના સમૂહોને, કમલના આસન પર બેઠેલા પ્રભુપતિ બ્રહ્મદેવને તેમજ સઘળા વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓને અને દિવ્ય એવા શેષ અને વાસુકિ વિગેરે નાગોને પણ જોઉં છું. ૧૫.

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ॥

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

પદચ્છેદ:—અનેકબાહૂદરવક્ત્રનેત્રમ્, પશ્યામિ, ત્વામ્, સર્વતઃ, અનન્તરૂપમ્, ન, અન્તમ્, ન, મધ્યમ્, ન, પુનઃ, તવ, આદિમ્, પશ્યામિ, વિશ્વેશ્વર, વિશ્વરૂપ.

વ્યુત્પત્તિ:—બાહુવશ્ચ ઊદરાણિ ચ વક્ત્રાણિ ચ નેત્રાણિ ચ ઇતિ બાહૂદરવક્ત્રનેત્રાણિ, અનેકાણિ બાહૂદરવક્ત્રનેત્રાણિ યસ્ય સઃ અનેકબાહૂદરવક્ત્રનેત્રઃ, તમ્ અનેકબાહૂદરવક્ત્રનેત્રમ્ । સર્વસ્માત્

૧ મહાન્તં ચ સમાવૃત્ય પ્રધાનં સમવસ્થિતમ્ ॥

અનન્તસ્ય ન તસ્યાન્તઃ સંખ્યાનં ત્રાપિ વિદ્યંતે ॥ આદિત્યપુરાણે ॥

મહત્ તત્ત્વને વીટાઈને—સ્વીકૃત કરીને જે મુખ્ય-જગતની ઉત્પત્તિકર્તા-પ્રધાનતત્ત્વ-સર્વત્ર સદૃશ છે તે અનંતનો અંત-પાર નથી તેમ તેની ગણના પણ થઈ શકતી નથી.



इति सर्वतः । न विद्यते अन्तः येषां तानि अनन्तानि, अनन्तानि रूपाणि यस्य सः अनन्तरूपः, तम् अनन्तरूपम् । इष्टे असौ ईश्वरः, विश्वानाम् ईश्वरः इति विश्वेश्वरः, तत्संबुद्धौ हे विश्वेश्वर । विश्वम् एव रूपं यस्य सः विश्वरूपः, तत्संबुद्धौ हे विश्वरूप ।

अन्वय अने अर्थः—अनेकवाहूदरवक्त्रनेत्रम् असंख्य हाथ, पेट भुज तथा नेत्रवाणा, ( अने ) सर्वतः योतरक्ष्ठी, अनन्तरूपम् अपरिमित स्वरूपवाणा, त्वाम् आपने, पश्यामि हुं जेठं धुं, ( परंतु ) विश्वेश्वर हे विश्वना अधिपति ! विश्वरूप हे विश्वरूप ! तव आपना, अन्तम् छेडाने, न पश्यामि हुं जेठं शक्तो नथी, ( तेभ ) मध्यम् मध्य लागने पण, न ( पश्यामि जेठं शक्तो ) नथी, अने पुनः इरी, ( आपनी ) आदिम् शरुआतने, ( पण ) न ( पश्यामि—हुं जेठं शक्तो ) नथी.

भावार्थः—हे प्रभो ! आपने हुं असंख्य हाथ, पेट, भुज तथा नेत्रवाणा अने योतरक्ष्ठी अपरिमित स्वरूपवाणा जेठं धुं, परंतु हे विश्वना अधिपति ! हे विश्वस्वरूप लगवन् ! आपना अंत, मध्य तथा आदिलागने हुं जेठं शक्तो नथी. अर्थात् आपनां अे विराट् स्वरूपमां आदि, मध्य अने अन्त कथां छे ते हुं जेठं अथवा जण्णी शक्तो नथी अेवा महान् स्वरूपे आप अत्यारे रडेता छे. १६.

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् ॥

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद् ॥

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

पदच्छेदः—किरीटिनम्, गदिनम्, चक्रिणम्, च, तेजो-  
राशिम्, सर्वतः, दीप्तिमन्तम्, पश्यामि, त्वाम्, दुर्निरीक्ष्यम्,  
समन्तात्, दीप्तानलार्कद्युतिः, अप्रमेयम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—किरीटः अस्य अस्ति इति किरीटी, तं  
किरीटिनम् । गदा अस्य अस्ति इति गदी, तं गदिनम् । चक्रम् अस्य अस्ति इति  
चक्री, तं चक्रिणम् । तेजसां राशिः इति तेजोराशिः, तं तेजोराशिम् ।  
सर्वस्मात् इति सर्वतः । दीप्तिः अस्य अस्ति इति दीप्तिमान्, तं दीप्तिम-  
न्तम् । दुःखेन निरीक्षितुं शक्यः दुर्निरीक्ष्यः, तम् । अनलश्च अर्कश्च अन-  
लार्कौ, दीप्तौ च तौ अनलार्कौ च दीप्तानलार्कौ, तयोः द्युतिरिव द्युतिर्यस्य  
सः दीप्तानलार्कद्युतिः, तम् ।

अन्वय अने अर्थः—(हे प्रभो!) त्वाम् आपने, किरीटि-  
नम् भक्तकृपां किरीट-मुकुटवाणा, गदिनम् अग्रे दृढाथभां गदावाणा,  
च तथा, चक्रिणम् भीष्म दृढाथभां चक्रवाणा, तेजोराशिम् तेजना  
पुंश्रुप सर्वतः चोत्तरक्ष्णी, दीप्तिमन्तम् कांतिवाणा, दुर्निरीक्ष्यम्  
धृष्ट्या कष्टथी ज्येष्ठ शक्य तेवा, दीप्तानलार्कद्युतिम् देदीप्यमान  
अग्नि अने सूर्यना जेवी प्रभावाणा, (अने) अप्रमेयम् जेनुं  
प्रमाणु-माप न करी शक्य तेवा, पश्यामि तुं जेठं छुं.

भावार्थः—हे प्रभो! आपने किरीट-मुकुट, गदा, चक्र  
धृष्ट्यादि आयुधो धारणु करेला, तेजना पुंश्रुप, चोत्तरक्ष्णी देदि-  
प्यमान कांतिवाणा, अत्यंत तेजथी धृष्ट्या कष्ट वडे ज्येष्ठ शक्य  
तेवा, प्रदीप्त अग्नि अने सूर्यनारायणांना जेवी प्रभावाणा, तथा  
जेमनुं माप थर्ष शक्ये नहि तेवा प्रमाणुरहित तुं जेठं छुं. १७.

अवतरणिकाः—“ भगवाननुं अं अहमृत अवउप ज्येष्ठने अनुमान  
करते! अग्नेन प्रार्थनापूर्वकं भगवान् श्रीकृष्ण्यु प्रति कहे छुं:

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

पदच्छेदः—त्वम्, अक्षरम्, परमम्, वेदितव्यः, त्वम्, अस्य, विश्वस्य, परम्, निधानम्, त्वम्, अव्ययः, शाश्वतधर्मगोप्ता, सनातनः, त्वम्, पुरुषः, मतः, मे.

वृत्परि समासाः—न क्षरति अक्षरम् । वेदिइतुं योग्यम् वेदितव्यम् । नितान्तं धीयते अस्मिन् इति निधानम् । न विद्यते व्ययः यस्य सः अव्ययः । शाश्वतश्चासौ धर्मश्च इति शाश्वतधर्मः, तं गोपायति इति शाश्वतधर्मगोप्ता ।

अन्वय अने अर्थः—त्वम् आप, अक्षरम् जेनो कही क्षय-नाश थाय नहि तेवा, परमम् सर्वोत्कृष्ट वेदितव्यम् ज्ञानुवा योग्य ( ब्रह्म ) छे, त्वम् आप, अस्य आ, विश्वस्य जगत्ना, परम् सर्वोत्तम, निधानम् आश्रय छे, त्वम् आप, अव्ययः नाशरहित, (अने) शाश्वतधर्मगोप्ता सनातन धर्मनुं रक्षणु करनार (छे, तेमज) त्वम् आप, सनातनः चिरंतन-पुराण, पुरुषः पुरुषरूपे, मे भारा, मतः मनायला छे.

भावार्थः—आप जेनो कही नाश न थाय तेवा उत्तम ज्ञानुवायोग्य ब्रह्मस्वरूप छे, आप ज आ जगत्ना भोटा आश्रय छे, तेम ज नाशरहित, सनातन धर्मनुं रक्षणु करनार तथा पुराणुपुरुषरूपे आप ज भाराथी मनायला छे. १८.

अनादिमध्यांतमनंतवीर्य-

मनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ॥

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं

स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम् ॥ १९ ॥

पदच्छेदः—अनादिमध्यान्तम्, अनन्तवीर्यम्, अनन्त-  
बाहुम्, शशिसूर्यनेत्रम्, पश्यामि, त्वाम्, दीप्तहुताशवक्त्रम्,  
स्वतेजसा, विश्वम्, इदम्, तपन्तम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—आदिश्च मध्यश्च अन्तश्च इति आदिम-  
ध्यान्ताः, न विद्यन्ते आदिमध्यान्ताः यस्य सः अनादिमध्यान्तः, तम्  
अनादिमध्यान्तम् । न विद्यते अन्तः यस्य तत् अनन्तम्, अनन्तम-  
वीर्यम् यस्य सः अनन्तवीर्यः, तम् अनन्तवीर्यम् । न विद्यते अन्तः येषां  
ते अनन्ताः, अनन्ताः बाहुवः यस्य सः अनन्तबाहुः, तम् अनन्तबाहुम् ।  
शशिश्च सूर्यश्च इति शशिसूर्यौ, शशिसूर्यौ एव नेत्रे यस्य सः शशि-  
सूर्यनेत्रः, तं शशिसूर्यनेत्रम् । हुतम् अश्नाति इति हुताशः, दीप्तश्चासां  
हुताशश्च इति दीप्तहुताशः, दीप्तहुताशः वक्त्रं यस्य सः दीप्तहुताश-  
वक्त्रः, तं दीप्तहुताशवक्त्रम् । स्वस्य तेजः इति स्वतेजः, तेन स्वतेजसा ।  
तपति इति तपन्, तम् तपन्तम् ।

अन्वय अने अर्थः—( वणी ) त्वाम् आपने, अनादि-  
मध्यान्तम् जेनी शरुआत, मध्यावस्था के अंत नथी तेवा,  
अनन्तवीर्यम् अपरिमित वीर्यवाणा, अनन्तबाहुम् असंख्य हाथ-  
वाणा, शशिसूर्यनेत्रम् चंद्र अने सूर्य जेभनां नेत्रा छे अेवा,

दीप्तहुताशवक्त्रम् सणगता अग्निरूप मुष्वाणा, ( अने ) स्वते-  
जसा पोताना तेज्ज्ठी, इदम् आ, विश्वम् जगतने, तपन्तम्  
तपावता, ( अेवा ) पश्यामि हुं जेउं छुं.

सावार्थः—वणी आपने आदि, मध्य के अंत्यावस्था-  
रहित, अपरिमित जलवाणा, असंख्य हाथवाणा, चंद्र अने  
सूर्यरूपी नेत्रवाणा, प्रदीप्त करेला अग्निसमान ज्वलंत मुष्वाणा  
तेमज पोताना तेज्ज्ठी आ आणा जगतने तपावता—प्रकाशित  
करता अेवा हुं जेउं छुं. १६.

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि

व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥

दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं

लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

पदच्छेदः—द्यावापृथिव्योः, इदम्, अन्तरम्, हि,  
व्याप्तम्, त्वया, एकेन, दिशः, च, सर्वाः, दृष्ट्वा, अद्भुतम्, रूपम्,  
उग्रम्, तव, इदम्, लोकत्रयम्, प्रव्यथितम्, महात्मन्.

वृत्पत्तिसमासाः—द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी, तयोः  
द्यावापृथिव्योः । लोकानां त्रयम् इति लोकत्रयम् । प्रकर्षेण व्यथितम् इति  
प्रव्यथितम् । महान् आत्मा यस्य सः महात्मा, तत्संबुद्धौ हे महात्मन् ।

अन्वय अने अर्थः—द्यावापृथिव्योः आकाश अने  
पृथ्वीनुं, इदम् आ, अन्तरम् अंतराल—मध्य, त्वया आप, एकेन  
अेक वडे, ज व्याप्तम् व्याप्त थछ गयुं ( छे ), च तेम, सर्वाः जधी,

દિશઃ દિશાઓ, ( પણ વ્યાપ્ત થઈ છે, ) હિ જેથી, તવ આપનું, હૃદય આ, અદ્ભુતમ્ અલૌકિક, ઉદયમ્ ઉત્ત, રૂપમ્ સ્વરૂપ, દૃષ્ટા જ્ઞેષ્ઠને, મહાત્મન હે ઉદારચરિત ભગવન્ ! લોકત્રયમ્ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ-એ ત્રણે લોક, પ્રવ્યથિતમ્ ભયભિત (થઈ ગયા છે).

ભાવાર્થઃ—અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ સઘળું અંતર-મધ્ય તેમજ સર્વ દિશાઓ પણ આપ એકલાથી જ વ્યાપ્ત થઈ ગયાં છે, જેથી આપના આ અલૌકિક ઉત્ત સ્વરૂપને જ્ઞેષ્ઠને હે ઉદાર ચરિત ભગવન્ ! આ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રણે લોક ભયભિત થઈ ગયા છે. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—યુદ્ધના આરંભમાં વિપ્રાદ ઉત્પન્ન થતી વખતે અર્જુને જે કવ્યું હતું કે, “ યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ—એ પણ અમે જાણતા નથી કે અમે તેમને છતીશું કે તેઓ અમને છતશે ? કવિયાદિ,” તે સંશયની ભગવાનનું વિરાટસ્વરૂપ નિવૃત્તિ કરે છે, તે જ્ઞેષ્ઠને અર્જુન કહે છે:

અમી હિ ત્વાં સુરસંઘા વિશંતિ

કેચિદ્ગીતાઃ પ્રાંજલયો ગૃણંતિ ॥

સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ

સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥૨૧॥

પદ્ચ્છેદઃ—અમી, હિ, ત્વામ્, સુરસંઘાઃ, વિશન્તિ, કેચિત્, મીતાઃ, પ્રાંજલયઃ, ગૃણન્તિ, સ્વસ્તિ, ઇતિ, ઉક્ત્વા, મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ, સ્તુવન્તિ, ત્વામ્, સ્તુતિભિઃ, પુષ્કલાભિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુરાણાં સંઘાઃ ઇતિ સુરસંઘાઃ । પ્રકર્ષેણ અંજલયઃ યેષાં તે પ્રાંજલયઃ । સુષ્ટ્વ અસ્તિ ઇતિ સ્વસ્તિ । મહાન્તશ્ચ તે



ઋષયશ્ચ इति महर्षयः, महर्षयश्च सिद्धाश्च इति महर्षिसिद्धाः, तेषां संघाः  
इति महर्षिसिद्धसंघाः । स्तूयन्ते आभिः इति स्तुतयः, ताभिः स्तुतिभिः ।

અન્વય અને અર્થ:—હિ ખરેખર, અમી આ, સુરસંઘાઃ  
દેવોના સમુદાયો—પૃથ્વીનો ભાર હરવા ક્ષત્રિયરૂપે અવતરેલા બધા  
દેવો, ત્વામ્ આપનામાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, કેચિત્ કેટ-  
લાક, ભીતાઃ ભયભીત થયેલા, પ્રાજ્વલયઃ હાથ જોડી રહ્યા થકા  
ગૃણન્તિ આપના ગુણગાન કરે છે, ( અને ) મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ  
મહર્ષિઓ અને સિદ્ધોના સમૂહો, સ્વસ્તિ કલ્યાણ થાઓ, इति  
એ પ્રમાણે, उत्क्वा કહીને, ત્વામ્ આપનું, पुष्कलाभिः ઘણી,  
स्तुतिभिः સ્તુતિઓ વડે, સ્તુવન્તિ સ્તવન કરે છે.

ભાવાર્થ:—ખરેખર આ દેવોના સમૂહો એટલે પૃથ્વીનો  
ભાર ઉતારવા ક્ષત્રિયરૂપે અવતરેલા આ બધા દેવો આપનામાં—  
આપના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, કેટલાક ભયભીત થયેલા હાથ  
જોડી આપનાં ગુણગાન કરે છે, અને મહર્ષિઓ તથા સિદ્ધોના  
સમૂહો પણ “ આપનું કલ્યાણ થાઓ ! ” એ પ્રમાણે બોલીને  
આપનું અનેક પ્રકારની સ્તુતિઓ વડે સ્તવન કરે છે. ૨૧.

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या

विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥

गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा ॥

वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

१ यावदुष्णं मवेदन्नं यावदશ્રન્તિ वाग्यताः ।

पितरस्तावदશ્રન્તિ यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ स्मृतिः ॥

જ્યાં સુધી અન્ન ગરમ રહે છે, જ્યાં સુધી મૌન રહીને ખાય છે અને જ્યાં સુધી  
હવિષ્યાન્ન તરીકે તે અન્નના—ગુણ ગાયા નથી એટલે વખાણ કર્યા નથી ત્યાં સુધી જ  
સદ્ર આદિ—ઉષ્મપ—ગરમ ભોજન કરનારા પિતૃઓ ભોજન કરે છે.

**પદ્ધેદઃ—**રુદ્રાદિત્યાઃ, વસવૈઃ, યે, ચ, સાધ્યાઃ, વિશ્વે, અશ્વિનો, મરુતઃ, ચ, ઉષ્મપાઃ, ચ, ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘાઃ, વીક્ષન્તે, ત્વામ્, વિસ્મિતાઃ, ચ, એવ, સર્વે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**રુદ્રાશ્ચ આદિત્યાશ્ચ इति रुद्रादित्याः । ऊष्माणं पिबन्ति इति ऊष्मपाः । गन्धर्वाश्च यक्षाश्च असुराश्च सिद्धाश्च इति गन्धर्वयक्षासुरसिद्धाः, तेषां संघाः इति गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः । विशेषेण ईक्षन्ते इति वीक्षन्ते ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**રુદ્રાદિત્યાઃ એકાદશ રુદ્ર અને દ્વાદશ આદિત્ય, યે જે, વસવઃ અષ્ટ વસુ, ચ તથા, સાધ્યાઃ સાધ્ય નામના દેવતાઓ, વિશ્વે તેર વિશ્વેદેવ, અશ્વિનો જે અશ્વિની કુમાર, મરુતઃ એ ગણપત્યાસ વાયુઓ, ચ તેમ, ઉષ્મપાઃ ગરમ ભોજન કરનારા પિતૃઓ ચ અને, ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘાઃ હાહા, હૂહૂ ઇત્યાદિ ગંધર્વો, કુબેરાદિ યક્ષો, વિદાયન પ્રભૃતિ અસુરો અને કપિલાદિ સિદ્ધોનાં ટોળાંઓ, (એ) સર્વે બધા, ત્વામ આપને, વિસ્મિતાઃ વિસ્મય પામેલા થકા, એવ જ, વીક્ષન્તે જુઓ છે.

**ભાવાર્થઃ—**રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, સાધ્યો, વિશ્વેદેવો, અશ્વિનીકુમારો, વાયુઓ, પિતૃઓ, ગંધર્વો યક્ષો. અસુરો અને સિદ્ધો ઇત્યાદિ બધા દેવો આશ્ચર્યચકિત થઈને જ આપને જુઓ છે. અર્થાત્ આપના આવા અદ્ભુત સ્વરૂપને જોઈને આપનામાં સર્વ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયેલા છે એમાં સંશય નથી. ૨૨.

**અવતરણિકાઃ—**“આપના આ વિચિત્રસ્વરૂપથી મું નેમજ સર્વ લોકો ગભરાઈએ છીએ.” એમ બોલતા અર્જુન પોતાની દશા વ્યક્ત કરે છે.

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं

महाबाहो बहुबाहुरूपादम् ॥

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं

दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥

पदच्छेदः—रूपम्, महत्, ते, बहुवक्त्रनेत्रम्, महाबाहो, बहुबाहुरूपादम्, बहूदरम्, बहुदंष्ट्राकरालम्, दृष्ट्वा, लोकाः, प्रव्यथिताः, तथा, अहम्

व्युत्पत्तिसमासाः—वक्त्राणि नेत्राणि च इति वक्त्रनेत्राणि, बहूनि वक्त्रनेत्राणि यस्मिन् तत् बहुवक्त्रनेत्रम् तत् । बाहवश्च उरवश्च पादाश्च इति बाहुरूपादाः, बहवः बाहुरूपादा यस्मिन् तत् बहुबाहुरूपादम्, तत् । बहूनि उदराणि यस्मिन् तत् बहूदरम्, तत् । बह्व्यश्च ता दंष्ट्राश्च इति बहुदंष्ट्राः, तामिः करालम् इति बहुदंष्ट्राकरालम्, तत् । प्रकर्षेण व्यथिताः इति प्रव्यथिताः ।

अन्वय अन अर्थः—महाबाहो हे भोटा आहुवाणा लगवन् ! बहुवक्त्रनेत्रम् धणां मुष् अने नेत्रोवाणा, बहुबाहुरूपादम् धणां हाथ, साथणां अने पगवाणुं, बहूदरम् धणां पेटवाणुं, (अने) बहुदंष्ट्राकरालम् अनेक हाढो वडे विकराल (अेवा), ते आपना, रूपम् रुपने, दृष्ट्वा जेधने. लोकाः जधा लोका, तथा तेमज, अहम् हुं, प्रव्यथिताः लयथी पीडित (थया छीअे).

भावार्थः—हे महाबाहो ! धणां मुष् अने नेत्रवाणुं, धणां हाथ, साथण अने पगवाणुं, अनेक उदरवाणुं अने अनेक हाढोथी विकराल देआतुं अेवुं आपतुं स्वरूप जेधने समस्त लोक तेम ज हुं अत्यंत लयथी पीडा पाभेला छीअे. २३.

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा

धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

पदच्छेदः—नभःस्पृशम्, दीप्तम्, अनेकवर्णम्, व्यात्ताननम्, दीप्तविशालनेत्रम्, दृष्ट्वा, हि, त्वाम्, प्रव्यथितान्तरात्मा, धृतिम्, न, विन्दामि, शमम्, च, विष्णो.

व्युत्पत्तिसमासाः—नभः स्पृशति इति नभःस्पृशः, तम् नभःस्पृशम् । अनेके वर्णाः यस्मिन् सः अनेकवर्णः, तम् अनेकवर्णम् । विशेषेण आत्तानि आननानि यस्य सः व्यात्ताननः, तं व्यात्ताननम् । दीप्तानि विशालानि नेत्राणि यस्य सः दीप्तविशालनेत्रः, तं दीप्तविशालनेत्रम् । अन्तरश्वासौ आत्मा च इति अन्तरात्मा, प्रकर्षेण व्यथितः अन्तरात्मा यस्य सः प्रव्यथितान्तरात्मा ।

अन्वय अने अर्थः—विष्णो हे विष्णु भगवन् ! नभःस्पृशम् आकाशने स्पर्श करता, दीप्तम् ज्वलंत, अनेकवर्णम् अनेक वर्णवाणा, व्यात्ताननम् शरीरवाणा, ( अने ) दीप्तविशालनेत्रम् अणुकाटमारतां अेषां विशाल नेत्रवाणा, त्वाम् आपने, दृष्ट्वा ज्ञेधने, प्रव्यथितान्तरात्मा अथर्था व्यथित अंतरात्मावाणे। हुं, धृतिम् धीरञ्ज, च अने, शमम् अंतःकरणुनी शांतिने, न, विन्दामि पाभतो नर्था.

भावार्थः—हे भगवन् विष्णो ! आकाशने स्पर्श करती अत्यंत उन्मत्तवाणा, दीप्त कांतिवाणा, विकसित करेला मुष्-

वाणा, अने ज्वलंत विशाण आंभोवाणा, आपने जेधने लयथी  
भासे अंतरात्मा पीडित थयेले। छे अने तेथी हुं धीरज  
अथवा अंतःकरण्णी शान्तिने पाभी शक्तो नथी. २४.

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि

दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

पदच्छेदः—दंष्ट्राकरालानि, च, ते, मुखानि, दृष्ट्वा, एव,  
कालानलसंनिभानि, दिशः, न, जाने, न, लभे, च, शर्म, प्रसीद,  
देवेश, जगन्निवास.

वृत्पत्तिसमासाः—दंष्ट्राभिः करालानि इति दंष्ट्राकरालानि,  
तानि । कालः एव अनलः कालानलः, तेन संनिभानि इति कालानल-  
संनिभानि, तानि कालानलसंनिभानि । देवानाम् ईशः इति देवेशः, तत्सं-  
बुद्धौ हे देवेश । जगत्सु निवासो यस्य जगतां निवासो वा यस्मिन् इति  
जगन्निवासः, तत्संबुद्धौ हे जगन्निवास ।

अन्वय अने अर्थः—देवेश हे देवाना धंश्वर ! दंष्ट्रा-  
करालानि दाढो वडे विकराण, च तेभ, कालानलसंनिभानि प्रलय-  
कालना अग्निना जेवां, ते आपनां, मुखानि मुण्णेने, दृष्ट्वा जेधने.  
एव अरेअर, दिशः दिशायेने, न, जाने हुं ओणणतो नथी, च  
तेभज, शर्म सुण्णेने, ( पण्ण ) न, लभे प्राप्त थतो नथी, ( भाटे  
जगन्निवास हे जगत्ना आश्रयभूत परमेश्वर ! प्रसीद ( आप  
भारापर ) प्रसन्न थाये !

ભાવાર્થ:—હે દેવોના ઈશ્વર ! હાઠાથી વિકરાળ તેમજ પ્રલયકાલના અગ્નિનાં જેવાં આપનાં મુખોને જોઈને ખરેખર હું દિશાઓને ભૂલી ગયો છું, અને ક્યાંય પણ સુખ મેળવી શકતો નથી, માટે હે જગત્ના આશ્રયરૂપ પરમાત્મન ! આપ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫.

અવતરણિકા:—“આપનું વિશ્વરૂપ જોયા પહેલાં જેમનાથી મને પરજીવ પામવાની શંકા હતી, તે હવે નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે.” એમ બોલતો અર્જુન હવે તે પાપતમાં પોતાના અનુભવનું વર્ણન કરતો કહે છે:

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ

સર્વે સહૈવાવનિપાલસંઘૈઃ ।

મીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ

સહાસ્મદીયૈરપિ યોધમુખ્યૈઃ ॥ ૨૬ ॥

વક્ત્રાણિ તે ત્વરમ ણા વિશંતિ

દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ભયાનકાનિ ।

કેચિદ્વિલગ્ના દશનાંતરેષુ

સંદૃશ્યંતે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાંગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદ:—અમી, ચ, ત્વામ્, ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય, પુત્રાઃ, સર્વે, સહ, એવ, અવનિપાલસંઘૈઃ, મીષ્મઃ, દ્રોણઃ, સૂતપુત્રઃ, તથા, અસૌ, સહ, અસ્મદીયૈઃ, અપિ, યોધમુખ્યૈઃ; વક્ત્રાણિ, તે, ત્વરમાણાઃ, વિશન્તિ, દંષ્ટ્રાકરાલાનિ, ભયાનકાનિ, કેચિત્, વિલગ્નાઃ, દશનાંતરેષુ, સંદૃશ્યન્તે, ચૂર્ણિતૈઃ, ઉત્તમાંગૈઃ.



**व्युत्पत्तिसमासाः—**अवनिं पालयन्ति इति ते अविनिपालाः, तेषां संघाः इति अविनिपालसंघाः, तैः अविनिपालसंघैः । सूतस्य पुत्रः इति सूतपुत्रः । अस्माकम् इमे इति अस्मदीयाः । मुचे आदां भवन्ति इति मुख्याः, युद्धचन्ते ते योधाः, योधानां मुख्याः योधमुख्याः, तैः योधमुख्यैः । त्वरन्ते ते त्वरमाणाः । दंष्ट्राभिः करालानि इति दंष्ट्रकरालानि, तानि । विशेषेण लग्नाः इति विलग्नाः । दृश्यते एभिरिति दशनानि, दशनानां अन्तराणि इति दशनान्तराणि, तेषु दशनान्तरेषु । मम्यक् दृश्यन्ते इति सन्दृश्यन्ते । उत्तमानि च तानि अङ्गानि च उत्तमाङ्गानि, तैः उत्तमांगैः ।

**अन्यथ अने अर्थः—**अर्मा आ, धृतराष्ट्रस्य धृतराष्ट्रना पुत्राः दुर्योधनादि पुत्रा, च तेभ, र्माप्मः लीप्म, द्रोणः द्राणु अर्थ, तथा तेभ न्, असौ आ, सूतपुत्रः सारथिपुत्र कर्णु, (अ) सर्वे अथा, अविनिपालसंघैः अन्य पृथ्वीपतिभ्योना समूहो, (तथा) अस्मदीयैः अभासा, योधमुख्यैः योद्धाभ्योमां मुज्य, ( धृष्टद्युम्न, शिपिन्दि-प्रभृति) योद्धाभ्योनी, अपि पणु, सह सङ्घित, त्वरमाणाः अहु न् त्वरा करता थका, दंष्ट्राकरालानि दाढो वडे विकराल (अने), भयानकानि अथ उपलवे तेषां, ते आपनां, मुखानि मुभोमां, विगन्ति प्रवेश करे छे, (तेमां) केचित् डेटलाक, दशनान्तरेषु दांतनी वस्थेना अंतरालमां, विलग्नाः अत्यंत थोटी गयेला थका, चूर्णितैः लूके धर्ध गयेलां, उत्तमांगैः मस्तकोयुक्त, सन्दृश्यन्ते सारी रीते जेध शक्य छे.

**भाषार्थः—**धृतराष्ट्रना आ दुर्योधनादिक पुत्रा, लीप्म, द्रोणु, तेभन् आ (अभिमानि) कर्णु अे सर्वे, भीष्म डेटलाक राजभ्यो के जे आ युद्धमां लाग देवा आवेला छे तेभ्योनी तेभन् अभासा मुज्य-विशिष्ट-योद्धाभ्योनी सङ्घित, उतावणे आपनां

દાઢો વડે વિકરાળ અને ભયાનક જણાતાં મુખોમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમાંના કેટલાક તેા દાંતોની વચ્ચેના અંતરાલમાં ચાંટી ગયેલા તથા જેમનાં મસ્તકો ચુરેચુરા થઈ ગયેલાં હોય તેવી રીતના સારી રીતે જોવામાં આવે છે. ૨૬-૨૭.

અવતરણિકા:—“ અમારા તેમજ દ્વેરવોના મુખ્ય યોદ્ધાઓ આપના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે ” એમ ઉપરના શ્લોકમાં જે અર્જુને પોતાને અનુભવ જણાવ્યો છે, તે યોદ્ધાઓ કેવી રીતે ભગવાનના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, તેનું દષ્ટાંત નીચેના શ્લોકાથી અર્જુન કહે છે:

યથા નદીનાં બહવોઽમ્બુવેગાઃ

સમુદ્રમેવાભિમુખા દ્રવંતિ ।

તથા તવામી નરલોકવીરા

વિશંતિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, નદીનામ્, બહવઃ, અમ્બુવેગાઃ, સમુદ્રમ્, એવ, અભિમુખાઃ, દ્રવન્તિ, તથા, તવ, અમી, નરલોકવીરાઃ, વિશન્તિ, વક્ત્રાણિ, અભિવિજ્વલન્તિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમ્બૂનાં વેગાઃ ઇતિ અમ્બુવેગાઃ । અભિ—પ્રતિ મુખાનિ ચેષાં તે અભિમુખાઃ । નગણાં લોકઃ ઇતિ નરલોકઃ, નર—લોકમ્ય વીરાઃ ઇતિ નરલોકવીરાઃ । અભિતઃ સર્વતઃ વિશેષેણ જ્વલન્તિ ઇતિ અભિવિજ્વલન્તિ, તાનિ અભિવિજ્વલન્તિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યથા જેમ, નદીનામ નદીઓના, બહવઃ અનેક, અમ્બુવેગાઃ પાણીના પ્રવાહો, સમુદ્રમ્ સમુદ્રપ્રતિ, એવ જ, અભિમુખાઃ સામા મુખવાળા (થઈને), દ્રવન્તિ દોડે છે—

તેમાં પ્રવેશ કરે છે, તથા તેમ, અમી આ, નરલોકવીરાઃ મનુષ્ય-લોકના શૂરવીરપુરુષો ( પણુ ), તવ આપનાં, અભિવિજ્વલન્તિ ચોતરફથી અત્યંત પ્રકાશવાળાં, વક્ત્રાણિ મુખોમાં, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે.

ભાવાર્થ:—જેવી રીતે નદીઓના અનેક જલપ્રવાહો સમુદ્ર તરફ જ મુખ રાખીને વહેતા વહેતા તેમાં પ્રવેશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે આ મનુષ્યલોકના વીર-યોદ્ધાઓ પણુ આપનાં ચોતરફથી પ્રકાશવાળાં મુખોમાં પ્રવેશે છે. ૨૮.

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા

વિશન્તિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ

તથૈવ નાશાય વિશન્તિ લોકા-

સ્તવાપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥ ૨૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, પ્રદીપ્તમ્, જ્વલનમ્, પતંગાઃ, વિશન્તિ, નાશાય, સમૃદ્ધવેગાઃ, તથા, એવ, નાશાય, વિશન્તિ, લોકાઃ, તવ, અપિ, વક્ત્રાણિ, સમૃદ્ધવેગાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ દીપ્તં इति પ્રદીપ્તમ્, તત્ । જ્વલતિ અનેન इति જ્વલનઃ, તં જ્વલનમ્ । સમ્યક્ ક્રુદ્ધઃ સમૃદ્ધઃ, સમૃદ્ધઃ વેગઃ યેષાં તે સમૃદ્ધવેગાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યથા જેવી રીતે, પ્રદીપ્તમ્ અત્યંત બળતા (એવા), અગ્નિમ્ અગ્નિમાં, સમૃદ્ધવેગાઃ ધણી ઉત્ર ગતિ-વાળાં, પતંગાઃ પતંગિયાંઓ, નાશાય ( પોતાના ) મરણને માટે,

વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે, તથા તેવી રીતે, एव જ, તવ આપનાં, વક્ત્રાણિ મુખોમાં, અપિ પણુ, સમૃદ્ધવેગાઃ ઉત્કૃષ્ટ ગતિવાળા, લોકાઃ લોકો, નાશાય નાશને માટે, વિશન્તિ પ્રવેશ કરે છે.

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે સળગતા અગ્નિમાં ઉત્ર ગતિવાળાં પતંગિયાં કેવલ પોતાના નાશને માટે જ પડે છે, તેવી રીતે આપનાં મુખોમાં પણુ આ સર્વ લોકો શીઘ્ર ગતિવાળા થઈને પોતાના નાશને માટે પ્રવેશ કરે છે. ૨૯.

અવતરણિકાઃ—આપ્રમાણે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાઓની દશા કરીને, હવે તેવી સ્થિતિમાં ભગવાનની તેમજ તેમની સ્થિતિનું ચિત્ર દર્શાવતો અર્ચુન કહે છે:

લેલિહ્યમે ગ્રસમાનઃ સમન્તા-

લોકાન્મમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલદ્ધિઃ ।

તેજોભિગપૂર્ય જગત્સમગ્રં

ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

પદચ્છેદઃ—લેલિહ્યમે, ગ્રસમાનઃ, સમન્તાત્, લોકાન્, સમગ્રાન્, વદનૈ, જ્વલદ્ધિઃ, તેજોભિઃ, આપૂર્ય, જગત્, સમગ્રમ્, ભાસઃ, તવ, ડગ્રાઃ, પ્રતપન્તિ, વિષ્ણો.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પાનઃપુન્યેન અતિશયેન વા લેક્ષિ ઇતિ લેલિહ્યમે । ગ્રમતે અમૌ ગ્રમમાનઃ । જ્વલન્તિ તાનિ જ્વલન્તિ, તૈઃ જ્વલદ્ધિઃ । પ્રકર્ષેણ તપન્તિ ઇતિ પ્રતપન્તિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—વિષ્ણો હે વિષ્ણુ ભગવન્ ! જ્વલદ્ધિઃ પ્રકાશિત, વદનૈઃ મુખો વડે, સમગ્રાન્ સર્વ, લોકાન્ લોકોને,

असमानः भुभमां लक्षण्यु करी जता अेवा ( आप ), समन्तात्  
योतरक्ष, लेलिहसे शुभ वडे आस्वाह ह्ये। छे, ( अने ) तव  
आपनी, उग्राः असह्य, भासः दीप्तिभ्यो, तेजोभिः पोतानां तेभ्ये  
वडे, समग्रम् सभस्त, जगत् विश्वने, आपूर्य व्यापीने, प्रतपन्ति  
तप्त थध रही छे.

भावार्थः—हे विष्णु भगवन् ! आपनां प्रकाशित भुभो-  
वडे सर्व लोकाने भुभमां गटक करी जता आप, शुभ वडे यो-  
तरक्ष्णी ज्ञे तेभ्यो आस्वाह वेता हो-यात्ता हो-तेभ्ये  
देवाभ्यो छे। अने आपनी उग्र कान्ति पणु पोताना तेभ्ये वडे  
आप्ता विश्वने व्यापीने ज्ञानी रही छे. ३०.

अवतरणिकाः—अे प्रमाणे अर्धुन पोतानी दृष्टिनो अनुभव  
द्वारेण मानसिक व्यथार्थी आकुलव्याकुल थयो थद्रो ' आ श्रीकृष्ण भगवान् '  
ज ते अे वस्तुस्थिति भूरी जन्ने अज्ञानताथी पूज्या लाग्योः

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

पदच्छेदः—आख्याहि, मे, कः, भवान्, उग्ररूपः, नमः,  
अस्तु, ते, देववर, प्रसीद, विज्ञातुम्, इच्छामि, भवन्तम्, आद्यम्,  
न, हि, प्रजानामि, तव, प्रवृत्तिम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—उग्रं रूपं यस्य सः उग्ररूपः । त्रियते  
इति वरः, देवानां वरः इति देववरः, तत्संबुद्धौ हे देववर । विशेषेण ज्ञातुम्

इति विज्ञातुम् । आदौ भवः इति आद्यः, तम् आद्यम् । प्रकर्षेण जानामि  
इति प्रजानामि । प्रकृष्टा वृत्तिः इति प्रवृत्तिः, ताम् प्रवृत्तिम् ।

अन्वय अने अर्थः—देववर हे देवोभां श्रेष्ठ भगवन् !  
उग्ररूपः विश्वरूपवाणा, भवान् आप, कः कोणु छो ? (ते) मे  
मने, आख्याहि कडे, ते आपने, नमः नमस्कार, अस्तु हे,  
प्रसीद (आप) प्रसन्न थाओ ! भवन्तम् आप, आद्यम् आदि  
कारणरूपने, विज्ञातुम् जाणुवाने, इच्छामि हुं धंछुं छुं, हि कारण  
के, तव आपनी, प्रवृत्तिम् प्रवृत्तिने, न, जानामि हुं जाणुतो, नथी.

भावार्थः—हे देवश्रेष्ठ भगवन् ! विश्वरूपवाणा आप  
कोणु छो ? ते मने कडे. आपने मारा नमस्कार हे ! आप  
प्रसन्न थाओ, सर्वना आदि कारण रूप आपने पास करीने हुं  
जाणुवा मागुं छुं, कारण के हुं आपनी प्रवृत्तिथी अज्ञात छुं.  
अर्थात् हे भगवान् आप कोणु छो ते आपनुं सत्य स्वरूप मने  
समजवो. ३१.

अवतरणिकाः—अ प्रमाणे प्रायतः इत्येता भगवान् श्रीकृष्ण  
अर्जुनते प्रत्युत्तर आपता कडे छे:

श्रीभगवानुवाच । श्रीभगवान् कडे छे:-

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो

लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥



**पञ्चद्वेः—**कालः, अस्मि, लोकक्षयकृत्, प्रवृद्धः, लोकान्, समाहर्तुः, इह, प्रवृत्तः, ऋते, अपि, त्वाम्, न, भविष्यन्ति, सर्वे, ये, अवस्थिताः, प्रत्यनीकेषु, योधाः.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**लोकानां क्षयः इति लोकक्षयः, तं करोति इति लोकक्षयकृत् । प्रकर्षेण वृद्धः इति प्रवृद्धः । सम्यक् आ समन्तात् हर्तुम् इति समाहर्तुम् । अनीकानि अनीकानि प्रति इति प्रत्यनीकानि, तेषु प्रत्यनीकेषु । युध्यन्ते इति ते योधाः ।

**अन्वय अने अर्थः—**लोकक्षयकृत् ( हुं ) लोकेने। क्षय करार, प्रवृद्धः महान्, कालः काल, अस्मि छुं, ( अने ) लोकान् लोकेने, समाहर्तुम् संहारवाने माटे, इह अहीं, प्रवृत्तः प्रवृत्त थयेलो, ( छुं ) अपि अने, ( तेथी ) त्वाम् तारा, ऋते सिवाय, प्रत्यनीकेषु प्रत्येक सैन्यमां, ये जे, योद्धाः योद्धाओ, अवस्थिता उलेला, ( छे ते ) सर्वे अधा, न, भविष्यन्ति ( श्रवता ) रहेशे नहि.

**भावार्थः—**हुं लोकेने। नाश करनार महान् काल छुं, लोकेने संहारवानेमाटे अहीं प्रवृत्त थये। छुं. तुं युद्ध नहि करे तो पणु तारा विना अने सैन्यमां जे योद्धाओ युद्धमाटे उलेला छे तेओ श्रवता रहेशे नहि, अर्थात् तुं तेमने अवध्य मानी दुष्पीश नहि, तो पणु कालस्वरूप अवे। हुं तेमने असी जर्घश, अटवे तेमनुं अस्तित्व तारी अनुकंपा उपर आधार राखतुं नथी. माटे ज तुं युद्ध करवा तैयार था. ३२.

**अवतरणिकाः—**“ तुं युद्ध नहि करीश तो पणु तेओ मृत्यु तो पामवाना ज छे अे वात निःसंशय छे, तो पणी स्वधर्म ब्रह्मतानुं पातक, अपहृति, अर्थहानि, विगेरे अधा अनर्थो छोडी यशःप्राप्ति तेम ज हृष्टिसिद्धि प्राप्त करवाने माटे ज तुं तैयार था ” अेम अर्जुनने भगवान् श्रीकृष्णु उत्तेजित करता कहे छे:

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव

निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

पदच्छेदः—तस्मात्, त्वम्, उत्तिष्ठ, यशः, लभस्व, जित्वा, शत्रून्, भुंक्ष्व, राज्यम्, समृद्धम्, मया, एव, एते, निहताः, पूर्वम्, एव, निमित्तमात्रम्, भव, सव्यसाचिन्.

व्युत्पत्तिसमासाः—राज्ञः भावः कर्म वा राज्यम्, तत् । मय्यक् ऋद्धम् इति समृद्धम्, तत् । निश्चयेन हताः इति निहताः । निमित्तम् एव इति निमित्तमात्रम् । सव्येन वामहस्तेन सचितुं शत्रून् मंघातुं शीलम् अस्य अस्ति इति सव्यसाची, तत्संबुद्धौ हे सव्यसाचिन् ।

अन्वय अने अर्थः—तस्मात् तेथी, त्वम् तुं, उत्तिष्ठ (युद्ध करवाने) उलो था, यशः यशने लभस्व प्राप्त कर, (अने) शत्रून् शत्रुअने, जित्वा जित्वा, समृद्धम् समृद्धिवाणा अेवा राज्यम् राज्यने, भुंक्ष्व भोगव, एतं अे दुर्योधनादिक, पूर्वं पडे-लांथी, एव ज, मया मारा वडे, निहताः हणुयला, (छे मारे) सव्यसाचिन् हे सव्यसाची ! (तुं ते) निमित्तमात्रम् निमित्त-देषीता कारणरूप-मात्र, भव था.

१ समौ द्वावव मे गणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।

तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ श्रीमहाभारत.

“मारे जमणे अने उंमा अने उथ गांठीव मनुष्यतुं अनुसंधान करवामां सरमा छे तेथी ज देवताया अने मनुष्यामां मने सव्यसाची अम सर्वे जाणे छे.”

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! તેથી તું યુદ્ધ કરવા માટે ઉભો થા ! યુદ્ધમાં ભીષ્મ-દ્રોણાદિ મહારથીઓને જીતીને યશને મેળવ ! તેમજ કંટકરૂપ દુર્યોધનાદિ શત્રુઓને જીતીને નિષ્કંટક-રાજ્ય ભોગવ ! કારણ કે એ દુર્યોધનાદિકે મારા વડે પહેલાંથી જ હુણાયેલા છે. માટે હે સવ્યસાચી ! તું તો માત્ર દેખીતા કારણરૂપ જ થા. અર્થાત્ એ બધાને મેં જ મારી મુકેલા હોવાથી તને તેમના વધનો દોષ લાગવાનો નથી માટે નિમિત્ત માત્ર બની તું યુદ્ધ માટે તૈયાર થા. ૩૩.

અવતરણિકા:—ધનુર્વેદાચાર્યો મમ ગુરુરયં દ્રોણ ઉચિતૈઃ ।  
સ્વયં દિવ્યૈરસ્ત્ર્યુત્ત્વે વિજેતું ન સુશકઃ ॥ તથા ભીષ્મો વીરો રણભુવિ  
ગતાંડત્યન્તસુવલો । ન જેતું શક્યાંડમ્હૃદ્ધિ પરશુરામેણ ચ પુરા ॥  
ધનુર્વેદના આચાર્ય આ મહારા ગુરુ દ્રોણાચાર્ય જે પોતે યોગ્ય-જ્ઞેષ્ઠએ તેવા  
ઉત્તમ દેવતાદિ શસ્ત્રાસ્ત્રો વડે યુક્ત છે તે આ યુદ્ધમાં જીતીશકાય તેમ નથી.  
ભીષ્મપિતામહ પણુ વીર છે અને રણભૂમિમાં જતાં તે મહા બલવાન છે  
જેને પૂર્વે પરશુરામ પણુ યુદ્ધમાં જીતવાને શક્તિમાન ન થયા હતા ! તો  
પછી હું આ યુદ્ધમાં તેવા વીરોને કેમ જીતી શકું ? એવી અર્જુનની શંકા  
કેણે તો તેનું પરિહાર કરતા ભગવાન કહે છે:

દ્રોણં ચ ભીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ

કર્ણં તથાન્યાનપિ યોધવીરાન્ ।

મયા હતાંસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા

યુદ્ધચસ્વ જેતાસિ રણે સપત્નાન્ ॥૩૪॥

પદચ્છેદ:—દ્રોણમ્, ચ, ભીષ્મમ્, ચ, જયદ્રથમ્, ચ,  
કર્ણમ્, તથા, અન્યાન્, અપિ, યોધવીરાન્, મયા, હતાન્, ત્વમ્,  
જહિ, મા, વ્યથિષ્ઠાઃ, યુદ્ધચસ્વ, જેતા, અસિ, રણે, સપત્નાન્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**જયન્ જયશીલઃ રથઃ યસ્ય સઃ જય-  
દ્રથઃ, તમ્ જયદ્રથમ્ । યોધાનાં વીરાઃ ઇતિ યોધવીરાઃ, તાન્ યોધવીરાન્ ।  
સમાનઃ પતિઃ યસ્ય તત્ સપત્નમ્, સપત્નસ્ય ભાવઃ સાપત્ન્યમ્, સાપત્ન્યમ્  
અસ્તિ અસ્ય ઇતિ સપત્નઃ, તાન્ સપત્નાન્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**દ્રોણમ્ ( ધનુર્વેદના આચાર્ય ) દ્રોણુ,  
ચ અને, ભાષ્મમ્ ( સ્વચ્છન્દ મૃત્યુ પામવાવાળા ) પિતામહ  
ભીષ્મ, ચ તેમ, જયદ્રથમ્ ( જેના પિતા તપશ્ચર્યા કરે છે,  
અને જેણે વરદાન મેળવ્યું છે કે “ મારા પુત્રનું મસ્તક જે કોઈ  
જમીન પર પાડે, તેના જ મસ્તકના સો ટુકડા થઈ જાય. ” તેનો  
પુત્ર ) જયદ્રથ, ચ તથા, કર્ણમ્ ( ઇન્દ્રની અમોઘ સાંગવાળો )  
કર્ણુ, તથા તેમ જ, અન્યાન્ ભીષ્મ. અપિ પણ, યોધવીરાન્ યોદ્ધા-  
ઓમાં વીર. ( જે કોઈ હોય તે ) મયા મારા વડે, હતાન્ હણાયેલાને,  
ત્વમ્ તં, જહિ હણુ, મા, વ્યથિષ્ઠાઃ તેમનાથી બીક રાખ નહીં,  
યુદ્ધચસ્વ યુદ્ધ કર, ( અને તેથી ) રણ યુદ્ધમાં સપત્નાન્ શત્રુ-  
ઓને, જતા જીતનાર, અસિ તું છે.

**ભાવાર્થઃ—**દ્રોણુ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણુ તેમજ ભીષ્મ પણ  
મુખ્ય વીર યોદ્ધાઓ કે જેઓ મારાવડે પહેલેથી જ હણાયેલા  
છે તેઓને તું હણુ. તેમનાથી ભય રાખવાનું જરા પણ તને કારણ  
નથી. મારે તું યુદ્ધ કર. અને યુદ્ધમાં શત્રુઓને અવશ્ય  
જીતીશ. અર્થાત દિવ્યશક્તિધારી એ મહાપુરુષોનો મેં પહેલેથી  
જ વિનાશ કરી મૂક્યો છે અને તેમના દિવ્ય પ્રભાવોનો પ્રતિકાર  
પહેલેથી જ રચી મૂક્યો છે મારે નાહક ગભરાવાનું કંઈ કારણ  
નથી. તેથી યુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કર. ૩૪.

**અવતરણિકાઃ—**“ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રમાણે અર્જુનને પ્રત્યુત્તર  
આપ્યા પછી શું થયું ” તે ધૃતરાષ્ટ્રની વિશાસને તૃપ્ત કરવા સંજય કહે છે:

संजय उवाच । संन्य षोडशोः—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं

सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

पदच्छेदः—एतत्, श्रुत्वा, वचनम्, केशवस्य, कृताञ्जलिः, वेपमानः, किरीटी, नमस्कृत्वा, भूयः, एव, आह, कृष्णम्, सगद्गदम्, भीतभीतः, प्रणम्य.

व्युत्पत्तिसमासाः—कृतः अञ्जलिः येन सः कृताञ्जलिः । वेपते असौ वेपमानः । किरीटः अम्य अस्ति इति किरीटी । कर्षयति इति कृष्णः, तं कृष्णम् । गद्गदेन सहितं यथा स्यात्तथा इति सगद्गदम् । भीतात् अपि भीतः इति भीतभीतः । प्रकर्षेण नत्वा इति प्रणम्य ।

अन्वय अने अर्थः—केशवस्य लगवान् केशवनुं, एतत् अ, वचनम् वचन, श्रुत्वा सांभलीने, किरीटी मुकुटधारी अर्जुन, कृताञ्जलिः करेडी छे हाथनी अञ्जलि जेणे अवे, अने वेपमानः थरथर ध्रुजतो, नमस्कृत्वा नमस्कार करीने, भीतभीतः धणो ज् लयभीत थअवे। थके, प्रणम्य प्रणाम करी, सगद्गदम् कंठ इंधार्ध जतो डोय तेवी गद्गद वाणी वडे, भूयः इरी, एव पणु, कृष्णम् श्रीकृष्णु लगवान्ने, आह कडेवा लाग्ये।

भावार्थः—लगवान् वासुदेवनुं अ प्रमाणेनुं वाक्य सांभलीने मुकुटधारी अर्जुन जे हाथ जेडी उले। रही थरथर

ધૂજતો ભગવાનને નમસ્કાર કરીને, અને અત્યંત ભયભીત થએલો નમ્રભાવથી પ્રણામ કરી, ફરી પણ ગદ્ગદ્ વાણી વડે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને આપ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૩૫.

અવતરણિકા:—અગીઆર શ્લોકોવડે અર્જુન ભગવાનની સ્તુતિ કરતો કહેવા લાગ્યો:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન યોદ્ધ્યો:—

સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા

જગત્પ્રહૃષ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।

રક્ષાંસિ ભીતાનિ દિશો દ્રવંતિ

સર્વે નમસ્યંતિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ ॥ ૩૬ ॥

પદચ્છેદ:—સ્થાને, હૃષીકેશ, તવ, પ્રકીર્ત્યા, જગત્, પ્રહૃષ્યતિ, અનુરજ્યતે, ચ, રક્ષાંસિ, ભીતાનિ, દિશઃ, દ્રવન્તિ, સર્વે, નમસ્યન્તિ, ચ, સિદ્ધસંઘાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—હૃષીકાણામ્ ઇન્દ્રિયાણામ્ ઈશઃ ઇતિ હૃષીકેશઃ, તત્સંવૃદ્ધૌ હે હૃષીકેશ । પ્રકૃષ્ટા ચાસૌ કીર્તિશ્ચ ઇતિ પ્રકીર્તિઃ, તયા પ્રકીર્ત્યા । પ્રકર્ષેણ હૃષ્યતિ ઇતિ પ્રહૃષ્યતિ । સિદ્ધાનાં સંઘાઃ ઇતિ સિદ્ધસંઘાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—હૃષીકેશ હે ઈન્દ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ! તવ આપના, પ્રકીર્ત્યા વિશિષ્ટ માહાત્મ્યના કીર્તનથી, જગત્ વિશ્વ, પ્રહૃષ્યતિ અત્યંત હર્ષ પામે છે, ચ અને, અનુરજ્યતે અનુરાગ પામે છે, (આપના ઉપર પ્રીતિ વાળું થાય છે, તેમ)



મીતાનિ ળીધેલા, રક્ષાંસિ રાક્ષસો, દિશઃ દિશાઓમાં, દ્રવન્તિ પલાયન કરે છે, ચ અને, સર્વે ળધા, સિદ્ધસંઘાઃ કપિલાદિ સિદ્ધોના સમૂહ, નમસ્યન્તિ નમસ્કાર કરે છે, ( તે સઘળું ) સ્થાને યોગ્ય, ( જ છે—અપ્રસ્તુત નથી ).

ભાવાર્થઃ—હે હૃષીકેશ ! આપના વિશિષ્ટ માહાત્મ્યકીર્તનથી આખું જગત્ અત્યંત હર્ષ પામી આપના પ્રત્યે અનુરાગને પામે છે, તેમ જ ભય પામેલા રાક્ષસો દિશાઓમાં પલાયન કરી જાય છે, અને ળધા કપિલાદિ સિદ્ધાના સમુદાયો આપને નમસ્કાર કરે છે, તે સઘળું યોગ્ય જ છે, અર્થાત્ આપનું કીર્તન કરનાર પુરુષોને આપ આનંદ આપનાર અને રાક્ષસાદિ કૂર આત્માઓને ભય ઉત્પન્ન કરનાર છો, ળેમાં સંશય નથી. ૩૬.

અવતરણિકાઃ—ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણુનો ઉપર પ્રમાણે હોવાનો હેતુ દર્શાવી તે હવે અર્જુન તેમની સ્તુતિ કરે છે:

કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્મહાત્મન્

ગરીયસે બ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્રે ।

અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ

ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

પદચ્છેદઃ—કસ્માત્, ચ, તે, ન, નમેરન્, મહાત્મન્, ગરીયસે, બ્રહ્મણઃ, અપિ, આદિકર્ત્રે, અનન્ત, દેવેશ, જગન્નિવાસ, ત્વમ્, અક્ષરમ્, સત્, અસત્, તત્પરમ્, યત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—મહાન્ ચાસૌ આત્મા ચ મહાત્મા, તત્સંતુદ્ધૌ હે મહાત્મન્ । અતિશયેન ગુરુઃ ળતિ ગરીયાન્, તસ્મૈ ગરીયસે ।

આદિશ્વાસૌ કર્તા ચ इति आदिकर्ता, तस्मै आदिकर्त्रे । न विद्यते अन्तः  
यस्य सः अनन्तः, तत्संबुद्धौ हे अनन्त । देवानां ईशः देवेशः, तत्संबुद्धौ  
हे देवेश । जगतां निवासः जगत्सु निवासो वा यस्य इति जगन्निवासः,  
तत्संबुद्धौ हे जगन्निवास । न क्षरति इति अक्षरम् । अस्ति इति सत् । न  
सत् इति असत् । ताम्यां परम् इति तत्परम् ।

અન્વય અને અર્થ:—મહાત્મન્ હે મહાત્મન્ ! અનન્ત  
હે અંતરહિત ! દેવેશ હે દેવેના દેવ ! જગન્નિવાસ હે જગત્ના  
આધારરૂપ ! ગરીયસે અત્યંત શ્રેષ્ઠ, ( અને ) બ્રહ્મણઃ પ્રહ્માના, આપ  
પણુ, આદિકર્ત્રે આદિ કર્તારૂપ તે આપને, ( તેઓ, ) કસ્માત્ શા  
માટે, ન, નમરન્ નમન કરે નહિ ? ( કારણુ કે ) અક્ષરમ્ અવિ-  
નાશિ, સત્ વ્યક્ત, અસત્ અવ્યક્ત, ( અને ) તત્પરમ્ તે બંનેથી  
પર, ચત્ જે, ( છે ) તે ત્વમ્ આપ ( જ છે ) .

ભાવાર્થ:—હે પરમોદાર ચિત્ત ! હે અનન્ત ! હે દેવેના  
પણુ દેવ ! હે જગત્ના આધાર ! અત્યંત શ્રેષ્ઠ તેમજ પ્રહ્માના  
પણુ આદિ કર્તારૂપ, એવા આપને તેઓ શા માટે નમન ન કરે ?  
કારણુ કે અવિનાશિ, વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત તેમજ તે બંનેથી  
પર પણુ જે તત્ત્વ રહેલું છે, તે આપ જ છે. અર્થાત્ તે સર્વ  
આપની સ્તુતિ કરે છે, તે યોગ્ય જ છે. ૩૭.

અવતરણિકા:—વળી પણુ અગ્નૈન ભગવાનૃતી સ્તુતિ કરે છે:—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-

स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम

त्वया ततं विश्वमनंतरूप ॥ ૩૮ ॥

પદ-ચ્છેદઃ—ત્વમ્, આદિદેવઃ, પુરુષઃ, પુરાણઃ, ત્વમ્, અસ્ય, વિશ્વસ્ય, પરમ્, નિધાનમ્, વેત્તા, અસિ, વેદ્યમ્, ચ, પરમ્, ચ, ધામ, ત્વયા, તતમ્, વિશ્વમ્, અનન્તરૂપઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આદિશ્વાસૌ દેવશ્ચ इति આદિદેવઃ । પુરૌ શેતે इति પુરુષઃ । પુરા નવઃ પુરા ભવો વા इति પુરાણઃ । નિધીયતે અસ્મિન્ इति નિધાનમ્ । વેત્તિ इति વેત્તા । વેત્તું યોગ્યં વેદ્યમ્ । અનન્તાનિ રૂપાણિ યસ્ય સઃ અનન્તરૂપઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અનન્તરૂપ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ત્વમ્ આપ, આદિદેવઃ દેવોના પણ આદિદેવ, (છે અને તેથી જ) પુરાણઃ પુરાતન-અનાદિ-સનાતન પુરુષઃ પુરુષ, (છે) અસ્ય આ. વિશ્વસ્ય જગતનું, પરમ્ છેલ્લું, નિધાનમ્ લયસ્થાન, (પણ) ત્વમ્ આપ, (જ છે તેમ) વેત્તા જાણનાર, ચ તથા, વેદ્યમ્ જાણવા યોગ્ય, અસિ આપ છે, ચ તેમ જ, પરમ્ પરમ, ધામ મોક્ષપદ-કૈવલ્ય, (પણ આપ જ છે, અને તેથી જ) અનન્તરૂપ હે અપરિમિત સ્વરૂપવાળા ભગવન્ ! વિશ્વમ્ આપું જગત્, ત્વયા આપના વડે, તતમ્ વ્યાપ્ત થયેલું છે.

ભાવાર્થઃ - આપ દેવોના પણ આદિદેવ છે અને તેથી જ પુરાતન-અનાદિ-સનાતન-પુરુષ અને આ વિશ્વનું લયસ્થાન પણ આપ જ છે ! દશ્યમાત્રના જાણનાર, અને જાણવા યોગ્ય પણ આપ જ છે ! તેમજ પરમ-કૈવલ્યપદ તે પણ આપ છે ! અને તેથી જ હે અપરિમિત સ્વરૂપ વાળા ભગવન્ ! આ આપું વિશ્વ આપનાથી જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત થયેલું છે. ૩૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે સમષ્ટિમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ કહીને, હવે દેવોની વ્યષ્ટિમાં પણ તેમનો ભાવ રહેલો છે એમ કહી

ભગવાન જ સર્વદેવાત્મક હોવાથી પ્રત્યેક દેવના ઉપાસકોએ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, એમ સ્તુતિ કરતો અર્જુન પોતે પણ નમસ્કાર કરતો કહે છે:

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાંકઃ

પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ

પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

પદચ્છેદઃ—વાયુઃ, યમઃ, અગ્નિઃ, વરુણઃ, શશાંકઃ, પ્રજાપતિઃ, ત્વમ્, પ્રપિતામહઃ, ચ, નમઃ, નમઃ, તે, અસ્તુ, સહસ્ર-કૃત્વઃ, પુનઃ, ચ, ભૂયઃ, અપિ, નમઃ, નમઃ, તે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વાતિ इति वायुः । लोकान् यमयति इति यमः । अङ्गति ऊर्ध्वं गच्छति इति अग्निः, अञ्चति इति वा अग्निः । वारयति जलरूपेण इति वरुणः । शशस्य अङ्गम् चिह्नं यस्य सः शशाङ्कः । प्रजानां पतिः इति प्रजापतिः । पितुः पिता इति पितामहः, प्रकृष्टश्वासौ पितामहश्च इति प्रपितामहः । महत्प्रवारम् इति सहस्रकृत्वः ।

અન્યથ અને અર્થઃ—\*વાયુઃ વાયુ, યમઃ યમ, અગ્નિઃ અગ્નિ, વરુણઃ વરુણ, શશાંકઃ ચન્દ્રમા, પ્રજાપતિઃ બ્રહ્મા, ચ તથા, પ્રપિતામહઃ પિતાના પણ પિતા, ત્વમ આપ જ છે,

\* આવહઃ પ્રવહશ્ચ સંવહશ્ચોદ્વહસ્તયા ।

ત્રિવહાસ્વઃ પરિવહઃ પગવહ इति क्रमात् ॥

આવહ, પ્રવહ, સંવહ, ઉદ્વહ, ત્રિવહ, પરિવહ, અને પરાવહ એ પ્રમાણે સાત વાયુઓ એકે એકથી વિશેષ છે.

(अने तेथी) ते आपने, सहस्रकृत्वः हुणरो वार, नमः नमस्कार, अस्तु हो, च अने, पुनः इरी, अपि पणु, ते आपने, नमः नमस्कार, नमः नमस्कार, ( वारंवार नमस्कार हो ! )

भावार्थः—वायु, यम, अग्नि, वज्र, चन्द्रमा, अक्षर  
अने तेमना पणु हाहा आप न छो, अने तेथी आपने हुणरो  
वार मारा नमस्कार हो ! अने इरी पणु आपने मारा वारंवार  
नमस्कार हो ! ३६.

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते

नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

पदच्छेदः—नमः, पुरस्तात्, अथ, पृष्ठतः, ते, नमः,  
अस्तु, ते, सर्वतः, एव, सर्व, अनन्तवीर्यं, अमितविक्रमः, त्वम्,  
सर्वम्, समाप्नोषि, ततः, असि, सर्वः.

व्युत्पत्तिसमासाः—पुरः इति पुरस्तात् । पृष्ठात् इति पृष्ठतः ।  
सर्वस्मात् इति सर्वतः । अनन्तं वीर्यं यस्य सः अनन्तवीर्यः, तत्संबुद्धौ  
हं अनन्तवीर्यं । न मितम् अमितम्, अमितम् विक्रमं यस्य सः अमित-  
विक्रमः । सम्यक् आप्नोषि इति समाप्नोषि ।

अन्वय अने अर्थः—ते आपने, पुरस्तात् साभेथी, अथ  
अने, पृष्ठतः पछवाडेथी, नमः नमस्कार, ( हो ) सर्व हो सर्वइय !  
ते आपने, सर्वतः थारे तरइथी, एव पणु, नमः नमस्कार, अस्तु.

હો! અનન્તવીર્ય હે અનન્ત સામર્થ્યવાન્! ત્વમ્ આપ, અનન્તવિ-  
ક્રમઃ અપાર પરાક્રમશીલ, (છો કારણુ કે) સર્વમ્ સમસ્ત વિશ્વપ્રતિ,  
સમાપ્નોષિ વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છો, (અને) તતઃ તેથી, જ  
(આપ) સર્વઃ સર્વાત્મા, અસિ છો.

ભાવાર્થઃ— આપને સામેથી તેમજ પાછળથી મારા નમ-  
સ્કાર હો! હે સર્વરૂપ! આપને સર્વ દિશાઓમાં નમસ્કાર હો! હે  
અપરિમિત પરાક્રમશાળી પ્રભો! આપનું પરાક્રમ અપાર છે.  
કારણુ કે આપ આખા વિશ્વપ્રતિ વ્યાપીને રહેલા છો. તેથી  
જ આપ સર્વાત્મા છો. ૪૦.

અવતરણિકાઃ— ભગવાનનું આવું અદ્ભુત સ્વરૂપ તથા પ્રભાવ  
અગાઉ જ્ઞેયો કે સાંભળેલો ન હોવાથી, અને લક્ષણો તેનો અનુભવ  
થવાથી પહેલાં ઉદ્વેગથી સામાન્ય મિત્ર સમજી કંઈ પણ અપરાધ કરવામાં  
આવ્યો હોય તો તે સર્વ અપરાધની ક્ષમા માગતો અર્જુન કહે છે:

સર્વેતિ મત્વા પ્રસમ્બં યદુક્તં  
હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સર્વેતિ ॥  
અજાનતા મહિમાનં તવેદં  
મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન ત્રાપિ ॥ ૪૧ ॥

યન્નાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ  
વિહારશય્યાસનભોજનેષુ ।  
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं  
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥



**पदच्छेदः—**सखा, इति, मत्वा, प्रसभम्, यत्, उक्तम्, हे कृष्ण, हे यादव, हे सखा, इति, अजानता, महिमानम्, तव, इदम्, मया, प्रमादात्, प्रणयेन, वा, अपि; यत्, च, अवहासार्थम्, असत्कृतः, असि, विहारशय्यासनभोजनेषु, एकः, अथवा, अपि, अच्युत, तत्, समक्षम्, तत्, क्षामये, त्वाम्, अहम्, अप्रमेयः.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**यदोः अपत्यं पुमान् यादवः, तत्संबुद्धौ हे यादव । न जानाति इति अजानन्, तेन अजानता । माद्यन्ते अनेन इति मादः, प्रकर्षेण मादः इति प्रमादः, तस्मात् प्रमादात् । प्रकृष्टश्वासौ नयश्च इति प्रणयः, तेन प्रणयेन । अवहासाय इति अवहामार्थम् । विहरति अस्मिन् इति विहारः । शेते अस्याम् इति शय्या । आसीदति अस्मिन् इति आसनम् । भुज्यते यत् तत् भोजनम् । विहारश्च शय्या च आसनं च भोजनानि च विहारशय्यासनभोजनानि, तेषु । न च्युतः अच्युतः, तत्संबुद्धौ हे अच्युत । अक्ष्णोः समं इति समक्षम्, तेषां समक्षम् इति तत्समक्षम् । प्रमातुं शक्यः प्रमेयः, न प्रमेयः इति अप्रमेयः, तम् अप्रमेयम् ।

**अन्यथ अने अर्थः—**तव आपना, महिमानम् भाहात्म्यने, (तेभ्यः) इदम् आ विश्वरूपने, अजानता न जायता अेवा भारा वडे, सखा (तमे) सभान वयना छे, इति अेम, मत्वा भानीने, प्रमादात् चित्तनी अस्थिरताथी, वा अथवा, प्रणयेन स्नेहथी, अपि पणु, प्रसभम् तिरस्कारपूर्वक, “हे कृष्ण हे कृष्णु! हे यादव हे यादव! हे सखा हे सखा!” इति अे अे प्रभाषे, यत् ने कर्ध, मया भारा वडे, उक्तम् कडेवाभां आ०युं छेय, च

तम, विहारशय्यासनभोजनेषु क्रीडा, शयन, आसन तथा लोञ्जन विगेरेमां, एकः अेकला, अथवा अथवा, तत्समक्षम् ते मित्रेणी समीपमां, अवहासार्थम् उपहास-भशकरी भाटे, ( पणु ) यत् ने कंठ, असत्कृतः तिरस्कारवाभां आण्वा, असि डो, अच्युत डे अच्युत-विकाररहित भगवन् ! तत् ते सधणुं, अप्रमेयम् प्रमाणुरहित, अेवा त्वाम् आपने, अहम् हुं, क्षामये क्षमापन करावुं कुं.

भावार्थः—डे प्रभो ! आपना माहात्म्यने तेमन् आपना आ विश्वरूपने हुं जाणुतो न डोवाथी, तमे समान वयना छे अेम मानीने मे चित्तनी अस्थिरताथी अथवा अनुरागथी पणु तिरस्कार पूर्वक “ डे कृष्ण ! डे यादव ! डे सभा ! ” धत्यादि अे प्रमाणे ने कंठ कहुं डोय’ तेमन् क्रीडा, शयन, आसन तथा लोञ्जन विगेरेमां-अेकांतमां तेमन् मित्रेणी डाञ्जरीमां पणु उपहास भाटे ने कंठ आपनी अवज्ञा करी डोय, ते सधणांनी डे अच्युत ! प्रमाणुरहित अेवा आपनी पासे हुं क्षमा याचुं कुं. अर्थात् आपना स्वरूपने न जाणुता अेवा माराथी थअेवा ते सर्व अपराध आप क्षमा करे. ४१-४२.

पितासि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

पदच्छेदः—पिता, असि, लोकस्य, चराचरस्य, त्वम्, अस्य, पूज्यः, च, गुरुः, गरीयान्, न, त्वत्समः, अस्ति, अभ्यधिकः, कुतः, अन्यः, लोकत्रये, अपि, अप्रतिमप्रभाव.

व्युत्पत्तिसमासाः—पाति रक्षति इति पिता । चरति इति चरम्, न चरति इति अचरम्, चरं च अचरं च इति चराचरं, तस्य चराचरस्य । पूजितुं योग्यः इति पूज्यः । गृणाति इति गुरुः । अतिशयेन गुरुः इति गरीयान् । त्वया समः इति त्वत्समः । अभि—भृशम् अधिकः इति अभ्यधिकः । लोकानां त्रयम् इति लोकत्रयम्, तस्मिन् लोकत्रये । प्रतिमीयते यया सा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यस्य सः अप्रतिमः, अप्रतिमः प्रभावः यस्य सः अप्रतिमप्रभावः, तत्संबुद्धौ हे अप्रतिमप्रभाव ।

अन्वय अने अर्थः—( आप ) अस्य आ, चराचरस्य चैतन्य अने ७५, लोकस्य लोकेना, पिता पिता, अस्ति छे, पूज्यः पूज करवा योग्य, ( छे ) च तेमञ्च, गुरुः धर्म तथा प्रह्मणे। उपदेश आपनार गुरु, ( अने ) गरीयान् सर्वथी श्रेष्ठ, ( छे ! भाटे ) अप्रतिमप्रभाव हे अनुपम प्रभाववाणा ! लोकत्रये त्रये लोकमां, अपि पण, त्वत्समः आपना समान, न, अस्ति ( केध ) छे नहि, ( तो ) अन्यः भीजे, अभ्यधिकः विशेष उत्तम, ( तो ) कुतः क्यांथी, ( होध शके ? )

सावार्थः—आप आ चराचर जगत्ना पिता, पूज करवा योग्य, गुरु, तेमञ्च गुरुथी पण विशेष महान् छे। भाटे हे अनुपम प्रभाववाणा लगवन् ! आ त्रये लोकमां पण आपनी अरोअरी करी शके तेवो केध नथी, तो पछी भीजे केध आपनाथी वधारे श्रेष्ठ तो क्यांथी ७ होध शके ? न ७ होध शके. अर्थात् आप ७ सर्वथी श्रेष्ठ छे। अम हुं मानुं छुं. ४३.

अवतरणिकाः—“ अप्रतिमप्रभाव ” इत्यादि वाक्येथी भगवान्ते। पूर्ण प्रभाव वर्जनी हुवे ते प्रभावथी भगवान्ते अर्जुन पोतानी नम्र वन्दना करतो कहे छे:

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

पदच्छेदः—तस्मात्, प्रणम्य, प्रणिधाय, कायम्, प्रसा-  
दये, त्वाम्, अहम्, ईशम्, ईड्यम्, पिता, इव, पुत्रस्य, सखा,  
इव, सख्युः, प्रियः, प्रियायाः, अर्हसि, देव, सोढुम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रकर्षेण नत्वा इति प्रणम्य । प्रकर्षेण  
नीचैर्धृत्वा इति प्रणिधाय । चायते अस्मिन् अस्थ्यादिकम् इति कायः,  
तं कायम् । ईडितुं योग्यः इति ईड्यः तं ईड्यम् । पुत्रात्मनो नरकात्  
त्रायत इति पुत्रः, तस्य पुत्रस्य । समानः ख्यायते जनैः इति सखा ।  
प्रीणाति इति प्रियः ।

१ बुद्धानध्यवसायिनोऽपि भगवद्भक्तानभिज्ञस्य मे  
तद्वक्त्यास्त्वमिनादरस्य नृहरिप्रोक्ता इमा आशिषः ।  
युक्ता यन्मृतमारणाप्रयत्नां साम्राज्यभोगश्रिग-  
दास्त्वामिन्यपराधजानमधुना श्लाघ्यं हरेर्दशनम् ॥ प्रमेयसंग्रहे ॥

युद्ध करवानो अति प्रयास नहि करनार, जगवानना अतिशयपशु—महिमाने  
नहि छानुनार अने युद्ध संग्रही वाक्यो तरङ्गेनो आहर-भाव अस्त यथो छे  
येवा मने—अर्हन्ने नृहरि—आप जगवान—श्रीकृष्णयुद्धना जे 'आपे विराट स्वर्-  
पमां दर्शावी आप्युं हे प्रतिपक्षी करवानो रेनाना तमाम योद्धाओ मरेला ज छे  
तमने मारवा वडे प्राप्त यता यशोतुं इण्डुप साम्राज्य भोग थिरकाण भोगवो !'  
अ प्रधारना आपे आपैला आशीर्वादो योग्य छे. अने उपर नानावेदी आपनी  
आज्ञाओना अनादरपी अपराधथी उत्पन्न यअंलु अटले अपराध छतां आप  
श्रीहरिनु विराटस्वर्पतुं दर्शन पालु अहु प्रशंसनीय—पूर्ण हया ३५ छे.

અન્વય અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, કાયમ્ શરીરને, પ્રણિધાય હંડવત્—પ્રણામની માફક ભૂમિ ઉપર રાખીને, પ્રણમ્ય પ્રણામ કરીને, ईशम् ઐશ્વર્યસંપન્ન, (અને) ईड्यम् સ્તુતિ કરવા યોગ્ય એવા, ત્વામ્ આપને, અહમ્ હું, પ્રસાદયે પ્રસન્ન કરું છું, (કે) દેવ હે દેવ! પિતા પિતા, પુત્રસ્ય પુત્રના, (અપરાધોને) इव જેમ, સखा મિત્ર, सख्युः મિત્રના, (અપરાધોને) इव જેમ, (અને) प्रियः પતિ, प्रियायाः ધર્મપત્નીના, (અપરાધોને) इव જેમ, (તેમ,) सोढुम् (મારા અપરાધોને) सहन કરવાને—ક્ષમા કરવાને, अर्हासि આપ યોગ્ય છો.

ભાવાર્થ:—આપ અનંત, દિવ્ય, તેમજ ઇશ્વર હોવાથી શરીરને હંડવત્ ભૂમિપર રાખીને—પ્રણામ કરીને, સમસ્ત ઐશ્વર્યશાળી તેમજ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય એવા આપને હું પ્રસન્ન થવા માટે પ્રાર્થના કરું છું, કે હે દેવ! જેમ પિતા પુત્રના, મિત્ર મિત્રના, અને પતિ પત્નીના અપરાધોને सहन કરે છે, તેમ આપ પણ મારા અપરાધોને सहन કરવા યોગ્ય છો. અર્થાત્ મારા સર્વ અપરાધો ક્ષમા કરી આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૪૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અપરાધોને ક્ષમા કરવાની પ્રાર્થના કરી દેવ વિષ્ણુપદ્મનેથી થએલી વ્યથાને દૂર કરવાના હેતુથી કરીને તે સૌમ્ય એવું પૂર્વનું ચાર ભુવ્નવાળું સ્વરૂપ જેવાની અભિલાષાથી અર્જુન કહે છે:

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा

भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव रूपं

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ૪૫ ॥

પદચ્છેદઃ—અદૃષ્ટપૂર્વમ્, હૃષિતઃ, અસ્મિ, દૃષ્ટા, ભયેન, ચ, પ્રવ્યથિતમ્, મનઃ, મે, તત્, એવ, મે, દર્શય, દેવ, રૂપમ્, પ્રસીદ, દેવેશ, જગન્નિવાસ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—ન દૃષ્ટમ્ અદૃષ્ટમ્, પૂર્વમ્ અદૃષ્ટમ્ इति અદૃષ્ટપૂર્વમ્, તત્ । પ્રકર્ષેણ વ્યથિતમ્ इति પ્રવ્યથિતમ્ । મન્યતે અનેન इति મનઃ । દેવાનાં ઈશઃ દેવેશઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે દેવેશ । જગતાં નિતાન્તં વાસઃ યસ્મિન્ સઃ જગન્નિવાસઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે જગન્નિવાસ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અદૃષ્ટપૂર્વમ્ પૂર્વે કદિ નહિ જ્ઞેયેલા એવા આ વિશ્વરૂપને, દૃષ્ટા જ્ઞેષ્ટને, હૃષિતઃ હું ધણા આનંદ પામેલો, અસ્મિ હું, ચ પણ, ભયેન (વિકરાલ રૂપ જ્ઞેવાથી થયેલા) ભય વડે, મે મારું, મનઃ મન, પ્રવ્યથિતમ્ અત્યંત વ્યાકુલ થયેલું, (છે, માટે) દેવ હે દેવ ! તત્ તે, એવ જ, (પૂર્વનું) રૂપમ્ રૂપ, મે મને દર્શય દેખાડે, (અને) દેવેશ હે દેવોના પણ ઈશ્વર ! જગન્નિવાસ હે જગતના આધાર ! પ્રસીદ આપ પ્રસન્ન થાઓ.

ભાવાર્થઃ—પૂર્વે કદિ પણ નહિ જ્ઞેયેલા એવા આપના આ વિશ્વરૂપને જ્ઞેષ્ટને હું અત્યંત હર્ષ પામ્યો છું, પણ વિકરાલ રૂપને જ્ઞેવાથી થયેલા ભય વડે મારું મન અત્યંત વ્યાકુલવ્યાકુલ થઈ ગયું છે, માટે હે દેવ ! કૃપાથી તે જ આપના સ્વરૂપનાં મને દર્શન કરાવો. અને હે દેવોના પણ ઈશ્વર ! હે જગદાધાર ! આપ મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૪૫.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના શ્લોકમાં પૂર્વના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવાનું અર્જુને કયું, પણ તે સ્વરૂપ કયું ? તેનું વર્ણન આપનાં પુનઃ અર્જુન કહે છે:



किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-

मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन

सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

पदच्छेदः—किरीटिनम्, गदिनम्, चक्रहस्तम्, इच्छामि, त्वाम्, द्रष्टुम्, अहम्, तथा, एव, तेन, एव, रूपेण, चतुर्भुजेन, सहस्रबाहो, भव, विश्वमूर्ते.

व्युत्पत्तिसमासाः—किरीटः अस्ति अस्य इति किरीटी, तं किरीटिनम् । गदा अस्ति अस्य इति गदी, तं गदिनम् । चक्रं हस्ते यस्य सः चक्रहस्तः, तं चक्रहस्तम् । चत्वारो भुजाः यस्य सः चतुर्भुजः, तेन चतुर्भुजेन । सहस्राणि बाहवः यस्य सः सहस्रबाहुः, तत्संबुद्धौ हे सहस्रबाहो । विश्वं मूर्तिः यस्य सः विश्वमूर्तिः, तत्संबुद्धौ हे विश्वमूर्ते ।

अ-वयव अने अर्थः—किरीटिनम् भस्तक उपर मुकुट धारणु करेला, गदिनम् गदावाणा, ( तेम ) चक्रहस्तम् हाथमां यक धारणु करेला, ( अेवा ) त्वाम् आपने, तथा, एव तेवी न रीतना, द्रष्टुम् जेवाने, इच्छामि हुं धृच्छुं धुं, ( भाटे ) सहस्रबाहो हे हुणर लुणवाणा ! विश्वमूर्ते हे विश्वरूपी मूर्तिवाणा ! चतुर्भुजेन यार लुणवाणा, तेन ते, एव न, रूपेण स्वरूपथी, ( युक्ता ) भव आप थाओ.

भावार्थः—भस्तक उपर मुकुट अने हाथमां गदा तेमन यक धारणु करेला अेवा आपने हुं तेवा पूर्वना स्वरूपवाणा न

जेवा धिष्ठुं धुं. भाटे हे हुन्नर बुजवाणा तथा विश्वरूपी भग-  
वन् ! इरी आप ते न चार हाथवाणा स्वरूपयुक्त थाओ.  
अर्थात् आपनुं ते पूर्वनुं स्वरूप दशविवानी आप भारापर  
कृपा करे. ४६.

अवतरणिकाः—अर्जुनने भयभीत थओलो जण्णीने, पोताना  
विश्वरूपनो मद्राय इरी लछी भगवान् श्रीकृष्ण प्रियवचनोधी अर्जुननी  
आश्वासना करता उडेवा ज्ञान्याः

श्रीभगवानुवाच । श्रीभगवान् उहे छेः—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं

रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं

यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

पदच्छेदः—मया, प्रसन्नेन, तव, अर्जुन, इदम्, रूपम्,  
परम्, दर्शितम्, आत्मयोगात्, तेजोमयम्, विश्वम्, अनन्तम्,  
आद्यम्, यत्, मे, त्वदन्येन, न, दृष्टपूर्वम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—आत्मनः योगः इति आत्मयोगः, तस्मात्  
आत्मयोगात् । तेजसा प्रचुरम् इति तेजोमयम् । न विद्यते अन्तः यस्य  
तत् अनन्तम् । आद्यौ भवम् इति आद्यम् । त्वत्तः अन्यः त्वदन्यः, तेन  
त्वदन्येन । पूर्वं दृष्टम् इति दृष्टपूर्वम् ।

अन्वय अने अर्थः—अर्जुन हे अर्जुन ! परम् श्रेष्ठ,  
तेजोमयम् तेजना अ'भारथी लरेडुं, आद्यम् सर्वनुं आदिभूत,

अनन्तम् अंतरहित, (अने) विश्वम् समस्त विश्वमथ, इदम्  
आ, रूपम् (विश्व)रूप, प्रसन्नेन प्रसन्न थयेत्ता, मया मे,  
आत्मयोगात् अश्वर्यना सामर्थ्यथी, तव तने, दर्शितम् अताव्युं,  
(डे) मे मारुं, यत् जे स्वरूप, त्वदन्येन ताराथी लिप्त अन्य  
कोष्ठये, दृष्टपूर्वम् पडेतां जेयेदुं, न नथी.

भावार्थः—डे अर्जुन ! अत्यंत श्रेष्ठ, तेजना अंभारथी  
भरेदुं, आद्य, अंतरहित अने समस्त विश्वमथ अेवुं आ मारुं  
विश्वरूप मे' तारा उपर प्रसन्न थधने मारा अश्वर्यना साम-  
र्थ्यथी तने देखाउयुं छे, अे स्वरूप तारा सिवाय भील कोष्ठये  
पण पडेतां जेयेदुं नथी. ४७.

अवतरणिकाः—“ मारा अे विश्वरूपदर्शनथी तुं अरेअर इतार्थ  
थध गयो, कारणे अेनुं दर्शन अत्यंत दुर्लभ छे, ” अेम विराट्स्वरूपनी  
प्रशंसा करतां भगवान् जणाव छे:

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-

र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

पदच्छेदः—न, वेदयज्ञाध्ययनैः, न, दानैः, न, च,  
क्रियाभिः, न, तपोभिः, उग्रैः, एवंरूपः, शक्यः, अहम्, नृलोके,  
द्रष्टुम्, त्वदन्येन, कुरुप्रवीर.

व्युत्पत्तिसमाप्तः—अधीयन्ते तानि अध्ययनानि, वेदाश्च  
यज्ञाश्च इति वेदयज्ञाः, तेषाम् अध्ययनानि इति वेदयज्ञाध्ययनानि, तैः

वेदयज्ञाध्ययनैः । दीयन्ते इति दानानि, तैः दानैः । क्रियन्ते इति क्रियाः,  
ताभिः क्रियाभिः । तप्यन्ते इति तपांसि, तैः तपोभिः । एवं रूपं यस्य  
सः एवरूपः । नृणां लोकः इति नृलोकः, तस्मिन् नृलोके । प्रकृष्टश्चासौ  
वीरश्च प्रवीरः, कुरूणां प्रवीरः इति कुरुप्रवीरः, तत्संबुद्धौ हे कुरुप्रवीर ।

अन्वय अने अर्थः—कुरुप्रवीर हे कुरुकुलवीर ! एवरूपः  
अेवा इपवाणो, अहम् हुं, वेदयज्ञाध्ययनैः वेद तथा भीमांसा-  
कल्पादि यज्ञत्रथोना अध्ययनोथी, दानैः दानोथी, क्रियाभिः  
कर्माथी, ( अने ) उग्रैः उग्र, तपोभिः तपो वडे, ( पणु ) त्वदन्येन  
ताराथी लिप्त पीण वडे, नृलोके ( आ ) मनुष्यलोकमां, द्रष्टुम्  
जेवाने, शक्यः शक्य, न नथी.

सावार्थः—हे कुरुवंशना वीर अर्जुन ! आवा विश्वइप-  
वाणो हुं, वेद, भीमांसा, कल्पादि त्रथोना अध्ययनोथी, दानोथी,  
कर्माथी हे दुश्चर तपोथी पणु तारा सिवाय पीण केाधने आ  
मनुष्यलोकमां सुलभताथी प्रत्यक्ष थतो नथी. अर्थात् तारा विना  
अन्य केाध पणु मारुं दर्शन अनेक प्रयत्नोथी पणु भेणवी शके  
तेम नथी. ४८.

अवतरणिकाः—विश्वइपदर्शननी अे प्रमाणे महता जाणने लवे  
ते न इपथी भयभीत थयेता अर्जुनने स्वस्थ इरवाना आशयथी ते स्वइ-  
पने उपसंहार इरतां भगवान् श्रीकृष्णु उडे उः

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो

दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ् ममेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं

तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

पदच्छेदः—मा, ते, व्यथा, मा, च, विमूढभावः, दृष्टा, रूपम्, घोरम्, ईदृक्, मम, इदम्, व्यपेतभीः, प्रीतमनाः, पुनः, त्वम्, तत्, एव, मे, रूपम्, इदम्, प्रपश्य.

व्युत्पत्तिसमासाः—विशेषेण मूढः इति विमूढः, विमूढस्य भावः इति विमूढभावः । अनेन सदृशम् इति ईदृक् । विशेषेण अपेता भीः यस्मात् सः व्यपेतभीः । प्रीतं मनः यस्य सः प्रीतमनाः । प्रकर्षेण पश्य इति प्रपश्य ।

अन्वय अने अर्थः—मम भारुं, ईदृक् अे प्रकारतुं, इदम् आ, घोरम् अयंकर, रूपम् इप, दृष्टा लोधने, ते तने, व्यथा पीडा, मा न (थाओ), च तेम न, विमूढभावः व्याकुलपणुं (पणु), मा न, (थाओ, अने हवे) व्यपेतभीः अयरहित, (तथा) प्रीतमनाः प्रसन्न मनवाणो, (थधने) त्वम् तुं, पुनः इरी, तत् ते, एव न, (पूर्वना) मे भारा, इदम् आ, रूपम् स्वइपने, प्रपश्य सारी रीते ले.

भावार्थः—भारुं अे प्रकारतुं आ अयंकर स्वइप लोधने तने पीडा के व्याकुलपणुं न थाओ, अने हवे तुं अयरहित तेम न प्रसन्नचित्त थधने इरी भारा ते न मूलस्वइपने पाणुं भारी रीते ले. ४६.

अवतरणिकाः—“अे प्रमाणे कडी भगवाने इरी पोताना पूर्व-स्वइपने धारणु कर्तुं,” अेम संजय हवे धृतराष्ट्रने उहेउः

संजय उवाच । संजय षोड्योः—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

पदच्छेदः—इति, अर्जुनम्, वासुदेवः, तथा, उक्त्वा, स्वकम्, रूपम्, दर्शयामास, भूयः, आश्वासयामास, च, भीतम्, एनम्, भूत्वा, पुनः, सौम्यवपुः, महात्मा.

व्युत्पत्तिसमासाः—वासुदेवस्य अपत्यं पुमान् वासुदेवः । स्वम् एव इति स्वकम्, तत् । सौम्यं वपुः यस्य सः सौम्यवपुः । महान् आत्मा यस्य सः महात्मा ।

अन्वय अने अर्थः—इति अे प्रभाषे, वासुदेवः लगवान् श्रीकृष्ण, अर्जुनम् अर्जुनने, तथा तेवी रीते, उक्त्वा कहीने, भूयः इरी, स्वकम् पोतानुं, रूपम् भूतस्वरूप, दर्शयामास देखाडता हुवा, च अने, सौम्यवपुः शांत शरीरवाणा, भूत्वा थधने, महात्मा महात्मा श्रीकृष्ण, भीतम् भीधेला अेवा, एनम् अे अर्जुनने, आश्वासयामास आश्वासन आपवा लाग्या.

भावार्थः—अे प्रभाषे लगवान् श्रीकृष्णे ते प्रभाषे कहीने, इरीथी अर्जुनने ते न पोताना भूतस्वरूपनुं दर्शन करायुं अने प्रथमनी पेठे शांत भूर्तिवाणा थधने ते महात्मा श्रीकृष्ण लयभीत थअेला ते अर्जुनने आश्वासन आपवा लाग्या. ५०.

अवतरणिकाः—अे प्रभाषे लगवान् पं० आश्वासन पामेना अर्जुन त्पारपडी नीचे प्रभाषे कहेवा लाग्याः

अर्जुन उवाच । अर्जुन आह्वयोः—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनादन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥



**पदच्छेदः—**दृष्ट्वा, इदम्, मानुषम्, रूपम्, तव, सौम्यम्, जनार्दन, इदानीम्, अस्मि, संवृत्तः, सचेताः, प्रकृतिम्, गतः.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**मनुष्यस्य इदम् इति मानुषम्, तत् । सोमस्य भावः सौम्यम्, तत् अस्ति अस्य इति सौम्यम्, तत् । सम्यक् वृत्तः इति संवृत्तः । चेतसा सहवर्तमानः इति सचेताः ।

**अन्वय अने अर्थः—**जनार्दन हे जनार्दन ! तव आपनुं, इदम् आ, सौम्यम् शांत, मानुषम् मनुष्यनी आकृति-वाणुं, रूपम् रूप, दृष्ट्वा जेधने, इदानीम् हवे, (हुं) सचेताः स्वस्थ चित्तवाणे, संवृत्तः थये, अस्मि धुं, (अने) प्रकृतिम् प्रकृतिने-शान्तिने, गतः पाभ्ये (धुं).

**भावार्थः—**हे जनार्दन ! आपनुं आ शांत मनुष्याकृति स्वरूप जेधने हवे हुं स्वस्थचित्त थये धुं अने स्वभावे पणु शान्तिने पाभ्ये धुं. ५१.

**अवतरश्लोकाः—**अे प्रमाणे अर्जुननुं कहेयुं सांभणी पोते करेला अति दुर्लभ अनुग्रहनी महता अतावतां भगवान् श्रीकृष्णु कहे छे:

श्रीभगवानुवाच । श्री भगवान् कहे छे:—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाक्षिणः ॥५२॥

**पदच्छेदः—**सुदुर्दर्शम्, इदम्, रूपम्, दृष्टवान्, असि, यत्, मम, देवाः, अपि, अस्य, रूपस्य, नित्यम्, दर्शनकाक्षिणः.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**સુષ્ટુ અત્યન્તમ્ દુઃસ્વેન દૃશ્યતે યત્ તત્ સુદુર્દર્શમ્ । દૃષ્ટમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ દૃષ્ટવાન્ । દર્શનસ્ય કાક્ષ્ણા ઇતિ દર્શનકાક્ષ્ણા, સા અસ્તિ યેષાં તે દર્શનકાક્ષ્ણિણઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**મમ માર્ગ, યત્ જે, રૂપમ્ વિશ્વ-રૂપને, દૃષ્ટવાન્ જેનારો, અસ્તિ તું થયો છે, इदम् એ, ( ૩૫ ) સુદુર્દર્શમ્ ઘણા કષ્ટથી જેઈ શકાય તેવું ( છે, કારણુ કે ) દેવા. ઇન્દ્રાદિ દેવો, અપિ પણ, નિત્યમ્ હંમેશાં, અસ્ય આ, રૂપસ્ય વિશ્વ-રૂપના, દર્શનકાક્ષિણઃ દર્શનની આકાંક્ષાવાળા, ( છે ).

**ભાવાર્થઃ—**તે મારું જે વિશ્વરૂપ જેયું તે વિશ્વરૂપ ઘણા કષ્ટથી જેઈ શકાય તેવું છે, કારણુકે ઇન્દ્રાદિક દેવો પણ નિરંતર આ સ્વરૂપના દર્શનની આકાંક્ષા રાખે છે. પર.

**અવતરણિકાઃ—**“ વેદ, યજ્ઞ, તપ, દાન ઇત્યાદિ ઉપાયો હોવા છતાં પણ ઉક્ત સ્વરૂપવાળા ભગવાન્ જેઈ શકાય નહિ, તો ખીન્ન કયા ઉપાયથી તે જાણી અથવા જેઈ શકાય ? ” તે સંબંધી સ્પષ્ટતા કરતાં ભગવાન્ કહે છે.

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ॥

શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ૫૩ ॥

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ॥

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

૧ નાયમાત્મા પ્રવચ્ચનેન લભ્યો ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્ ॥

આ આત્મા—બ્રહ્મ—સ્વસ્વરૂપ પ્રવચનવડે મળી શકતો નથી, બુદ્ધિવડે મળી શકતો નથી તેમ બહુ શ્રવાણુ કરવાથી પણ મળી શકતો નથી, પરંતુ જેને એ વરે છે—ભક્તિવડે પ્રસન્ન થાય છે તેને જ મળી શકે છે. અને એ આત્મા તેનેજ પોતાનું શરીર અર્પણુ કરે છે.

पदच्छेदः—न, अहम्, वेदैः, न, तपसा, न, दानेन,  
न, च, इज्यया, शक्यः, एवंविधः, द्रष्टुम्, दृष्टवान्, असि, माम्,  
यथा; भक्त्या, तु, अनन्यया, शक्यः, अहम्, एवंविधः, अर्जुन,  
ज्ञातुम्, द्रष्टुम्, च, तत्त्वेन, प्रवेष्टुम्, च, परंतप.

वृत्पत्तिसमासाः—इज्यन्ते देवताः अस्याम् इति इज्या,  
तया इज्यया । एवं विधः प्रकारः यस्य सः एवंविधः । न विद्यते अन्यः  
यस्यां सा अनन्या, तया अनन्यया । प्रकर्षेण वेष्टुम् इति प्रवेष्टुम् । परं  
शरीरस्थं शत्रुसमुदायं तापयति इति परंतपः, तत्संबुद्धौ हे परंतप ।

अन्वय अने अर्थः—एवंविधः अे प्रकारेण, यथा जेवी  
रीते, माम् मने, दृष्टवान् तुं जेधं शक्ये, असि छे, तेवी  
रीते, अहम् हुं, वेदैः वेदो वडे, न नहि, तपसा तप वडे, न नहि,  
दानेन दान वडे, न नहि, च तेमज्, इज्यया यज्ञ वडे, ( पणु )  
द्रष्टुम् जेवाने, शक्यः सुलल, न नथी, तु परंतु, अर्जुन छे  
अर्जुन ! परंतप छे परंतप ! एवंविधः अे प्रकारे—विश्वरूपधारी,  
( तो ) अहम् हुं, अनन्यया अनन्य, भक्त्या भक्तिवडे, ( ज् )  
ज्ञातुम् ज्ञातवाने, च अने, द्रष्टुम् साक्षात्कार करवाने, च तेम,  
तत्त्वेन तत्त्वपूर्वक, प्रवेष्टुम् प्रवेश करवाने, शक्यः शक्य छुं.

भावार्थः—अे प्रकारे जेवी रीते तें मने जेयेवे छे तेवी  
रीते हुं वेद, तप, दान तेमज् यज्ञो वडे पणु जेवाधं शकुं तेम  
नथी, परंतु छे परंतप अर्जुन ! अे प्रकारे विश्वरूपधारी तो हुं  
ज्ञातवाने, साक्षात्कार करवाने तथा तत्त्वपूर्वक भाराभां प्रवेश  
करवाने अर्थात् मोक्षने भाटे अनन्यभक्तिवडे ज् सुलल  
छुं. ५३-५४.

**અવતરણિકા:**—એ પ્રમાણે પોતાના સાક્ષાત્કારનો ઉપાય અતાવી હવે “સમસ્ત ભગવદ્ગીતાશાસ્ત્રના સારરૂપ અર્થ તેમજ પરમકલ્યાણ—મોક્ષરૂપ અર્થ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પોતાને કોણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ” તે ભગવાન કહે છે:

**મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ॥**

**નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥ ૫૫ ॥**

**પદચ્છેદ:**—મત્કર્મકૃત્, મત્પરમઃ, મદ્ભક્તઃ, સંગવર્જિતઃ, નિર્વૈરઃ, સર્વભૂતેષુ, યઃ, સઃ, મામ્, એતિ, પાંડવ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—મદર્થે કર્મ ઇતિ મત્કર્મ, તત્ કરોતિ ઇતિ મત્કર્મકૃત્ । અહં એવ પરમઃ પરા ગતિઃ યસ્ય સઃ મત્પરમઃ । મમ

૧ નાનારક્ષેરનદ્વાયુધમભિલિખિતચ્ચિત્રિણોઽભ્યાસલભ્યં ।  
સૌરભ્યં નૈવ તસ્મિન્ન ચ સરથહયં મણ્ડલં ચણ્ડરદમેઃ ॥  
ત્રીવં તેજસ્વિલોકી તિમિરનિરસનં તદ્દ્વાનન્દસાન્દ્રં ।  
સંન્યાસાભ્યાસમાજો ન સુલભમપિ તુ શ્રીયદ્વૃત્તંસમકચા ॥

પણ્ડિતસૂર્યકૃતભક્તિશંતે ॥

ચિત્રકારોએ પોતાના અભ્યાસના બળ વડે અનંજ-જેનું અંગજ નથી તે કામ-દેવના આયુધ-પુષ્પધનુ-કુસ્તુમાયુધની કલ્પના કરી નાનાપ્રકારના રંગો વડે ચિતરી સર્વ પ્રકારે સુંદર બનાવ્યું હોય પણ તેમાં સુગંધી તો ન જ આવે ( કારણ તે તો ઈશ્વરને આધીન છે ), તેમજ અંડરશ્મિ-જેનાં રશ્મિ-કિરણો બહુ પ્રચંડ-અસહ્ય છે તે શ્રી સૂર્યનારાયણના રથ અને ઘોડાઓ સહિત સૂર્યમંડળ પણ તેઓ ચિત્ર-આલેખે પરંતુ તેમાં પણ ત્રણે લોકના અધિકારને મટાડનારું ત્રીવ-પ્રબલ તેજ તો ન જ આવે ( કારણ તે પણ ઈશ્વરને આધીન છે ), તે પ્રમાણે જ યોગિઓ સંન્યાસના અભ્યાસના બળ વડે યોગક્રિયાઓ કરી યોગસિદ્ધ કરે પરંતુ તેમને આનંદસાન્દ્ર-આનંદાતિશય-અધ્યાનંદ તો સુલભ ન જ થાય, કારણ તે અધ્યાનંદ તો શ્રીયાદેવોનાં મુદ્દરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની અનન્યા-અવ્યભિચારિણી-એકતાન ઉત્તમ ભક્તિવડે જ મળી શકે છે.

મક્તઃ ઇતિ મદ્ધક્તઃ । સદ્ગ્નેન વર્જિતઃ ઇતિ સદ્ગ્નવર્જિતઃ । નિર્ગતં વૈરં યસ્માત્  
સઃ નિર્વૈરઃ । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષુ સર્વભૂતેષુ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**પાણ્ડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! યઃ જ્ઞે  
મનુષ્ય, મત્કર્મકૃત્ મારી પ્રીતિને માટે જ કર્મ કરનારો, ( હોય )  
મત્પરમઃ મનેજ પોતાની પરમ ગતિ માનનારો, ( હોય ) મદ્ધક્તઃ  
મારું જ લજન કરનારો, ( હોય ) સદ્ગ્નવર્જિતઃ આસક્તિરહિત,  
( હોય અને ) સર્વભૂતેષુ પ્રાણિમાત્રમાં, નિર્વૈરઃ વૈરરહિત, ( હોય )  
સઃ તે, મામ મને, ઇતિ પામે છે.

**ભાવાર્થઃ—**હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! જ્ઞે મનુષ્ય મારી પ્રસ-  
ન્નતા ખાતર જ કર્મ કરે છે, મને જ પોતાની અન્તિમ ગતિ  
માને છે, મારું જ લજન કરે છે, દરેક વસ્તુમાંથી આસક્તિરહિત  
થઈ જાય છે તથા પ્રાણિમાત્રમાં ભગવદ્દષ્ટિથી સમાનતા રાખી  
રાગદ્વેષરહિત બને છે, તે મનુષ્ય અવશ્ય મને પામે છે.  
અર્થાત્ તું પણ મારો ભક્ત બની મારી આજ્ઞા પ્રમાણે અન્ય  
આસક્તિ છોડી યુદ્ધરૂપી કર્મ કરવા તૈયાર થા ! જ્ઞે તેમ કરીશ  
તો કર્મમાં તું લિપ્ત ન થતાં અન્તે મને જ પામીશ—બ્રહ્માનંદ  
મેળવીશ એમાં સંશય નથી. ૫૫.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-  
र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीतसान्वयबोधिन्यां गुर्जर-  
टीकायां विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥

# द्वादशोऽध्यायः ।

अवतरणिका:—श्रीञ्ज अध्यायथी शरु करीने विलूतियोग मुधी  
अेटले दशमा अध्यायपर्यंत, समस्त विशेषणथी निर्मुक्त, अक्षर अने  
परमात्मरूप अेवा अह्नो उपासनाप्रकार कथ्यो, तेम ते ते प्रकारणोमां  
साथे साथे न सर्व योगेश्वर, सर्वज्ञ, तेम सात्त्विक-उपाधि सह ध्वरने  
उपासनाप्रकार पणु कथ्यो. वणी 'विश्वरूप' अध्यायमां ध्वरि, आध,  
समस्त जगतना आत्मारूप अेवुं विश्वरूप पणु अताव्युं, अने उपासना  
माटे न " मत्कर्मकृन्मत्परमः " धत्यादि कथ्युं, परंतु " आ अन्ते-  
अर्थात् अेक तो सर्वोपाधिमुक्त, सर्वव्यापक, अक्षर-अह्नो उपासना, अने  
श्रीञ्ज सात्त्विक उपाधिसहवर्तमान, व्यक्त परमेश्वरनी उपासनाना मार्ग-  
मांथी आस विशिष्ट-प्रधान मार्ग कथ्यो छे?" ते ज्ञानुवानी ध्वरथी अर्जुन  
जगवान् श्रीकृष्णने पूछे छे:

अर्जुन उवाच । अर्जुन पूछे छे:—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

पदच्छेदः—एवम्, सततयुक्ताः, ये, भक्ताः, त्वाम्,  
पर्युपासते, ये, च, अपि, अक्षरम्, अव्यक्तम्, तेषाम्, के,  
योगवित्तमाः.

व्युत्पत्तिसमासाः—सततं युक्ताः योगनिष्ठा इति सततयुक्ताः।  
परितः उपासते इति पर्युपासते । क्षरति इति क्षरम्, न क्षरम् इति अक्ष-  
रम्, तत् । न व्यक्तम् इति अव्यक्तम्, तत् । अतिशयेन योगं विदन्ति  
ते योगवित्तमाः ।



અન્વય અને અર્થ:—एवम् એ પ્રમાણે, ( મત્કર્મકૃત ઈત્યાદિ પદ્ધતિ પ્રમાણે ) સતતયુક્તાઃ હૃદયેશ સાવધાનચિત્તવાણા, યે જે, મક્તાઃ ભક્તો, ત્વામ્ આપને, પર્યુપાસતે સર્વપ્રકારે ઉપાસે છે, ચ તથા, યે જેઓ, અક્ષરમ્ અવિનાશિ, ( એવા ) અવ્યક્તમ્ ઈન્દ્રિયેથી અગોચર બ્રહ્મને ( ઉપાસે છે ), તેષામ્ તેઓમાં, યોગવિત્તમાઃ વિશિષ્ટ યોગને જાણનારા, કે કોણ ?

ભાવાર્થ:—એ પ્રમાણે આપને અર્થે જ કામ કરનારા જે ભક્તો નિરંતર સાવધાન ચિત્તયુક્ત થઈને આપની ઉપાસના કરે છે તે, તથા જેઓ અવિનાશિ અને ઈન્દ્રિયેથી અગમ્ય પરમ—બ્રહ્મને ઉપાસે છે, તે બંનેમાંથી વિશિષ્ટ યોગને જાણનાર કોણ ? તે આપ મને કહો. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત અર્જુનના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં અર્જુનનો સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનામાં જ અધિકાર જોઈને, ‘અધિકાર પ્રમાણે જ રહસ્ય અને સાધનો બતાવાય તો તે યોગ્ય છે’ એમ માની પ્રથમ માર્ગ એટલે સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાની પ્રશંસા કરતાં ભગવાન કહેવા લાગ્યા:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥ ૨ ॥

પદ્ચ્છેદ:— મયિ, આવેશ્ય, મનઃ, યે, મામ્, નિત્યયુક્તાઃ, ઉપાસતે, શ્રદ્ધયા, પરયા, ઉપેતાઃ, તે, મે, યુક્તતમાઃ, મતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસ:—મન્યતે અનેન ઇતિ મનઃ, તત્ । નિત્યં યુક્તાઃ ઇતિ નિત્યયુક્તાઃ । અતિશયેન યુક્તાઃ ઇતિ યુક્તતમાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યે જેઓ, મયિ મારામાં, મનઃ મનને, આવેશ્ય સારી રીતે એકાગ્ર કરીને, નિત્યયુક્તાઃ નિરંતર મારામાં

જ સજ્જ રહ્યા થકા, પરયા અત્યંત શ્રેષ્ઠ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, ઉપેતાઃ  
યુક્ત, (થઈને) મામ્ મને, ઉપાસતે ઉપાસે છે, તે તેઓ, મે મારા  
યુક્તમાઃ અત્યંત શ્રેષ્ઠ, (ભક્તો) મતાઃ માનવામાં આવેલા (છે).

ભાવાર્થ:— હે અર્જુન ! જેઓ મારામાં જ મનને સારી  
રીતે એકાગ્ર કરીને, નિરંતર મારામાંજ પરાયણ રહ્યા થકા  
અપ્રતિમ શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈને મારી ઉપાસના કરે છે તેઓને  
જ હું મારા અત્યંત શ્રેષ્ઠ (ભક્ત) માનું છું ૨.

અવતરણિકા:—“ ત્યારે નિર્વિશેષણ, સર્વોપાધિમુક્ત, અવ્યક્ત-  
બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારાઓનો અધિકાર કેવા હોઈ શકે ? ” એ કહેવાની  
ધ્વિગાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નિર્ગુણ-ઉપાસનાની કલિતા તેમજ સગુણ-  
ઉપાસનાની સહેલાઈ બતાવતા કહે છે:

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥

सर्वत्रगमचित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ૩ ॥

સંનિયમ્યૈદ્રિયગ્રામં સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ ॥

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ૪ ॥

વૈલેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ॥

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ૫ ॥

૧ તથા ન તે માધવ તાવકાઃ ક્વચિદ્ ભ્રમ્યન્તિ માર્ગાન્વાયિ ચદ્વસોઽહ્વા: ॥

ત્વયામિગુપ્તા વિચરન્તિ નિર્મયા વિનાયકાનીકપમ્મર્ધસુ પ્રમો ! ॥ ભાગવતે.

હે ભગવન ! હે લક્ષ્મીપતિ-માધવ ! ( નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારાઓને  
જેમ કષ્ટ સહન કરવું પડે છે તેમ ) તમારા સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા ભક્તો  
કોઈ પણ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થતા નથી અને તમારી સાથે સુહૃદ્પણું બાંધી, તમારાથી  
અર્થ પ્રકારે રક્ષણને પામી, નિર્ભય થઈ વિપ્નકર્તાઓની સેનાના સ્વામીઓના માથાપર  
વિચરણ કરે છે. અર્થાત્ તેમને કોઈ પણ વિધનો નડતાં નથી.

पदच्छेदः—ये, तु, अक्षरम्, अनिर्देश्यम्, अव्यक्तम्, पर्युपासते, सर्वत्रगम्, अचिन्त्यम्, च, कूटस्थम्, अचलम्, ध्रुवम्; संनियम्य, इन्द्रियग्रामम्, सर्वत्र, समबुद्धयः, ते, प्राप्नुवन्ति, माम्, एव, सर्वभूतहिते, रताः; क्लेशः, अधिकतरः, तेषाम्, अव्यक्तासक्तचेतसाम्, अव्यक्ता, हि, गतिः, दुःखम्, देहवाद्भिः, अवाप्यते.

व्युत्पत्तिसमासाः—न क्षरम् इति अक्षरम्, तत् । निर्दष्टुं शक्यम् इति निर्देश्यम्, न निर्देश्यम् इति अनिर्देश्यम्, तत् । न व्यज्यते इति अव्यक्तम्, तत् । सर्वस्मिन् इति सर्वत्र, सर्वत्र गच्छति इति सर्वत्रगम्, तत् । चिन्तितुं योग्यम् चिन्त्यम्, न चिन्त्यम् इति अचिन्त्यम्, तत् । कूटवत् तिष्ठति इति कूटस्थम्, तत् । न चलम् इति अचलम्, तत् । सम् सम्यक् नियम्य इति संनियम्य । इन्द्रियाणां ग्रामः इति इन्द्रियग्रामः, तम् इन्द्रियग्रामम् । समा बुद्धिः येषां ते समबुद्धयः । प्रकर्षेण आप्नुवन्ति इति प्राप्नुवन्ति । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषां हितम् इति सर्वभूतहितम्, तस्मिन् सर्वभूतहिते । क्लेशयति इति क्लेशः । अतिशयेन अधिकः इति अधिकतरः । अव्यक्ते आसक्तानि चेतांसि येषां ते अव्यक्तासक्तचेतसः, तेषाम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् । देहः अस्ति येषां ते देहवन्तः, तैः देहवाद्भिः ।

अन्वय अने अर्थः—तु पाशु, ये ज्ञेयो, सर्वत्र अधी वस्तुभां, समबुद्धयः समानबुद्धिवाणा, (अने) सर्वभूतहिते प्राणि-मात्रना हितभां, रताः प्रीतिवाणा थका, इन्द्रियग्रामम् उर्भेन्द्रिय तथा शानेन्द्रियोना समुदायने, संनियम्य सारी रीते नियमभां राभीने,

અક્ષરમ્ અવિનાશિ, અનિર્દેશ્યમ્ અવર્ણનીય, અવ્યક્તમ્ રૂપહીન, સર્વત્રગમ્ સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત, ચ તેમ, અચિન્ત્યમ્ ચિંતનમાં ન આવી શકે તેવા, કૂટસ્થમ્ માયા-પ્રપંચના ઢગલાની પેઠે સ્થિત રહેલા, (અને) અચલમ્ નિશ્ચલ, (એવા) ધ્રુવમ્ નિત્ય-પ્રહ્લને, પર્યુ-પાસતે (શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસથી) ઉપાસે છે, તે તેઓ, મામ્ મને, एव જ, પ્રાપ્નુવન્તિ પામે છે, (પરંતુ) અવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ અવ્યક્ત-નિર્વિશેષ પ્રહ્લમાં જેમણે મન લગાડેલું છે એવા, તેષામ્ તેઓને, કલેશઃ પીડા, અધિકતરઃ ઘણી વધારે, (અનુભવવી પડે છે), હ કારણ કે, દેહવદ્भिः દેહાભિમાનવાળાં પ્રાણિઓ વડે, અવ્યક્તા નિર્વિશેષ-નિરાકાર-પ્રહ્લસંબંધિની, ગતિઃ નિષ્ઠા, દુઃસ્વમ્ દુઃખઃ પૂર્વક, અવાપ્યતે પ્રાપ્ત કરાય છે.

ભાવાર્થઃ—પણ જે પુરુષો સર્વ વસ્તુમાં સમાનબુદ્ધિવાળા અને સમસ્ત પ્રાણિઓના કલ્યાણમાં પ્રીતિવાળા થકા ઈન્દ્રિયોના સમુદાયને સારી રીતે વશમાં રાખીને અવિનાશિ, અવર્ણનીય, શબ્દાદિથી અગોચર સર્વવ્યાપિ, તેમજ અચિંત્ય, માયા-પ્રપંચના ઢગલાની પેઠે અથવા લુહારની એરણુની પેઠે સ્થિર રહેલ તથા નિશ્ચલ-નિત્ય-પ્રહ્લને, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસથી ઉપાસે છે તેઓ જ મને પામે છે, પરંતુ નિર્વિશેષ પ્રહ્લમાં લગાડેલા મનવાળાઓને કષ્ટ વિશેષ ભોગવવું પડે છે, કારણ કે દેહાભિ-માનવાળાં પ્રાણિઓને નિર્વિશેષ-નિરાકાર-પ્રહ્લના સંબંધવાળી

૧ અધિષ્ઠાનતયા દેહદ્વયાવચ્છન્નચેતનઃ ।

કૂટવન્નિર્ધિકારેણ સ્થિતઃ કૂટસ્થ ઉચ્યતે ॥ પંચદશ્યામ્ ॥

પંચીકૃત-સ્થૂલ અને અપંચીકૃત-સૂક્ષ્મ દેહોના આધાર રૂપે એ બન્ને દેહોવડે ઉપહિત-એકત્રિત થએલો આત્મા લાહારની એરણુની પેઠે વિકાર વિના રહેલો હોવાથી કૂટસ્થ કહેવાય છે.

નિષ્ઠા ઘણાં દુઃખ સહન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ સગુણ-  
બ્રહ્મ કરતાં નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના ઘણા દુઃખથી કરી શકાય  
તેવી છે. ૩-૫

અવતરણિકા:—“એ પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના દુઃખપૂર્વકની  
છે જ્યારે મારા ભક્તોને તો મારા અનન્યશરણથી મારી કૃપા વડે અનાયામે  
મોક્ષરૂપી અર્થની સિદ્ધિ થાય છે,” એમ જણાવતા ભગવાન કહે છે:

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

પદચ્છેદ:——એ, તુ, સર્વાણિ, કર્માણિ, મયિ, સંન્યસ્ય,  
મત્પરાઃ, અનન્યેન, એવ, યોગેન, મામ્, ધ્યાયન્તઃ, ઉપાસતે;  
તેષામ્, અહમ્, સમુદ્ધર્તા, મૃત્યુસંસારસાગરાત્, ભવામિ, ન,  
ચિરાત્, પાર્થ, મયિ, આવેશિતચેતસામ્.

૧ મહિત્તા મદ્ગતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।

કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ॥

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાન્તિ તે ॥

મારાવિષે જેમનું ચિત્ત છે, મારામાં જેમના પ્રાણ રહ્યા છે, અને પરસ્પર મારા  
સંબંધનો જ પ્રોધ આપતા, તેમ હૃદયમાં મારી જ કથા કરતા જેઓ સંતોષ પામે  
છે અને રમી રહે છે તે નિરંતર મારામાં જ આત્પ્રેત થયેલા તથા પ્રીતિપૂર્વક મને જ  
ભજનારાઓને હું એવો બુદ્ધિયોગ આપું છું કે, જેથી તેઓ મારી સમીપ જ આવે-  
છે, અર્થાત્ મારી સામીપ્યમુક્તિને પામે છે.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**सम्यक् न्यस्य इति संन्यस्य । अहं परः येषां ते मत्पराः । न विद्यते अन्यद् आलम्बनं यस्य सः अनन्यः, तेन अनन्येन । ध्यायन्ति ते ध्यायन्तः । समः सम्यक् उत ऊर्ध्वं धरति इति समुद्धर्ता । मृत्युना युक्तः संसारः इति मृत्युसंसारः, स एव सागरः इति मृत्युसंसारसागरः, तस्मात् मृत्युसंसारसागरात् । आवेशितानि चेतांसि येषां ते आवेशितचेतसः, तेषाम् आवेशितचेतसाम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**पार्थ हे पार्थ ! तु पण, ये जेओ, सर्वाणि सधणां, कर्माणि कर्मेने, मयि भारामां, संन्यस्य अर्पणु करीने, मत्पराः भारामांज तत्पर रहैला, (अने) अनन्येन अनन्य, योगेन समाधियोग वडे, ( भारुं ) एव ज, ध्यायन्तः चिन्तन करता, माम् मने, उपासते उपासे छे, तेषाम् ते, मयि भारामां, आवेशितचेतसाम् सर्व प्रकारे प्रविष्ट चित्तवाणाओनो, मृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्त संसाररूपी सागरमांथी, अहम हुं, न, चिरात् शीघ्र, समुद्धर्ता सारी रीते उद्धार करनार, भवामि थाउं छुं.

**भावार्थः—**हे पार्थ ! जेओ पोतानां जधां कर्मे मने अर्पणु करीने, मने ज पोतानो परम आश्रय मानी, भारामां तत्पर रहै, अनन्य समाधियोग वडे भारुं ज चिन्तन करता मने उपासे छे, ते भारामां सर्व प्रकारे प्रविष्टचित्तवाणाओनो, आ मृत्युयुक्त संसाररूपी सागरमांथी हुं तत्काल उद्धार करुं छुं. ६-७.

**अवतरणिकाः—**“ आ प्रमाणे पोतानी उपासना ज विशिष्ट कृपावाणी होवाथी तेमां ज तत्पर रहैवुं ” अेम उपदेश आपता भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनने कांठे के:



मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥

पदच्छेदः—मयि, एव, मनः, आधत्स्व, मयि, बुद्धिम्, निवेशय, निवसिष्यसि, मयि, एव, अतः, ऊर्ध्वम्, न, संशयः.

व्युत्पत्तिसमासाः—आ समन्तात् धत्स्व इति आधत्स्व । नि निश्चयेन वेशय इति निवेशय । नि निश्चयेन वसिष्यसि इति निवसिष्यसि ।

अन्वय अने अर्थः—मयि भाराभां, एव न, मनः मन, आधत्स्व राभ, मयि भाराभां, बुद्धिम् बुद्धिने, निवेशय प्रवृत्त कर, अतः तेथी, ऊर्ध्वम् शरीरना पतन पछी, तुं मयि भाराभां, एव न, निवसिष्यसि निश्चयपूर्वक रहीश, (अेभां) संशयः संशय, न नथी.

सावार्थः—हे अर्जुन ! तुं भाराभां न मन राभ, तेम भाराभांन बुद्धि जेडी राभ; अेम करवाथी आ शरीर छुट्या पछी—मृत्यु पछी तुं भाराभां न भारा आत्मस्वरूपे अवश्य निवास करीश अेभां संशय नथी. ८.

अवतरणिकाः—अे प्रमाणे वाणी अने बुद्धिथी पोताना अेक निष्ठावाणा थर्ध नवानुं जे न अनी शके तो पोतानी प्राप्ति भाटे अर्जुनने अे उपायना अभावे अन्य उपाये दर्शावता भगवान् श्रीकृष्णु कहे छे:

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્ ॥

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનંજય ॥ ૯ ॥

**પદચ્છેદઃ—**અથ, ચિત્તમ્, સમાધાતુમ્, ન, શક્નોષિ, મયિ, સ્થિરમ્, અભ્યાસયોગેન, તતઃ, મામ્, ઇચ્છ, આપ્તુમ્, ધનંજય.

**વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—**સમ્યક્ આધાતુમ્ इति સમાધાતુમ્ । અભ્યાસશ્વાસૌ યોગશ્ચ અભ્યાસયોગઃ, તેન અભ્યાસયોગેન । ધનં જયતિ इति ધનંજયઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ધનંજય ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**ધનંજય હે અર્જુન! અથ એ પ્રમાણે—( જેમ મેં કહ્યું તે પ્રમાણે ), મયિ મારામાં, ચિત્તમ્ ચિત્તને, સ્થિરમ્ અચલતાથી, સમાધાતુમ્ સ્થાપવાને, ન, શક્નોષિ તું શક્તિમાન ન હો, તતઃ તો, અભ્યાસયોગેન ( ચિત્તને આરે તરફથી નિયંત્ર કરીને એક જ લક્ષ્યભૂત પદાર્થ પર વારંવાર સ્થાપવા રૂપી જે અભ્યાસ, તે ) અભ્યાસ—ચિત્ત-કાંત્રતા—રૂપી યોગ વડે, મામ્ મને, આપ્તુમ્ પ્રાપ્ત કરવાને, ઇચ્છ તું ઇચ્છા કર.

**ભાવાર્થઃ—**હે અર્જુન! એ પ્રમાણે જે મેં કહ્યું તેવી રીતે જે મારામાં ચિત્તને અચલતાથી સ્થાપવાને માટે તું શક્તિમાન ન હો તો અભ્યાસરૂપી સમાધયોગવડે મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કર. ૯.

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ॥

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

पदच्छेदः—अभ्यासे, अपि, असमर्थः, असि, मत्कर्म-  
परमः, भव, मदर्थम्, अपि, कर्माणि, कुर्वन्, सिद्धिम्,  
अवाप्स्यसि.

व्युत्पत्तिसमासाः—न समर्थः इति असमर्थः । मह्यं कर्म  
इति मत्कर्म, मत्कर्म एव परमं यस्य सः मत्कर्मपरमः । मह्यम् इति  
मदर्थम् । करोति इति कुर्वन् । अव-समीपम्-शीघ्रम्-आप्स्यसि इति  
अवाप्स्यसि ।

अन्वय अने अर्थः—अभ्यासे अभ्यासभां, अपि पणु,  
( जे तुं ) असमर्थः अशक्त, असि हो, ( तो ) मत्कर्मपरमः भारी  
भाटे जे कर्म करना रो, भव था, ( कारणके अे प्रभाणे ) मदर्थम्  
भारे भारे, कर्माणि कर्मां, कुर्वन् करतो थके, अपि पणु, ( तुं )  
सिद्धिम् सिद्धिने, अवाप्स्यसि पाभीश.

१ चेतो मत्तमतङ्गजं मद्भरभ्रान्तं भ्रमन्तं दिशो  
दुःसङ्कल्पविकल्पदन्तदलितपोद्दामधैर्द्रुमम् ॥  
उद्यद्वाढतरप्रबोधनिगडं भूयः समाक्रामितुं  
धात्रा योजितमद्भुतं नरहरेरालानमङ्घ्रिद्वयम् ॥

दुष्ट संकल्प अने विकल्पइपी हांतवडे जेणे महुा जेरदार वैयइपी वृक्षने  
क्यरी नांजेव छे अने उदय पामता अतिदृढज्ञानना जे अंधनइप छे तेवा मटना  
वडे ज्ञांत थर्ष दिशाओमां—योतरइ लटकता यित्तइपी मस्त हाथीने वारवार  
नियममां—वशमां लाववा विधाताअे परमात्माना अन्ने अरणुइपी महुा अमकारी  
सांकेण योजेव छे. अर्थात् परमात्मानां अरणुना शरणुमां रहेतो मनइपी मस्त  
हाथी प्रभुनां अरणुइपी सांकेणथी अंधार्थ स्थिर रहे छे.

**भावार्थः—**ये प्रभाषे पुनः पुनः अभ्यास करवाने माटे पणु जे तुं अशक्त हो तो भारे माटे न कर्म करनासे था, कारणके अे प्रभाषे भारे अर्थे कर्म करवाथी पणु तुं तत्काल सिद्धिने पाभीश. १०.

**अवतरणिकाः—**उपरोक्त रीतिअे कर्मो करवाने पणु जे अशक्त होय तो अर्जुनने भीष्म उपाये अतावता भगवान् कहे छे:

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

**पदच्छेदः—**अथ, एतत्, अपि, अशक्तः, असि, कर्तुम्, मद्योगम्, आश्रितः, सर्वकर्मफलत्यागम्, ततः, कुरु, यतात्मवान्.

**व्युत्पत्तिसमासः—**न शक्तः इति अशक्तः । मम योगः इति मद्योगः, तं मद्योगम् । आ समन्तात् श्रितः इति आश्रितः । सर्वाणि च तानि कर्माणि च सर्वकर्माणि, तेषां फलानि इति सर्वकर्मफलानि, तेषां त्यागः इति सर्वकर्मफलत्यागः, तं सर्वकर्मफलत्यागम् । यतश्चासौ आत्मा च यतात्मा, यतात्मा अस्ति अस्य इति यतात्मवान् ।

**अन्वय अने अर्थः—**अथ अथवा जे, एतत् अे (कर्म), अपि पणु, कर्तुम् करवाने, (तुं) अशक्तः अशक्त, असि हो, ततः तो, मद्योगम् भने शरणे आववा इय योगना, आश्रितः आश्रयवाणे, (अने) यतात्मवान् नियमित चित्तवाणे, (थधने) सर्वकर्मफलत्यागम् सर्व करवा योग्य कर्मना कलने त्याग, कुरु कर.

**સાવાર્થઃ—**અથવા જો એ કર્મ પણ કરવાને માટે તું અશક્ત હો, તો મારે શરણ આવી તે મારા શરણરૂપી યોગનો આશ્રય કરીને ચિત્તને નિયમમાં રાખી બધાં કરવા યોગ્ય કર્મોના ફલનો ત્યાગ કર. અર્થાત્ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરવાથી પણ કર્મ તને બંધન કરવાનાં નથી અને તેથી પણ તું સિદ્ધિને પામીશ. ૧૧.

**અવતરણિકાઃ—**ઉપર પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવતાં, સૌથી સુકર માર્ગ કર્મના ફલનો ત્યાગ કહ્યો. હવે ફરી ઉપર કહેલા બધા માર્ગોનો ઉપસંહાર કરીને સર્વના તારતમ્યરૂપ ફલત્યાગરૂપ માર્ગની પ્રશંસા કરતા ભગવાન કહે છે:

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ॥

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥

**પદચ્છેદઃ—**શ્રેયઃ, હિ, જ્ઞાનમ્, અભ્યાસાત્, જ્ઞાનાત્, ધ્યાનમ્, વિશિષ્યતે, ધ્યાનાત્, કર્મફલત્યાગઃ, ત્યાગાત્, શાન્તિઃ, અનન્તરમ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**અતિશયેન પ્રશસ્યમ્ इति શ્રેયઃ । ધીયતે અનેન इति ધ્યાનમ્ । ત્યજ્યતે અનેન इति ત્યાગઃ, કર્મણાં ફલાનિ इति કર્મફલાનિ, તેષામ્ ત્યાગઃ इति કર્મફલત્યાગઃ । ન અન્તરં યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્તથા इति અનન્તરમ્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**અભ્યાસાત્ ( સંપૂર્ણ જ્ઞાનરહિત ) અભ્યાસથી, જ્ઞાનમ્ આત્મનિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન, શ્રેયઃ વધારે પ્રશંસાપાત્ર ( છે ), જ્ઞાનાત્ જ્ઞાનથી, ધ્યાનમ્ જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન-ચિન્તન, વિશિષ્યતે વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, ( અને ) ધ્યાનાત્ ચિન્તનથી, કર્મફલ-

ત્યાગઃ કર્મોનાં ક્લની ઈચ્છાનો ત્યાગ ( વિશિષ્ટ છે ), હિ કારણુ કે, ત્યાગાત્ ત્યાગથી, અનન્તરમ્ પછી, ( તરત જ ) શાન્તિઃ ( સંસારમાંથી ઉપરામ પામવારૂપી ) શાંતિ, ( પ્રાપ્ત થાય છે ).

**ભાવાર્થઃ—**સંપૂર્ણ જ્ઞાન તથા વિવેકરહિત અભ્યાસથી આત્મનિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન અધિક પ્રશસ્ત છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન વધારે શ્રેષ્ઠ છે અને ધ્યાનથી કર્મોના ક્લની ઈચ્છાનો ત્યાગ અધિક શ્રેષ્ઠ છે, કારણુ કે સર્વ કર્મના ક્લની વાસનાના ત્યાગ પછી એટલે મનુષ્ય ક્લની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરે છે કે તરત જ તેને અવિનાશિ એવા બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ શાંતિ આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે.૧૨.

**અવતરણિકાઃ—**ઉપરના વક્તવ્યમાં આત્મા અને ઈશ્વરનો ભેદ લક્ષ્યમાં રાખીને, વિશ્વરૂપ પરમાત્મામાં ચિત્તની સમાધિરૂપ યોગ, તેમજ ઈશ્વર-પ્રીત્યર્થજ કર્મો તથા અનુષ્ઠાન કરવાં એમ સૂચવ્યું, “અથૈતદપ્યશક્તોડસિ” એ શ્લોકથી અજ્ઞાનના કાર્યને સૂચવીને, ભેદરહિત દૃષ્ટિવાળા અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકને જેમ કર્મયાગ સેવવો યોગ્ય નથી, તેમજ કર્મયોગીને અક્ષરોપાસના પણ ઇષ્ટ થતી નથી એ પણ “ તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૂત-હિતે રતાઃ ” ઇત્યાદિ વચનોથી કહ્યું, વળી અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા-એને દૈવલ્ય-પરમ આનંદ-મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં સ્વતંત્રતા છે તેમ કહ્યું, અને ઇતર માર્ગાવલંબીઓ પોતાની મોક્ષપ્રાપ્તિમાં પોતે સ્વતંત્ર નથી એમ પણ જણાવ્યું અને તે “ તેષામહં સમુદ્ધર્તા ” ઇત્યાદિ વચનોથી પ્રતીત થાય છે, કારણુ કે ઈશ્વરમાં અભેદદૃષ્ટિથી જ્ઞાનારા એટલે ઈશ્વરસ્વરૂપ જ થયેલા તે અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકો પોતે જ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. એટલા માટે જ તેમનો ઉદ્ધાર કોઈ બીજી શક્તિથી થાય છે એ કહેવું અસંગત છે. વળી આત્મા અને ઈશ્વરને સારી રીતે જાણ્યા પછી કોઈપણ મુમુક્ષુ સત્ત્વ, રજઃ, તમ ઇત્યાદિ ગુણોના ભાવોને આધીન થાય એ પણ બનવા જોગ નથી, તેથી જ ભેદદૃષ્ટિવાળા અજ્ઞાન પ્રતિ પૂર્વોક્ત કર્મત્યાગનો ઉપદેશ ભગવાને કરેલો છે, પરંતુ હવે ભેદરહિત, પાપ-પુણ્યની અપેક્ષારહિત, રાગદ્વેષ-રહિત, અક્ષરબ્રહ્મના સાચા ઉપાસકોની એ આનંદમય ગતિની પ્રાપ્તિના



કારણભૂત લક્ષણોરૂપી ધર્મો નીચે કહેવામાં આવે છે, કે જે જાણીને બ્રહ્મની ઉપાસનાના સાધનકલાપની સ્પષ્ટતા દરેક મુમુક્ષુ-કર્મયોગીની આંખ આગળ તરી આવે, અને એથી પૂર્ણતાને ન પામેલો એ કર્મયોગી પણ, દૃષ્ટાંતથી અદ્વૈતદર્શીનાં લક્ષણો સમજી તેનું અનુકરણ કરે. આ હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે અક્ષરના ઉપાસકનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરતા કહે છે:

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ॥

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ॥

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદઃ—અદ્વેષ્ટા, સર્વભૂતાનામ્, મૈત્રઃ, કરુણઃ, એવ, ચ, નિર્મમઃ, નિરહંકારઃ, સમદુઃખસુખઃ, ક્ષમી, સંતુષ્ટઃ, સત-તમ્, યોગી, યતાત્મા, દૃઢનિશ્ચયઃ, મયિ, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ, યઃ, મદ્ભક્તઃ, સઃ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દ્વેષ્ટિ ઇતિ દ્વેષ્ટા, ન દ્વેષ્ટા અદ્વેષ્ટા । સર્વાણિ ચ તાનિ ભૂતાનિ ચ સર્વભૂતાનિ, તેષાં સર્વભૂતાનામ્ । મિત્રવત્ વર્તતે ઇતિ મૈત્રઃ । નિર્ગતઃ મમઃ મમભાવઃ યસ્માત્ સઃ નિર્મમઃ । નિર્ગતઃ અહં-કારો યસ્માત્ સઃ નિરહંકારઃ । દુઃખં ચ સુખં ચ ઇતિ દુઃખસુખે, સમે તુલ્યે દુઃખસુખે યસ્ય સઃ સમદુઃખસુખઃ । ક્ષમા આસ્ત અસ્ય ઇતિ ક્ષમી । સમ્ સમ્યક્ તુષ્ટઃ સંતુષ્ટઃ । યોગઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યોગી । યતઃ આત્મા યસ્ય સઃ યતાત્મા । દૃઢઃ નિશ્ચયઃ યસ્ય સઃ દૃઢનિશ્ચયઃ । મનશ્ચ બુદ્ધિશ્ચ મનોબુદ્ધી, અર્પિતે મનોબુદ્ધી યેન સઃ અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ । મમ ભક્તઃ ઇતિ મદ્ભક્તઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, સર્વભૂતાનામ્ બધાં પ્રાણિઓનો, અદ્વેષ્ટા જરા પણ દ્વેષ ન કરનાર, મૈત્રઃ (બધાની સાથે) મિત્રની સમાન વર્તનાર, ચ, एव તેમ જ, કરુણઃ કરુણાળુ, નિર્મમઃ મમત્વરહિત, નિરહઙ્કારઃ અહંકાર વિનાનો, સમદુઃસ્વસ્તુસ્વઃ દુઃખ તથા સુખ જેને તુલ્ય છે તેવો, ક્ષમી ક્ષમાવાન, સન્તુષ્ટઃ (આજીવિકા અર્થે જે કંઈ મળે તેથી) સંતોષી, સતતમ્ નિરંતર, યોગી યોગાભ્યાસમાં લાગેલો, યતાત્મા નિગૃહીત ચિત્તવાળો, દૃઢનિશ્ચયઃ (આત્મતત્ત્વ મેળવવામાં) દૃઢનિશ્ચયવાળો, (અને) મયિ મારામાં, અર્પિતમનોબુદ્ધિઃ અર્પણ કરેલાં છે મન અને બુદ્ધિ જેણે એવો, મન્નક્તઃ મારો ભક્ત, મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, (છે).

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ પોતાને ઉદ્વેગ કરનાર પ્રાણિઓ તરફ પણ અર્થાત્ સર્વ પ્રાણિઓ તરફ દ્વેષ-શત્રુભાવ ન રાખતો હોય, સર્વની સાથે મિત્રની સમાન વર્તતો હોય, તેમ જ સર્વની ઉપર દયા રાખતો હોય, મમત્વ અને અહંકારના મદથી રહિત હોય, દુઃખ અને સુખને સમાન માનનારો હોય, પોતાનો દ્રોહ કરનારની ઉપર પણ ક્ષમા રાખનારો હોય, અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલા દ્રવ્યથી સંતોષ માનનારો, નિરંતર યોગાભ્યાસમાં લાગેલા મનને નિશ્ચહમાં રાખનારો, આત્મતત્ત્વમાં દૃઢનિશ્ચયવાન, અને મારામાં જ મન તથા બુદ્ધિને જેણે અર્પણ કરેલાં છે એવો હોય તે જ મારો ઉપાસક મને પ્રિય છે. ૧૩-૧૪.

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

પદચ્છેદ:—યસ્માત્, ન, ઉદ્વિજતે, લોકઃ, લોકાત્, ન, ઉદ્વિજતે, ચ, યઃ, હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈઃ, મુક્તઃ, યઃ, સ, ચ, મે, પ્રિયઃ.

व्युत्पत्तिसमासाः—हर्षश्च अमर्षश्च भयं च उद्वेगश्च इति हर्षामर्षभयोद्वेगाः, तैः हर्षामर्षभयोद्वेगैः ।

अन्वय अने अर्थः—यस्मात् न पुरुषधी, लोकः लोक, न, उद्विजते उद्वेग पाभतो नधी, च तेभ यः न, लोकात् लोकधी, न, उद्विजते उद्वेग पाभतो नधी, च तथा हर्षामर्षभयोद्वेगैः दुर्ष, अहेषाध, भय अने चिंता ये सधणाधी, मुक्तः मुक्त, ( डाय ) सः ते ( लकत ), मे भने, प्रियः प्रिय ( छे ).

भावार्थः—वणी ननाधी आ लोक उद्वेग पाभतो नथो तेभ न आ लोकधी पण उद्विज यतो नधी, तथा दुर्ष, धर्षा, भय अने चित्तक्षोभ धत्यादि विकारधी न निरंतर मुक्त छे ते न लकत भने प्रिय छे. १५.

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ॥

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

पदच्छेदः—अनपेक्षः, शुचिः, दक्षः, उदासीनः, गतव्यथः, सर्वारम्भपरित्यागी, यः, मद्भक्तः, सः, मे, प्रियः.

व्युत्पत्तिसमासाः—न विद्यते अपेक्षा यस्य सः अनपेक्षः । शुच्यति इति शुचिः । दक्षते असौ दक्षः । उत् ऊर्ध्वं तटस्थतया आसीनः इति उदासीनः । गताः व्यथाः यस्मात् सः गतव्यथः । परि सर्वतः त्यागः इति परित्यागः, आरभ्यन्ते ते आरम्भाः, सर्वे च ते आरम्भाश्च सर्वारम्भाः, तेषां परित्यागः अस्ति अस्य इति सर्वारम्भपरित्यागी । मम भक्तः इति मद्भक्तः ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, અનપેક્ષઃ ( દેહ, ઈન્દ્રિય, વિષયાદિ અપેક્ષિત વિષયોમાં ) અપેક્ષા-સ્પૃહા-રહિત, શુચિઃ બાહ્ય અને આભ્યન્તર શૌચયુક્ત, દક્ષઃ પ્રાપ્ત થયેલાં કાર્યનો યથાયોગ્ય નિવેદો કરવાનું સામર્થ્ય રાખનારો, ( તથા ) ઉદાસીનઃ પક્ષપાતરહિત-તટસ્થ, ગતવ્યથઃ ચિત્તની પીડાઓથી રહિત, ( અને ) સર્વારમ્ભપરિત્યાગી આ લોક તેમજ પરલોકમાં ફલ ભોગવવા માટે કરવામાં આવતાં સર્વ કર્મોનો પરિત્યાગ કરનાર, ( છે તે ) મદ્ભક્તઃ મારો ભક્ત, મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, ( છે ).

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ સ્પૃહારહિત, બાહ્ય તેમજ આન્તરિક પવિત્રતાયુક્ત, સર્વ કાર્યમાં કુશળ, પક્ષપાતરહિત, ચિત્તની પીડાઓ વિનાનો અને ફલભોગની ઈચ્છાવાળાં કામ્યકર્મોનો પરિત્યાગ કરનાર હોય તે જ મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૬.

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્ યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૭॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, ન, હૃષ્યતિ, ન, દ્વેષ્ટિ, ન, શોચતિ, ન, કાંક્ષતિ, શુભાશુભપરિત્યાગી, ભક્તિમાન્, યઃ, સઃ, મે, પ્રિયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શુભં ચ અશુભં ચ શુભાશુભે, પરિત્યાગઃ પરિત્યાગઃ, સઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ પરિત્યાગી, શુભાશુભયોઃ પરિત્યાગી ઇતિ શુભાશુભપરિત્યાગી । ભક્તિઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ભક્તિમાન્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે પુરુષ, ન, હૃષ્યતિ ( ઈષ્ટ-પ્રાપ્તિમાં ) હર્ષ પામતો નથી, ન, દ્વેષ્ટિ ( ઈષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિમાં ) દ્વેષ કરતો નથી, ન, શોચતિ ( પ્રિયના

વિયોગમાં ) શોક કરતો નથી, ન, કાઢ્કશતિ ( અપ્રાપ્ત વસ્તુની ) આકાંક્ષા કરતો નથી, ( તેમ ) શુભાશુભપરિત્યાગી શુભ અને અશુભ અર્થાત્ પુણ્યપાપનો પરિત્યાગ કરનાર, (અને) મક્તિમાન્ ભકિતવાળો, ( હોય ) સઃ તે ( જ ભકત ), મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, ( છે ).

ભાવાર્થઃ—જે પુરુષ ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં હર્ષ પામતો નથી, કે ઇષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિથી ક્રોધે ભરાતો નથી, પ્રિય વસ્તુના વિયોગથી શોક કરતો નથી કે અપ્રાપ્ત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમ પુણ્યપાપ સઘળાંનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, અને ભકિતમાન્ છે તે જ ભકત મને પ્રિય છે. ૧૭.

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ॥

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સંગવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

૧ સંવર્ધકં હેતુમુપાગતં વા હ્યાયાદિભિર્વિશ્રમિણં કરોતિ ।

વૃક્ષો યથા તદ્વદરૌ ચ મિત્રે સમસ્વભાવો હરિદાસવર્યઃ ॥

જેમ વૃક્ષ તેના પોષનાર—મોટું કરનારને તથા કાપવા આવનારને સમાનતાથી હાયા વિગરે આપી તેમના થાકને મટાડે છે તેમજ ઉત્તમ હરિદાસ શત્રુ અને મિત્રમાં સમાન સ્વભાવ જ રાખે છે.

૨ યેનકેનચિદાચ્છિન્નો યેન કેનચિદાશિતઃ ।

યત્ર ક્વચન શાયી સ્યાત્તં વેત્રા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥

જે કાંઈ મૃત્યું તેથી શરીર ઢાંકનાર, જે કાંઈ મૃત્યું તે ખાઈ ચલાવી લેનાર અને જ્યાં ત્યાં સુવાથી નિભાવી લેનારને જ દેવતાઓ પ્રાહ્મણ કહે છે.

૩ ન કુઙ્કયે નોદકે સક્કો ન ચૈલે ન ત્રિપુલ્કરે ।

નાગારે નાસને નાન્ને યસ્ય વૈ મોક્ષવિત્તુ સઃ ॥

જેને ન ભીંતની સાથે, ન જળ સાથે, ન વસ્ત્ર સાથે, ન તલાવડીઓ સાથે, ન ધરની સાથે, ન આસન સાથે, અને ન અન્ન સાથે સંગ છે. તે જ મોક્ષવિત્ કહેવાય છે.

तुल्यनिन्दास्तुतिमौनी संतुष्टो येनकेनचित् ॥

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

पदच्छेदः—समः, शत्रौ, च, मित्रे, च, तथा, माना-  
पमानयोः, शीतोष्णसुखदुःखेषु, समः, सङ्गविवर्जितः, तुल्य-  
निन्दास्तुतिः, मौनी, संतुष्टः, येनकेनचित्, अनिकेतः, स्थिरमतिः,  
भक्तिमान्, मे, प्रियः, नरः.

व्युत्पत्तिसमासाः—शातयति इति शत्रुः, तस्मिन् शत्रौ । मानश्च  
अपमानश्च मानापमानौ, तयोः मानापमानयोः । शीतं च उष्णं च  
सुखं च दुःखं च शीतोष्णसुखदुःखानि, तेषु शीतोष्णसुखदुःखेषु ।  
सङ्गः विशेषेण वर्जितः येन सः सङ्गविवर्जितः । निन्दा च स्तुतिश्च  
निन्दास्तुती, तुल्ये निन्दास्तुती यस्य सः तुल्यनिन्दास्तुतिः । मुनेः भावः  
कर्म वा मौनम्, तत् अस्ति अस्य इति मौनी । न विद्यते निकेतः  
यस्य सः अनिकेतः । स्थिरा मतिः यस्य सः स्थिरमतिः ।

अन्वय अने अर्थः—शत्रौ शत्रुभां, च अने, मित्रे  
मित्रभां, तथा तेभ, मानापमानयोः मान अने अपमानभां,  
समः तुल्य, ( डोय ) शीतोष्णसुखदुःखेषु टाहुं, उनुं, सुख-  
दुःख धत्यादिभां, ( पणु ) समः सभान, ( डोय ) सङ्गविवर्जितः

१ एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यन्सर्वत्र तदीक्षणम् ।

अहैतुक्यव्यवहृता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य व्युदाहृतम् ॥

गोविन्द-भगवान्भां अकांत-अटल भक्ति, अने ने सर्वत्र प्रभुश्च न ननुं ते,  
तथा निमित्त-कारण विनानी आविच्छिन्ना ने परमात्माभां भक्ति ते निर्गुण भक्ति-  
योगतुं अक्षयुं कथं छे.



કેાઈ પણ વસ્તુમાં આસક્તિ નહિ રાખનાર, તુલ્યનિન્દાર્ચનતિઃ  
પોતાની નિંદા અને પ્રશંસા જેને સમાન લાગે છે તેવો, મૌની  
વાચાને નિયમમાં રાખનાર, યેનકેનચિત્ જે કંઈ અનાયાસે  
પ્રાપ્ત થઈ આવે તેવડે, સંતુષ્ટઃ પ્રસન્ન રહેનાર, અનિકેતઃ કેાઈ  
પણ નિશ્ચિત આશ્રય-ધર જેને વિદ્યમાન નથી તેવો, ( અને )  
સ્થિરમતિઃ સ્થિર બુદ્ધિવાળો, ભક્તિમાન્ ભક્તિવાળો, નરઃ  
પુરુષ, મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, ( છે ).

ભાવાર્થઃ—શત્રુ તેમ જ મિત્ર, માન અને અપમાન,  
તેમ જ ટાડું, ઉનું, સુખ, દુઃખ ઇત્યાદિમાં જેનું વર્તન સમાન થઈ  
ગયું હોય તેવો, વસ્તુમાત્રમાંથી આસક્તિનો જેણે ત્યાગ કરેલો  
હોય તેવો, પારકા વડે થયેલી પોતાની નિંદા તેમ જ સ્તુતિ જેને  
સમાન છે એવો, પોતાની વાણીને નિયમમાં રાખનારો,  
કેાઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચિત નિવાસસ્થાન વિનાનો તથા બ્રહ્મમાં  
સ્થિર બુદ્ધિવાળો એવો ભક્તિમાન્ જે પુરુષ છે તે મને  
પ્રિય છે. ૧૮-૧૯.

અવતરણિકાઃ—આ પ્રમાણે મુમુક્ષુ અથવા ઉપાસકનાં લક્ષણોનો  
ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન્ મુમુક્ષુનાં સાધનનું વર્ણન કરે છે:

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ॥

શ્રદ્ધધાના મત્પરમા ભક્ત્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥૨૦॥

૧ ઉત્પન્નાત્માવબોધસ્ય હ્યદ્વેદ્વત્વાદયો ગુણાઃ ।

અયત્નતો ભવન્ત્યેષ ન તુ સાધનરૂપિણઃ ॥

જેને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તેને દ્વેષરહિતપણું વિગેરે ગુણો યત્ન કર્યા  
વિના જ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સ્વાભાવિક જ ઉત્પન્ન છે, પણ સાધનરૂપે-તે  
માટે યત્ન કરવાથી થતા નથી.

પદ્મ્હે :-—યે, તુ, ધર્મ્યામૃતઃ, इदम्, यथोक्तम्, पर्यु-  
पासते, श्रद्धधानाः, मत्परमाः, भक्ताः, ते, अतीव, मे, प्रियाः.

व्युत्पत्तिसमासाः—धर्माद् अनपेतं धर्म्यम्, धर्म्यं च तत्  
अमृतं चः धर्म्यामृतम् । श्रद्धधन्ति इति श्रद्धधानाः । अहमेव परमः  
निरतिशया गतिः येषां ते मत्परमाः ।

અન્વય અને અર્થઃ—તુ વળી, યે જે (ભકતો), શ્રદ્ધધાનાઃ  
શ્રદ્ધાવાળા, ( અને ) મત્પરમાઃ હું જ જેમને ઉત્તમ-સૌથી  
શ્રેષ્ઠ ગતિ છું તેવા, ભક્તાઃ ભકતો, इदम् આ, ( ઉપર કહેવામાં  
આવેલા ) ધર્મ્યામૃતમ્ ધર્મરૂપી અમૃતને, यथोक्तम् જેમ કહ્યું છે,  
( તેમ જ ) पर्युपासते સારીરીતે આચરે છે ( તે પ્રમાણે વર્તે છે ),  
ते ते, भक्ताः ભકતો, मे મને, अतीव બહુ જ, प्रियाः પ્રિય, ( છે ).

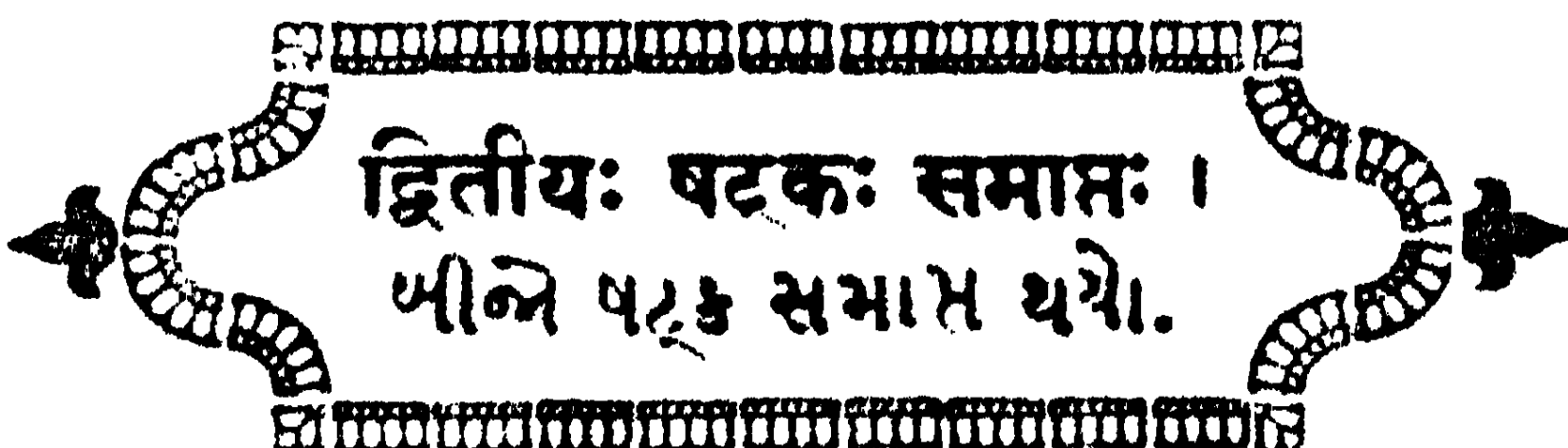
સાવાર્થઃ—ઉપરોક્ત અક્ષરોપાસકોથી લિન્ન જે ભકત  
પુરુષો આ અમૃતતુલ્ય ધર્મનું જેવી રીતે કહેવામાં આવ્યું તેવી  
રીતે અત્યંત શ્રદ્ધાળુ થઈને તેમ જ મને જ પોતાની પરમ ગતિ  
માનીને સેવે છે તે મારા ભકતો મને અત્યંત પ્રિય છે. ૨૦.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-

सान्वय-बोधिन्यां गुर्जरटीकायां विभूति-

योगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥



## त्रयोदशोऽध्यायः

अवतरणिका:—सातमा अध्यायमां ध्वरनी ये प्रकारनी प्रकृति कहेवामां आवी छे; अेक तो त्रिगुणात्मिका, आठ प्रकारे वहेयायली अने संसारना हेतुश्च अेवी 'अपरा' नामनी प्रकृति, अने णीण् णवभूत-क्षेत्रज्ञ लक्षणवाणी-ध्वरात्मिका-'परा' नामनी प्रकृति. अे ये प्रकृतिथी ध्वर णगतनी उत्पत्ति, स्थिति अने लयना कारणश्च अने छे. क्षेत्र अने क्षेत्रज्ञ लक्षणवाणी अे ये प्रकृतिना निश्चयथी ते प्रकृतिना अधिपति ध्वरना तत्त्वने। निश्चय थध णय अे हेतुथी आरमा अध्यायमां 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' ध्वरादि श्लोकथी आरमा अध्यायनी समाप्ति सुधी तत्त्वज्ञानीअे अने संन्यासीअे क्वी रीते वर्तछे ते पणु कथुं, परंतु जे तत्त्वज्ञानथी तेअे। तेमां कहेवामां आवेला धर्मेनुं आचरणु करे छे, अने णगवानूने प्रिय थाय छे तेवा तत्त्वज्ञाननुं कोर्ध स्वश्च कहेवामां आणुं नथी तेथी, ते ध्वरसंबंधी ज्ञाननी उपरेआने स्पष्ट आदर्श अताववाना हेतुथी आ तेरमा क्षेत्राध्यायनी शरुआत करवामां आवे छे. पहिला छ अध्यायो (प्रथम पट्क) मां 'त्वम्' पदार्थनुं निश्चय कथुं अने णीण् छ अध्यायो (द्वितीय पट्क) मां 'तत्' पदार्थनुं निश्चय कथुं, तवे छेला छ अध्यायो (तृतीय पट्क) मां अे 'त्वम्'पद अने 'तत्' पदना अर्थना अनेदश्च महावाक्यने अर्थ छे, जेमां तत्त्व-आत्मज्ञान मुख्य छे तेनुं निश्चय करवामां आवे छे. (तेमां प्रथम तेनां अङ्गीभूत क्षेत्रक्षेत्रज्ञादिनां लक्षणु णणुवानी ध्वराथी अर्णुन णगवानूने कहे छे):

अर्जुन उवाच । अर्णुन कहे छे:-

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ १ ॥

१ आ श्लोक णगवानू णण्यकारना णण्यमां अने केंद्रीक प्राचीन गीताअेमां जेवामां आवतो नथी, अतां केंद्रीक गीताअेमां ते हेवाथी अर्णुं आपवामां आणुं छे.

पदच्छेदः—प्रकृतिम्, पुरुषम्, च, एव, क्षेत्रम्, क्षेत्रज्ञम्, एव, च, एतत्, वेदितुम्, इच्छामि, ज्ञानम्, ज्ञेयम्, च, केशव.

व्युत्पत्तिसमासाः—क्षेत्रं जानाति इति क्षेत्रज्ञः, तम् क्षेत्रज्ञम् ज्ञायते अनेन इति ज्ञानम्, तत् । ज्ञातुं योग्यम् ज्ञेयम्, तत् ।

अन्वय अने अर्थः—केशव हे केशव लगवन् ! प्रकृतिम् प्रकृतिने, पुरुषम् पुरुषने, च, एव तेभ्यः, क्षेत्रम् क्षेत्रने, च, एव अने, क्षेत्रज्ञम् क्षेत्रज्ञने, ज्ञानम् ज्ञानने, च अने, ज्ञेयम् ज्ञेयने योग्य-प्रह-ने, ( अये प्रमाणे ) एतत् अये ( सर्व )ने, वेदितुम् ज्ञेयने, इच्छामि तुं धर्मं धुं.

भावार्थः—हे केशव लगवन् ! प्रकृति, पुरुष, क्षेत्र, क्षेत्रज्ञ, ज्ञान अने ज्ञेय अये सर्व वस्तुस्वरूपने तुं आपनी पासेथी ज्ञेयने धर्मं धुं भाटे आप भने ते कडे. १.

श्रीभगवानुवाच । श्रीभगवान् कहे छेः—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

पदच्छेदः—इदम्, शरीरम्, कौन्तेय, क्षेत्रम्, इति, अभिधीयते, एतत्, यः, वेत्ति, तम्, प्राहुः, क्षेत्रज्ञः, इति, तद्विदः.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**ક્ષિણોતિ આત્માનમવિદ્યયા, ત્રાતિ તં વિદ્યયા  
 इति क्षेत्रम्, वा क्षीयते नश्यति क्षरति इति, वा अपक्षीयते इति क्षेत्रम्,  
 क्षेत्रवदस्मिन्કर्मफलं निष्पद्यते इति वा क्षेत्रम् । प्रकर्षेण आहुः इति प्राहुः ।  
 क्षेत्रम् जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति, वा स्वाभाविकेन  
 औपदेशिकेन वा वेदनेन विभागशः विषयीकरोति इति क्षेत्रज्ञः । तौ—  
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ विदन्ति ते तद्विदः ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**કૌન્તેય હે કુંતીપુત્ર અર્જુન !  
 इदम् आ, शरीरम् दृडेन्द्रियना समूहश्च शरीर, क्षेत्रम् क्षेत्र,  
 अभिधीयते कहेवाय છે, एतत् એને, यः જે, वेत्ति જાણે છે,  
 तम् તેને, तद्विदः क्षेत्र અને क्षेत्रજ્ઞને જાણુનારાઓ, क्षेत्रज्ञः (પગથી  
 મસ્તક પર્યન્ત શરીરને પ્રત્યક્ષ અથવા સ્વાભાવિક કે ઉપદેશજન્ય  
 જ્ઞાનવડે ' આ શરીર ' એમ વિભાગપૂર્વક જાણુનાર—ક્ષેત્રજ્ઞ—  
 આત્મા, इति એ પ્રમાણે, प्राहुः કહે છે.

**ભાવાર્થઃ—**હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! આ શરીરને ક્ષેત્ર  
 કહેવામાં આવે છે, તથા આ શરીરને જે આત્મા અને  
 અનાત્માના ભેદથી જાણે છે, અર્થાત્ તેના સત્ય સ્વરૂપને સમજે  
 છે તેને ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બંનેને જાણુનારા જ્ઞાનીઓ ' ક્ષેત્રજ્ઞ '  
 એ પ્રમાણે કહે છે. ૧

**અવતરણિકાઃ—**એ પ્રમાણે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞત્વં લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું.  
 હવે વિશેષમાં ' ક્ષેત્રજ્ઞ ' ક્રોણ છે તથા ખામ કરીને ' જ્ઞાન ' શી વસ્તુ છે તે  
 ભગવાન અર્જુનને કહે છે:

ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોજ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥ ૨ ॥

પદ્મ-ક્રેદઃ—ક્ષેત્રજ્ઞમ્, ચ, અપિ, મામ્, વિદ્ધિ, સર્વક્ષે-  
ત્રેષુ, ભારત, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ, જ્ઞાનમ્, યત્, તત્, જ્ઞાનમ્, મતમ્, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્ષેત્રં જાનાતિ ઇતિ ક્ષેત્રજ્ઞઃ, તં ક્ષેત્રજ્ઞમ્ ।  
સર્વાણિ ચ તાનિ ક્ષેત્રાણિ ચ સર્વક્ષેત્રાણિ, તેષુ સર્વક્ષેત્રેષુ । ક્ષેત્રં ચ  
ક્ષેત્રજ્ઞશ્ચ ઇતિ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞૌ, તયોઃ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ । જ્ઞાયતે અનેન  
ઇતિ જ્ઞાનમ્.

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! ચ વળી,  
સર્વક્ષેત્રેષુ સમસ્ત ક્ષેત્રોમાં, ક્ષેત્રજ્ઞમ્ ક્ષેત્રજ્ઞ-ક્ષેત્રને જાણનાર,

૧ નાન્તઃપ્રજ્ઞં ન બહિઃપ્રજ્ઞં નોભયપ્રજ્ઞં ન પ્રજ્ઞાનઘનં ન પ્રજ્ઞં નાપ્રજ્ઞમદૃશ્યમવ્યષ-  
હાયમગ્રાહ્યમલક્ષણમચિન્ત્યમવ્યપેદ્યમેકાત્મપ્રત્યયસારં પ્રપન્ચોપશમં શિવમદ્વૈતં ચતુર્થં  
મન્યન્તે સ આત્મા સ વિજ્ઞેયઃ ॥ શ્રુતિઃ ॥

જે અંતઃપ્રજ્ઞ નથી, બહિઃપ્રજ્ઞ નથી તેમ ઉભયતઃ પ્રજ્ઞ પણ નથી; જે પ્રજ્ઞાન-  
ઘન નથી, પ્રજ્ઞ નથી અને અપ્રજ્ઞ પણ નથી. વળી જે અદૃશ્ય, અવ્યવહાર્ય, અગ્રાહ્ય,  
અલક્ષણ, અચિન્ત્ય, અપ્રમાદ્ય, એક જ સ્વયંસમાધિના સારરૂપ, પ્રપંચ-જગત્તુ  
વિરામ-શાંતિરૂપ, શિવસ્વરૂપ, અદ્વૈત અને જેને જ્ઞાનિજ્ઞનો તુરીય માને છે, તે  
આત્મા છે, તે જાણવા યોગ્ય છે.

૨ સર્વાન્ કુશાગ્રાણિ તથોદપાનં જ્ઞાત્વા મનુષ્યાઃ પરિવર્જયન્તિ ।

અજ્ઞાનતસ્તત્ર પતન્તિ કેચિત્ જ્ઞાને ફલં પદ્ય યથા વિશિષ્ટમ્ ॥

મ. મા. શાંતિ. મોક્ષ. ૨૦૧-૧૬ ॥

માર્ગમાં સર્પ, દર્ભના કાંટા અથવા જલાશયો આવેલાં જાણી જ્ઞાતા માણસો  
તે માર્ગનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ કોઈક અજ્ઞાતાઓ તો તેમાં પડે છે. એ પ્રમાણે  
જ્ઞાનમાં વિશેષ ઉત્તમ ક્ષણ છે તે તું યથાર્થ રીતે જાણ !



અપિ પશુ, મામ્ મને, વિદ્ધિ તું બહુ, (અને) ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ ક્ષેત્ર  
અને ક્ષેત્રજ્ઞનું, યત્ જે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, તત્ તે (જ ), જ્ઞાનમ્  
જ્ઞાન, ( છે, એમ ) મમ મારું, મતમ્ માનવું, ( છે. )

ભાવાર્થ:—હે ભારત ! વળી સર્વ ક્ષેત્રો-શરીરો-માં  
શરીરરૂપ ક્ષેત્રને બહુનાર ' ક્ષેત્રજ્ઞ ' તો મને જ તું બહુ, અને  
' ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ સંબંધી જે જ્ઞાન તે જ ખરું જ્ઞાન છે ' એમ  
મારું માનવું છે. ૨.

અવતરણિકા:—હવે ' હૃદં શરીરમ્ ' ઇત્યાદિ વાક્યથી શરુ કરેલા  
આ અધ્યાયનો ક્રમ કહેવામાં આવે છે, તથા ચોવીસ પ્રકારના ભેદોથી ભિન્ન  
પ્રકૃતિ એ જ ' ક્ષેત્ર ' એમ કહેવાનો અભિપ્રાય હોવા છતાં, શરીરને બધાં  
ચોવીસે તર્કવાનો સમૂહ બણી ' ક્ષેત્ર ' કહ્યું છે, તેથી હવે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના  
વિસ્તારથી તે સમજાવો વિવેક કહે છે:

તત્ક્ષેત્રં યન્ન યાદક્ ચ યદ્ધિકારિ યતશ્ચ યત્ ॥

સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદ:—તત્, ક્ષેત્રમ્, યત્, ચ, યાદક્, ચ, યદ્ધિ-  
કારિ, યતઃ, ચ, યત્, સઃ, ચ, યઃ, યત્પ્રભાવઃ, ચ, તત્,  
સમાસેન, મે, શૃણુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—યેન સદશમ્ ઇતિ યાદક્ । યઃ વિકારઃ  
અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યદ્ધિકારિ । યે પ્રભાવાઃ ઉપાધિકૃતાઃ શક્તયઃ યસ્ય  
સઃ યત્પ્રભાવઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—તત્ તે, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર, યત્ જે  
( છે ), યાદક્ ( પોતાના ધર્મેથી ) જેવા પ્રકારનું, ચ તથા,

ચદ્વિકારિ જે વિકારોવાળું ( છે ), ચ તેમ, યતઃ જે ( વિકારો ) - માંથી ( ઉત્પન્ન થયેલું છે ), ચ અને, યત્ જેવા સ્વરૂપનું ( છે ), ચ તેમ, સઃ તે-ક્ષેત્રજ્ઞ, યઃ જેવા સ્વરૂપનો ( છે ), ચ તથા, આત્માવઃ જેવી શક્તિઓથી સંપન્ન ( છે ), તત્ તે સધળું, સમાસેન સંક્ષેપથી, મે મારી પાસેથી, શૃણુ તું સાંભળ.

ભાવાર્થ:—ઉપર કહેવામાં આવેલું તે ક્ષેત્ર જે છે, પોતાના ધર્મોથી જેવા પ્રકારનું, જેવા વિકારોવાળું, જે વિકારો-માંથી ઉત્પન્ન થયેલું તથા જેવા સ્વરૂપનું છે, તેમ ઉક્ત ક્ષેત્રજ્ઞ જે સ્વરૂપનો તથા જે શક્તિઓથી સંપન્ન છે, તે બધું તું ટુંકામાં મારી પાસેથી સાંભળ. ૩.

અવતરણિકા:—“ તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ જે જે હવે કહેવામાં આવશે, તે પ્રાચીન પરંપરાથી ચાલ્યું આવતું હોવાથી પ્રશસ્ત છે, ” એમ વાણીની સાંભળનારને તેમાં રસ ઉપભવવા માટે તેની સ્તુતિ કરતા ભગવાન કહે છે:

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ॥

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—ઋષિભિઃ, बहुधा, गीतम्, छन्दोभिः, विविधैः, पृथक्, ब्रह्मसूत्रपदैः, च, एव, हेतुमद्भिः, विनिश्चितैः.

१ अन्पाक्षरमस्तान्द्विगुणं सारवद्विश्वतो मुखम् ॥

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ सुग्धबोध ( टीका )

આડા અક્ષરોવાળું, સદેહરહિત, સારવાળું, સર્વ બાજુ મુખવાળું ( યોગ્ય અન્વય થવા જેવું—સર્વ તરફ પ્રવૃત્ત ), કોઈથી રાધી ન શકાય તેવું, નિરર્થક શબ્દોથી રહિત અને નિર્દોષ હોય તેનું સૂત્રવેનાઓ સૂત્ર બાળું છે—કહે છે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**બહુપ્રકારેણ ઇતિ બહુધા । વિશેષેણ વિધાઃ પ્રકારાઃ યેષાં તાનિ વિવિધાનિ, તૈઃ વિવિધૈઃ । સૂચ્યતે એમિઃ ઇતિ સૂત્રાણિ, પદ્યતે—ગમ્યતે—જ્ઞાયતે એમિઃ ઇતિ પદાનિ, સૂત્રાણિ ચ પદાનિ ચ ઇતિ સૂત્રપદાનિ, બ્રહ્મણઃ સૂત્રપદાનિ ઇતિ બ્રહ્મસૂત્રપદાનિ, તૈઃ બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ । હેતુઃ અસ્તિ યેષાં તાનિ હેતુમન્તિ, તૈઃ હેતુમદ્ધિઃ । વિશેષેણ નિશ્ચિતાનિ ઇતિ વિનિશ્ચિતાનિ, તૈઃ વિનિશ્ચિતૈઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**(એ ક્ષેત્રક્ષેત્રજનું સ્વરૂપ) ઋષિમિઃ વસિષ્ઠ વિગેરે ઋષિઓએ, બહુધા ધણા પ્રકારે, ગીતમ્ કહેલું, ( છે, તેમ જ ) વિવિધૈઃ નાના પ્રકારના, છન્દોમિઃ ઋક્-યજુષ્, સામ ઇત્યાદિ વેદમંત્રો વડે, પૃથક્ પ્રત્યેક શાખામાં જુદી જુદી રીતે, ( ગીતમ્ ગાએલું-વર્ણવેલું છે, ) ચ અને વિનિશ્ચિતૈઃ અત્યંત નિશ્ચયપૂર્વકનાં, હેતુમદ્ધિઃ પ્રમાણપુરઃસરનાં, બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ બ્રહ્મનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરતાં સૂત્રો તેમ જ પદો વડે, એવ પણ, ( ગીતમ્ ગાએલું-વર્ણવેલું છે. )

**ભાવાર્થઃ—**ક્ષેત્રક્ષેત્રજનું એ સ્વરૂપ વસિષ્ઠાદિ મહર્ષિઓએ અનેક પ્રકારે કહેલું છે, તેમજ ઋગ્વેદાદિ વેદોના મંત્રો વડે પ્રત્યેક શાખામાં જુદી જુદી રીતે અનેક રૂપે કહેવામાં આવેલું છે, તથા નિશ્ચય તેમ જ હેતુપુરઃસરનાં બ્રહ્મસૂત્રક સૂત્રો (વેદાંતદર્શનસૂત્રો) અને પદો વડે પણ એ ગાવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ એ પ્રાચીન હોવાથી અવશ્ય જાણવા યોગ્ય છે એમ તું માન. ૪.

**અવતરણિકાઃ—**હવે 'ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે' તે એ શ્લોકથી કહે છે; તેમાં પણ ખીલ્લ શ્લોકમાં જેને વૈશેષિક મતવાળાઓ આત્માના ધર્મો કહે છે, તે પણ મનના જ ધર્મો હોવાથી ક્ષેત્રધર્મો જ છે તેથી તેનો પણ સાથે સાથે નિર્દેશ કરે છે:

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ॥

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

पदच्छेदः—महाभूतानि, अहंकारः, बुद्धिः, अव्यक्तम्, एव, च, इन्द्रियाणि, दश, एकम्, च, पञ्च, च, इन्द्रियगोचराः; इच्छा, द्वेषः, सुखम्, दुःखम्, संघातः, चेतना, धृतिः, एतत्-क्षेत्रम्, समासेन, सविकारम्, उदाहृतम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—महान्ति च तानि भूतानि च महाभूतानि । अहं क्रियते अनेन इति अहंकारः । बुद्धयते ज्ञायते अनया सा बुद्धिः । न व्यक्तम् इति अव्यक्तम् । इन्द्रियाणां गोचराः इति इन्द्रियगोचराः । देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते इति संघातः । देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते यया सा धृतिः । विकारेण सह वर्तमानं सविकारम् ।

अन्वय अने अर्थः—महाभूतानि ( पृथ्वी, जल, तेज, वायु अने आकाश ये ) पांच महाभूतो, अहंकारः ( महाभूतोना कारणरूप ) अहंकार, बुद्धिः बुद्धि-विज्ञानात्मक महत्त्व, च, एव तेभ ज, अव्यक्तम् भूत प्रकृति, दश दश, इन्द्रियाणि

१. नर्ते स्याद्विक्रिया दुःखी साक्षिता का विकारिणः ।

धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः ॥

विक्रिया-विकार विना दुःखी न थाय अने जे विकारी जे तेने साक्षिपण्डु उचुं पण्डु दुं तो उचरो बुद्धिनी विक्रियाओ-विकारोना साक्षी छुं माटे जे अविकारी छुं.

ઇન્દ્રિયો—( પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય—શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, જિહ્વા, નાસિકા; પાંચ કર્મેન્દ્રિય—વાણી, હસ્ત, પાદ, ગુહા, શિશ્ન ), એકમ્ એકમન, ચ તથા, પञ્ચ પાંચ, इन्द्रियगोचराः ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાય તે—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ વિષયો, ( એમ કુલ મળીને ચોવીસ તન્માત્રા તથા ) इच्छा सुખ अथवा सुખेना साधननी સુખ, દ્વેષઃ દુઃખ અથવા દુઃખની પ્રાપ્તિમાં અણુગમો—વિરોધતા, सुखम् अनुकूल वस्तुस्थिति, दुःखम् प्रतिकूल वस्तुस्थिति, સંઘાતઃ દેહ તથા ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય—શરીર, ચેતના જ્ઞાનસ્વરૂપ મનોવૃત્તિ, ઘૃત્તિઃ જેના વડે વૃત્તિથી ખિન્ન—નિરુત્સાહ થયેલાં શરીરેન્દ્રિયોને ધારણ કરવામાં આવે છે તે, एतत् એ, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર, સવિકારમ્ મહત્ત્વાદિ વિકારસહિત, समासेन संक्षेपमां, उदाहृतम् કહેલું, ( છે ).

ભાવાર્થઃ—પંચમહાભૂત, મહદહંકાર, બુદ્ધિ, મૂલ પ્રકૃતિ, દશ ઇન્દ્રિયો, એક મન અને ઇન્દ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ પાંચ વિષયો એમ કુલે મળીને ચોવીસ તત્ત્વો, તથા ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, શરીર, જ્ઞાનાત્મિકા ચૈતન્યવૃત્તિ, અને ઘૃતિ ( એ પણ અંતઃકરણના ધર્મો હોવાથી ક્ષેત્રના પિંડરૂપે જ છે ), એ પ્રમાણે આ 'ક્ષેત્ર' તેના મહત્ત્વાદિ વિકારોસહિત સંક્ષેપમાં તને મેં કહ્યું. અર્થાત્ એ સર્વ મળીને 'ક્ષેત્ર' એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ૫-૬.

અવતરણિકાઃ—'ક્ષેત્રજ્ઞ' કે જેનું વર્ણન હવે કરવામાં આવશે, તથા શક્તિઓસહિત જેના પરિજ્ઞાનથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે 'જ્ઞેય' પદાર્થને પણ આગળ ચાલતાં કહેવાશે, પરંતુ હમણાં તો તે ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનમાં રહેલાં સાધનોના સમૂહનો ઉલ્લેખ કરતાં ભગવાન કહે છે:



अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ॥

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

१ मानापमाने दुःखी स्यान्नैव साधारणो जनः ।

अतो दुःखनिदानत्वान्मानं योगी परित्यजेत् ॥

मान अने अपमानमां साधारण-ज्ञानी माणुस दुःखी यतो नथी, माटे दुःखनुं कारणे अने मान होवाथी योगीअने तेने सर्वथा तन्नुं नेधये.

२ कृतं दम्भाददम्भाद्वा कर्म तुल्यश्रमं भवेत् ।

श्रमैकफलमाद्यं स्याद्द्वितीयं सुखमाधनम् ॥

दंल-छण-कपटथी अथवा दंल विना करेला कर्ममां श्रम-महेनत समान-सरणी न पडे छे, परंतु पहेलुं-दंलथी करेनुं काय इग विनानुं थाय छे अने भीतुं-अदंल-दंल विना करेनुं कर्म सुखनुं साधन थाय छे.

३ आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः ।

नन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्राश्रयः शुचिः ॥

गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः ।

एवं लक्षणसम्पन्नो गुरुरित्यभिधीयते ॥ स्मृतिः ॥

संपूर्ण-आरे-वेदने ज्ञानार, परमात्मानो भक्त, ईर्ष्याथी रहित, मंत्राने ज्ञानार, मंत्राने श्रद्धापूर्वक मानी मंत्रांनी भक्ति करनार, हमेश मंत्रानो आश्रय करनार, पवित्र, सारी रीते श्रद्धापूर्वक गुरुभक्तिथी संपन्न, अने विशेषे करी पुरा-णानो ज्ञानार-अने प्रमाणेनां लक्षणोथी संपन्न के आचार्य ते न गुरु कहेवाय छे.

यद्यप्युद्दामवृद्धिः पठनपरिणमद्वेदशाम्नाक्षरार्थो ।

न ह्याचार्यं विनाऽसौ तदपि परिचिनोत्येतदुक्तं रहस्यम् ॥

श्रुते नामानि यद्यप्यजिरनिवसतामन्यवक्त्राच्छ्रुतानि ।

प्रायस्तं तं पदार्थं न हि कथकमृते वेत्युपोद्गायकोऽपि ॥

शतश्लोके ॥

जेम उपर टपडे ज्ञानार भीनयोना सुखथी सांलणेदां आंजणुंमां रहेली वस्तुयोनां नाम जे हे कहे, परंतु धाणुं करी ते ते पदार्थना तेना ज्ञानकारना ज्ञानाव्या विना गुणहोषादिना रहस्यने ते ज्ञानी शकतो नथी, तेम तत्र मुद्दिवाणो माणुस अक्यासना परिष्णामे वेदो तथा शास्त्रोना अक्षरार्थने यत्रपि ज्ञानी शके, परंतु आचार्य ज्ञानाव्या विना तेमां कहेला तेना रहस्य-तत्त्वं तो यथाथ न न ज्ञानी शके.



पदच्छेदः—अमानित्वम्, अदम्भित्वम्, अहिंसा, क्षान्तिः, आर्जवम्, आचार्योपासनम्, शौचम्, स्थैर्यम्, आत्मविनिग्रहः.

व्युत्पत्तिसमासाः— मानः अस्ति अस्य इति मानी, मानिनः भावः मानित्वम्, न मानित्वम् इति अमानित्वम् । दम्भः अस्ति अस्य इति दम्भी, दम्भिनः भावः दम्भित्वम्, न दम्भित्वम् इति अदम्भित्वम् । हिंस्यन्ते प्राणिनः अनया इति हिंसा, न हिंसा इति अहिंसा । ऋजोः भावः आर्जवम् । आचार्यस्य उपासनम् इति आचार्योपासनम् । शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । स्थिरस्य भावः स्थैर्यम् । विशेषेण नितान्तं गृह्यते अनेन इति विनिग्रहः, आत्मनः विनिग्रहः इति आत्मविनिग्रहः ।

अन्वय अने अर्थः—अमानित्वम् आत्मश्लाघानो अभाव—( निरलिमानपणुं ), अदम्भित्वम् मिथ्या ठांगनो अभाव, अहिंसा पारकाने पीडा न करवी त, क्षान्तिः जीने डोष्ठ अपराध करे तो पणु चित्तमां विकारनो अभाव—क्षमा, आर्जवम् सरलता, आचार्योपासनम् आचार्य—गुरुनी सेवा, शौचम् आह्य अने आभ्यन्तर शौच, स्थैर्यम् स्थिरभाव—अेकनिष्ठा, ( अने ) आत्मविनिग्रहः शरीरनो संयम;

भावार्थः—आत्मश्लाघानो अभाव, हंस न करवे ते, अहिंसा, क्षमा, सरलता, गुरुनी सेवा, आह्य तथा आभ्यन्तर पवित्रता, स्थिरभाव, अने शरीरनो संयम; ७.

४ शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ स्मृतिः ॥

शौचं मे प्रकारतुं कथुं छे—अह्कारतुं अने अंहरतुं, तेमां भाटी अने नलवडे अह्कारतुं तथा लावशुद्धि ते अंहरतुं शौचं कथुं छे.

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

पदच्छेदः—इन्द्रियार्थेषु, वैराग्यम्, अनहंकारः, एव, च, जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—इन्द्रियाणाम् अर्थाः इति इन्द्रियार्थाः, तेषु इन्द्रियार्थेषु । विगतः रागः यस्मात् सः विरागः, विरागस्य भावः वैराग्यम् । न अहंकारः इति अनहंकारः । दोषाणाम् अनुदर्शनम् इति दोषानुदर्शनम्, जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखानि, तेषु दोषानुदर्शनम् इति जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्, अथवा दुःखानि एव दोषाः दुःखदोषाः, तेषाम् अनुदर्शनम् इति दुःखदोषानुदर्शनम्, जन्ममृत्युजराव्याधिषु दुःखदोषानुदर्शनम् इति जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ।

अन्वय अने अर्थः—इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियोना विषयोभां, वैराग्यम् विरक्ति, च, एव तेभ ज, अनहंकारः गर्वनेो सर्वथा अभाव, जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् जन्म, मृत्यु, वृद्धावस्था, भक्तकरोगादि शरीरपीडा, तथा आध्यात्मिक, आधिभौतिक अने आधिदैविक धत्यादि दुःखे. अे प्रत्येकभां दोषाने जेवा ते;

भावार्थः—इन्द्रियोना विषयोभां वैराग्य, अहंकाररहित-पक्षुं, जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधिओ तथा आध्यात्मिकादि दुःखे, अे प्रत्येकभां संपूर्ण रीते दोषानी संभावना करवी ते; ८.

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ॥

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

पदच्छेदः—असक्तिः, अनभिष्वङ्गः, पुत्रदारगृहादिषु, नित्यम्, च, समचित्तत्वम्, इष्टानिष्टोपपत्तिषु.

व्युत्पत्तिसमासाः—न सक्तिः इति असक्तिः । अभि परितः सु विशेषेण अङ्गः इति अभिष्वङ्गः, न अभिष्वङ्गः इति अनभिष्वङ्गः । पुत्राश्च दाराश्च गृहाणि च आदौ येषां ते पुत्रदारगृहादयः, तेषु पुत्रदारगृहादिषु । समं च तत् चित्तं च इति समचित्तं, तस्य भावः समचित्तत्वम्, वा समं चित्तं यस्य सः समचित्तः, तस्य भावः समचित्तत्वम् । इष्टानि च अनिष्टानि च इति इष्टानिष्टानि, तेषां उपपत्तयः इति इष्टानिष्टोपपत्तयः, तेषु इष्टानिष्टोपपत्तिषु ।

अन्वय अने अर्थः—असक्तिः विषयेभ्यो आसक्ति न राप्त्वी ते, पुत्रदारगृहादिषु पुत्र, स्त्री, धर, ( धृष्टमित्रे ) वगेरेभ्यो, अनभिष्वङ्गः अनन्य आत्मलावनानो अलाव, च अने, इष्टानिष्टोपपत्तिषु धृष्ट अथवा अनिष्टनी संप्राप्तिभ्यो, नित्यम् सदा, समचित्तत्वम् चित्तने सभान लाव;

भावार्थः—विषयेभ्यो अप्रीति, पुत्र, स्त्री अने धृष्टमित्रादिभ्यो आत्मलाववाणी लुद्धिने अलाव अर्थात् तेभ्यो सुखे सुखी अने तेभ्यो दुःखे दुःखी ये प्रकारनी विद्विधानो योतानाभ्यो अलाव तथा धृष्ट के अनिष्टनी प्राप्तिभ्यो चित्तने सर्वदा सभानलाव—निर्विकारपक्षुः ६.

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

पदच्छेदः—मयि, च, अनन्ययोगेन, भक्तिः, अव्यभिचारिणी, विविक्तदेशसेवित्वः, अरतिः, जनसंसदि.

व्युत्पत्तिसमासाः—न विद्यते अन्यः आश्रयः यस्य यस्मिन् वा सः अनन्यः, अनन्यश्चासौ योगश्च इति अनन्ययोगः, तेन अनन्ययोगेन । अभिचरणम् अभिचारः, विशेषेण अभिचारः इति व्यभिचारः, सः अस्ति अस्याः इति, वा विविधेषु अभिचरणं शीलम् अस्ति अस्याः इति व्यभिचारिणी, न व्यभिचारिणी अव्यभिचारिणी । विविक्तश्चासौ देशश्च इति विविक्तदेशः, तं सेवितुं शीलम् अस्ति अस्य इति विविक्तदेशसेवी, तस्य भावः विविक्तदेशसेवित्वम् । न रतिः इति अरतिः । जनानां प्राकृतिकानां संसद् इति जनसंसद्, तस्यां जनसंसदि ।

१ समे शुचौ शर्करावाह्निवायुकाविवर्जिते शब्दजलाशयादिभिः ।

मनोऽनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ श्रुतिः ॥

ज्ञानी मनुष्ये समान, पवित्र, डांडरा, अग्नि के रेती विनाना तेम ज्यां शब्द अन्ये जलाशय विगेरेनी अनुकूलता होय तेवा स्थणमां मनने योगमां लेडवुं, पशु ज्यां नेत्रेने बाध थाय तेवामां अथवा शुद्धामां के ज्यां वायुने संचार न होयत्यां लेडवुं नहिं.

२ सङ्गः सर्वात्मना न्याज्यः स च त्यक्तुं न शक्यते ।

स सद्भिः सह कर्त्तव्यः सतां सङ्गो हि भेषजम् ॥

योगी-ज्ञानीथे सच प्रकारे सगने तज्जो लेख्ये, परन्तु ते त्याग करी शक्यते तेवा नथी, तेथी ले ते त्याग न करी शक्यते तेम होय तो ते सत्पुरुषो साथे न करवो, कारण सत्पुरुषानो संग साक्षात् ( संसाररूपी राजना ) बाधरूप छे.

अन्वय अने अर्थः—च वणी, अनन्ययोगेन अनन्य-  
योगे वडे, मयि भाराभां, अव्यभिचारिणी पीण्येनो आश्रय  
नेभां नथी अेवी, भक्तिः लक्षित, विविक्तदेशसेवित्वम् अेकांत-  
देशना निवासनुं सेवन, (अने) जनसंसदि ( तत्त्वज्ञानविभुष्य अने  
संस्कारशून्य ) मनुष्येनी मंडणीभां, अरतिः प्रीतिने। अलाव;

भावार्थः—वणी अनन्य समाधियोगथी भाराभां परा-  
श्रय विनानी अन्यलिचारिणी लक्षित, अेकांतदेशनुं सेवन, तत्त्व-  
ज्ञानशून्य प्राकृत मनुष्येना समुदायभां प्रीतिने। अलाव; १०.

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

पदच्छेदः—अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्, तत्त्वज्ञानार्थदर्श-  
नम्, एतत्, ज्ञानम्, इति, प्रोक्तम्, अज्ञानम्, यत्, अतः, अन्यथा.

वृत्तिसमाप्ताः—नित्यस्य भावः नित्यत्वम्, आत्मानम्  
अधिकृत्य इति, आत्मनि अधि इति वा अध्यात्मम्, अध्यात्मं च तत् ज्ञानं  
च अध्यात्मज्ञानम्, तस्मिन् नित्यत्वम् इति अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्।  
तस्य भावः इति तत्त्वम्, तत्त्वस्य ज्ञानम् इति तत्त्वज्ञानम्, तस्य अर्थः  
तत्त्वज्ञानार्थः, तस्य दर्शनम् आलोचनम् इति तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।  
न ज्ञानम् इति अज्ञानम्।

अन्वय अने अर्थः—अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् निरंतर  
आत्मा संभंधी ज्ञान प्राप्त करवुं ते. (अने) तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्  
तत्त्वज्ञानने। अर्थ ने भोक्ष तेनुं दर्शन-मनन, एतत् अे सधुं,  
(अर्थात् 'अमानित्वम्'थी लधने 'तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्' सुधीनाने)

જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, इति એ પ્રમાણે, પ્રોક્તમ્ કહેવામાં આવ્યું, ( છે )  
અતઃ એનાથી, અન્યથા બીજું, યત્ જે, ( તે સઘળું ) અજ્ઞાનમ્  
અજ્ઞાન, ( છે ).

ભાવાર્થ:—અધ્યાત્મજ્ઞાનનું નિત્ય પરિસેવન અને  
તત્ત્વજ્ઞાનના પરિણામરૂપ મોક્ષનું આલોચન, ઇત્યાદિ એ  
'અમાનિત્વમ્' થી લઈને 'તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્' સુધી જે કહે-  
વામાં આવ્યું તે બધું 'જ્ઞાન' કહેવાય છે, અને એ ઉપરોક્ત  
વર્ણનરૂપ જ્ઞાનથી ભિન્ન બીજું જે કંઈ હોય તે અજ્ઞાન છે. ૧૧.

અવતરણિકા:—આ પ્રમાણે જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કહી, તે તે જ્ઞાનરૂપી  
સાધન-વડે 'જ્ઞેય-બ્રહ્મવા યોગ્ય શું છે?' એવી આકાંક્ષાના ઉત્તરમાં  
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે છ શ્લોકથી કહે છે:

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વામૃતમશ્નુતે ॥

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જ્ઞેયમ્, યત્, તત્, પ્રવક્ષ્યામિ, યત્, જ્ઞાત્વા,  
અમૃતમ્, અશ્નુતે, અનાદિમત્, પરમ્, બ્રહ્મ, ન, સત્, તત્, ન,  
અસત્, ઉચ્યતે.

વ્યાખ્યાનસમાસા:—જ્ઞાતુમ્ યોગ્યમ્ જ્ઞેયમ્ । પ્રકર્ષણ  
વક્ષ્યામિ इति પ્રવક્ષ્યામિ । ન મૃતમ્ इति અમૃતમ્, તત્ । આદિઃ અસ્તિ  
અસ્ય इति આદિમત્, ન આદિમત્ इति અનાદિમત્ । અસ્તિ इति સત્ । ન  
સત્ इति અસત્ ।

અન્યથા અને અર્થ:—યત્ જે, જ્ઞેયમ્ બ્રહ્મવા યોગ્ય-બ્રહ્મ,  
(કે) યત્ જેને, જ્ઞાત્વા બ્રહ્મીને, (મનુષ્ય) અમૃતમ્ અમૃત-મોક્ષને,



અમ્નુતે અનુભવે છે, તત્ તે, (તને) પ્રવક્ષ્યામિ હું કહીશ, તત્ તે, દેવાદિમત્ જેના આદિભત કોઈ નથી એવું-સ્વયં અનાદિ, (અને) પરમ્ નિરતિશય, બ્રહ્મ પ્રદ્મ, સત્ પ્રધાન પરમાણુવત્, ન નથી, (તેમ) અસત્ શૂન્યવત્, (પણ) ન નથી, (એ પ્રમાણે) ઉચ્ચતે કહેવાયછે.

ભાવાર્થ:—હવે જે જાણવા યોગ્ય પ્રદ્મ, કે જેને જાણીને મનુષ્ય અમૃતત્વને-મોક્ષને પામે છે, તે વિષે યથાર્થ શું છે તે હું તને કહીશ. તે આદિરહિત અને સૌથી પર પ્રદ્મ છે, અને તે 'સત્ અથવા અસત્' એમ વાસ્તવિક રીતે કોઈપણ સ્વરૂપે નથી, એમ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ તે બંને સ્વરૂપે છે અને બંને સ્વરૂપે નથી પણ ખરું, એમ માનવામાં આવ્યું છે. ૧૨.

સર્વતઃપાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ॥

સર્વતઃશ્રુતિમહ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

પદચ્છેદઃ—સર્વતઃપાણિપાદમ્, તત્, સર્વતોઽક્ષિશિ-  
રોમુખમ્, સર્વતઃશ્રુતિમત્, લોકે, સર્વમ્, આવૃત્ય, તિષ્ઠતિ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—પાણયશ્ચ પાદાશ્ચ ઇતિ પાણિપાદમ્, સર્વતઃ પાણિપાદં યસ્ય તત્ સર્વતઃપાણિપાદમ્ । અક્ષીણિ શિરાંસિ મુખાનિ ચ ઇતિ એતેષાં સમાહારઃ અક્ષિશિરોમુખમ્, સર્વતઃ અક્ષિશિરોમુખં યસ્ય તત્ સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ । સર્વતઃ શ્રુતિઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ સર્વતઃશ્રુતિમત્ । આ સમંતાત્ વૃત્વા ઇતિ આવૃત્ય ।

અન્વય અને અર્થ:—તત્ તે પ્રદ્મ, સર્વતઃપાણિપાદઃ સર્વ તરફ હાથ અને પગવાળું, સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ સર્વ બાજુ

આંખ, મસ્તક અને મુખવાળું, (તથા) સર્વતઃશ્રુતિમત્ સર્વ તરફ શ્રવણેન્દ્રિયવાળું, ( છે અને ) લોકે લોકને વિષે, સર્વમ્ બધાને, આવૃત્ય સારી રીતે વ્યાપીને, તિષ્ઠતિ ( નિર્વિકારપણે ) રહેલું છે.

ભાવાર્થ:—તે બ્રહ્મ ચોતરફ હાથ અને પગ તથા આંખ, મસ્તક, મુખ તેમ જ શ્રવણેન્દ્રિયવડે યુક્ત છે અને તે પ્રાણિમાત્રના સમૂહમાં બધે વ્યાપ્ત થઈને નિર્વિકારપણે રહેલું છે. ૧૩.

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ॥

અસક્તં સર્વભૂતૈર્નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ॥ ૧૪ ॥

પદ્મચ્છેદ:—સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસમ્, સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્, અસક્તમ્, સર્વભૂતૈર્, ચ, એવ, નિર્ગુણમ્, ગુણભોક્તૃ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વાણિ ચ તાનિ ઇન્દ્રિયાણિ ચ સર્વેન્દ્રિયાણિ, સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ ગુણાશ્ચ ઇતિ સર્વેન્દ્રિયગુણાઃ, તાન્ આભાસયતિ ઇતિ સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસમ્ । સર્વાણિ ચ તાનિ ઇન્દ્રિયાણિ ઇતિ સર્વેન્દ્રિયાણિ, તૈઃ વિશેષેણ વર્જિતમ્ ઇતિ સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ । ન સક્તમ્ ઇતિ અસક્તમ્ । સર્વે ભિભર્તિ ઇતિ સર્વભૂતૈર્ । નિર્ગુણાઃ ગુણાઃ યસ્માત્ તત્ નિર્ગુણમ્ । ગુણાન્ ભુન્ક્તિ ઇતિ ગુણભોક્તૃ ।

૧ અવાણિપાદો જવનો ગૃહીતા પશ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ ।

સ વેન્નિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેન્ના તમાહુરશ્યં પુરુષં મહાન્તમ્ ॥ શ્રુતિઃ ॥

હાથ અને પગ વિના તે ચાલવાવાળો અને પ્રહણ કરનારો—પકડી શકનાર છે, તે નેત્ર વિના દેખે છે અને કાન વિના સાંભળે છે. તે જાણવા ચોગ્ય સગળું બણે છે પણ તેને જાણનાર કોઈ નથી. તેને જ સર્વથી પ્રથમ, મહાન્-મોટા પુરુષ મુનિઓએ કહેલ છે.

अन्वय अने अर्थः—( वणी ते प्रह्म ) सर्वेन्द्रियगुणा-  
भासम् अधी धन्द्रियो तथा तेना श्रवण्, मनन अने निह्रिध्यासन  
विगेरे गुणोने प्रकाशित करनार, (छतां) सर्वेन्द्रियविवर्जितम् अधी  
धन्द्रियोथी रहित, (छे) असक्तम् संगशून्य, च, एव छतां पण्,  
सर्वभूत् अधां प्राण्मात्रने धारण् करनार, (छे अने ) निर्गुणम्  
गुणरहित च छतां, गुणभोक्तृ गुणोने लोगवनार, (छे).

भावार्थः—वणी ते प्रह्म सधणी धन्द्रियो तथा तेना श्रवण्,  
मनन अने निह्रिध्यासन विगेरे गुणोने प्रकाश आपनार छतां  
पण्, धन्द्रियोथी रहित छे, कोधनो पण् संग न रापतुं छतां  
प्राण्मात्रनुं आधारभूत छे अने तत्त्वादि गुणोथी रहित होवा  
छतां गुणोने लोगवनार छे. १४.

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥१५॥

पङ्च्छेदः—बहिः, अन्तः, च, भूतानाम्, अचरम्,  
चरम्, एव, च, सूक्ष्मत्वात्, तत्, अविज्ञेयम्, दूरस्थम्, च,  
अन्तिके, च, तत्.

वृत्पत्तिसमासाः—चरति इति चरम्, न चरम् अचरम् ।  
सूक्ष्मस्य भावः सूक्ष्मत्वम्, तस्मात् सूक्ष्मत्वात् । विशेषेण ज्ञातुम् अर्हम्  
इति विज्ञेयम्, न विज्ञेयम् इति अविज्ञेयम् । दूरे तिष्ठति इति दूरस्थम् ।

अन्वय अने अर्थः—तत् ते प्रह्म, भूतानाम् प्राण्-  
ओनी, बहिः अहार, (अने) अन्तः अंदर, (व्यापी रहेंदुं)  
छे, (तेम न्) अचरम् स्थावर-भूतसमूहश्च, च तथा, चरम्

જંગમ-પ્રાણિસમુદાયરૂપ, એવ પણુ, (છે. વળી) તત્ તે બ્રહ્મ, સૂક્ષ્મત્વાત્ અત્યંત સૂક્ષ્મપણુને લઈને, અવિદ્યેયમ્ સ્પષ્ટ રીતે ન જાણી શકાય તેવું, (છે) ચ તેમ, કૂરસ્થમ્ (અજ્ઞાનીઓને તે) દૂર રહેવું. (હોવા છતાં પણુ) અન્તિકે (જ્ઞાનીઓને તે બ્રહ્મમાં તન્મયતાને લઈને) અત્યંત પાસે, (છે).

ભાવાર્થ:—તે પરબ્રહ્મ પ્રાણિમાત્રની બહાર તેમજ અંદર વ્યાપીને રહેવું છે, તેમ સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિના સમૂહરૂપે પણુ તે જ છે. વળી તે બ્રહ્મ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાતું નથી. તેમ તે બ્રહ્મ અજ્ઞાનીઓથી દૂર હોવા છતાં પણુ જ્ઞાનીઓને તેમની બ્રહ્મમાં તન્મયતાને લઈને અત્યંત પાસે છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનીઓ તેને મેળવી શકતા નથી ત્યારે જ્ઞાનીઓ તાદાત્મ્યસ્વરૂપે તે બ્રહ્મરૂપ થઈ શકવાને સમર્થ થાય છે. ૧૫.

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—અવિભક્તમ્, ચ, ભૂતેષુ, વિભક્તમ્, ઇવ, ચ, સ્થિતમ્, ભૂતભર્તૃ, ચ, તત્, જ્ઞેયમ્, ગ્રસિષ્ણુ, પ્રભવિષ્ણુ, ચ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ ભક્તમ્ ઇતિ વિભક્તમ્, ન વિભક્તમ્ ઇતિ અવિભક્તમ્ । ભૂતાનિ વિભર્તિ ઇતિ ભૂતભર્તૃ । ગ્રસનં શીલં યસ્ય તત્ ગ્રસિષ્ણુ । પ્રભવનં શીલં યસ્ય તત્ પ્રભવિષ્ણુ ।

૧ એક એવ તુ ભૂતાત્મા ભૂતે ભૂતે વ્યવસ્થિતઃ ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ श्रुतिः ॥

જૂત-પ્રાણિમાત્રના આત્મારૂપ ઈશ્વર પ્રત્યેક પ્રાણિમાં એક પ્રકારે અને બહુ પ્રકારે જેમ જલમાં ચંદ્રમા એક પ્રકારે અને બહુ પ્રકારે દેખાય છે તેમ વ્યવસ્થિત દેખાય છે.

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, તત્ તે બ્રહ્મ, ભૂતેષુ પ્રાણુ-ઓમાં, અવિમક્તમ્ ન વહે'ચાયલું, ચ છતાં, વિમક્તમ્ વહે'ચાયલું, इव હોય તેમ, સ્થિતમ્ રહેલું, (છે) ચ વળી, ( તે ) ભૂતમર્ત્વ પ્રાણિઓને પોષણ આપી ધારણ કરનાર, પ્રસિષ્ણુ પ્રલયકાળ વખતે ત્રસી જનાર, ચ તથા, પ્રમવિષ્ણુ ઉત્પત્તિ કરવાના સામર્થ્યવાળું, (છે).

ભાવાર્થ:—વળી તે બ્રહ્મ પ્રાણિઓમાં વહે'ચાયલું ન હોવા છતાં વહે'ચાયેલા જેવું રહેલું છે, તેમ જ તે બ્રહ્મ પ્રાણિઓને પોષણ આપી ધારણ કરનાર, પ્રલય વખતે સર્વનો ત્રાસ કરી જનાર તથા ઉત્પત્તિ કરવાના સામર્થ્યવાળું છે. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુમાત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય એ બ્રહ્મથી જ થાય છે. ૧૬.

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य १ धिष्ठितम् ॥ १७ ॥

પદ્મચ્છેદ:—જ્યોતિષામ્, અપિ, તત્, જ્યોતિઃ, તમસઃ, પરમ્, ઉચ્યતે, જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, જ્ઞાનગમ્યમ્, હૃદિ, સર્વસ્ય, ધિષ્ઠિતમ્.

૧ યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસેદ્ધઃ । ન યત્ર સૂર્યો ન ચ ચન્દ્રતારકમ્ । નેમા વિદ્યુતો માન્તિ કુતોડ્યમામ્નિઃ ॥ તમેવ માન્તમનુમાન્તિ સર્વં તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાન્તિ ॥ શ્રુતિઃ ॥

જેવડે તેજથી વૃદ્ધિ પામેલો સૂર્ય તપે છે. જ્યાં સૂર્ય નથી, ચંદ્ર અને તારાઓ નથી અને આ આકાશમાં રહેલી વિદ્યુતો પણ પ્રકાશતી નથી તો ત્યાં આ અગ્નિ ક્યાંથી પ્રકાશે ? તે પ્રકાશતાં જ સધળું પ્રકાશમાન થાય છે અને તેના જ પ્રકાશવડે આ સધળું જગત પ્રકાશે છે.

૨ ધણા ગ્રંથો અને તેનાં ભાષ્યો તથા ટીકાઓમાં ' ધિષ્ઠિતમ્ ' એવો પાઠ છે. તેનો સમાસ વિશેષેણ સ્થિતમ્ इति ધિષ્ઠિતમ્ એવો થાય છે અને અથ વિશેષરૂપે- પ્રકારે રહેલું, એવો થાય છે.



**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**જ્ઞાનેન ગન્તું પ્રાપ્તું શક્યમ્ इति જ્ઞાનગમ્યમ્ । અધિ ઉત્કૃષ્ટતયા સ્થિતમ્ इति ધિષ્ટિતમ્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**તત્ તે બ્રહ્મ, જ્યોતિષામ્ સૂર્યાદિ પ્રકાશમાન પદાર્થોમાં, અપિ પણ, જ્યોતિઃ સત્ય પ્રકાશરૂપ છે, તમસઃ અંધકાર—અવિવેકરૂપી અજ્ઞાનથી, પરમ્ ન સ્પર્શ કરા-યેલું, ઉચ્યતે કહેવાય છે, ( તેમ ) જ્ઞાનમ્ બુદ્ધિમાં વ્યક્ત થતા જ્ઞાનરૂપ, જ્ઞેયમ્ જાણવા લાયક વસ્તુરૂપ, ( અને ) સર્વસ્ય પ્રાણિ-માત્રના, હૃદિ હૃદયમાં, ધિષ્ટિતમ્ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે અર્થાત્ નિયંતૃ-સ્વરૂપે સ્થિત થએલું, ( છે ).

**ભાવાર્થઃ—**સૂર્યાદિ પ્રકાશમાન પદાર્થોમાં પણ તે બ્રહ્મ જ પ્રકાશસ્વરૂપ અથવા સર્વ પ્રકાશોને પણ પ્રકાશિત કરનાર તેજોરૂપ છે, અને તે અવિવેકરૂપી અજ્ઞાનના અંધકારથી અત્યંત દૂર—અસ્પૃષ્ટ એમ કહેવાય છે, એટલે કે એની પ્રાપ્તિ પછી અજ્ઞાન રહેતું જ નથી એવું છે. વળી જેના વડે જાણી શકાય તે જ્ઞાનરૂપ, જાણવા યોગ્ય—જ્ઞેય જે વસ્તુ તે વસ્તુરૂપ તેમ જ પ્રાણિ-માત્રના હૃદયમાં નિયંતૃરૂપે રહેલું પણ તે બ્રહ્મ જ છે. ૧૭.

**અવતરણિકાઃ—**ઉપરના શ્લોકમાં કહેલાં બ્રહ્મનાં લક્ષણોનો ઉપ-સંહાર કરતાં હવે ભગવાન કહે છે:

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ ૧૮ ॥

૧ અમ્નો વપદ્વૃતં સર્વમગ્નિરેવ ભવેદયથા ।

વિદિતં વિદિતં વેદ્યં સંવિદેવ ભવેત્તથા ॥

જેમ અગ્નિમાં હોમેલું ધી સખળું અગ્નિજ થઈ જાય છે તેમ વેદ—જાણવા યોગ્ય આત્મા જાણતાં જાણતાં જ્ઞાનરૂપ જ થઈ જાય છે.



પદ્મ્હે :—ઈતિ, ક્ષેત્રમ્, તથા, જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, ચ, ઉક્તમ્, સમાસતઃ, મદ્ધક્તઃ, એતત્, વિજ્ઞાય, મદ્ધાવાય, ઉપપદ્યતે.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—સમાસેન ઇતિ સમાસતઃ । મમ મક્તઃ ઇતિ મદ્ધક્તઃ । વિશેષેણ જ્ઞાત્વા ઇતિ વિજ્ઞાય । મમ ભાવઃ ઇતિ મદ્ધાવઃ, તસ્મૈ મદ્ધાવાય ।

અન્વય અને અર્થઃ— ઇતિ એ પ્રમાણે, 'ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્ર, તથા તેમ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, ચ અને, જ્ઞેયમ્ જાણવા યોગ્ય વસ્તુરૂપ શ્રદ્ધ, (એ) સમાસતઃ સંક્ષેપથી, ઉક્તમ્ કહેવામાં આવ્યું, ( છે ) મદ્ધક્તઃ મારો ભક્ત, એતત્ એ( સર્વ )ને, જ્ઞાત્વા જાણીને, મદ્ધાવાય મારા ભાવને—મારા સ્વરૂપને, ઉપપદ્યતે પામે છે.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, જ્ઞાન, તેમજ જ્ઞેયનું સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કર્યું. મારો ભક્ત એ સર્વ-ક્ષેત્ર, જ્ઞાન તથા જ્ઞેયને જાણીને મારા ભાવને—મારા સ્વરૂપને અર્થાત્ મોક્ષને પામે છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—સાતમા અધ્યાયમાં ઇશ્વરે પોતાની એ પ્રકારની પરા-ક્ષેત્રલક્ષણા અને અપરા-ક્ષેત્રજલક્ષણા પ્રકૃતિ, “ એતદ્યોનીનિ—એ અંતે જ ભૂતમાત્રમાં બીજા-કારણ છે,” ઇત્યાદિ કહ્યું છે, પણ પ્રાણિમાત્રના મૂલ કારણરૂપે તે અંતે પ્રકૃતિ ડ્રેવી રીતે છે તે વિષે હવે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરતા ભગવાન કહે છે:

૧ “ મહાસૂતાનિ ” એ શ્લોકથી “ સંઘાતશ્ચેતના ઘૃતિઃ ” સુધી ક્ષેત્રનું વર્ણન કર્યું, તેમ “ અમાનિત્વમ્ ” થી લઈને “ તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ” સુધી જ્ઞાનનું અને “ જ્ઞેયં યત્ ” થી શરૂ કરીને “ તમસઃ પરમુચ્યતે ” સુધી જ્ઞેયને શ્રદ્ધ તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને જે સારી રીતે જાણે તે ભગવાત્સ્વરૂપ થવાને સમર્થ થાય છે.

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વચનાદી ઉભાવપિ ॥

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—પ્રકૃતિમ્, પુરુષમ્, ચ, એવ, વિદ્ધિ, અનાદી, ઉભૌ, અપિ, વિકારાન્, ચ, ગુણાન્, ચ, એવ, વિદ્ધિ, પ્રકૃતિસમ્ભવાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન વિદ્યતે આદિર્યયોઃ તૌ અનાદી, તૌ । પ્રકૃતિઃ—માયા—સંભવઃ યેષાં તે પ્રકૃતિસંભવાઃ, તાન્ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, ચ અને, પુરુષમ્ પુરુષને, (એમ) ઉભૌ બંનેને, અપિ પણ, અનાદી આદિરહિત, એવ જ, વિદ્ધિ તું જાણુ, ચ અને, વિકારાન્ વિકારોને ચ તથા, ગુણાન્ ગુણોને, પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા, એવ જ, વિદ્ધિ તું જાણુ.

ભાવાર્થઃ—પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બંનેને તું આદિરહિત જાણુ, એટલે કે એ કોઈનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં નથી એમ તું સમજ, પણ બુદ્ધિ, શરીર અને ઈન્દ્રિયોના વિકારો, તેમ સુખ, દુઃખ મોહાદિ જે ગુણો છે તેઓને તો પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થયેલા તું જાણુ. ૧૯.

અવતરણિકાઃ—‘પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો અને વિકારો ક્યાં છે ?’ એ જાણવાની અર્જુનની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરતા ભગવાન્ તેમનું વ ન કરી પ્રકૃતિનું સંસાર પ્રતિ કારણુ દર્શાવે છે:

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિઃ ય્યત ॥

પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—કાર્યકારણકર્તૃત્વે, હેતુઃ, પ્રકૃતિઃ, ય્યતે,  
પુરુષઃ, સુખદુઃખાનામ્, ભોક્તૃત્વે, હેતુઃ, ય્યતે.

વ્યુત્પત્તિસાધનાઃ—કર્તુઃ ભાવઃ કર્તૃત્વમ્, કાર્યં ચ કાર-  
ણાનિ ચ इति કાર્યકારણાનિ, તેષાં કર્તૃત્વમ્ इति કાર્યકારણકર્તૃત્વમ્,  
તસ્મિન્ કાર્યકારણકર્તૃત્વે । સુખાનિ ચ દુઃખાનિ ચ इति સુખદુઃખાનિ, તેષામ્  
સુખદુઃખાનામ્ । ભોક્તુઃ ભાવઃ ભોક્તૃત્વમ્, તસ્મિન્ ભોક્તૃત્વે ।

અન્યથા અને અર્થઃ—કાર્યકારણકર્તૃત્વે કાર્ય-શરીર,  
અને કારણ ( જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચક, કર્મેન્દ્રિયપંચક તથા મન, બુદ્ધિ  
અને અહંકાર એ તેર )ના કર્તાપણામાં, હેતુઃ કારણ, પ્રકૃતિઃ  
પ્રકૃતિ, ય્યતે કહેવાય છે, ( અને ) સુખદુઃખાનામ્ સુખ અને  
દુઃખોના, ભોક્તૃત્વે ભોક્તાપણામાં, હેતુઃ કારણ પુરુષઃ પુરુષ,  
ય્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—કાર્ય-શરીર અને કારણ-ઇન્દ્રિયો, એ બંનેના  
કર્તાપણામાં પ્રકૃતિ કારણરૂપે કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ  
પોતે જ તે રૂપે પરિણામ પામે છે, અને સુખ તેમ જ દુઃખો  
ઇત્યાદિના ભોક્તાપણામાં પુરુષ કારણરૂપે કહેવાય છે. ૨૦.

અવતરણિકાઃ—ઉપરના શ્લોકમાં પુરુષનું સુખદુઃખોમાં ભોક્તાપણું—  
સંસારિપણું કહ્યું, પરંતુ તે કયા નિમિત્તથી છે તેનું કારણ દર્શાવતાં ભગવાન  
કહે છે:

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ॥  
કારણં ગુણસદ્ગોઽસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—પુરુષઃ, પ્રકૃતિસ્થઃ, હિ, ભુક્તે, પ્રકૃતિજાન્,  
ગુણાન્, કારણમ્, ગુણસદ્ગઃ, અસ્ય, સદસઘોનિજન્મસુ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકૃતૌ તિષ્ઠતિ ઇતિ પ્રકૃતિસ્થઃ । પ્રકૃત્યાઃ  
જાયન્તે ઇતિ પ્રકૃતિજાઃ, તાન્ પ્રકૃતિજાન્ । ગુણેષુ સદ્ગઃ ઇતિ ગુણસદ્ગઃ ।  
સત્યશ્ચ અસત્યશ્ચ સત્યાસત્યઃ, તાશ્ચ યોનયઃ ઇતિ સદસઘોનયઃ,  
અથવા સચ્ચ અસચ્ચ સદસતી, તયોઃ યોનયઃ ઇતિ સદસઘોનયઃ, તાસુ  
જન્માનિ ઇતિ સદસઘોનિજન્માનિ, તેષુ સદસઘોનિજન્મસુ ।

અન્વય અને અર્થઃ—હિ કારણ કે, પુરુષઃ ભોક્તા-  
પુરુષ, પ્રકૃતિસ્થઃ અવિદ્યાલક્ષણા પ્રકૃતિમાં રહેલો થકો, પ્રકૃતિ-  
જાન્ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા, ગુણાન્ ગુણોને, ભુક્તે ભોગવે છે,  
( તથા ) સદસઘોનિજન્મસુ સારી અને ખરાબ યોનિઓમાં  
જન્મે (થવા)નું, કારણમ્ કારણ, અસ્ય આ પુરુષનો, ગુણસદ્ગઃ  
ગુણો—દેહ, ઇન્દ્રિય, વિષય ઇત્યાદિ—બેડેનો સંગ, ( છે ).

ભાવાર્થઃ—પુરુષ સુખદુઃખોનો ભોક્તા છે એનું કારણ એ  
કે, પુરુષ અવિદ્યાલક્ષણા પ્રકૃતિમાં રહેલા પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા  
ગુણોને ભોગવે છે, તથા તેનો સારી અને નરસી યોનિમાં જન્મ  
થવાનું કારણ પણ તેનો દેહ, ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયો સાથેનો  
સંગ જ છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિના ગુણોને ભોગવવાથી અને  
દેહાદિના સંગથી જ તે સુખદુઃખોનો ભોક્તા અને જન્મ લેનાર  
થાય છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે પ્રકૃતિના વશમાં રહેવાથી પ્રકૃતિના જ અવિવેકથી પુરુષને સંસાર છે, વાસ્તવિક રીતે તેને કંઈ પણ નથી, એવા આશયથી તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા ભગવાન અર્જુનને કહે છે:

उपद्रष्टाऽनुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદ:—ઉપદ્રષ્ટા, અનુમન્તા, ચ, ભર્તા, ભોક્તા, મહેશ્વરઃ, પરમાત્મા, ઇતિ, ચ, અપિ, ઉક્તઃ, દેહે, અસ્મિન્, પુરુષઃ, પરઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઉપ સમીપે પશ્યતિ ઇતિ ઉપદ્રષ્ટા । અનુ પશ્ચાત્ મન્યતે ઇતિ અનુમન્તા । વિભર્તિ ઇતિ ભર્તા । ભુનક્તિ ઇતિ ભોક્તા । મહાંશ્વાસૌ ઈશ્વરશ્ચ મહેશ્વરઃ । પરમશ્વાસૌ આત્મા ચ પરમાત્મા ।

અન્વય અને અર્થ:—અસ્મિન્ આ, દેહે શરીરમાં, ( રહેલો ) પરઃ સૌથી પરમ—અન્યકતથી પણ પર, પુરુષઃ પુરુષ—પરમાત્મા, ( પ્રકૃતિના ગુણોનો ) ઉપદ્રષ્ટા અત્યંત સંનિધિમાં રહી સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા—સાક્ષી, અનુમન્તા ( કાર્યકારણ પ્રવૃત્તિઓમાં પોતે પ્રવૃત્ત ન હોવા છતાં પણ પ્રવૃત્ત હોય તેમ ) અનુકૂલ રહેનારો, ચ તથા, ભર્તા ( દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ, ઇત્યાદિ બધાં જે ચૈતન્યના આભાસમાત્ર છે, તેમને પોતાની સત્તા તેમ જ સ્ફૂર્તિથી ) ધારણ કરનાર—પોષણ કરનાર, ભોક્તા ( નિત્ય ચૈતન્યસ્વરૂપથી બુદ્ધિના સુખ, દુઃખ અને મોહવાળા બધા વિષયોને વિભાગપૂર્વક ) ભોગવનાર, મહેશ્વરઃ ( સર્વાત્મા અને સ્વતંત્ર હોવાથી ) મહાન્ ઈશ્વર, ચ અને પરમાત્મા પરમાત્મા, ઇતિ એ પ્રમાણે, અપિ પણ, ઉક્તઃ કહેવાયલો, ( છે ).

**ભાવાર્થ:**—આ શરીરમાં રહેતો સૌથી પરમ પુરુષ પ્રકૃતિના ગુણોની સમીપમાં રહીને સાક્ષિરૂપે દ્રષ્ટા, કાર્યકારણની પ્રવૃત્તિઓને અનુમોદન આપનાર, દેહાદિને ધારણ કરનાર, વિષયોને ભોગવનાર, મહેશ્વર તેમ જ પરમાત્મા કહેવાયલો છે, અર્થાત્ સર્વ સત્તાધારક તે પરમ પુરુષ જ છે એમ તું માન. ૨૨.

**અવતરણિકા:**—એ પ્રમાણે પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવેકનું જેને જ્ઞાન હોય તેવાની પ્રશંસા કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ય એવં વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ॥

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સ ભૂયોઽભિજાયતે ॥ ૨૩ ॥

**પદ્મચેદ:**—યઃ, એવમ્, વેત્તિ, પુરુષમ્, પ્રકૃતિમ્, ચ ગુણૈઃ, સહ, સર્વથા, વર્તમાનઃ, અપિ, ન, સઃ, ભૂયઃ, અભિજાયતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—સર્વપ્રકારેણ इति સર્વથા । વર્તતે અસૌ વર્તમાનઃ । અભિતઃ જાયતે इति અભિજાયતે ।

**અન્વય અને અર્થ:**—યઃ જે મનુષ્ય, એવમ્ એ પ્રમાણે, પુરુષમ્ પુરુષને, ચ અને, પ્રકૃતિમ્ પ્રકૃતિને, ગુણૈઃ તેના ગુણો અને વિકારો, સહ સહિત, વેત્તિ જાણે છે, સઃ તે, સર્વથા સર્વ પ્રકારે, વર્તમાનઃ ( સંસારમાં ) વર્તતો, ( હોવા છતાં ) અપિ પણ, ભૂયઃ ફરી, ન, અભિજાયતે જન્મ પામતો નથી.

૧ ષીજાન્યગ્ન્યુપદગ્ધાનિ ન રોહન્તિ યથા પુનઃ ।

જ્ઞાનદગ્ધેસ્તથા ક્લેશૈર્નાત્મા સંપદ્યતે પુનઃ ॥

જેમ અગ્નિવડે ઝળી ગએલાં બીજાં ફરીથી ભગતાં નથી તેમ જ આત્માના કલેશો જ્ઞાનવડે દગ્ધ થતાં ફરી તે આત્મા જન્મ ધારણ કરતો નથી.



**ભાવાર્થ:—**જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે પુરુષ તથા પ્રકૃતિને તેના ગુણ અને વિકારો સહિત જાણે છે તે દરેક રીતે સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરતો હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકથી ફરી જન્મ પામતો નથી. અર્થાત્ તેને પ્રકૃતિપુરુષનું સત્ય જ્ઞાન થતાં તે બ્રહ્મવિષયક જ્ઞાનયુક્ત થાય છે અને તેથી મોક્ષ મેળવવા સમર્થ થાય છે. ૨૩.

**અવતરણિકા:—**આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનની વાત કહી હવે તેના સ્વરૂપ “આત્મદર્શન” માટે બીજા ઉપાયો દર્શાવતા ભગવાન્ કહે છે.

ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યન્તિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

**પદચ્છેદ:—**ધ્યાનેન, આત્મનિ, પશ્યન્તિ, કેચિત્, આત્મા-નમ્, આત્મના, અન્યે, સાંખ્યેન, યોગેન, કર્મયોગેન, ચ, અપરે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**ધીયતે અનેન इति ધ્યાનમ્, તેન ધ્યાનેન । કર્મેવ યોગઃ इति કર્મયોગઃ, તેન કર્મયોગેન ।

**અન્વય અને અર્થ:—**કેચિત્ કેટલાક, ધ્યાનેન ધ્યાન વડે, અન્યે બીજા કૈાઈ, સાંખ્યેન સાંખ્યવડે, ચ તથા, અપરે બીજા કેટલાક, કર્મયોગેન (ઈશ્વરને અર્પણ કરવાની બુદ્ધિથી કરવામાં આવતા) કર્મરૂપી યોગવડે, આત્મના આત્માથી, આત્માનમ્ આત્માને, આત્મનિ આત્મામાં—પોતામાં (જ) પશ્યન્તિ જુએ છે.

૧ શબ્દરૂપશબ્દિ ઈદ્રિયોના વિષયોમાંથી ઈદ્રિયોને મન પ્રત્યે ખેંચીને તથા મનને પૃથક્ ચૈતન્ય-પરમાત્મામાં એકાગ્રતાથી લગાડીને જે ચિંતન કરવામાં આવે તે ‘ધ્યાન’ કહેવાય છે.

૨ ‘સત્ત્વ, રજ, તમ એ ગુણો મારા વડે જોવાય છે, હું તેમનાથી જુદો છું, ગુણોના બંધસાયનેા સાક્ષિમાત્ર, તેમજ ગુણોથી રહિત આત્મા છે’ એવી જાતનું જે ચિંતન તે ‘સાંખ્ય’ કહેવામાં આવે છે.

**ભાવાર્થ:—**કેટલાક પુરુષો ધ્યાનથી, કેટલાક સાંખ્યથી અને બીજા કેટલાએક ઈશ્વરને અર્પણ કરેલા કર્મયોગ વડે આત્મજ્ઞાનથી અખંડ આત્માને પોતાનામાં જ જુએ છે. આ પ્રમાણે પુરુષો ભિન્ન ભિન્ન રીતે આત્મદર્શન કરવા સમર્થ થાય છે. ૨૪.

**અવતરણિકા:—**‘ અત્યંત મંદ અધિકારવાળા મુમુક્ષુઓને આત્મ-દર્શનનો ઉપાય કયો છે ’ તે હવે કહે છે:

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાઽન્યેભ્ય ઉપાસતે ॥

તેઽપિ ચાતિતરંત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૨૫ ॥

**પદચ્છેદ:—**અન્યે, તુ, એવમ્, અજાનન્તઃ, શ્રુત્વા, અન્યેભ્યઃ, ઉપાસતે, તે, અપિ, ચ, અતિતરન્તિ, એવ, મૃત્યુમ્, શ્રુતિપરાયણાઃ.

**વ્યુત્પત્તિરૂપાક્ષર:—**ન જાનન્તિ તે અજાનન્તઃ । અતિશયેન તરન્તિ ઇતિ અતિતરન્તિ । શ્રુતિઃ શ્રવણં પરમ્ અયનં સાધનં યેષાં તે, વા શ્રુતિષુ પરાયણાઃ તત્પરા ઇતિ શ્રુતિપરાયણાઃ ।

**અન્વય અને અર્થ:—**અન્યે બીજા કેટલાક, તુ તે, એવમ્ એ પ્રમાણે, (ઉપર કહેલા ઉપાયોમાંથી એક પણ ઉપાય વડે યથોક્ત આત્માને) અજાનન્તઃ ન જાણતા, અન્યેભ્યઃ અન્ય- (આચાર્યો) પાસેથી, (તે આત્મજ્ઞાન) શ્રુત્વા સાંભળીને, (તેને) ઉપાસતે ઉપાસે છે—શ્રદ્ધાળુ થઈ તેનું ચિંતન કરે છે, ચ અને, (તેથી) શ્રુતિપરાયણાઃ (મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં) શ્રવણ એ જ જેમનું પરમ સાધન છે એવા, તે તેઓ, અપિ પણ, મૃત્યુમ્ મૃત્યુને—મૃત્યુયુક્ત સંસારને, અતિતરન્તિ ઓળંગી જાય છે, એવ જ.

ભાવાર્થ:—ખીજા કહેલાક તે ઉપર કહેલા ઉપાયોમાંથી એકે ઉપાયથી પણ યથોક્ત આત્માને નહિ બાણતાં આચાર્યે પાસેથી તે આત્માનું શ્રવણ કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનું ચિંતન કરે છે તેથી મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં શ્રવણ એ જ જેમનું પરમ સાધન છે એવા તેઓ પણ મૃત્યુયુક્ત આ સંસારને અવશ્ય તરી બંધ છે, એટલે તેઓ પણ સમયે મોક્ષ મેળવવા શક્તિ-માન થાય છે. ૨૫.

અવતરણિકા:—“ક્ષેત્રજ્ઞ-અદ્વિતીય ઇશ્વરવિષયક-જ્ઞાન એ મોક્ષનું સાધન છે, જેને બાણીને પ્રાણી અમૃત અનુભવે છે ” ઇત્યાદિ કહ્યું છે તે શા હેતુથી કહેલું છે ? તે બાણાવવા માટે હવે ભગવાન કહે છે:

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ॥

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૬ ॥

પદચ્છેદ:—યાવત્, સંજાયતે, કિંચિત્, સત્ત્વમ્, સ્થાવરજન્મમ્, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્, તત્, વિદ્ધિ, ભરતર્ષભ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્યક્ જાયતે इति સંજાયતે । સતઃ માવઃ સત્ત્વમ્ । તિષ્ઠતિ इति સ્થાવરમ્, ગચ્છતિ इति જન્મમ્, સ્થાવરં ચ જન્મં ચ इति સ્થાવરજન્મમ્ । ક્ષેત્રં ચ ક્ષેત્રજ્ઞશ્ચ इति ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞૌ, તયોઃ સંયોગઃ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગઃ, તસ્માત્ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્ । ભરતેષુ ઋષભઃ इति ભરતર્ષભઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભરતર્ષભ ।

અન્વય અને અર્થ:—ભરતર્ષભ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! યાવત્ જેટલું-જે સ્થાવરજન્મમ્ જડ અને ચૈતન્ય, કિંચિત્ કંઈ પણ, સત્ત્વમ્ પ્રાણિસમૂહ, સંજાયત ઉત્પન્ન થાય છે, તત્ તે બધું,

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્ ક્ષેત્ર-પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ-પુરુષના સંયોગથી જ, ( ઉત્પન્ન થાય છે એમ ) વિદ્ધિ તું જાણુ.

ભાવાર્થ:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જેટલું-જે સ્થાવરજંગમ કંઈ પણ પ્રાણિઓનો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ ક્ષેત્ર-પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ-પુરુષના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણુ. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સંબંધને આધીન હોવાથી, ક્ષેત્રજ્ઞાત્મક પરમાત્મા સિવાય આ પ્રાણિસમૂહનો સર્વથા લોપ થાય છે, એમ ઐક્યજ્ઞાન થવાથી પ્રાણિમાત્રમાં ઐક્ય તથા સમદષ્ટિ થાય છે, અને તેથી તેવી દષ્ટિવાળાને જ મુક્તિ પણ સુલભ છે. ૨૬.

અવતરણિકા:—આત્માના સમ્યગ્દર્શનનું ફલ ‘ ન સ મૂયોઽમિ-જાયતે ’ મૃત્યાદિ વ્યયનો વડે કલ્પું છે, તેમ તે દર્શનના પરિણામે અવિદ્યાદિ સંસારનાં કારણોની નિવૃત્તિ દ્વારા પુનર્જન્મનો અભાવ પણ કલ્પો છે. જન્મનું કારણ અવિદ્યાનિમિત્ત ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનો સંયોગ છે, તેથી એ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરાવનાર અત્તનું વર્ણન પણ કયુ, તેપણુ ફરી ખીબ્બ શબ્દોમાં તેનું વર્ણન કરતાં સમ્યગ્દર્શકો દ્વારા કહેવાય છે તે હવે ભગવાન કહે છે:

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ॥

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥૨૭॥

પદચ્છેદ:—સમમ્, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, તિષ્ઠન્તમ્, પરમેશ્વરમ્, વિનશ્યત્સુ, અવિનશ્યન્તમ્, યઃ, પશ્યતિ, સઃ, પશ્યતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—તિષ્ઠતિ ઇતિ તિષ્ઠન્, તં તિષ્ઠન્તમ્ । પર-મશ્વાસૌ ઈશ્વરશ્ચ પરમેશ્વરઃ, તં પરમેશ્વરમ્ । વિશેષેણ નશ્યન્તિ ઇતિ વિનશ્ય-ન્તિ, તેષુ વિનશ્યત્સુ । ન વિનશ્યતિ ઇતિ અવિનશ્યન્, તમ્ અવિનશ્યન્તમ્ ।

**અન્વય અને અર્થ:—**યઃ જે પુરુષ, વિનશ્યત્સુ નાશવંત ( એવા ) સર્વેષુ સર્વ, મૂતેષુ ભૂતોમાં, અવિનશ્યન્તમ્ અવિનાશી, પરમેશ્વરમ્ પરમેશ્વરને, સમમ્ સમાન, ( પણે ) તિષ્ઠન્તમ્ રહેલા, પશ્યતિ જુએ છે, સઃ તે, ( જ ) પશ્યતિ જુએ છે.

**ભાવાર્થ:—**જે પુરુષ નાશવંત એવા સર્વે પ્રાણીઓમાં અવિનાશી પરમેશ્વરને સમાનપણે રહેલા જુએ છે તે જ ખરી રીતે જુએ છે. અર્થાત્ નાશવંત પ્રાણીઓ પણ બ્રહ્મમાં જ લીન થવાથી તે પણ બ્રહ્મમય જ છે એમ જે જુએ છે તે જ સમ્યક્દર્શી કહેવાય છે. ૨૭.

**અવતરણિકા:—**સમ્યક્દર્શનના ફલનું વર્ણન કરતા હવે ભગવાન કહે છે:

સમં પશ્યન્હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ॥

ન હિનસ્ત્યાત્મનાત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૨૮॥

**પદચ્છેદ:—**સમમ્, પશ્યન્, હિ, સર્વત્ર, સમવસ્થિતમ્  
ઈશ્વરમ્, ન, હિનસ્તિ, આત્મના, આત્માનમ્, તતઃ, યાતિ,  
પરામ્, ગતિમ્.

૧ યોઽન્યથા સન્તમાત્માનમન્યથા પ્રતિપદ્યતે ।

કિં તેન ન કૃતં પાપં ચૌરેણાત્માપહારિણા ॥

મહાભારતે શકુંતલાખ્યાને ॥

જે પુરુષ પ્રકારાંતરથી રહેલા—સ્વસ્વરૂપે રહેલા આત્માને પ્રકારાંતરે—સ્થૂલ દેહાદિરૂપે માનવા લાગે છે તે આત્માનું અપહરણ—અયોગ્ય ચોરી કરનારા ચોરે કયું પાપ ન કર્યું કહેવાય ? અર્થાત્ જે સ્વરૂપને ન જાણવા રૂપ ચોરી કરે છે તે જરૂર પાપ કરે છે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**પશ્યતિ ઇતિ પશ્યન્ । સર્વસ્મિન્ ઇતિ સર્વત્ર । અવ સમીપે સ્થિતઃ ઇતિ અવસ્થિતઃ, સમ્યક્ અવસ્થિતઃ ઇતિ સમવસ્થિતઃ, તમ્ સમવસ્થિતમ્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**હિ કારણુ કે, ( પુરુષ ) સર્વત્ર સર્વપ્રાણીમાં, સમવસ્થિતમ્ સમાનપણે રહેલા, ઈશ્વરમ્ ઇશ્વરને, સમમ્ સમાન, ( ભાવથી ) પશ્યન્ જ્ઞેતો થકો, આત્મના આત્મા વડે, આત્માનમ્ આત્માને, ન, હિનસ્તિ હણુતો નથી, ( અને ) તતઃ ત્યાર પછી, પરમ્ પરમ, ગતિમ્ ગતિને, યાતિ પામે છે.

**ભાવાર્થઃ—**કારણુ કે જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીમાં સમાનપણે રહેલા ઇશ્વરને સમાનભાવથી જુએછે તે પુરુષ આત્મા વડે પોતાના આત્માનો નાશ-અધઃપાત-કરતો નથી એટલે તેની અધોગતિ થતી નથી, પણ એવા ઉત્તમ જ્ઞાનના પરિણામે તે મોક્ષની પરમ ગતિને પામે છે. ૨૮.

**અવતરણિકાઃ—**“ સર્વભૂતોમાં રહેલા ઇશ્વરને સમતાથી જ્ઞેતો પુરુષ આત્માથી આત્માનો નાશ કરતો નથી. ” એમ કહ્યું છે તે વાસ્તવિક નથી, કારણુ કે “ મુખ્યદુઃખાદિ પોતાના ગુણો, તથા પોતાનાં ધર્મ અધર્માદિ કર્મોની ભિન્નતાથી પ્રત્યેક દેહમાં રહેલા ભિન્નપરમાણુવિશિષ્ટ આત્માઓમાં કેવી રીતે સામ્યદર્શન થઈ શકે ? ” એવી શંકાના પરિહારમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છેઃ—

**પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ॥**

**યઃ પશ્યતિ તથાત્માનમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥ ૨૯ ॥**

**પદચ્છેદઃ—**પ્રકૃત્યા, એવ, ચ, કર્માણિ, ક્રિયમાણાનિ, સર્વશઃ, યઃ, પશ્યતિ, તથા, આત્માનમ્, અકર્તારમ્, સઃ, પશ્યતિ.



**ન્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**ક્રિયન્તે અહર્નિશમ્ इति ક્રિયમાણાનિ, તાનિ । સર્વેણ પ્રકારેણ इति સર્વશઃ । કરોતિ इति કર્તા, ન કર્તા इति અકર્તા, તમ્ અકર્તારમ્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**ચ અને, યઃ જે પુરુષ, પ્રકૃત્યા ભગવાન્ની ત્રિગુણાત્મિકા માયા વડે, એવ જ, સર્વશઃ સર્વ પ્રકારે, કર્માણિ કર્મો, ક્રિયમાણાનિ કરવામાં આવે છે, ( એમ ) પશ્યતિ જુએ છે, તથા તથા, આત્માનઃ આત્માને, અકર્તારમ્ અકર્તા, ( પશ્યતિ જુએ છે ) સઃ તે, પશ્યતિ ( સત્ય ) જુએ છે.

**ભાવાર્થઃ—**ભગવાન્ની ત્રિગુણાત્મિકા માયા જ સર્વ પ્રકારે બધાં કર્મો કરે છે, પણ બીજું કોઈ કરતું નથી, અર્થાત્ તેને જ આધારે મનુષ્યો સર્વ કાર્યો કરે છે એવી રીતે જે પુરુષ જુએ છે, તેમ આત્માને સર્વ ઉપાધિરહિત—અકર્તા જુએ છે તે જ વાસ્તવિક રીતે જુએ છે. અર્થાત્ આત્મા ભિન્નપરમાણુ-વશિષ્ઠ કે કર્તા ભોક્તા નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ જ આત્માની સત્તાથી બધું તંત્ર ચલાવે છે, એથી જ આત્મા નિર્લેપ અને નિર્વિકાર તથા સમાન છે, અને તેથી જ તેમાં આત્મજ્ઞાનીઓ સામ્યદર્શન કરી શકે છે. એટલે આવી રીતે સામ્યદર્શન કરનાર જ જ્ઞાની સત્ય રીતે સમદર્શક માનવામાં આવે છે. ૨૯.

**અવતરણિકાઃ—**પુનઃ પણ તે જ સમદર્શનનો મહિમા બીજા શબ્દોથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપશ્યતિ ॥

તત એવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

**પદ્મવેદ:**—યદા, ભૂતપૃથગ્ભાવમ્, એકસ્થમ્, અનુપ-  
શ્યતિ, તતઃ, એવ, ચ, વિસ્તારમ્, બ્રહ્મ, સંપદ્યતે, તદા.

**વ્યુત્પત્તિસમ સા:**—ભૂતાનાં પૃથગ્ભાવઃ ઇતિ ભૂતપૃથગ્ભાવઃ, તે  
ભૂતપૃથગ્ભાવમ્ । એકસ્મિન્ તિષ્ઠતિ ઇતિ એકસ્થઃ, તમ્ એકસ્થમ્ । અનુ-  
પશ્ચાત્ પશ્યતિ ઇતિ અનુપશ્યતિ । વિશેષેણ તારઃ ઇતિ વિસ્તારઃ । સમ્યક્  
પદ્યતે ઇતિ સંપદ્યતે ।

**અન્વય અને અર્થ:**—યદા જ્યારે, (મુમુક્ષુ) ભૂતપૃથ-  
ગ્ભાવમ્ આકાશાદિ પંચમહાભૂતોના પૃથક્ભાવ-ભિન્નપણા-ને,  
એકસ્થમ્ એક જ આત્મામાં રહેલો, અનુપશ્યતિ જુએ છે, ચ તથા,  
તતઃ તે આત્માથી, એવ જ, (કરી તેને) વિસ્તારમ્ ઉત્પત્તિ અથવા  
વિકાસને પામેલો, (અનુપશ્યતિ જુએ છે,) તદા તે વખતે, (તે)  
બ્રહ્મ બ્રહ્મસ્વરૂપને, સંપદ્યતે પ્રાપ્ત થાય છે.

**ભાવાર્થ:**—જ્યારે આ મુમુક્ષુ પંચમહાભૂતોના ભિન્ન-  
ભાવને પ્રલયસમયમાં એક જ આત્મામાં રહેલો જુએ છે તેમ  
જ સૃષ્ટિના આદિકાલમાં આત્મામાંથી જ તેને વિકાસ પામેલો  
એટલે ઉત્પન્ન થયેલો જુએ છે, ત્યારે જ તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપ  
થઈ જાય છે. અર્થાત્ વસ્તુમાત્ર આત્મસ્વરૂપ જ છે એવું  
સમદર્શિપણું થાય ત્યારે જ તે બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે. ૩૦.

**અવતરણિકા:**—“સર્વં દેહોમાં એક જ આત્માના અસ્તિત્વથી  
તેનામાં દોષાનો સંબંધ થવો જોઈએ ” એવી શંકાના પરિહારમાં ભગવાન  
શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માઽયમવ્યયઃ ॥

શરીરસ્થોઽપિ કૌંતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

पदच्छेदः—अनादित्वात्, निर्गुणत्वात्, परमात्मा, अयम्, अव्ययः, शरीरस्थः, अपि, कौन्तेय, न, करोति, न, लिप्यते.

व्युत्पत्तिसमासाः—न विद्यते आदिः कारणं यस्य सः अनादिः, अनादेः भावः अनादित्वम्, तस्मात् अनादित्वात् । निर्गत गुणाः यस्मात् सः निर्गुणः, निर्गुणस्य भावः निर्गुणत्वम्, तस्मात् निर्गुणत्वात् । न विद्यते व्ययः यस्य सः अव्ययः । शरीरे तिष्ठति इति शरीरस्थः ।

अव्यय अने अर्थः—कौन्तेय हे अर्जुन ! अयम् आ, परमात्मा परमात्मा, अनादित्वात् अनादिभावधी, (अने) निर्गुणत्वात् गुणरहितपणुधी, अव्ययः क्रिया अने व्ययरहित, (छे, तेथी) शरीरस्थः शरीरभां रडेले छतां, अपि पणु, न, करोति (कंछ पणु) करतो नथी, (तेम न) न, लिप्यते वेपातो नथी.

भावार्थः—हे कौन्तेय—अर्जुन ! आ परमात्मा अनादि अने गुणरहित होवाधी क्रियावनाने अने कंछ पणु जतना विकरधी रहित छे, येथी अे शरीरभां रडेले होवा छतां पणु कंछ करतो नथी तेम कशार्थी वेपातो पणु नथी. अर्थात् अे निष्क्रिय अने निर्दिष्ट होवाधी शारीरिक कंछपणु होषे अेने स्पर्श करी शकता नथी. ३१.

अवतरणिकाः—उपरना श्लोकभां “न करोति न लिप्यते—आत्मा कंछ करतो नथी तेम न वेपातो पणु नथी.” अेम न्ने क्युं तेने हवे भगवान् दृष्टांतधी स्पष्ट समजवे छे:

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

पदच्छेदः—यथा, सर्वगतः, सौक्ष्म्यात्, आकाशम्,  
न, उपलिप्यते, सर्वत्र, अवस्थितः, देहे, तथा, आत्मा, न,  
उपलिप्यते.

व्युत्पत्तिसमासाः—सर्वस्मिन् गतम् इति सर्वगतम् ।  
सूक्ष्मस्य भावः सौक्ष्म्यम्, तस्मात् सौक्ष्म्यात् ।

अन्वय अने अर्थः—यथा जेवी रीते, सर्वगतम् अघे  
ठेकाण्ठे व्याप्त थयेलुं, आकाशम् आकाश, सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मताने  
लघने, न, उपलिप्यते वेपातुं नथी, तथा तेवी रीते, आत्मा  
आत्मा, (पणु) सर्वत्र सर्व देडेभां, अवस्थितः रडेवे (डोवा  
छतां पणु), न, उपलिप्यते वेपातो नथी.

भावार्थः—जेवी रीते सर्व ठेकाण्ठे व्याप्त थयेलुं  
छतां आकाश पोताना सूक्ष्मपणुने लीधे वेपातुं नथी तेवी  
जे रीते आत्मा पणु प्राणुमात्रनां शरीरेभां रडेवे  
डोवा छतां—सर्वत्र व्याप्त डोवा छतां पणु कशाथी लिप्त थतो  
नथी. ३२.

अवतरणिकाः—इत असंग स्वभावथी जे आत्मा लिप्त  
थतो नथी अेम नहि, पणु पोताना प्रकशकपणुने लीधे क्राधनाथी पणु  
लिप्त न थतां सूर्यनी पेंठे सर्वने प्रकशित करनार छे अेम दृष्टांतथी  
भगवान् अर्जुनने समज्जवे छे:

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ॥

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

પદચ્છેદઃ—યથા, પ્રકાશયતિ, એકઃ, કૃત્સ્નમ્, લોકમ્, ઇમમ્, રવિઃ, ક્ષેત્રમ્, ક્ષેત્રી, તથા, કૃત્સ્નમ્, પ્રકાશયતિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ કાશયતિ ઇતિ પ્રકાશયતિ ।  
ક્ષેત્રમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ ક્ષેત્રી ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! યથા જેવી રીતે, એકઃ એક, રવિઃ સૂર્ય, ઇમમ્ આ, કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, લોકમ્ લોકને, પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે, તથા તેવી રીતે, ક્ષેત્રી આત્મા, (પણ) કૃત્સ્નમ્ સમસ્ત, ક્ષેત્રમ્ ક્ષેત્રરૂપી શરીરને, પ્રકાશયતિ પ્રકાશિત કરે છે.

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! જેવી રીતે આ એક જ સૂર્યનારાયણ સમસ્ત લોકને પ્રકાશ આપે છે તેવી રીતે પરમાત્મા પણ સમસ્ત ક્ષેત્રરૂપી શરીરને પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ એ પોતે કોઈનાથી પણ વિમ્મ ન થતાં પોતાના પ્રકાશથી સર્વને વિમ્મ કરી પ્રકાશિત કરે છે, અને તેથી જ એ કોઈ પણ પ્રકારના શારીરિક દોષોથી રહિત અને નિર્લિમ્મ છે. ૩૩.

અવતરણિકાઃ—હવે ઉપસંહાર કરતાં આખા અધ્યાયનો અર્થ નીચેના શ્લોકથી ભગવાન કહે છે:

૧ યથા દીપઃ સ્વશરણે દીપ્યમાનઃ પ્રકાશતે ।

एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतनः ॥ અનુગીતા ॥

જેમ દીવો પોતાના સ્થાન-ધરમાં તેને પ્રકાશમાન કરતો પ્રકાશે છે તે શ્રમાણે જ ચૈતન્યાત્મા પણ શરીરને પ્રકાશિત કરતો પોતે તેઓમાં પ્રકાશે છે.

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમંતરં જ્ઞાનચક્ષુષા ॥

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાંતિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ, એવમ્, અન્તરમ્, જ્ઞાનચક્ષુષા, ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષમ્, ચ, યે, વિદુઃ, યાન્તિ, તે, પરમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ક્ષેત્રં જાનાતિ ઇતિ ક્ષેત્રજ્ઞઃ, ક્ષેત્રં ચ ક્ષેત્રજ્ઞશ્ચ ઇતિ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞૌ, તયોઃ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ । જ્ઞાનમ્ એવ ચક્ષુઃ જ્ઞાનચક્ષુઃ, તેન જ્ઞાનચક્ષુષા । ભૂતાનાં પ્રકૃતિઃ ભૂતપ્રકૃતિઃ, તસ્યાઃ મોક્ષઃ ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષઃ, તં ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—એવમ્ એ પ્રમાણે, યે જેઓ, ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો, અન્તરમ્ ભેદ, ચ તથા, ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષમ્ ભૂતમાત્રના ઉપાદાનકારણરૂપ ( ત્રિગુણાત્મિકા અવિદ્યાલક્ષણા ) પ્રકૃતિના મોક્ષ-અત્યંતાભાવને, વિદુઃ જાણે છે, તે તેઓ, પરમ્ પરમાર્થ તત્ત્વ-બ્રહ્મને, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—એ પ્રમાણે આ ( અધ્યાયમાં કહ્યું તેમ ) જે મનુષ્યો ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ કેને કહેવામાં આવે છે અને તેમાં શો ભેદ છે તે ભેદને તથા ભૂતમાત્રના ઉપાદાનકારણરૂપ ત્રિગુણાત્મિકા અવિદ્યાલક્ષણા પ્રકૃતિના મોક્ષ-અત્યંતાભાવને જાણે છે, તેઓ પરમાર્થ તત્ત્વરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. અર્થાત્ તેઓ મોક્ષ પામી ક્યારે પણ પુનર્જન્મ ધારણ કરતા નથી. ૩૪.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-

सान्त्वयबोधिन्यां गुर्जरटीकायां प्रकृतिपुरुष-

विवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।



## चतुर्दशोऽध्यायः



**अवतरणिकाः—**‘ आ जगत्मां उत्पन्नं यती वस्तुमात्र क्षेत्र अने क्षेत्रज्ञना संयोगी न उत्पन्न थाय छे,’ એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું. તેને જ સારી રીતે સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી “ પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ ” ઇત્યાદિ પ્રલોઢી ભગવાન કહેવાનું શરુ કરે છે, અથવા ‘ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું જગત્પ્રતિ કારણત્વ ઇશ્વરની આધીનતા હેઠળ છે, પરંતુ સાંખ્યવાદીઓ તેને જેમ સ્વતંત્ર માને છે તેમ તે સ્વતંત્ર કારણભૂત નથી.’ એ જણાવવા તેમ જ ‘પુરુષનો પ્રકૃતિ સાથે એકીકરણ, પુરુષ-આત્મા-નો ગુણોમાં સંગ, અને એ જ પ્રત્યેક જીવાત્માઓને ઉત્તમ અથવા અધમ યોનિઓમાં જન્મ આપવાનું એટલે કે સંસારનું કારણ છે,’ એમ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તે કયા ગુણોમાં ? ( ૧ ), તેને કેવી રીતે સંગ છે ? ( ૨ ), કેટલા ગુણો છે ? ( ૩ ), કેવી રીતે આત્માનું અંધન કરે છે ? ( ૪ ), ગુણોમાંથી મુક્ત કેમ થવાય ? ( ૫ ), અને મુક્ત થયેલાનાં લક્ષણો કેવાં હોય ? ( ૬ ), એ છ પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર આપવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ ચૌદમો અધ્યાય કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ॥

યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥૧॥

**પદચ્છેદઃ—**પરમ્ , ભૂયઃ, પ્રવક્ષ્યામિ, જ્ઞાનાનામ્ , જ્ઞાનમ્ , ઉત્તમમ્ , યત્ , જ્ઞાત્વા, મુનયઃ, સર્વે, પરામ્ , સિદ્ધિમ્ , ઇતઃ, ગતાઃ.

૧ અધ્યાસો જ્ઞાત્વાભાસો ડહેરજ્ઞો સ્યાદયથાભ્રમઃ ।

આત્મન્યનાત્મનો ભાસો વેહેડહં મમતા તતઃ ॥

નહિ જે તે ( વસ્તુ તે ) માં તે ( વસ્તુ ) નું ભાસવું તે અધ્યાસ છે જેમ જગત્પ્રતિ શરૂનો ભ્રમ અને આત્મા-સ્વરૂપ-બ્રહ્મમાં અનાત્મા-જગત્-દેહાદિને ભાસ થાય છે. અને તેથી જ દેહમાં અહંતા અને મમતા થાય છે.

વ્યુત્પાત્તે સ્વાસ્થ્યઃ—પ્રકર્ષેણ વક્ષ્યામિ પ્રવક્ષ્યામિ । સિધ્યન્તિ  
કાર્યાણિ યસ્યાં સા સિદ્ધિઃ, તાં સિદ્ધિમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—( હે અર્જુન ! ) મૂયઃ ક્રી  
( હું તને ) જ્ઞાનાનામ્ સર્વ જાતનાં જ્ઞાનોમાં, ઉત્તમમ્ ઉત્તમ, પરમ્  
શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, પ્રવક્ષ્યામિ કહીશ, ( કે ) યત્ જેને, જ્ઞાત્વા  
જાણીને, સર્વે ધણા, મુનયઃ ( મનનશીલ ) મુનિઓ, इतઃ આ  
લોકમાંથી, પરમ્ પરમ, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, ગતાઃ પામેલા છે.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! ક્રીથી હવે સર્વ જ્ઞાનમાં ઉત્તમ  
એવું શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન કે જેને જાણીને સઘળા મનનશીલ-મુનિઓ આ  
લોકમાંથી બ્રહ્મસંબંધી પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે, તે હું તને કહીશ.  
અર્થાત્ તે જાણીને તું પણ પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકીશ. ૧.

અવતરણિકાઃ—એ પરમસિદ્ધિ આપનાર જ્ઞાનનું ફલ કર્મના  
ફલથી કેટલું ઉત્તમ પ્રકારનું છે, તે દર્શાવતાં ભગવાન કહે છે:

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

પદ્ધેદઃ—इदम्, જ્ઞાનમ્, ઉપાશ્રિત્ય, મમ, સાધર્મ્યમ્,  
આગતાઃ, સર્ગે, અપિ, ન, ઉપજાયન્તે, પ્રલયે, ન, વ્યથન્તિ, ચ.

૧ પરાગર્થપ્રેમેયેષુ યા ફલત્વેન સંગતા ।

સંવિત્સૈવેહ જ્ઞેયોઽર્થો વેદાન્તોક્તપ્રમાણતઃ ॥ વાર્ત્તિકકારાઃ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં 'જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ એટલે જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ જ્ઞાન' એમ જે  
કહ્યું તે અમાનિત્વાદિ જ્ઞાનના સાધનોનાં ફળરૂપ જ્ઞાન નહિ, પણ સિત્ત સિન્ન યજ્ઞા-  
દિના જ્ઞાનોમાં જે ફળરૂપે સંપ્રાપ્ત આત્મશુદ્ધિ-મોક્ષરૂં સાધન જ્ઞાન તે જ અહિં  
વેદાંતવાક્યોના પ્રમાણથી જ્ઞેય વસ્તુ છે.

**ઉત્પત્તિસમાસા:**—ધર્મેણ સહ વર્તમાનઃ સધર્મઃ, સધર્મસ્ય માવઃ સાધર્મ્યમ્, તત્ । સૃજ્યન્તે અસ્મિન્ ઇતિ સર્ગઃ, તસ્મિન્ સર્ગે । પ્રકર્ષેણ લયઃ પ્રલયઃ, તસ્મિન્ પ્રલયે ।

**અન્વય અને અર્થ:**—इदम् आ, ज्ञानम् ज्ञानेनो, उपा-  
श्रित्य अत्यंत आश्रय करीने, मम भारा, साधर्म्यम् समानरूपने,  
आगताः प्राप्त थयेला ( जने ), सर्गे सृष्टिना आरंभकालमां,  
अपि पशु, न, उपजायन्ते उत्पन्न थता नथी, च तेभ, प्रलये  
सृष्टिना नाश वपतं, ( पशु ) न, व्यवन्ति पीडा पाभता नथी.

**ભાવાર્થ:**—મારા આ જ્ઞાનને આશ્રય કરીને કેટલાક  
મારા રૂપને—સાયુજ્ય મોક્ષને પામ્યા છે, અને એવા મારા  
રૂપને પામેલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સૃષ્ટિની શરુઆતમાં ક્યારે પણ  
ઉત્પન્ન થતા નથી, તેમ જ સૃષ્ટિના વિનાશકાલે પણ મૃત્યુ  
સંબંધી પીડા પામતા નથી. અર્થાત્ એવા જ્ઞાનયુક્ત તત્ત્વવેત્તા-  
ઓને જન્મમરણનાં અસહ્ય બંધનો ક્યારે પણ પ્રાપ્ત થતાં નથી,  
કારણ કે તેઓ મોક્ષને પામી ગયેલા હોય છે. ૨.

**અવતરણિકા:**—પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ‘ક્ષેત્ર અને  
ક્ષેત્રજ્ઞનો સંયોગ જ પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિનું કારણ છે’ તે ફરીથી ભગવાન  
પ્રસંગવશાત્ કહે છે:

मम योनिर्भद्रह्य तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ॥

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

૧ વિષ્ણોર્યોનિર્ગર્ભસંધારણાર્થા મહામાયા સર્વદુઃસ્ત્રિર્વિહીના ॥

તથાપ્યાત્માનં દુઃસ્ત્રિવન્મોહનાર્થં પ્રકાશયન્તી સહ વિષ્ણુના સા ॥ સમશ્રુતિઃ ॥

ગભ ધારણ કરવાની ઇચ્છાવાળી પરમાત્માની યોનિ જે મહામાયા તે સર્વ  
દુઃખોથી રહિત છે, તથાપિ જાણે દુઃખવાળી હોય તેમ આત્માને મોહ પમાડવા  
માટે પરમાત્મા સાથે પ્રકાશ કરતી વર્તતી જણાય છે.

**પદચ્છેદઃ—**મમ, યોનિઃ, મહદ્બ્રહ્મ, તસ્મિન્, ગર્ભમ્, દધામિ, અહમ્, સંભવઃ, સર્વભૂતાનામ્, તતઃ, ભવતિ, ભારત.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**મહત્ ચ તત્ બ્રહ્મ ઇતિ મહદ્બ્રહ્મ । ભવતિ ઇતિ ભવઃ, સમ્યક્ ભવઃ ઇતિ સંભવઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**ભારત હે ભારત ! મમ મારી, યોનિઃ ત્રિગુણાત્મિકા માયા-પ્રકૃતિ, મહદ્બ્રહ્મ ( સર્વ કાર્યમાં વિશિષ્ટ હોવાથી મહત્ અને પોતાના વિકારોને પોષણ કરવાથી બ્રહ્મ એ પ્રમાણે ) મહદ્બ્રહ્મ છે, તસ્મિન્ તે મહદ્બ્રહ્મ-યોનિ-પ્રકૃતિમાં, અહમ્ હું, ગર્ભમ્ હિરણ્યગર્ભ-બ્રહ્માના જન્મનું બીજ, દધામિ નાખું છું, તતઃ તેથી ( બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ દ્વારા ), સર્વભૂતાનામ્ સર્વ પ્રાણિઓની, સંભવઃ ઉત્પત્તિ, ભવતિ થાય છે.

**ભાવાર્થઃ—**હે ભારત ! મારી ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ-યોનિ મહદ્બ્રહ્મ છે, અને તે મહદ્બ્રહ્મ-યોનિ-માં હું બ્રહ્માના જન્મનું બીજ રોપું છું. એ પ્રમાણે તે બીજના આરોપણથી તે બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ દ્વારા સર્વ પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩.

**અવતરણિકાઃ—**“ ઉપર જણાવેલા કારણ પ્રમાણે હિરણ્યગર્ભ દ્વારા ભૂતમાત્રની ઉત્પત્તિ છે એમ કહી શકાય ? કારણ કે દેવાદિ તથા વિશિષ્ટ જાતિઓમાં અને વિશિષ્ટ દેહોમાં બીજાં કારણોથી પણ ઉત્પત્તિ થતી જોવામાં આવે છે. ” તો તેવી શંકાના પરિહારમાં ‘ પ્રકૃતિ તે યોનિ અને ગર્ભાધાનકર્તા તે હું ’ એવો ક્રમ પ્રત્યેક વખતે પ્રત્યેક કાર્યમાં માનવો જોઈએ, એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवन्ति याः ॥

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

पदच्छेदः—सर्वयोनिषु, कौन्तेय, मूर्तयः, संभवन्ति, याः, तासाम्, ब्रह्म, महत्, योनिः, अहम्, बीजप्रदः, पिता.

व्युत्पत्तिसमासाः—सर्वाश्च ता योनयश्चः सर्वयोनयः, तासु सर्वयोनिषु । सम्यक् भवन्ति इति संभवन्ति । बीजं प्रकर्षेण ददाति इति बीजप्रदः ।

अन्वय अने अर्थः—कौन्तेय हे कौंतेय ! सर्वयोनिषु ( देव, पितृ, मनुष्य, पशु, मृगादि ) सर्व योनिओमां, याः जे, मूर्तयः देहाकृतियो, संभवन्ति उत्पन्न थाय छे, तासाम् ते सधणीनुं, योनिः कारण, ( माता ) महत् त्रिगुणात्मिका, ब्रह्म माया-प्रकृति छे, ( अने ) बीजप्रदः पीठ धारण करानार, पिता पिता, अहम् हुं, ( हुं ).

भावार्थः— हे कौंतेय ! देव, पितृ, मनुष्य, पशु, वगेरे सर्व योनिओमां जे जे मूर्तियो उत्पन्न थाय छे ते सधणीनुं योनि-उत्पत्तिस्थान-कारण (माता) त्रिगुणात्मिका-माया-प्रकृति छे, अने प्रकृतिने गर्भाधान करानार पिता हुं हुं. अर्थात्

१ ( स हेतावानास ) यथा स्त्रीपुमांस्सौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेषापातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् ॥ श्रुतिः ॥

सृष्टिना आरंभकाणमां प्रथम लिन्न थवानी छच्छा करी, जेम कथुं ते जेक न आत्मा हुतो. जेम के स्त्री अने पुरुष जन्ने मज्या-जेकत्र थया पछी सृष्टि थवा माटे आत्माये पोते न जे मायापाधिवान् आत्मा-शरीरने जेकमांथी जे प्रकारनुं कथुं अने ( नीची पायरी पर जयुं ) तेथी ते स्त्री अने पुरुष थया.

તે સર્વ મૂર્તિઓ મારી પ્રકૃતિમાં મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું માન. ૪.

અવતરણિકા:—“એ સર્વ આપનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેમાં ‘દેહોમાં આત્માઓને બંધનકારક કયા કયા ગુણો છે ? અને તે કેવી રીતે પ્રાણિઓને બંધન કરે છે ?’” એવા પ્રશ્નના સંબંધમાં ભગવાન કહે છે:

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ ॥

નિબધ્નન્તિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥ ૫ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—સત્ત્વમ્, રજઃ, તમઃ, ઇતિ, ગુણાઃ, પ્રકૃતિ-સંભવાઃ, નિબધ્નન્તિ, મહાબાહો, દેહે, દેહિનમ્, અવ્યયમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકૃતેઃ સંભવઃ યેષાં તે પ્રકૃતિસંભવાઃ । નિશ્ચયેન બધ્નન્તિ ઇતિ નિબધ્નન્તિ । દેહઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ દેહી, તં દેહિનમ્ ।

૧ અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં બહ્વીં પ્રજાં જનયન્તીં સરૂપામ્ ।

અજાં હ્યેકો ઝુષમાણોઽનુશેને જહાન્વ્યેનાં ધુક્તમોગામજોઽન્યઃ ॥ તૈત્તરીયે ॥

એક લાલ, સફેદ અને કાળા રંગની સરૂપા—સરસ રૂપવાળી, અને બહુ પ્રજાને જન્મ આપતી એવી અન્ન-બકરીને એક જ અન્ન-બકરો ભોગવતો તેની સાથે સૂએ છે. પણ બીજે અન્ન ભોગ ભોગવેલી માની તેનો ત્યાગ કરે છે.

સારાંશઃ—રજ, સત્ત્વ અને તમોગુણવાળી માયા એક છતાં નિજ નિજ કર્માનુસાર બુદ્ધી બુદ્ધી ભતની પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનારી છે તે અન્ન-માયાને તેના કાર્યને એક જ અન્ન-અન્ન-મા-ક્ષેત્રજ-જીવ ભોગવતો તેની સાથે સૂએ છે—મોહનિદ્રા ભોગવે છે, અને બીજે અન્ન-અન્ન-મા-તેનાથી વિલક્ષણ જીવ-તેનો ત્યાગ કરે છે. અર્થાત્ એક અજ્ઞાનવશ જીવ માયામાં લેપાય છે જ્યારે બીજે જ્ઞાનવશ જીવ તેને તબ છે. ( એવી રીતે અજ્ઞાન દશામાં અવિનાશી જીવને માયાથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણો બંધનમાં નાંખે છે, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તે ગુણોના બંધનથી મુક્ત થાય છે. )



અન્વય અને અર્થ:—મહાબાહો હે મહાબાહો ! સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ, રજઃ રજ્જેગુણ, ( અને ) તમઃ તમોગુણ, इति એ પ્રમાણે, પ્રકૃતિસંભવાઃ ( મારી ) માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, ( ગુણાઃ ) ત્રણ ગુણો, વેહે શરીરમાં, અવ્યયમ્ અવિનાશી, ( એવા ) વેહિનમ્ આત્માને, નિવધ્નાન્તિ જકડીને બાંધે છે.

ભાવાર્થ:—હે મહાબાહુ અર્જુન ! સત્ત્વ, રજ અને તમ એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને તે ગુણો આ અવિનાશી આત્માને શરીરમાં બાણે કે સચોટ બંધન કરીને રહેલા હોય તેમ તેને બાંધે છે. અર્થાત્ વાસ્તવિકમાં આત્માને બંધન નથી, પણ ગુણોના બંધનથી તે દેહમાં બંધાય છે. ૫.

અવતરણિકા:—હવે જે ગુણો આત્માને બંધનકર્તા છે તે સત્ત્વાદિ ગુણોમાં ‘સત્ત્વગુણનું લક્ષણ કેવા પ્રકારનું છે’ તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્ પ્રકાશકમનામયમ્ ॥

સુખસંગેન બધ્નાતિ જ્ઞાનસંગેન ચાનઘ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદ:—તત્ર, સત્ત્વમ્, નિર્મલત્વાત્, પ્રકાશકમ્ । અનામયમ્, સુખસંગેન, બધ્નાતિ, જ્ઞાનસંગેન, ચ, અનઘ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નિર્ગતઃ મલઃ યસ્માત્ સઃ નિર્મલઃ, નિર્મલસ્ય ભાવઃ નિર્મલત્વમ્, તસ્માત્ નિર્મલત્વાત્ । પ્રકર્ષેણ કાશયતિ इति પ્રકાશકમ્ । ન વિદ્યતે આમયઃ યસ્મિન્ તત્ અનામયમ્ । સુખે સંગઃ इति સુખસંગઃ, તેન સુખસંગેન । જ્ઞાને સંગઃ इति જ્ઞાનસંગઃ, તેન જ્ઞાનસંગેન । ન વિદ્યતે અઘં યસ્મિન્ સઃ અનઘઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અનઘ ।

અન્વય અને અર્થ:—અનઘ હે નિષ્પાપ ! તત્ર તે ગુણોમાં, સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ, નિર્મલત્વાત્ સ્વચ્છપણાથી, પ્રકાશકમ્ પ્રકાશ કરનાર, ( તથા ) અનામયમ્ ઉપદ્રવ-દુઃખથી રહિત ( છે, અને ) સુખસંજ્ઞેન સુખના સંગ વડે, ચ તથા, જ્ઞાનસંજ્ઞેન જ્ઞાનના સંગ વડે, ( જીવાત્માને ) વધ્નાતિ ખાંધે છે.

ભાવાર્થ:—હે નિષ્પાપ અર્જુન ! એ ત્રણે ગુણોમાં પ્રથમ સત્ત્વગુણ અત્યંત સ્વચ્છ હોવાથી ભાસ્વર-દેહીપ્યમાન અને ઉપદ્રવ-દુઃખથી રહિત-પ્રશાંત છે, અને તેથી તે સુખ તથા જ્ઞાનના સંગવડે જીવાત્માને દેહને વિષે ખાંધે છે. ૬.

અવતરણિકા:—હવે 'રજ્જેગુણુ' લક્ષણ અને તે દેવી રીતે જીવાત્માનું વ્યવહાર કરે છે તે સંબંધમાં ભગવાન કહે છે:

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ ॥

તન્નિવધ્નાતિ કૌતેય કર્મસંગેન ચાનઘ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદ:—રજઃ, રાગાત્મકમ્, વિદ્ધિ, તૃષ્ણાસંગ-સમુદ્ભવમ્, તત્, નિવધ્નાતિ, કૌતેય, કર્મસંગેન, ચ, અનઘ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—રાગઃ આત્મા યસ્ય તત્ રાગાત્મકમ્, તત્ । તૃષ્ણા ચ સંગશ્ચ તૃષ્ણાસંગૌ, તામ્યાં સમ્યક્ ઉદ્ભવો યસ્ય તત્ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્, તત્ । કર્મણિ સંગઃ કર્મસંગઃ, તેન કર્મસંગેન ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌતેય હે કૌતેય ! રજઃ રજ્જે-ગુણુને, રાગાત્મકમ્ રાગ-આસક્તિરૂપ, ( અને ) તૃષ્ણા-વિકલસમુ-દ્ભવમ્ તૃષ્ણા-અપ્રાપ્ત વિષયમાં અભિલાષા, અને સંગ-પ્રાપ્ત વિષયમાં વિશિષ્ટ પ્રીતિ, તે થકી ઉત્પન્ન થએલું, વિદ્ધિ જાણ, ચ

અને, અનઘ હે નિષ્પાપ અર્જુન ! તત્ તે, ( રભેશુષ્ટુ ) કર્મસદ્ગેન કર્મભાં આસક્તિ વડે, ( આત્માને દેહભાં ) નિબધ્નાતિ બાંધે છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય ! રભેશુષ્ટુને આસક્તિરૂપ તેમ જ તૃષ્ટા-અપ્રાપ્ત વિષયને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા, અને પ્રાપ્ત થએલા વિષયભાં વિશેષ પ્રીતિ થવી તે રૂપી સંગ, એ બેથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણુ; અને હે નિષ્પાપ ! તે રભેશુષ્ટુ કર્મભાં આસક્તિ વડે જ જીવાત્માને દેહને વિષે બાંધે છે. ૭.

અવતરણિકા:—હવે 'તમોશુષ્ટુનાં લક્ષણો અને તે કૃત્વી રીતે અન્ધ-વકારક થાય છે' તેનો નિર્દેશ કરતા ભગવાન કહે છે:

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ॥

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિબધ્નાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

પદ્મક્રેદ:—તમઃ, તુ, અજ્ઞાનજમ્, વિદ્ધિ, મોહનમ્, સર્વદેહિનામ્, પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિઃ, તત્, નિબધ્નાતિ, ભારત.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અજ્ઞાનાત્ જાયતે ઇતિ અજ્ઞાનજમ્, તત્ । મોહયતિ ઇતિ મોહનમ્, તત્ । સર્વે ચ તે દેહિનઃ ઇતિ સર્વદેહિનઃ, તેષાં સર્વદેહિનામ્ । પ્રમાદશ્ચ આલસ્યં ચ નિદ્રા ચ પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાઃ, તાભિઃ પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિઃ । નિ નિતરાં બધ્નાતિ ઇતિ નિબધ્નાતિ ।

અન્વય અને અર્થ:—ભારત હે ભારત ! તુ વળો, તમઃ તમોશુષ્ટુને, અજ્ઞાનજમ્ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો, ( અને ) સર્વદેહિનામ્ સર્વ દેહધારીઓને, મોહનમ્ મોહ પમાડનાર, વિદ્ધિ તું જાણુ, ( તેમ ) તત્ તે, ( તમોશુષ્ટુ ) પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિઃ પ્રમાદ, આલસ્ય અને નિદ્રાવડે, ( જીવાત્માને ) નિબધ્નાતિ બાંધે છે.

**ભાવાર્થ:—**હે ભારત ! વળી તમોગુણ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા સર્વ પ્રાણિઓને મોહ પમાડનાર છે એમ તું બાલુ, અને તે તમોગુણ પ્રમાદ, આલસ્ય અને નિદ્રાથી જીવાત્માને દેહનેવિષે ખાંધે છે. ૮.

**અવતરણિકા:—**ફરી પણ એ ત્રણે ગુણોનો વ્યાપાર સંક્ષેપથી ભગવાન કહે છે:

સત્ત્વં સુખે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ॥

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૯ ॥

**પદચ્છેદ:—**સત્ત્વમ્, સુખે, સંજયતિ, રજઃ, કર્મણિ, ભારત, જ્ઞાનમ્, આવૃત્ય, તુ, તમઃ, પ્રમાદે, સંજયતિ, ઉત.

**વ્યુપત્તિસમાસા:—**સમ્ સમ્યક્તયા જયતિ इति સંજયતિ । આ સમન્તાત્ વૃત્વા इति આવૃત્ય । પ્રકર્ષેણ માદઃ इति પ્રમાદઃ, તસ્મિન્ પ્રમાદે ।

**અન્વય અને અર્થ:—**ભારત હે ભારત ! સત્ત્વમ્ સત્ત્વ-ગુણ, ( જીવાત્માને ) સુખે સુખમાં, સંજયતિ જોડે છે, રજઃ રજો-ગુણ, કર્મણિ કર્મમાં ( જોડે છે ), તુ પણ, તમઃ તમોગુણ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, આવૃત્ય ઢાંકી દઈને, ઉત અવશ્ય, પ્રમાદે પ્રમાદને વિષે, સંજયતિ જોડે છે.

**ભાવાર્થ:—**હે ભરતવંશી અર્જુન ! સત્ત્વગુણ જીવાત્માને સુખમાં જોડે છે તથા રજોગુણ કર્મમાં જોડે છે, પણ તમોગુણ તો તેના જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને તેને પ્રમાદમાં જ જોડે છે. અર્થાત્ સત્ત્વ અને રજોગુણ કરતાં પણ તમોગુણ તેને વધારે અધે-ગતિએ જવામાં પ્રેરે છે. ૯.

અવતરણિકા:—' ઉપર કહેલા ગુણો પરસ્પર પોતપોતાના કર્તવ્ય સમયે અન્ય ગુણોનું અતિક્રમણ કરી ક્યારે વૃદ્ધિ પામે છે અને ક્યારે અસર કરે છે,' તે હવે ભગવાન કહે છે:

રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ॥

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ।

પદ્ધેદઃ—રજઃ, તમઃ, ચ, અભિભૂય, સત્ત્વમ્, ભવતિ, ભારત, રજઃ, સત્ત્વમ્, તમઃ, ચ, એવ, તમઃ, સત્ત્વમ્, રજઃ, તથા.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અમિતઃ અતિશયેન મૂત્વા ઇતિ અભિ-મૂય । મરતસ્ય ગોત્રાપત્યં પુમાન્ ભારતઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભારત ।

અન્યથા અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત! સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ, રજઃ રજ્જેગુણને, ચ અને, તમઃ તમોગુણને, અભિભૂય હટાવીને, ( પોતાના કર્તવ્ય સમયે ) ભવતિ વધે છે, ચ તથા, રજઃ રજ્જેગુણ, સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણને, (અને) તમઃ તમોગુણને, એવ પણ, (એ પ્રમાણે હટાવીને અધિક બલવાન થાય છે), તથા તેવી જ રીતે, તમઃ તમોગુણ, સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણને, (અને) રજઃ રજ્જેગુણને, અભિભૂય હટાવીને, ( ભવતિ પ્રધાન બને છે. )

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશી અર્જુન! સત્ત્વગુણ, રજ્જેગુણને, અને તમોગુણને હટાવીને પોતાના સાત્ત્વિક કર્તવ્યસમયે અધિક થાય છે, તથા રજ્જેગુણ, સત્ત્વગુણને અને તમોગુણને હટાવીને

૧ આગમોઽપઃ પ્રજા વેશઃ કાલઃ કર્મ ચ જન્મ ચ ।

ધ્યાનં મન્ત્રોઽય સંસ્કારો વશૈતે ગુણહેતવઃ ॥ ભાગવતે ॥

શાસ્ત્ર, જલ, પ્રભ, દેશ, કાલ, કર્મ, જન્મ, ધ્યાન, મંત્ર અને સંસ્કાર, એ દશ ગુણના હેતુ-કારણ-કહેવાય છે.

પોતાના રજ્જેગુણસાધ્ય કર્તવ્યસમયે અધિક બલવાન થાય છે, તેવી જુરીતે તમોગુણ, સત્ત્વગુણને અને રજ્જેગુણને દબાવીને પોતાના તમોગુણસાધ્ય કર્તવ્યસમયે પ્રધાન બને છે. અર્થાત્ એ દરેક પોતપોતાના અડ્ગીભૂત કર્તવ્યસમયે બલવાન થઈ પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે. ૧૦

અવતરણિકા:—‘ જ્યારે જે ગુણ પ્રધાન હોય છે તે સમયે તેનાં ક્યાં લક્ષણો હોય છે, તે કહેતાં ‘ પ્રથમ સત્ત્વગુણપ્રધાન ક્યાં મનાય છે ’ તે હવે ભગવાન જણાવે છે:

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્ પ્રકાશ ઉપજાયતે ॥

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદ્ વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥૧૧॥

પદ્ધ્નેદ:—સર્વદ્વારેષુ, દેહે, અસ્મિન્, પ્રકાશ:, ઉપ-  
જાયતે, જ્ઞાનમ્, યદા, તદા, વિદ્યાત્, વિવૃદ્ધમ્, સત્ત્વમ્, ઇતિ, ઉત.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સર્વાણિ ચ તાનિ દ્વારાણિ ઇતિ સર્વદ્વારાણિ,  
તેષુ સર્વદ્વારેષુ । વિશેષેણ વૃદ્ધમ્ ઇતિ વિવૃદ્ધમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—યદા જ્યારે, અસ્મિન્ આ, દેહે  
દેહમાં, સર્વદ્વારેષુ ( શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોરૂપી ) સર્વ દ્વારોમાં, જ્ઞાનમ્  
જ્ઞાનરૂપી, પ્રકાશ: પ્રકાશ, ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, તદા ત્યારે  
સત્ત્વમ્ સત્ત્વગુણ, ઉત અવશ્ય, વિવૃદ્ધમ્ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો,  
( છે ) ઇતિ એમ, વિદ્યાત્ જાણવું.

ભાવાર્થ:—જ્યારે આ શરીરને વિષે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિ-  
યોરૂપી દ્વારોમાં જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અવશ્ય  
સત્ત્વગુણ ધણો જ વૃદ્ધિ પામેલો છે એમ જાણવું. ૧૧.



અવતરણિકા:—હવે ‘ રન્નેગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય ત્યારે તેનાં લક્ષણો કેવાં હોય છે,’ તે ભગવાન કહે છે:

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ॥

રજસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—લોભઃ, પ્રવૃત્તિઃ, આરમ્ભઃ, કર્મણામ્, અશમઃ, સ્પૃહા, રજસિ, એતાનિ, જાયન્તે, વિવૃદ્ધે, ભરતર્ષભ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—લુમ્બ્યતે અનેન ઇતિ લોભઃ । પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ । આરમ્બ્યતે ઇતિ આરમ્ભઃ । ન શમઃ અશમઃ । વિશેષેણ વૃદ્ધઃ વિવૃદ્ધઃ, તસ્મિન્ વિવૃદ્ધે । ભરતાનામ્ ઋષભઃ ભરતર્ષભઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભરતર્ષભ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભરતર્ષભ હે ભરતર્ષભ ! રજસિ રન્નેગુણ, વિવૃદ્ધે વિશેષ વૃદ્ધિ પામતાં, લોભઃ પારકાના દ્રવ્યને લઈ લેવાની ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિઃ નિરંતર વ્યવસાયમાં રહેવું, કર્મણામ્ ગૃહ, ઉદ્યાનાદિ કામેનો, આરમ્ભઃ નવીન ઉદ્યમ, અશમઃ ‘ આ કરીશ અને તે કરીશ ’ ઇત્યાદિ સંકલ્પ-વિકલ્પોની પરંપરા-અશાંતિ, (અને) સ્પૃહા સર્વ સામાન્ય વસ્તુ સંબંધી ઇચ્છા, એતાનિ એ ચિહ્નો, જાયન્તે ઉદ્ભવે છે.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! રન્નેગુણની જ્યારે વિશેષ વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે લોભ, સતત વ્યવસાય, કામેનો નવો નવો આરંભ, અશાંતિ અને સ્પૃહા, એ ચિહ્નો ( મનુષ્યોમાં ) ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨.

અવતરણિકા:—હવે ‘ વૃદ્ધિ પામેલા તમોગુણનાં ચિહ્નો ’ ભગવાન કહે છે:

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ॥  
તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥ ૧૩ ॥

પદ્મચ્છેદઃ—અપ્રકાશઃ, અપ્રવૃત્તિઃ, ચ, પ્રમાદઃ, મોહઃ,  
એવ, ચ, તમસિ, એતાનિ, જાયન્તે, વિવૃદ્ધે, કુરુનન્દન.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન પ્રકાશઃ અપ્રકાશઃ । ન પ્રવૃત્તિઃ  
અપ્રવૃત્તિઃ । પ્રકર્ષેણ માદયતિ ઇતિ પ્રમાદઃ । મોહયતિ ઇતિ મોહઃ ।  
નન્દયતિ ઇતિ નન્દનઃ, કુરુણાં નન્દનઃ કુરુનન્દનઃ, તત્સંબુદ્ધૌ  
હે કુરુનન્દન ।

અન્વય અને અર્થઃ—કુરુનન્દન હે કુરુવંશને આનંદ  
આપનાર! તમસિ તમોગુણુ, વિવૃદ્ધે, ધણે! વૃદ્ધિ પામતાં,  
અપ્રકાશઃ અવિવેક, ચ તથા, અપ્રવૃત્તિઃ નિરુદ્ધમપણું, પ્રમાદઃ  
કર્તવ્ય કર્મમાં આલસ્ય, ચ અને, મોહઃ મૂઢતા, એવ પણુ,  
એતાનિ એ ચિહ્નો, જાયન્તે ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે કુરુનંદન! તમોગુણુની વિશેષ વૃદ્ધિ જ્યારે  
શરીરમાં થાય છે ત્યારે અવિવેક, નિરુદ્ધમપણું, પ્રમાદ તથા  
મૂઢતા એ ચિહ્નો મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩.

અવતરણિકાઃ—હવે ‘મરણુમ્મયે સત્ત્વ, રજઃ, અને તમ ગુણો-  
માંથી જે ગુણુ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તે તેનું કેવું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે,’ તે બે  
શ્લોકથી ભગવાન કહે છે:

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ॥  
તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ॥

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—યદા, સત્ત્વે, પ્રવૃદ્ધે, તુ, પ્રલયમ્, યાતિ, દેહમૃત્, તદા, ઉત્તમવિદાઃ, લોકાન્, અમલાન્, પ્રતિપદ્યતે; રજસિ, પ્રલયમ્, ગત્વા, કર્મસદ્ગિષુ, જાયતે, તથા, પ્રલીનઃ, તમસિ, મૂઢયોનિષુ, જાયતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકર્ષેણ વૃદ્ધમ્ પ્રવૃદ્ધમ્, તસ્મિન્ પ્રવૃદ્ધે । પ્રકર્ષેણ લયઃ પ્રલયઃ, તં પ્રલયમ્ । દેહં વિભર્તિ ઇતિ દેહમૃત્ । ઉત્તમં મહદાદિતત્ત્વં વિદન્તિ ઉપાસતે ઇતિ ઉત્તમવિદઃ, તેષામ્ ઉત્તમવિદામ્ । ન વિદ્યતે મલં યેષુ તે અમલાઃ, તાન્ અમલાન્ । સદ્ગઃ અસ્તિ યેષાં તે સદ્ગિનઃ, કર્મસુ સદ્ગિનઃ કર્મસદ્ગિનઃ, તેષુ કર્મસદ્ગિષુ । પ્રકર્ષેણ લીનઃ પ્રલીનઃ । મૂઢાશ્ચ તાઃ યોનયશ્ચ મૂઢયોનયઃ, તાસુ મૂઢયોનિષુ ।

અન્વય અને અર્થઃ—દેહમૃત્ દેહને ધારણ કરનાર—પ્રાણી, યદા જ્યારે, સત્ત્વે સત્ત્વગુણ, પ્રવૃદ્ધે વધેલો હોય, (અને) પ્રલયમ્ મૃત્યુને, યાતિ પામે છે, તદા ત્યારે ( તે ) ઉત્તમવિદામ્ મહત્તત્ત્વનું ઉપાસન કરનારા જ્ઞાનીઓના, અમલાન્ નિર્મલ, લોકાન્ લોકોને, પ્રતિપદ્યતે પામે છે, રજસિ રજોગુણ, પ્રવૃદ્ધે વૃદ્ધિ પામ્યો હોય, ( ત્યારે ) પ્રલયમ્ મૃત્યુ, ગત્વા પામીને, કર્મસદ્ગિષુ કર્મોમાં આસક્તિવાળા મનુષ્યોમાં, જાયતે જન્મ પામે છે, તથા તેમ જ, તમસિ તમોગુણ, ( વૃદ્ધિપામતાં ) પ્રલીનઃ શરીર છોડી જનાર—દેહધારી, મૂઢયોનિષુ પશુ ઇત્યાદિ મૂઢ્યોનિઓમાં, જાયતે જન્મ પામે છે.

ભાવાર્થ:—પ્રાણી જ્યારે સત્વગુણ અત્યંત વધેલો હોય અને તે સમયે જો શરીર છોડી જાય છે તો તે મહત્તત્ત્વનું ઉપાસન કરનારા જ્ઞાનીઓના નિર્મલ-પવિત્ર લોકોને પામે છે, શરીરમાં રજ્જેગુણની પ્રબલતા થઈ હોય અને તે સમયે જો પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે તો કર્મોમાં આસક્તિ રાખનારા મનુષ્યોમાં જન્મ પામે છે અને જો તમોગુણની પ્રબલતાના સમયમાં શરીર છોડી જાય છે તો પશુ ઇત્યાદિ મૂઢ યોનિઓમાં જન્મ પામે છે. અર્થાત્ સત્વાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ થતાં સાત્ત્વિક, રાજસ અથવા તામસ યોનિમાં તે જન્મ ધારણ કરે છે. ૧૪-૧૫.

અવતરણિકા:—હવે 'સાત્ત્વિક ઇત્યાદિ કર્મોના પરિણામ દ્વારા ગુણોનું કેવા પ્રકારનું ફલ છે.' તે સંબંધમાં ભગવાન કહે છે:

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ॥

રજસસ્તુ ફલં દુઃખમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—કર્મણઃ, સુકૃતસ્ય, આહુઃ, સાત્ત્વિકમ્, નિર્મલમ્, ફલમ્, રજસઃ, તુ, ફલમ્, દુઃખમ્, અજ્ઞાનમ્, તમસઃ, ફલમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સુષ્ટુ કૃતમ્ સુકૃતમ્, તસ્ય સુકૃતસ્ય । સત્ત્વસ્ય ઇદમ્ સાત્ત્વિકમ્, તત્ । નિર્ગતઃ મલઃ યસ્માત્ તત્ નિર્મલમ્, તત્ । ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(શિષ્ટપુરુષો) સુકૃતસ્ય સારા-પુણ્યરૂપ, કર્મણઃ કર્મનું, સાત્ત્વિકમ્ સત્ત્વપ્રધાન, અને નિર્મલમ્ સ્વચ્છ-દોષરહિત, ફલમ્ ફલ, આહુઃ કહે છે, તુ તેમ,

રજસઃ રજ્જોગુણયુક્ત કર્મનું, ફલમ્ ફલ, દુઃસ્વમ્ દુઃખ, ( અને )  
તમસઃ તમોગુણવિશિષ્ટ કર્મનું, ફલમ્ ફલ, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન,  
( કહે છે ).

ભાવાર્થઃ—શિષ્ટબનો સારા-પુણ્યશાલી-કર્મોના ફલને  
સાત્ત્વિક તથા સ્વચ્છ-નિર્દોષ-કહે છે, તેમ રજ્જોગુણયુક્ત કર્મોનું  
ફલ દુઃખ, અને તમોગુણવિશિષ્ટ કર્મોનું ફલ અજ્ઞાન કહે  
છે. અર્થાત્ એપ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ગુણોને અંગે ઉત્તમ,  
મધ્યમ તથા અધમ એમ ત્રણ પ્રકારનાં ફલ મનુષ્યને પ્રાપ્ત  
થાય છે. ૧૬.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત ગુણોના ફલની ભિન્નતામાં પહેલાં કહેલાં  
હેતુ પણ તેની દૃઢતા અતાવવાની ખાતર પુનઃ ભગવાન કહે છે:

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ॥

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્ત્વાત્, સંજાયતે, જ્ઞાનમ્, રજસઃ, લોભઃ,  
એવ, ચ, પ્રમાદમોહૌ, તમસઃ, ભવતઃ, અજ્ઞાનમ્, એવ, ચ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—સમ્યક્ જાયતે સંજાયતે । પ્રમાદશ્ચ  
મોહશ્ચ પ્રમાદમોહૌ । ન જ્ઞાનમ્ અજ્ઞાનમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સત્ત્વાત્ સત્ત્વગુણથી, જ્ઞાનમ્  
જ્ઞાન, સંજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, ચ અને, રજસઃ રજ્જોગુણથી,  
લોભઃ લોભ, એવ જ, ( ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ) તમસઃ તમોગુણથી,  
પ્રમાદમોહૌ પ્રમાદ અને મોહ, ભવતઃ ઉત્પન્ન થાય છે, ચ અને,  
અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, એવ પણ, ( તમોગુણથી જ થાય છે. )

**ભાવાર્થ:—**સત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોગુણથી લોભ થાય છે અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭.

**અવતરણિકા:—**હવે 'સત્વાદિ વૃત્તિનું સેવન કરનારા પુરુષો ભિન્નભિન્ન ગુણો પ્રમાણે જુદી જુદી ક્ષતિ ક્ષતિ ગતિને પામે છે,' તે કહે છે:

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥૧૮॥

**પદચ્છેદ:—**ऊर्ध्वम्, ગચ્છન્તિ, સત્ત્વસ્થાઃ, મધ્યે, તિષ્ઠન્તિ, રાજસાઃ, જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થાઃ, અધઃ, ગચ્છન્તિ, તામસાઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**સત્ત્વે તિષ્ઠન્તિ તે સત્ત્વસ્થાઃ । રજસઃ ઇમે રાજસાઃ । જઘને ભવઃ જઘન્યઃ, જઘન્યશ્ચાસૌ ગુણશ્ચ જઘન્યગુણઃ, તસ્ય વૃત્તિઃ જઘન્યગુણવૃત્તિઃ, તસ્યાં તિષ્ઠન્તિ તે જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થાઃ । તમસઃ ઇમે તામસાઃ ।

**અન્વય અને અર્થ:—**સત્ત્વસ્થાઃ સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરીને રહેલાઓ, ऊर्ध्वम् ઉપરના—દેવાદિ લોકોમાં, ગચ્છન્તિ જાય છે, રાજસાઃ રજોગુણનો આશ્રય કરીને રહેલાઓ, મધ્યે મધ્ય લોક—મનુષ્યલોકમાં, તિષ્ઠન્તિ રહે છે—ઉત્પન્ન થાય છે, (અને) જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થાઃ સૌથી હલકો જે તમોગુણ તેની નિદ્રા આલસ્યાદિ વૃત્તિમાં રહેલા, તામસાઃ તમોગુણનું સેવન કરનારાઓ, અધઃ નીચી ગતિને—પશુ વિગેરે યોનિને, ગચ્છન્તિ પામે છે.



ભાવાર્થ:—સત્વગુણનો આશ્રય કરીને રહેનારાં મનુષ્યો દેવાદિ લોકોમાં ઉચ્ચ ગતિને પામે છે, રજોગુણની વૃત્તિવાળાં મધ્યલોક-મનુષ્યલોકમાં જન્મ ધારણ કરીને રહે છે અને તમોગુણની નિદ્રા, આલસ્યાદિ વૃત્તિનું સેવન કરનારાં તમોગુણી મનુષ્યો પશુ ઇત્યાદિ અધમ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરી અધો-ગતિને પામે છે. ૧૮.

અવતરણિકા:—“ પુરુષ પ્રકૃતિમાં રહેલો હોય ત્યારે મિથ્યા જ્ઞાનયુક્ત હોવાથી, ગુણોથી ઉત્પન્ન થતા સુખ, દુઃખ, મોહાદિ ભોગોમાં “ હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, હું મૂઢ છું.” ઇત્યાદિ લક્ષણવાળો રાગ તેનામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે પુરુષનો સારી નરસી યોનિમાં જન્મ થાય છે,” એ આગલા અધ્યાયમાં કહ્યું, તેમ આ અધ્યાયમાં પણ “ સત્ત્વં રજસ્ત-  
 इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ” ઇત્યાદિથી શરુ કરી “ ગુણોનું સ્વરૂપ, ગુણોના ભાવ, પુરુષનાં પોતાનાં આચરણથી જૂદા જૂદા વિષયોમાં તેનું ગુણોથી થતું બંધન, અને અમુક ગુણનો આશ્રય કરનારની અમુક ગતિ થાય છે ” ઇત્યાદિ સંબંધ, તેમજ “ મિથ્યાજ્ઞાન અને અજ્ઞાનમૂલક સંસારમાં જીવાત્માને બંધનનાં કારણો ” એ સર્વ વિસ્તારપૂર્વક કહી, હવે “ તેનાથી વિરુદ્ધ રહેલું સમ્યક્દર્શન જે માણસને થાય તો તેથી તે મોક્ષ પામે છે ” એ પ્રમાણે સમ્યક્દર્શનથી થતા મોક્ષસંબંધમાં પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ॥

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥૧૯॥

પદ્મ-દ:—ન, અન્યમ્, ગુણેભ્યઃ, કર્તારમ્, યદા, દ્રષ્ટા, અનુપશ્યતિ, ગુણેભ્યઃ, ચ, પરમ્, વેત્તિ, મદ્ભાવમ્, સઃ, અધિગચ્છતિ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—કરોતિ અસૌ કર્તા, તં કર્તારમ્ ।  
પશ્યતિ અસૌ દ્રષ્ટા । મમ માવઃ મદ્ભાવઃ, તં મદ્ભાવમ્ ।

**અન્વય અને અર્થ:**—યદા જ્યારે, દ્રષ્ટા આત્મદર્શી,  
( જીવાત્મા ) ગુણેભ્યઃ સત્, રજ, તમ એ ગુણોથી, અન્યમ્  
બીજા-અન્ય કોઈને, કર્તારમ્ કર્તા તરીકે, ન, અનુપશ્યતિ  
જોતો નથી, ચ અને, ગુણેભ્યઃ ગુણોથી, પરમ્ પર રહેલા  
( ગુણવ્યાપારના સાક્ષીભૂત આત્મા ) ને, વેત્તિ જાણે છે, ( ત્યારે )  
સઃ તે, ( જીવાત્મા, ) મદ્ભાવમ્ મારા ઈશ્વરભાવને, અધિગચ્છતિ  
પામે છે.

**ભાવાર્થ:**—જ્યારે આ જીવાત્મા આત્મદર્શી થઈને  
ગુણો વિના અન્ય કોઈને પણ કર્તા ભોક્તા તરીકે જોતો નથી,  
તેમ ગુણોથી પર-દૂર એટલે ગુણવ્યાપારના સાક્ષીભૂત આત્માને  
જાણે છે, અર્થાત્ તેના સત્યસ્વરૂપને સમજે છે ત્યારે તે મારા  
આત્મભાવ-ઈશ્વરભાવને પામે છે. ૧૯.

**અવતરણિકા:**—“ ઉપર કહેવામાં આવ્યો તેવો આત્મદર્શી ભગ-  
વાનના આત્મભાવને-ઈશ્વરત્વને પામે છે, પરંતુ તે કેવી રીતે પામે છે ? ”  
તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્ દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ॥

જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૨૦ ॥

**પદચ્છેદ:**—ગુણાન્, ઇતાન્, અતીત્ય, ત્રીન્, દેહી,  
દેહસમુદ્ભવાન્, જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈઃ, વિમુક્તઃ, અમૃતમ્, અશ્નુતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—**દેહઃ અસ્તિ અસ્ય इति देही । देहाना  
समुद्भवः येभ्यः ते देहसमुद्भवाः, तान् देहसमुद्भवान् । जन्म  
च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च जन्ममृत्युजरादुःखानि, तैः जन्ममृत्यु-  
जरादुःखैः । विशेषेण मुक्तः विमुक्तः ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**દેહી શરીરધારી-જીવાત્મા, દેહ-  
સમુદ્ભવાન્ શરીરોની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ, एतान् એ, ત્રણે,  
ગુણાન્ ગુણોને, અતીત્ય ઓળંગીને-તજીને, જન્મમૃત્યુ-  
જરાદુઃખૈઃ જન્મ, મરણ, જરાવસ્થા અને જીવનનાં દુઃખો  
થકી, વિમુક્તઃ અત્યંત મુક્ત થઈને, અમૃતમ્ અમૃતને, અમ્નુતે  
ભોગવે છે, અર્થાત્ જીવતો છતાં પ્રહ્લના આનંદરૂપ પરમ  
કૈવલ્યને ભોગવે છે.

**ભાવાર્થઃ—**આ શરીરધારી જીવાત્મા શરીરની ઉત્પત્તિના  
બીજરૂપ એવા એ ત્રણે ગુણોનું અતિક્રમણ કરીને, એટલે કે  
તેમને પોતાને વશ કરીને જ્યારે રહે છે ત્યારે તે જીવતો છતાં  
જન્મ, મૃત્યુ, ઘડપણ અને જીંદગીનાં દુઃખોમાંથી તદ્દન મુક્ત  
થઈને એટલે ગુણરહિત અને રાગદ્વેષાદિ દ્વન્દ્વથી રહિત થઈને  
અમૃત-મોક્ષ-કૈવલ્ય-ને ભોગવે છે. અર્થાત્ પોતે જ્યારે નિર્ગુણ  
અવસ્થા ભોગવે છે ત્યારે જ તે નિર્ગુણપ્રહ્લને મેળવવા  
શક્તિમાન્ થાય છે. ૨૦.

**અવતરણિકાઃ—**“ મનુષ્ય જીવતો છતાં જ ગુણોનું અતિક્રમણ  
કરી અમૃતત્વને અનુભવે છે. ” એ ભગવાનના કથનને પ્રશ્નનું બીજ સમજી  
“તેવા જીવ-મુક્ત પ્રહ્લજનાં લક્ષણો કેવાં હોઈ શકે ?” તે અર્જુન ભગવાનને  
પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

કૈલિંગૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ॥

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદઃ—કૈઃ, લિઙ્ગૈઃ, ત્રીન્, ગુણાન્, એતાન્, અતીતઃ, ભવતિ, પ્રભો, કિમાચારઃ, કથમ્, ચ, એતાન્, ત્રીન્, ગુણાન્, અતિવર્તતે.

વ્યુત્પત્તિઃ—લિંગિયંતિ તાનિ લિઙ્ગાનિ, તૈઃ લિંગૈઃ । પ્રકર્ષણ ભવતિ ઇતિ પ્રભુઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પ્રભો । કઃ આચારઃ યસ્ય સઃ કિમાચારઃ । અતિ અતિક્રમ્ય વર્તતે ઇતિ અતિવર્તતે ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રભો હે પ્રભો ! ( પુરુષ ) કઃ કેવા પ્રકારનાં, લિઙ્ગૈઃ ( આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલાં ) ચિહ્નો વડે, એતાન્ એ, ત્રીન્ ત્રણ, ગુણાન્ ગુણોને, અતીતઃ અતિક્રમણ કરી ગએલો, ભવતિ થાય છે, ( તેમ તે ) કિમાચારઃ કેવી રીતનાં આચરણ-વાળો ( હોય છે ), ચ તથા, એતાન્ એ, ત્રીન્ ત્રણ, ગુણાન્ ગુણોને, કથમ્ કેવી રીતે, અતિવર્તતે ઉલ્લંઘન કરી શકે છે ?

ભાવાર્થઃ—હે પ્રભો ! આ પુરુષ કેવા પ્રકારનાં લક્ષણો વડે એ ત્રણ ગુણોને આજંગી બીધ છે ? તેમ તેનાં આચરણ કેવા પ્રકારનાં હોય છે ? અને તે કેવી રીતે એ ત્રણ ગુણોનું ઉલ્લંઘન કરી શકે છે ? તે આપ કૃપા કરીને મને કહો. ૨૧.

અવતરણિકાઃ—“ ગુણોથી અતીત થયેલા પુરુષનાં લક્ષણો, અને ગુણાતીત થવાનો ઉપાય,” એ ઉપરના શ્લોકમાં અર્જુને જે પૂછ્યું તેનો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવે પ્રત્યુત્તર આપે છે:

શ્રીમદગવાર્વાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

પ્રેકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ॥

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥૨૨॥

પદચ્છેદ:—પ્રકાશમ્, ચ, પ્રવૃત્તિઃ, ચ, મોહમ્, ઇવ,  
ચ, પાંડવ, ન, દ્વેષ્ટિ, સંપ્રવૃત્તાનિ, ન, નિવૃત્તાનિ, કાંક્ષતિ.

૧ જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ:—

જ્ઞાનભૂમિઃ શુભેચ્છાભ્યા પ્રથમા સમુદાહતા । વિચારણા દ્વિતીયા તુ તૃતીયા તનુમાનસા ॥  
સત્ત્વાપત્તિશ્ચતુર્થી સ્વાત્તનોઽસંસક્તિનામિકા । પદાર્થભાવની ષષ્ઠી સપ્તમી તૂર્યગા સ્મૃતા ॥

॥ વાસિષ્ઠે ॥

‘ શુભેચ્છા ’ નામની જ્ઞાનની પહેલી ભૂમિકા છે, ‘ વિચારણા ’ નામની બીજી,  
‘ તનુમાનસા ’ ત્રીજી, ‘ સત્ત્વાપત્તિ ’ ચોથી, ‘ અસંસક્તિ ’ નામની પાંચમી, ‘ પદાર્થ-  
ભાવની ’ છઠી અને ‘ તૂર્યગા ’ એ સાતમી ભૂમિકા કહેલી છે.

એ ભૂમિકાઓમાં જે વિવેક, વૈરાગ્ય, ષટ્સંપત્તિ ( શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા,  
મદ્ધા અને સમાધાન ) તથા મુમુક્ષુતા એ ચાર સાધનથી સંપન્ન હોય તે ‘ શુભેચ્છા ’  
નામની પહેલી ભૂમિકા છે, મવલ્લ અને મનનરૂપ વિચારાત્મિકા ‘ વિચારણા ’ નામની  
બીજી, નિદિધ્યાસન (ધ્યાન) રૂપી ‘ તનુમાનસા ’ નામની ત્રીજી, એ ત્રણ સાધનભૂમિ-  
કાઓ છે. બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપ ‘ સત્ત્વાપત્તિ ’ નામની ચોથી ભૂમિકા-ફલભૂમિકા છે, એ  
ભૂમિકામાં યોગી કૃતાર્થ યાય છે, છતાં પણ અત્યંત જીવનમુક્તિનું સુખ અનુભવી શકતો  
નથી. એ ઉપરાંત ત્રણ ભૂમિકાઓ જીવનમુક્તિના અવાંતર ભેદો છે. તેમાં પણ  
પાંચમી ‘ અસંસક્તિ ’ નામની ભૂમિકામાં રહેલો યોગી ‘ બ્રહ્મવિદ્વર ’ કહેવાય છે અને તે  
પોતે જ ઉઠે છે, છઠી ‘ પદાર્થભાવની ’ ભૂમિકામાં રહેલો યોગી ‘ બ્રહ્મવિદ્વરીયાન્ ’  
કહેવાય છે, તે બીજાના પ્રયત્નથી વ્યુત્થાનને પ્રાપ્ત યાય છે, અને સાતમી ‘ તૂર્યગા ’ માં  
રહેલો યોગી ‘ બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ ’ કહેવાય છે, તે પોતાના કે પરના પ્રયાસે પણ  
ઉત્થાન પામતો નથી. અર્થાત્ તે નિત્ય સમાધિરૂપ હોતાં અંત્ય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત  
થએલો હોવાથી એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રકાશાદિનો દ્વેષ કે નિવૃત્ત કર્મોની  
આકાંક્ષા વિગેરે કંઈ પણ કરતો નથી.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**प्रकृष्टा वृत्तिः प्रवृत्तिः, तां प्रवृत्तिम् । सम्यक् प्रवृत्तानि संप्रवृत्तानि, तानि । निश्चयेन वृत्तानि इति निवृत्तानि, तानि ।

**अन्वय अने अर्थः—**पाण्डव हे पांडुपुत्र अर्जुन ! ( अग्ने गुण्वातीत पुरुष ) प्रकाशम् ( सत्त्वगुणुं चिह्न ) प्रकाश, च तथा, प्रवृत्तिम् ( रजोगुणुं चिह्न ) प्रवृत्ति, च अने, मोहम् ( तमोगुणुं चिह्न ) मोह, ( अग्ने अग्ने ) संप्रवृत्तानि सारी रीते प्रवृत्त थयेलां कार्येनि, न, द्वेषि द्वेष करतो नथी, ( तेम ) निवृत्तानि उपराम पायेलां अग्ने कार्येनि, न, कांक्षति धरतो पणु नथी.

**भावार्थः—**हे अर्जुन ! जे पुरुष अग्ने गुण्वातीत थयेले। होय छे ते सत्त्वगुणुना लक्षणरूप प्रकाश, रजोगुणुना लक्षणरूप प्रवृत्ति अने तमोगुणुना लक्षणरूप मोह, धत्यादि अग्ने गुणुनां अनायासे प्राप्त थयेलां कार्येनि द्वेष करतो नथी, तेम न तेवां कार्ये जे निवृत्त थयेलां होय अटले पोताने प्राप्त न थयेलां होय तो तेवां अग्ने कार्येनी आकांक्षा पणु करतो नथी. २२.

**अवतरणिकाः—**इयं गुण्वातीत पुरुषनुं आचरणं क्वं होयछे तेनो प्रत्युत्तर आपतां भगवान् उड्डे उड्डे:

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥

गुणा वर्तत इत्येव योऽवतिष्ठति नैगते ॥ २३ ॥

**पदच्छेदः—**उदासीनवत्, आसीनः, गुणैः, यः, न, विचाल्यते, गुणाः, वर्तन्ते, इति, एव, यः, अवतिष्ठति, न, इङ्गते.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**उद् ऊर्ध्वं तटस्थतया आसीनः इति उदासीनः, उदासीनः इव इति उदासीनवत् । विशेषेण चाल्यते इति विचाल्यते ।



अन्वय अने अर्थः—यः जे पुरुष, उदासीनवत् तटस्थ पुरुषनी भाङ्क, आसीनः रहेवे, गुणैः सत्त्वादि गुणेषु वडे, न, विचाल्यते अलायमान थतो नथी, ( अने ) गुणाः गुणेषु, ( परस्पर ) वर्तन्ते वर्ते छे, इति अेभ, एव ज, ( ज्ञानीने ), यः जे, अवातिष्ठति स्थिर थधने रहे छे, ( परंतु ) न, इङ्गते जरापण्येष्टा करतो नथी;

भावार्थः—जे पुरुष तटस्थनी भाङ्क संसारनां कार्येभिं वर्ततो थके सत्त्वादि गुणेषु वडे अलायमान थतो नथी, पण्य गुणेषु ज परस्पर पोतपोताना कार्येभिं प्रवर्ते छे अेभ ज्ञानीने स्थिर रहे छे, परंतु जरा पण्य अस्थिर थतो नथी; २३.

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः ॥

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

पदच्छेदः—समदुःखसुखः, स्वस्थः, समलोष्टाश्मकाञ्चनः, तुल्यप्रियाप्रियः, धीरः, तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः.

व्युत्पत्तिसमाप्ताः—दुःखं च सुखं च दुःखसुखे, समे दुःखसुखे यस्य सः समदुःखसुखः । स्वे आत्मनि तिष्ठति इति स्वस्थः । लोष्टं च अश्मा च काञ्चनं च लोष्टाश्मकाञ्चनानि, समानि लोष्टाश्मकाञ्चनानि यस्य सः समलोष्टाश्मकाञ्चनः । प्रियं च अप्रियं च प्रियाप्रिये, तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सः तुल्यप्रियाप्रियः । सम्यक् स्तुतिः संस्तुतिः, आत्मनः संस्तुतिः आत्मसंस्तुतिः, निन्दा च आत्मसंस्तुतिश्च निन्दात्मसंस्तुती, तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य सः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।

અન્વય અને અર્થ:—( વળી જે ) સમદુઃસ્વસ્તુસ્વઃ દુઃખ અને સુખ જેને સમાન છે એવો, સ્વસ્થઃ આત્મામાં સ્થિત-પ્રસન્ન, સમલોષ્ટાશ્મકાચ્ચનઃ માટી, પથ્થર અને સોનાને સમાન માનનારો, તુલ્યાપ્રિયાપ્રિયઃ જેને પ્રિય અને અપ્રિય એ બંને સમાન છે એવો, ધીરઃ ધીરજવાળો, (તેમ) તુલ્યનિન્દ્યાત્મસંસ્કૃતિઃ પોતાની નિંદા અને પ્રશંસાને સમાન બાણનારો;

ભાવાર્થ:—વળી જેને દુઃખ તથા સુખ સમાન છે, જે સદા પ્રસન્ન છે, જેને માટી, પથ્થર અને સોનામાં સમાન ભાવ છે, પ્રિય તથા અપ્રિય પણ જેને તુલ્ય છે, જે ધૃતિમાન છે, તથા જેને પોતાની નિંદા તેમ જ પ્રશંસા પણ સમાન છે; ૨૪.

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ॥

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

પદ્ધ્વેદઃ—માનાપમાનયોઃ, તુલ્યઃ, તુલ્યઃ, મિત્રારિ-પક્ષયોઃ, સર્વારંભપરિત્યાગી, ગુણાતીતઃ, સઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—માનશ્ચ અપમાનશ્ચ માનાપમાનૌ, તયોઃ માનાપમાનયોઃ । મિત્રં ચ અરિશ્ચ મિત્રારી, તયોઃ પક્ષૌ ઇતિ મિત્રારિપક્ષૌ, તયોઃ મિત્રારિપક્ષયોઃ । આરમ્યન્તે ઇતિ આરમ્માઃ, સર્વે ચ તે આરમ્માશ્ચ સર્વારમ્માઃ, તેષાં પરિતઃ સર્વશઃ ત્યાગઃ ઇતિ સર્વારમ્ભપરિત્યાગઃ, સઃ અસ્તિ અમ્ય ઇતિ સર્વારમ્ભપરિત્યાગી । ગુણાન્ અતીતઃ ગુણાતીતઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—( જે ) માનાપમાનયોઃ માન અને અપમાનમાં, તુલ્યઃ સમાન, મિત્રારિપક્ષયોઃ મિત્ર અને શત્રુઓના પક્ષમાં, ( પણ ) તુલ્યઃ સમાન, ( અને ) સર્વારમ્ભપરિત્યાગી

પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ હેતુવાળાં કર્મોના ત્યાગવાળો પુરુષ છે, સઃ તે, ગુણાતીતઃ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી ગએલો, ઉચ્ચતે કહેવાય છે.

**ભાવાર્થ:—**વળી જે માન અને અપમાનમાં તુલ્ય માનનારો, મિત્ર તથા શત્રુના પક્ષમાં સમાન રહેનારો અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ હેતુવાળાં કર્મોનો ત્યાગી બનેલો છે, તે પુરુષ ગુણોથી પર કહેવાય છે, અર્થાત્ એવો પુરુષ જ ગુણોને ઓળંધી ગએલો હોય છે અને તે જ મોક્ષ મેળવવા સમર્થ થાય છે. એટલે એ પ્રમાણે ઉપર કહેલાં ગુણાતીતનાં લક્ષણો સંપાદન કરવા પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ મથવું જોઈએ. ૨૫.

**અવતરણિકા:—**હવે ‘પ્રાણી તણુ ગુણોનું અતિક્રમણ કરી તેનાથી પર કેવી રીતે થાય છે ?’ તે સંબંધમાં પ્રત્યુત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે.

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ મૈક્તિયોગેન સેવતે ॥

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૨૬॥

૧ યે તુ સામાન્યભાવેન મન્યન્તે પુરુષોત્તમઃ ।

તે ચે પાશ્વણ્ડિમો જ્ઞેયા નરકાર્હા નરાધમાઃ ॥ બ્રહ્માંડપુરાણે ॥

જે લોકો ખીલ દેવોની પેઠે જ તેમની સમાન ભાવનાવડે પરમાત્માને માને છે-સેવે છે તે પાશ્વણ્ડિઓને ચોક્કસ નરકને લાયક, અધમ પુરુષો જાણવા. અર્થાત્ પરમાત્માને અવ્યભિચાર-અનન્યભાવવડે જે બને તે જ પ્રક્ષ-સાયુજ્યપદને પામે છે.

૨ મત્કથાશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે । મનોગતિરવિચ્છિન્ના યથા ગક્કામ્ભસોઽમ્બુધૌ ॥

અહેતુક્યવ્યવહિતા યા મક્તિઃ પુરુષોત્તમે । લક્ષર્ણ મક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય હ્યુવાહતમ્ ॥

મારી કથા-નામમાત્ર-ના શ્રવણથી સર્વેના નિવાસભૂત એવા મારામાં, જેમ અંગાણું જળ બેસબંધ એક જ સમુદ્ર તરફ ગતિ કરે છે તેમ જે મનની અવિચ્છિન્ન ગતિ થાય છે, તથા સંશયાહિરહિત, વ્યવધાનરહિત અને એકનિષ્ઠાવાળી પુરુષોત્તમ ભગવાનમાં જે ભક્તિ થાય છે તેને જ નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહ્યું છે.

**પદ્ચ્છેદઃ—**મામ્, ચ, યઃ, અવ્યભિચારેણ, ભક્તિ-યોગેન, સેવતે, સઃ, ગુણાન્, સમતીત્ય, એતાન્, બ્રહ્મભૂયાય, કલ્પતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**વ્યામિચરતિ અનેન ઇતિ વ્યમિચારઃ, ન વ્યમિચારઃ અવ્યમિચારઃ, તેન અવ્યમિચારેણ । ભક્તિઃ એવ યોગઃ ભક્તિયોગઃ, તેન ભક્તિયોગેન । સમ્યક્ અતીત્ય ઇતિ સમતીત્ય । બ્રહ્મણઃ ભૂયઃ માવઃ બ્રહ્મભૂયઃ, તસ્મૈ બ્રહ્મભૂયાય ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**યઃ જે ( યતિ અથવા કર્મયોગી પુરુષ ), ચ પાઠપૂર્ણર્થ, અવ્યમિચારેણ એકનિષ્ઠાવાળા-અનન્ય એવા, ભક્તિયોગેન ભક્તિરૂપી યોગવડે, મામ્ મને, સેવતે ઉપાસે છે, સઃ તે, એતાન્ એ, ગુણાન્ ગુણોને, સમતીત્ય ઉલ્લંઘી જીઠને, બ્રહ્મભૂયાય બ્રહ્મના ભાવને ( પ્રાપ્તકરવા ) માટે, કલ્પતે સમર્થ થાય છે.

**ભાવાર્થઃ—**જે યતિ અથવા કર્મયોગી પુરુષ નિરંતર અનન્ય એવા ભક્તિરૂપી યોગવડે મને ઉપાસે છે, તે ઉપર કહેલા સત્વાદિ ગુણોને ઓળંઘીજીઠને સાક્ષાત્ બ્રહ્મભાવ-મોક્ષ-ને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે અવશ્ય ગુણાતીત થવું જોઈએ, ત્યારે જ તે બ્રહ્મભૂત થવા શક્તિમાન્ થાય છે. ૨૬.

**અવતરણિકાઃ—**“ અવ્યભિચરિત ભક્તિયોગથી મારી ઉપાસના કરનારાઓ મારા ભાવને પામે છે, પરંતુ તેમાં મારી ઉપાસના કેમ કરવી ” તેનું કારણ બતાવવા માટે ભગવાન કહે છે:

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ॥

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥२७॥

पदच्छेदः—ब्रह्मणः, हि, प्रतिष्ठा, अहम्, अमृतस्य, अव्ययस्य, च, शाश्वतस्य, च, धर्मस्य, सुखस्य, ऐकान्तिकस्य, च.

वृत्पत्तिसमासाः—प्रतिष्ठन्ति अस्याम् इति प्रतिष्ठा । न मृतम् अमृतम्, तस्य अमृतस्य । न विद्यते व्ययः यस्य तत् अव्ययम्, तस्य अव्ययस्य । धारयति इति धर्मः, तस्य धर्मस्य । एकान्ते भवम् ऐकान्तिकम्, तस्य ऐकान्तिकस्य ।

अन्वय अने अर्थः—हि कारण्ये के, अमृतस्य अविनाशी, च अने, अव्ययस्य अविकारी, ब्रह्मणः ब्रह्मणी, च तेभ, शाश्वतस्य नित्य ( अेवा ), धर्मस्य धर्मनी, च अने, ऐकान्तिकस्य उपभारहित-निरतिशय-ऐकांतमां-समाधिकालमां उत्पन्न थयेला, सुखस्य सुखनी, प्रतिष्ठा प्रत्यङ् आत्माऽपी स्थिति, अहम् हुं ( हुं ).

भावार्थः—कारण्ये के अविनाशी अने अविकारी ब्रह्मणी, तेभञ् शाश्वत-सनातन अेवा धर्मनी अने निरुपम-निरतिशय

१ एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयञ्ज्योतिरनन्त आयः ।

नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरञ्जनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः ॥

भागवते ॥

ब्रह्मस्तुतिमां ब्रह्मात्मे कर्तुं के, ' हे भगवन् ! तमे ऐकं न आत्मा, प्राचीन-पुरुष, सत्यरूप, स्वयंप्रकाश, अन्तरहित, सर्वना आदि, नित्य, अक्षर, सैव सुखरूप, निरञ्जन, पूर्ण, अद्वय अने उपाधिरहित अमृत आ. '

आनंद-सुख-नी स्थितिइप हुं धुं. अर्थात् सर्वने उपासना  
 करवा योग्य हुं धुं अने तेथी न् अेवा सर्वना स्थितिइप मने  
 लज्जानारा लउतो अवश्य भारा लावने पाभे छे अेभां संशय  
 नथी. २७.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-  
 र्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीतसान्त्वयबोधिण्यां गुर्जर-  
 टीकायां गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः॥





# પંચદશોઽધ્યાયઃ ।

## અધ્યાય પંદરમો.

અવતરણિકા:—“કર્મયોગીઓનાં કર્મોનું ફલ, તેમ જ જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનનું ફલ મારે આધીન હોવાથી, જેઓ મને ભક્તિયોગવડે ઉપાસે છે, તેઓ મારા પ્રસાદથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ક્રમવડે ગુણોથી રહિત થઈ મોક્ષને પામે છે,” એમ આગલા અધ્યાયના અંતના “માં ચ યોઽવ્યમિચારેણ—” એ શ્લોકથી કહ્યું. હવે ભક્તિયોગવડે જે એમ સુલભતાથી મોક્ષ મેળવી શકાય છે તે પછી આત્માના તત્ત્વને સારી રીતે જાણનારની ગતિની વાત જ શી કરવી ? અર્થાત્ તેને તે મોક્ષ ભક્તિયોગની અપેક્ષાએ અધિક સુલભ છે, કેમકે ભક્તિયોગના સેવનથી કાલે કરી સંસ્કારોનો ઉદ્ધવ થતાં આત્મજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાથી તે તત્કાળ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. એ પ્રમાણે ભક્તિયોગ કરતાં આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન વિશિષ્ટ છે તેથી અર્જુને કંઈ પણ ન પૂછવા છતાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આત્મતત્ત્વને કહેવાની પ્રવચ્છાથી બોલવા લાગ્યા. તેમાં પ્રથમ વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી સંસારનું સ્વરૂપ, તેને વૃક્ષની ઉપમા આપી કલ્પનાથી ભગવાન્ કહે છે, કારણ કે સંસારથી વિરક્ત થયેલાનો જ ભગવત્તત્ત્વ જાણવામાં અધિકાર છે, પણ શ્રીજ્ઞ કોઈનો નથી, આથી તે સંસારવૃક્ષનું સ્વરૂપ જ ભગવાન્ કહે છે:

શ્રી ભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ૧ ॥

૧ અવ્યક્તમૂલપ્રભવસ્તસ્યેવાનુમ્મહોત્પિતઃ । બુદ્ધિસ્કન્ધમયશ્ચૈવ ઇન્દ્રિયાન્તરકોટરઃ ॥ ૧ ॥  
મહાભૂતવિશાખશ્ચ વિષયૈઃ પત્રવાંસ્તથા । ધર્માધર્મસુપુષ્પશ્ચ સુસ્વદુઃસ્વફલોદયઃ ॥ ૨ ॥  
આજીવ્યઃ સર્વભૂતાનાં બ્રહ્મવૃક્ષઃ સનાતનઃ । એતદ્બ્રહ્મવનં ચૈવ બ્રહ્મા ચરતિ સાક્ષિવત્ ॥ ૩ ॥  
એતચ્છિત્વા ચ મિત્વા ચ જ્ઞાનેન પરમાસિનાં । તતશ્ચાત્મગતિં પ્રાપ્ય તસ્માન્નાવર્તતેષુનઃ ॥૪॥  
અન્યક્ત—અન્યાકૃત—મૂલપ્રકૃતિરૂપી મૂળથી ઉત્પન્ન થયેલું અને તે પ્રકૃતિના જ અનુમ્મહુ—આશય—પોષણ વડે વૃદ્ધિ પામેલું, બુદ્ધિરૂપી થડવાળું, ઇન્દ્રિયોરૂપી

પદચ્છેદઃ—ઊર્ધ્વમૂલમ્, અધઃશાખમ્, અશ્વત્થમ્, પ્રાહુઃ, અવ્યયમ્, હન્દાંસિ, યસ્ય, પર્ણાનિ, યઃ, તમ્, વેદ, સઃ, વેદવિત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ઊર્ધ્વમ્ ઉત્તમઃ ક્ષરાક્ષરામ્બ્યામુત્કૃષ્ટઃ મૂલં યસ્ય સઃ ઊર્ધ્વમૂલઃ, તમ્ ઊર્ધ્વમૂલમ્ । અધઃ અર્વાચીનાઃ કાર્યો-પાધયઃ હિરણ્યગર્ભાદયઃ શાખાઃ ઇવ શાખાઃ યસ્ય સઃ અધઃશાખઃ, તમ્ અધઃશાખમ્ । શ્વઃ તિષ્ઠતિ ઇતિ શ્વત્થઃ, ન શ્વત્થઃ અશ્વત્થઃ, તમ્ અશ્વત્થમ્ । પ્રકર્ષેણ આહુઃ ઇતિ પ્રાહુઃ । વેદાન્ વેત્તિ ઇતિ વેદવિત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ઊર્ધ્વમૂલમ્ ( ક્ષર અને અક્ષર એ બંનેથી ) ઊપર-ઉત્કૃષ્ટ-પરમપુરુષ જેનું મૂલ છે, અધઃશાખમ્ નીચે પ્રસરેલી ( તે પરમ પુરુષથી પછીના કાર્યોપાધિભૂત પ્રજ્ઞાદિ સ્તમ્બપર્યંત ) જેની શાખાઓ છે, હન્દાંસિ વેદો, યસ્ય જેનાં, પર્ણાનિ પાંદડાંઓ, ( છે, એવા ) અશ્વત્થમ્ ( બીજે દિવસે ન રહેનારા સંસારરૂપી વૃક્ષ ) અશ્વત્થને, ( તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ) અવ્યયમ્ ( અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત હોવાથી ) અવિનાશી, પ્રાહુઃ કહે છે, યઃ જે પુરુષ, તમ્ તે ( સંસારવૃક્ષ )ને, ( સમૂલ ) વેદ બાણે છે, સઃ તે, વેદવિત્ વેદોને બાણુનાર ( છે ).

કોટર—(ઝાડના થડમાં જે કોતર પડે છે તે) આકાશાદિ પાંચ મહા ભૂતરૂપી મોટી શાખાવાળું, શબ્દાદિ વિષયોરૂપી પાંદડાંવાળું, ધર્મ અને અધર્મરૂપી પુષ્પ-ફૂલોવાળું તથા સુખદુઃખરૂપી ફળવાળું ( ૨ ); અને સનાતન-પ્રાચીન-પુરાણ એવું પ્રજ્ઞવૃક્ષ સર્વભૂતોને આશ્રવ્ય-યોગક-વાસાહ-વસવાયોગ્ય છે. એ પ્રજ્ઞના અધિષ્ઠાનવાળું હોવાથી પ્રજ્ઞવૃક્ષ કહેવાય છે. એ પ્રજ્ઞવનમાં પ્રજ્ઞ સાક્ષિની પેઠે વિચરે છે. ( ૩ ); એ વનનું જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગ-તલવાર અથવા કુવાડાથી છેદન અને ભેદન કરીને (પુરુષ) પછી આત્મગતિ-સ્વસ્વરૂપને પામી ફરી તેથી પુનરાવૃત્તિને પામતો નથી. ( ૪ )

ભાવાર્થ:—ક્ષર અને અક્ષર એ બંનેથી ઉત્કૃષ્ટ પરમ-પુરુષ જેનું મૂલ છે, બ્રહ્માદિ સ્તમ્ભપર્યંતની વિવિધ સૃષ્ટિ જેની શાખાઓ છે, તથા વેદો જેનાં પાંદડાં છે એવા આ સંસારરૂપી વૃક્ષને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અશ્વત્થ-નશ્વર તથા અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત હોવાથી અવિનાશી કહે છે. જેઓ એ સંસારવૃક્ષને જળમૂળથી જાણે છે, તે જ વેદોના અર્થની વાસ્તવિકતાને જાણનારા કહેવાય છે. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત સંસારવૃક્ષના બીજા પણ જે જે અવયવો છે તે કલ્પનાથી ભગવાન કહે છે:

અધશ્ચોર્ધ્વં પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાખા

ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ॥

અધશ્ચ મૂલાન્યનુસંતતાનિ

કર્માનુબંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

પદચ્છેદ:—અધઃ, ચ, ઊર્ધ્વમ્, પ્રસૃતાઃ, તસ્ય, શાખાઃ, ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ, વિષયપ્રવાલાઃ, અધઃ, ચ, મૂલાનિ, અનુસન્તતાનિ, કર્માનુબંધીનિ, મનુષ્યલોકે.

દ્વુત્પત્તિસમાસા:—પ્રકર્ષેણ સૃતાઃ ઇતિ પ્રસૃતાઃ । ગુણૈઃ પ્રવૃદ્ધાઃ ઇતિ ગુણપ્રવૃદ્ધાઃ । વિષયાઃ એવ પ્રવાલાઃ યાસાં તાઃ વિષયપ્રવાલાઃ । અનુ પશ્ચાત્ સમ્ સમ્યક્ તતાનિ ઇતિ અનુસન્તતાનિ । કર્મ ધર્માધર્મલક્ષણમ્ એવ અનુબન્ધઃ પશ્ચાદ્ભાવિ અસ્તિ યેષાં તાનિ કર્માનુબંધીનિ । મનુષ્યાણાં લોકઃ ઇતિ મનુષ્યલોકઃ, તસ્મિન્ મનુષ્યલોકે ।

અન્વય અને અર્થ:—તસ્ય તે સંસારરૂપી વૃક્ષની, સુખમ દ્વાઃ સત્વ, રજ, તમ એ ગુણોવડે વધીને સ્થૂલ થએલી, ( અને ) વિષયપ્રવાલાઃ ઇન્દ્રિયોના શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોરૂપી અંકુરોવાળી, શાસ્ત્રાઃ શાખાઓ, અધઃ નીચે ( મનુષ્યાદિ સ્થાવરજંગમ પર્યંત ), ચ તથા, ઝર્વમ્ ઊપર ( મનુષ્યથી વિશિષ્ટ દેવગંધર્વાદિથી લઈને બ્રહ્મા પર્યંત ), પ્રસૃતાઃ ફેલાએલી ( છે ), ચ તેમ, કર્માન્વન્ધીનિ ( ધર્મઅધર્મરૂપી લક્ષણવાળાં ) કર્મને ઉત્પન્ન કરી રહેલાં, ( તે સંસારવૃક્ષનાં ) મૂલાનિ મૂળો, અધઃ નીચે, મનુષ્યલોકે મર્ત્યલોકમાં, અન્તન્તતાનિ ક્રમાનુસાર સારી રીતે ફેલાએલાં છે.

ભાવાર્થ:—તે સંસારરૂપી વૃક્ષની ગુણોથી વૃદ્ધિ પામીને સ્થૂલ થએલી અને શબ્દસ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોરૂપી અંકુરોવાળી અનેક શાખાઓ મનુષ્યલોકથી માંડીને ઊપર બ્રહ્મલોક પર્યંત ફેલાએલી છે, તથા ધર્માધર્મલક્ષણાત્મક કર્મને ઉત્પન્ન કરનારાં તેનાં મૂળો આ નીચેના મનુષ્યલોકમાં દૃઢતાથી પ્રસરેલાં છે. અર્થાત્ એ સંસારવૃક્ષ ગુણો, ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને કર્મોથી ચારે તરફ વૃદ્ધિગત થઈ ફેલાયલું છે. ૨

અવતરણિકા:—“ આવતી કાલ સુધી પણ રહેવામાં અનિશ્ચિત એવો આ સંસારરૂપી વૃક્ષ નશ્વર છે તેથી જ તેને ‘ અશ્વત્થ ’ એપ્રમાણે કહે છે તેમ જ તે અવ્યય-વિનાશરહિત છે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. એ ઊપરથી આ સંસાર પ્રતિક્ષણુ વિનાશશીલ-વિજ્ઞાનવૃદ્ધિરૂપ હોય, અથવા વ્રીહિ આદિ ધાન્યના શશિરૂપે નિરંતર પ્રવાહરૂપ હોય તો પણ એ ન છેદી શકાય તેવો છે, તથા ખીજના અંકુરો જેમ વૃક્ષના ઊગવામાં હેતુરૂપ છે તેમ વાસનાઓ અને કર્મો ઉત્તરોત્તર જન્મમાં હેતુરૂપ હોવાથી નિત્ય અપ્રતિહત છે.” એવી શંકાના સમાધાનમાં સંસારનું અસ્તિત્વ અને અનસ્તિત્વ એ બંને હોવાથી સામાન્ય વચનોથી વ્યાખ્યાન કરી તેના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ સમ-

भववा योग्य आ संसार नथी, अर्थात् 'तेन स्वल्प, आकृति के वयनोधी अगम्य छे, ' अमे कडी, अमेवा अपरिमेय अने सुदृढमूल संसारना उच्छेदना साधनरूप वैराग्यने ज्ञापी तेनाथी अ संसारवृक्षनुं उच्छेदन करी मनुष्यने सारपथी शुं प्राप्त वस्तु रहे छे ते ज्ञावतां भगवान् कहे छे:

न रूपमस्ये तथोपलभ्यते

नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-

मसंगस्र्ण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं

यस्मिन्गता न निवर्तति भूयः ॥

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये

यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

पदच्छेदः—न, रूपम्, अस्य, इह, तथा, उपलभ्यते, न, अन्तः, न, च, आदिः, न, च, संप्रतिष्ठा, अश्वत्थम्, एनम्, सुविरूढमूलम्, असङ्गस्र्ण, दृढेन, छित्त्वा; ततः, पदम्, तत्, परिमार्गितव्यम्, यस्मिन्, गताः, न निवर्तन्ति, भूयः, तम्, एव, च, आद्यम्, पुरुषम्, प्रपद्ये, यतः, प्रवृत्तिः, प्रसृता, पुराणी.

वृत्तिसमासाः—रूप्यते अनेन इति रूपम् । उप समीपे लभ्यते इति उपलभ्यते । सम्यक् प्रतिष्ठा संप्रतिष्ठा । सुष्ठु विशेषेण रूढानि मूलानि यस्य सः सुविरूढमूलः,



તં સુવિરૂઢમૂલમ્ । ન સંગઃ અસંગઃ, અસંગઃ એવ શસ્ત્રમ્  
 અસંગશસ્ત્રમ્, તેન અસંગશસ્ત્રેણ । પરિતઃ માર્ગયિતું યોગ્યમ્ ઇતિ  
 પરિમાર્ગિતવ્યમ્ । નિશ્ચયેન વર્તન્તિ ઇતિ નિવર્તન્તિ । આદૌ ભવઃ આદ્યઃ,  
 તમ્ આદ્યમ્ । પુર્ણુ શેતે ઇતિ પુરુષઃ, તં પુરુષમ્ । પ્રકર્ષેણ પદ્યે ઇતિ  
 પ્રપદ્યે । પ્રકૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ । પ્રકર્ષેણ સૃતા ઇતિ પ્રસૃતા । પુરા  
 નવી ઇતિ પુરાણી ।

અન્વય અને અર્થઃ—અસ્ય આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું, ઇહ  
 આ લોકમાં, રૂપમ્ સ્વરૂપ-આકૃતિ, તથા ( જેવી રીતે વર્ણુન  
 કરવામાં આવ્યું ) તેવી રીતે, ન, ઉપલભ્યતે પ્રાપ્ત થતું નથી,  
 ( તેમ જ તેની ) અન્તઃ સમાપ્તિ, ન નથી, ચ તેમ, આદિઃ પ્રારંભ,  
 (પણુ જણાતો) ન નથી, ચ તથા, સંપ્રતિષ્ઠા મધ્યમાં સ્થિતિ, ( પણુ  
 કેાઈને જાણવામાં આવતી ) ન નથી, ( માટે ) એનમ્ એ, સુવિ-  
 રૂઢ-મૂલમ્ અત્યંત દૃઢ મૂલવાળા, અશ્વત્થમ્ સંસારરૂપી વૃક્ષને,  
 દૃઢેન ( વારંવાર તત્ત્વવિવેક અને અભ્યાસરૂપી સરાણુ પર  
 તીક્ષણુ કરેલા એટલે ) દૃઢ ( એવા ), અસંગ્ગશસ્ત્રેણ ( પુત્ર,  
 વિત્ત, લોકખ્યાતિ, ઇત્યાદિથી ) વિરકિતરૂપ શસ્ત્ર વડે, છિત્ત્વા  
 છેદીને, તતઃ ત્યાર પછી, ચ પણુ, યતઃ જેમાંથી, પુરાણી  
 પ્રાચીન-શાશ્વત, પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિ, પ્રસૃતા ફેલાએલી છે, તમ્ તે,  
 એવ જ, આદ્યમ્ આદિ, ( પરમ ) પુરુષમ્ પુરુષને, પ્રપદ્યે શરણુ જાઉં  
 છું, ( એવી ભાવના વડે ) તત્ત્વ તે, પદમ્ પરમપદને, પરિમાર્ગિતવ્યમ્  
 સારી રીતે ખોળવું, ( કે ) યસ્મિન્ જેને વિષે, ગતાઃ ગયેલા,  
 મૂયઃ ફરી, ન, નિવર્તન્તિ સંસારમાં પાછા આવતા નથી.

ભાવાર્થઃ—આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું સ્વરૂપ જેવી રીતે  
 વર્ણુન કરવામાં આવ્યું છે તેવી રીતે પ્રાપ્ત થતું નથી, એટલે કે



બાણી શકાતું નથી. તેમ જ એનાં અન્ત, પ્રારંભ કે મધ્ય સ્થિતિ પણ કેઈવડે બાણી શકાતાં નથી, એવા એ અત્યંત દઢતાથી ઉગેલાં મૂલોવાળા સંસારવૃક્ષને વારંવાર તત્ત્વવિવેક અને અભ્યાસરૂપી સરાણુ પર તીક્ષ્ણ કરેલા એવા દઢ ભવરક્તિરૂપ હુથિયાર વડે છેદીને, ત્યાર પછી વળી “ તે જ આદિપુરુષ કે જેમાંથી આ પ્રાચીન-શાશ્વત પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી છે તેને જ હું શરણુ બાઉ છું.” એવી ભાવનાવડે તે પરમપદનું અન્વેષણુ કરવું કે, જે પદને પામેલા ફરી આ સંસારની પુનરાવૃત્તિમાં પડતા નથી. અર્થાત્ આદિપુરુષને પ્રાપ્ત થવાની ભાવનાથી મોક્ષ મેળવવા દરેક વ્યક્તિએ યત્ન કરવો એ શ્રેયસ્કર છે. ૩-૪.

અવતરણિકા:—હવે ‘ પરમપુરુષ સંબંધી પદને પ્રાપ્ત કરવા કોણુ અધિકારી છે’ તે જાણાવવા માટે ભગવાનુ અધિકારીઓનાં લક્ષણો કહે છે:

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા

અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ॥

દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃસ્વસંજ્ઞૈ-

ર્ગચ્છંત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ ૫ ॥

પદચ્છેદઃ—નિર્માનમોહાઃ, જિતસદ્ગદોષાઃ, અધ્યાત્મનિત્યાઃ, વિનિવૃત્તકામાઃ, દ્વંદ્વૈઃ, વિમુક્તાઃ, સુખદુઃસ્વસંજ્ઞૈઃ, ગચ્છન્તિ, અમૂઢાઃ, પદમ્, અવ્યયમ્, તત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—માનશ્ચ મોહશ્ચ માનમોહૌ, નિર્ગતૌ માનમોહૌ યેભ્યઃ તે નિર્માનમોહાઃ । સદ્ગઃ એવ દોષઃ ઇતિ સદ્ગદોષઃ, જિતઃ સદ્ગદોષઃ યૈઃ તે જિતસદ્ગદોષાઃ । આત્મનિ ઇતિ

અધ્યાત્મમ્, નિત્યમ્ અધ્યાત્મં યેષાં તે અધ્યાત્મનિત્યાઃ । વિશેષેણ  
નિવૃત્તાઃ કામાઃ યેષાં તે વિનિવૃત્તકામાઃ । વિશેષેણ મુક્તાઃ ઇતિ  
વિમુક્તાઃ । સુખં ચ દુઃખં ચ સુખદુઃખે, સુખદુઃખે સંજ્ઞે યેષાં તાનિ  
સુખદુઃખસંજ્ઞાનિ, તૈઃ સુખદુઃખસંજ્ઞૈઃ । ન મૂઢાઃ અમૂઢાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—નિર્માનમોહાઃ માન તથા મોહ  
જેઓમાંથી નીકળી ગયાં છે, જિતસક્કલોષાઃ સંસારની આસ-  
ક્તિના દોષોને જેમણે છુટ્યા છે, અધ્યાત્મનિત્યાઃ જેઓ સદા  
પરમાત્માના સ્વરૂપને વિચારવામાં તત્પર છે, વિનિવૃત્તકામાઃ  
જેમની કામનાઓ-તૃષ્ણાઓ નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે, (અને) સુખ-  
દુઃખસંજ્ઞૈઃ સુખ અને દુઃખ નામવાળાં, દ્વન્દ્વૈઃ દ્વન્દ્વો વડે, (જેઓ)  
વિમુક્તાઃ મુક્ત થયેલા, ( છે, તે ) અમૂઢાઃ મોહરહિત, ( પુરુષો  
જ ) તત્ તે, અવ્યયમ્ અવિનાશિ, પદમ્ પદને, ગચ્છન્તિ પ્રાપ્ત  
થાય છે.

સાવાર્થ:—જેઓ માન તથા મોહથી રહિત, સંસારની  
આસક્તિના દોષોને છુટનારા, સદા પરમાત્માના સ્વરૂપને વિચા-  
રવામાં તત્પર, જેમની કામનાઓ શાંત થઈ ગઈ છે એવા તથા  
જેઓ સુખદુઃખ-સંજ્ઞાત્મક સાંસારિક હુષ્શોકાદિ દ્વન્દ્વોથી મુક્ત  
થયેલા છે તેવા મોહરહિત પુરુષો જ તે અવિનાશિ પદને પામે છે.પ.

અવતરણિકા:—“ પતનાન્તાઃ સમુચ્છ્રયાઃ ” અર્થાત્ ‘ ઊર્ધ્વ-  
ગમન-ઉંચી પાયરી પર ચઢવું તે અધ:પતન માટે જ. ’ એ ન્યાય પ્રમાણે  
જે વિષ્ણુમકતો ઊપર ઊંચા રહેલા પરમપદને પામે તો તેમને નીચે અવશ્ય  
આવવું પડે, તો પછી ‘ યદ્ભૂત્વા ન નિવર્તન્તે ’ એ કહેવું અનુચિત છે.  
એવી શંકાના સમાધાનમાં તે પદના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં “ તે પદ  
સામાન્ય નિયમોથી અપાઠ્ય છે, અને તે અસાધારણ તથા અસૌકિક પદ  
છે, ” એમ ભગવાન જણાવે છે:

नं तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥

यद्गत्वा न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

पदच्छेदः—न, तत्, भासयते, सूर्यः, न, शशाङ्कः,  
न, पावकः, यत्, गत्वा, न, निवर्तन्ते, तत्, धाम, परमम्, मम.

व्युत्पत्तिः—शशः अङ्के यस्य सः शशाङ्कः ।  
पवते असौ पावकः । नितरां वर्तन्ते इति निवर्तन्ते ।

अन्वय अने अर्थः—तत् ते पदने, सूर्यः लगवान्  
सूर्यनारायणु, न, भासयते प्रकाशित करी शकता नथी, शशाङ्कः  
चंद्रमा, (पणु) न ( भासयते प्रकाशी शकतो ) नथी, (तेम) पावकः  
अग्नि, ( पणु ) न, ( भासयते प्रकाशी शकतो ) नथी, (तथा) यत्  
ने पदने, गत्वा पाभीने ( योगीओ ) न, निवर्तते पुनरावृत्ति  
पामता नथी, तत् ते ( न ), मम भारुं, परमम् श्रेष्ठ, धाम  
स्थान अथवा स्वरूप ( छे ).

भावार्थः—ते पदने लगवान् सूर्यनारायणु, चंद्रमा के  
अग्नि केछ पणु प्रकाशित करी शकता नथी तथा ने पदने  
पाभी योगीओ संसारमां पुनरावृत्ति पामता नथी, ते न  
भारुं श्रेष्ठस्थान अथवा स्वरूप छे. अर्थात् भारा ते धामने  
प्राप्त करवाने न यत्न मुमुक्षुओ करवे न्नेछओ. ६

१ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ श्रुतिः ॥

त्यां सूर्यप्रकाशतो नथी, चंद्र अने ताराओ प्रकाशता नथी. ओ वीजणीओ  
पणु प्रकाशती नथी तो आ अग्नि क्यांथी प्रकाशे ? तेना न प्रकाशवाथी आ सधणुं  
नभत् प्रकाशे छे अने तेना न प्रकाशवडे आ सधणुं भासे छे.

અવતરણિકા:—‘ જે સ્થાને પહોંચીને યોગીઓ ફરી સંસારમાં આવતા નથી ’ એમ કહ્યું, પણ “ જે વસ્તુનો સંયોગ થાય તેનો વિયોગ થવો જ જોઈએ એ જગત્માં સુપ્રસિદ્ધ વાત છે, તો પછી તે ધામને પહોંચેલાનો તેની સાથે સદા સંયોગ કેમ બન્યો રહે ? ” એવી શંકાના સમાધાનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ॥

મનઃષઠ્ઠાનીંદ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

પદચ્છેદઃ—મમ, એવ, અંશઃ, જીવલોકે, જીવભૂતઃ, સનાતનઃ, મનઃષઠ્ઠાનિ, ઇન્દ્રિયાણિ, પ્રકૃતિસ્થાનિ, કર્ષતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—જીવાનાં લોકઃ જીવલોકઃ, તસ્મિન્ જીવલોકે । ન જીવઃ અજીવઃ, અજીવઃ જીવઃ ઇવ ભૂતઃ ઇતિ જીવભૂતઃ । મનઃ ષઠ્ઠં યેષુ તાનિ મનઃષઠ્ઠાનિ, તાનિ । પ્રકૃતૌ તિષ્ઠન્તિ તાનિ પ્રકૃતિસ્થાનિ, તાનિ ।

અન્વય અને અર્થઃ—મમ મારો, એવ જ, સનાતનઃ નિત્ય, અંશઃ અંશ, જીવલોકે આ સંસારમાં, જીવભૂતઃ જીવા-ત્મા-કર્તાલોકતા-રૂપે રહેલો થકો, પ્રકૃતિસ્થાનિ પ્રકૃતિમાં રહેલી, મનઃષઠ્ઠાનિ મનસહિત છે, ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયાને, કર્ષતિ આકર્ષે છે.

ભાવાર્થઃ—મારો જ નિત્ય અંશ આ સંસારમાં જીવા-ત્મારૂપે રહેલો છે, અર્થાત્ જેવી રીતે જલમાં રહેલા સૂર્યનો અંશ સૂર્યથી ભિન્ન ગણાતો નથી, પણ જલનું શોષણ કરી સૂર્યમાં જ તે મળી જઈને પાછો ફરતો નથી, તેવી જ રીતે મારો

અંશ પથ્ય માસ ધામને પામી ફરી પાછો ફરતો નથી. પરંતુ તે અંશ પોતપોતાના સ્થાનમાં રહેલી મનસહિત છ ઇન્દ્રિયોને ખેંચે છે. અર્થાત્ તે દ્વારા તે આ સંસારમાં આવે છે એમ તું માન. ૭.

અવતરણિકા:—“ પોતાના સ્થાનમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોને જીવ ક્યારે આકર્ષે છે ? ” તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્ચાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ॥

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—શરીરમ્, યત્, અવાપ્નોતિ, યત્, ચ, અપિ, ઉત્ક્રામતિ, ઈશ્વરઃ, ગૃહીત્વા, એતાનિ, સંયાતિ, વાયુઃ, ગન્ધાન્, ઇવ, આશયાત્.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—ઉત્ ઉર્ધ્વમ્ ક્રામતિ ઇતિ ઉત્ક્રામતિ । સમ્યક્ યાતિ ઇતિ સંયાતિ । આ સમન્તાત્ શેરતે અસ્મિન્ ઇતિ આશયઃ, તસ્માત્ આશયાત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ઈશ્વરઃ શરીરાદિ સમૂહનો સ્વામી, યત્ જ્યારે, દેહાત્ શરીરથી, ઉત્ક્રામતિ બહાર નીકળે છે, ચ અને, યત્ જ્યારે, શરીરમ્ (ખીજ) શરીરને, અવાપ્નોતિ પામે છે, ( ત્યારે તે ) વાયુઃ પવન, આશયાત્ પુષ્પના સ્થાનમાંથી, ગન્ધાન્

૧ સર્વે ક્ષયાન્તા નિચયાઃ પતનાન્તાઃ સમુચ્છ્રયાઃ ।

સંયોગા વિપ્રયોગાન્તા મરણાન્તં હિ જીવિતમ્ ॥

સમૂહો-વસ્તુસમુદાયો સઘણાં ક્ષયાન્ત-નાશવંત છે, ઉછ્ચ્રાયો-ઉચ્ચપણાં-સઘણાં પતનાન્ત-પડવાનાં જ છે, સંયોગો સર્વ વિયોગાન્ત-જુદા થવાનાં જ છે અને જીવિત મરણાન્ત-મરણપર્યંત જ છે.

સુગંધોને, ઇવ જેમ, ( ખેંચી બંધ છે તેમ ) ઇત્તાનિ એ મન સહિત છ ઇન્દ્રિયોને, ગૃહીત્વા લઇને, સંચાતિ બંધ છે.

**ભાવાર્થ:**—શરીરાદિ સમૂહનો સ્વામી આ આત્મા બ્યારે શરીરથી બહાર નીકળે છે અને બીજા શરીરને પામે છે ત્યારે પવન જેમ પુષ્પના સ્થાનમાંથી સુગંધને લઈ બંધ છે, તેવી રીતે મનસહિત બધી ઇન્દ્રિયોને સાથે લઈ જઈને અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પૂર્વના શરીરમાંથી મનસહિત ઇન્દ્રિયોને લઈને તે બીજા શરીરને મેળવે છે. ૮.

**અવતરણિકા:**—“ મનસહિત છ ઇન્દ્રિયો તે કઈ ? તેમ જીવાત્મા શા માટે તેમને લઈને અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ? ” એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે.

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ॥

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥ ૯ ॥

**વર્ણ્યેદ:**—શ્રોત્રમ્, ચક્ષુઃ, સ્પર્શનમ્, ચ, રસનમ્, ગ્રાણમ્, એવ, ચ, અધિષ્ઠાય, મનઃ, ચ, અયમ્, વિષયાન્, ઉપસેવતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—શ્રૂયતે અનેન ઇતિ શ્રોત્રમ્, તત્ । ચષ્ટે અનેન ઇતિ ચક્ષુઃ, તત્ । સ્પૃશતિ અનેન ઇતિ સ્પર્શનમ્, તત્ । રસતિ અનેન ઇતિ રસનમ્, તત્ । જિઘ્રતિ અનેન ઇતિ ગ્રાણમ્, તત્ । અધિષ્ઠિત્વા ઇતિ અધિષ્ઠાય ।

**અન્વય અને અર્થ:**—અયમ્ આ ઇશ્વર-જીવાત્મા, શ્રોત્રમ્ કાન, ચક્ષુઃ આંખ, ચ, તેમ, સ્પર્શનમ્ ત્વચા, રસનમ્ જિહ્વા, ચ અને, ગ્રાણમ્ નાસિકા, ચ, એવ તેમ જ, મનઃ મનને, અધિષ્ઠાય



સાથે લઈને, વિષયાન્ ( ઈન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ ) વિષયોને, ઉપસેવતે ભોગવે છે.

ભાવાર્થ:—જીવાત્મા કાન, આંખ, ચામડી, જિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચ ઈન્દ્રિયો અને છઠું મન એ પ્રત્યેકનો આશ્રય કરીને જ ઈન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ વિષયોને ભોગવે છે. અર્થાત્ એનો ઉપભોગ કરીને તેમને સાથે લઈને જ તે દેહાન્તરને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

અવતરણિકા:—“શરીરં ચદ્વાપ્નોતિ” ઇત્યાદિ શ્લોકથી આત્મા, દેહ તથા ઈન્દ્રિયોથી તદ્દન ભિન્ન છે એમ જણાવ્યું, ‘શ્રોત્રં ચક્ષુઃ’ એ શ્લોકથી આત્માને બધી ઈન્દ્રિયોનો પ્રવર્તક તથા તેમનાથી પણ ભિન્ન કહ્યો, પરંતુ જો એ એ પ્રમાણે સર્વથી ભિન્ન હોય તો પછી એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જતી વખતે દેહાદિથી ભિન્ન એવા એ આત્માને બધા કેમ જોઈ શકતા નથી ?” તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ મુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ॥

વિમૂઢા નાનુપશ્યંતિ પશ્યંતિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદ:—ઉત્ક્રામન્તમ્, સ્થિતમ્, વા, અપિ, મુંજાનમ્, વા, ગુણાન્વિતમ્, વિમૂઢાઃ, ન, અનુપશ્યન્તિ, પશ્યન્તિ, જ્ઞાનચક્ષુષઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ઉત્ક્રામતિ ઇતિ ઉત્ક્રામન્, તમ્ ઉત્ક્રામન્તમ્ । મુઢ્ઠે અસૌ મુંજાનઃ, તમ્ । ગુણૈઃ અન્વિતઃ ઇતિ ગુણાન્વિતઃ, તં

૧ હૃદયાકાશમાત્રસ્ય વિનાશો વેહનાશતઃ ।

વ્યર્થં મૃતાનિ શોષન્તિ નષ્ટ આત્મેતિશક્ત્યા ॥

કેવળ હૃદયાકાશના વિનાશથી દેહનો નાશ થાય છે, અને દેહનો નાશ થતાં આત્માનો નાશ થયો એવી શંકાથી લોકો વ્યથ રોક કરે છે.

ગુણાન્વિતમ્ । વિશેષેણ મૂઢાઃ ઇતિ વિમૂઢાઃ । જ્ઞાનમ્ એવ ચક્ષુઃ યેષાં તે જ્ઞાનચક્ષુષઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ઉત્ક્રામન્તમ્ એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરતા, સ્થિતમ્ શરીરમાં રહેલા, વા અથવા, મુજ્જાનમ્ વિષયોને ભોગવતા, ( કે ) ગુણાન્વિતમ્ સત્ત્વ, રજ, તમ ઇત્યાદિ ગુણોવડે યુક્ત, ( એવા આત્માને ) અપિ પણ, વિમૂઢાઃ અનેક પ્રકારના મૂઢ લોકો, ન, અનુપશ્યન્તિ ભેદ શકતા નથી, ( પરંતુ ) જ્ઞાનચક્ષુષઃ જ્ઞાન એ જ જેમનાં નેત્ર છે તેવા-જ્ઞાનીઓ, પશ્યન્તિ ભેદ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરતા, શરીરમાં રહેલા, વિષયોને ભોગવતા, અથવા સત્ત્વાદિ ગુણો યુક્ત એવા આત્માને પણ અત્યંત મૂઢ લોકો ભેદ શકતા નથી, પણ જ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળા જ્ઞાનીઓ જ ભેદ શકે છે. અર્થાત્ આત્માનું વિશુદ્ધ દર્શન જ્ઞાનીઓ સિવાય અન્ય કોઈ કોઈપણ સમયે કરી શકતા નથી. ૧૦.

અવતરણિકાઃ—“આત્મા ન જાણી શકાય તેવો હોવાથી, જ્ઞાન-વાનુ વિવેકીઓ જ તેને ભેદ શકે છે, પણ બીજા અવિવેકીઓ ભેદ શકતા નથી.” તે વાતને દૃઢ કરવા માટે પુનઃ ભગવાન જણાવે છે:

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યંત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ॥

યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યંત્યચેતસઃ ॥ ૧૧ ॥

૧. અસ્યૈકતાં સમાસાય નિર્વિકારતયાત્મનિ । મનસો નિશ્ચલત્વેન સ્થિતિયોગે ઇતીર્યતે ॥

ચક્ષુની સાથે એકતા કરીને નિર્વિકારપણાવડે આત્મા-શુદ્ધિ-માં નિશ્ચલપણે જે મનના સ્થિતિ તે જ યોગ એમ કહેવાય છે.

પદ્છેદઃ—યતન્તઃ, યોગિનઃ, ચ, એનમ્, પશ્યન્તિ, આત્મનિ, અવસ્થિતમ્, યતન્તઃ, અપિ, અકૃતાત્માનઃ, ન, એનમ્, પશ્યન્તિ, અચેતસઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યતન્તિ તે યતન્તઃ । યોગઃ અસ્તિ યેષાં તે યોગિનઃ । અકૃતઃ આત્મા યેષાં તે અકૃતાત્માનઃ । ન વિચન્તે ચેતાંસિ યેષાં તે અચેતસઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ચ વળી, યતન્તઃ પ્રયત્ન કરનારા, યોગિનઃ ( એકાગ્રચિત્તવાળા ) યોગીઓ, એનમ્ એ આત્માને, આત્મનિ આત્મામાં—પોતાની બુદ્ધિમાં, અવસ્થિતમ્ સ્થિર રહેલો, પશ્યન્તિ ( ‘આ આત્મા તે હું ’ એમ નિશ્ચય પૂર્વક ) જુએ છે, ( પરંતુ ) અકૃતાત્માનઃ તપ, ઇન્દ્રિયજ્ઞય ઇત્યાદિ સંસ્કારથી રહિત આત્માવાળા, અચેતસઃ અવિવેકી લોકો, ( તે ) યતન્તઃ યત્ન કરતા થકા, અપિ પણ, એનમ્ એ આત્માને, ન, પશ્યન્તિ જોઈ શકતા નથી.

ભાવાર્થઃ—વળી પ્રયત્નશીલ એવા એકાગ્રચિત્તવાળા યોગીઓ એ આત્માને પોતાની બુદ્ધિમાં “ આ આત્મા તે હું ” એમ સ્થિર રહેલો નિશ્ચયપૂર્વક જોઈ શકે છે, પણ તપ, ઇન્દ્રિયજ્ઞય ઇત્યાદિ સંસ્કારોથી હીન આત્માવાળા અવિવેકી પુરુષો તે યત્ન કરતા થકા પણ એ આત્માને જોઈ શકતા નથી. ૧૧.

અવતરણિકાઃ—“ આત્માનું દર્શન જ્ઞાનીઓ વિના અન્ય કોઈ કરી શકતું નથી અને તેથી મુમુક્ષુએ તે આત્મસ્વરૂપ એવા મારા દર્શનને માટે મારી ઉપાસના કરવી જ યોગ્ય છે, ” એમ જણાવવા માટે ભગવાન પોતાનું સર્વાત્મપણું દર્શાવતા ચાર શ્લોકો કહે છે:

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥

यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

पदच्छेदः—यत्, आदित्यगतम्, तेजः, जगत्, भासयते, अखिलम्, यत्, चन्द्रमसि, यत्, च, अग्नौ, तत्, तेजः, विद्धि, मामकम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—आदित्ये गतम् इति आदित्यगतम् । गच्छति इति जगत् । न खिलम् अखिलम् । मम इदम् मामकम् ।

अन्वय अने अर्थः—यत् ते, आदित्यगतम् सूर्यनारायणुभां रडेदुं, तेजः तेज, अखिलम् सभस्त, जगत् जगतने, भासयते प्रकाशित करे छे, च तेभ, यत् ते चन्द्रमसि चंद्रभाभां, ( रडेदुं तेज ) च अने, यत् ते अग्नौ अग्निभां, ( रडेदुं तेज छे ) तत् ते, तेजः तेज, मामकम् भारुं, विद्धि तुं णथु.

भावार्थः—सूर्यनारायणुभां रडेदुं तेज के ते आ सभस्त जगतने प्रकाश आपे छे तथा ते तेज चंद्रभाभां तेभ ज अग्निभां रडेदुं छे, ते तेज भारुं छे अम तुं णथु. १२.

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

पदच्छेदः—गाम्, आविश्य, च, भूतानि, धारयामि, अहम्, ओजसा, पुष्णामि, च, औषधीः, सर्वाः, सोमः, भूत्वा, रसात्मकः.

व्युत्पत्तिसमासाः—रसः एव आत्मा यस्य सः रसात्मकः ।

અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, અહમ્ હું, ગામ્ પૃથ્વીમાં, આવિશ્ય પ્રવેશ કરીને, ( પૃથ્વીસ્વરૂપે ) મૂતાનિ પ્રાણીઓને, ઓજસા ( મારા ) બલ-તેજ વડે, ધારયામિ ધારણ કરું છું, ચ તેમ, રસાત્મક: રસસ્વરૂપ એવો, સોમ: ચંદ્રમા, મૂત્વા થઈને, સર્વા: બધી, ઔષધી: ( વ્રીહિ, યવ, પુષ્પ વિગેરે ) ઔષધિઓને, પુષ્ણામિ પુષ્ટિ આપું છું.

ભાવાર્થ:—વળી હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને પૃથ્વીસ્વરૂપે પ્રાણીઓને મારા બલ વડે ધારણ કરું છું તેમ જ રસસ્વરૂપ ચંદ્રમા થઈને વ્રીહિ, યવ, પુષ્પ વિગેરે બધી ઔષધિઓને પણ પોષું છું. ૧૩.

અહં વૈશ્વાનરો મૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ॥

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતૃર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—અહમ્, વૈશ્વાનરઃ, મૂત્વા, પ્રાણિનામ્, દેહમ્, આશ્રિતઃ, પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ, પચામિ, અન્નમ્, ચતુર્વિધમ્.

વ્યુત્પત્તિ : માસા:—પ્રાણા: સન્તિ યેષાં તે પ્રાણિનઃ, તેષાં પ્રાણિનામ્ । આ સમન્તાત્ શ્રિતઃ ઇતિ આશ્રિતઃ । પ્રાણશ્ચ અપાનશ્ચ

૧ “ અયમગ્નિર્વૈશ્વાનરો યોડ્યમન્તઃપુરુષે યેનેદમન્નં પચ્યતે આ વૈશ્વાનર નામનો અગ્નિ કે જે એ પુરુષની અંદર રહે છે અને જેવડે અન્ન પકાવાય છે ” “ નાભ્યામુપરિ તિષ્ઠતિ તે નાભિના ઉપરના ભાગમાં રહે છે ” આથી ઉદરમાં રહેલા જઠરાગ્નિને વૈશ્વાનર નામનો અગ્નિ કહેવામાં આવે છે.

૨ જે દાંતથી તોડીને ખાવામાં આવે છે તે ‘ ભક્ષ્ય ’, જિહ્વાથી ખાવામાં આવે છે તે ‘ ભોજ્ય ’, ચાટીને ખાવામાં આવે છે તે ‘ લેહ્ય ’, અને ચૂસીને ખાવામાં આવે છે તે ‘ ચોષ્ય ’ એમ ચાર પ્રકારનું અન્ન કહેવામાં આવે છે.

प्राणापानौ, ताभ्यां सम्यक् आयुक्तः इति प्राणापानसमायुक्तः । अद्यते यत्  
तत् अन्नम्, तत् । चतस्रः विधाः प्रकाराः यस्य तत् चतुर्विधम्, तत् ।

अन्वय अने अर्थः—( वणी ) अहम् हुं, वैश्वानरः  
जठराग्नि, भूत्वा थधने, प्राणिनाम् प्राणियोना, देहम् शरीरने,  
आश्रितः आश्रय करीने—तेमां प्रवेश करीने, चतुर्विधम् चार  
प्रकारना—(लक्ष्य, लोब्ध, लेह्य अने योष्य ), अन्नम् अन्नने,  
पचामि पचावुं छुं.

भावार्थः—हुं वैश्वानर अग्नि—जठराग्नि—थध प्राणी-  
योनां शरीरेमां प्रवेश करीने लक्ष्य, लोब्ध, लेह्य, अने योष्य  
ये प्रमाणे चार प्रकारना अन्ननुं पाचन करुं छुं. १४.

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

पदच्छेदः—सर्वस्य, च, अहम्, हृदि, सन्निविष्टः,  
मत्तः, स्मृतिः, ज्ञानम्, अपोहनम्, च, वेदैः, च, सर्वैः, अहम्,  
एव, वेद्यः, वेदान्तकृत्, वेदवित्, एव, च, अहम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—सृतम् अनेन विश्वम् इति सर्वम्, तस्य  
सर्वस्य । सम्यक् निविष्टः इति सन्निविष्टः । मत् इति मत्तः । वेदितुं योग्यः  
वेद्यः । वेदानाम् अन्तः इति वेदान्तः, तं करोति इति वेदान्तकृत् । वेदान्  
वेत्ति इति वेदवित् ।



અન્વય અને અર્થ:—ચ વળી, અહમ્ હું, સર્વસ્ય સર્વ પ્રાણિના, હૃદિ હૃદયમાં, સન્નિવિષ્ટ: સારી રીતે પ્રવેશ કરીને રહેલો, ( હું, તેમને ) મત્ત: મારાથી જ, સ્મૃતિ: સ્મૃતિ, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, ચ અને, અપોહનમ્ સ્મૃતિ તથા જ્ઞાનનું વિસ્મરણ થાય છે, ચ તેમ, સર્વે: બધા, વેદૈ: વેદો વડે, વેદ્ય: જાણવા યોગ્ય, અહમ્ હું, એવ જ, ( હું, તેમ ) વેદાન્તકૃત્ વેદાન્ત-તત્ત્વજ્ઞાનનો કર્તા, ચ તથા, વેદવિત્ વેદોને જાણનાર, એવ પણ, અહમ્ હું (હું).

ભાવાર્થ:—વળી હું પ્રાણિમાત્રનાં હૃદયમાં એટલે બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરીને રહેલો હું. તેમને મારાથી જ સ્મૃતિ અને જ્ઞાન થાય છે, તેમ તેમનાં સ્મૃતિ અને જ્ઞાનનો લોપ પણ મારાથી જ થાય છે; વળી બધા વેદોમાં જાણવા યોગ્ય હું જ છું, તેમ વેદાંતનો કર્તા અને વેદોને જાણનાર પણ હું જ છું. ૧૫.

અવતરણિકા:—ભગવાને નારાયણની વિશિષ્ટ ઉપાધિયુક્ત વિભૂતિઓવાળું પોતાનું સ્વરૂપ ‘યદાદિત્યગતં તેજ:’ ઇત્યાદિ શ્લોકો વડે કયું, હવે તે જ ભગવાનનું નિરુપાધિક દેવલ પરબ્રહ્મસ્વરૂપનું નિર્ધારણ કરવા માટે પોતાના ક્ષર અને અક્ષર એ ઉપાધિયુક્ત વિભક્ત સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં ભગવાન કહે છે:

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ ॥

ક્ષર: સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદચ્છેદ:—દ્વૌ, ઇમૌ, પુરુષૌ, લોકે, ક્ષર:, ચ, અક્ષર:, એવ, ચ, ક્ષર:, સર્વાણિ, ભૂતાનિ, કૂટસ્થ:, અક્ષર:, ઉચ્યતે.

વૃત્પત્તિસમાસા:—ક્ષરતિ ઇતિ ક્ષર: । નક્ષર: અક્ષર: । કૂટ: ઇવ તિષ્ઠતિ ઇતિ કૂટસ્થ: અથવા કૂટ:—માયા—તમ્મિન્ તિષ્ઠતિ ઇતિ કૂટસ્થ: ।

અન્વય અને અર્થ:—લોકે આ લોકમાં, હમૌ આ, હૌ ળે, પુરુષૌ પુરુષો, एव જ (છે), ( એક ) ક્ષર: ક્ષર, ચ અને, ( બીજે ) અક્ષર: અક્ષર, ( તેમાં ) સર્વાણિ બધાં, મૂતાનિ બ્રહ્માદિ સ્થાવરાન્ત શરીરો, ક્ષર: ક્ષર-વિનાશશીલ, ( અને ) કૂટસ્થ: ( શરીરોનો નાશ થવા છતાં ) લુહારની એરણુની પેઠે અચળ રહેલો, ( અનેક માયા-પ્રપંચોમાં સ્થિત રહેલો જીવાત્મા ) અક્ષર: ( સંસાર-બીજના અનંતપણાને લીધે ) અક્ષર-અવિનાશી, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—આ લોકમાં આ ળે પુરુષો છે, એક તો ક્ષર અને બીજે અક્ષર; તેમાં બ્રહ્માદિ સ્થાવરપર્યંત શરીરમાત્ર તે “ક્ષર”-વિનાશશીલ પુરુષ કહેવાય છે અને શરીરોનો નાશ થવા છતાં લુહારની એરણુની પેઠે અચળ રહેલો, અથવા અનેક માયાપ્રપંચોમાં સ્થિત રહેલો જે જીવાત્મા તે સંસાર બીજના અનંતપણાને લીધે “અક્ષર”-અવિનાશી કહેવાય છે. ૧૬.

અવતરણિકા:—હવે આ પ્રમાણે ‘ક્ષર’ અને ‘અક્ષર’ પુરુષોનું વર્ણન કરી તેમનાથી ભિન્ન એટલે ઉપરોક્ત “ક્ષર” અને “અક્ષર” એ અને પુરુષથી જુદા જ-ક્ષર અને અક્ષર એ બન્ને ઉપાધિના દોષથી અસ્પૃષ્ઠ, નિત્ય, શુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ પરમાત્મા કે જે તૃતીય પુરુષ છે તેનું વર્ણન કરતા ભગવાન કહે છે:

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ ૧૭ ॥

પદચ્છેદ:—ઉત્તમ:, પુરુષ:, તુ, અન્ય:, પરમાત્મા, इति, उदाहृत:, य:, लोकत्रयम्, आविश्य, विभर्ति, अव्यय:, ईश्वर:.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**પરમશ્વાસૌ આત્મા ચ, વા પરમઃ આત્મા  
યસ્ય સઃ પરમાત્મા । લોકાનાં ત્રયમ્ ઇતિ લોકત્રયમ્, તત્ । ન વિદ્યતે  
વ્યયઃ યસ્ય સઃ અવ્યયઃ । ઈષ્ટે અસૌ ઈશ્વરઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**તુ પરંતુ, પરમાત્મા “પરમાત્મા”  
ઇતિ એ પ્રમાણે, ઉદાહૃતઃ ( વેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોમાં ) કહેવાયલા,  
ઉત્તમઃ (સૌથી) શ્રેષ્ઠ, પુરુષઃ પુરુષ, ( તે ) અન્યઃ (ક્ષર અક્ષર એ  
અનેથી) બુદ્ધા, ( જ છે, કે ) યઃ જે, અવ્યયઃ અવિનાશી, ઈશ્વરઃ  
ઈશ્વર, લોકત્રયમ્ ( પૃથ્વી અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ એ ) ત્રણે  
લોકમાં, આવિહ્ય ( પોતાની ચૈતન્યરૂપી માયા વડે ) પ્રવેશ  
કરીને, ( તેમને ) વિભર્તિ ધારણ કરે છે.

**ભાવાર્થઃ—**પરંતુ “ પરમાત્મા ” એ પ્રમાણે વેદાન્તાદિ  
શાસ્ત્રોમાં કહેવાયલા સૌથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ તે ક્ષર અને અક્ષર એ  
અનેથી બુદ્ધા જ છે, કે જે અવિનાશી ઈશ્વર ‘ મૂર્ધ્નિવઃસ્વઃ ’—  
પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ એ ત્રણે લોકમાં પોતાની ચૈતન્ય-  
રૂપી માયા વડે પ્રવેશ કરીને તે લોકોને ધારણ કરે છે. અર્થાત્ સર્વ  
વડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય તેજ તૃતીય પુરુષ છે એમ તું માન. ૧૭.

**અવતરણિકાઃ—**એ પ્રમાણે તે પરમાત્માને જે “ પુરુષોત્તમ ”  
એ પ્રસિદ્ધ નામથી કહેવામાં આવે છે, તે નામની અર્થમૂલક સિદ્ધિ દ્વારા તે  
નામની અન્વયતા બતાવતાં ભગવાન પોતાના નિરતિશય સ્વરૂપનું વર્ણન  
કરતા કહે છે:

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ॥

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૧૮॥

**પદચ્છેદઃ—**યસ્માત્, ક્ષરમ્, અતીતઃ, અહમ્, અક્ષરાત્,  
અપિ, ચ, ઉત્તમઃ, અતઃ, અસ્મિ, લોકે, વેદે, ચ, પ્રથિતઃ, પુરુષોત્તમઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિ અતીત્ય ઇતઃ ગતઃ ઇતિ અતીતઃ ।  
પુર્ણુ સીદન્તિ તે પુરુષાઃ, પુરુષેષુ ઉત્તમઃ પુરુષોત્તમઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—યસ્માત્ જે કારણથી, અહમ્ હું, ક્ષરમ્ ક્ષર પુરુષથી, અતીતઃ ઉત્કૃષ્ટ, ચ તેમ, અક્ષરાત્ અક્ષર પુરુષથી, અપિ પણ, ઉત્તમઃ ઉત્તમ, ( હું ) અતઃ તેથી, લોકે લોકમાં, ચ અને, વેદે વેદમાં, પુરુષોત્તમઃ “ પુરુષોત્તમ—પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ, ” (એમ) પ્રથિતઃ પ્રસિદ્ધ, અસ્મિ હું.

ભાવાર્થઃ—જે કારણથી હું ક્ષર-જડવર્ગ તેમજ અક્ષર-ચેતનવર્ગથી પણ ઉત્કૃષ્ટ હું, તેથી જ લોકમાં અને વેદમાં હું “ પુરુષોત્તમ ” એ નામથી પ્રસિદ્ધ હું. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—“ ઊપર કહેવામાં આવેલા એ પ્રમાણેના આત્મ-સ્વરૂપ એવા મારા-પુરુષોત્તમના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જે જાણે છે તે જ મારો ખરો ભક્ત છે, ” એમ જણાવવા ભગવાન કહે છે:

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ॥

સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદઃ—યઃ, મામ્, એવમ્, અસંમૂઢઃ, જાનાતિ,  
પુરુષોત્તમમ્, સઃ, સર્વવિત્, ભજતિ, મામ્, સર્વભાવેન, ભારત.

૧ વંશીવિભૂષિતકરાન્નવનીરદામાત્ પીતામ્બરાદરુણબિમ્બફલાધરોષ્ઠાત્ ।

પૂર્ણેન્દુસુન્દરમુખાદરાંવેન્દનેત્રાત્ કૃષ્ણાત્પરં કિમપિ તસ્વમહં ન જાને ॥

વંશી-મોરલી વડે જેમના હાથ વિભૂષિત છે, નવા મેઘની કાંતિ જેવા જે ધન-શ્યામ છે, પીતાંબર જેમણે ધારણ કરેલું છે, બિંબકૃણ જેવા જેમના અધરોષ્ઠ છે, પૂણિ માના પૂર્ણ ચંદ્ર જેવું સુંદર જેમનું મુખ છે અને કમળ જેવાં જેમનાં નેત્રા છે એવા શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રથી ભિન્ન ઉત્તમ તત્ત્વ હું ખીલું કંઈ પણ જાણતો નથી.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**સમ્યક્ મૂઢઃ સંમૂઢઃ, ન સંમૂઢઃ અસંમૂઢઃ । સર્વે વોત્તિ ઇતિ સર્વવિત્ । સર્વશ્વાસૌ ભાવશ્ચ સર્વભાવઃ, તેન સર્વભાવેન.

**અન્વય અને અર્થઃ—**ભારત હે ભારત, યઃ જે પુરુષ, અસંમૂઢઃ અવિવેકરહિત એટલે કે જ્ઞાનયુક્ત થઈને, મામ્ મને, એવમ્ એ પ્રમાણે, પુરુષોત્તમમ્ “ પુરુષોત્તમ ” સ્વરૂપે, જાનાતિ જાણે છે, સઃ તે, સર્વવિત્ સઘણું જાણનાર—સર્વજ્ઞ થયો થકો, મામ્ મને, સર્વભાવેન બધી જાતના ભાવો વડે, ભજતિ ભજે છે.

**ભાવાર્થઃ—**જે પુરુષ અવિવેકરહિત એટલે જ્ઞાનયુક્ત થઈને મને એ પ્રમાણે “ પુરુષોત્તમ ” સ્વરૂપે જાણે છે, તે જ સર્વજ્ઞ થયો થકો સર્વ ભાવ વડે મને ભજે છે, એમ હું માનું છું. અર્થાત્ તે જ મારા સત્યસ્વરૂપને સમજી મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવા માટે શક્તિમાન થાય છે. ૧૯.

**અવતરણિકાઃ—**આ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં પોતાના પુરુષોત્તમ સ્વરૂપનું તેમ જ તેની ઉપાસનાથી તત્ત્વજ્ઞાનના ફલરૂપ મોક્ષનું વર્ણન કરીને અંતમાં તે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રશંસા કરતા ભગવાન કહે છે:

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ ૨૦ ॥

૧ एतद्धि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ मनुः ॥

પ્રાહ્મણને વિશેષમાં એ (પ્રહ્મત્વ જ) જન્મનું સર્વસ્વ-સફળ કરવાનું સાધન છે, અને એ જ પ્રહ્મત્વને પ્રાપ્ત કરી દ્વિજ-પ્રાહ્મણ કૃતકૃત્ય થાય છે, બીજા કોઈ પણ પ્રકારે તે કૃતકૃત્ય થતો નથી.

**પદ્ચ્છેદઃ—**ઇતિ, ગુહ્યતમમ્, શાસ્ત્રમ્, ઇદમ્, ઉક્તમ્, મયા, અનઘ, એતત્, બુદ્ધા, બુદ્ધિમાન્, સ્યાત્, કૃતકૃત્યઃ, ચ, ભારત.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**ગૂહિતુમ્ યોગ્યમ્ ગુહ્યમ્, અતિશયેન ગુહ્યમ્ ઇતિ ગુહ્યતમમ્ । ન વિદ્યતે અઘં યસ્મિન્ સઃ અનઘઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અનઘ । બુદ્ધિઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ બુદ્ધિમાન્ । કૃતં કૃત્યં યેન સઃ કૃતકૃત્યઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**અનઘ હે નિષ્પાપ અર્જુન ! ઇતિ એ પ્રમાણે, ઇદમ્ આ, ગુહ્યતમમ્ અત્યંત રહસ્યપૂર્ણ—ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય, શાસ્ત્રમ્ શાસ્ત્ર, મયા મેં, ઉક્તમ્ કહ્યું, ભારત હે ભારત ! એતત્ એ શાસ્ત્રને, બુદ્ધા જાણીને, ( કેઈપણુ પુરુષ ) બુદ્ધિમાન્ આત્મસંબંધિની બુદ્ધિ-જ્ઞાન-વાળો, ચ અને, કૃતકૃત્યઃ પોતાનું કર્તવ્ય જોણે પૂર્ણ કર્યું છે તેવો, સ્યાત્ થાય છે.

**ભાવાર્થઃ—**હે નિષ્પાપ અર્જુન ! એ પ્રમાણે આ અત્યંત રહસ્યપૂર્ણ—ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું, હે ભરતવંશી અર્જુન ! એ શાસ્ત્રને જાણીને કેઈ પણ મનુષ્ય આત્મસંબંધિ જ્ઞાનવાળો અને કૃતકૃત્ય થાય છે. અર્થાત્ જે મનુષ્ય એ પ્રમાણે મારા એ પુરુષોત્તમસ્વરૂપને યોગ્ય રીતે સમજે છે તે જ્ઞાન-યુક્ત થઈને અન્તમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારો થાય છે એમાં સંશય નથી. ૨૦

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપાનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણા-  
ર્જુનસંવાદે શ્રીકૃષ્ણકાર્તાન્તિકપ્રણીતસાન્વયબોધિન્યાં ગુર્જર-  
ટીકાયાં પુરુષોત્તમયોગો નામ પચ્ચદશોઽધ્યાયઃ ॥



# षोडशोऽध्यायः ।

## अध्याय सोणभो.

अवतरणिकाः—नवमा अध्यायमां “द्वैवी” अने “आसुरी” संपत्ति विषे “मोघाशा मोघकर्माणो—” इत्यादि श्लोकैः सहस्र सूचना करी छे, तेनुं विस्तारथी वर्णन करवा तेम पंद्रमा अध्यायमां पणु “यो मामेवमसंभूदो जानाति पुरुषोत्तमम्—असंभूद अटले अविवेकरहित—ज्ञानयुक्त थधने जे मनुष्य मने—पुरुषोत्तमने मारा कहेवा प्रमाणे यथार्थ रीते ज्ञाने छे” अे प्रमाणे भगवाने कहेलुं होवाथी अने ते पुरुषोत्तम स्वरूपने—अह्न-स्वरूपने ज्ञानवाने योग्य अधिकारी थवा माटे असंभूद स्थिति प्राप्त करवा द्वैवी संपत्तिनी प्राप्ति अने आसुरी संपत्तिने त्याग अे मनुष्येने आवश्यक होवाथी ते द्वैवी तथा आसुरी संपत्ति केवा प्रकारनी छे ते ज्ञानवावा माटे भगवान् आ सोणभो अध्याय शरु करे छे. तेमां प्रथम त्रणु श्लोकथी द्वैवीसंपत्तिनां लक्षणो कहे छे:

श्रीभगवानुवाच । श्री भगवान् कहे छे:—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

१ अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिर्विशेषतः ।

उपाया देशकालाद्याः सन्त्यत्र सहकारिणः ॥ विवेकचूडामणौ ॥

इणनी सिद्धि विशेषे करी अधिकारीनी अपेक्षा राखे छे. तेमां देश अने काल विगेरे उपायो पणु सहाय करनारा छे. अर्थात् अधिकारीने इणनी सिद्धि थाय छे पणु ते अधिकारी थया विना थती नथी.

विवेकिनो विरक्तस्य शमादिगुणशालिनः ।

मुमुक्षोरेव हि ब्रह्मजिज्ञासायोग्यता मता ॥ विवेकचूडामणौ ॥

विवेकवाणा, विरागवाणा, शमादि षट्संपत्तिइपी गुणवाणा अने मुमुक्षु-भोक्षनी इच्छावाणा पुरुषने जे अह्नज्ञाननी इच्छानी योग्यता मानेकी छे. अर्थात् साधनचतुष्टय संपन्न मुमुक्षु जे अह्नज्ञानने अधिकारी छे.

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं हीरचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥

भवंति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

पदच्छेदः—अभयम्, सत्त्वसंशुद्धिः, ज्ञानयोगव्यव-  
स्थितिः, दानम्, दमः, च, यज्ञः, च, स्वाध्यायः, तपः, आर्जवम्;  
अहिंसा, सत्यम्, अक्रोधः, त्यागः, शान्तिः, अपैशुनम्, दया,  
भूतेषु, अलोलुप्त्वम्, मार्दवम्, हीः, अचापलम्; तेजः, क्षमा,  
धृतिः, शौचम्, अद्रोहः, नातिमानिता, भवन्ति, सम्पदम्,  
दैवीम्, अभिजातस्य, भारत.

व्युत्पत्तिसमासाः—विभेति अस्मात् इति भयम्, न भयम्  
अभयम् । सम्यक् शुद्धिः संशुद्धिः, सत्त्वस्य संशुद्धिः सत्त्व-  
संशुद्धिः । विशेषेण अवस्थितिः इति व्यवस्थितिः, ज्ञानं च योगश्च  
ज्ञानयोगौ, तयोः व्यवस्थितिः इति ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दीयते इति  
दानम् । दम्यन्ते इन्द्रियाणि अनेन इति दमः । इज्यते अनेन इति  
यज्ञः । सुप्तु अधीयते अस्मिन् इति स्वाध्यायः । तप्यते इति तपः ।  
ऋजोः भावः आर्जवम् । हिंस्यन्ते सत्त्वानि अस्याम् इति हिंसा, न  
हिंसा अहिंसा । न क्रोधः अक्रोधः । पिशुनस्य भावः पैशुनम्,  
न पैशुनम् अपैशुनम् । लोलुपस्य भावः लोलुप्त्वम्, न लोलुप्त्वम्  
अलोलुप्त्वम् । मृदोः भावः मार्दवम् । चपलस्य भावः

चापलम्, न चापलम् अचापलम् । क्षम्यन्ते अपराधिनः अनया इति क्षमा । ध्रियन्ते प्राणेन्द्रियादयः यया सा धृतिः । शुचेर्भावः शौचम् । न द्रोहः अद्रोहः । अत्यर्थं मानः अतिमानः, अतिमानः अस्ति अस्य इति अतिमानी, तस्य भावः अतिमानिता, न अतिमानिता नातिमानिता । देवानाम् इयम् दैवी, तां दैवीम् । अभितः जातः अभिजातः, तस्य ।

अन्वय अने अर्थः—अभयम् अथरहितपाणुं, सत्त्व-संशुद्धिः अंतःकरणि शुद्धि, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञान-आचार्योपासना तथा शास्त्र द्वारा प्राप्त आत्मज्ञान, तेम धन्द्रियादिना उपसंहारथी आत्माभां अेकाग्रता संपादन करवी ते योग, अे अनेभां निष्ठा राभवी, दानम् अन्नादि वस्तुअेानुं यथाशक्तिदान आपवुं, च तथा, दमः आद्य धन्द्रियेनो निग्रह, च तेम, यज्ञः श्रौतस्मार्तयज्ञ, स्वाध्यायः वेदाध्ययनादि तथा जपयज्ञ, तपः ( शारीरिक, वायिक अने मानसिक अे त्रणु प्रकारनुं ) तप, आर्जवम् सरलपाणुं, अहिंसा प्राण्णिमात्रने आधान करवी ते, सत्यम् ( सर्वभूतना द्रोहरहित ) यथार्थं वापणु तथा आचरण, अक्रोधः क्रोधनो अभाव, त्यागः उदारता, शान्तिः चित्तनिग्रह, अपैशुनम् अन्यनी पासे पारकानां छिद्रो प्रकट न करवां ते, भूतेषु प्राण्णीअेभां, दया कृपा, अलोलुप्त्वम् विषय समीपभां होवा छतां धन्द्रियेनी अविच्छिन्ना, मार्दवम् सुकेमण भाव, ह्रीः लोकदण्ड, अचापलः अच्यलतानो अभाव, तेजः प्रगल्भता, क्षमा ( क्रोधनुं कारणु भलवा छतां पणु ) अंतः-

१ अक्रोध अने क्षमाभां अेटलो इरक छे के, 'क्षमा'नी व्याख्या चित्तनो विकार पणु न थवो लैधये ते, न्यारे 'अक्रोध' नी व्याख्या चित्तविकार थया पणु तेनुं प्रशमन करवुं ते.

કરણુમાં વિક્રિયાનો અભાવ, ઘૃત્તિઃ દુઃખેથી નિરાશ થયેલાં ચિત્ત અને શરીરને સ્થિર કરવાં તે-ધીરજ, શૌચમ્ મૃત્તિકા તથા જલથી બાહ્ય, અને ભાવશુદ્ધિ તે આંતરિક એમ બે પ્રકારનું શૌચ, અદ્રોહઃ પારકાની ક્ષતિ કરવાની ઇચ્છાનો અભાવ, નાતિમાનિતા અત્યંત માનીપણું નહિ તે, ભારત હે ભારત ! ( એ લક્ષણે ) દૈવીમ્ દૈવી, સંપદમ્ સંપત્તિને, અભિજાતસ્ય અનુલક્ષી જન્મેલાનાં, ભવન્તિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—નિર્ભયતા, અંતઃકરણનીશુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા નિષ્કામ કર્મયોગમાં પરાયણ રહેવું, અન્ન વિગેરે વસ્તુઓનો યથાશક્તિ વિભાગપૂર્વક ઉપયોગ કરવારૂપ દાન, કર્મેન્દ્રિય તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, શ્રૌતસ્માર્ત યજ્ઞ, વેદાધ્યયનાદિ તથા જપયજ્ઞ, કાચિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનું તપ, સરલતા, અહિંસા, સત્ય, ક્રોધોપશમ, ઉદારતા, અંતઃકરણનો નિગ્રહ, પારકાની નિંદા ન કરવી તે, પ્રાણિમાત્ર પર દયા રાખવી, વિષય સમીપમાં હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોની અવિક્રિયા, ક્રોમળભાવ, લોકલજ્ઞ, નિષ્પ્રયોજન ચાંચલ્યનો અભાવ, પ્રગલ્ભતા—પ્રતિભા, ક્ષમા, ધૈર્ય, બાહ્ય અને આભ્યંતર શૌચ, પારકાની ક્ષતિ કરવાની ઇચ્છાનો અભાવ અને પોતાનેવિષે અત્યંત નિરભિમાનપણું, હે ભારત ! એ લક્ષણે દૈવીસંપત્તિને અનુલક્ષી જે મનુષ્ય જન્મેલું છે તેનાં હોય છે. ૧-૩

અવતરણિકાઃ—હવે ‘આસુરી સંપત્તિનાં લક્ષણે કેવાં હોય છે’ તે ભગવાન કહે છે:

દંભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ॥

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદઃ—દમ્ભઃ, દર્પઃ, અભિમાનઃ, ચ, ક્રોધઃ, પારુષ્યમ્, એવ, ચ, અજ્ઞાનમ્, ચ, અભિજાતસ્ય, પાર્થ, સંપદમ્, આસુરીમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—દમ્યન્તે અનેન ઇતિ દમ્ભઃ । દૃપ્યન્તે અનેન ઇતિ દર્પઃ । અભિતઃ માનઃ ઇતિ અભિમાનઃ । પરુષસ્ય ભાવઃ પારુષ્યમ્ । અસુરાણામ્ ઇયમ્ આસુરી, તામ્ આસુરીમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! દંભઃ ધર્મનિષ્ઠ વગેરે હોવાનો ડોળ કરવો તે, દર્પઃ ધન અથવા સ્વજન નિમિત્તને મદ, ચ તથા, અભિમાનઃ પોતાને માટે અત્યંત માનથી વિશિષ્ટ પૂજની ભાવના, ક્રોધઃ ક્રોધ, ચ તેમ, પારુષ્યમ્ કઠોર ભાવ, એવ તેમ, અજ્ઞાનમ્ અજ્ઞાન, (એ લક્ષણે) આસુરીમ્ આસુરી, સંપદમ્ સંપત્તિને, અભિજાતસ્ય અનુલક્ષી જન્મેલાનાં, ભવન્તિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! ધર્મનિષ્ઠ હોવાનો મિથ્યા ડોળ કરવો તે—દંભ, મદ, પોતાને માટે અત્યંત માન, ક્રોધ, અત્યંત કઠોર ભાવ, તેમ અજ્ઞાન એ પ્રમાણેનાં લક્ષણે આસુરી સંપત્તિને અનુલક્ષી જન્મ પામેલાનાં હોય છે. અર્થાત્ આસુરી સંપત્તિમાં જન્મેલા પુરુષો એવાં લક્ષણોવાળા હોય છે. ૪.

૧ પરોપદ્રવ્યહેતુનાં દોષાણાં પૈશ્ચુનં વચ્ચઃ । રાજાદેસ્તુ મદાદ્ગતિરદૃષ્ટિર્દર્પ ઉચ્યતે ॥

પરથી થતા ઉપદ્રવોના કારણભૂત દોષોનું રાજા વિગેરે અધિકારીઓ આગળ ચાડી યુગલી કરવાનાં વચનો રૂપે કહેવું અને મદથી ભયની અ દૃષ્ટિ-વઠાવલોકન તે દર્પ કહેવાય છે.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે દેવી અને આસુરી એ બન્ને સંપત્તિનાં લક્ષણો કહી હવે તેનું પૃથક્ પૃથક્ કલ કહે છે, સાથે દેવી તથા આસુરી સંપત્તિનાં લક્ષણોનું શ્રવણ કર્યા પછી પોતે કઈ સંપત્તિવાળો હશે તેની શંકા અર્જુનને થતાં તેનું પણ સમાધાન કરતા ભગવાન કહે છે:

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિબંધાયાસુરી મતા ॥

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥ ૫ ॥

પદ્મક્રેદઃ—દૈવી, સંપદ્, વિમોક્ષાય, નિબંધાય, આસુરી, મતા, મા, શુચઃ, સંપદમ્, દૈવીમ્, અભિજાતઃ, અસિ, પાંડવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશિષ્ટઃ મોક્ષઃ વિમોક્ષઃ, તસ્મૈ વિમોક્ષાય । નિયતઃ બન્ધઃ નિબન્ધઃ, તસ્મૈ નિબન્ધાય ।

અન્વય અને અર્થઃ—દૈવી દેવી, સમ્પત્ સંપત્તિ, વિમોક્ષાય મુક્તિને માટે છે, અને આસુરી આસુરીસંપત્તિ, નિબંધાય સંસારમાં બંધન માટે, મતા માનવામાં આવેલી, ( છે, પરંતુ ) પાંડવ હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! ( તું ) દૈવીમ્ દેવી, સંપદમ્ સંપત્તિને અનુલક્ષી, અભિજાતઃ જન્મ પામેલો, અસિ છે, ( માટે ) મા શુચઃ શોક કર નહિ.

ભાવાર્થઃ—દૈવીસંપત્તિ સંસારમાંથી મુક્તિને માટે છે, અને આસુરીસંપત્તિ સંસારમાં બંધન કરાવનારી છે, એમ માનવામાં આવ્યું છે, ( પરંતુ ) હે પાંડુપુત્ર અર્જુન ! તું તો દૈવીસંપત્તિને અનુલક્ષી જન્મેલો છે, માટે શોક ન કર. ૫

અવતરણિકા:—“ ત્રયાહ પ્રાજાપત્યા પ્રજાપતૌ પિતરિ બ્રહ્મચર્યમૂષુર્દેવા મનુષ્યા આસુરાઃ—પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવ, મનુષ્ય અને અસુર એમ ત્રણેએ પ્રજાપતિ પાસે વેદાધ્યયન કર્યું ” એ શ્રુતિ ઉપરથી



દેવ, અસુર અને મનુષ્ય સંબંધિની ત્રણ પ્રકારની સંપત્તિઓનું વર્ણન કરવું જોઈએ, અને માનુષી સંપત્તિ પણ ઉત્તમ અથવા કનિષ્ઠ પ્રકારે ત્યાજ્ય અથવા ગ્રાહ્ય એમ બતાવવી જોઈતી હતી, પરંતુ તે ક્રમ બતાવવામાં આવી નથી ! એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “ આદિકાલથી જ સંપત્તિ પ્રચલિત છે ” એમ જણાવતાં ભગવાન કહે છે :

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર एव च ॥

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્તઃ આસુરં પાર્થ મે શ્રુણુ ॥ ૬ ॥

પદચ્છેદઃ—દ્વૌ, ભૂતસર્ગો, લોકે, અસ્મિન્, દૈવઃ, આસુરઃ, એવ, ચ, દૈવઃ વિસ્તરશઃ, પ્રોક્તઃ, આસુરઃ, પાર્થ, મે, શ્રુણુ.

વ્યુત્પત્તિરઘાસાઃ—સૃજ્યન્તે અનયોઃ ઇતિ સર્ગોઃ, ભૂતાનાં સર્ગો ભૂતસર્ગો । દેવાનામ્ અયમ્ ઇતિ દૈવઃ । અસુરાણામ્ અયમ્ ઇતિ આસુરઃ । વિસ્તરેણ ઇતિ વિસ્તરશઃ । પ્રકર્ષેણ ઉક્તઃ પ્રોક્તઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! અસ્મિન્ આ, લોકે લોકમાં, ભૂતસર્ગો મનુષ્યોની સૃષ્ટિ, દ્વૌ જો પ્રકારની, એવ જ, ( છે. એક તો ) દૈવઃ દૈવીસંપત્તિયુક્ત, ચ અને, ( બીજી ) આસુરઃ આસુરીસંપત્તિયુક્ત, ( તેમાં ) દૈવી દૈવીસંપત્તિયુક્ત સૃષ્ટિ, વિસ્તરશઃ વિસ્તારપૂર્વક, પ્રોક્તઃ કહેવામાં આવી, ( અને ) આસુરમ્ આસુરી સૃષ્ટિને, મે મારીપાસેથી, શ્રુણુ તું સાંભળ.

૧ દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્ દૈવ આસુર એવ ચ ।

વિષ્ણુમક્તિપરો દૈવો વિપરીતસ્તથાસુરઃ ॥ વિષ્ણુધર્મે ॥

આ જગતમાં જો પ્રકારે ભૂતોની ઉત્પત્તિ છે એક દૈવી અને બીજી આસુરી, તેમાં પરમાત્માની ભક્તિપરાયણ ઉત્પત્તિ દૈવી છે અને તેથી વિપરીત ઉત્પત્તિ આસુરી છે.

**ભાવાર્થ:—**હે પાર્થ ! આ લોકમાં પહેલાંથી મનુષ્યોની સૃષ્ટિ બે પ્રકારની જ પ્રચલિત છે, એક તો દૈવીસંપત્તિયુક્ત અને બીજી આસુરી સંપત્તિયુક્ત. તેમાં તે બેસૃષ્ટિમાંથી દૈવી સૃષ્ટિ તો વિસ્તાપૂર્વક મેં તને કહી અને હવે તું આસુરી સૃષ્ટિ મારીપાસેથી સાંભળ. ૬.

**અવતરણિકા:—**હવે આ સોળમા અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી ‘આસુરી સંપત્’ તું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થવાથી કલ્યાણની ઇચ્છા કરનાર દરેક પ્રાણી તેને સહેલાઈથી ઓળખી શકે, અને તેનો ત્યાગ પણ કરી શકે એવા હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આસુરીસંપદ્યુક્ત સૃષ્ટિનું જ ઉદ્ઘાટન-સહિત વિશેષ વર્ણન કરે છે:

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥  
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

**પદચ્છેદ:—**પ્રવૃત્તિમ્, ચ, નિવૃત્તિમ્, ચ, જનાઃ, ન, વિદુઃ, આસુરાઃ, ન, શૌચમ્, ન, અપિ, ચ, આચારઃ, ન, સત્યમ્, તેષુ, વિદ્યતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**પ્રવૃષ્ટા વૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ, તાં પ્રવૃત્તિમ્ ।  
અસુરાઃ એવ આસુરાઃ । શુચેઃ ભાવઃ શૌચમ્ ।

**અન્વય અને અર્થ:—**આસુરાઃ આસુરી સંપત્તિનાં, જનાઃ માણસો, પ્રવૃત્તિમ્ ધર્મની પ્રવૃત્તિને, ચ તેમ, નિવૃત્તિમ્

૧. સંધ્યાહીનો ડ્યુચિનિત્યમનહઃ સર્વકર્મસુ ।

યદન્યત્કુરુતે કર્મ ન તસ્ય ફલમાગ્મવેત્ ॥ સ્મૃતિઃ ॥

માણસ સંધ્યા કર્મ વિના હુમેશ અશુચિ-અપવિત્ર રહે છે અને તેથી સઘળાં કર્મોમાં તે અયોગ્ય ગણાય છે. એથી તે જે કંઈ બીજાં કર્મ કરે છે તેના ફળને પણ તે ભોગવી શકતો નથી.

निषिद्ध क्रियानी—अधर्मधी निवृत्तिने, न, विदुः ळषुता नथी,  
(तेम) तेषु तेमनामां, शौचम् पवित्रता, न नहि, आचारः  
आचार, न नहि, च अने, सत्यम् सत्य, अपि पणु, न, विद्यते  
डोतुं नथी.

सावार्थः—आसुरी संपत्तिनां मनुष्ये शास्त्रविहित  
धर्मनी प्रवृत्तिने तेम ळ शास्त्रनिषिद्धक्रियानी—अधर्मधी निवृ-  
त्तिने ळषुता नथी, तेम तेयोमां पवित्रता, आचार के  
सत्य कंठ पणु डोतुं नथी. ७.

अवतरणिकाः—आसुरीयोनिमां ळ-भेदानां ळीळां पणु वधारे  
लक्षणो भगवान् कडे डे:

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

पदच्छेदः—असत्यम्, अप्रतिष्ठम्, ते, जगत्, आहुः,  
अनीश्वरम्, अपरस्परसंभूतम्, किम्, अन्यत्, कामहेतुकम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—न सत्यम् असत्यम्, तत् । न विद्यते  
धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा यस्य तत् अप्रतिष्ठम्, तत् । न विद्यते ईश्वरः  
शासिता यस्य तत् अनीश्वरम्, तत् । अपरश्च परश्च इति अपरस्परम्,  
तस्मात् सम्यक् भूतम् इति अपरस्परसंभूतम्, तत् । कामः एव हेतुः  
यस्य तत् कामहेतुकम्, कामहेतुकम् एव कामहेतुकम् ।

अन्वय अने अर्थः—ते ते—आसुरी संपत्तिनां मनुष्ये,  
जगत् जगतने, असत्यम् मिथ्या, अप्रतिष्ठम् धर्म अने अधर्म-  
इपी प्रतिष्ठारहित, अनीश्वरम् ईश्वरविनानुं—शासन करना-  
ग्नी सत्ता विनानुं, अपरस्परसंभूतम् अेक ळीळना संयोगधी

ઉત્પન્ન થયેલું, કામહૈકમ્ કામ એ જ જેમાં ( પ્રાણીઓના ) કારણરૂપ છે તેવું, ( છે ) અન્યત્ એ સિવાય બીજું, કિમ્ શું ? એમ આહુ: કહે છે.

ભાવાર્થ:—તે આસુરી સંપત્તિનાં મનુષ્યો આ જગતને મિથ્યા, ધર્મઅધર્મરૂપી વ્યવસ્થા વિનાનું, ઈશ્વરવિનાનું—શાસન કરનારની વિશિષ્ટ સત્તારહિત, સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થયેલું, તથા કામ એ જ જેના કારણરૂપ છે તેવું, એટલે કે વિષયોપભોગ સિવાય બીજું એમાં શું હોઈ શકે ? ઇત્યાદિ સ્વરૂપોવાળું કહે છે. ૮.

અવતરણિકા:—આસુરી સંપત્તિવાળાનાં વધુ લક્ષણો કહે છે:

ૐતાં દૃષ્ટિમવષ્ટમ્બ્ય નષ્ટાત્માનોઽલ્પબુદ્ધયઃ ॥

પ્રભવંત્યુગ્રકર્માણઃ ક્ષયાય જગતોઽહિતાઃ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદ:—ૐતામ્, દૃષ્ટિમ્, અવષ્ટમ્બ્ય, નષ્ટાત્માનઃ, અલ્પબુદ્ધયઃ પ્રભવન્તિ, ઉગ્રકર્માણઃ, ક્ષયાય, જગતઃ, અહિતાઃ

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નષ્ટ: આત્મા યેષાં તે નષ્ટાત્માનઃ । અલ્પા વિષયવિષયા બુદ્ધિઃ યેષાં તે અલ્પબુદ્ધયઃ । પ્રકર્ષેણ ભવન્તિ ઇતિ પ્રભવન્તિ । ઉગ્રં કર્મ યેષાં તે ઉગ્રકર્માણઃ । હિતમ્ અસ્તિ યેષાં તે હિતાઃ, ન હિતાઃ અહિતાઃ ।

૧ સ્પષ્ટારં સુખસંપદામપિ વપુર્દ્રષ્ટારમન્તર્ગતં સ્વાત્માનં પરિહાય મૂઢધિષ્ણો દેહાત્મવાદો જનઃ ॥ પિણ્ડં પોષયન્તિ પ્રતિક્ષણપરદ્રોહાનૃતૈરેવ તદ્ રાદ્ધાન્તૈર્પરાધમસ્તિ કિમહો બૌદ્ધાદિકાનામિહ ॥

પોતાની સુખસંપદાઓના સ્વજનાર અને અંદર રહેલા દેહના દૃષ્ટા પોતાના આત્મા પ્રકાશસ્વરૂપને પણ ત્યજીને, મૂઢ બુદ્ધિવાળો દેહને જ આત્મા માનનારો મનુષ્ય પ્રતિક્ષણ પારકા દ્રોહ અને જુઠાઈઓ રૂપી પોતાના સિદ્ધાંતો-નિશ્ચયોથી પોતાના પિંડ-શરીરને પોષે છે તો પછી નાસ્તિક બનવામાં બૌદ્ધ ચાર્વાક વિગેરેનો શો વાંક છે ? કંઈજ નહિ અર્થાત્ તે તેમનો સ્વભાવ જ છે.

અન્વય અને અર્થ:—(આસુરી જીવો એ પ્રમાણે) પતામ્ એવી, દૃષ્ટિમ્ દૃષ્ટિનો, અવષ્ટમ્ય આશ્રય કરીને, નષ્ટાત્માનઃ નષ્ટ સ્વભાવવાળા, અલ્પબુદ્ધયઃ (વિષયો સંબંધી) ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળા, (અને) ઉગ્રકર્માણઃ હિંસાચુક્ત કર્મવાળા થકા, જગતઃ જગત્ના, અહિતાઃ શત્રુઓ થઈને, ક્ષયાય (જગત્ના) નાશ માટે, પ્રભવન્તિ પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થ:—આસુરી-સંપત્તિના જીવો એ પ્રમાણે પુર્વોક્ત લૌકિકદૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને નષ્ટ સ્વભાવવાળા, વિષયસંબંધી ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળા, તેમજ ઉગ્ર-હિંસાત્મક-કર્મ કરતા થકા જગત્ના શત્રુઓ થઈને જગત્ના નાશને માટે પ્રવર્તે છે. ૯.

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દંભમાનમદાન્વિતાઃ ॥

મોહાઘ્ઘીત્વાઽસદ્ગ્રાહાન્પ્રવર્તંતેઽશુચિવ્રતાઃ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—કામમ્, આશ્રિત્ય, દુષ્પૂરમ્, દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ, મોહાત્, ઘ્ઘીત્વા, અસદ્ગ્રાહાન્, પ્રવર્તંતે, અશુચિવ્રતાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—આ સમન્તાત્ શ્રિત્વા ઇતિ આશ્રિત્ય । દુઃખેન પૂરઃ પૂરણં યસ્ય સઃ દુષ્પૂરઃ, તં દુષ્પૂરમ્ । દમ્ભશ્ચ માનશ્ચ મદશ્ચ દમ્ભમાનમદાઃ, તૈઃ અન્વિતાઃ ઇતિ દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ । ગ્રાહ્યંતે એભિઃ ઇતિ ગ્રાહાઃ, ન સન્તઃ અસન્તઃ, અસન્તશ્ચ તે ગ્રાહાશ્ચ અસદ્ગ્રાહાઃ, તાન્ । પ્રકર્ષેણ વર્તંતે ઇતિ પ્રવર્તંતે । ન શુચીનિ અશુચીનિ, અશુચીનિ વ્રતાનિ યેષાં તે અશુચિવ્રતાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—(વળી આસુરી મનુષ્યો) દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ દંભ-બાહ્ય આડંબર, માન-પાત્રતા વિના પણ

પૂજ્યત્વનો આગ્રહ તથા મહ ઇત્યાદિથી યુક્ત થએલા, થકા, દુષ્પૂરમ્ મહા કળ્પે પણ ન તૃપ્ત કરી શકાય તેવા કામમ્ કામનો, આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, મોહાત્ અવિવેકથી, અસદ્ગ્રાહાન્ અસત્ય આગ્રહોને, ગૃહીત્વા પકડીને, અશુચિવ્રતાઃ (શ્મશાનસેવન, મધ, માંસ, બલિ ઇત્યાદિનાં ભક્ષણયુક્ત-અપવિત્ર ) વ્રતોવાળા, (થઈને) પ્રવર્તન્તે ( જગત્માં ) પ્રવર્તે છે.

**ભાવાર્થ:—**વળી આસુરી સંપત્તિવાળા જીવો હંભ, માન અને અહંકારથી યુક્ત થઈને મહા કળ્પે પણ ન તૃપ્ત કરી શકાય તેવા કામનો આશ્રય કરીને, અવિવેકથી અત્યંત દુરાગ્રહોને પકડી, અપવિત્ર વ્રતોને ધારણ કરીને આ લોકમાં પ્રવર્તે છે. અર્થાત્ નિરંતર અધર્મમાં જ પ્રવૃત્ત થઈને રહે છે. ૧૦.

ચિંતામપરિમેયાં ચ પ્રલયાંતામુપાશ્રિતાઃ ॥

કામોપભોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

**પદચ્છેદઃ—**ચિન્તામ્, અપરિમેયામ્, ચ, પ્રલયાન્તામ્, ઉપાશ્રિતાઃ, કામોપભોગપરમાઃ, એતાવત્, ઇતિ, નિશ્ચિતાઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**પરિમાતું શક્યા ઇતિ પરિમેયા, ન પરિમેયા અપરિમેયા, તામ્ અપરિમેયામ્ । પ્રલયે અન્તઃ યસ્યાઃ સા પ્રલાયાન્તા, તાં પ્રલયાન્તામ્ । કામ્યન્તે ઇતિ કામાઃ, કામાનામ્ ઉપભોગઃ કામોપભોગઃ, કામોપભોગઃ એવ પરમઃ યેષાં તે કામોપભોગપરમાઃ । એતત્ પરિમાણમ્ અસ્ય ઇતિ એતાવત્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**( વળી તેઓ ) કામોપભોગપરમાઃ શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો જ જેમના મનમાં પરમ પુરુષાર્થ



છે તેવા, (અને) एतावत् એટલું જ અર્થાત્ કામોપભોગ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, इति એમ, निश्चिताः નિશ્ચયવાળા થએલા, अपरिमेयाम् અપાર, च અને, प्रलयान्ताम् મરણપર્યંતની, चिन्ताम् ચિંતાનો, उपाश्रिताः આશ્રય કરી રહેલા ( હોય છે ).

ભાવાર્થ:—વળી આસુરી સંપત્તિના જીવે શબ્દાદિ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને જ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા, અને એટલું જ એટલે કે વિષયોપભોગ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એવા નિશ્ચયવાળા થયા થકા પાર વિનાની અને મૃત્યુ પર્યંતની ચિન્તામાં મગ્ન થઈને રહેલા હોય છે. ૧૧.

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥

ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

પદચ્છેદ:—આશાપાશશતૈઃ, બદ્ધાઃ, કામક્રોધપરાયણાઃ, ईहंते, કામભોગાર્થમ્, અન્યાયેન, અર્થસંચયાન્.

व्युत्पत्तिसमासाः—આશા: એવ પાશા: इति આશાપાશાઃ, तेषां शतानि इति આશાપાશશતાનિ, तैः આશાપાશશતૈઃ । कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ, तौ परम् अयनं येषां ते कामक्रोधपरायणाः । कामानां भोगाः इति કામભોગાઃ, कामभोगेभ्यः इति કામભોગાર્થમ્ । न न्यायः अन्यायः, तेन अन्यायेन । सम्यक् चीयन्ते इति સંચયાઃ, अर्थानां संचयाः अर्थसंचयाः, तान् अर्थसंचयान् ।

અન્વય અને અર્થ:—( વળી ) આશાપાશશતૈઃ આશા-ઓના સેંકડો પાશોથી, બદ્ધાઃ બંધાયેલા, ( અને ) કામક્રોધ-પરાયણાઃ કામ તથા ક્રોધ જ જેમનો પરમ આશ્રય છે એવા, ( તેઓ ) કામભોગાર્થમ્ વિષયોના ભોગને માટે, અન્યાયે-

અન્યાયથી, અર્થસંચયાન્ દ્રવ્યના સમૂહોને, રૂંદાને મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ:—વળી આશાઓના સેંકડો પાશોથી બંધા-  
એલા અને કામ તથા ક્રોધ જ જેમનો પરમ આશ્રય છે,  
એવા તે લોકો વિષયોનું સેવન કરવાને માટે અન્યાયથી જ  
દ્રવ્ય એકઠું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ૧૨.

અવતરણિકા:—હવે ‘આસુરી સંપત્તિવાળા જીવાત્માઓ શાથી  
ઓળખી શકાય છે ? અર્થાત્ તેમના મનોરથો કેવા હોય છે ?’ તે ભગવાન  
કહે છે:

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ૧૩ ॥

૧ મૃષા મનોરથશ્રેણીમાધુર્યાન્મોહિતો દિવા ।

રાત્રો સ્વાપ્નસુખં ભુજન્નરો જયતિ જીવિતમ્ ॥

દિવસે ખોટા મનોરથોની શ્રેણીની મધુરતામાં મોહિત થએલો મનુષ્ય રાતે  
તે તે મનોરથનાં સ્વપ્નજન્ય સુખોને ભોગવતો પોતાના જીવિતને ઉત્તમ માને છે.

સ્વાપ્નં સુખં દુઃસ્વપ્નસત્યમેવ તથાપિ તસ્યાનુભવસ્તદાનીમ્ ।

તથૈવ શુક્તૌ રજતસ્ય મિથ્યા મનોરથોત્થં તુ વિનાનુભૂતમ્ ॥

જો કે સ્વપ્નાનું સુખ દુઃસ્વપ્ન અને અસત્ય જ છે તોપણ તે સમયે તેનો  
અનુભવ હોય છે—સાચુ ભાસે છે તેમ જ શીપમાં રૂપાનું ભાસવું પણ અનુભવ્યા  
વિના મનોરથોથી ઉદ્ભવેલું મિથ્યા જ છે છતાં સાચું જણાય છે.

સર્વતસ્તનુમૃતામખિલોઽપિ સ્યાન્મનોરથમયો વ્યવહારઃ ।

યુક્તિતસ્ત્વનુભવાદનુષેલં તન્મૃષાત્વમુદિતં મુનિવર્યઃ ॥ ટિપ્પણિકાસુ ॥

શરીરધારી પ્રાણિઓનો સર્વ પ્રકારે સઘળો વ્યવહાર મનોરથમય જ હોય છે  
માટે જ મુનીશ્વરોએ યુક્તિથી અને અનુભવથી વારંવાર તેનું અસત્યપણું કહેલું છે.

મનોરથાણાં ન સમાપ્તિરસ્તિ વર્ષાયુતૈરપ્યથવાપિ લક્ષેઃ ।

પૂર્ણેષુ પૂર્ણેષુ પુનર્નવાનામુત્પત્તયઃ સન્તિ મનોરથાણામ્ ॥ વિષ્ણુપુરાણે.

હજારો અથવા લાખો વર્ષો પણ મનોરથોની સમાપ્તિ થતી જ નથી. એક  
એક મનોરથ પૂર્ણ થતાં ફરી નવીન મનોરથોની ઉત્પત્તિઓ થતી જ રહે છે.

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

पदच्छेदः—इदम्, अद्य, मया, लब्धम्, इमम्, प्राप्स्ये, मनोरथम्, इदम्, अस्ति, इदम्, अपि, मे, भविष्यति, पुनः, धनम्; असौ, मया, हतः, शत्रुः, हनिष्ये, च, अपरान्, अपि, ईश्वरः, अहम्, अहम्, भोगी, सिद्धः, अहम्, बलवान्, सुखी; आढ्यः, अभिजनवान्, अस्मि, कः, अन्यः, अस्ति, सदृशः, मया, यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्ये, इति, अज्ञानविमोहिताः; अनेकचित्तविभ्रान्ताः, मोहजालसमावृताः, प्रसक्ताः, कामभोगेषु, पतन्ति, नरके, अशुचौ.

व्युत्पत्तिसमासाः—मनसः रथः इति, वा मन एव रथः इति मनोरथः, तं मनोरथम् । शातयति इति शत्रुः । भोगाः अस्य सन्ति इति भोगी । बलम् अस्य अस्ति इति बलवान् । सुखम् अस्य अस्ति इति सुखी । अभिजनः अस्य अस्ति इति अभिजनवान् । विशेषेण मोहिताः इति विमोहिताः, अज्ञानेन विमोहिताः इति अज्ञानविमोहिताः । विविधं भ्रान्ताः इति विभ्रान्ताः, अनेकेषु मनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तम् इति अनेकचित्तम्, तेन विभ्रान्ताः इति

अनेकचित्तविभ्रान्ताः । सम् सम्यक् आवृताः इति समावृताः, मोहः  
अविवेकः अज्ञानं तदेव जालम् इति मोहजालं, तेन समावृताः इति  
मोहजालसमावृताः । प्रकर्षेण सक्ता. इति प्रसक्ताः । कामानां भोगाः इति  
कामभोगाः, तेषु कामभोगेषु । न शुचिः अशुचिः, तस्मिन् अशुचौ ।

**અન્યથા અને અર્થ:—**(આસુરી જીવો) અથા આજે, મયા  
મેં, હદમ્ આ, લલ્લધમ્ મેળવ્યું, હમમ્ આ, મનોરથમ્ ઇચ્છાને, પ્રાપ્સ્યે  
હું પ્રાપ્ત કરીશ, હદમ્ આટલું, (ધન મારી પાસે) અસ્તિ છે, પુનઃ  
ફરી, અપિ પણ, મે મને, હદમ્ આ-આટલું, ધનમ્ ધન, મવિષ્યતિ  
થશે, અસૌ આ, શત્રુઃ શત્રુ, મયા મેં, હતઃ હણ્યે, ચ તેમ,  
અપરાન્ ખીન્ન (શત્રુઓ)ને, અપિ પણ, હનિષ્યે હું હણીશ,  
અહમ્ હું, ઇશ્વરઃ સમર્થ છું, અહમ્ હું, મોગી ભોગવાળો છું, અહમ્  
હું, સિદ્ધઃ સિદ્ધિસંપન્ન છું, બલવાન્ બલવાળો છું, સુખી સુખી છું,  
આઠ્યઃ ધનથી ભરેલો છું, અભિજનવાન્ ઉચ્ચ કુલવાન્, અથવા  
મોટા કુટુંબવાળો, અસ્મિ છું, મયા મારા, સદૃશઃ સમાન, અન્યઃ  
ખીન્ને, કઃ કેણુ, અસ્તિ છે? યક્ષ્યે હું યજ્ઞ કરીશ, દાસ્યામિ હું  
દાન કરીશ, (અને) મોદિષ્યે હું અત્યંત આનંદ ભોગવીશ, ઇતિ  
એ પ્રમાણે અજ્ઞાનવિમોહિતાઃ અજ્ઞાનથી નાના પ્રકારના અવિ-  
વેકને પામેલા, અનેકચિત્તવિભ્રાન્તાઃ ઉક્ત પ્રકારના અનેક  
મનોરથોમાં ચિત્ત લાગવાથી વિવિધ પ્રકારે ભાન ભૂલેલા,  
મોહજાલસમાવૃતાઃ મોહ-અવિવેક-અજ્ઞાનરૂપી જાલથી સારી  
રીતે વીંટાએલા, (અને) કામભોગેષુ વિષયભોગોમાં, પ્રસક્તાઃ  
અત્યંત આસક્ત થયા થકા અશુચૌ મલિન-અપવિત્ર એવા નરકે  
નરકને વિષે, પતન્તિ પડે છે.

**ભાવાર્થ:—**આસુરી સંપત્તિના જીવો “આજે મેં આટલું  
ધન મેળવ્યું, આ અમુક મનોરથને હું પામીશ, આટલું ધન

તો મારી પાસે છે, અને, ફરી પણ આટલું ધન મને પ્રાપ્ત થશે, આ શત્રુને મેં માર્યો અને બીજા શત્રુઓને પણ હું હણીશ, હું ઇશ્વર, હું ભોગી, હું સિદ્ધ, હું બલવાન, હું સુખી, હું ધનાઢ્ય, તથા હું જ કુલીન છું, મારા સમાન બીજો કોણ છે? હું યજ્ઞ કરીશ, હું દાન આપીશ અને હું અત્યંત આનંદ ભોગવીશ,” એ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી નાના પ્રકારના અવિવેકને પામેલા, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અનેક મનોરથોમાં ચિત્તના પરોવાથી વિવિધ પ્રકારે ભાન ભૂલેલા, મોહરૂપી જલમાં સારી રીતે સપડાયેલા, અને વિષય ભોગોમાં અત્યંત આસક્ત થએલા થકા અપવિત્ર એવા નરકને ત્રિષે પડે છે. ૧૩-૧૬.

**અવતરણિકા:**—‘આસુરી સંપત્તિને અનુલક્ષીને જન્મ પામેલા જીવાત્માઓ અધર્મનો જ સંગ્રહ કરે છે, અને કદાચિત્ ધાર્મિક-વૈદિકકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય તો પણ તેઓ તમોગુણને પ્રધાન રાખીને કર્મ કરતા હોવાથી, સત્વગુણ-જન્ય નિર્મલ એવું વિશુદ્ધ પુણ્ય તો તેમને કદી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.’ તે વાત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ॥

યજન્તે નામયજ્ઞૈસ્તે દમ્ભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥

**પદચ્છેદ:**—આત્મસંભાવિતાઃ, સ્તબ્ધાઃ, ધનમાનમદાન્વિતાઃ, યજન્તે, નામયજ્ઞૈઃ, તે, દમ્ભેન, અવિધિપૂર્વકમ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—સમ્યક્ ભાવિતાઃ સંભાવિતાઃ, આત્મનિ સંભાવિતાઃ ઇતિ આત્મસંભાવિતાઃ । માનશ્ચ મદશ્ચ માનમદૌ, ધનેન માનમદૌ ઇતિ ધનમાનમદૌ, તાભ્યામ્ અન્વિતાઃ ઇતિ ધનમાનમદાન્વિતાઃ । નામ્ના એવ યજ્ઞાઃ ઇતિ નામયજ્ઞાઃ, તૈઃ નામયજ્ઞૈઃ । વિધિઃ



પર્વે યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્તથા ઇતિ વિધિપૂર્વમ્, વિધિપૂર્વમેવ વિધિપર્વકમ્, ન વિધિપૂર્વકમ્ અવિધિપૂર્વકમ્ ।

**અન્વય અને અર્થ:**—તે તે—આસુરી જીવો, આત્મ-સંભાવિતા: પોતાનામાં પોતાની મેળે વિશિષ્ટતા ધરાવતા, સ્તવ્ધા: નમૃતાઈ રહિત, (તથા) ધનમાનમદાન્વિતા: ધનથી ઉત્પન્ન થતાં અત્યંત માન અને ગર્વથી યુક્ત થયા થકા, નામચજ્ઞૈ: નામ-માત્રના યજ્ઞોથી, દમ્ભેન દંભ વડે, અવિધિપૂર્વકમ્ તદ્દન વિધિ-રહિત રીતે, યજન્તે યજન કરે છે.

**ભાવાર્થ:**—તે આસુરીસંપત્તિના જીવાત્માઓ પોતા-નામાં પોતાની મેળે જ ‘હું મહાન્ હું’ એમ વિશિષ્ટતા ધરાવતા, ઉદ્ધત, તેમ જ ધનથી ઉત્પન્ન થતા અત્યંત માન અને ગર્વથી યુક્ત થઈને નામમાત્રના યજ્ઞોથી વાસ્તવિકમાં દંભ વડે, તદ્દન વિધિરહિત રીતે જ દેવોનું યજન કરે છે. ૧૭.

**અવતરણિકા:**—“ચક્ષુઃ કાસ્યામિ મોદિષ્યે ” ઇત્યાદિ મનો-રથોથી દંભ તથા અહંકારપ્રધાનતાના કારણથી આસુરીસંપત્તિનાં મનુષ્યે, કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયા છતાં, પણ તેમનું બહિરંગસાધનરૂપ યજ્ઞ દાન ઇત્યાદિ કર્મ સિદ્ધ થતું નથી, તે પછી જ્ઞાન વૈરાગ્ય, ભગદ્વભજન ઇત્યાદિ અંતરંગ સાધનની તે વાત જ ક્યાં કરવી ? કારણ કે અંતરંગ સાધનમાં આશ્રય લેવા યોગ્ય કર્મો અને ભાવોને બદલે તેઓ તેનાથી ઉલટા ભાવોને જ આધીન થએલા હોવાથી મારી પણ અવગણના કરનારા હોય છે.’ તે વાત ભગવાન કહે છે:

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ॥

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદિષંતોઽભ્યસૂયકાઃ ॥ ૧૮ ॥



પદચ્છેદઃ—અહંકારમ્, બલમ્, દર્પમ્, કામમ્, ક્રોધમ્  
ચ, સંશ્રિતાઃ, મામ્, આત્મપરદેહેષુ, પ્રદ્વિષન્તઃ, અમ્યસૂયકાઃ.

વ્યુત્પત્તિઃ—સમ્યક્ શ્રિતાઃ સંશ્રિતાઃ । આત્મા  
ચ પરે ચ આત્મપરે, આત્મપરેષાં દેહાઃ ઇતિ આત્મપરદેહાઃ, તેષુ  
આત્મપરદેહેષુ । પ્રકર્ષેણ દ્વિષન્તિ ઇતિ પ્રદ્વિષન્તઃ । અમિ સર્વતઃ અસૂયન્તે  
તે અમ્યસૂયકાઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અહંકારમ્ અહંભાવ, બલમ્  
( પારકાને હરાવવા નિમિત્તનું ) સામર્થ્ય, દર્પમ્ (જેના ઉદ્ભવથી  
પ્રાણી ધર્મનું પણ અતિક્રમણ કરે છે તે ) ગર્વ, કામમ્  
સ્ત્રીવિષયક અલિલાષ, ચ તથા, ક્રોધમ્ ક્રોધને, સંશ્રિતાઃ આશ્રય  
કરીને રહેલા, (તે આસુરી જીવો) આત્મપરદેહેષુ પોતાના શરીરમાં  
અને બીજાઓના શરીરોમાં, (નિવાસ કરતા) મામ્ મને—મારો  
પ્રદ્વિષન્તઃ દ્વેષ કરનારા, (અને) અમ્યસૂયકાઃ અદેખાઈ કરનારા,  
(થઈને રહે છે.)

ભાવાર્થઃ—અહંકાર, બલ, ગર્વ તથા કામ અને  
ક્રોધનો આશ્રય કરીને રહેલા તે આસુરી જીવાત્માઓ પોતાના  
તેમ જ બીજાઓનાં શરીરોમાં નિવાસ કરતો એવો જે હું ઈશ્વર!  
તેનો પણ દ્વેષ કરનારા અને અદેખાઈ કરનારા થઈ રહે છે  
અર્થાત્ પોતે નિકૃષ્ટ સાધનોનો આશ્રય કરે છે એટલું જ નહિ,  
પણ સર્વનો ઈશ્વર એવો જે હું તેનો પણ તેઓ સદા વિરોધ  
કરતા રહે છે. ૧૮.

અવતરણિકાઃ—“તેવાં મનુષ્યોનો કોઈ વખતે તો ઉદ્ધાર થઈ શકે  
કે નહિ ?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “તેમનાં જેવા ઈશ્વરવિદ્વેષી-  
ઓની તો અવનતિની જ પરંપરા થાય છે.” તે એ શ્લોકથી ભગવાન દર્શાવે છે:

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यांत्यधमां गतिम् ॥२०॥

पदच्छेदः—तान्, अहम्, द्विषतः, क्रूरान्, संसारेषु, नराधमान्, क्षिपामि, अजस्रम्, अशुभान्, आसुरीषु, एव, योनिषु; आसुरीम्, योनिम्, आपन्नाः, मूढाः, जन्मनि, जन्मनि, माम्, अप्राप्य, एव, कौन्तेय, ततः, यान्ति, अधमाम्, गतिम्. ।

वृत्पत्तिसमासाः—द्विषन्ति ते द्विषन्तः, तान् द्विषतः नरेषु अधमाः इति नराधमाः, तान् नराधमान् । न शुभाः अशुभाः, तान् अशुभान् । असुराणाम् इमाः इति आसुर्यः, तासु आसुरीषु । न प्राप्य इति अप्राप्य ।

अन्वय अने अर्थः—तान् ते, द्विषतः द्वेष करना, ( तथा ) क्रूरान् क्रूर, ( अथवा ) नराधमान् नराधमेने—नीच पुरुषेने, अहम् हुं, अजस्रम् निरंतर, संसारेषु संसारमां, आसुरीषु आसुरी, योनिषु योनिओमां, एव ए, क्षिपामि डेंडुं डुं; ( अने ) कौन्तेय हे कौन्तेय ! ( अथ प्रभाषे ) जन्मनि, जन्मनि जन्म

१ इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः ।

गत्वा निरौषधं स्थानं सरुजः किं करिष्यति ॥

अहो ए नो माणुस नरकश्च व्याधिनी चिकित्सा-उपाय-उपचार करते। नथी ते रोगयुक्त थ अलो औषध विनाना स्थानमां नष्ट शुं करशे ? अर्थात् कंठ पश्च उपाय करी शकशे नहि.

જન્મમાં, આસુરીમ્ આસુરી, યોનિમ્ યોનિને, આપ્તા: પ્રાપ્ત થયેલા, ( તે ) મૂઠા: મૂઠ લોકો, મામ્ મને, અપ્રાપ્ય ન પામતાં, તત: તે ( આસુરી યોનિ ) થી, ( પશુ ) અધમામ્ અધમ, ગતિમ્ ગતિને, एव જ, યાન્તિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—તે દ્વેષ કરનારા તથા ઘાતકી એવા અત્યંત નીચ પુરુષોને હું નિરંતર સંસારમાં આસુરી યોનિઓમાં જ ફેંકું છું. અને હે કૌંતેય ! એ પ્રમાણે પ્રત્યેક જન્મમાં આસુરી યોનિને જ પ્રાપ્ત થયેલા તે મૂઠ લોકો, મને ન પામતાં તેની પૂર્વની આસુરીયોનિ કરતાં પણ ઉત્તરોત્તર અધમ ગતિને પામે છે. ૧૯-૨૦.

અવતરણિકા:—હવે સમસ્ત આસુરીસંપત્તિનો ઉપસંહાર કરતાં તેના સારાંશ રૂપે જે રહેલું છે કે જેમાં તે આસુરીસંપત્તિના અનંત ભેદો અંતર્ગત થઈ જાય છે અને જે સર્વ અનર્થપરંપરાનું મૂલ છે અને તેથી જ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, તે ભગવાન કહે છે:

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ॥

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્રયં ત્યજેત્ ॥૨૧॥

પદચ્છેદ:—ત્રિવિધમ્, નરકસ્ય, इदम्, દ્વારમ્, નાશનમ્, આત્મનઃ, કામઃ, ક્રોધઃ, તથા, લોભઃ, તસ્માત્, एतत्, ત્રયમ્, ત્યજેત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—તિસ્રઃ વિધાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્ । નાશયતિ ઇતિ નાશનમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—( હે અર્જુન ! ) કામઃ કામ, ક્રોધઃ ક્રોધ, તથા તથા, લોભઃ લોભ, इदम् એ, આત્મનઃ આત્માનું, નાશનમ્ નાશ કરનાર—( અધોગતિએ લઈ જનાર ), નરકસ્ય

નરકનું, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનું, દ્વારમ્ ખારણું છે, તસ્માત્ તેથી, એતત્ એ, ત્રયમ્ ત્રય (ત્રણ)ને, (મનુષ્યે) ત્યજેત્ તજવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન! કામ, ક્રોધ અને લોભ એ આત્માનો નાશ કરનાર અર્થાત્ તેને અધોગતિએ લઈ જનાર નરકનું ત્રણ પ્રકારનું દ્વાર છે, તેથી આત્મકલ્યાણની ઇચ્છાવાળાએ એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૧.

અવતરણિકા:—આસુરીસંપત્તિના મૂલભૂત એ ત્રણ દોષોના ત્યાગથી કેવું સુંદર સાત્ત્વિક પરિણામ આવે છે, તે હવે ભગવાન જણાવે છે:

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

પદચ્છેદ:—એતૈઃ, વિમુક્તઃ, કૌન્તેય, તમોદ્વારૈઃ, ત્રિભિઃ, નરઃ, આચરતિ, આત્મનઃ, શ્રેયઃ, તતઃ, યાતિ, પરામ્, ગતિમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ મુક્તઃ इति વિમુક્તઃ । તમસઃ દ્વારાણિ इति તમોદ્વારાણિ, તૈઃ તમોદ્વારૈઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌન્તેય હે કૌન્તેય! એતૈઃ એ, ત્રિભિઃ ત્રણ, તમોદ્વારૈઃ નરકનાં દ્વારોથી, વિમુક્તઃ વિમુક્ત, નરઃ પુરુષ, આત્મનઃ આત્માના, શ્રેયઃ કલ્યાણને, આચરતિ આચરે છે—કરી શકે છે, (અને) તતઃ તેથી, પરામ્ પરમ, ગતિમ્ ગતિ-મોક્ષને, યાતિ પામે છે.

ભાવાર્થ:—હે કૌન્તેય! એ ત્રણ નરકનાં દ્વારોથી જે પુરુષ વિમુક્ત થયે તો હોય છે તે પુરુષ જ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરી શકે છે, અને તેથી જ તે અન્તમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગતિરૂપ મોક્ષને પામે છે. ૨૨.

**અવતરણિકા:**—“ ઉપર કહેલી એ સઘળી આસુરીસંપત્તિનો ત્યાગમાં અને આત્મકલ્યાણની સિદ્ધિમાં કારણ શું છે? ” એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં એ સર્વના કારણરૂપ શાસ્ત્ર જ છે, અને શાસ્ત્રના પ્રમાણથી જ અશુભનું પરિવર્તન અને શુભનું આચરણ થઈ શકે છે, તેથી શાસ્ત્રનો સ્વીકાર કરીને જ મનુષ્યે સર્વદા પોતાની પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઈએ, પરંતુ જો તેનો સ્વીકાર ન કરીને શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરે તો તો તેને અનર્થનો જ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે ” તે ભગવાન જણાવે છે:

**યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ॥**

**ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥૨૩॥**

**પદચ્છેદ:**—યઃ, શાસ્ત્રવિધિમ્, ઉત્સૃજ્ય, વર્તતે, કામ-કારતઃ, ન, સઃ, સિદ્ધિમ્, અવાપ્નોતિ, ન, સુખમ્, ન, પરામ્, ગતિમ્.

૧ આજકાલ કેટલાક લોકો ભગવાનના આ ‘ યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય ’ એ વચનનો ત્યાગ કરી પોતે શાસ્ત્ર ભણેલા ન હોવા છતાં પણ શાસ્ત્ર ભણ્યાનો મિથ્યા આડંબર રાખી શાસ્ત્રનો ગંધ પણ પોતાનામાં ન હોવા છતાં તેમ શાસ્ત્ર સમજવાની પ્રણાલિકાને પણ ન સમજતાં, વળી ભગવાનના ‘ ન બુદ્ધિભેદં જનયેદ-જ્ઞાનાં કર્મસક્તિનામ્ ’ એ વચનને પણ તિલાંજલિ આપી ધર્માધર્મવિષયમાં લોકોની બુદ્ધિમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે, અને સ્વેચ્છાપ્રમાણે પોતાનું પ્રવર્તન કરી રહેલા છે. તેથી બિચારા અજ્ઞાની જીવાત્માઓ આવા દાંભિકોની આડંબરી રીતિમાં ફસાઈ જાય છે અને કર્તવ્ય કર્મથી વિમુખ થઈ પોતાના અન્તરાત્માનો અધઃપાત કરી રહેલા છે. આથી જણાવવાનું કે જનસમાજે આવા દાંભિક મનુષ્યોથી સાવધાન રહી શાસ્ત્રનું સત્ય તત્ત્વ શું છે? ધર્માધર્મની અબાધિત પ્રણાલિકા કેવા પ્રકારની રહેલી છે? તેનું સત્યસ્વરૂપ શું છે? અને આપણી મનુષ્યજાતિ પ્રમાણે આપણી ઉન્નતિના માર્ગમાં પ્રયાણ અને અવનતિના માર્ગથી નિરોધ કેવી રીતે થઈ શકે છે તે કોઈ સારા ઉત્તમ વિદ્વાન પાસેથી સમજી સંસારમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઈએ, તો જ તે પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે છે બાકી રાજકીય અને ધાર્મિક વિષયનાં તત્ત્વો જાણ્યા શિવાય તેનો ખીચડો કરી સ્વેચ્છા-પ્રમાણે વર્તન જો કરવામાં આવે તો આ ભગવદ્વચનનુસાર કદીપણ સિદ્ધિ પામે નહિ, એ નિઃસંશય છે અને તેથી આ ભગવાનના વચનપર પરિપૂર્ણ વિચાર કરી ઉત્તમ મનુષ્યે પોતાનું વર્તન રાખવું એ શ્રેયસ્કર છે. એટલું જ કહેવું પરિપૂર્ણ છે, પછી તો પરમાત્મા કમ પ્રમાણે જોને જો બુદ્ધ આપે તે ખરું.”



**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**શિષ્યતે અનુશિષ્યતે બોધ્યતે અનેન જ્ઞાતઃ અર્થઃ ઇતિ શાસ્ત્રમ્, શાસ્ત્રસ્ય વિધિઃ શાસ્ત્રાવિધિઃ, તં શાસ્ત્રવિધિમ્ । કારયતિ ઇતિ કારઃ, કામસ્ય કારઃ કરણમ્ ઇતિ કામકારઃ, તસ્માત્ કામકારતઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**યઃ જે પુરુષ, શાસ્ત્રવિધિમ્ શાસ્ત્રના વિધિ ( આજ્ઞા ) ને, ઉત્સૃજ્ય છોડીને, કામકારતઃ સ્વેચ્છાનુસાર, વર્તતે વર્તે છે, સઃ તે, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, ન, અવાપ્નોતિ મેળવતો નથી, સુખમ્ સુખને, ન નહિ, ( તેમ ) પરામ્ ઉત્કૃષ્ટ, ગતિમ્ ગિતને, ( પણ ) ન ( અવાપ્નોતિ ) પામતો નથી.

**ભાવાર્થઃ—**જે પુરુષ શાસ્ત્રના વિધિ ( આજ્ઞા ) ને છોડીને અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં કહેલાં ધર્માધર્મનો અને વિધિનિષેધનો ત્યાગ કરીને સ્વેચ્છાનુસાર વર્તે છે, તે ચિત્તશુદ્ધિ વગેરે સિદ્ધિ, સુખ કે ઉત્કૃષ્ટ ગતિ-મોક્ષ-ને કદી પણ પામતો નથી. ૨૩.

**અવતરણિકાઃ—**“ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર કર્મ નહિ કરનારને ચિત્તશુદ્ધિ ઇત્યાદિ ઉપરોક્ત પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેથી શુદ્ધિની કામના-વાળાએ વિધિ નિષેધ તથા કર્તવ્યકર્તવ્યના પરિજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રને જ પ્રમાણ માનવું જોઈએ, શાસ્ત્રની મંત્રણા લેવી જોઈએ, અને તેથી જ પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ” એમ કહી શાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે.

તસ્માચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ॥

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥૨૪॥

**પદચ્છેદઃ—**તસ્માત્, શાસ્ત્રમ્, પ્રમાણમ્, તે, કાર્યા-કાર્યવ્યવસ્થિતૌ, જ્ઞાત્વા, શાસ્ત્રવિધાનોક્તમ્, કર્મ, કર્તુમ્, ઇહ, અર્હસિ.



**व्युत्पत्तिसमासाः—**प्रकर्षेण मीयते अनेन इति प्रमाणम् ।  
कार्यं च अकार्यं च कार्याकार्ये, तयोः विशिष्टा अवस्थितिः इति  
कार्याकार्यव्यवस्थितिः, तस्यां कार्याकार्यव्यवस्थितौ । विशेषेण धीयते  
अनेन इति विधानम्, शास्त्रस्य विधानम् इति शास्त्रविधानम्, तेन उक्तम्  
इति शास्त्रविधानोक्तम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**तस्मात् ते कारुण्यं थी, ते तारा माटे  
कार्याकार्यव्यवस्थितौ करवा योग्यं शुं अने न करवा योग्यं शुं ?  
तेनो निर्णय करवा मां, शास्त्रम् शास्त्र (७), प्रमाणम् प्रमाण, (छे)  
( तेथी ) इह आ कर्मलूभिमां, शास्त्रविधानोक्तम् शास्त्रनी  
विधि-निषेधात्मक आशा वडे कडेलुं, कर्म कर्म, कर्तुम् करवाने,  
अर्हसि तुं योग्यं छे.

**सावार्थः—**माटे हे अर्जुन ! तारे करवा योग्यं शुं अने  
न करवा योग्यं शुं ? तेनो निर्णय करवा मां शास्त्रने ७ प्रमाण  
मानवुं जेधये, अने आ कर्मलूभिमां शास्त्रना विधानथी कडे-  
वामां आवेलुं कर्म ७ तारे करवुं जेधये. अर्थात् हुं जे तने  
युद्ध करवा माटे कहुं हुं ते तारा क्षत्रियना धर्म प्रमाणे शास्त्र-  
विहित ७ कर्म छे माटे ते मारा कथनानुसार तारे क्षत्रियने  
माटे शास्त्रमां कडेलुं युद्धरूपी कर्म करवा तुं तत्पर था अने  
तेमां ७ तारुं कल्याण छे जेम तुं मान. २४.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे  
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-  
सान्वयबोधिन्यां गुर्जरटीकायां दैवासुरसंप-  
द्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ।

# सप्तदशोऽध्यायः ।

## अध्याय सत्तरमे.

अवतरणिकाः—अे प्रमाणे द्वैवी अने आसुरी संपत्तियोने विभाग, तेमनां स्वरूप, तेमनां कृण तेम न ते आसुरी संपत्तिवाणानो ज्ञानाधिकार, काम, संकल्प, गुण, कर्म अने इल वगेरेनुं पणु कथन करी अंतमां मुमुक्षुअे शास्त्रज्ञानने प्राप्त करी तदनुसार न सर्व कर्म करवां अेम पणु कथुं, हवे शास्त्रने न ज्ञाणवा छतां पणु शास्त्रयुक्त कर्म निष्कामवृत्तिथी श्रद्धापूर्वक करनारा न्ने मुमुक्षुअो छे तेअोनी सात्त्विक कर्ममां प्रीति होवाथी ते कर्मद्वारा वित्तशुद्धिथी ज्ञान प्राप्त थतां तेमने पणु मोक्षाधिकार प्राप्त थाय छे ते ज्ञाणवा आ सत्तरमा अध्यायने आरंभ करवामां आव्यो छे. तेमां पणु “ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते ” अे सोणमा अध्यायना अंतमां भगवान् श्रीकृष्णे कहेलां वर्यनथी शास्त्रविधिने छोडीने स्वेच्छापूर्वक वर्तन करनाराने ज्ञानमां अधिकार नथी अेम ज्ञाणाय छे, तेथी शास्त्रविधिने छोडीने पणु, श्रद्धाथी वर्तनाराअोना कुवो अधिकार छे ? ” ते ज्ञाणवानी छ्छाथी अर्जुन भगवान् श्रीकृष्णने पूछे छे:

अर्जुन उवाच । अर्जुन कहे छे:-

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

पदच्छेदः—ये, शास्त्रविधिम्, उत्सृज्य, यजन्ते, श्रद्धया, अन्विताः, तेषाम्, निष्ठा, तु, का, कृष्ण, सत्त्वम्, आहो, रजः, तमः.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**શાસ્ત્રસ્ય વિધિઃ શાસ્ત્રવિધિઃ, તં શાસ્ત્ર-  
વિધિમ્ । ઉત્ સૃષ્ટ્વા ઇતિ ઉત્સૃજ્ય । કર્ષયતિ ઇતિ કૃષ્ણઃ, તત્સં-  
બુદ્ધૌ હે કૃષ્ણ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**કૃષ્ણ હે શ્રીકૃષ્ણ ! જે જે પુરુષો,  
શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, અન્વિતાઃ યુક્ત, (પણ અજ્ઞાનને લીધે) શાસ્ત્ર-  
વિધિમ્ શાસ્ત્રના વિધિને, ઉત્સૃજ્ય છોડીને, યજન્તે (દેવોનું) યજન  
કરે છે, તેષામ્ તેમની, નિષ્ટા નિષ્ઠા-સ્થિતિ, કા કેવી, (હોય છે),  
સત્ત્વમ્ સાત્ત્વિકી, આહો અથવા, રજઃ રાજસી, (કે) તામસી  
તામસી હોય છે? (તે આપ કહો).

**ભાવાર્થઃ—**હે શ્રીકૃષ્ણ ! જે પુરુષો શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોવા  
છતાં શાસ્ત્રના અજ્ઞાનને લીધે જ માત્ર શાસ્ત્રવિધિને છોડીને  
દેવાદિકોને પૂજે છે, તેમની નિષ્ઠા સાત્ત્વિકી, રાજસી, કે તામસી  
એમાંથી કેવા પ્રકારની હોય છે? તે આપ કહો. ૧.

**અવતરણિકાઃ—**અર્જુનનો આ સામાન્યવિષયક પ્રશ્ન હોવાથી  
તેમાંથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક્યનો વિચાર કર્યા વિના સામાન્ય રીતે જ  
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેનો ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ॥

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥ ૨ ॥

૧ આયુઃ કર્મ ચ વિત્તઞ્ચ વિદ્યા નિધનમેવ ચ ।

પશ્ચૈતાન્યપિ લિખ્યન્તે ગર્ભસ્થસ્યૈવ દેહિનઃ ॥

આયુ, કર્મ, ધન, વિદ્યા અને મરણ એ પાંચ દેહી-જીવ-મનુષ્ય ગણમાં  
હોય છે ત્યારથી જ લખાય છે. અર્થાત્ એ સઘળું ભાવી સ્વભાવજન્ય જ 'હ'.

**પદચ્છેદઃ—**ત્રિવિધા, ભવતિ, શ્રદ્ધા, દેહિનામ્, સા, સ્વભાવજા, સાત્ત્વિકી, રાજસી, ચ, એવ, તામસી, ચ, ઇતિ, તામ્, શૃણુ.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**તિસ્રો વિધાઃ પ્રકારાઃ યસ્યાઃ સા ત્રિવિધા । દેહાઃ સન્તિ યેષાં તે દેહિનઃ, તેષામ્ દેહિનામ્ । સ્વભાવાત્ જાયતે સા સ્વભાવજા । સત્ત્વગુણેન તત્કાર્યેણ મનસઃ વા નિર્વૃત્તા ઇતિ સાત્ત્વિકી । રજોગુણેન તત્કાર્યેણ વા નિર્વૃત્તા ઇતિ રાજસી । તમોગુણેન તત્કાર્યેણ વા નિર્વૃત્તા ઇતિ તામસી ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**(હે અર્જુન!) દેહિનામ્ દેહધારીઓની, સ્વભાવજા સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી, સા તે, શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા, સાત્ત્વિકી સત્ત્વગુણપ્રધાન, રાજસી રજોગુણપ્રધાન, ચ અને, તામસી તમોગુણપ્રધાન, ઇતિ એ પ્રમાણે ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની ( હોય છે ) તામ તેને શૃણુ તું સાંભળ.

**ભાવાર્થઃ—**હે અર્જુન! દેહધારીઓની સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી તે શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણપ્રધાન, રજોગુણપ્રધાન તથા તમોગુણપ્રધાન એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની હોય છે, હવે તે શ્રદ્ધા સંબંધી વિશેષ હું તને કહું છું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૨.

**અવતરણુકાઃ—**“ શ્રદ્ધાન્વિતો ભૂત્વા આત્મન્યેવાત્માનં પર્યેત્—તત્ત્વજ્ઞાનીએ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને આત્માવડે આત્માને જીવે.” એ વચનથી આત્મદર્શનનાં સાધનોમાં શ્રદ્ધાનું અંતરંગપણું સિદ્ધ થાય છે, તો પછી તેના રાજસિક અને તામસિક એવા ભેદો કેમ હોઈ શકે?” એવી શંકાના ઉત્તરમાં “ પ્રાકૃતનકર્મના સંસ્કારથી જ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જ તે ભિન્ન પ્રકારની છે” એમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે:

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ॥

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—સત્ત્વાનુરૂપા, સર્વસ્ય, શ્રદ્ધા, ભવતિ, ભારત,  
શ્રદ્ધામયઃ, અયમ્, પુરુષઃ, યઃ, યચ્છ્રદ્ધઃ, સઃ, એવ, સઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સત્ત્વેન અનુરૂપા સત્ત્વાનુરૂપા । શ્રદ્ધા  
પ્રાત્તુર્યેણ વિદ્યતે યસ્મિન્ સઃ, વા શ્રદ્ધયા પ્રચુરઃ વ્યાસઃ ઇતિ  
શ્રદ્ધામયઃ । યા શ્રદ્ધા યસ્ય સઃ યચ્છ્રદ્ધઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભારત હે ભારત ! સર્વસ્ય સૌની,  
શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા, સત્ત્વાનુરૂપા પોતપોતાના પ્રાકૃતન સંસ્કારયુક્ત  
અંતઃકરણને અનુરૂપ, ભવતિ હોય છે, અયમ્ આ, પુરુષઃ સંસારી  
એવ, શ્રદ્ધામયઃ શ્રદ્ધામય, (છે) યઃ જે, યચ્છ્રદ્ધઃ જેવી શ્રદ્ધાનો,  
(છે) સઃ તે, સઃ તે, એવ જ (શ્રદ્ધાયુક્ત છે).

ભાવાર્થઃ—હે ભારત ! પ્રાણિમાત્રની શ્રદ્ધા પોતપોતાના  
પ્રાકૃતન સંસ્કારયુક્ત અંતઃકરણ પ્રમાણેની જ હોય છે, આ  
સંસારી એવ શ્રદ્ધામય જ છે અને તેથી જે પુરુષ જેવી શ્રદ્ધાનો  
હોય, તેવી જ શ્રદ્ધાયુક્ત—તેવા જ સત્ત્વનો તે ગણાય છે. અર્થાત્

૧ શમો વમસ્તિતિક્ષેજ્યા તપઃ સત્યં દયા સ્મૃતિઃ ।

તુષ્ટિસ્ત્યાગોઽસ્પૃહા શ્રદ્ધા હૃદિયા નિર્વૃત્તિર્ધૃતિઃ॥

સત્ત્વસ્ય વૃત્તયસ્ત્વતા મુનિભિઃ સંપ્રકીર્તિતાઃ ॥

શમ ( મનોનિગ્રહ ), વમ ( ઈન્દ્રિયનિગ્રહ ), તિક્ષા ( સહનશીલતા ), ઇન્દ્રિયા  
( પૂન-સંસ્કાર ), તપ, સત્ય, દયા, સ્મૃતિ ( સ્મરણ ), તુષ્ટિ ( સંતોષ-તૃપ્તિ ),  
ત્યાગ, અસ્પૃહા ( અનિચ્છા ), શ્રદ્ધા, હૃદય, દયા, નિર્વૃત્તિ ( સમાધાન ) અને  
ધૃતિ ( ધૈર્ય-સ્થિરતા ) એ મુનિઓએ સત્ત્વની વૃત્તિઓ કહેલી છે.

તેથી જ સાત્ત્વિક, રાજસ, અને તામસ, એમ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા કહેવામાં આવી છે. ૩.

અવતરણિકા:—“સાત્ત્વિક, રાજસિક કે તામસિક એ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધામાંથી મનુષ્ય કયા પ્રકારની શ્રદ્ધાયુક્ત છે?” તે જાણવા માટે કાર્યના અનુમાનથી નિર્ણય કરતા ભગવાન કહે છે:

યજન્તે સાત્ત્વિકા દૈવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ॥

પ્રેતાન્મૂતગણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

પદચ્છેદ:—યજન્તે, સાત્ત્વિકાઃ, દેવાન્, યક્ષરક્ષાંસિ, રાજસાઃ, પ્રેતાન્, મૂતગણાન્, ચ, અન્યે, યજન્તે, તામસાઃ, જનાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—સત્ત્વે નિષ્ઠા યેષાં તે સાત્ત્વિકાઃ । યક્ષાશ્ચ રક્ષાંસિ ચ યક્ષરક્ષાંસિ, તાનિ યક્ષરક્ષાંસિ । રજસિ નિષ્ઠા યેષાં તે રાજસાઃ । મૂતાનાં ગણાઃ મૂતગણાઃ, તાન્ મૂતગણાન્ । તમસિ નિષ્ઠા યેષાં તે તામસાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—સાત્ત્વિકાઃ સત્ત્વગુણનિષ્ઠ (મનુષ્યો), દેવાન્ દેવોને, યજન્તે પૂજે છે, રાજસાઃ રજ્જેગુણનિષ્ઠ (મનુષ્યો), યક્ષરક્ષાંસિ યક્ષો તથા રાક્ષસોને, ( પૂજે છે, અને ) અન્યે બીજા, તામસાઃ તમોગુણનિષ્ઠ, જનાઃ મનુષ્યો, પ્રેતાન્ પ્રેતોને, ચ તેમ, મૂતગણાન્ (સમ્મ માતૃકા વગેરે) ભૂતગણોને, યજન્તે પૂજે છે.

ભાવાર્થ:—સત્ત્વગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો દેવોનું પૂજન કરે છે, રજ્જેગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો યક્ષો તથા રાક્ષસોને પૂજે છે અને બીજા તમોગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો પ્રેતોને તથા સમ્મ માતૃકા વગેરે ભૂતગણોને પૂજે છે. અર્થાત્ તે ઉપરથી જ કયું મનુષ્ય કયા ગુણયુક્ત શ્રદ્ધાવાળું છે તે જાણી શકાય છે. ૪.



અવતરણિકા:—‘ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સર્વાદિગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો કર્મથી ઓળખી શકાય છે, તેમાં ત્રણે ગુણમાંથી સર્વગુણનિષ્ઠ મનુષ્ય તો હૃન્નરોમાં કોઈ એકાદ જ હોય છે, વિશેષે કરીને તો પ્રાણિઓ રન્નેગુણનિષ્ઠ અથવા તમોગુણનિષ્ઠ જ હોય છે. હવે તે ક્વી રીતે જાણી શકાય છે ’ તે એ સ્ત્રોત્થી ભગવાન જણાવે છે:

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યંતે યે તપો જનાઃ ॥

દંભાહંકારસંયુક્તા કામરાગબલાન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

કર્ષયંતઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ॥

માં ચૈવાંતઃશરીરસ્થં તાન્વિદ્ધ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬ ॥

પદ્ચ્છેદઃ—અશાસ્ત્રવિહિતમ્, ઘોરમ્, તપ્યન્તે, યે, તપઃ, જનાઃ, દંભાહંકારસંયુક્તાઃ, કામરાગબલાન્વિતાઃ; કર્ષ-  
યન્તઃ, શરીરસ્થમ્, ભૂતગ્રામમ્, અચેતસઃ, મામ્, ચ, એવ,  
અન્તઃશરીરસ્થમ્, તાન્, વિદ્ધિ, આસુરનિશ્ચયાન્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ હિતમ્ इति વિહિતમ્, શાસ્ત્રેણ વિહિતમ્ શાસ્ત્રવિહિતમ્, ન શાસ્ત્રવિહિતમ્ અશાસ્ત્રવિહિતમ્, તત્ । સમ્યક્ યુક્તાઃ इति સંયુક્તાઃ, દંભશ્ચ અહંકારશ્ચ દંભાહંકારૌ, તામ્યાં સંયુક્તાઃ इति દંભાહંકારસંયુક્તાઃ । કામશ્ચ રાગશ્ચ કામ-  
રાગૌ, તયોઃ બલમ્ इति કામરાગબલમ્, તેન અન્વિતાઃ इति કામરા-  
ગબલાન્વિતાઃ । કર્ષયન્તિ તે કર્ષયન્તઃ । શરીરે તિષ્ઠતિ इति શરીરસ્થઃ,  
તં શરીરસ્થમ્ । ભૂતાનાં ગ્રામઃ ભૂતગ્રામઃ, તં ભૂતગ્રામમ્ । ન વિદ્યતે  
ચેતઃ યેષાં તે અચેતસઃ । શરીરસ્ય અન્તઃ इति અન્તઃશરીરમ્, તસ્મિન્

તિષ્ઠતિ ઇતિ અન્તઃશરીરસ્થઃ, તમ્ । અસુરાણામ્ અયમ્ ઇતિ આસુરઃ,  
આસુરઃ નિશ્ચયઃ યેષાં તે આસુરનિશ્ચયાઃ, તાન્ આસુરનિશ્ચયાન્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**યે જે, જનાઃ મનુષ્યો, કામરાગવલાન્વિતાઃ અભિલાષા તથા આસક્તિના બળથી યુક્ત, (તેમ) દમ્ભાહંકારસંયુક્તાઃ દંભ અને અહંકારથી યુક્ત, (થયા થકા) અશાસ્ત્રવિહિતમ્ શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલું, ઘોરમ્ ભયંકર—અધમ, તપઃ તપ, તપ્યન્તે આચરે છે, (તેમ) અચેતસઃ અવિવેકીઓ, (થઈને) શરીરસ્થમ્ શરીરમાં રહેલા, મૃતગામમ્ પૃથ્વ્યાદિ પંચમહાભૂતોના સમૂહને, ચ તથા, અન્તઃશરીરસ્થમ્ શરીરની અંદર રહેલા, મામ્ મને, एव પણ, कर्षयन्तઃ કૃશ કરતા રહે છે, તાન્ તેમને, આસુરનિશ્ચયાન્ આસુરી નિશ્ચયવાળા, વિદ્ધિ તું જાણુ.

**ભાવાર્થઃ—**જે મનુષ્યો અભિલાષા તથા આસક્તિના બળથી તેમજ દંભ અને અહંકારથી યુક્ત થઈને શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલું ભયંકર—અધમ તપ આચરે છે, તેમ અવિવેકી થઈને શરીરમાં રહેલા પૃથ્વ્યાદિ પંચમહાભૂતને અને મને પણ કૃશ કરતા રહે છે, તેવાઓને તું આસુરી નિશ્ચયવાળા જાણુ. અર્થાત્ એવાં મનુષ્યો ઉત્તમ શ્રદ્ધાયુક્ત હોતાં નથી. ૫-૬.

**અવતરણિકાઃ—**“આહાર, યજ્ઞ, તપ તથા દાન વિગેરેની ભિન્નતાથી પણ સત્વાદિગુણનિષ્ઠ મનુષ્યો તત્કાળ ઓળખી શકાય છે” તે વાત ભગવાન હવે કહે છે:

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ॥

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં શ્રુણુ ॥ ૭ ॥

**પદચ્છેદઃ—**આહારઃ, તુ, અપિ, સર્વસ્ય, ત્રિવિધઃ, ભવતિ, પ્રિયઃ, યજ્ઞઃ, તપઃ, તથા, દાનમ્, તેષામ્, ભેદમ્, ઇમમ્, શ્રુણુ.



અન્વય અને અર્થ:—આયુઃસત્ત્વબલારોગ્ય સ્વપ્રીતિવિ-  
વર્ધનાઃ આયુષ્ય ( દીર્ઘ જીવન ), સત્ત્વ ( ધૈર્ય ), બલ ( શરીર-  
સામર્થ્ય ), આરોગ્ય, સુખ-ચિત્તની પ્રસન્નતા, તથા પ્રેમ ઇત્યા-  
દિની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારા, રસ્યાઃ રસિક ( મધુર રસવાળા ),  
સ્નિગ્ધાઃ ઘૃત ઇત્યાદિ સ્નેહયુક્ત, સ્થિરાઃ ચિરકાલ પર્યન્ત  
શરીરનું પોષણ કરનારા, ( અને ) હૃદ્યાઃ હૃદયને પ્રિય લાગે  
તેવા, આહારાઃ આહારો, સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ સાત્ત્વિક મનુષ્યોને  
પ્રિય હોય છે.

ભાવાર્થ:—આયુષ્ય, ઉત્સાહ-ધૈર્ય, શક્તિ, આરોગ્ય,  
ચિત્તની પ્રસન્નતા તથા પ્રેમ-હર્ષ ઇત્યાદિની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારા,  
રસિક, ઘૃત ઇત્યાદિ સ્નેહયુક્ત, ચિરકાલ પર્યન્ત શરીરનું પોષણ  
કરનારા તથા હૃદયને પ્રિય લાગે તેવા આહારો સાત્ત્વિક મનુષ્યોને  
પ્રિય હોય છે. અર્થાત્ જે મનુષ્યોને એવા આહારો પ્રિય હોય  
છે તે સાત્ત્વિક મનુષ્યો કહેવાય છે. ૮.

કટુમ્લલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ॥

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

પદચ્છેદઃ—કટુમ્લલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ,  
આહારાઃ, રાજસસ્ય, ઇષ્ટાઃ, દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—વિશેષેણ દહતિ ઇતિ વિદાહી, કટુશ્ચ  
અમ્લશ્ચ લવણશ્ચ અત્યુષ્ણશ્ચ તીક્ષ્ણશ્ચ રૂક્ષશ્ચ વિદાહી ચ કટુમ્લ-  
લવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ । દુઃસ્વં ચ શોકશ્ચ આમયશ્ચ  
દુઃસ્વશોકામયાઃ, તાન્ પ્રકર્ષેણ દદતે ઇતિ દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—કન્નુ-ચ્ચલવળાત્તુ-જ્ઞાતીક્ષ્ણરૂક્ષાવિ-  
દાહિનઃ અતિ કડવા (કડવો લીમડો વિગેરે), અત્યંત ખાટા  
(કાગદી લીંબુ વિગેરે), અતિ ખારા (લૂણુ-નિમક-મીઠું વિગેરે),  
અતિ ઉષ્ણુ (બહુ ગરમ), અતિ તીખા (કાળાં મરી વિગેરે),  
અતિ સૂકા (ચણા, મસૂર, કાંગ, કેહરા વિગેરે), અત્યંત  
દાહ કરે તેવા (સર્ષપ-સરસી આદિ તેમ) દુઃસ્વશોકામયઃ દાઃ  
દુઃખ, શોક અને રોગોને ઉપજવનારા, આહારાઃ આહારો,  
રાજસસ્ય રાજસિક મનુષ્યને, ઇષ્ટાઃ પ્રિય (હોય છે).

ભાવાર્થ:—અતિ કડવા, અતિ ખાટા, અતિ ખારા,  
અતિ ઉષ્ણુ, અતિ તીખા, અતિ સૂકા, અતિ દાહ કરે તેવા,  
તેમ દુઃખ, શોક અને રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા આહારો રાજસિક  
મનુષ્યને પ્રિય હોય છે. અર્થાત્ એવા આહારો જેને પ્રિય હોય  
તે મનુષ્ય રાજસિક ગણાય છે. ૯.

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ॥

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદચ્છેદઃ—યાતયામમ્, ગતરસમ્, પૂતિ, પર્યુષિતમ્,  
ચ, યત્, ઉચ્છિષ્ટમ્, અપિ, ચ, અમેધ્યમ્, ભોજનમ્, તામસપ્રિયમ્.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—યાતઃ યામઃ પ્રહરઃ યસ્ય તત્ યાતયા-  
મમ્ । ગતઃ રસઃ યસ્માત્ તત્ ગતરસમ્ । મેધાયૈ હિતમ્ ઇતિ મેધ્યમ્,  
ન મેધ્યમ્ અમેધ્યમ્ । તમસિ નિષ્ઠા યેષાં તે તામસાઃ, તામસાનાં  
પ્રિયમ્ તામસપ્રિયમ્ ।

**અન્વય અને અર્થ:**—યાતયામમ્ એક પ્રહર જેને વીતી ગયેલો છે તેવું, ગતરસમ્ સ્વાહ ઉડી ગયેલું, પૂતિ દુર્ગધવાણું, ચ તથા, પર્યુષિતમ્ રાત્રિનું રાધેલું ઉચ્છિષ્ટમ્ એહું-લોજન કર્યા પછી શેષ રહેલું, ચ તથા, અમેધ્યમ્ અપવિત્ર, યત્ જે, મોજનમ્ લોજન, (છે તે) અપિ પણ, તામસપ્રિયમ્ તમોગુણો મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે.

**ભાવાર્થ:**—એક પ્રહર વીતી ગયેલું, સ્વાહરહિત, દુર્ગધ-યુક્ત, રાત્રિનું રાધેલું, એહું-લોજન કર્યા પછી શેષ રહેલું તથા અપવિત્ર એવું જે લોજન તે પણ તમોગુણી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે. અર્થાત્ એવા આહારવાળાં મનુષ્યોને તમોગુણી ગણવામાં આવે છે. ૧૦.

**અવતરણિકા:**—હવે ત્રણ શ્લોકથી ભગવાન ત્રણ ગુણોના આશ્ર-યથી ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞોનું વર્ણન કરે છે:

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય ઇજ્યતે ॥

યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥૧૧॥

**પદચ્છેદ:**—અફલાકાંક્ષિભિઃ, યજ્ઞઃ, વિધિદૃષ્ટઃ, યઃ, ઇજ્યતે, યષ્ટવ્યમ્, એવ, ઇતિ, મનઃ, સમાધાય, સઃ, સાત્ત્વિકઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—ફલમ્ આકાંક્ષન્તે તેફલાકાંક્ષિણઃ, ન ફલાકાંક્ષિણઃ અફલાકાંક્ષિણઃ, તૈઃ અફલાકાંક્ષિભિઃ । વિધિના દૃષ્ટઃ વિધિદૃષ્ટઃ । સમ્યક્ આધાય ઇતિ સમાધાય । યષ્ટુમ્ ઉચિતં યષ્ટવ્યમ્ ।

**અન્વય અને અર્થ:**—અફલાકાંક્ષિભિઃ ફલની ઈચ્છા-રહિત પુરુષો વડે, વિધિદૃષ્ટઃ શાસ્ત્રની આજ્ઞાપ્રમાણે વિહિત



(અને) યદ્યદ્યમ્, એવ યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ ( એ પોતાનું કર્તવ્ય છે ), ઇતિ એ પ્રમાણે, મનઃ મનને, સમાધાય એકાગ્ર કરીને, યઃ જ, ઇજ્યતે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, સઃ તે, સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક ( યજ્ઞ છે ).

ભાવાર્થઃ—કૃત્ણી ઇચ્છારહિત પુરુષોવડે, શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ એ પોતાનું કર્તવ્ય છે, એ પ્રમાણે મનને સ્થિર કરીને જ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક કહેવામાં આવે છે. ૧૧.

અવતરણિકાઃ—હવે ભગવાન રાજસિક યજ્ઞનું વર્ણન કરે છે:

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ॥

ઇજ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદચ્છેદઃ—અભિસંધાય, તુ, ફલમ્, દમ્ભાર્થમ્, અપિ, ચ, એવ, યત્, ઇજ્યતં, ભરતશ્રેષ્ઠ, તમ્, યજ્ઞમ્, વિદ્ધિ, રાજસમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અભિતઃ સંધાય ઇતિ અભિસન્ધાય । દમ્ભાય ઇતિ દમ્ભાર્થમ્ । ભરતાનાં શ્રેષ્ઠઃ ભરતશ્રેષ્ઠઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ।

અન્વય અને અર્થઃ—ભરતશ્રેષ્ઠ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ફલમ્ કૃત્ણને, તુ જ, અભિસન્ધાય ઉદ્દેશીને, ચ, એવ તેમ જ, દમ્ભાર્થમ્ દંભની ખાતર, અપિ પણ, ઇજ્યતે જ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તમ્ તે, યજ્ઞમ્ યજ્ઞને, રાજસમ્ રાજસિક, ( યજ્ઞ ) વિદ્ધિ તું જાણ.

ભાવાર્થઃ—હે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! કૃત્ણને ઉદ્દેશીને તેમ જ દંભની ખાતર પણ જ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞને તું રાજસિક યજ્ઞ જાણ. ૧૨.

अवतरष्टिकाः—हुवे भगवान् तामसिक यज्ञं वर्णनं कृत्वा कहे छेः  
 विधिहीनमसृष्टान्नं 'मन्त्रहीनमदक्षिणम् ॥  
 श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

पदच्छेदः—विधिहीनम्, असृष्टान्नम्, मन्त्रहीनम्, अद-  
 क्षिणम्, श्रद्धाविरहितम्, यज्ञम्, तामसम्, परिचक्षते.

व्युत्पत्तिसमासाः—विधिना हीनः विधिहीनः, तं विधिही-  
 नम् । न सृष्टं—न निष्पादितम् वा ब्राह्मणेभ्यो न दत्तम् अन्नं यस्मिन्  
 सः असृष्टान्नः, तम् असृष्टान्नम् । मन्त्रैः हीनः रहितः वा दुष्टशब्द-  
 प्रयुक्तो मन्त्रः यस्मिन् सः, वा स्वरतो वर्णतो हीनः मन्त्रो यस्मिन् सः  
 मन्त्रहीनः, तं मन्त्रहीनम् । न दीयन्ते यथोक्ताः दक्षिणाः यस्मिन् सः  
 अदक्षिणः, तम् अदक्षिणम् । विशेषेण रहितः विरहितः, श्रद्धया  
 विरहितः श्रद्धाविरहितः, तं श्रद्धाविरहितम् । तमसा निर्वृत्तः तामसः,  
 तं तामसम् ।

अन्वय अने अर्थः—विधिहीनम् शास्त्रोक्तविधि-  
 रहित, असृष्टान्नम् अन्नदानरहित, मन्त्रहीनम् मन्त्र विनानो,  
 अदक्षिणम् दक्षिणारहित, ( तथा ) श्रद्धाविरहितम् श्रद्धाथी पण्य  
 रहित, यज्ञम् यज्ञे, तामसम् तामसिक, ( यज्ञ ) परिचक्षते कहे छे.

१ दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्ब्रह्मो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

अकारादि स्वरथी अथवा ककारादि वर्णथी दूषित ज्योतिष प्रयोगवाणो शब्द  
 मन्त्रना ते—कहेवामां छच्छेदा अर्थने कहेतो नथी, पण्य ते वाणीरपी वन्तु अनी  
 यन्मानने मारे छे, जेम 'इन्द्रशत्रु' जेमां स्वरना अपराधथी इन्द्रे  
 वृत्रासुरने मार्यो हुतो तेम.

**ભાવાર્થ:—**શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી રહિત, અન્નહાનવિનાનો તેમ મંત્ર, દક્ષિણા અને શ્રદ્ધાથી પણ રહિત હોય તેવા યજ્ઞને તામસિક યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. ૧૩,

**અવતરણિકા:—**એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આહાર તથા યજ્ઞને કહી હવે સત્વાદિ ગુણોના ભેદવડે ત્રણ પ્રકારના તપ વિષે કહે છે; તેમાં પ્રથમ સાત્ત્વિક તપનાં અંગીભૂત કાયિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રિવિધ તપની વ્યાખ્યા ત્રણ શ્લોકથી કરતાં પ્રથમ ભગવાન કાયિક તપની વ્યાખ્યા કરે છે:

**દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ॥**

**બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥**

**પદચ્છેદ:—**દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્, શૌચમ્, આર્જવમ્, બ્રહ્મચર્યમ્, અહિંસા, ચ, શારીરમ્, તપઃ, ઉચ્યતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**દ્વિર્જાયન્તે તે દ્વિજાઃ, પ્રકર્ષેણ જાનન્તિ તે પ્રાજ્ઞાઃ, દેવાશ્ચ દ્વિજાશ્ચ ગુરવશ્ચ પ્રાજ્ઞાશ્ચ દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞાઃ, તેષાં પૂજનમ્ इति દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્ । શુચેર્ભાવઃ શૌચમ્ । ઋજોર્ભાવઃ આર્જવમ્ । બ્રહ્મણિ ચર્યમ્ इति બ્રહ્મચર્યમ્ । ન હિંસા અહિંસા । શરીરસ્ય इदં શારીરમ્ ।

**અન્વય અને અર્થ:—**દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનમ્ દેવ, પ્રાજ્ઞાણુ, ગુરુ તથા તત્ત્વવેત્તાઓનું પૂજન, શૌચમ્ મૃત્તિકા તથા જલ ઇત્યાદિથી શરીરનું શોધન, આર્જવમ્ સરલતા, બ્રહ્મચર્યમ્ વેદાભ્યાસમાં રત રહી ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્ર કરવો તે, ચ અને, અહિંસા અહિંસા, ( એ ) શારીરમ્ શરીર સંબંધી, તપઃ તપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

**ભાવાર્થ:—**દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ તથા અન્ય તત્ત્વવેત્તાઓનું પૂજન, મૃત્તિકા, જલ ઇત્યાદિથી શરીરનું શોધન, સ્વચ્છતા, વેદાભ્યાસમાં તત્પર રહી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે અને અહિંસા એ સઘળું શરીરસંબંધી તપ કહેવાય છે. ૧૪.

**અવતરણિકા:—**હવે વાણીસંબંધી તપની વ્યાખ્યા આપતાં ભગવાન કહે છે:

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ॥

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

**પદચ્છેદ:—**અનુદ્વેગકરમ્, વાક્યમ્, સત્યમ્, પ્રિયહિતમ્, ચ, યત્, સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્, ચ, એવ, વાઙ્મયમ્, તપઃ, ઉચ્યતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**ઉદ્વેગં કરોતિ ઇતિ ઉદ્વેગકરમ્, ન ઉદ્વેગકરમ્ અનુદ્વેગકરમ્ । હિતમ્ અસ્તિ અનેન ઇતિ હિતમ્, પ્રિયં ચ તત્ હિતં ચ પ્રિયહિતમ્ । અભ્યસ્યતે ઇતિ અભ્યસનમ્, સ્વાધ્યાયસ્ય અભ્યસનમ્ સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્ । વાત્ત્વા પ્રચુરમ્ વાઙ્મયમ્ ।

**અન્યથા અને અર્થ:—**અનુદ્વેગકરમ્ ક્રોધને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે તેવું, સત્યમ્ સાચું, ચ તથા, યત્ જે, પ્રિયહિતમ્ પ્રિય હોવા સાથે પરિણામે કલ્યાણકારી, વાક્યમ્ વાક્ય, ચ, એવ તેમ જ, સ્વાધ્યાયાભ્યસનમ્ વેદાદિ સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ, (તે) વાઙ્મયમ્ વાણીસંબંધી, તપઃ તપ, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

૧ સત્યં વ્રુયાત્પ્રિયં વ્રુયાન્ન વ્રુયાત્સત્યમપ્રિયમ્ ।

પ્રિયઞ્ચ નાવૃતં વ્રુયાદેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ મનુઃ ॥

સત્ય-સાચું ખોલવું પણ પ્રિય ખોલવું, સાચું હોય પણ અપ્રિય ખોલવું નહિ, તેમ પ્રિય પણ અસત્ય-ખોલું ન ખોલવું, એ સનાતન ધર્મ છે.

**ભાવાર્થ:—**ક્રોધને પણ દુઃખ ઉત્પન્ન ન કરે તેવું, સત્ય, તેમ જ જે પ્રિય હોવા સાથે પરિણામે કલ્યાણકારી હોય એવું વાક્ય બોલવું તે તથા વેદોના સ્વાધ્યાયપૂર્વક નિરંતર અભ્યાસ કરવો તે વાણીસંબંધી તપ કહેવામાં આવે છે. ૧૫.

**અવતરણિકા:—**હવે ભગવાન માનસિક તપની વ્યાખ્યા કહે છે:

**મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥**

**ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥**

**પદ્ધ્નેદઃ—**મનઃપ્રસાદઃ, સૌમ્યત્વમ્, મૌનમ્, આત્મવિનિગ્રહઃ, ભાવસંશુદ્ધિઃ, इति, एतत्, तपः, मानसम्, उच्यते.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**પ્રકર્ષેણ સીદન્તિ इन्द्रियाणि मनश्च अस्मिन् इति प्रसादः, मनसः प्रसादः मनःप्रसादः । सोमो देवता अस्य इति सौम्यम्, सौम्यस्य भावः सौम्यत्वम् । मुनेः भावः मौनम् । आत्मनः विशेषेण निग्रहः इति आत्मविनिग्रहः । सम्यक् शुद्धिः संशुद्धिः, भावस्य हृदयस्य संशुद्धिः भावसंशुद्धिः । मनसः इदम् मानसम् ।

**અન્વય અને અર્થ:—**મનઃ પ્રસાદઃ ચિત્તની પ્રસન્નતા, સૌમ્યત્વમ્ શાંતભાવ, મૌનમ્ મૌન, આત્મવિનિગ્રહઃ આત્મસંયમ, ( અને ) ભાવસંશુદ્ધિઃ અંતઃકરણની શુદ્ધિ, इति એ, માનસમ્ માનસિક, તપઃ તપ, उच्यते કહેવાય છે.

**ભાવાર્થ:—**ચિત્તની પ્રસન્નતા, સૌમ્યપણું—શાંતભાવ મૌન, આત્મસંયમ કરવો તે તથા અંતઃકરણની શુદ્ધિ એ માનસિક તપ કહેવામાં આવે છે. ૧૬.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત કાચિક, વાચિક અને માનસિક તપ સત્વાદિ ગુણોના ભેદવડે કેવી રીતે ત્રણ પ્રકારનું થાય છે તે ભેદ હવે ભગવાન જણાવે છે; તેમાં પ્રથમ સાત્ત્વિક તપની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે:

શ્રદ્ધયા પરયા તસં તપસ્તત્રિવિધં નરૈઃ ॥

અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

પદ્મક્રેદઃ—શ્રદ્ધયા, પરયા, તપ્તમ્, તપઃ, તત્, ત્રિવિધમ્, નરૈઃ, અફલાકાંક્ષિભિઃ, યુક્તૈઃ, સાત્ત્વિકમ્, પરિચક્ષતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તિસ્રઃ વિધાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્ । ફલમ્ આકાંક્ષન્તે તે ફલાકાંક્ષિણઃ, ન ફલાકાંક્ષિણઃ અફલાકાંક્ષિણઃ, તૈઃ અફલાકાંક્ષિભિઃ । સત્ત્વેન નિર્વૃત્તમ્ સાત્ત્વિકમ્ । પરિતઃ ચક્ષતે ।

અન્વય અને અર્થઃ—અફલાકાંક્ષિભિઃ ફલની આકાંક્ષા વિનાના, યુક્તૈઃ યોગયુક્ત, નરૈઃ પુરુષોએ, પરયા પરમ, શ્રદ્ધયા શ્રદ્ધાથી, તપ્તમ્ આચરવામાં આવેલા, તપઃ તપને, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક ( તપ ), પરિચક્ષતે કહે છે.

ભાવાર્થઃ—ફલની આકાંક્ષારહિત એવા યોગયુક્ત પુરુષોએ પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરેલા ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રકારના તપને શિષ્ટવર્ગ ‘ સાત્ત્વિક તપ ’ એ પ્રમાણે કહે છે. ૧૭.

અવતરણિકા:—હવે ભગવાન રાજસિક તપની વ્યાખ્યા કરે છે:

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભેન ચૈવ યત્ ॥

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધુવમ્ ॥ ૧૮ ॥



**पदच्छेदः—**सत्कारमानपूजार्थम्, तपः, दम्भेन, च, एव, यत्, क्रियते, तत्, इह, प्रोक्तम्, राजसम्, चलम्, अध्रुवम्.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**सत्कारश्च मानश्च पूजा च सत्कारमानपूजाः, ताभ्यः इति सत्कारमानपूजार्थम् । प्रकर्षेण उक्तम् इति प्रोक्तम् । रजसा निर्वृत्तम् राजसम् । चलति इति चलम् । न ध्रुवम् अध्रुवम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**सत्कारमानपूजार्थम् सत्कार, मान अने पूजना हेतुथी, च, एव तेभ ञ, दम्भेन आह्याडंभरनी आतर, यत् ञे, तपः तप, क्रियते करवाभां आवे छे, तत् ते, राजसम् रजोगुणी, चलम् नाशवंत, ( अने ) अध्रुवम् अनिश्चित ( इल आपवावाणुं ), ( तप ) प्रोक्तम् कडेदुं छे.

**भावार्थः—**केवण लोकसत्कार, मान तथा लोक तरुथी पूजन प्राप्त करवाना हेतुथी, तेभ ञ आह्य आडंभरनी आतर उपरोक्त त्रय प्रकारनुं ञे तप करवाभां आवे छे, ते तप रजोगुणी, विनाशि तथा अनिश्चित इल आपनारुं कडेवाभां आव्युं छे. १८.

**अवतरणिकाः—**हवे भगवान् तामसिक तपनी व्याख्या करतां ञशावे छे:

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

**पदच्छेदः—**मूढग्राहेण, आत्मनः, यत्, पीडया, क्रियते, तपः, परस्य, उत्सादनार्थम्, वा, तत्, तामसम्, उदाहृतम्.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**મૂઢશ્ચાસૌ ગ્રાહશ્ચ મૂઢગ્રાહઃ, તેન મૂઢ-ગ્રાહેણ । ઉત્સાદનમ્ એવ અર્થઃ યસ્ય તત્, ઉત્સાદનાય ઇતિ વા ઉત્સાદનાર્થમ્ । તમસા નિર્વૃત્તમ્ તામસમ્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**મૂઢગ્રાહેણ અવિવેકવડે થએલા દુરાગ્રહથી, આત્મનઃ પોતાને, પીડયા પીડા કરીને, વા અથવા, પરસ્ય પરના, ઉત્સાદનાર્થમ્ વિનાશને માટે, યત્ જે, તપઃ તપ, ક્રિયતે કરવામાં આવે છે, તત્ તે, તામસમ્ તામસિક, ( તપ ) ઉદાહૃતમ્ કહેવામાં આવેલું છે.

**ભાવાર્થઃ—**અવિવેકવડે ઉત્પન્ન થયેલા દુરાગ્રહથી પોતાને પીડા કરીને, અથવા પર (ખીજ)ના વિનાશને માટે જે તપ કરવામાં આવે છે તેને તામસિક તપ કહેવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે તપના ભેદવડે પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસિક મનુષ્યો જાણવામાં આવી શકે છે. ૧૯.

**અવતરણિકાઃ—**હવે ભગવાન સત્વાદિ ગુણના ભેદ પ્રમાણે દાનનું પણ ત્રણ પ્રકારે વર્ણન કરે છે; તેમાં પ્રથમ સાત્ત્વિક દાનનું કથન કરે છે:

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેઽનુપકારિણે ॥

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

**પદચ્છેદઃ—**દાતવ્યમ્, ઇતિ, યત્, દાનમ્, દીયતે, અનુપકારિણે, દેશે, કાલે, ચ, પાત્રે, ચ, તત્, દાનમ્, સાત્ત્વિકમ્, સ્મૃતમ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**દાતુમ્ યોગ્યમ્ દાતવ્યમ્ । ઉપકારઃ અમ્ય અસ્તિ ઇતિ ઉપકારી, ન ઉપકારી અનુપકારી, તસ્મૈ અનુપકારિણે । મત્ત્વેન નિર્વૃત્તમ્ સાત્ત્વિકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—દાતવ્યમ્ ( પોતાનો ધર્મ સમજી ) દાન આપવું જ જોઈએ, इति એ પ્રમાણે (માનીને), અનુપકારિણે પ્રત્યુપકાર કરવામાં અસમર્થ હોય તેવાને, દેશે કુરુક્ષેત્રાદિ દેશમાં, ચ તથા, કાલે ગ્રહણાદિ કાલમાં, ચ તેમ, પાત્રે સત્પાત્ર જાણીને યત્ જ, દાનમ્ દાન, દીયતે અપાય છે, તત્ તે, દાનમ્ દાન, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક, સ્મૃતમ્ માનવામાં આવ્યું, (છે).

ભાવાર્થ:—“ દાન કરવું, એ પોતાનું કર્તવ્ય છે, ” એમ સમજીને, પોતાના તરફ પ્રત્યુપકાર કરવામાં અસમર્થ હોય તેવાને અથવા પ્રત્યુપકારની આશા વિના, કુરુક્ષેત્રાદિ દેશમાં, સંક્રાંતિ તેમ ગ્રહણાદિ કાલમાં, તથા સત્પાત્ર જાણીને, જે દાન આપવામાં આવે છે, તે દાનને સ્મૃતિકારોએ સાત્ત્વિક દાન માનેલું છે. ૨૦

અવતરણિકા:—હવે ભગવાન રાજસિક દાનની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે:

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ॥

દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, તુ, પ્રત્યુપકારાર્થમ્, ફલમ્, ઉદ્દિશ્ય, વા, પુનઃ, દીયતે, ચ, પરિક્લિષ્ટમ્, તત્, રાજસમ્, ઉદાહતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—પ્રતિ વિનિમયેન ઉપકારઃ इति પ્રત્યુપકારઃ, પ્રત્યુપકારાય इति પ્રત્યુપકારાર્થમ્ । પરિતઃ ક્લિષ્ટમ્ इति પરિક્લિષ્ટમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તુ વળી, પ્રત્યુપકારાર્થમ્ પ્રત્યુપકાર માટે, વા અથવા, પુનઃ ફરી, ફલમ્ ફલને, ઉદ્દિશ્ય

ઉદ્દેશીને, યત્ જે દાન, પરિક્લિષ્ટમ્ સર્વ પ્રકારે કલેશયુક્ત થઈને, દીયતે અપાય છે, તત્ તે દાન, રાજસમ્ રાજસિક, ઉદાહૃતમ્ કહેવામાં આવ્યું ( છે ).

ભાવાર્થ:—વળી પ્રત્યુપકાર કરવાને સમર્થ હોય તેવાને અથવા પ્રત્યુપકારની આશાથી, કે દાનના ભવિષ્યમાં થનારા ફલની ઇચ્છાથી, જે દાન સર્વ પ્રકારે કલેશ પામીને આપવામાં આવે છે તે દાન રાજસિક કહેવામાં આવ્યું છે. ૨૧.

અવતરણિકા:—હવે ભગવાન્ તામસિક દાનની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે:

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ॥

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨॥

પદ્ચ્છેદ:—અદેશકાલે, યત્, દાનમ્, અપાત્રેભ્યઃ, ચ, દીયતે, અસત્કૃતમ્, અવજ્ઞાતમ્, તત્, તામસમ્, ઉદાહૃતમ્.

વ્યાખ્યાનસમાસા:—દેશશ્ચ કાલશ્ચ ઇતિ એતયોઃ સમાહારઃ દેશકાલમ્, ન દેશકાલમ્ અદેશકાલમ્, તસ્મિન્ અદેશકાલે । ન પાત્રાણિ અપાત્રાણિ, તેભ્યઃ અપાત્રેભ્યઃ । ન સત્કૃતમ્ અસત્કૃતમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અદેશકાલે અપવિત્ર દેશમાં અને અનુચિત કાલમાં, અપાત્રેભ્યઃ અયોગ્ય મનુષ્યોને, અસત્કૃતમ્ સત્કારરહિત, ચ, અને, અવજ્ઞાતમ્ તિરસ્કારપૂર્વક, યત્ જે, દાનમ્ દાન, દીયતે આપવામાં આવે છે, તત્ તે, તામસમ્ તામસિક ( દાન ), ઉદાહૃતમ્ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—અપવિત્ર દેશમાં, અનુચિત સમયમાં, અયોગ્ય મનુષ્યોને, સત્કારરહિત, તથા કોઈની અવજ્ઞાપૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે છે, તે તામસિક દાન કહેવાય છે. ૨૨.

**અવતરણિકા:—**“ એ પ્રમાણે આહાર, યજ્ઞ, તપ, તેમ જ દાનનું વિવિધ કથન કર્યું, તેમાં સાત્ત્વિક આહારાદિ ઉત્તમ હોવાથી તે ગ્રહણ કરવાં જ્ઞેષ્યે અને રાજસિક તથા તામસિકનો ત્યાગ કરવો જ્ઞેષ્યે. તેમાં સાત્ત્વિકાદિ આહારના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સારા અથવા માઠા પરિણામની આશંકા જેવું કંઈ જ નથી, પણ યજ્ઞ, તપ, તથા દાનનાં ફલો અદૃષ્ટ. તેમ જ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી કદાચ તેમનાં ફલોનો અભાવ માની લેવામાં આવે, તો સર્વગુણવાળા મનુષ્યોને તેમ જ રજ્જેગુણવાળા મનુષ્યોને ફલની વ્યવસ્થામાં અનર્થનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના અભાવે કોનું શું ફલ છે તે સમજી શકાતું નથી. તેથી એવા વિપર્યય મતના પરિહાર માટે તથા સદ્વસ્તુના પ્રતિપાદન માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમ કૃણાથી નીચેનો ઉપદેશ આપતાં અર્ઘુનને કહે છે:

ॐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

**પદચ્છેદઃ—** ॐ, તત્, સત્, इति, નિર્દેશઃ, બ્રહ્મણઃ, ત્રિવિધઃ, સ્મૃતઃ, બ્રાહ્મણાઃ, તેન, વેદાઃ, ચ, યજ્ઞાઃ, ચ, વિહિતાઃ, પુરા.

૧ એકાક્ષરં પરં બ્રહ્મ પ્રાયાણામઃ પરં તપઃ ।

પ્રણવાદ્યાસ્તથા વેદાઃ પ્રણવે પર્યવસ્થિતાઃ ॥ સ્મૃતિઃ ॥

એક ( ॐ ) અક્ષર તે પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા છે, અને પ્રાણાયામ તે પરમ-ઉત્તમ તપ છે તથા ૐકાર જેમાં મુખ્ય-આદિ-પ્રથમ પ્રાણાય છે તે વેદો પ્રણવમાં સમાયલા-રહેલા છે.

નોદ્રીયેન સમં કિશ્ચિચ્છોધકં જગતિ સ્મૃતમ્ ।

યં વિનામ્નાયવર્ગોઽપિ સ્વકાર્યે ન પ્રવર્તતે ॥ સ્મૃતિઃ ॥

ઉદ્દગીય-ૐકાર સમાન જગતમાં શોધક વસ્તુ કંઈ પણ નથી, કેમ કે જે ( ૐકાર ) વિના આમ્નાય-વેદોપદેશશ્રેણી પણ પોતાના ( યાજ્ઞિક વિગેરે ) કાર્યમાં પ્રવર્તતી નથી.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**નિર્દેશ્યતે અનેન ઇતિ નિર્દેશઃ । તિસ્રઃ વિધાઃ યસ્ય સઃ ત્રિવિધઃ । વિશેષેણ હિતાઃ ઇતિ વિહિતાઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**“ ઐ ”, “ તત્ ” અને “ સત્ ”, ઇતિ એ પ્રમાણે, ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારનો, બ્રહ્મણઃ બ્રહ્મનો, નિર્દેશઃ નામવ્યવહાર, સ્મૃતઃ સ્મૃતિઓમાં કહેવામાં આવ્યો છે, ( અને ) તેન તે—બ્રહ્મના ત્રિવિધ નિર્દેશથી, ( જ ) પુરા પૂર્વે, બ્રાહ્મણાઃ બ્રાહ્મણો, વેદાઃ વેદો, ચ અને, યજ્ઞાઃ યજ્ઞો, વિહિતાઃ સરળયેલા છે.

**ભાવાર્થઃ—**“ ઐ તત્સત્ ” એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો પરબ્રહ્મનો નામવ્યવહાર, સ્મૃતિઓમાં કહેવામાં આવ્યો છે, અને તે ત્રણ પ્રકારના બ્રહ્મના નિર્દેશથી જ પૂર્વે બ્રાહ્મણો, વેદો તથા યજ્ઞો ઉત્પન્ન થયેલા છે. ૨૩.

**અવતરણિકાઃ—**બ્રાહ્મણ, વેદ, તેમ જ યજ્ઞોનું પણ કારણ, અને બ્રહ્મનો પણ નિર્દેશ હોવાથી “ ઐ, તત્, સત્, ” એ ત્રણે પદ શ્રેષ્ઠ છે, એમ તેમના શ્રેષ્ઠત્વનું દર્શન કરાવતાં ભગવાન કહે છે:

તસ્માદોમિત્યુદાહત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ॥

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

**પદચ્છેદઃ—**તસ્માત્, ઐ, ઇતિ, ઉદાહત્ય, યજ્ઞદાન-તપઃક્રિયાઃ, પ્રવર્તન્તે, વિધાનોક્તાઃ, સતતમ્, બ્રહ્મવાદિનામ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**યજ્ઞશ્ચ દાનં ચ તપશ્ચ યજ્ઞદાન-તપાંસિ, તેષાં ક્રિયાઃ ઇતિ યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ । પ્રકર્ષેણ વર્તન્તે ઇતિ પ્રવર્તન્તે । વિધાનૈઃ ઉક્તાઃ વિધાનોક્તાઃ । બ્રહ્મ વદન્તિ તે બ્રહ્મવાદિનઃ, તેષાં બ્રહ્મવાદિનામ્ ।



અન્વય અને અર્થ:—તસ્માત્ તેથી, ( જ ) બ્રહ્મવા-  
દિનામ્ વેદવાદીઓની, વિધાનોક્તાઃ શાસ્ત્રોમાં કહેલી, યજ્ઞદાન-  
તપઃક્રિયાઃ યજ્ઞ, દાન, અને તપસંબંધી ક્રિયાઓ, ઓમ્ ઓમ્,  
इति એ પ્રમાણે, ઉદાહૃત્ય ઊલીને, પ્રવર્તન્તે પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થ:—તેથી જ વેદવાદીઓની શાસ્ત્રોમાં કહેલી યજ્ઞ,  
દાન અને તપસંબંધી સર્વ ક્રિયાઓનો “ ઊં ” એમ ઊલીને જ  
આરંભ કરવામાં આવે છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ભગવાન “ ઊં ” નો વિનિયોગ  
કહી હવે “ તત્ ” નો વિનિયોગ કહે છે:

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ॥

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥૨૫॥

પદચ્છેદ:—તત્, इति, अनभिसंधाय, फलम्, यज्ञतपः-  
क्रियाः, दानक्रियाः, च, विविधाः, क्रियन्ते, मोक्षकाङ्क्षिभिः.

व्युत्पत्तिसमासा:—अभितः सर्वतः संधाय इति अभिसंधाय ।  
यज्ञाश्च तपांसि च यज्ञतपांसि, तेषां क्रियाः इति यज्ञतपःक्रियाः ।  
दानानां क्रियाः दानक्रियाः । विशेषेण विधाः प्रकाराः यासां ताः  
विविधाः । मोक्षं काङ्क्षन्ते ते मोक्षकाङ्क्षिणः, तैः मोक्षकाङ्क्षिभिः ।

અન્વય અને અર્થ:—મોક્ષકાંક્ષિભિઃ મોક્ષની આકાંક્ષા  
રાખનારાઓ વડે, યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ યજ્ઞ અને તપની ક્રિયાઓ, ચ  
તેમ, વિવિધાઃ વિવિધ પ્રકારની, દાનક્રિયાઃ દાનની ક્રિયાઓ, તત્,  
इति ‘ તત્ ’ એ પ્રમાણે ( નામોચ્ચારપૂર્વક ), ફલમ્ ફલનું, અન-  
भिसंधाय અનુસંધાન નહિ રાખીને, ક્રિયન્તે કરવામાં આવે છે.

**ભાવાર્થ:—**મુમુક્ષુઓવડે યજ્ઞ તથા તપની ક્રિયાઓ તેમ જ જુદા જુદા પ્રકારની દાનની ક્રિયાઓ “ તત્ ” એ પ્રમાણે નામોચ્ચારપૂર્વક ફલનું અનુસંધાન નહિ રાખીને કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ‘ તત્ ’ શબ્દના ઉચ્ચારસહિત ફલની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ મુમુક્ષુઓ સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે. ૨૫.

**અવતરણિકા:—**“ ઊં ” અને “ તત્ ” એ એ શબ્દોનો વિનિયોગ કહી, હવે ભગવાન્ એ શ્લોકથી “ સત્ ” શબ્દનો વિનિયોગ કહે છે:

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ॥

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥૨૬॥

**પદ્ચ્છેદઃ—**સદ્ભાવે, સાધુભાવે, ચ, સત્, इति, एतत्, પ્રયુજ્યતે, પ્રશસ્તે, કર્મણિ, તથા, સત્, શબ્દઃ, પાર્થ, યુજ્યતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**સતઃ ભાવ સદ્ભાવઃ, તસ્મિન્ સદ્ભાવે । સાધોઃ ભાવઃ સાધુભાવઃ, તસ્મિન્ સાધુભાવે । પ્રકર્ષેણ યુજ્યંત इति પ્રયુજ્યતે । પ્રકર્ષેણ શસ્તમ્ इति પ્રશસ્તમ્, તસ્મિન્ પ્રશસ્તે । સત્ एव શબ્દઃ સચ્છબ્દઃ ।

**અન્વય અને અર્થ:—**પાર્થ હે પાર્થ ! સદ્ભાવે સત્યભાવમાં, ચ અને, સાધુભાવ સાધુભાવમાં, સત્ “ સત્ ”, इति

૧ હીનાજ્ઞાનનિરિક્તાજ્ઞાન્વિચાહીનાન્વયોડધિકાન્ ।

રૂપદ્રવ્યવિહીનાંશ્ચ જાતિહીનાંશ્ચ નાક્ષિપેત્ ॥ મનુઃ ॥

કાણા, હુલા, હુંઠા, અન્ધા, ખેહરા, વિગેરે ઓછા અંગવાળા, છકકડ ( છ આંગળાંવાળા ), ખે માથાવાળા કે વધેલા અંગવાળા વિગેરે વિશેષ અંગવાળા, વિદ્યાભ્યાસ વિનાના, મોટી ઉમરના, કૃપા, ધનવિનાના-ગરીબ તથા ઉતરતી જાતિ અથવા હીન કુલના લોકોને આક્ષેપિત-નિંદિત કરવા નહિ-તિરસ્કારવા નહિ.

એ પ્રમાણે, एतत् એ, પ્રયુજ્યતે યોજવામાં આવે છે, તથા તેમ, પ્રશસ્તે શ્રેષ્ઠ, કર્મણિ કર્મમાં, ( પણુ ) સત્ “ સત્ ”, શબ્દઃ શબ્દ, યુજ્યતે યોજવામાં આવે છે.

**ભાવાર્થઃ—**હે પાર્થ! સત્યભાવમાં, અને સાધુભાવમાં ‘ સત્ ’ શબ્દને યોજવામાં આવે છે તેમ જ શ્રેષ્ઠ-માંગલિક કર્મમાં પણુ, “ સત્ ” શબ્દને યોજવામાં આવે છે. ૨૬.

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

**પદચ્છેદઃ—**યજ્ઞે, તપસિ, દાને, ચ, સ્થિતિઃ, સત્, ઇતિ, ચ, ઉચ્યતે, કર્મ, ચ, એવ, તદર્થીયમ્, સત્, ઇતિ, એવ, અભિધીયતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસઃ—**તેષામ્ અર્થઃ તદર્થઃ, તદર્થસ્ય ઇદં તદર્થીયમ્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**(વળી) યજ્ઞે યજ્ઞમાં, તપસિ તપમાં, ચ અને, દાને દાનમાં, (જે) સ્થિતિઃ સ્થિતિ, (તે) સત્ “ સત્ ”, ઇતિ એમ, ઉચ્યતે કહેવાય છે, ચ તેમ, તદર્થીયમ્ તેઓના માટે, કર્મ ( કરવામાં આવતું ) કર્મ, એવ પણુ, સત્ “ સત્ ”, ઇતિ એ પ્રમાણે, એવ જ, અભિધીયતે કહેવાય છે.

**ભાવાર્થઃ—**શ્રોતાદિ યજ્ઞ, તપ તથા દાનમાં (રહેલી જે) સ્થિતિ તે “ સત્ ” એ પ્રમાણે કહેવાય છે, તેમ જ યજ્ઞાદિ માટેનાં કર્મો પણુ “ સત્ ” નામથી જ કહેવામાં આવે છે. ૨૭.

**અવતરણિકા:**—એ પ્રમાણે યજ્ઞ, તપ, દાન વગેરેનું સાત્ત્વિકાદિ વિભાગથી વર્ણન કર્યું, પરંતુ તે યજ્ઞ, તપ, દાન ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ કાર્યોમાં “શ્રદ્ધા” જ સત્ય વસ્તુ, અને સત્ત્વ છે, તેથી શ્રદ્ધાથી રહિત સધળું કર્મ અસત્ય એટલે વૃથા છે, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે ‘સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી યુક્ત રહી સર્વ યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાં જોઈએ’ એવા ઉપદેશનો ધ્વનિ કાઢતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ॥

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો ઇહ ॥૨૮॥

**પદચ્છેદ:**—અશ્રદ્ધયા, હુતમ્, દત્તમ્, તપઃ, તપ્તમ્, કૃતમ્, ચ, યત્, અસત્, इति, उच्यते, पार्थ, न, च, तत्, प्रेत्य, नो, इह.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—ન શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધા, તયા અશ્રદ્ધયા । ન સત્ અસત્ । પૃથાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પાર્થ ।

**અન્યથા અને અર્થ:**—પાર્થ હે અર્જુન ! અશ્રદ્ધયા શ્રદ્ધા વિના, હુતમ્ હોમેલું, દત્તમ્ દાન કરેલું, તપ્તમ્ તપવામાં આવેલું, તપઃ તપ, ચ તથા, યત્ જે કંઈ, કૃતમ્ કરવામાં આવેલું હોય તે, અસત્ “અસત્” इति એ પ્રમાણે, उच्यते કહેવાય છે, ચ અને, તત્ તે—કર્મ, પ્રેત્ય મરણ થયા પછી, ( પરલોકમાં ફલદાયક થતું ) ન નથી, ( તેમ ) ઇહ આ લોકમાં, ( પણ ) નો ( ફલ આપવા વાળું થતું ) નથી.

**સાવાર્થ:**—હે અર્જુન ! શ્રદ્ધા વગર જે કંઈ હોમ કરવામાં આવ્યું હોય, દાન આપવામાં આવ્યું હોય, તપ

૧. યથા માતરમાશ્રિત્ય સર્વે જીવન્તિ જંતવઃ ।

વર્તન્તે ગૃહિણં તદ્વદાશ્રિત્યેતર આશ્રમાઃ ॥

જેમ માતાના આશ્રયથી સર્વે જંતુ-પ્રાણી જીવે છે તેમ જ ગૃહસ્થાશ્રમીના આશ્રયથી બીજા આશ્રમો-બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ, અને સન્યાસિઓ જીવે છે.

કરવામાં આવ્યું હોય અથવા બીજું પણ જે કંઈ કરવામાં આવેલું હોય તે, “અસત્” એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે, અને તે અશ્રદ્ધાથી થયેલું કર્મ, મરણ થયા પછી પરલોકમાં અથવા આ લોકમાં કંઈ પણ ફલ આપનારું થતું નથી. અર્થાત્ હે અર્જુન ! તું પણ જે કંઈ કર્મ કરે તે શ્રદ્ધાથી કર અને તે પ્રમાણે જ અત્યારે તારા સ્વધર્મરૂપે રહેલું તારું આ યુદ્ધરૂપી કર્મ પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક જ કરવા માટે તૈયાર થા. ૨૮.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे  
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तार्तिकप्रणीत-  
सान्वयबोधिन्यां गुर्जरटीकायां श्रद्धात्रय-  
विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।



# अष्टादशोऽध्याय ।

## अध्याय अठारमो.

अवतरणिकाः—आ अष्टादश अध्याययुक्त श्रीमद्भगवद्गीतानां प्रथम अध्यायमां उपोद्घातरूपे कहेला विषयना, भीष्म अध्यायमां सूत्ररूपे संगठित करेला विषयना तेम व्याप्तीना अध्यायोमां समाख्यातरूपे कथन करेला विषयोना संपूर्ण उपसंहारमाटे आ छेलेला अध्याय शरु करवामां आवे छे. सत्तरमा अध्यायना अन्तमां “अश्रद्धाथी करेनुं सधनुं व्यर्थ छे,” ऐम जणायुं छे, तेमां इलनी प्राप्तिना कारणरूप श्रद्धा मानवामां आवी छे अने ते श्रद्धा इल आपनारां कर्मोनुं न अंग छे, पणु कर्मरहित अने भावरूप ऐवा इलवर्जित संन्यासनुं अंग नथी, तेथी श्रद्धासापेक्ष कर्मनी सरणामणीये श्रद्धानी आवश्यकता विनानो संन्यास न श्रेष्ठ छे. अने तेथी श्रद्धाना त्रिविध विभागथी आ संन्यासमां त्रणु भेदना संभव नथी, छतां इल आपनारां कर्मोनी माकूड न अंतमां परिणाम सरणुं न आपनारे। संन्यास अगर कर्मत्याग होय, तो अमारु दृष्टिगत सिद्ध छे; कारण के इलसाम्य थतुं होय तो साधनसाम्यनी कंठ नइर नथी, अगर कर्मात्मक कर्मयोग अने कर्मत्यागात्मक संन्यासयोग ऐ अन्ते णुदा होय, तो तेनी परस्परनी विलक्षणता अवश्य विचारवी जेष्ठये अने ते न प्रमाणे तेमनुं दिग्दर्शन थतुं जेष्ठये, ऐवा आशयथी ते संगंधमां कंठ विशेष स्पष्टतर निजासा थतां अर्जुन भगवान् श्रीकृष्णने पूछे छे:

अर्जुन उवाच । अर्जुन पूछे छे:—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

१ णुयो पृष्ठ ३४३.

२ न कर्मणा, न प्रजया, न धनेन, त्यागेनैकेनामृतत्वमानश्चुः ॥ श्रुतिः ॥



पदच्छेदः—संन्यासस्य, महाबाहो, तत्त्वम्, इच्छामि, वेदितुम्, त्यागस्य, च, हृषीकेश, पृथक्, केशिनिषूदन.

व्युत्पत्तिसमासाः—सम्यक् न्यासः संन्यासः, तस्य संन्यासस्य । महान्तौ बाहू यस्य सः महाबाहुः, तत्संबुद्धौ हे महाबाहो । तस्य भावः तत्त्वम्, तत् । हृषीकाणाम् ईशः हृषीकेशः, तत्संबुद्धौ हे हृषीकेश । केशिनामानं दैत्यं निषूदयति इति केशिनिषूदनः, तत्संबुद्धौ हे केशिनिषूदन ।

अन्वय अने अर्थः—महाबाहो हे महाबाहो ! हृषीकेश हे धन्द्रियोना स्वाभिन् ! केशिनिषूदन हे केशिनामना दैत्यने ङणुनार लगवन् ! संन्यासस्य कर्मत्यागश्च संन्यासना, च तेभ, त्यागस्य कर्मना क्लना त्यागश्च-त्यागना, तत्त्वम् तत्त्वने, पृथक् णुहुं णुहुं, वेदितुम् ङणुवाने, इच्छामि हुं धंछुं छुं.

भावार्थः—हे महाबाहो ! हे हृषीकेश ! हे केशिनिषूदन ! संन्यासना अटले कर्मत्यागना तेभ ङ कर्मना क्लना त्यागश्च त्यागना तत्त्वने हुं णुहुं णुहुं आपनी पासेथी ङणुवा धंछुं छुं अने ते आप भने कडे. अर्थात् “ संन्यास ” अने

कर्मवडे नहि, प्रणवडे नहि, धनवडे नहि, पणु अेक त्यागवडे ङ पुरुषे अमृत-भोक्षने प्राप्त थाय छे. अटले त्यागवडे ङ ( कर्मक्लनी वासनाने त्याग करवा वडे ङ ) भोक्ष प्राप्त थाय छे.

मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ॥ मनुः ॥

मोक्षार्थी मनुष्य ते काम्य अने निषिद्ध कर्मां प्रवृत्ति करे नहि, परंतु नित्य अने नैमित्तिक कर्मां, ते कर्ममां अवरोधक विघ्न-पापनी निवृत्ति भाटे अवश्य करे.

“ ત્યાગ ” એ એ શબ્દો “ ઘટ ” તથા “ પટ ” શબ્દની માફક ભિન્નભતીય છે ? કિંવા “ પ્રાદક્ષિણ ” “ પરિવ્રાજક ” શબ્દોની માફક સભતીય એટલે કે એકબીજામાં અંતર્ગત થઈ જાય તેવા છે ? અથવા ભિન્નભતીય હોય તો ત્યાગનું તત્ત્વ સંન્યાસથી જુદું છે ? તે જાણવા હું ઈચ્છું છું, અર્થાત્ જન્મે સભતીય હોય તો તેમની અંદર રહેલા અવાન્તર ભેદો માત્ર એકની જ સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાથી જાણવામાં આવી શકે ? તે સઘળી રીતે વિસ્તારથી મને કહો. ૧.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત અર્જુનને પ્રશ્ન સામયિક અને ઉચિત છે, કારણ કે પહેલાંના બધા અધ્યાયોમાં ભિન્નભિન્ન સ્થળે વપરાયેલા “ ત્યાગ ” અને “ સંન્યાસ ” શબ્દોની સ્પષ્ટ ભિન્ન વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી, આથી તેના નિર્ણય માટે હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યુત્તરરૂપે અર્જુનને કહે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન્ કહે છે:—

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ॥

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

૧ તાવત્કર્માણિ કુર્વીત ન નિર્વિદ્યેત યાવતા ।

મત્કથાશ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધા યાવન્ન જાયતે ॥

જ્ઞાનનિષ્ઠો વિરક્તો વા મદ્ભક્તો વાઽનપેક્ષકઃ ।

સલિક્કાનાશ્રમાંસ્ત્યક્ત્વા ચરેદવિધિગોચરઃ ॥ ભાગવતે ॥

જ્યાં સુધી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી અથવા મારી કથાના શ્રવણ વિગેરેમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી કર્મ કરવાં.

જ્ઞાનનિષ્ઠ, વિરક્ત અથવા અનપેક્ષક-ઇચ્છા રહિત થએલો મારો ભક્ત ચિહ્નો સહિત આશ્રમેનો ત્યાગ કરી વિધિ-કર્તવ્ય રહિત થઈને વિચરણ કરે.

**પદઘ્ઘેઃ**—કામ્યાનામ્, કર્મણામ્, ન્યાસમ્, સંન્યાસમ્, કવયઃ, વિદુઃ, સર્વકર્મફલત્યાગમ્, પ્રાહુઃ, ત્યાગમ્, વિચક્ષણાઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ**—કામયિતું યોગ્યાનિ કામ્યાનિ, તેષાં કામ્યાનામ્ । સમ્યક્ નિશ્ચયેન અસ્યન્તે રાગદ્વેષાદિશત્રવઃ યસ્મિન્ સઃ સંન્યાસઃ, તં સંન્યાસમ્ । કવન્તે ઇતિ કવયઃ । સર્વાણિ ચ તાનિ કર્માણિ ચ સર્વકર્માણિ, તેષાં ફલાનિ ઇતિ સર્વકર્મફલાનિ, તેષાં ત્યાગઃ ઇતિ સર્વકર્મફલત્યાગઃ, તં સર્વકર્મફલત્યાગમ્ । પ્રકર્ષેણ આહુઃ ઇતિ પ્રાહુઃ । ત્યજ્યન્તે સર્વાણિ કર્મફલાનિ યસ્મિન્ સઃ ત્યાગઃ, તં ત્યાગમ્ । વિશેષેણ ચક્ષન્તે તે વિચક્ષણાઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ**—(હિ અર્જુન ! ) કવયઃ ( કેટલાક ) પંડિતો, કામ્યાનામ્ સકામ, કર્મણામ્ કર્મેના, ન્યાસમ્ પરિત્યાગને, સંન્યાસમ્ સંન્યાસ, ( એ પ્રમાણે ) વિદુઃ જાણે છે, ( જ્યારે ખીજા કેટલાક ) વિચક્ષણાઃ પંડિતો-વિચારશીલ પુરુષો, સર્વકર્મફલત્યાગમ્ બધાં કર્મેનાં ફલોના ત્યાગને, ત્યાગમ્ ત્યાગ, ( એમ ) પ્રાહુઃ કહે છે.

**ભાવાર્થઃ**—હિ અર્જુન ! પંડિતો સકામ કર્મેનો પરિત્યાગ કરવો તેને સંન્યાસ કહે છે, જ્યારે વિચાર કુશલ પુરુષો બધાં કર્મેનાં ફલોનો ત્યાગ કરવો તેને ત્યાગ કહે છે. ૨.

**અવતરણિકાઃ**—ઉપર કહેલા બન્ને પક્ષોનો મત હવે ભગવાન કહે છે:

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ॥

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥ ૩ ॥

પદચ્છેદઃ—ત્યાજ્યમ્, દોષવત્, इति, एके, કર્મ, પ્રાહુઃ, મનીષિણઃ, યજ્ઞદાનતપઃકર્મ, ન, ત્યાજ્યમ્, इति, च, અપરે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ત્યક્તુમ્ ઉચિતમ્ ત્યાજ્યમ્ । દોષાઃ સન્તિ અસ્ય इति દોષવત્ । પ્રકર્ષેણ આહુઃ इति પ્રાહુઃ । મનીષા અસ્તિ एषામ્ તે મનીષિણઃ । યજ્ઞાશ્ચ દાનાનિ ચ તપાંસિ ચ इति एतेषां સમાહારઃ યજ્ઞદાનતપઃ, તદેવ કર્મ इति યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ।

અન્વય અને અર્થઃ—એકે કોઈ એક, મનીષિણઃ બુદ્ધિ-શાળી—સાંખ્યમત વાદીઓ, કર્મ ( સમગ્ર ) કર્મ, દોષવત્ દોષવાળું, ( હોવાથી ) ત્યાજ્યમ્ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, इति એમ, પ્રાહુઃ કહે છે, च तथा, અપરે બીજા—મીમાંસામતવાદીઓ, યજ્ઞદાનતપઃકર્મ

૧ શ્રીતઞ્ચાપિ તથા સ્માર્ત કર્માલમ્બ્ય વસેદ્દિજઃ ।

તદ્દિહીનઃ પતત્યેવ દ્યાલમ્બરહિતાન્ધવત્ ॥ સ્મૃતિઃ ॥

આદ્યાણુ શ્રીત તથા સ્માર્ત કર્મનું અવલમ્બન કરીને જ વસે. જે તે કર્મથી વિહીન-રહિત થાય તે આલમ્બ-આશ્રય-ટકા વિના જેમ આંધળો માણસ પડી જાય તેમ અવશ્ય પડી જાય છે—અધોગતિને પામે છે.

૨ एकाहं जपहीनस्तु संध्याहीनो दिनत्रयम् ।

द्वादशाहमनमिश्र शूद्र एव न संशयः ॥

तस्मान्न लंघयेत्संध्यां सायंप्रातः समाहितः ।

उल्लंघयति यो मोहात्स याति नरकं ध्रुवम् ॥

જે આદ્યાણુ અથવા દ્વિજ-પ્રાદ્યાણુ, ક્ષત્રી અને વૈશ્ય એક દિવસ જપ ન કરે, ત્રણ દિવસ સંધ્યા ન કરે અને બાર દિવસ અગ્નિહોત્ર-વૈશ્વદેવ ન કરે તે તે શૂદ્ર જ છે એમાં સંશય નથી. માટે જ ત્રૈવર્ણિકે સંધ્યાદિ કર્મનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. તથા સાંજે અને પ્રભાતે સાવધાન-નિયમસર રહી કર્મ કરવાં, પણ જે મોહથી-પ્રમાદવશ થઈને જે કર્મને ઉલ્લંઘે છે તે તે અવશ્ય નરકમાં જાય છે.

યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કરવામાં આવતું કર્મ, ત્યાજ્યમ્ ત્યાગ કરવા યોગ્ય, ન નથી, इति એમ ( કહે છે ).

ભાવાર્થ:—કોઈક બુદ્ધિશાળી સાંખ્યમતવાદિઓ, સમગ્ર કર્મ દોષવાળું જ હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ કહે છે, ત્યારે બીજા કેટલાક મીમાંસામતવાદિઓ, યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપી કરવામાં આવતું કર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, એમ કહે છે. અર્થાત તે કર્મ નિર્દોષ ગણાતું હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી. ૩.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે સર્વકર્મત્યાગરૂપ “સંન્યાસ” એ સાંખ્યોનો, અને “શાસ્ત્રવિહિત કરવા યોગ્ય કર્મો, ફલના ત્યાગપૂર્વક કરવા” એ મીમાંસકોનો મત છે, એમ બન્ને મત કહી હવે તેમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા ભગવાન કહે છે:

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ૪ ॥

૧ ફલાલિસંધિ-ફલેચ્છાનો ત્યાગ સાત્ત્વિક, ૨ ફલાલિસંધિ હોવા છતાં કર્મનો ત્યાગ, તે એ પ્રકારનો છે, એક દુઃખની બુદ્ધિથી જે ત્યાગ તે રાજસ છે અને વિપર્યય-શ્રમથી જે ત્યાગ તે તામસ છે. એ બન્ને ત્યાગવા યોગ્ય છે. એ એ પ્રકારના કર્મો-ધિકારીએ કરાતા ત્યાગ માટે જ અર્જુનનો પ્રશ્ન છે. ૩ કર્મના અનધિકારીએ કરાતા નગુણરૂપ જે ત્યાગ તે માટે અર્જુનનો પ્રશ્ન નથી. એ ત્રીજો ત્યાગ એ પ્રકારનો છે:

૧ સાત્ત્વિક-ફલાલિસંધિના ત્યાગપૂર્વક કર્મના અનુષ્ઠાનરૂપ ત્યાગવડે-અંતઃકરણની શુદ્ધિવાળા વિવિદિપ્ત-જ્ઞાનેષુને આત્મજ્ઞાનના સાધનભૂત શ્રવણ નામક વેદાંત વિચાર માટે તે ફલાલિસંધિરહિત મુમુક્ષુના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતાં તેના સાધનરૂપ કર્મનો વૈતુષ્ય-અસતોષ થવાની પેઠે અવહનન-અવજ્ઞાનો જે પરિત્યાગ તે “વિવિદિપાસંન્યાસ” કહેવાય છે. તે આગળ “નૈઠકર્મ્યસિદ્ધિં પરમામ્” એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે.

૨ જન્માંતરે કરેલા સાધનોના અભ્યાસના પરિપાકથી આ જન્મમાં પ્રથમ જ જેને આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે એવા કૃતકૃત્ય મનુષ્યને પોતાની મેળે જ જે ફલાલિસંધિ અને કર્મનો ફલભૂત પરિત્યાગ થાય છે તે ‘વિદ્વત્ સંન્યાસ’ કહેવાય છે. તે ‘યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાત્’ ઇત્યાદિ શ્લોકોવડે પ્રથમ કહેલ છે.

**पदच्छेदः—**निश्चयं, शृणु, मे, तत्र, त्यागे, भरत-  
सत्तम, त्यागः, हि, पुरुषव्याघ्र, त्रिविधः, संप्रकीर्तितः ।

**व्युत्पत्तिसमासः—**भरतेषु सत्तमः भरतसत्तमः, तत्सं-  
बुद्धौ हे भरतसत्तम । व्याघ्रः इव पुरुषः इति पुरुषव्याघ्रः, तत्संबुद्धौ हे  
पुरुषव्याघ्र । तिस्रः विधाः प्रकाराः, यस्य सः त्रिविधः । सम्यक् प्रकर्षेण  
कीर्तितः इति संप्रकीर्तितः ।

**अन्वय अने अर्थः—**भरतसत्तम हे भरतकुलमां उत्तम  
अर्जुन ! तत्र ते, त्यागे त्याग ( ना विषय ) मां, मे भारो,  
निश्चयम् निश्चय, शृणु सांभण. पुरुषव्याघ्र हे पुरुषोमां व्याघ्र-  
समान श्रेष्ठ ! त्यागः त्याग, हि पणु, त्रिविधः त्रणु प्रकारनो,  
संप्रकीर्तितः कुडेवामां आव्यो, ( छे ).

**भावार्थः—**हे भरतवंशमां श्रेष्ठ अर्जुन त्यागना  
विषयमां तुं भारो निश्चय सांभण. हे पुरुषोमां व्याघ्र-  
समान ! त्याग पणु सात्त्विकादि विभागे करी त्रणु प्रकारनो  
कुडेवामां आवेवो छे. ४.

**अवतरणिका—**त्यागनुं अे प्रमाणे सामान्य कथन करी त्थारपछी  
तेना भेद जणुावतां पडेवां ते विषयमां पोतानो निश्चित मत भगवान्  
अे श्लोकथी जणुावे छे:

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

**पदच्छेदः—**यज्ञदानतपःकर्म, न त्याज्यम्, कार्यम्,  
एव, तत्, यज्ञः, दानम्, तपः, च, एव, पावनानि, मनीषिणाम्.



**वृत्पत्तिसमासाः—**त्यक्तुं योग्यं त्याज्यम् । कर्तुं योग्यं कार्यम् । पूयन्ते एभिः इति पावनानि । मनीषा अस्ति येषां ते मनीषिणः, तेषां मनीषिणाम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**यज्ञदानतपःकर्म यज्ञ, दान, तथा तपः कर्माणि करवाभां आवतुं कर्म, न, त्याज्यम् त्याग करवा योग्य नथी, ( पणु ) तत् ते, कार्यम् ( अवश्य ) करवा योग्य, एव न, ( छे, कारणुके ) यज्ञः यज्ञ, दानम् दान, च अने, तपः तप, मनीषिणाम् विद्वानेने, एव पणु, पावनानि पवित्र करनारां, ( छे ).

**भावार्थः—**यज्ञ, दान, तथा तपः कर्माणि करवाभां आवतां कर्मने मनुष्ये त्याग करवा जेधये नहि, पणु ते अवश्य रीते करवां जेधये, कारणु के यज्ञ, दान, अने तप ये मोटा ज्ञानीयेने पणु पवित्र करनारां छे. अर्थात् ते यज्ञ, दान अने तपः कर्माणि करवां जे ज्ञानीये पणु पवित्र थाय छे तो जीन पवित्र थाय येमां शुं आश्चर्य ? अटले ते अवश्य रीते मनुष्ये करवां जेधये. प.

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ॥

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

**पदच्छेदः—**एतानि, अपि, तु, कर्माणि, सङ्गम्, त्यक्त्वा, फलानि, च, कर्तव्यानि, इति, मे, पार्थ, निश्चितम्, मतम्, उत्तमम्.

१ काम्येऽपि शुद्धिरस्त्येव भोगसिद्धयर्थ सा ।

विडवराहादिदेहेन न हैन्द्रं भुज्यते फलम् ॥ वार्तिके ॥

आसक्तिथी करेलां काम्यकर्मां पणु चित्तनी शुद्धि छे न, पणु ते शुद्धि अंष्टिक अने आमुष्मिक-लोकोकांतरनी प्राप्तिरूप इणनी सिद्धि माटे न छे. विष्टालक्षी वराह आदि देहोवडे ईद्र जेवुं इण भोगवातुं नथी. अर्थात् आसक्तिथी-इलेच्छाथी करतुं कम ज्ञान थवा-भोक्ष रूप इणसिद्धि-माटे तो नथी न.

**વ્યુત્પત્તિરુપાસાઃ—**ક્રિયન્તે તાનિ કર્માણિ । કર્તુ યોગ્યાનિ કર્તવ્યાનિ । પૃથાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્થઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પાર્થ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**પાર્થ હે પાર્થ ! તુ વળી, ઇત્તાનિ એ, કર્માણિ કર્મો, અપિ પણ સદ્ગમ્ આસક્તિ, ચ તથા, ફલાનિ ફલોને, ત્યક્ત્વા છોડીને, કર્તવ્યાનિ કરવા યોગ્ય, ( છે ) ઇતિ એમ, મે મારો, નિશ્ચિતમ્ નિર્ધારિત, ઉત્તમમ્ શ્રેષ્ઠ, મતમ્ અભિપ્રાય ( છે ).

**ભાવાર્થઃ—**હે પાર્થ ! વળી મુમુક્ષુએ એ કર્મો પણ આસક્તિ તથા ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને અવશ્ય કરવાં જોઈએ, એ પ્રમાણે મારો નિશ્ચિત કરેલો શ્રેષ્ઠ અભિપ્રાય છે. અર્થાત્ કર્મના ત્યાગ કરતાં સંગરહિત થઈ નિષ્કામ કર્મ કરવાં એ વધારે શ્રેષ્ઠ છે એમ તું માન. ૬.

**અવતરણિકાઃ—**ભગવાને પહેલાં ત્યાગની ત્રિવિધતા કહેવા મારે જણાવવું હોવાથી, હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગુણાશ્રયના હેતુથી ત્રિવિધ ત્યાગનું વર્ણન કરતા કહે છે:

**નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ॥**

**મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭ ॥**

[ જપન્તુ સર્વધર્મેભ્યઃ પરમો ધર્મ ઉચ્યતે ]

અહિંસયા હિ મૂનાનાં જપયજ્ઞઃ પ્રવર્ત્તતે ॥ માર્તે ॥

જપ તો સર્વધર્મેથી ઉત્તમ ધર્મ કહેવાય છે, કારણ કે જપયજ્ઞ ભૂતોની-પ્રાણિઓની અહિંસાથી કરાય છે.

જપ્યેનૈવ તુ સંસિદ્ધયેદ્બ્રાહ્મણો નાત્ર સંશયઃ ।

કુર્યાન્ન્યન્ન ષા કુર્યાન્મેત્રો બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ॥ મનુઃ ॥

પ્રાદ્મણ તો જપ કરવાથી જ સંપૂર્ણ સિદ્ધિને પામે છે. તે ખીલું કંઈ કરે કે ન કરે તો પણ જપ કરવાથી પ્રાદ્મણ મૈત્ર-મિત્ર ભાવવાળો-અહિંસક કહેવાય છે.

पदच्छेदः—नियतस्य, तु, संन्यासः, कर्मणः, न, उपपद्यते, मोहात्, तस्य, परित्यागः, तामसः, परिकीर्तितः.

व्युत्पत्तिसमासाः—नियमेन यतम् इति नियतम्, तस्य नियतस्य । मुह्यन्ते जनाः अनेन इति मोहः, तस्मात् । परितः त्यागः परित्यागः ।

अन्वय अने अर्थः—नियतस्य अवश्य करवा योग्य, कर्मणः कर्मनो, संन्यासः समूह त्याग, तु तो, न, उपपद्यते योग्य नृणां नथी, ( कारणे के ) तस्य ते ( अवश्य अनुष्ठेय कर्म ) नो, मोहात् अज्ञानथी, परित्यागः सर्वथा त्याग, ( ते ) तामसः तामसिक, परिकीर्तितः कडेवामां आव्ये ( छे ).

भावार्थः—अधिकारी मुमुक्षुश्चे अवश्य अनुष्ठेय कर्मनो समूह त्याग करवो तो योग्य नृणां नथी, छतां कदाच अज्ञानथी ते कर्मनो त्याग करवामां आव्ये, तो ते त्यागने “ तामसिक त्याग ” कडेवामां आव्ये छे. ७.

अवतरणिकाः—इवे प्रस्तुत विषयमां शब्दसिक त्यागनी व्याख्या करतां भगवान् कडे छे:

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

पदच्छेदः—दुःखम्, इति, एव, यत्, कर्म, कायक्लेश-भयात्, त्यजेत्, सः, कृत्वा, राजसः, त्यागम्, न, एव, त्यागफलम्, लभेत्.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**કાયસ્ય ક્લેશઃ કાયક્લેશઃ, તસ્ય ભયમ્ કાયક્લેશભયમ્, તસ્માત્ કાયક્લેશભયાત્ । ત્યાગસ્ય ફલમ્ ત્યામ-ફલમ્, તત્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**કર્મ કર્મ, દુઃખમ્ દુઃખરૂપ, એવ જ, (છે) ઇતિ એમ ( સમજીને ), કાયક્લેશભયાત્ શરીરને કલેશ થવાના ભયથી, યત્ જે ( કર્મને ), ત્યજેત્ છોડે, સઃ તે મનુષ્ય, ( કર્મનો ) રાજસમ્ રાજસિક, ત્યાગમ્ ત્યાગ, કૃત્વા કરીને, ત્યાગફલમ્ ( ચિત્તની શુદ્ધિદ્વારા થતા મોક્ષરૂપી ) ત્ય નું ફલ, ન ન, એવ જ, લભેત્ મેળવે.

**ભાવાર્થઃ—**જે મનુષ્ય ' કર્મ દુઃખરૂપ જ છે, ' એમ સમજીને, માત્ર શરીરને કષ્ટ થવાના ભયથી કર્મનો ત્યા કરે, તે મનુષ્ય, તે તે કર્મનો રજ્જેગુણાત્મક ત્યાગ કરીને, ચિત્ત શુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષરૂપી ત્યાગનું ફલ કદાપિ મેળવતો નથી, અર્થાત્ તેનો તે ત્યાગ ઉત્તમ ગણાતો નથી. ૮.

**અવતરણિકાઃ—**હવે ભગવાન સાત્ત્વિક ત્યાગની વ્યાખ્યા કહે છે:

**કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેઽર્જુન ॥**

**સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥૧૫॥**

૧ આમ્ન ફલાર્થે નિર્મિતે હ્યાયાગન્ધ ઇત્યનૂત્પદ્યેતે ।

एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥ आपस्तम्बश्रुतिः ॥

આંખાનું ગ્રાહ ફળમાટે નિર્માણ કરાય છે એટલે રોપાય છે, પરંતુ જેમ તે ફળ મળવા પહેલાં જ છાયા અને પૂલની સુગંધ ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રમાણે ધર્મ આચરણ કરનારને પણ ધર્માચરણ સાથે જ અર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ નેષકમ્ય-ફલેચ્છારહિત કર્મ-ધર્માચરણ કરવાથી નૈષકમ્યફલસિદ્ધિ એટલે અંતઃ-કરણની શુદ્ધિ સાથે કર્મકૃત-વિહિત ફળોની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે જ.

**પદચ્છેદઃ—**કાર્યમ્, શતિ, એવ, યત્, કર્મ, નિયતમ્, ક્રિયતે, અર્જુન, સદ્ગમ્, ત્યક્ત્વા, ફલમ્, ચ, એવ, સઃ, ત્યાગઃ, સાત્ત્વિકઃ, મતઃ.

**વૃત્પત્તિસમાસાઃ—**કર્તું યોગ્યમ્ કાર્યમ્ । સત્ત્વેન સત્ત્વ-ગુણેન યુક્તઃ સાત્ત્વિકઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**અર્જુન હે અર્જુન ! કાર્યમ્ ( પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને ) કરવું જોઈએ, એવ જ, શતિ એમ, યત્ જ, કર્મ, કર્મ, સદ્ગમ્ આસક્તિને, ચ અને, ફલમ્ ફલને, એવ પણ, ત્યક્ત્વા છોડી દઈને, નિયતમ્ નિયમપૂર્વક, (નિત્ય-દરરોજ) ક્રિયતે કરવામાં આવે છે, સઃ તે, ત્યાગઃ ફલેચ્છાનો ત્યાગ, સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક, મતઃ માનવામાં આવ્યો, ( છે ).

**ભાવાર્થઃ—**હે અર્જુન ! પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને, “ કરવું જ જોઈએ ” એમ જ કર્મ, આસક્તિ તેમ જ ફલેચ્છાનો પણ ત્યાગ કરીને નિયમપૂર્વક પ્રતિદિન કરવામાં આવે છે તે ફલેચ્છાના ત્યાગને, શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ત્યાગ માનેલો છે. અર્થાત્ સંગરહિત થઈ ફલેચ્છાનો ત્યાગ કરીને કરવામાં આવતું કર્મ જ ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. ૯.

**અવતરણિકાઃ—**એ પ્રમાણે સાત્ત્વિક ત્યાગનું કથન કરીને હવે “ સાત્ત્વિક ત્યાગનો અધિકારી જે મનુષ્ય, આસક્તિ અને ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને નિત્ય કર્મ કરતો રહે છે, તેનું અંતઃકરણ, ફલની આસક્તિથી રહિત હોવાથી સર્વદા સ્વચ્છ-વિશુદ્ધ રહે છે, અને વળી નિત્યકર્મોથી સંસ્કાર પામતું, તે વધારે વિશુદ્ધ પણ થતું જાય છે. ” એ પ્રમાણે સાત્ત્વિક ત્યાગના નિર્મલ ફલનું વિવેચન કરતાં ભગવાન કહે છે:

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ॥

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

पदच्छेदः—न, द्वेष्टि, अकुशलम्, कर्म, कुशले, न, अनुषज्जते, त्यागी, सत्त्वसमाविष्टः, मेधावी, छिन्नसंशयः.

व्युत्पत्तिसमाहारः—न कुशलम् अकुशलम्, । त्यागः अस्ति अस्य इति त्यागी । सत्त्वेन सम् सम्यक् आविष्टः इति सत्त्वसमाविष्टः । मेधा अस्ति अस्य इति मेधावी । छिन्नाः संशयाः यस्य सः छिन्नसंशयः ।

अन्वय अने अर्थः—त्यागी सात्त्विक त्यागवान् मनुष्य, सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वगुणुथी सारी रीते व्याप्त थयेलो, छिन्न-संशयः जेना संशये छेदाई गया छे तेवो, ( अने ) मेधावी प्रज्ञावान्, ( होवाथी ) अकुशलम् अशुभ-दुःखावड, कर्म कर्मेना, न, द्वेष्टि द्वेष करतो नथी, ( तेम ) कुशले सुखावड कर्मां, न, अनुषज्जते आसक्ति राखतो नथी.

भावार्थः—सात्त्विकत्यागवाणो पुरुष सत्त्वगुणुथी अत्यंत व्याप्त थयेलो, अने जेना संशये नाश पायेला छे जेवो प्रज्ञावान् होवाथी अशुभ अटके दुःख उत्पन्न करे तेवां कर्मेना द्वेष करतो नथी, तेम जे सुख आपे तेवां कर्मां आसक्ति पणु राखतो नथी. १०.

१ दोषबुद्ध्यांभयार्तातो निषेधान्न निवर्त्तते ।

गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथार्थकः ॥

जेम आलस दुःखकारक कार्यथी तेने निषेधइप मानी अटकतो नथी अने सुख-कारक-करवायेअकार्य पणु करतो नथी, तेम शुभ अने अशुभ जे जेने कर्मेना त्याग करनार पुरुष होप बुद्धि मानी निषेधइप अशुभ कर्मथी निवर्त्ततो नथी—तेनो त्याग करतो नथी, तथा गुणबुद्धिथी विहित-शुभ कर्म पणु करतो नथी.



**અવતરણિકા:**—“આત્મજ્ઞાનવાળો મનુષ્ય જ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી શકે છે, કારણ કે સર્વ કર્મનું મૂલ જે રાગ અને દ્વેષ તે તેના નિવૃત્ત થઈ ગયા હોય છે, પણ એથી વિરુદ્ધ કે જેને આત્મજ્ઞાન નથી તેવો પુરુષ તો રાગ-દ્વેષાદિ દોષોથી લિપ્ત હોઈને સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી શકવા કદીપણ સમર્થ થતો નથી, ” તે ભગવાન જણાવે છે:

ન હિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ ॥

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

**પદચ્છેદ:**—ન, હિ, દેહમૃતા, શક્યમ્, ત્યક્તુમ્, કર્માણિ, અશેષતઃ, યઃ, તુ, કર્મફલત્યાગી, સઃ, ત્યાગી, इति, અભિધીયતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:**—દેહં ત્રિભર્તિં इति દેહમૃત્, તેન દેહમૃતા । ન શેષમ્ અશેષમ્, અશેષેણ इति અશેષતઃ । કર્મણાં ફલાનિ કર્મફલાનિ, તેષાં ત્યાગઃ इति કર્મફલત્યાગઃ, સઃ અસ્તિ અસ્ય इति કર્મફલત્યાગી ।

**અન્યથા અને અર્થ:**—હિ કારણ કે, દેહમૃતા દેહધારી—જીવાત્મા વડે, અશેષતઃ સંપૂર્ણ રીતે, કર્માણિ કર્મો, ત્યક્તુમ્ ત્યાગવાને, શક્યમ્ શક્ય, ન નથી, (અને તેથી) યઃ જે, કર્મફલત્યાગી કર્મોનાં ફલોનો ત્યાગ કરનાર છે, સઃ તે, તુ જ, ત્યાગી ત્યાગી, (છે) इति એમ, અભિધીયતે કહેવાય છે.

**સાવાર્થ:**—કારણ કે દેહધારી જીવાત્મા, સંપૂર્ણ રીતે કર્મનો ત્યાગ કરવા શક્તિમાન નથી, તેથી જે મનુષ્ય કર્મોનાં ફલનો ત્યાગ કરી શકે છે, તે જ ખરો ત્યાગી છે એમ કહેવાય છે. ૧૧.

**અવતરણિકા:**—હવે ઉપરોક્ત ફલત્યાગરૂપ સંન્યાસનું ફલ કહે છે:

અનિષ્ટમિષ્ટં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ॥

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ ॥૧૨॥

પદચ્છેદઃ—અનિષ્ટમ્, ઇષ્ટમ્, મિશ્રમ્, ચ, ત્રિવિધમ્, કર્મણઃ, ફલમ્, ભવતિ, અત્યાગિનામ્, પ્રેત્ય, ન, તુ, સંન્યાસિનામ્, ક્વચિત્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન ઇષ્ટમ્ અનિષ્ટમ્ । તિસ્રઃ વિધાઃ પ્રકારાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્ । ત્યાગઃ અસ્તિ યેષામ્ તે ત્યાગિનઃ, ન ત્યાગિનઃ અત્યાગિનઃ, તેષામ્ અત્યાગિનામ્ । સંન્યાસઃ અસ્તિ યેષાં તે સંન્યાસિનઃ, તેષાં સંન્યાસિનામ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—અત્યાગિનામ્ કર્મના ફલનો ત્યાગ નહિ કરનારાઓને, કર્મણઃ કરેલા કર્મનું, અનિષ્ટમ્ અશુભ ( નરકાદિ ), ઇષ્ટમ્ શુભ ( સ્વર્ગાદિ ), ચ અને, મિશ્રમ્ શુભાશુભ ( પુત્ર, પશુ અને અન્નાદિ એમ ) ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારનું, ફલમ્ ફલ, પ્રેત્ય મુઝા પછી, ભવતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તુ પણ, સંન્યાસિનામ્ કર્મનાં ફલનો ત્યાગ કરનાર સંન્યાસિઓને, ( તે ) ક્વચિત્ ક્યાંય પણ, ન, ( ભવતિ ) પ્રાપ્ત થતું નથી.

ભાવાર્થઃ—કર્મના ફલને ત્યાગ નહિ કરનારાઓને કરેલાં કર્મોનું અશુભ, શુભ અને શુભાશુભ મિશ્રિત, એમ ત્રણ પ્રકારનું ફલ, મૃત્યુ પછી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ કર્મફલનો ત્યાગ કરનારા સંન્યાસિઓને તે તે ક્યાંય પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. અર્થાત્ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરીને જ કર્મ કરવાં ઉત્તમ છે. ૧૨.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે સંન્યાસિઓને કર્મોનાં ત્રિવિધ ફળો અસર કરતાં નથી, એમ કહીને હવે વાસ્તવિક-સંન્યાસના અધિકારમાં ખાસ હેતુરૂપ એવા આત્મામાં રહેલા અકર્તૃત્વભાવનાં જ્ઞાનની આવશ્યકતા વિચારી, બધાં કર્મોમાં જે પદાર્થોનું કર્તાપણું છે તે સંબંધનું કથન કરતાં ભગવાન કહે છે:

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥

सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

पदच्छेदः—पञ्च, एतानि, महाबाहो, कारणानि, निबोध, मे, सांख्ये, कृतान्ते, प्रोक्तानि, सिद्धये, सर्वकर्मणाम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—निश्चयेन बोध इति निबोध । ज्ञातव्याः पदार्थाः, संख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत् सांख्यम्, तस्मिन् सांख्ये । कृतस्य ( कर्मणः ) अन्तः परिसमाप्तिः यत्र सः कृतान्तः, तस्मिन् कृतान्ते । प्रकर्षेण उक्तानि इति प्रोक्तानि । सिद्धयन्ते कार्याणि यया सा सिद्धिः, तस्यै सिद्धये । सर्वाणि च तानि कर्माणि च सर्वकर्माणि, तेषां सर्वकर्मणाम् ।

अन्वय अने अर्थः—महाबाहो हे भोटी बुज्जओवाणा अर्जुन ! सर्वकर्मणाम् सर्वकर्मणी, सिद्धये सिद्धिनेभाटे, कृतान्ते कृतकर्मणी 'परिसमाप्ति जेभां आवी जय तेवा, सांख्ये सांख्य-शास्त्रभां, एतानि अे ( हुमणुं कडेवामां आवशे ते ) पञ्च पांथ, कारणानि कारणे, मे भारा ( कथन)थी, निबोध निश्चय-पूर्वक तुं जणु.

भावार्थः—हे महाबाहो अर्जुन ! समग्र कर्मणी सिद्धिभां, कृत कर्मणी परिसमाप्ति जेभां आवी जय छे अेवा सांख्यशास्त्रभां, हुमणुं जे कडेवामां आवशे ते पांथ कारणे तुं भारी पासेथी निश्चयपूर्वक जणु. १३.

१ " सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते " हे पाथ ! पर्य रीते सर्व कर्मणी ज्ञानभां जे समाप्ति थाय छे.

અવતરણિકા:—ઉપરોક્ત પાંચ કારણો ક્યાં ક્યાં છે તે હવે ભગવાન કહે છે:

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ॥

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદચ્છેદ:—અધિષ્ઠાનમ્, તથા, કર્તા, કરણમ્, ચ, પૃથગ્વિધમ્, વિવિધાઃ, ચ, પૃથક્, ચેષ્ટાઃ, દૈવમ્, ચ, એવ, અત્ર, પંચમમ્.

વૃત્પત્તિસમાસા:—અધિષ્ઠીયતે અસ્મિન્ इति અધિષ્ઠાનમ્ । કરોતિ इति કર્તા । ક્રિયતે અનેન इति કરણમ્ । પૃથગ્ વિધાઃ યસ્ય તત્ પૃથગ્વિધમ્ । પૃથગ્ભૂતાઃ ચેષ્ટાઃ इति પૃથક્ચેષ્ટાઃ । દેવેભ્યઃ સંજાતમ્ इति દૈવમ્ । અસ્મિન્ इति અત્ર ।

અન્વય અને અર્થ:—અત્ર સર્વ કર્મોની સિદ્ધિમાં, અધિષ્ઠાનમ્ ( ઇચ્છા, દ્વેષ તથા સુખદુઃખાદિનું ) આશ્રયભૂત-શરીર, તથા તેમ, કર્તા ઉપાધિલક્ષણ-ભોક્તા, ચ અને, પૃથગ્વિધમ્ જુદા જુદા પ્રકારની, કરણમ્ ઇન્દ્રિયો, ચ તથા, વિવિધાઃ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની, ચેષ્ટાઃ ક્રિયાઓ, ચ અને, દૈવમ્ ચક્ષુ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોની અભિમાની આદિત્યાદિ દેવતાઓથી ઉદ્ભવેલું દેવ, ( એ ) પંચમમ્ પાંચમું, એવ ખાસ, ( કારણુ છે ).

ભાવાર્થ:—સર્વ કર્મોની સિદ્ધિમાં ઇચ્છા, દ્વેષ અને સુખદુઃખાદિનું આશ્રયભૂત શરીર, કર્તા, જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ક્રિયાઓ, અને ચક્ષુ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોના અભિમાની આદિત્યાદિ દેવતાઓથી ઉદ્ભવેલું દૈવ, એ પાંચમું ખાસ કારણુ છે. ૧૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે એ પાંચે કારણોનું સ્વરૂપ કહી તેમ રહેલું સર્વકર્મનું હેતુપણું હવે ભગવાન બતાવે છે:

શરીરવાહ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ॥

ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

પદચ્છેદઃ—શરીરવાહ્મનોભિઃ, યત્, કર્મ, પ્રારમ્ભતે, નરઃ, ન્યાય્યઃ, વા, વિપરીતમ્, વા, પંચ, એતે, તસ્ય, હેતવઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—શરીરં ચ વાક્ ચ મનશ્ચ ઇતિ શરીર-વાહ્મનાંસિ, તૈઃ શરીરવાહ્મનોભિઃ । પ્રકર્ષેણ આરમ્ભતે ઇતિ પ્રારમ્ભતે । ન્યાયાત્ અનપેતમ્ ન્યાય્યમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—શરીરવાહ્મનોભિઃ શરીર, વાણી અને મનવડે, ન્યાય્યમ્ ન્યાયયુક્ત, વા અથવા, વિપરીતમ્ અન્યાયયુક્ત, વા પણ, યત્ જે, કર્મ કર્મ, નરઃ મનુષ્ય, પ્રારમ્ભતે આરંભે છે, તસ્ય તે કર્મનાં, એતે એ, પંચ પાંચ, હેતવઃ કારણે ( છે ).

ભાવાર્થઃ—શરીર, વાણી તથા મનવડે, ન્યાયયુક્ત, કે અન્યાયયુક્ત પણ જે કંઈ કર્મ મનુષ્ય આરંભે છે, તે સઘળા કર્મમાં ઉપરોક્ત અધિષ્ઠાનાદિ પાંચવસ્તુઓ જ કારણ છે. ૧૫.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે અધિષ્ઠાનાદિ વસ્તુઓનું ક્રિયાઓમાં કર્તૃત્વ પ્રતિપાદન કરી, આત્માને કર્તાપણું છે જ નહિ તે બતાવતા ભગવાન કહે છે:

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ॥

પશ્યત્યકૃતબુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

पदच्छेदः—तत्र, एवम्, सति, कर्तारम्, आत्मानम्, केवलम्, तु, यः, पश्यति, अकृतबुद्धित्वात्, न, सः, पश्यति, दुर्मतिः.

व्युत्पत्तिसमासाः—तस्मिन् इति तत्र । करोति इति कर्ता, तं कर्तारम् । न कृता अकृता, अकृता चासौ बुद्धिश्च अकृतबुद्धिः, अकृतबुद्धेः भावः अकृतबुद्धित्वम्, तस्मात् अकृतबुद्धित्वात् । दुष्टा मतिः यस्य सः दुर्मतिः ।

अन्वय अने अर्थः—तत्र ते कुर्मां, एवम् अे प्रभाषे ( यथोक्त पांच हेतुओथी न निर्वृत्ति थती, ) सति होवा छतां, ( पणु ) यः ने भनुष्य, अकृतबुद्धित्वात् असंस्कारी बुद्धि पणु वडे, केवलम् शुद्ध-निरुपाधिक, आत्मानम् आत्माने, कर्तारम् कर्ता, ( तरीके ) पश्यति नुअे छे, सः ते दुर्मतिः दुष्ट बुद्धिवाणे-पुरुष, न, पश्यति ( सत्य रीते ) नेतो नथी.

भावार्थः—अे प्रभाषे उपरोक्त पांच हेतुओथी न कुर्मांनी निर्वृत्ति थती होवा छतां पणु ने भनुष्य असंस्कारी बुद्धि वडे, शुद्ध अेवा निरुपाधिक आत्माने कर्ता तरीके नुअे छे, ते दुष्ट बुद्धिवाणे पुरुष सत्य रीते नेतो नथी. अर्थात् तेनी लौकिक यक्षुथी ते सत्य वस्तुस्वरूपने नेध शकतो नथी. १६.

अवतरणिकाः—“ परंतु उत्तम बुद्धिवाणे पुरुष तो वास्तविक दृष्टिअे नेध शकतो होवाथी ते कहीपणु अंधन पामतो नथी, ” ते नणावतां भगवान् कहे छे:



यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥

हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

पदच्छेदः—यस्य, न, अहंकृतः, भावः, बुद्धिः, यस्य, न, लिप्यते, हत्वा, अपि, स, इमान्, लोकान्, न, हन्ति, न, निबध्यते.

व्युत्पत्तिसमासाः—अहम् अहंकारेण कृतः इति अहंकृतः । बुद्धयते ज्ञायते अनया सा बुद्धिः । नितरां बध्यते इति निबध्यते ।

अन्वय अने अर्थः—यस्य जेने, अहंकृतः 'हुं कर्ता हुं' जेवी ज्ञतनो, भावः भाव, न नथी, (तेम) यस्य जेनी, बुद्धिः बुद्धि-अंतःकरण, न, लिप्यते लेपाती नथी, सः ते पुरुष, इमान् आ, लोकान् लोकोने, हत्वा हृणीने, अपि पण, न, हन्ति हृणतो नथी, (तेम) न, निबध्यते तेना धर्माधर्मरूपी इदोवडे अंधातो (पण) नथी.

भावार्थः—जे मनुष्यना हृदयमां 'हुं कर्ता हुं' जेवी ज्ञतनो भाव नथी, तेम जे कर्म करतो होवा छतां पण जेनी बुद्धि लेपाती नथी, ते पुरुष आ लोकोने नाश करतो छतां पण नाश करनादे मनातो नथी, अने तेथी जे अहंभाव तथा

१ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् ।

नस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन ॥ श्रुतिः ॥

जे अहंवेत्ता-ब्राह्मणो सदानो महिमा-माहात्म्य छे जे पुण्य कर्मवडे वर्धतो नथी अने पाप कर्मवडे घटतो नथी. ते पोताना पद-स्वरूपने ज्ञानार होय छे तेथी ते पोताना ज्ञातव्य पदने ज्ञानीने ते ज्ञानी-ब्राह्मण पाप कर्मवडे लेपातो नथी. यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेव विदि पापकर्म न श्लिष्यते. जेम कमणना पत्रने पाणी स्पर्श करतु नथी तेम ज्ञानीने पापकर्म लेपातु नथी.

ફલાસકિતથી શૂન્ય હોવાથી ધર્માધર્મરૂપી ફલવડે બંધાતે નથી. અર્થાત્ તેવા પુરુષને કર્મનું બંધન પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૭.

અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં આત્માને કર્તાપણું અથવા કર્મના ફલનો સંબંધ નથી એમ કહ્યું, તે જ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કર્મોની પ્રવર્તક ત્રપુટી અને કર્મોનોસંગ્રહ, તેનું કથન કરતાં ભગવાન કહે છે:

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ॥

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

પદચ્છેદ:—જ્ઞાનમ્, જ્ઞેયમ્, પરિજ્ઞાતા, ત્રિવિધા, કર્મ-ચોદના, કરણમ્, કર્મ, કર્તા, इति, ત્રિવિધઃ, કર્મસંગ્રહઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—જ્ઞાયતે એનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્ । જ્ઞાતુમ્ ઉચિતં જ્ઞેયમ્ । પરિતઃ જાનાતિ ઇતિ પરિજ્ઞાતા । તિસ્ત્રઃ વિધાઃ યસ્યાઃ સા ત્રિવિધા । ચોદન્તે અનયા ઇતિ ચોદના, કર્મણાં ચોદના કર્મ-ચોદના । ક્રિયતે એનેન ઇતિ કરણમ્ । ક્રિયતે ઇતિ કર્મ । કરોતિ ઇતિ કર્તા । ત્રયઃ વિધાઃ યસ્ય સઃ ત્રિવિધઃ । સંગૃહ્યન્તે અસ્મિન્ ઇતિ સંગ્રહઃ । કર્મણાં સંગ્રહઃ કર્મસંગ્રહઃ ।

૧ જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનિનં ચ હ્યપેક્ષ્ય ત્રિવિધરુત્થિતઃ ।

કરણં ચૈવ કર્તા ચ કર્મકારણસંગ્રહઃ ॥ ઋગ્વેદે ॥

જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ વિધિ ઉત્પન્ન થયો છે, તેમ જ કરણ-સાધન-કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા આંતરેન્દ્રિય-બુદ્ધ્યાદિ ચાર, તે કરણ, કર્તા-પ્રયોક્તા અને કર્મોનો કારણસહ સંગ્રહ પણ તેમની અપેક્ષાએ જ ઉત્પન્ન થયો છે.

ફલતોડપિ ચ યત્કર્મ નાનર્થનાનુબધ્યતે । કેવલપ્રીતિહેતુત્વાત્તદ્ધર્મ ઇતિ કથ્યતે ॥

ફલેચ્છાથી પણ કરાયલું જે કર્મ અનર્થવડે અનુબધ્ન થતું નથી તે કેવળનું કારણરૂપ હોવાથી 'ધર્મ' એમ કહેવાય છે.

અન્વય અને અર્થ:—જ્ઞાનમ્ જે વડે જાણી શકાય તે જ્ઞાન, જ્ઞેયમ્ જાણવા યોગ્ય વસ્તુ તે જ્ઞેય, (અને) પરિજ્ઞાતા ઉપાધિલક્ષણ-અવિદ્યાકલ્પિત ભોક્તા તે જ્ઞાતા, (એમ એ) ત્રિવિધા ત્રણ પ્રકારની, કર્મચોદના કર્મેની પ્રેરણા-ઉપદેશ કરનારી ત્રિપુટી, ( છે અને ) કરણમ્ શ્રોત્રાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો ( તથા બુદ્ધિ ઇત્યાદિ ) કરણ, કર્મ ( કર્તાની પરમ ઇષિસત ક્રિયા તે ) કર્મ, ( તથા ) કર્તા ( કર્મેનો વ્યાપાર કરનાર ) કર્તા, इति એ પ્રમાણે, ત્રિવિધ: ત્રણ પ્રકારનો, કર્મસંગ્રહ: કર્મેનો આશ્રય, ( છે ). અર્થાત્ તે ત્રણના યોગથી જ સર્વ ક્રિયા થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ:—જ્ઞાન, જ્ઞેય, અને ઉપાધિલક્ષણ-અવિદ્યા-કલ્પિત ભોક્તા એટલે જ્ઞાતા, એ ત્રિપુટી જ કર્મેમાં પ્રેરક છે, અને બાહ્યાભ્યન્તર ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિ ઇત્યાદિ કરણ, કર્મ અને કર્મેનો વ્યાપાર કરનાર કર્તા એ ત્રણપ્રકારનો કર્મેનો સંગ્રહક વર્ગ છે. અર્થાત્ એ ત્રણથી જ સર્વ પ્રકારની ક્રિયા થતી હોવાથી એ જ ક્રિયાનો આશ્રયભૂત વર્ગ છે. ૧૮.

અવતરણિકા:—હવે જ્ઞાન, કર્મ, અને ક્રિયા-પ્રવર્તક સર્વ ગુણાત્મક હોવાથી સત્ત્વ, રજ, અને તમ એ ત્રણ ગુણોના ભેદથી તેમના પણ ભેદ છે એટલે તેનું વર્ણન કરતાં ભગવાન કહે છે:

જ્ઞાનં કર્મં ચ કર્તાં ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ ॥

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છૃણુ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

પદચ્છેદ:—જ્ઞાનમ્, કર્મ, ચ, કર્તા, ચ, ત્રિધા, એવ, ગુણભેદતઃ, પ્રોચ્યતે, ગુણસંખ્યાને, યથાવત્, શૃણુ, તાનિ, અપિ.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**गुणानां भेदः गुणभेदः, तस्मात् गुण-  
भेदतः । प्रकर्षेण उच्यते इति प्रोच्यते । गुणाः सम्यक् कार्यभेदेन  
ख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्ते अस्मिन् इति गुणसंख्यानं—सांख्यशास्त्रम्, तस्मिन्  
गुणसंख्याने । यथा उक्तप्रकारेण तुल्यम् इति यथावत् ।

**अन्वय अने अर्थः—**ज्ञानम् ज्ञान, कम कर्म, च अने,  
कर्ता कर्ता, (अ) गुणसंख्याने ( कपिलऋषिना ) सांख्यशास्त्रमां,  
गुणभेदतः सात्त्विकादि गुणानां भेदधी, त्रिधा त्रय प्रकारनां,  
एव च, प्रोच्यते कडेवामां आवे छे, तानि तेभने, अपि पणु,  
यथावत् यथार्थ रीते, ( मारीपासेधी ) गृणु तुं सांख्य.

**भावार्थः—**ज्ञान, कर्म अने कर्ता अ पणु कपिलऋषिना  
सांख्यशास्त्रमां, सात्त्विकादि गुणानां भेदधी त्रय प्रकारनां च कडे-  
वामां आवेलां छे. तेभने पणु तुं मारी पासेधी यथार्थ रीते  
सांख्य. १६.

**अवतरष्टिकाः—**एवं त्रय श्लोकी पहेलां सात्त्विकादि भेदधी  
ज्ञाननी त्रिविधता विषे भगवान् कहे छे:

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

**पदच्छेदः—**सर्वभूतेषु, येन, एकम्, भावम्, अव्ययम्,  
ईक्षते, अविभक्तम्, विभक्तेषु, तत्, ज्ञानम्, विद्धि, सात्त्विकम्.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि,  
तेषु सर्वभूतेषु । न व्येति इति अव्ययः, तम् अव्ययम् । न विभक्तः

अविभक्तः, तम् अविभक्तम् । विशेषेण भक्तानि इति विभक्तानि, तेषु विभक्तेषु । सत्त्वेन निर्वृत्तम् सात्त्विकम् ।

अन्वय अने अर्थः—( मनुष्य ) येन ज्ञे (ज्ञान) वडे, विभक्तेषु ( प्रतिशरीररूपे ) लिन्न ज्ञातां सर्वभूतेषु सर्वप्राणि-ओमां, अव्ययम् अविनाशी, ( अने ) अविभक्तम् अविलकत, अेवा एकम् अेक ज्ञ, भावम् परमात्मतत्त्वने, ईक्षते ज्ञेर्ध शके छे, तत् ते, ज्ञानम् ज्ञानने, सात्त्विकम् सात्त्विक ( ज्ञान ), विद्धि तुं ज्ञायु.

भावार्थः—मनुष्य, ज्ञे ज्ञानवडे प्रत्येक शरीररूपे लिन्न-ज्ञातां प्राणिमात्रमां अविनाशी, अने अविलकत, अेवा अेक ज्ञ-समान-परमात्मतत्त्वने ज्ञेर्ध शके छे, ते ज्ञानने तुं सात्त्विक ज्ञान ज्ञायु. २०.

अवतरणिकाः—अे प्रमाणे अद्वैतवादी वेदान्तिअेअे ग्रहणु करवा योग्य सात्त्विक ज्ञान विषे कडी, हवे त्याग करवा योग्य तर्कवादिअेअेना राजसिक ज्ञान संबंधमां भगवान् कडे छे:

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ॥

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

पदच्छेदः—पृथक्त्वेन, तु, यत्, ज्ञानम्, नानाभावान्, पृथग्विधान्, वेत्ति, सर्वेषु, भूतेषु, तत्, ज्ञानम्, विद्धि, राजसम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—पृथग् भावः पृथक्त्वम्, तेन पृथक्त्वेन । नाना विविधाः भावाः नानाभावाः, तान् । पृथक् विधाः प्रकाराः येषां ते पृथग्विधाः, तान् पृथग्विधान् । राजसा निर्वृत्तम् इति राजसम्, तत् ।

અન્વય અને અર્થ:—તુ પશુ, યત્ જ્ઞે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન, સર્વેષુ સર્વ, મૂતેષુ પ્રાણિઓમાં, પૃથક્ત્વેન ( પ્રતિશરીરના ) ભિન્ન-પણાવડે, નાનામાવાન્ અનેક પ્રકારના ભાવોને, પૃથગ્વિધાન્ બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારના, વેત્તિ બ્રહ્મે છે, તત્ તે, જ્ઞાનમ્ જ્ઞાનને, રાજસમ્ રાજસિક, ( જ્ઞાન ) વિદ્ધિ તું બ્રહ્મ.

ભાવાર્થ:—જ્ઞે જ્ઞાન સર્વ પ્રાણિમાં પ્રત્યેક શરીરના ભિન્ન-પણાવડે અનેક પ્રકારના ભાવોને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના બ્રહ્મે છે, તે જ્ઞાનને તું રાજસિક જ્ઞાન બ્રહ્મ. અર્થાત્ એ પ્રમાણે સર્વમાં જ્ઞે જ્ઞાનથી ભેદભાવ જણાવવામાં આવે છે તે જ્ઞાન રાજસ જ્ઞાન છે એમ તું બ્રહ્મ. ૨૧.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક જ્ઞાનના સંબંધમાં ભગવાન્ કહે છે:

યત્તુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્કાર્યે સક્તમહૈતુકમ્ ॥

અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, તુ, કૃત્સ્નવત્, એકસ્મિન્, કાર્યે, સક્તમ્, અહૈતુકમ્, અતત્ત્વાર્થવત્, અલ્પમ્, ચ, તત્, તામસમ્, ઉદાહતમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—કૃત્સ્નમ્ ઇવ ઇતિ કૃત્સ્નવત્ । હેતુઃ અમ્ય અસ્તિ ઇતિ હૈતુકમ્, ન હૈતુકમ્ અહૈતુકમ્ । તત્ત્વસ્ય અર્થઃ તત્ત્વાર્થઃ, તત્ત્વાર્થઃ ઇવ ઇતિ તત્ત્વાર્થવત્, ન તત્ત્વાર્થવત્ અતત્ત્વાર્થવત્ । તમસા નિર્વૃત્તમ્ તામસમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—તુ વળી, યત્ જ્ઞે-જ્ઞાન, એકસ્મિન્ એક જ, કાર્યે કાર્ય-વસ્તુ કે પદાર્થમાં, અહૈતુકમ્ હેતુ વિના,



(પણ) કૃત્સ્નવત્ સંપૂર્ણની સમાન, સક્તમ્ આસકત, (હોય તેમ) અતત્વાર્થવત્ તત્વાર્થરહિત, ચ અને, અલ્પમ્ ક્ષુદ્ર, (હોય) તત્ તે-જ્ઞાન, તામસમ્ તામસિક, ઉદાહૃતમ્ કહેવાયલું, ( છે ).

ભાવાર્થ:—જે જ્ઞાન એક જ કાર્ય-વસ્તુ કે પદાર્થમાં આવશ્યક હેતુ વિના પણ જાણે તે સંપૂર્ણ હોય તેમ આસકત રહે છે, તથા જે તત્વાર્થરહિત અને ક્ષુદ્ર છે, તે જ્ઞાનને તામસિક જ્ઞાન કહેલું છે. અર્થાત્ તેવા જ્ઞાનથી મનુષ્ય અધોગતિને જ પામે છે એમ સમજ. ૨૨.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે જ્ઞાનની ત્રિવિધતા કહીને હવે કર્મની ત્રિવિધતા કહેતાં પ્રથમ સાત્ત્વિક કર્મ વિશે ભગવાન કહે છે:

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ॥

અફલપ્રેપ્સુના કર્મં યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

પદચ્છેદ:—નિયતમ્, સંજ્ઞરહિતમ્, અરાગદ્વેષતઃ, કૃતમ્, અફલપ્રેપ્સુના, કર્મ, યત્, તત્, સાત્ત્વિકમ્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—નિ નિયમેન યતમ્ इति નિયતમ્ । સજ્યન્તે પ્રાણિનઃ અનેન इति સંજ્ઞઃ, સંજ્ઞેન રહિતં સંજ્ઞરહિતમ્ । રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ, રાગદ્વેષાભ્યામ્ इति રાગદ્વેષતઃ, ન રાગદ્વેષતઃ અરાગદ્વેષતઃ । ફલં પ્રકર્ષેણ ઈપ્સતિ इति ફલપ્રેપ્સુઃ, ન ફલપ્રેપ્સુઃ અફલપ્રેપ્સુઃ, તેન અફલપ્રેપ્સુના ।

અન્યથ અને અર્થ:—નિયતમ્ નિયમપૂર્વક, સંજ્ઞરહિતમ્ અભિમાનરહિત, અરાગદ્વેષતઃ રાગદ્વેષવિના, અફલપ્રેપ્સુના ક્ષુદ્રની

ઈચ્છા નહિ કરનારે ચત્ત્વે કર્મ, કૃતમ્ કર્યું, ( હોય ) તત્ તે, સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક, ( કર્મ ) ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—નિયમપૂર્વક નિત્ય, તેમ અભિમાન, આસક્તિ અથવા દ્વેષના લેશ માત્રથી પણ રહિત થઈને ફક્તની ઈચ્છા નહિ કરનાર મનુષ્યના હાથે જે કર્મ કરવામાં આવ્યું હોય તે સાત્ત્વિક કર્મ કહેવાય છે. ૨૩.

અવતરાણુકા:—સાત્ત્વિક કર્મ વિષે કહીને હવે ભગવાન રાજસિક કર્મસંબંધમાં કહે છે:

યત્તુ કામેપ્સુના કર્મ સાહંકારેણ વા પુનઃ ॥

ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદચ્છેદ:—યત્, તુ, કામેપ્સુના, કર્મ, સાહંકારેણ, વા, પુનઃ, ક્રિયતે, બહુલાયાસમ્, તત્, રાજસમ્, ઉદાહૃતમ્ ।

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—કામાન્ ઈપ્સતિ ઇતિ કામેપ્સુઃ, તેન કામેપ્સુના । અહંકારેણ સહિતઃ સાહંકારઃ, તેન સાહંકારેણ । બહુલઃ આયાસઃ યસ્મિન્ તત્ બહુલાયાસમ્ ।

૧ દારા ડમે મે તનયા ડમ મે ગૃહા ડમે મે પશવમ્બિવમે મે ।

એવં નરો મેષસમાનરૂપાં મે મ કૃતઃ કાલવૃકેણ નીતઃ ॥

૧ આ સ્ત્રિઓ મારી, આ પુત્રા મારા, આ ધરો મારા અને આ પશુ-ચોપાં મારા. એમ મેંદા જેવા રૂપવાળો-અહંકારી મે મે-મારું મારું કરતો કાલરૂપી વૃક-નાહર-ભગાડિઆવડે પકડાઈ-લેવાઈ જાય છે.

અશનં મે વસનં મે જાયા મે બન્ધુવર્ગો મે ।

હતિ મે મે કુર્વાણં કાલવૃકો હન્તિ પુરુષાજમ્ ॥

અન્ન મારું, વસ્ત્ર મારું, સ્ત્રી મારી અને બંધુવગ-ભાઈ ભાંડર-કુટુંબ કબીલો મારો. એમ મે મે-મારું મારું કરનારા-અહંકારી પુરુષરૂપી બકરાને કાલ રૂપી ભગાડિઓ મારી નાંખે છે.

અન્વય અને અર્થ:—તુ વળી, કામેપ્સુના ક્લની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યવડે, અહંકારેણ અહંકારપૂર્વક, વા અથવા, બહુલાયાસમ્ ઘણા જ શ્રમવાળું, યત્ જે, કર્મ કર્મ, પુનઃ વારંવાર, ક્રિયતે કરાય છે, તત્ તે (કર્મ), રાજસમ્ રાજસિક, ઉદાહૃતમ્ કહેલું, ( છે ).

ભાવાર્થ:—વળી ક્લની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યવડે અહંકારપૂર્વક, અથવા ઘણા જ પરિશ્રમવાળું જે કર્મ વારંવાર કરવામાં આવે છે, તે રાજસિક કર્મ કહેવાય છે. ૨૪.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક કર્મ વિષે ભગવાન કહે છે:

અનુબંધં ક્ષયં હિંસામનવેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ॥

મોહાદારમ્બ્યતે કર્મ યત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

પદચ્છેદ:—અનુબન્ધમ્, ક્ષયમ્, હિંસામ્, અનવેક્ષ્ય, ચ, પૌરુષમ્, મોહાત્, આરમ્બ્યતે, કર્મ, યત્, તત્, તામસમ્, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—અનુબન્ધ્યતે ઇતિ અનુબન્ધઃ, તમ્ અનુબન્ધમ્ । ન અવેક્ષ્ય અનવેક્ષ્ય । પુરુષસ્ય ભાવઃ પૌરુષમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થ:—અનુબન્ધમ્ ભવિષ્યમાં થનારા પરિણામને, ક્ષયમ્ શક્તિના અથવા ધનના નાશને, હિંસામ્ પ્રાણીને થનારી પીડાને, ચ અને, પૌરુષમ્ પોતાના સામર્થ્યને, અનવેક્ષ્ય જોયા વિના, મોહાત્ મોહથી, યત્ જે, કર્મ કર્મ, આરમ્બ્યતે આરંભવામાં આવે છે, તત્ તે, તામસઃ તામસિક, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

**ભાવાર્થ:—**ભવિષ્યમાં થનારા પરિણામને, શક્તિના કે દ્રવ્યના વ્યયને, પ્રાણીને થનારી પીડાને અને પોતાના સામર્થ્યને જોયા વિના એટલે તે સંબંધી વિચાર કર્યા સિવાય, મોહથી જે કર્મ આરંભવામાં આવે છે, તે તામસિક કર્મ કહેવાય છે ૨૫.

**અવતઃશિકા:—**એ પ્રમાણે કર્મની ત્રિવિધતા કહી હવે સાત્ત્વિકાદિ ગુણમેદવડે કર્તા પણ ત્રણ પ્રકારનો કહેવામાં આવે છે, તે જણાવવા માટે તેનાં પણ સાત્ત્વિકાદિ લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

**મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ॥**

**સિદ્ધચસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ૨૬**

**પદચ્છેદ:—**મુક્તસદ્ગઃ, અનહંવાદી, ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ, સિદ્ધચસિદ્ધ્યોઃ, નિર્વિકારઃ, કર્તા, સાત્ત્વિકઃ, ઉચ્યતે.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**મુક્તઃ પરિત્યક્તઃ સદ્ગઃ યેન સઃ મુક્ત-સદ્ગઃ । ‘ અહમ્ ’ ઇતિ વક્તું શીલ્પ્ અસ્ય ઇતિ, અહમ્ ઇતિ વક્તિ ઇતિ, અહંવાદઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ વા અહંવાદી, ન અહંવાદી અનહંવાદી । ધૃતિશ્ચ ઉત્સાહશ્ચ ધૃત્યુત્સાહૌ, તાભ્યાં સમ્યક્ અન્વિતઃ ઇતિ ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ । સિદ્ધિશ્ચ અસિદ્ધિશ્ચ સિદ્ધચસિદ્ધી, તયોઃ સિદ્ધચસિદ્ધ્યોઃ । નિર્ગતઃ વિકારઃ યસ્માત્ સઃ નિર્વિકારઃ । કરોતિ ઇતિ કર્તા ।

**અન્વય અને અર્થ:—**મુક્તસદ્ગઃ આસક્તિરહિત, અનહંવાદી અહંકારના લેશમાત્રથી પણ મુક્ત, ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ધીરજ અને ઉત્સાહવડે યુક્ત, ( અને ) સિદ્ધચસિદ્ધ્યોઃ સિદ્ધિ તેમ જ અસિદ્ધિમાં, નિર્વિકારઃ હર્ષ અને શોકના વિકારરહિત ( થઈ ), કર્તા કાર્ય કરનાર ( પુરુષ ), સાત્ત્વિકઃ સાત્ત્વિક ( કર્તા ), ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—આસક્તિ તેમ જ અહંકારના લેશથી રહિત, ધીરજ અને ઉત્સાહથી યુક્ત, તેમ જ સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં પણ જે હર્ષશોકાદિ વિકારથી રહિત હોય તેવો કાર્યકર્તા પુરુષ સાત્ત્વિક-સત્ત્વગુણી કર્તા કહેવાય છે. ૨૬.

અવતરણિકા:—હવે રાજસિક કર્તાનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ॥

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

પદચ્છેદ:—રાગી, કર્મફલપ્રેપ્સુઃ, લુબ્ધઃ, હિંસાત્મકઃ, અશુચિઃ, હર્ષશોકાન્વિતઃ, કર્તા, રાજસઃ, પરિકીર્તિતઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—રાગઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ રાગી । કર્મણઃ ફલં કર્મફલમ્, કર્મફલં પ્રકર્ષેણ ઈપ્સતિ ઇતિ કર્મફલપ્રેપ્સુઃ । હિંસા એવ આત્મા યસ્ય સઃ હિંસાત્મકઃ । ન શુચિઃ અશુચિઃ । હર્ષશ્ચ શોકશ્ચ હર્ષશોકૌ, તામ્યામ્ અન્વિતઃ ઇતિ હર્ષશોકાન્વિતઃ । પરિતઃ કીર્તિતઃ પરિકીર્તિતઃ ।

અન્યથ અને અર્થ:—રાગી વિષયાસક્ત, કર્મફલપ્રેપ્સુઃ કર્મનાં ફલની ઇચ્છા રાખનારો, લુબ્ધઃ લોભી, હિંસાત્મકઃ પારકાને પીડા કરવાની પ્રકૃતિવાળો, અશુચિઃ અપવિત્ર, ( તથા ) હર્ષશોકાન્વિતઃ હર્ષ અને શોકવડે યુક્ત, કર્તા કર્તા, રાજસઃ રાજસિક, પરિકીર્તિતઃ કહેવાયો ( છે ).

ભાવાર્થ:—વિષયોમાં આસક્ત, કર્મનાં ફલની ઇચ્છા કરનાર, લોભી, અન્યને પીડા કરવાની હિંસક પ્રકૃતિવાળો, અપવિત્ર, તેમ જ હર્ષશોકાદિ ભાવોથી યુક્ત જે કર્તા છે તે રાજગુણી કર્તા કહેવાય છે. ૨૭.

અવતરણિકા:—હવે તમોગુણી કર્તાનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃતિકોઽલસઃ ॥

વિષાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

પદચ્છેદઃ—અયુક્તઃ, પ્રાકૃતઃ, સ્તબ્ધઃ, શઠઃ, નૈષ્કૃતિકઃ, અલસઃ, વિષાદી, દીર્ઘસૂત્રી, ચ, કર્તા, તામસઃ, ઉચ્યતે.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ન યુક્તઃ અયુક્તઃ । પ્રકર્ષેણ અતિ ઇવ ન કૃતઃ ન સંસ્કૃતઃ ઇતિ પ્રાકૃતઃ । નિષ્કૃતિઃ પરવૃત્તિચ્છેદઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ નૈષ્કૃતિકઃ । વિષાદઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ વિષાદી । દીર્ઘ સૂત્રયિતું શીલમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ દીર્ઘસૂત્રી ।

અન્વય અને અર્થઃ—અયુક્તઃ અસાવધાન, પ્રાકૃતઃ અત્યંત અસંસ્કારી બુદ્ધિવાળો, સ્તબ્ધઃ ઉદ્ભૂત, શઠઃ માયાવી, નૈષ્કૃતિકઃ પારકાની વૃત્તિનું છેદન કરનાર, અલસઃ આળસુ, વિષાદી નિરંતર અસંતુષ્ટ સ્વભાવવાળો, ચ તથા, દીર્ઘસૂત્રી વિચારોમાં જ કર્મને લંબાવ્યા કરનાર, કર્તા કર્તા, તામસઃ તામસિક, ઉચ્યતે કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—અસાવધાન, અત્યંત અસંસ્કારી બુદ્ધિવાળો, ઉદ્ભૂત, માયાવી, પારકાની વૃત્તિ છેદનારો, આળસુ, નિરંતર અસંતુષ્ટ, તથા દીર્ઘસૂત્રી—માત્ર વિચારોથી મનોરથો ઘડનાર કર્તા તમોગુણી કર્તા કહેવાય છે, ૨૮.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે જ્ઞાન, કર્મ, અને કર્તાના ત્રિવિધ ભેદો કહી, હવે બુદ્ધિ તથા ધૃતિના ભેદો કહેવા માટે પહેલાં તેના ઉપોદ્ધાતરૂપે ભગવાન કહે છે:



बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

पदच्छेदः—बुद्धेः, भेदम्, धृतेः, च, एव, गुणतः, त्रिविधम्, शृणु, प्रोच्यमानम्, अशेषेण, पृथक्त्वेन, धनञ्जय ।

व्युत्पत्तिसमासाः—गुणेभ्यः इति गुणतः । प्रकर्षेण उच्यते असौ प्रोच्यमानः, तम् । न शेषम् अशेषम्, तेन अशेषेण । पृथग्भावः पृथक्त्वम्, तेन । धनं जयति इति धनंजयः, तत्संबुद्धौ हे धनंजय ।

अत्रय अने अर्थः—धनञ्जय हे धनंजय—अर्जुन ! बुद्धेः बुद्धिना, च अने, धृतेः धीरज्ञाना, एव पणु, गुणतः गुणोत्थी, पृथक्त्वेन णुही णुही रीते, ( अने ) अशेषेण संपूर्ण रीते, ( पणु ) प्रोच्यमानम् ( भारथी ) कडेवाता, त्रिविधम् त्रणु प्रकारना, भेदम् लेहने, शृणु तुं सांलण.

भावार्थः—हे अर्जुन ! बुद्धिना अने धीरज्ञाना पणु गुणोत्थी प्रमाणे णुही णुही रीते तथा संपूर्ण रीते भारथी कडेवाता त्रणु प्रकारना लेहने सावधानता पूर्वकं तुं सांलण. २९.

अवतरणिकाः—हे अर्जुन ! प्रथम सात्त्विक बुद्धिनां लक्षणो भगवान् कडे हे:

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ॥

बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥

**પદચ્છેદઃ—**પ્રવૃત્તિમ્, ચ, નિવૃત્તિમ્, ચ, કાર્યાકાર્યે, મયામયે, બન્ધમ્, મોક્ષમ્, ચ, યા, વેત્તિ, બુદ્ધિઃ, સા, પાર્થ, સાત્ત્વિકી ।

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**પ્રકર્ષેણ વૃત્તિઃ વર્તનમ્ इति પ્રવૃત્તિઃ, તામ્ પ્રવૃત્તિમ્ । નિ પ્રતિબન્ધકા વૃત્તિઃ इति નિવૃત્તિઃ, તામ્ નિવૃત્તિમ્ । કર્તુ યોમ્યં કાર્યમ્, ન કાર્યમ્ અકાર્યમ્, કાર્યં ચ અકાર્યં ચ કાર્યાકાર્યે, તે કાર્યાકાર્યે । વિભેતિ અસ્માત્ इति મયમ્, મયં ચ અમયં ચ મયામયે, તે મયામયે ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**પાર્થ હે પાર્થ ! યા જે, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, પ્રવૃત્તિમ્ ધર્મની પ્રવૃત્તિને, ચ તથા, નિવૃત્તિમ્ ઉપરતિ-મોક્ષહેતુ-સંન્યાસમાર્ગને, કાર્યાકાર્યે કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્યને, ચ તેમ, મયામયે ભય અને અભયને, બન્ધમ્ સંસારના બંધનને, ચ અને, મોક્ષમ્ મોક્ષને, એવ પશુ, વેત્તિ જાણે છે, સા તે બુદ્ધિ, સાત્ત્વિકી સત્ત્વગુણવાળી, ( છે ).

**ભાવાર્થઃ—**હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ ધર્મની પ્રવૃત્તિ, મોક્ષ-માર્ગના હેતુભૂત નિવૃત્તિ-ઉપરતિ, તેમ જ કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્ય, ભય તેમ જ અભય તથા બંધ અને મોક્ષને જાણે છે, તે બુદ્ધિને સત્ત્વગુણવાળી બુદ્ધિ કહેવાય છે. ૩૦.

**અવતરણિકાઃ—**હવે રાજસી બુદ્ધિનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ॥

અયથાત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥૩૧॥

પદચ્છેદઃ—યયા, ધર્મમ્, અધર્મમ્, ચ, કાર્યમ્, ચ, અકાર્યમ્, એવ, ચ, અયથાવત્, પ્રજાનાતિ, બુદ્ધિઃ, સા, પાર્થ, રાજસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધારયતિ ઇતિ ધર્મઃ, તં ધર્મમ્ । ન ધર્મઃ અધર્મઃ, તમ્ અધર્મમ્ । કર્તુ યોગ્યં કાર્યમ્, ન કાર્યમ્ અકાર્યમ્ । ન યથાવત્ અયથાવત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પાર્થ હે પાર્થ ! યયા જે બુદ્ધિથી, ( મનુષ્ય ) ધર્મમ્ ધર્મને, ચ અને, અધર્મમ્ અધર્મને, કાર્યમ્ કરવા યોગ્ય કર્મને, ચ અને, અકાર્યમ્ ન કરવા યોગ્ય કર્મને, અયથાવત્ જેવું હોય તેનાથી બુદ્ધિ રીતે અર્થાત્ અસત્ય રીતનું, પ્રજાનાતિ જાણે છે, સા તે, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, રાજસી રજ્જુ-ગુણવાળી, ( છે ).

ભાવાર્થઃ— હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિથી મનુષ્ય, ધર્મને અને અધર્મને, તેમજ કાર્ય તથા અકાર્યને જેવું હોય તેવું યથાર્થ રીતે ન જાણતાં તેનાથી ભિન્ન રીતે જ જાણે છે તે બુદ્ધિ, રજ્જુગુણવાળી બુદ્ધિ કહેવાય છે. ૩૧.

અવતરણિકાઃ—હવે તામસી બુદ્ધિનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ॥

સર્વાર્થાન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥૩૨॥

પદચ્છેદઃ—અધર્મમ્, ધર્મમ્, ઇતિ, યા, મન્યતે, તમસા, આવૃતા, સર્વાર્થાન્, વિપરીતાન્, ચ, બુદ્ધિઃ, સા, પાર્થ, તામસી.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**ન ધર્મઃ અધર્મઃ, તસ્મિન્ અધર્મસ્ય સર્વે ચ તે અર્થાશ્ચ સર્વાર્થાઃ, તાન્ સર્વાર્થાન્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**પાર્થ હે પાર્થ! યા જે બુદ્ધિ, તમસા તમોગુણથી, આવૃતા ઢંકાએલી થકી, અધર્મમ્ અધર્મને, ધર્મમ્ ધર્મ, इति એ પ્રમાણે, ચ તથા, સર્વાર્થાન્ સઘળા અર્થને, વિપરીતાન્ વિપરીત-ઉલટા જ, મન્યતે માને છે, સા તે, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ, તમસી તમોગુણવાળી ( છે ).

**ભાવાર્થઃ—**હે પાર્થ! જે બુદ્ધિ તમોગુણથી વ્યાપ્ત થઈ થકી અધર્મને ધર્મ એ પ્રમાણે તેમ જ બધા સાત્ત્વિકાદિ ભાવોને વાસ્તવિકતાથી સર્વથા ઉલટા જ માને છે, તે બુદ્ધિ તમોગુણવાળી બુદ્ધિ છે. અર્થાત્ તેવી બુદ્ધિથી મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ સાધવા શક્તિમાન્ થતો નથી. ૩૨.

**અવતરણિકાઃ—**એ પ્રમાણે બુદ્ધિની ત્રિવિધતા કહી હવે ભગવાન્ ધૃતિની ત્રિવિધતા કહે છે; તેમાં પ્રથમ સાત્ત્વિક ધૃતિનાં લક્ષણો કહે છે:

**ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ॥**

**યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥૩૩॥**

**પદચ્છેદઃ—**ધૃત્યા, યયા, ધારયતે, મનઃપ્રાણેન્દ્રિય-ક્રિયાઃ, યોગેન, અવ્યભિચારિણ્યા, ધૃતિઃ, સા, પાર્થ, સાત્ત્વિકી.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**મનશ્ચ પ્રાણાશ્ચ ઇન્દ્રિયાણિ ચ મનઃપ્રાણેન્દ્રિયાણિ, તેષાં ક્રિયાઃ મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ, તાઃ મનઃપ્રાણેન્દ્રિય-ક્રિયાઃ । વિશેષેણ અભિચરતિ સા વ્યભિચારિણી, ન વ્યભિચારિણી અવ્યભિચારિણી, તયા અવ્યભિચારિણ્યા ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! યોગેન ચિત્તવૃત્તિનેા નિરોધ કરવારૂપ યોગવડે, અવ્યભિચારિણ્યા ખીજે કયાંય નહિ જનારી-વ્યાપ્ત એવી, યયા જે, ધૃત્યા ધીરજથી, ( મનુષ્ય ) મન:પ્રાણેન્દ્રિયક્ષિય: મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને, ધારયતે ધારણ કરે છે, સા તે, ધૃતિ: ધીરજ, સાત્ત્વિકી સાત્ત્વિકી, ( કહેવાય છે ).

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! ચિત્તવૃત્તિનેા નિરોધ કરવા રૂપ યોગવડે નિત્ય સમાધિયુક્ત-ખીજે કયાંય નહિ જનારી-વ્યાપ્ત એવી જે ધીરજવડે, મનુષ્ય મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને યોગને અનુકૂલ થાય તેવી રીતે ધારણ કરી રાખે છે, તે ધીરજ સાત્ત્વિકી કહેવાય છે. ૩૩.

અવતરણિકા:—હવે રાજસિક ધૃતિનાં લક્ષણો વિષે ભગવાન કહે છે:

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ॥

પ્રસન્નેન ફલાકાઙ્ક્ષી ધૃતિ: સા પાર્થ રાજસી ॥૩૪॥

પદ્મક્રેદ:—યયા, તુ, ધર્મકામાર્થાન્, ધૃત્યા, ધારયતે, અર્જુન, પ્રસન્નેન, ફલાકાઙ્ક્ષી, ધૃતિ:, સા, પાર્થ, રાજસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ધર્મશ્ચ કામશ્ચ અર્થશ્ચ ધર્મ કામાર્થા:, તાન્ ધર્મકામાર્થાન્ । ફલમ્ આકાઙ્ક્ષત્કે ઇતિ ફલાકાઙ્ક્ષી ।

અન્વય અને અર્થ:—અર્જુન હે અર્જુન ! તુ વળી, યયા જે, ધૃત્યા ધીરજવડે, ( મનુષ્ય ) પ્રસન્નેન પ્રસંગને અનુસરીને, ફલાકાઙ્ક્ષી ફલની આકાંક્ષાયુક્ત, ( થઈને ) ધર્મકામાર્થાન્ ધર્મ, કામ, તેમ જ અર્થોને, ધારયતે ધારણ કરે છે—પ્રાપ્ત કરે છે, પાર્થ હે પાર્થ ! સા તે, ધૃતિ: ધીરજ, રાજસી રાજસી, ( છે ).

ભાવાર્થ:—હે અર્જુન ! વળી જે ધૃતિવડે મનુષ્ય પ્રસંગાનુસાર ક્ષુભની આકાંક્ષા રાખીને, ધર્મ, અર્થ તથા કામને મેળવતો રહે છે હે પાર્થ ! તે ધૃતિ રાજસી ધૃતિ છે એમ તું માન. ૩૪.

અવતરણિકા:—હવે તામસિક ધૃતિનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

યયા સ્વપ્નં ભયં શોકં વિષાદં મદમેવ ચ ॥

ન વિમુંચતિ દુર્મેધા ધૃતિઃ સા પાર્થ તામસી ॥૩૫॥

પદચ્છેદ:—યયા, સ્વપ્નમ્, ભયમ્, શોકમ્, વિષાદમ્, મદમ્, એવ, ચ, ન, વિમુચ્ચતિ, દુર્મેધાઃ, ધૃતિઃ, સા, પાર્થ, તામસી.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—વિશેષેણ મુચ્ચતિ ઇતિ વિમુચ્ચતિ । દુષ્ટા મેધા યસ્ય સઃ દુર્મેધાઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! દુર્મેધાઃ દુષ્ટબુદ્ધિ-વાળો માણસ, યયા જે ધૃતિવડે, સ્વપ્નમ્ સ્વપ્ન-નિદ્રા, ભયમ્ ભય, શોકમ્ શોક, વિષાદમ્ (ઇન્દ્રિય તેમ જ ચિત્તની) ખિન્નતા, ચ તથા, મદમ્ ગર્વને, એવ પણ, ન, વિમુચ્ચતિ છોડતો નથી, સા તે, ધૃતિઃ ધૃતિ, તામસી તામસી, (છે).

ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! દુર્બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય, જે ધૃતિથી સ્વપ્ન-નિદ્રા, ભય, શોક, ઇન્દ્રિય તેમ જ ચિત્તની ખિન્નતા, તથા ગર્વ ઇત્યાદિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય દુર્ગુણોને પણ છોડતો નથી, તે ધૃતિ તામસી ધૃતિ છે એમ તું સમજ. ૩૫.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ધૃતિના પણ ત્રિવિધ ભેદ કહી હવે સુખની ત્રિવિધતા વિષે ભગવાન કહે છે:



સુખં ત્રિદાનીં ત્રિવિધં શૃણુ મે ભરતર્ષભ ॥

અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃખાંતં ચ નિગચ્છતિ ॥૩૬॥

પદચ્છેદઃ—સુખમ્, તુ, શ્દાનીમ્, ત્રિવિધમ્, શૃણુ, મે, ભરતર્ષભ, અભ્યાસાત્, રમતે, યત્ર, દુઃખાન્તમ્, ચ, નિગચ્છતિ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—તિસ્રઃ વિધાઃ યસ્ય તત્ ત્રિવિધમ્, તત્ । ભરતાનામ્ ઋષભઃ ભરતર્ષભઃ, તત્તંબુદ્ધૌ હે ભરતર્ષભ । દુઃખાનામ્ અન્તઃ દુઃખાન્તઃ, તમ્ દુઃખાન્તમ્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—તુ વળી, ભરતર્ષભ હે ભરતકુળમાં ઉત્તમ ! શ્દાનીમ્ હવે, ત્રિવિધમ્ ત્રણ પ્રકારના, સુખમ્ સુખને, મે મારી પાસેથી, શૃણુ તું સાંભળ, ( કે ) યત્ર જેમાં, ( મનુષ્ય ) અભ્યાસાદ્ પુનઃ પુનઃ અભ્યાસથી, રમતે આનંદપૂર્વક રમણ કરે છે, ચ અને, દુઃખાન્તઃ દુઃખોના અંતને, નિગચ્છતિ પામે છે.

ભાવાર્થ—વળી હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હવે સુખ પણ સાત્ત્વિકાદિ ગુણોના ભેદવડે ત્રણ પ્રકારનું છે તે તું મારી પાસેથી સાંભળ, કે જે સુખમાં પુનઃ પુનઃ અનુભવથી મનુષ્ય પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે અને દુઃખોના અંતને પામે છે. ૩૬.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે સુખનો ફલરૂપે ઉપોદ્ધાત કરી હવે ભગવાન તેમાંના સાત્ત્વિક સુખનું લક્ષણ કહે છે:

યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ॥

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥૩૭॥

પદચ્છેદઃ—યત્, તદગ્રે, વિષમ્, ઇવ, પરિણામે, અમૃતોપમમ્, તત્, સુખમ્, સાત્ત્વિકમ્, પ્રોક્તમ્, આત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ**—તસ્ય અગ્રં તદગ્રમ્, તસ્મિન્ તદગ્રે ।  
અમૃતમ્ इव उपमा यस्य तत् अमृतोपमम् । आत्मनः बुद्धिः आत्म-  
बुद्धिः, तस्याः प्रसादः आत्मबुद्धिप्रसादः, तस्मात् जायते इति  
आत्मबुद्धिप्रसादजम् । प्रकर्षेण उक्तम् इति प्रोक्तम् ।

**અન્વય અને અર્થઃ**—યત્ જે સુખ, તદગ્રે તેની શરુ-  
આતમાં, વિષમ્ વિષના, इव જેવું, ( અને ) પરિણામે અન્તમાં,  
અમૃતોપમમ્ અમૃતતુલ્ય, ( છે ) તત્ તે આત્મપ્રસાદજમ્ આત્મ-  
નિષ્ઠ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થએલા, સુખમ્ સુખને,  
સાત્ત્વિકમ્ સાત્ત્વિક (સુખ), પ્રોક્તમ્ કહેલું, ( છે ).

**ભાવાર્થઃ**—જે સુખ તેની શરુઆતમાં કર્તવ્યની કઠિન-  
તાથી વિષતુલ્ય હોય, પણ અંતે અમૃતસમાન લાગે છે,  
તે આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉત્પન્ન થએલા સુખને  
સાત્ત્વિક સુખ કહેલું છે. ૩૭.

**અવતરણિકાઃ**—હવે રાજસિક સુખનાં લક્ષણો ભગવાન કહે છે:

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ૩૮ ॥

**પદચ્છેદઃ**—વિષયેન્દ્રિયસંયોગાત્, યત્, તદગ્રે, અમૃ-  
તોપમમ્, પરિણામે, વિષમ્, इव, તત્, સુખમ્, રાજસમ્, સ્મૃતમ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ**—વિષયાશ્ચ इन्द्रियाणि च विषयेन्द्रियाणि,  
तेषां संयोगः विषयेन्द्रियसंयोगः, तस्मात् विषयेन्द्रियसंयोगात् ।

**અન્વય અને અર્થઃ**—યત્ જે સુખ, વિષયેન્દ્રિયસં-  
યોગાત્ વિષયો અને ઈન્દ્રિયોના સંયોગથી, તદગ્રે તેની શરુ

आतमां, अमृतोपमम् अमृतसमान, (पणु) परिणामे अंतमां, विषम् विषना, इव तुल्य (होय), तत् ते, सुखम् सुषने, राजसम् राजसिक, स्मृतम् भानेदुं, (छे).

भावार्थः—जे सुष, विषयो अने धन्द्रियोना संयोगथी, शरुआतमां अमृतसमान लागतुं होय पणु अंते विषतुल्य ळणाय ते सुषने राजसिक सुष कडेवामां आव्युं छे. ३८.

अवतरणिकाः—एवे तामसिक सुषनां लक्षणो भगवान् कडे छे:

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ॥

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

पदच्छेदः—यत्, अग्रे, च, अनुबन्धे, च, सुखम्, मोहनम्, आत्मनः, निद्रालस्यप्रमादोत्थम्, तत्, तामसम्, उदाहृतम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—मोहयति इति मोहनम्, तत् । निद्रा च आलस्यं च प्रमादश्च इति निद्रालस्यप्रमादाः, तेभ्यः उत्तिष्ठति इति निद्रालस्यप्रमादोत्थम्, तत् ।

अन्वय अने अर्थः—यत् जे सुष, अग्रे आरंभमां, च अने, अनुबन्धे अंतमां, च पणु, आत्मनः आत्माने, मोहनम् मोह पमाडनारुं, ( तथा ) निद्रालस्यप्रमादोत्थम् निद्रा, आलस्य अने प्रमादथी उत्पन्न थअेदुं होय, तत् ते सुषने, तामसम् तामसिक, उदाहृतम् कडेदुं, ( छे ).

भावार्थः—जे सुष आरंभमां तेम जे अंतमां पणु, आत्माने मोह पमाडनारुं तथा निद्रा, आलस्य अने प्रमादथी

ઉત્પન્ન થએલું હોય, તે સુખને તામસિક સુખ કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૯.

અવતરણિકા:—સત્ત્વ, રજ્જ અને તમ એ ગુણભેદવડે, ત્રિગુણાત્મિકા સૃષ્ટિનાં મુખ્ય પાત્રોનું વર્ણન કરી, તેમનાથી કાષ્ટપણ મુક્ત નથી એમ કહેતાં હવે તેનો ઉપસંહાર કરતા ભગવાન કહે છે:

ને તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ॥

સત્ત્વં પ્રકૃતિજૈર્મુક્તં યદેભિઃ સ્યાત્ત્રિભિર્ગુણૈઃ ॥ ૪૦ ॥

૧ રાધવેન્દ્રકૃત અર્થસંગ્રહ નામની ટીકામાં લખ્યું છે કે:—સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ભેદથી જીવો ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં વળી સાત્ત્વિક વિગેરે જીવો પણ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ પ્રકારના છે. એટલે પિતૃ અને ગંધર્વ વિગેરે સાત્ત્વિક, તામસ; મુનિઓ સાત્ત્વિક, રાજસ; દેવતાઓ સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક. એ સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક દેવતાઓમાં પણ બૃહસ્પતિ વિગેરે સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, તામસ; ઈંદ્ર સાત્ત્વિક. સાત્ત્વિક, રાજસ; અને અહ્યાદિ રુદ્રપર્યંત સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક છે. તેમાં પણ રુદ્ર સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક, તામસ; અહ્યાદિ અને ભારતી-સરસ્વતી સા., સા., સા., રાજસી તથા અહ્યા અને વાયુ સા., સા., સા., સાત્ત્વિક છે માણસોમાં પણ મધ્યમ અને ઉત્તમ તે રાજસ, તે પણ પ્રત્યેક ત્રણ પ્રકારના છે. આહ્યાદિ અને પુલ્કસ પર્યંત જે જે ભાગવતો છે તે રાજસ, સાત્ત્વિક; તે રાજસ, સાત્ત્વિકોમાં પણ આહ્યાદિ રાજસ, સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક; ક્ષત્રિઓ તો થોડા રજ્જયુક્ત હોવાથી રા., રા., સાત્ત્વિક; વૈશ્યો રજ્જ અને સત્ત્વવડે સમાન હોવાથી રા., રા., સાત્ત્વિક; અને શૂદ્રો તામસથી થોડા સત્ત્વવડે તથા રજ્જ અધિકવડે યુક્ત હોવાથી તામસ, રાજસ, સાત્ત્વિક છે. રા., સા., સા., વિપ્રોમાં પણ જે શુદ્ધ સત્ત્વાત્મક છે તે 'પરમહંસ' કહેવાય છે, તે શિષ્યા કે યજ્ઞોપવીતથી રહિત હોય છે અને એક હંડને ધારણ કરનારા છે થોડા રજ્જયુક્ત સત્ત્વવાળા 'હંસ' કહેવાય છે, તે યજ્ઞોપવીત રાખે છે અને એક હંડ રાખે છે, પણ શિષ્યા રાખતા નથી. તેથી પણ રજ્જયુક્ત સત્ત્વવાળા ત્રિહંડી-ત્રણહંડ ધારણ કરનારા, શિષ્યા અને યજ્ઞોપવીત રાખનારા, પ્રત્યેક ગામમાં એક રાત્ર જ રહેનારા 'બ્રહ્મક' કહેવાય છે. તેથી પણ વિશેષ રજ્જવાળા સાત્ત્વિક ત્રિહંડિઓ, શિષ્યા અને યજ્ઞોપવીતવાળા, જીંદગીપર્યંત પુત્રે અપાતા ભોજનવાળા તે 'કુટીચક' કહેવાય છે. વળી તામસો પણ સાત્ત્વિકાદિ ભેદવડે ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં નરાધમ તે સાત્ત્વિક, તામસ; દૈત્યોના ભૃત્ય-અધમ નોકરો તે રાજસ, તામસ; અને મહાદૈત્યો તે તામસ, તામસ; કહેવાય છે.

પદચ્છેદઃ—ન, તત્, અસ્તિ, પૃથિવ્યામ્, વા, દિવિ, દેવેષુ, વા, પુનઃ, સત્ત્વમ્, પ્રકૃતિજૈઃ, મુક્તમ્, યત્, ણમિઃ, સ્યાત્, ત્રિમિઃ, ગુણૈઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—પ્રકૃતિમ્યઃ જાયન્તે ઇતિ પ્રકૃતિજાઃ, તૈઃ પ્રકૃતિજૈઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પ્રકૃતિજૈઃ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા, ણમિઃ એ, ત્રિમિઃ ત્રણ, ગુણૈઃ ગુણોથી, મુક્તમ્ મુક્ત, યત્ જે, ( હે.ય ) તત્ તે-તેવું, સત્ત્વમ્ સત્ત્વ ( પદાર્થ ), પૃથિવ્યામ્ પૃથ્વી ઉપર, દિવિ સ્વર્ગલોકમાં, વા અથવા, દેવેષુ દેવોમાં, ( પણ ) ન, અસ્તિ નથી.

ભાવાર્થઃ—હે અર્જુન ! પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા એ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય તેવાં કેઈ પણ પ્રાણી કે પદાર્થ પૃથ્વીમાં, દેવલોકમાં કે દેવોમાં પણ નથી. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્ર એ પ્રકૃતિના ગુણોથી યુક્ત છે એમાં સંશય નથી. ૪૦.

અવતરણિકાઃ—“ એ પ્રમાણે સમસ્ત ક્રિયાઓ, ક્રિયાના કર્તાઓ, અને ફલ તથા પ્રાણિમાત્ર જે ત્રિગુણાત્મક જ હોય, તે પ્રાણીનો મોક્ષ અર્થાત્ ત્રિગુણાત્મિકા માયાથી પર નિસ્ત્રૈગુણ્ય પદની પ્રાપ્તિ તેને કેમ સંભવે ? ” એવા પ્રશ્નના સમાધાનમાં “ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ઇત્યાદિ પૃથક્ વર્ણો જુદાં જુદાં અનુષ્ઠેય કર્મોના આદેશપૂર્વક સરભ્યા છે, અને તે તે બતાવવામાં આવેલા પોતપોતાના અનુષ્ઠેય ધર્મોનું દરેક વર્ણનાં પ્રાણીઓ જે યથાર્થ પાલન કરે, તે કર્તવ્યનિષ્ઠતાને લીધે શ્રીપરમેશ્વરના પ્રસાદથી તેઓ જ્ઞાન ઉપલબ્ધ કરીને મુક્ત થઈ શકે છે. ” એમ કહેવાના ઉદ્દેશથી આખી ગીતાના સારના સંગ્રહરૂપે નવીન પ્રકરણનો આરંભ કરતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:



બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ॥

કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

૧ આ શ્લોકમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો એ ત્રણેનું એક જ સમાસાંત પદ છે, અને શૂદ્રાનું જુદું પદ છે, તેનું કારણ—એક ‘દ્વિજ નતિ’ અને બીજી ‘શૂદ્ર નતિ’. એમ બે જ નતિ બતાવવા માટેનું છે. તે માટે ભગવાન મનુએ કહેલું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે:

બ્રાહ્મણાઃ ક્ષત્રિયા વૈશ્યાશ્ચયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ । ચતુર્થ એકજાતિસ્તુ શૂદ્રો નાસ્તીતિ પચ્ચમઃ ॥

બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો એ ત્રણ વર્ણો ‘દ્વિજનતિઓ’ છે તથા ચોથો શૂદ્ર તે એક નતિ ‘શૂદ્રનતિ’ જ છે. પાંચમો કોઈ વર્ણ છે જ નહિ.

એ ચારે વર્ણોના કર્મવિભાગો પણ જુદા જુદા તેમના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થએલા છે, તે પણ ભગવાન મનુ કહે છે:

માતુરગ્રેણધિજનનં દ્વિતીયં મૌજિબંધનાત્ । અત્રાસ્ય માતા ગાયત્રી પિતા ત્વાચાર્ય ઉચ્યતે ॥

પ્રથમ માતાથી જન્મ અને બીજા મૌજિબંધનથી જન્મ હોવાથી “દ્વાભ્યાં જન્મ-સંસ્કારાભ્યાં જાયતે અસૌ દ્વિજઃ એટલે જન્મ અને સંસ્કાર એ બંનેથી જ જન્મે છે તે ‘દ્વિજ’ કહેવાય છે.” અહિં એ દ્વિજની માતા તે ગાયત્રી અને પિતા તે આચાર્ય કહેવાય છે.

૨ બ્રાહ્મણાદિનાં કર્મો પણ ભગવાન મનુએ આ પ્રમાણે કહ્યાં છે:

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા । દાનં પ્રતિગ્રહશ્ચેવ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥

વેદ ભણવો તથા ભણાવવો, યજ્ઞ કરવો તથા કરાવવો, દાન આપવું તથા લેવું, આ છ કર્મો બ્રાહ્મણ માટે નિર્માણ કર્યાં છે.

પ્રજાનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ । વિષયેષ્વપ્રસક્તિશ્ચ ક્ષત્રિયસ્ય સમાસતઃ ॥

પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, દાન દેવું, યજ્ઞ કરવો, વેદ ભણવો અને સંસારના વિષયો ઉપર આસક્તિ ન રાખવી, એ કર્મો ક્ષત્રિયોને માટે ટુંકામાં કહ્યેલાં છે.

પશૂનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવ ચ । વણિકૃપથં કૃસીલં ચ વૈશ્યસ્ય કૃષિમેષ ચ ॥

પશુઓનું રક્ષણ-પાલન કરવું, દાન દેવું, યજ્ઞ કરવો, વેદ ભણવો, વ્યાપાર કરવો, વ્યાજવટાંતરનો ધંધો કરવો, તથા ખેતીવાડી કરવી, એ કર્મો વૈશ્ય માટે કહ્યેલાં છે.

એકમેવ તુ શૂદ્રસ્ય પ્રભુઃ કર્મ સમાદિશત્ । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनस्यया ॥

શૂદ્રને માટે બ્રહ્માએ એક જ કર્મ કહ્યેલું છે, અને તે એ કે તેણે બ્રાહ્મણ આદિ ત્રણે વર્ણોની ધર્મા કર્યા વિના સેવા કરવી.



પદચ્છેદઃ—બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્, શૂદ્રાણામ્, ચ, પરંતપ, કર્માણિ, પ્રવિભક્તાનિ, સ્વભાવપ્રભવૈઃ, ગુણૈઃ.

ઉત્પત્તિસમાસાઃ—બ્રાહ્મણાશ્ચ ક્ષત્રિયાશ્ચ વિશશ્ચ ઇતિ બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશઃ, તેષાં બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્ । પરં શત્રુગણં તાપયતિ ઇતિ પરંતપઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે પરંતપ । પ્રકર્ષેણ વિભાગેન મક્તાનિ ઇતિ પ્રવિભક્તાનિ । પ્રકર્ષેણ ભવતિ અસ્માત્ ઇતિ પ્રભવઃ, સ્વસ્ય ભાવઃ સ્વભાવઃ, સ્વભાવઃ એવ પ્રભવઃ યેષાં ગુણાનાં તે સ્વભાવપ્રભવાઃ, તૈઃ સ્વભાવપ્રભવૈઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—પરંતપ હે પરંતપ! બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોનાં, ચ તેમ, શૂદ્રાણામ્ શૂદ્રોનાં, ( પણ ) કર્માણિ કર્મો, સ્વભાવપ્રભવૈઃ સ્વભાવ એ જ જેની ઉત્પત્તિનું કારણ છે તેવા, ગુણૈઃ ગુણોવડે, પ્રવિભક્તાનિ ( વિભાગ પૂર્વક ) વહેંચી નાખવામાં આવેલાં, ( છે ).

ભાવાર્થઃ—હે પરંતપ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એમ ચારે વર્ણનાં કર્મો સ્વભાવ એટલે પ્રકૃતિ એ જ જેમની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, તેવા સત્વાદિ ગુણોવડે ખાસ વિભાગપૂર્વક વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં છે. અર્થાત્ તે સર્વનાં ગુણોના ભેદ પ્રમાણે જુદાં જુદાં કર્મો નિર્માણ કરેલાં છે એમ તું માન. ૪૧.

અવતરણિકાઃ—બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણનાં તે વિભક્ત કર્મો ક્યાં ક્યાં છે, તે હવે ભગવાન જણાવે છે; તેમાં પ્રથમ બ્રાહ્મણનાં કર્મો કહે છે:

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ ॥

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥

૧ દયા ક્ષમાઽનસૂયા ચ શૌચાઽનાયાસમંગલમ્ । અકાર્પણ્યમસ્પૃહત્વં સર્વસાધારણાનિ ચ ॥

દયા, ક્ષમા, અનસૂયા, શૌચ, અનાયાસ, મંગલ, અકાર્પણ્ય અને અસ્પૃહા, એ આઠ સર્વ વર્ણોના સાધારણ ધર્મો છે. એ દરેકનાં લક્ષણો ભગવાન્ બૃહસ્પતિએ નીચે પ્રમાણે કહેલાં છે:

પરે વા બંધુવર્ગે વા મિત્રે દ્વેષ્ટરિ વા સદા । આપન્ને રક્ષિતવ્યં તુ દયૈષા પરિકીર્તિતા ॥

આપત્તિમાં આવી પડેલા કોઈ પણ અન્યનું કે બંધુવર્ગનું, મિત્રનું અથવા શત્રુનું પણ સદા રક્ષણ કરવું તેનું નામ 'દયા' છે.

વાદ્યે વાધ્યાત્મિકે ચૈવ દુઃખે ચોત્પાદિકે ક્વચિત્ । ન ક્રુપ્યતિ ન વા હન્તિ સા ક્ષમા પરિકીર્તિતા ॥

બાહ્ય અથવા આંતર્યાત્મિક દુઃખ પણ ક્વચિત્ આવી પડતાં તે દુઃખો ઉપ-જવનારા પર ક્રોધ ન કરવો અથવા તેનું હનન ન કરવું તે 'ક્ષમા' કહેવાય છે.

ન ગુણાન્ ગુણિનાં હન્તિ સ્તૌતિ મન્દગુણાનપિ । નાન્યદોષેષુ રમતે સાનસૂયા પ્રકીર્તિતા ॥

ગુણીઓના ગુણોનું હનન-ખંડન-ન કરે, તેમના મંદ-બાડા-ગુણોને પણ વખાણે, તથા ખીનઓના દોષોમાં ન રમે-પ્રીતિ ન કરે તે 'અનસૂયા' કહેવાય છે.

અમક્ષપરિહારશ્ચ સંસર્ગશ્રાપ્યનિર્ગુણે । સ્વધર્મં ચ વ્યવસ્થાનં શૌચમેતત્પ્રકીર્તિતમ્ ॥

માંસ વિગેરે અખાદ્ય અને મદિરા વિગેરે અપેચ પદાર્થોનો સર્વથા પરિહાર-ન્યાગ, સદ્ગુણી પુરુષોનો સંસર્ગ અને પોતાના ધર્મમાં સ્થિતિ, એ 'શૌચ' કહેવાય છે.

શરીરં પીડ્યંત યેન સુશુભેનાઽપિ કર્મણા । અત્યન્તં તન્ન કર્તવ્યમનાયાસઃ સ ઉચ્યતે ॥

અતિ શુભ ક્રમ હોય તો પણ જે કરવાથી શરીર પીડાય તે ક્રમ અત્યંત ન કરવું તે 'અનાયાસ' કહેવાય છે.

પ્રશસ્તાચરણં નિત્યમપ્રશસ્તવિસર્જનમ્ । एताद्वि मङ्गलं प्रोक्तं मुनिभिस्तन्वदार्शिमिः ॥

શાસ્ત્રોક્ત-વખણાતું-ઉત્તમ આચરણ કરવું અને શાસ્ત્રે નિહિત કરેલું આચરણ સર્વથા તજવું, તેને તત્ત્વદર્શી મુનિઓ 'મંગલ' કહે છે.

સ્ત્રોકાદપિ પ્રદાતવ્યમદીનેનાન્તરાત્મના । અહન્યહનિ યત્કિંચિદકાર્પણ્યં હિ તસ્મૃતમ્ ॥

શ્રોત્રોમાંથી પણ મનમાં દીનતા લાભ્યા વિના દરરોજ યત્કિંચિત-થોડું પણ આપવું તે 'અકાર્પણ્ય' કહેવાય છે.

યથોત્પન્નેન સંતોષઃ કર્તવ્યો હ્યર્ધવસ્તુના । પરસ્યાચિન્તયિત્વાર્થ સાઽસ્પૃહા પરિકીર્તિતા ॥

પારકા ધનનું ચિંતન કર્યા વગર પોતાને જે કંઈ અથ અથવા વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી સંતોષ માનવો તે 'અસ્પૃહા' કહેવાય છે.

**पदच्छेदः—**शमः, दमः, तपः, शौचम्, क्षान्तिः, आर्जवम्, एव, च, ज्ञानम्, विज्ञानम्, आस्तिक्यः, ब्रह्मकर्म-स्वभावजम्.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**दम्यन्ते नियम्यन्ते इन्द्रियाणि अनेन इति दमः । शुचेः भावः शौचम् । ऋजोः भावः आर्जवम् । ज्ञायते अनेन इति ज्ञानम् । विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानम् । अस्ति सर्वेश्वरः कश्चित् नियन्ता इति मतिः यस्य सः आस्तिकः, आस्तिकस्य भावः आस्तिक्यम् । ब्रह्मणां ब्राह्मणानां कर्म ब्रह्मकर्म । स्वभावात् जायते इति स्वभावजम् ।

**अन्वय अने अर्थः—**शमः अंतःकरणेनो निग्रह, दमः आह्येन्द्रियेनो निग्रह, तपः ( सात्त्विक श्रद्धार्थी करवामां आवतुं मन, वाणी अने शरीरनुं त्रिविध ) तप, शौचम् ( मृत्तिका जल विगेरेथी आह्य तथा लावशुद्धिथी आभ्यन्तर अमेभ जे प्रकारनुं ) शौच, क्षान्तिः क्षमा, च तथा, आर्जवम् सरलता, एव तेभ, ज्ञानम् शास्त्रीय ज्ञान, विज्ञानम् शास्त्रीय ज्ञानना आचरणथी थयेलुं अनुभवत्मेक ज्ञान, ( अने ) आस्तिक्यम् आस्तिकपणुं, ( अ ) स्वभावजम् ( सात्त्विकगुणयुक्त ) स्वभावथी ज उत्पन्न थयेलुं, ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजतिनुं कर्म, ( छे ).

**भावार्थः—**अंतःकरणनिग्रह, इंद्रियनिग्रह, मन, वाणी अने शरीरनुं अमे त्रणु प्रकारनुं तप, आह्य अने आभ्यन्तर अमेभ जे प्रकारनुं शौच, पवित्रता, क्षमा, सरलता, ज्ञान, विज्ञान अने आस्तिकता, अ नव ब्राह्मण जतिनां सात्त्विकगुणयुक्त स्वभावथी उत्पन्न थयेलां विशिष्ट कर्म छे. ४२.

**अवतरणिकाः—**अे प्रमाणे ब्राह्मणनां स्वभावजन्य कर्मा कुडी हवे क्षत्रियोनां स्वभावजन्य कर्मो भगवान् कुडे छे:

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ॥  
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

पदच्छेदः—शौर्यम्, तेजः, धृतिः, दाक्ष्यम्, युद्धे, च,  
अपि, अपलायनम्, दानम्, ईश्वरभावः, च, क्षात्रम्, कर्म,  
स्वभावजम्,

व्युत्पत्तिसमासाः—शूरस्य भावः शौर्यम् । दक्षस्य भावः  
दाक्ष्यम् । न पलायनम् अपलायनम् । ईश्वरस्य भावः ईश्वरभावः ।  
क्षात्रस्य इदं क्षात्रम् । स्वभावात् जायते इति स्वभावजम् ।

अन्वय अने अर्थः—शौर्यम् शूरवीरपणुं, तेजः तेज,  
धृतिः ( महाआपत्तिमां पणु देह तथा धन्द्रियेने टकावी  
राभवानी शांत चित्तवृत्तिरूपी ) धैर्यं, दाक्ष्यम् दुशलता, च तथा,  
युद्धे युद्धमां, अपि पणु, अपलायनम् लागी न जपुं, दानम् दान,  
च तेम, ईश्वरभावः प्रभुत्व, ( अ ) स्वभावजम् ( रणेगुणयुक्त )  
स्वभावथी उत्पन्न थयेलुं, क्षात्रम् क्षत्रियेनुं, कर्म कर्म, ( छे ).

भावार्थः—शूरवीरपणुं, तेज, धृति, दुशलता, युद्धमांथी  
प्राणान्ते पणु लागी न जपुं, दान तथा प्रभुत्व अ सात,  
रणेगुणयुक्त स्वभावथी उत्पन्न थयेलां क्षत्रियेनां कर्म छे. ४३.

१ प्रसह्य वित्ताहरणं शारीरो दण्ड एव च ।

अशिष्टानां शासनं च तथैवार्थाविनाशनम् ॥

एष ईश्वरभावः स्यान्न कार्यः क्षत्रियेनैः ॥ स्मृतिः ॥

अज्ञातकारथी धन लई लेवुं, शरीर संधी दंड करवो—इटकाने। मार  
अथवा झंसी देवी विगेरे, लुम्ब्या लङ्गाने शिक्षा करवी तेम न तेमना धनने।  
नाश करवो, अ ईश्वरभाव छे, ते क्षत्रियेथी लिन वल्लेथे करवो नहि.

અવતરણિકા:—ક્ષત્રિયોનાં રન્નેગુણુન્ય સ્વાભાવિક કર્મો કહી, હવે વૈશ્યોનાં તથા શૂદ્રોનાં કર્મો વિષે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

કૃષિગોરક્ષ્યવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદચ્છેદ:—કૃષિગોરક્ષ્યવાણિજ્યમ્, વૈશ્યકર્મ, સ્વભાવજમ્, પરિચર્યાત્મકમ્, કર્મ, શૂદ્રસ્ય, અપિ, સ્વભાવજમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—ગાં રક્ષતિ ઇતિ ગોરક્ષ:, તસ્ય ભાવ: ગોરક્ષ્યમ્, વણિજ: કર્મ વાણિજ્યમ્, કૃષિશ્ચ ગોરક્ષ્યં ચ વાણિજ્યં ચ કૃષિગોરક્ષ્યવાણિજ્યમ્ । વૈશ્યાનાં કર્મ વૈશ્યકર્મ । પરિચર્યા એવ આત્મા યસ્ય તત્ પરિચર્યાત્મકમ્ ।

અન્વય અને અર્થ:—(વળી) કૃષિગોરક્ષ્યવાણિજ્યમ્ ખેતી, ગાયોનું પાલન તથા વાણિજ્ય, (એ) સ્વભાવજમ્ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થએલું, વૈશ્યકર્મ વૈશ્યોનું કર્મ, ( છે તથા ) પરિચર્યાત્મકમ્ ( પ્રાહ્મણ્ય, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણેવર્ણની ) શુશ્રુષા-સેવારૂપી, કર્મ કર્મ, શૂદ્રસ્ય શૂદ્રનું, અપિ પણ, સ્વભાવજમ્ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થએલું, ( કર્મ છે ) .

ભાવાર્થ:—ખેતીવાડી, ગાયો વગેરે પશુઓનું પાલન કરવું તથા વાણિજ્ય, એ વૈશ્ય જાતિનું સ્વાભાવિક કર્મ છે, તેમ પ્રાહ્મણ્ય, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણેવર્ણની સેવા કરવી, એ શૂદ્રજાતિનું પણ સ્વાભાવિક જ કર્મ, છે. ૪૪.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે પ્રત્યેક વર્ણનાં કર્મ કહી હવે તે પ્રત્યેક વર્ણને તેમનાં પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે વર્તવાથી જે ફલ થાય છે, તે ભગવાન કહે છે:



સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ॥

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિંદતિ તચ્છૃણુ ॥ ૪૫ ॥

પદચ્છેદઃ—સ્વે, સ્વે, કર્મણિ, અભિરતઃ, સંસિદ્ધિમ્, લભતે, નરઃ, સ્વકર્મનિરતઃ, સિદ્ધિમ્, યથા, વિન્દતિ, તત્, શૃણુ.

વૃત્પત્તિસમાસાઃ—અભિરતઃ રતઃ ઇતિ અભિરતઃ । સમ્યક્ સિદ્ધિઃ સંસિદ્ધિઃ, તાં સંસિદ્ધિમ્ । નિતરાં રતઃ નિરતઃ, સ્વમ્ય કર્મ સ્વકર્મ, તસ્મિન્ નિરતઃ ઇતિ સ્વકર્મનિરતઃ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સ્વે, સ્વે પોતપોતાના, કર્મણિ કર્મમાં, અભિરતઃ નિરંતર લાગેલો, નરઃ પુરુષ, સંસિદ્ધિઃ મોક્ષરૂપી ઉત્તમસિદ્ધિને, લભતે પ્રાપ્ત કરે છે, ( હવે ) સ્વકર્મનિરતઃ પોતાના કર્મમાં સારી રીતે તત્પર રહેલો પુરુષ, સિદ્ધિમ્ જ્ઞાનસિદ્ધિને, યથા જેવી રીતે, લભતે મેળવે છે, તત્ તે, શૃણુ તું સાંભળ.

ભાવાર્થઃ—પોતપોતાના કર્મોમાં સાવધાન રહેલો પુરુષ, મોક્ષરૂપી પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. હે પાર્થ ! હવે પોતાના કર્મમાં તત્પર રહેલો પુરુષ, જ્ઞાનસિદ્ધિને જેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે, તે હું તને કહું છું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ ૪૫.

અવતરણિકાઃ—જ્ઞાનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રકાર વિષે જ હવે ભગવાન વિવેચન કરે છે:

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥

સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ ॥૪૬॥

પદચ્છેદઃ—યતઃ, પ્રવૃત્તિઃ, ભૂતાનામ્, યેન, સર્વમ્, ઇદમ્, તતમ્, સ્વકર્મણા, તમ્, અભ્યર્ચ્ય, સિદ્ધિમ્, વિન્દતિ, માનવઃ.



**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**સ્વસ્ય કર્મ સ્વકર્મ, તેન સ્વકર્મણા ।  
અમિતઃ અર્ચયિત્વા ઇતિ અમ્યર્ચ્ય । મનોઃ અપત્યં પુમાન્ માનવઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**યત્ જેનાથી, મૂતાનામ્ પ્રાણી-  
ઓની, પ્રવૃત્તિઃ ઉત્પત્તિ, ચેષ્ટા, ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ, (થાય છે તથા)  
યેન જે વડે, હૃદમ્ આ, સર્વમ્ સઘણું જગત્, તતમ્ વ્યાપ્ત (છે),  
તમ્ તેને, સ્વકર્મણા પોતાના કર્મથી, અમ્યર્ચ્ય પૂજને, માનવઃ  
મનુષ્ય, સિદ્ધિમ્ સિદ્ધિને, વિન્દતિ પામે છે.

**સાવાર્થઃ—**જે ઇશ્વરથી સમસ્ત પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિ,  
ચેષ્ટા વિગેરે પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તથા જે ઇશ્વરવડે આ આખું  
જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તે ઇશ્વરની પોતાનાં પૂર્વોક્ત કર્મથી  
આરાધના કરીને મનુષ્ય પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૬.

**અવતરણિકાઃ—**“ એ પ્રમાણે સ્વધર્મનાં નિયમિત કર્મો કરવાથી  
મનુષ્ય પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, કે તેણે મોહ-  
વશ થઈ પારકા ધર્મને વિશિષ્ટ માનીને, પોતાના ધર્મની અવગણના કરવી  
નહિ, અને જો એમ કરે તો તેમાં જ તેનું ખરું શ્રેય રહેલું છે, ” એ વાત  
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:

**શ્રેયોન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ॥**

**સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૪૭॥**

૧ ધર્મઃ શ્રેયઃ સમુદ્દિષ્ટં શ્રેયોઽભ્યુદયલક્ષણમ્ । સ તુ પञ્ચવિધઃ પ્રોક્તો વેદમૂલઃ સનાતનઃ ॥૧॥

વર્ણધર્મઃ સ્મૃતસ્ત્વેક આશ્રમાણામતઃ પરમ્ । વર્ણાશ્રમસ્તૃતીયસ્તુ ગૌણો નૈમિત્તિકસ્તથા ॥૨॥

શાસ્ત્રવિહિત ધર્મ એ જ કલ્યાણરૂપ કહેલો છે, અને કલ્યાણ એ અભ્યુદયનું  
લક્ષણ છે એટલે અભ્યુદયના કારણરૂપ તે વેદમૂલક તથા સનાતન ધર્મ પાંચ  
પ્રકારનો કહેલો છે. ૧.

એક વર્ણધર્મ, બીજા આશ્રમેનો—આશ્રમધર્મ, ત્રીજા વર્ણાશ્રમ ( મિશ્ર ) ધર્મ,  
ચોથા ગૌણ-ગુણવડે પ્રાપ્ત-ધર્મ અને પાંચમો નૈમિત્તિક ધર્મ છે. ૨.

પદચ્છેદઃ—શ્રેયાન્, સ્વધર્મઃ, વિગુણઃ, પરધર્માત્, સ્વનુષ્ટિતાત્, સ્વભાવનિયતઃ, કર્મ, કુર્વન્, ન, આપ્નોતિ, કિલ્વિષમ્.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—અતિશયેન પ્રશસ્યઃ ઇતિ શ્રેયાન્ । સ્વસ્ય ધર્મઃ સ્વધર્મઃ । વિગતાઃ ગુણાઃ યસ્માત્ સઃ વિગુણઃ । પરસ્ય ધર્મઃ પરધર્મઃ,

એ પાંચે પ્રકારના ધર્મનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે:

વર્ણત્વમેકમાશ્રિત્ય યો ધર્મઃ સંપ્રવર્ત્તે । વર્ણધર્મઃ સ ઉક્તમ્તુ યથોપનયનં નૃપ ॥ ૩ ॥

હે રાજન! કેવલ આદ્યક્ષણ આદિ એક જ વર્ણપણુનો આશ્રય કરીને જે ધર્મ પ્રવર્તે છે તે 'વર્ણધર્મ' કહેવાય છે; જેમ ઉપનયન ( યજ્ઞોપવીત-જનોઠ ). ૩.

વસ્ત્વાશ્રમં મમાશ્રિત્ય અધિકારઃ પ્રવર્ત્તે । સ સ્વત્વાશ્રમધર્મઃ સ્યાદ્વિક્ષાદણ્ડાદિકો યથા ॥ ૪ ॥

જે કેવલ આશ્રમનો જ આશ્રય કરીને અધિકારરૂપે પ્રવર્તે છે—પ્રાપ્ત થાય છે, તે "આશ્રમધર્મ" કહેવાય છે; જેમ ભિક્ષાચરણ અને દંડધારણ. ૪.

વર્ણત્વમાશ્રમત્વચ્ચ યોઽધિકૃત્ય પ્રવર્ત્તે । સ વર્ણાશ્રમધર્મસ્તુ મૌંજ્યાદ્યા મેસ્વલા યથા ॥ ૫ ॥

જે ધર્મ વર્ણનો તથા આશ્રમનો એમ બંનેનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે છે તે "વર્ણાશ્રમધર્મ" કહેવાય છે; જેમ મૌંજ આદિની જુદી જુદી મેખલા. ૫.

યો ગુણેન પ્રવર્ત્તેન ગુણધર્મઃ સ ઉચ્યતે । યથા મૃદ્ધામિષિક્તસ્ય પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ॥ ૬ ॥

જે ધર્મ ગુણનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે છે તે "ગુણધર્મ" કહેવાય છે; જેમ રાત્યાભિષેક કરાયલા ક્ષત્રિયે સર્વથા પ્રવ્રત્તું પાલન કરવું. ૬.

નિમિત્તમેકમાશ્રિત્ય યો ધર્મઃ સંપ્રવર્ત્તે । નૈમિત્તિકઃ સ વિજ્ઞેયઃ પ્રાયશ્ચિન્નવિધિર્યથા ॥ ૭ ॥

જે ધર્મ કેવળ નિમિત્તનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે તે "નૈમિત્તિકધર્મ" જાણવો; જેમ પાપની નિવૃત્તિનિમિત્ત કરાતું પ્રાયશ્ચિત્ત. ૭.

સર્વ સામાન્ય ધર્મનું લક્ષણઃ—

આનૃગંસ્યમહિંસા ચાપ્રમાદઃ સંવિભાગિતા । શ્રાદ્ધકર્માતિથેયં ચ સત્યમક્રોધ એવ ચ ॥ ૮ ॥

સ્વેષ્ટુ દારેષ્ટુ સંતોષઃ કૌચં નિત્યાનસૂચતા । આત્મજ્ઞાનં તિતિક્ષા ચ ધર્મઃ સાધારણો નૃપ ॥ ૯ ॥

હે રાજન! અક્રૂરતા, અહિંસા, અપ્રમાદ, અન્નાદિકતું વિભાગ પ્રમાણે શૂત-પ્રાણિઓને પ્રદાન, શ્રાદ્ધકર્મ, અતિથિનો સત્કાર, સત્ય, અક્રોધ, પોતાની સ્ત્રીઓ-માં જ સંતોષ, શૌર્ય, હુમેશ ઇર્ષારહિત રહેવું, આત્મજ્ઞાન અને તિતિક્ષા એ સર્વ વર્ણોને એક સરખો ધર્મ છે. ૮-૯.

તસ્માત્ પરધર્માત્ । સુષ્ટુ અનુષ્ટિતઃ । સ્વનુષ્ટિતઃ, તસ્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્ ।  
સ્વભાવેન નિયતમ્ સ્વભાવનિયતમ્, । કરોતિ ઇતિ કુર્વન્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—સ્વનુષ્ટિતાત્ સુખથી પાલન કરા-  
યલા, પરધર્માત્ પારકા-બીજ ના ધર્મથી, વિગુણઃ ઓછી વિશિ-  
ષ્ટતાવાળો-ગુણ વિનાનો, (પણ) સ્વધર્મઃ પોતાનો ધર્મ, શ્રેયાન્  
અતિશય કલ્યાણકારક, ( છે કારણ કે ) સ્વભાવનિયતમ્ ( ગુણોના  
ભેદ પ્રમાણે પોતાના વર્ણનું ) સ્વાભાવિક નિયમિત, કર્મ કર્મ,  
કુર્વન્ કરતો ( પુરુષ ), કિલ્બિષમ્ પાપને, ન, આપ્નોતિ  
પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—સુખથી પાલન કરાયલા પારકા-બીજના  
ધર્મ કરતાં ઓછી વિશિષ્ટતાવાળો-ગુણ વિનાનો પણ પોતાનો  
ધર્મ અતિશય કલ્યાણકારક છે, ( કારણ કે ) ગુણોના ભેદ પ્રમાણે  
પોતપોતાના વર્ણનાં સ્વાભાવિક રીતે નિયમિત કરેલાં કર્મો  
ને પુરુષ કરતો રહે, તો તેને જરા પણ પાપ લાગતું નથી. ૪૭.

અવતરણિકાઃ—“પોતપોતાના વર્ણ તથા આશ્રમ પ્રમાણે શાસ્ત્ર-  
વિહિત નિયત કર્મો કરવામાં મનુષ્યને કર્મબંધન કે પાપ નથી, પણ જો  
પોતાના વર્ણ કે ધર્મથી જરા પણ વિપરીત આચરણ કરે, તો તે મનુષ્ય  
પોતાને હાથે જ પોતાને ભયમાં મૂકે છે, ” આવી વ્યવસ્થા હોવાથી તથા  
“ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત ન કરેલો કોઈ પણ મનુષ્ય કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકતો  
જ નથી, તેથી પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મો કોઈ પણ જાતની દોષદષ્ટિ ન રાખીને  
કરવાં જોઈએ, અને એમ જો કરવામાં આવે તો મનુષ્ય ક્યારે પણ કર્મનાં  
બંધનમાં આવતો નથી, ” તે વાત ભગવાન અર્જુનને કહે છે:

સહજં કર્મ કૌંતેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ॥

સર્વાંરંભા હિ દોષેણ ધૂમેનામિરિવાવૃતાઃ ॥ ૪૮ ॥

**પદચ્છેદઃ—**સહજમ્, કર્મ, કૌન્તેય, સદોષમ્, અપિ, ન, ત્યજેત્, સર્વારમ્ભાઃ, હિ, દોષેણ, ધૂમેન, અગ્નિઃ, ઇવ, આવૃતાઃ.

**વ્યુત્પત્તિરૂપાઃ—**સહ જાતમ્ ઇતિ સહજમ્, તત્ । દોષૈઃ સહવર્તમાનં સદોષમ્, તત્ । આરમ્બ્યન્તે ઇતિ આરમ્ભાઃ, સર્વે ચ તે આરમ્ભાશ્ચ સર્વારમ્ભાઃ । આ સમન્તાત્ વૃતાઃ આવૃતાઃ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**કૌન્તેય હે કૌન્તેય ! સહજમ્ સ્વભાવજન્ય, કર્મ કર્મ, સદોષમ્ દોષવાળું હોય, અપિ તોપણ, ( મનુષ્યે તેનો ) ન, ત્યજેત્ ત્યાગ કરવો નહિ, હિ કારણ કે, ધૂમેન ધૂમાડા વડે, અગ્નિઃ અગ્નિ, ઇવ જેવી રીતે, ( ઢંકાયેલા છે તેવી રીતે ) સર્વારમ્ભાઃ બધાં જ આરંભરૂપ કર્મો, દોષેણ દોષથી, આવૃતાઃ ઢંકાયેલાં, ( છે ).

**ભાવાર્થઃ—**હે કૌન્તેય ! સ્વભાવજન્ય કર્મ ભલે દોષયુક્ત હોય, તો પણ મનુષ્યે તેનો ત્યાગ કરવો નહિ, કારણ કે ધૂમાડા વડે જેવી રીતે અગ્નિ ઢંકાયેલો છે, તેવી રીતે બધાં જ કર્મો દોષથી ઢંકાયેલાં એટલે કે દોષયુક્ત છે, માટે કર્મથી રહિત—અક્રિય—થવાની સ્થિતિથી પહેલાં કર્મ કરતા રહેવાની સ્થિતિમાં પ્રત્યેક જીવાત્માએ પોતાનાં સ્વભાવનિયત, શાસ્ત્રવિહિત કર્મો અવશ્ય કરતા રહેવું જોઈએ. અર્થાત્ પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મોનો મનુષ્યે કદીપણ ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. ૪૮.

**અવતરણિકાઃ—**“ નિષ્કામ કર્મયોગથી મનુષ્યને જ્ઞાનયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેના પરિણામે બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાસંબંધિની નષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિ તે જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનીને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ?” તે સંબંધમાં ભગવાન કહે છે:

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ॥

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

पदच्छेदः—असक्तबुद्धिः, सर्वत्र, जितात्मा, विगत-  
स्पृहः, नैष्कर्म्यसिद्धिम्, परमाम्, संन्यासेन, अधिगच्छति ।

व्युत्पत्तिसमासाः—असक्ता बुद्धिः यस्य सः असक्तबुद्धिः ।  
सर्वस्मिन् इति सर्वत्र । जितः आत्मा येन सः जितात्मा । विशेषेण  
गता स्पृहा यस्मात् सः विगतस्पृहः । निर्गतानि कर्माणि यस्मात् सः  
निष्कर्मा, तस्य भावः नैष्कर्म्यम्, नैष्कर्म्यस्य सिद्धिः नैष्कर्म्य-  
सिद्धिः, तां नैष्कर्म्यसिद्धिम् । सम्यक् न्यासः संन्यासः, तेन संन्यासेन ।

अन्वय अने अर्थः—सर्वत्र पुत्र, स्त्री, धत्यादि सर्वभां,  
असक्तबुद्धिः आसक्तिरहित बुद्धिवाणो, जितात्मा अंतःकरणे  
वश रागनारो, ( अने ) विगतस्पृहः ( शरीर, अवि, तथा  
लोगोभां ) जेनी स्पृहा निवृत्त थध गध छे तेवो आत्मज्ञानी,  
संन्यासेन ( सम्यक्दर्शनपूर्वक ) सर्व कर्मना संन्यासवडे,  
परमाम् सौथी उत्कृष्ट अेवी, नैष्कर्म्यसिद्धिम् ( कर्मजन्य सिद्धिथी  
जुहा ज प्रकारनी ) नैष्कर्म्यसिद्धि-सधोभुक्ति-पारथ्यामहायिनी  
सिद्धिने, अधिगच्छति प्राप्त करे छे.

भावार्थः—पुत्र, स्त्री, धत्यादि सर्व प्रिय वस्तुओभां  
आसक्तिरहित, अंतःकरणे वशभां रागनारो, तथा लोग्य-  
वस्तुओभां स्पृहारहित अेवो आत्मज्ञानी, सम्यक्दर्शनपूर्वक  
सर्व कर्मना संन्यासवडे, सौथी उत्कृष्ट अेवी कर्मजन्य सिद्धिथी  
भिन्नप्रकारनी सधोभुक्तिइय नैष्कर्म्यसिद्धिने पाभे छे. ४९.



અવતરણિકા:—ઉપરના શ્લોકમાં નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને માટે કહેલાં અનાસક્તિ, સંયમ, નિસ્પૃહા તથા ત્યાગ, એ ચારે સાધનોથી યુક્ત “ સર્વ-કર્મના મંન્યામી ” ને બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સાધનક્રમ કેવા પ્રકારનો હોય છે? તે હવે ભગવાન કહે છે:

સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથાપ્રોતિ નિબોધ મે ॥

સમાસેનૈવ કૌંતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

પદ્ચ્છેદ:—સિદ્ધિમ્, પ્રાપ્તઃ, યથા, બ્રહ્મ, તથા, આપ્રોતિ, નિબોધ, મે, સમાસેન, એવ, કૌંતેય, નિષ્ઠા, જ્ઞાનસ્ય, યા, પરા.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સિદ્ધચન્તિ કાર્યાણિ અનયા સા સિદ્ધિઃ, તામ્ સિદ્ધિમ્ । નિશ્ચયેન બોધ ઇતિ નિબોધ ।

અન્વય અને અર્થ:—કૌંતેય હે કૌંતેય ! સિદ્ધિમ્ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને, પ્રાપ્તઃ પ્રાપ્ત થયેલો (મુમુક્ષુ), યથા જેવી રીતે, બ્રહ્મ બ્રહ્મને, આપ્રોતિ પામે છે, તથા તેમ, જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનની, યા જે, પરા ઉત્કૃષ્ટ, નિષ્ઠા સ્થિતિ, (છે તે) મે મારી પાસેથી, સમાસેન સંક્ષેપમાં, નિબોધ તું સાંભળ.

ભાવાર્થ:—હે કૌંતેય ! નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો મુમુક્ષુ જેવી રીતે બ્રહ્મને પામે છે, તથા જ્ઞાનની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તે વિષે સંક્ષેપમાં હું તને કહું છું તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. ૫૦.

અવતરણિકા:—“ તે જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠ નિષ્ઠા-સ્થિતિ-પરિસમાપ્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી ? ” તે હવે ભગવાન કહે છે:



बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ॥

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ॥

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥

विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

पदच्छेदः—बुद्ध्या, विशुद्ध्या, युक्तः, धृत्या, आत्मानम्, नियम्य, च, शब्दादीन्, विषयान्, त्यक्त्वा, रागद्वेषौ, व्युदस्य, च; विविक्तसेवी, लघ्वाशी, यतवाक्कायमानसः, ध्यानयोगपरः, नित्यम्, वैराग्यम्, समुपाश्रितः, अहंकारम्, बलम्, दर्पम्, कामम्, क्रोधम्, परिग्रहम्, विमुच्य, निर्ममः, शान्तः, ब्रह्मभूयाय, कल्पते.

व्युत्पत्तिसमासाः—विशेषेण शुद्धा इति विशुद्धा, तथा विशुद्ध्या । शब्दः आदौ येषां ते शब्दादयः, तान् शब्दादीन् । रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तौ । विशेषेण उदस्य इति व्युदस्य । विशेषेण वित्तान् देशान् सेवितुं शीलम् अस्ति अस्य इति विविक्तसेवी । लघु अशनं शीलं अस्ति

१ करोतु कर्माणि स माकरोतु वा चेद्ब्रह्मभूयाय विमुक्तविग्रहः ।

गृहे वने वा निवसन् तथाऽन्तिमे ब्रह्मैव योऽनुष्ठिततत्त्वसंग्रहः ॥

ने अक्षप्राप्ति सारं सर्व प्रकारना विग्रह—व्यवहारथी मुक्त होय तो ते पुरुष धरमां के वनमां अथवा संन्यासमां पणु वसतो कर्म करो अथवा न करो. तो पणु नेछे तत्त्वोना संग्रहणुं अनुष्ठान—साधन कर्तुं तेवो ते पुरुष अक्षरप न होवाथी तेने कर्ष पणु कर्तव्य र हेतु नथी.

अस्य इति लघ्वाशी । वाक् च कायश्च मनश्च वाक्कायमनांसि, यतानि वाक्कायमनांसि यस्य सः यतवाक्कायमानसः । ध्यानम् आत्मस्वरूपचिन्तनं च योगः आत्मस्वरूपविषये एव चित्तस्य एकाग्रिकरणं च ध्यानयोगौ, ध्यानयोगयोः परः ध्यानयोगपरः । विगतः रागः यस्मात् सः विरागः, विरागस्य भावः वैराग्यम्, तत् । सम् सम्यक् उपाश्रितः इति समुपाश्रितः । विशेषेण मुक्त्वा इति विमुच्य । निर्गतः ममः ममभावः यस्मात् सः निर्ममः । ब्रह्मणः भूयम् ब्रह्मभूयम्, तस्मै ब्रह्मभूयाय ।

अन्वय अने अर्थः—विशुद्ध्या भायारहित अत्यंत शुद्ध, बुद्ध्या बुद्धिथी, युक्तः युक्त थयेलो (पुरुष), धृत्या धैर्यथी, आत्मानम् आत्माने, नियम्य नियममां राणीने, च तथा, शब्दादीन् शब्द, स्पर्श, रूप, रस अने गंध आदि, विषयान् ( धिन्द्रियोना ) विषयेने, त्यक्त्वा छोडीने, च तथा, रागद्वेषौ आसक्ति अने द्वेषने, व्युदस्य सर्वथा त्यागीने; विविक्तसंवी अकांत प्रदेशोने सेववावाणो, लघ्वाशी अल्प लोभन करवावाणो, यतवाक्कायमानसः वाणी, शरीर अने मन जेनां परम संयममां छे तेवो, नित्यम् निरंतर, ध्यानयोगपरः आत्मस्वरूपनुंध्यान-चिन्तन, आत्मस्वरूपनी अकाश्रता अने तेमां निमग्न थवामां न तत्पर रहिलो, वैराग्यम् विरक्तिने, समुपाश्रितः निरंतर सेवनारो; ( तेम ) अहंकारम् ( शरीर धिन्द्रियो धत्यादिमांना ) अहंकारने, बलम् कामरागादियुक्त सामर्थ्यने, दर्पम् लौकिक दुर्ष पधी उत्पन्न थती उच्छ्रंभलताने, कामम् कामनाओ-धृच्छाओ-अभिलाषाओने, क्रोधम् क्रोधने, (तेम) परिग्रहम् (शरीरधारणु करवाना प्रसंगना भडाना डेठणना) अहुसंश्रुने-सर्व दुर्गुणोने, विमुच्य छोडीने, निर्ममः भिलकुल

મમત્વરહિત થએલો, (અને) શાન્તઃ પ્રશાન્ત અંતઃકરણ-  
વાળો થયો થકો, બ્રહ્મભૂયાય બ્રહ્મસ્થિતિરૂપ થવાને માટે કલ્પતે  
સમર્થ થાય છે.

**ભાવાર્થ:**—અત્યંત વિશુદ્ધ બુદ્ધિયુક્ત મુમુક્ષુ, ધીરજથી  
પોતાના આત્માને નિયમમાં રાખીને, તથા શબ્દ, સ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિ-  
યોના વિષયોને, તેમ આસક્તિ અને દ્વેષનો પણ સમૂલ ત્યાગ  
કરીને; એકાંત પ્રદેશનું સેવન કરતો, સૂક્ષ્મભોજન કરતો, વાણી,  
શરીર, અને મનને વશમાં રાખતો, તથા આત્મચિન્તન, અને  
આત્મસ્વરૂપમાં એકાગ્રતા રાખી તેમાં જ નિમગ્ન થઈ રહેવામાં  
જે પરમ કર્તવ્ય સમજે છે તેવો, વિરક્તિને નિરંતર સેવનારો  
તથા અહંકાર, બલ, ઉછુંબલતા, કામનાઓ, ક્રોધ, બહુસંગ્રહની  
વૃત્તિ, ઇત્યાદિ સર્વ દુર્ગુણો છોડીને, મમત્વરહિત અને પ્રશાન્ત  
ચિત્તવાળો થાય છે ત્યારે જ તે બ્રહ્મસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે  
સમર્થ થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૫૧-૫૩.

**અવતરણિકા:**—“ ઉપરોક્ત કૃમથી બ્રહ્માવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલાને,  
લૌકિક દૃષ્ટિએ જાણાતું શોચ્યનો શોચ કરવો વિગેરે કંઈ પણ રહેતું નથી,  
અર્થાત્ “યો બ્રહ્મ વેદ સ બ્રહ્મૈવ ભવતિ—જે બ્રહ્મને જાણે તે બ્રહ્મ જ થાય છે”  
એ શ્રુતિવાક્ય પ્રમાણે, તેમાંથી મનુષ્યના બધા સાધારણ ધર્મો દૂર થઈ  
જતાં તે સમદૃષ્ટિવાળો અને મારો પરમ ભક્ત થાય છે” તે હકીકત ભગવાન  
અર્જુનને કહે છે:

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ॥ ૫૪ ॥

**પદચ્છેદ:**—બ્રહ્મભૂતઃ, પ્રસન્નાત્મા, ન, શોચતિ, ન,  
કાંક્ષતિ, સમઃ, સર્વેષુ, ભૂતેષુ, મદ્ભક્તિમ્, લભતે, પરામ્ ।

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**ન બ્રહ્મ અબ્રહ્મ, અબ્રહ્મ બ્રહ્મ ઇવ મૂતઃ  
 इति ब्रह्मभूतः । प्रसन्नः आत्मा यस्य सः प्रसन्नात्मा । मम भक्तिः  
 मद्भक्तिः, तां मद्भक्तिम् ।

**અન્યથ અને અર્થઃ—**બ્રહ્મભૂતઃ બ્રહ્મને પામેલો—બ્રહ્મ-  
 સ્વરૂપ-જ્ઞાની, પ્રસન્નાત્મા પ્રસન્ન-આનંદમય જેનો આત્મા  
 થઈ ગયેલો છે એવો થકો, ન, શોચતિ શોક કરતો નથી, ન  
 કાંક્ષતિ આકાંક્ષા પણ રાખતો નથી, (પરંતુ) સર્વેષુ સમસ્ત, મૂતેષુ  
 પ્રાણિઓમાં, સમઃ સમાનદષ્ટિવાળો ( થઈને ), પરામ્ શ્રેષ્ઠ-જ્ઞાન-  
 લક્ષણા, ( એવી ) મદ્ભક્તિમ્ મારી ભક્તિને, લભતે પ્રાપ્ત કરે છે.

**ભાવાર્થઃ—**બ્રહ્મને પામેલો અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ થયેલો  
 જ્ઞાની આનંદમય જેનો આત્મા છે એવો થકો કેઈનો શોક  
 કરતો નથી, કે કેઈ વસ્તુની આકાંક્ષા રાખતો નથી, પરંતુ  
 ભૂતમાત્રમાં સમાન દષ્ટિવાળો થઈને મારી જ્ઞાનલક્ષણા એવી  
 પરમ ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૪.

**અવતરણિકાઃ—**ઉપરોક્ત ક્રમથી આત્મતત્ત્વપ્રદર્શિકા જ્ઞાનલક્ષણા  
 ભક્તિ જે મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થાય તો તેનું શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે હવે  
 ભગવાન કહે છે:

**भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥**

**ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥૫૫॥**

૧ તીર્થં શ્વપચગૃહે ષા નષ્ટસ્મૃતિરપિ પરિત્યજન્વેહમ્ ।

જ્ઞાનસમકાલમુક્તઃ કેવલ્યં યાતિ હૃતશોકઃ ॥

જે જ્ઞાનની પરિપાક અવસ્થામાં મુક્ત છે—બ્રહ્મસ્વરૂપ થયેલો છે તે તીર્થમાં  
 અથવા ચાંડાલને ત્યાં પણ સ્મૃતિ નહીં રહી હોય છતાં દેહ ત્યાગ કરે તોપણ તે  
 શોકથી મુક્ત થઈ કેવલ્યને પામે છે.

**પદચ્છેદઃ—**ભક્ત્યા, મામ્, અભિજાનાતિ, યાવાન્, યઃ, ચ, અસ્મિ, તત્ત્વતઃ, તતઃ, મામ્, તત્ત્વતઃ, જ્ઞાત્વા, વિશતે, તદનન્તરમ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**અભિતઃ જાનાતિ ઇતિ અભિજાનાતિ । યાવત્ પરિમાણમ્ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ યાવાન્ । તત્ત્વેન ઇતિ તત્ત્વતઃ । તસ્માત્ અનન્તરમ્ ઇતિ તદનન્તરમ્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**(મુમુક્ષુ) ભક્ત્યા (મારી કૃપાએ મેળવેલી) ભક્તિના પ્રભાવે, યાવાન્ હું જેટલા પ્રમાણમાં, ચ તથા, યઃ જે રૂપ, અસ્મિ હું, (તે) તત્ત્વતઃ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક, અભિજાનાતિ સમગ્રતાથી જાણે છે, (અને એપ્રમાણે) મામ્ મને, તત્ત્વતઃ તત્ત્વથી, જ્ઞાત્વા જાણીને, તતઃ પછી, તદનન્તરમ્ તે જ્ઞાનની પણ ઉપરતિ થતાં, મામ્ મારામાં, વિશતે પ્રવેશ કરે છે એટલે મારોસ્વરૂપ જ થઈ જાય છે.

**ભાવાર્થઃ—**મુમુક્ષુ-જ્ઞાની મારી કૃપાએ મેળવેલી પરમ ભક્તિના પ્રભાવે હું જેટલી મહત્તાવાળો તથા જે રૂપ હું, તે સઘળું તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જાણે છે, અને એવી રીતે મને તત્ત્વથી જાણ્યા પછી—તે તત્ત્વજ્ઞાનની પણ ઉપરતિ થતાં, તે મારામાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ ત્યારપછી મારામાં અને તેનામાં કોઈપણ જાતનો ભેદ ન રહેતાં તે મારામાં એક સ્વરૂપ જ થઈ જાય છે. ૫૫.

**અવતરણિકાઃ—**વર્ણ તથા આશ્રમના ધર્મો પ્રમાણે પોતપોતાના કૃતવ્યથી પ્રત્યેક પ્રાણી, ભગવાનના ભક્તિયોગની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, કે જેનું ફલ તે મુમુક્ષુને જ્ઞાનનિષ્ઠામાં યોગ્યતા થવારૂપી મળે છે. તેથી હવે જે ભક્તિયોગના પ્રભાવે—પરિણામે મોક્ષફલદાયક જ્ઞાનનિષ્ઠા મનુષ્યને હાથ લાગે છે, તે ભક્તિયોગની પ્રશંસા કરતા ભગવાન્ કહે છે:

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्ब्रह्मपाश्रयः ॥

मत्प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

पदच्छेदः—सर्वकर्माणि, अपि, सदा, कुर्वाणः, मद्ब्रह्मपाश्रयः, मत्प्रसादात्, अवाप्नोति, शाश्वतम्, पदम्, अव्ययम्.

व्युत्पत्तिसमासः—सर्वाणि च तानि कर्माणि च सर्वकर्माणि, तानि । कुरुते असौ कुर्वाणः । अहम् एव विशेषेण अप-समीपम्-आश्रयः यस्य सः मद्ब्रह्मपाश्रयः । मम प्रसादः मत्प्रसादः, तस्मात् मत्प्रसादात् । शाश्वत् भवं शाश्वतम्, तत् ।

अन्वय अने अर्थः—( पुरुष ) सदा निरन्तर, मद्ब्रह्मपाश्रयः भारे न आश्रय राभीने, सर्वकर्माणि अधां कुर्वाणे, कुर्वाणः करते धके, अपि पणु, मत्प्रसादात् भारा अनुश्रुथी, शाश्वतम् नित्य, (अने) अव्ययम् अविनाशि, पदम् पढने, अवाप्नोति पाभे छे.

साधार्थः—पुरुष निरन्तर भारा परायणु रह्नीने, पोतानां अधां कुर्वां करते धके ते भारा अनुश्रुथी नित्य अने अविनाशि एवा भारा परम वैष्णुव पढने पाभे छे. ५६.

अवतरणिकाः—“ धर्मरभक्ति, धर्मर-शरणु, अनन्यभाव तथा स्वकर्मानुष्ठान, ध्यादि साधनेथी परमपदनी प्राप्ति थर्ध शक्ये छे, तेथी ते ते साधनेमां तारे अवश्य प्रयत्न यालु राभवा. ” ऐम भगवान् श्रीकृष्णु अर्जुनने कहे छे:

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥



**पदच्छेदः—**चेतसा, सर्वकर्माणि, मयि, संन्यस्य, मत्परः, बुद्धियोगम्, उपाश्रित्य, मच्चित्तः, सततम्, भव.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**सर्वाणि च तानि कर्माणि च सर्वकर्माणि, तानि । सम्यक् न्यस्य इति संन्यस्य । अहम् एव परः यस्य सः मत्परः, अथवा मयि एव परः मत्परः । बुद्धिः—समाहिता बुद्धिः एव योगः इति बुद्धियोगः, तं बुद्धियोगम् । उप आ समन्तात् श्रित्वा इति उपाश्रित्य । मयि एव चित्तं यस्य सः मच्चित्तः ।

**अन्वय अने अर्थः—**चेतसा अंतःकरणी, सर्वकर्माणि सधणां कर्मेने, मयि मारामां, संन्यस्य अर्पणु करीने, मत्परः मारे परायणु रहीने—हुं न् नेने श्रेष्ठ छुं अवे। थछने बुद्धियोगम् स्थिरबुद्धिइपी नैर्भ्य योगनो, उपाश्रित्य आश्रय करीने, सततम् निरंतर, मच्चित्तः मारामां लागेला चित्तवाणे, भव तुं था.

**भावार्थः—**हे अर्जुन ! अंतःकरणी सधणां कर्मे मने अर्पणु करीने, मारे परायणु न् रही, स्थिरबुद्धिइपी निष्काम कर्मयोगनो आश्रय करीने, निरंतर मारामां न् चित्तने निमग्न करनारो था. ५७.

**अवतरणिकाः—**“ मारामां निमग्न चित्त यवाथी, जे शुभ इलनी प्राप्ति थाय छे ते तथा तेम न करवाथी जे अनिष्ट परिणाम आवे छे, ते तुं न्णी ले. ” अेम भगवान् श्रीकृष्णु अर्जुनने कहे छे:

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥

अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

**पदच्छेदः—**मच्चित्तः, सर्वदुर्गाणि, मत्प्रसादात्, तरि-  
ष्यसि, अथ, चेत्, त्वम्, अहंकारात्, न, श्रोष्यसि, विनङ्क्ष्यसि.

**व्युत्पत्तिरूपसाः—**मयि एव चित्तं यस्य सः मच्चित्तः ।  
सर्वाणि च तानि दुर्गाणि च सर्वदुर्गाणि, तानि सर्वदुर्गाणि । मम  
प्रसादः मत्प्रसादः, तस्मात् मत्प्रसादात् । अहं करोति इति अहंकारः,  
तस्मात् अहंकारात् । विशेषेण नङ्क्ष्यसि इति विनङ्क्ष्यसि ।

**अन्वय अने अर्थः—**मच्चित्तः माराभां चित्तने अर्पणु  
करतो थके, मत्प्रसादात् मारा अनुग्रहवडे, सर्वदुर्गाणि अधी  
आपत्तिअने, तरिण्यसि तुं तरी ञ्छ, अथ अने, चेत कदाचित्त  
ने, त्वम् तुं, अहंकारात् अहंकार्थी, ( मारुं उडेवुं ) न, थ्राण्यसि  
सांलणीश नहि, ( तो ) विनङ्क्ष्यसि सर्वथा नष्ट थध ञ्छ.

**सावार्थः—**( हे अर्जुन ! ) ने तुं माराभां चित्तने अर्पणु  
करनादे थधश तो मारे अनुग्रह प्राप्त करी, तेवडे अधी आप-  
त्तिअने सुगमताथी तरी ञ्छ, अने कदाचित्त ने अहंकार्थी  
मारुं उडेवुं नहि सांलणे तो अवश्य तुं नाश पाभीश. ५८.

**अवतरणिकाः—**अथवा अर्जुन उडे के, " तुं स्वतंत्र छु, भीष्मनुं  
उडेवुं सा मारुं उडे ? " तो तेना प्रत्युत्तरमां भगवान् तेनी प्रकृतिनी पर-  
तंत्रता अतावे के:

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ॥

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

**पदच्छेदः—**यत्, अहंकारम्, आश्रित्य, न योत्स्ये, इति,  
मन्यसे, मिथ्या, एषः, व्यवसायः, ते, प्रकृतिः, त्वाम्, नियोक्ष्यति.

**व्युत्पत्तिसमासाः—**आ ममन्तात् श्रित्वा इति आश्रित्य ।  
निश्चयेन योक्ष्यति इति नियोक्ष्यति ।

અન્વય અને અર્થ:—અહંકારમ્ અહંકારનો, આશ્રિત્ય આશ્રય કરીને, ન, યોત્સ્યે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ, इति એમ, एव જ મન્યસે તું માને છે, (તો) एषः એ, તે તારો, व्यवसायः વ્યાપાર, मिथ्या વ્યર્થ છે, (કારણ કે), प्रकृतिः (તારી ક્ષાત્ર) પ્રકૃતિ, त्वाम् તને, नियोज्यति (યુદ્ધમાં) નિયુક્ત કરશે.

ભાવાર્થ:—અહંકારનો આશ્રય કરીને “હું યુદ્ધ કરીશ નહિ” એમ જ જે તું માને છે, તે તારો વ્યાપાર તદ્દન વ્યર્થ છે, કારણ કે તારી ક્ષાત્રપ્રકૃતિ જ તને યુદ્ધમાં નિયુક્ત કરશે. અર્થાત્ સર્વ મનુષ્યો પોતાની પ્રકૃતિપ્રમાણે ચાલતાં હોવાથી તારી પ્રકૃતિ જ તને તેમાં પ્રેરશે, માટે અહંભાવ છોડી મારા કથન પ્રમાણે આચરણ કરવા તૈયાર થા પદ.

અવતરણિકા:—પ્રાણિમાત્ર પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરતાં હોવાથી તે પરાધીન છે એમ દર્શાવતા ભગવાન કહે છે:

स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥

१ प्राक्संस्कारपरंपरापरिणतं प्रायो मनः प्राणिनाम् ।  
कस्नस्य प्रकृतिं निरस्य सहजां कर्त्तान्यथा स्यान्नरः ॥  
दौर्गन्ध्यं लसुनादिकस्य सहजं यत्नात्समुत्सारयन् ।  
सौरभ्यं वितनोति कः सुरभिता कर्पूरमुख्यस्य वा ॥

પ્રાણિઓનું મન ધણું કરી પૂર્વના સંસ્કારોની પરંપરાવડે પરિણામ પામેલું હોય છે અને તેથી તેની સાથે જ જન્મેલી તેની સહજ પ્રકૃતિને મટાડી-બદલાવી તેને ઓળખ પ્રકારની કયો માણસ કરી શકે ? શું લસણ કે હીંગ વિગેરેની તેમની સાથે જ ઉત્પન્ન થયેલી દુર્ગંધીને કોઈપણ ઉપાયે બદલાવીને સુગંધિત કોઈ કરી શકે છે ? અથવા કપૂર કે કસ્તૂરી વિગેરેની સુગંધીપણ કોઈ લાવી શકે છે ? અર્થાત્ સાથે જ જન્મેલી પ્રકૃતિ બદલાતી નથી.

पदच्छेदः—स्वभावजेन, कौन्तेय, निबद्धः, स्वेन, कर्मणा, कर्तुम्, न इच्छसि, यत्, मोहात्, करिष्यसि, अवशः, अपि, तत्

व्युत्पत्तिसमासाः—स्वस्य भावः स्वभावः, तस्मात् जातं स्वभावजम्, तेन स्वभावजेन । नितान्तं बद्धः इति निबद्धः । न वशः अवशः ।

अन्वय अने अर्थः—कौन्तेय हे कौन्तेय ! स्वभावजेन प्रकृतिथी उत्पन्न थयेला, स्वेन पोताना, कर्मणा कर्मथी, निबद्धः अंधायले छतां, यत् जे, मोहात् अविवेकथी, कर्तुम् कर्म करवाने, न, इच्छसि तुं घृच्छतो नथी, तत् ते अपि यत्, अवशः प्रकृतिने आधीन रहेलो, करिष्यसि तुं ( अवश्य ) करीश.

भावार्थः—हे कुंतीपुत्र अर्जुन ! प्रकृतिथी उत्पन्न थयेला पोताना वरुण तथा धर्मनां स्वाभाविक कर्माधी अंधायले होवा छतां. मात्र अविवेकथी जे करवाने तुं हुमणु घृच्छतो नथी, ते यत् प्रकृतिने वश होवार्थी, तुं अवश्य करीश, कारणुके तारी प्रकृति जे ते तने करावशे अमत्तुं समज. ६०.

अवतरणिकाः—अे प्रमाणे प्राणीओनी प्रकृतिसंअधी परतंत्रता करी, हुवे अंतर्गामी अश्विन, पासे यत् ते परतंत्र अे ते वात भगवान् उहे अे:

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

पदच्छेदः—ईश्वरः, सर्वभूतानाम्, हृद्देशे, अर्जुन, तिष्ठति, भ्रामयन्, सर्वभूतानि, यंत्रारूढानि, मायया.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**इष्टे असौ ईश्वरः । सर्वाणि च तानि भूतानि च सर्वभूतानि, तेषां सर्वभूतानाम् । हृदयस्य देशः हृद्देशः, तस्मिन् हृद्देशे । भ्रामयति इति भ्रामयन् । यन्त्रेषु आरूढानि यन्त्रारूढानि, तानि ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**अर्जुन हे अर्जुन ! ईश्वरः ईश्वर, मायया पोतानी योगमायावडे, सर्वभूतानि सर्व प्राणीઓને, यन्त्रારૂढાનિ યંત્ર પર ચઢાવેલાં, ( હોય તેમ ) ભ્રામયન્ ભ્રમણ કરાવતા થકા, સર્વભૂતાનામ્ સર્વ પ્રાણીઓના, હૃદ્દેશે હૃદય-પ્રદેશમાં, તિષ્ઠતિ રહે છે.

**ભાવાર્થઃ—**હે અર્જુન ! પરમાત્મા પોતાની યોગમાયાવડે, પ્રાણિમાત્રને જાણે યંત્ર પર બેસાડેલાં હોયની તેની માફક ભ્રમણ કરાવતા થકા પ્રાણિમાત્રના હૃદયપ્રદેશમાં રહે છે. અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રની પ્રવૃત્તિ ઈશ્વરાધીન જ છે અને તે જેમ ચલાવે છે તેમ તેમને ચાલવું પડે છે. અને તેથી તેમની આધીનતાને અંગે પણ તારે તારું યુદ્ધરૂપી કર્મ કરવું જ પડશે એમાં સંશય નથી. ૬૧.

**અવતરણિકાઃ—**“એ પ્રમાણે પ્રાણિમાત્ર ઈશ્વરને આધીન હોવાથી, મુમુક્ષુએ ઈશ્વરને જ શરણે જવું યોગ્ય છે અને તે પ્રમાણે તું પણ જો જમ્મશ તો પરમ શાંતિને પામીશ ” એમ ઉપદેશ આપતા ભગવાન કહે છે:

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥૬૨॥

**પદચ્છેદઃ—**તમ્, એવ, શરણમ્, ગચ્છ, સર્વભાવેન, ભારત, તત્પ્રસાદાત્, પરામ્, શાન્તિઃ, સ્થાનમ્, પ્રાપ્સ્યસિ, શાશ્વતમ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**સર્વશ્વાસૌ માવશ્ચ સર્વમાવઃ, તેન સર્વ-  
ભાવેન । તસ્ય પ્રસાદઃ તત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ તત્પ્રસાદાત્ । પ્રકર્ષેણ  
આપ્સ્યસિ ઇતિ પ્રાપ્સ્યસિ । શશ્વત્ ભવં શાશ્વતમ્ ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**ભારત હે ભારત ! ( તું પણ )  
સર્વભાવેન સમગ્રભાવથી, તમ્ તેને, एव જ, શરણમ્ શરણે, ગચ્છ  
બ, તત્પ્રસાદાત્ તે પરમાત્માના અનુગ્રહથી, પરમ્ પરમ, શા-  
ન્તિમ્ શાંતિને, (તથા) શાશ્વતમ્ શાશ્વત-નિત્ય, (એવા) સ્થાનમ્  
(વિષ્ણુના ) પરમ પદને, પ્રાપ્સ્યસિ ( ઘણી સહેલાઈથી )  
પ્રાપ્ત કરીશ.

**ભાવાર્થઃ—**હે ભરતવંશી અર્જુન ! તું પણ મન વાણી  
અને કર્મના સમગ્ર ભાવથી, ઉપર કહેવામાં આવેલા સર્વાન્ત-  
ર્યામી, અને સર્વના પ્રવર્તક એવા પરમાત્માને જ શરણે બ.  
તેમ કરવાથી તે પરમાત્માના અનુગ્રહવડે સર્વોત્કૃષ્ટ શાન્તિ,  
તેમ જ વિષ્ણુના નિત્ય એવા પરમપદને તું ઘણી સહેલાઈથી  
પ્રાપ્ત કરી શકીશ. ૬૨.

**અવતરણિકાઃ—**એ પ્રમાણે યુદ્ધથી વિમુખ થએલા અર્જુનને  
ભગવાને જે કંઈ યથોચિત્ ઉપદેશ આપવાનો હતો તે આપ્યો અને જે  
કંઈ ક્ષત્રિયને યોગ્ય કાર્ય હતું તે ઉત્તમ રીતથી સમજાવ્યું અને મનુષ્ય  
માત્રને અંતિમ મેળવવા યોગ્ય વસ્તુ પણ સત્ય રીતે કહી અને તેમાંથી  
હવે અર્જુનની પોતાની યુદ્ધપ્રમાણે પણ સાહસ કરતાં વિચારપૂર્વક  
જે યોગ્ય કાર્ય તે તેણે કરવું એમ તેને જાણાવતાં આખી ભગવદ્ગીતાનો  
ઉપસંહાર કરતાં ભગવાન કહે છે:

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥



पदच्छेदः—इति, ते, ज्ञानम्, आख्यातम्, गुह्यात्, गुह्य-  
तरम्, मया, विमृश्य, एतत्, अशेषेण, यथा, इच्छसि, तथा, कुरु.

व्युत्पत्तिसमासाः—आ समन्तात् ख्यातम् इति आख्यातम् ।  
अतिशयेन गुह्यम् इति गुह्यतरम् । विशेषेण मृष्टा इति विमृश्य । न  
शेषम् अशेषम्, तेन अशेषेण ।

अन्वय अने अर्थः—इति अे प्रभाषे, गुह्यात् गुप्तथी,  
(पञ्च) गुह्यतरम् अत्यंत गुप्त, ज्ञानम् ज्ञान, मया मे, ते तने,  
आख्यातम् कथं, (छे) एतत् अे ज्ञाननो, अशेषेण संपूर्णपणे,  
विमृश्य विचार करीने, यथा जेम, इच्छसि तारी धृच्छामां  
आवे, तथा तेम, कुरु तुं कर.

भावार्थः—अे प्रभाषे अत्यंत गुप्तमां गुप्त राभवा  
योग्य जे ज्ञान छे ते मे तने विस्तारपूर्वक कही दीधुं छे, हुवे  
अे ज्ञाननो यथार्थ रीते संपूर्णताथी विचार करीने पछी जेम  
तारी धृच्छामां आवे ते प्रभाषे तुं कर. ६३.

अवतरणिकाः—“ अे प्रभाषे समस्त गीताना पूर्वापरना दिग्दर्शन  
द्वारा तात्पर्य नष्टी करवा के तेना परमभावने पामवाने अर्जुन अस्म-  
मर्थ छे,” अेम समञ्ज अति वात्सल्यथी भगवान् श्रीकृष्णु पोते ज  
पोताना समग्र वक्तव्यनो उपसंहार करतां त्रणु श्लोकथी अर्जुनने कहे अे:

सर्वगुह्यतमं भयः शृणु मे परमं वचः ॥

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥

पदच्छेदः—सर्वगुह्यतमम्, भूयः, शृणु, मे, परमम्,  
वचः, इष्टः, असि, मे, दृढम्, इति, ततः, वक्ष्यामि, ते, हितम्.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ગૂહિતુમ્ ડચિતમ્ ગુહ્યમ્, અતિશયેન ગુહ્યમ્ ઇતિ ગુહ્યતમમ્, સર્વેષુ ગુહ્યતમમ્ ઇતિ સર્વગુહ્યતમમ્, તત્ ।

અન્વય અને અર્થઃ—( હે અર્જુન ! ) મૂયઃ ક્ષરી પશુઃ સર્વગુહ્યતમમ્ બધાં ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય રહસ્યોમાં અતિ ગુપ્ત, ( એવું ) મેં મારું, પરમમ્ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ, વચઃ વચન, શૃણુ સાંભળ, ( કારણુ કે તું ) મેં મારો, દૃઢમ્ અત્યંત, ઇષ્ટઃ પ્રિય, અસિ છે, ઇતિ એ હેતુથી, તે તારું, હિતમ્ હિત, વક્ષ્યામિ હું ( તને ) કહીશ.

ભાવાર્થઃ—હે પાર્થ ! ક્ષરી પશુ, બધાં ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય રહસ્યોમાં અતિ ગુપ્ત એવું મારું વચન સાંભળ, કારણુ કે તું મને અનન્ય રીતે અત્યંત પ્રિય છે, એ હેતુથી તારું પરમ હિતકારક જે કંઈ હશે તે હું તને કહીશ. ૬૪.

અવતરણિકાઃ—ઉપરોક્ત અર્થુનનું હિતકારક એવું પ્રસ્તુત ગૃહ્યમાન કયું છે તે બગવાન કહે છે:

મનમના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ॥

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥૬૫॥

પદચ્છેદઃ—મનમનાઃ, ભવ, મદ્ભક્તઃ, મદ્યાજી, મામ્, નમસ્કુરુ, મામ્, એવ, એષ્યસિ, સત્યમ્, તે, પ્રતિજાને, પ્રિયઃ, અસિ, મે.

૧ અશ્વમેધમહસ્રાણાં સહસ્રં યઃ સમાચરેત્ ।

નાસૌ તત્ફલમાપ્નોતિ મદ્ભક્ત્યા યદ્વાપ્નુયાત્ ॥ માર્તે ॥

મારી બહિતવડે મનુષ્ય જે ક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે ક્ષણ લાખે અશ્વમેધ-ચત્રા કરે તે પશુ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**મયિ એવ મનઃ યસ્ય સઃ મન્મનાઃ ।  
મમ ભક્તઃ મદ્ભક્તઃ । માં યજતે અસૌ મદ્યાજી ।

**અન્વય અને અર્થઃ—**(હે અર્જુન ! ) મન્મનાઃ મારામાં મનવાળો, મદ્ભક્તઃ મારો ભક્ત, ( અને ) મદ્યાજી મારું યજન કરનાર, મમ થા, ( તેમ ) મામ્ મને, નમસ્કુરુ નમસ્કાર કર, (એથી) મામ્ મને, એવ જ, ણ્યસિ તું પામીશ, ( એ ) તે તને, સત્યમ્ સત્ય રીતે, પ્રતિજાને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું, ( કારણ કે તું ) મે મને, પ્રિયઃ પ્રિય, અસિ છે.

**ભાવાર્થઃ—**હે, અર્જુન ! તું મારામાં મનવાળો, મારો ભક્ત, અને મારું યજન કરનાર થા, તેમ મને નમસ્કાર કરતો રહે, એમ કરવાથી તું મને જ પામીશ, એ હું તને સત્ય રીતે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું, કારણ કે તું મને પ્રિય છે. અર્થાત્ તું મને પ્રિય હોવાથી જ મેં તને એ તારું હિતકર વચન કહ્યું છે અને તેથી તે પ્રમાણે જ વર્તન કરી તું તારું કલ્યાણ કર. ૬૫.

**અવતરણિકાઃ—**પરમેશ્વરના યજનરૂપ કર્મયોગ તથા તેના પરમરહસ્યનો તેમ જ ઈશ્વરશરણરૂપ ભક્તિયોગનો પણ ઉપલા શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરી, હવે કર્મ, તથા ભક્તિ, એ બન્ને યોગના પરિણામરૂપ આગળ કહેલા સર્વ વેદાંતપ્રતિપાદ સમ્યગ્-દર્શનનો પણ પ્રસંગોપાત્ત ઉપસંહાર કરતા ભગવાન કહે છે:

**સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ॥**

**અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥૬૬॥**

૧ તસ્યૈવાહં મમૈવાસૌ સ એવાહમિતિ ત્રિધા ।

મગ્ધચ્છરણત્વં સ્યાત્સાધનામ્યાસયોગતઃ ॥ માષ્યે ॥

તે પ્રભુનો જ હું છું, મારા જ તે પ્રભુ છે અને હું તે જ પ્રભુરૂપ છું એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનું ભગવાનનું શરણપણું સાધનાના અભ્યાસ અને યોગથી થઈ શકે છે.

**પદચ્છેદઃ—**સર્વધર્માન્, પરિત્યજ્ય, મામ્, એકમ્, શરણમ્, વ્રજ, અહમ્, ત્વા, સર્વપાપેભ્યઃ, મોક્ષયિષ્યામિ, મા, શુચઃ.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**સર્વે ચ તે ધર્માશ્ચ સર્વધર્માઃ, તાન્ સર્વધર્માન્ । પરિતઃ ત્યક્ત્વા ઇતિ પરિત્યજ્ય । સર્વાણિ ચ તાનિ પાપાનિ ચ સર્વપાપાનિ, તેભ્યઃ સર્વપાપેભ્યઃ ।

**અન્યથ અને અર્થઃ—**સર્વધર્માન્ બધા ધર્મેને, પરિત્યજ્ય છોડીને, એકમ એકલા, મામ્ મને-મારે, શરણમ્ શરણે, વ્રજ બ્ર, અહમ્ હું, ત્વા તને, સર્વપાપેભ્યઃ સર્વપાપમાંથી, મોક્ષયિષ્યામિ મુક્ત કરીશ, મા. શુચઃ તું શોધ કર નહિ.

મન્યપિ ભેદાપગમે નાથ તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

મામદ્રો હિ તરક્કઃ ક્વચન સમુદ્રો ન તારક્કઃ ॥ ૧ મૃદુશરણમ્ ॥

જે કે મારો ભેદભાવ નાશ થયો છે. તથાપિ હું નાથ ! હું તમારો છું, પણ તમે મારા નથી. કારણ તરંગ સમુદ્રનો હોઈ શકે પરંતુ ક્યાંય પણ તરંગનો સમુદ્ર હોઈ શકે નહિ. એ ' મૃદુશરણ ' કહેવાય છે.

હસ્તમુક્ષિપ્ય યાતોડસિ બલાત્ક્રુષ્ણ કિમદ્દુતમ્ ।

હૃદયાદિ નિર્યાસિ પૌરુષં ગણયામિ તે ॥ ૨ મન્યે શરણમ્ ।

હું શ્રીકૃષ્ણ ! બલજબરીથી હાથ છોટાવી ભાગી ગયા જો ! તેમાં શું અદ્ભુત કર્યું ? પણ જે તમે મારા હૃદયમાંથી નીકળી જાવો તો તમારું મહાહાપણું-બલિષ્ઠ-પાત્રું ગણી શકું ! એ ' મન્યે શરણ ' કહેવાય છે.

મકલમિદમહં ચ વાસુદેવઃ પરમપુમાન્ પરમેશ્વરઃ સ એકઃ ।

ઇતિ મતિરચલા ભવત્યનન્તે હૃદયગતે વ્રજ તાન્ વિહાય દૂરાત્ ॥ ૩

અવધિમાત્રં શરણમ્ ॥

મે મારા દૂતને કહ્યું છે કે—“ આ આખું જગત અને હું તે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ-રૂપ છીએ અને પરમ પુરુષ, પરમેશ્વર, તે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ એક જ છે ” આવી જેમની હૃદયમાં રહેલા અનંત ભગવાનમાં અચલ-સ્થિર મતિ થાય છે તેમને દૂરથી જ મુકી દઈને તું ચાલ્યો જ ! “ એ અવધિ માત્ર શરણ ” કહેવાય છે.

**ભાવાર્થ:—**( હે અર્જુન ! ) સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને તું એકલા મને જ શરણે આવ, અને એમ મારે શરણે આવવાથી હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ, માટે તું શોક કર નહિ. ૬૬.

**અવતરણિકા:—**ઉપર પ્રમાણે એ શ્લોકથી “જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્” એ બીજા અધ્યાયમાં દર્શાવેલા જ્ઞાન અને કર્મ, એ બંને યોગનો ઉપસંહાર કરી હવે ભગવદ્ગીતાશાસ્ત્રનો સંપ્રદાયવિધિ કેવા પ્રકારનો છે તે ભગવાન જણાવે છે:

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

**પદચ્છેદ:—**इदम्, ते, न, अतपस्काय, न, अभक्ताय, कदाचन, न, च, अशुश्रूषवे, वाच्यम्, न, च, माम्, यः, अभ्यसूयति.

**વ્યુત્પત્તિસમાસા:—**ન વિદ્યતે તપઃ યસ્મિન્ સઃ અતપસ્કઃ, તસ્મૈ અતપસ્કાય । ન મક્તઃ અમક્તઃ, તસ્મૈ અમક્તાય । ન વિદ્યતે શુશ્રૂષા યસ્મિન્ સઃ અશુશ્રૂષુઃ, તસ્મૈ અશુશ્રૂષવે ।

**અન્વય અને અર્થ:—**इदम् आ ज्ञान, ते तारे, अतपस्काय तपस्वी न होय तेवाने, न, वाच्यम् કહેવું નહિ, અમક્તાય

१ विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्ठेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजत्रेऽयनाय न मा ब्रूयावर्यिवती तथा स्याम् ॥ श्रुतिः ॥

વેદ વિગેરે વિદ્યા અનધિકારીને પ્રાપ્ત થતાં તે વિદ્યાનું જ્ઞાન આપનાર—ભણાવનાર બ્રાહ્મણ પાસે જઈને કહે છે કે,—“હે બ્રાહ્મણ તું અસૂયા કરનાર, અસરલ-અમક્ત કે ઉદ્ધત હોય અને જીવેદ્રિય ન હોય તેને મારું કથન—ભણાવવું—વિદ્યાજ્ઞાન ન કર. કારણ કે તેથી હું વીર્યહીન થઈ જઈશ, માટે મારું રક્ષણ કર, કારણ હું તને ભોગ તથા મોક્ષ આપનારી છું.”

ભગવાનનો ભક્ત ન હોય તેવાને, ન ( કહેવું ) નહિ, અશુશ્રુષવં  
સેવાભાવવાળો ન હોય તેવાને, ચ તથા, યઃ જે, મામ્ મારો,  
અભ્યસૂચતિ દ્વેષ કરે છે તેવાને, કદાચન કદિ પણ, ન, (કહેવું) નહિ.

ભાવાર્થ:—આ શુદ્ધ જ્ઞાન, તારે જે તપસ્વી ન હોય તેવાને,  
ભગવાનનો ભક્ત ન હોય તેવાને, સેવાભાવ યુક્ત ન હોય તેવાને,  
તથા જે મારો દ્વેષ કરતો હોય તેવાને કદી પણ કહેવું નહિ. ૬૭.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે શાસ્ત્રનો સંપ્રદાયવિધિ કદી દવે તે સંપ્ર-  
દાયપ્રવર્તકનું ક્ષલ કહે છે:

યં ઇદં પરમં ગુહ્યં મદ્ભક્તેષ્વભિધાસ્યતિ ॥

ભક્તિં મયિ પરાં કૃત્વા મામેવૈષ્યત્યસંશયઃ ॥ ૬૮ ॥

પદચ્છેદ:—યઃ, ઇદમ્, પરમમ્, ગુહ્યમ્, મદ્ભક્તેષુ,  
અભિધાસ્યતિ, ભક્તિમ્, મયિ, પરામ્, કૃત્વા, મામ્, એવ,  
એષ્યતિ, અસંશયઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—મમ ભક્તાઃ મદ્ભક્તાઃ, તેષુ મદ્ભક્તેષુ ।  
ન સંશયઃ અસંશયઃ ।

૧ પુંગવાનપુંગ્વવિષયેષુ ચ તત્પરોડપિ બ્રહ્માવલોકનનિરુદ્ધમના હિ યોગી ।

સંગીતતાલપરિનૃત્યવશ ગતાડપિ મૌલિમથકુમ્ભપારિરક્ષણધીર્નટીવ ॥

યોગી પુરુષ બાણની પછી બાણ ચલાવવામાં તત્પર રહે. તેપણ બ્રહ્મ નિરી-  
ક્ષાણમાં અત્યંત દૃઢ મનવાળો ન હોય છે. જેમ સંગીત, તાલ અને ચારે તરફ  
નાચવામાં વશ થઈ ગયેલી-તેમાં લીન બનેલી છતાં પણ માથા પર રહેલા ઘડાનું  
રક્ષણ કરવાની સુરત રાખનારી નટી ઘડાનું રક્ષણ કરવા ચૂકતી નથી.

એ ન્યાય પ્રમાણે બીજાઓને ગીતાનો ઉપદેશ આપવા પ્રવૃત્ત થયેલા  
જ્ઞાતાં સિદ્ધ થયેલા યતિ સર્વેના આત્મા અને અદ્વિતીય એવો જે હું પરબ્રહ્મ, તેમાં  
ન સમાધાન અભ્યાસબળવડે સર્વપ્રકારે સર્વ દૃશ્યને આરોપિત માનતો  
અને ન પામે છે.



अन्वय अने अर्थः—यः जे मनुष्य, इदम् आ, परमम् श्रेष्ठ, गुह्यम् गुह्य (ज्ञान), मङ्गलेषु भारा लक्ष्मीमां, अभिधास्यति कहेसे, ( ते मनुष्य ) मयि भाराविषे, पराम् परम, भक्तिम् भक्ति, कृत्वा करीने, असंशयः संशयरहित थये थडे, माम् मने, एव ज, एष्यति पा मशे.

भावार्थ —जे मनुष्य आ श्रेष्ठ जेवुं रहस्यमय ज्ञान, भारा लक्ष्मीमां गाधने समजवशे, ते मनुष्य भाराभां परम भक्ति प्राप्त करीने संशयरहित थये थडे मने ज पा मशे, जेमां संशय नथी. ६८

अवतरणिकाः—“ भुक्तिनां अनेक साधनामां ध्यान जे सर्वथी श्रेष्ठ साधन होवाथी ध्याननिष्ठ मुमुक्षुने तेमां—तेना प्रयारमां प्रवृत्ति थवी असंभवित छे ” जेम कदाय अर्जुन कहे तो तेना प्रत्युत्तरमां भगवान् श्रीकृष्णु “ जे प्रमाणेना तत्त्वज्ञाननो प्रयार करनार मनुष्य मने अत्यय प्रिय छे, ” जेम कधी ज्ञानप्रयारना मादात्म्यनुं दिग्दर्शन करावतां कहे छे:

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

पदच्छेदः—न, च, तस्मात्, मनुष्येषु, कश्चित्, मे, प्रियकृत्तमः, भविता, न, च, मे, तस्मात्, अन्यः, प्रियतरः, भुवि.

व्युत्पत्तिसमासाः—प्रियं करोति इति प्रियकृत्, अतिशयेन प्रियकृत् इति प्रियकृत्तमः । अतिशयेन प्रियः इति प्रियतरः ।

अन्वय अने अर्थः—मनुष्येषु मनुष्येमां, तस्मात् ते ज्ञानपर्वतक मनुष्यथी, कश्चित् केअ पणु, मे भारुं, प्रियकृत्तमः वधारे प्रिय करनार, न नथी, च तेम, तस्मात् तेनाथी,

પ્રિયતરઃ વિશેષ પ્રિય, અન્યઃ ખીજે કોઈ, ભુવિ પૃથ્વીપર, ન, ભવિતા ભવિષ્યમાં થશે પણ નહિ.

ભાવાર્થઃ—મનુષ્યોમાં, જ્ઞાનસંપ્રદાયપ્રવર્તક જે મનુષ્ય છે તે મનુષ્યથી મારું અધિક પ્રિય કરનાર કોઈ પણ નથી, તેમ જ તે મનુષ્યથી મને વિશેષ પ્રિય ખીજે કોઈ પૃથ્વી પર ભવિષ્યમાં થશે પણ નહિ. ૬૯.

અવતરણિકાઃ—એ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતાના જ્ઞાનપ્રચારકના માહાત્મ્યનું તથા ક્ષત્રુનું કથન કરી દેવે. એ જ્ઞાનનું અધ્યયન કરનારને શું ફલ થાય છે તે ભગવાન જણાવે છે:

અધ્યેષ્યતે ચ ય ઇમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ॥

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥૭૦॥

પદચ્છેદઃ—અધ્યેષ્યતે, ચ, યઃ, ઇમમ્, ધર્મ્યમ્, સંવાદમ્, આવયોઃ, જ્ઞાનયજ્ઞેન, તેન, અહમ્, ઇષ્ટઃ, સ્યામ્, ઇતિ, મે, મતિઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—ધર્માત્ અનંપતઃ ધર્મ્યઃ, તં ધર્મ્યમ્ । મમ્ સમ્યક્ વાદઃ ઇતિ સંવાદઃ, તં સંવાદમ્ । જ્ઞાનમ્ એવ યજ્ઞઃ ઇતિ જ્ઞાનયજ્ઞઃ, તેન જ્ઞાનયજ્ઞેન ॥

અન્વય અને અર્થઃ—ચઃ જે મનુષ્ય, આવયોઃ આપણા બંનેના, ઇમમ્ આ, ધર્મ્યમ્ ધાર્મિક, સંવાદમ્ સંવાદનું, અધ્યેષ્યતે અધ્યયન કરશે, તેન તેનાવડે, ચ ખરેખર, અહમ્ હું, જ્ઞાનયજ્ઞેન (વિધિ, જપ, ઉપાંશુ, માનસ, ઇત્યાદિ યજ્ઞોમાં વિશિષ્ટ) જ્ઞાનયજ્ઞથી, ઇષ્ટઃ પૂજિત, સ્યામ્ થાઉં, (હું) ઇતિ એમ, મે મારું મતિઃ માનવું, (છે).

**ભાવાર્થ:—**જે મનુષ્ય, આપણા બન્નેના આ ધાર્મિક સંવાદનું અધ્યયન કરશે, તેણે સર્વ યજ્ઞોમાં વિશિષ્ટ એવા જ્ઞાનયજ્ઞવડે મને પૂજ્યો છે, એવું મારું માનવું, (છે). ૭૦.

**અવતરણિકા:—**એ પ્રમાણે ગીતાશાસ્ત્રના વક્તા તથા અધ્યેતાના ક્ષત્રિય કથન કરી હવે શ્રોતાઓને કેવા પ્રકારનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે સંબંધમાં ભગવાન કહે છે:

**શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શૃણુયાદપિ યો નરઃ ॥**

**સોઽપિ મુક્તઃ શુભાલ્લોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ૭૧**

**પદચ્છેદઃ—**શ્રદ્ધાવાન્, અનસૂયઃ, ચ, શૃણુયાત્, અપિ, યઃ, નરઃ, સઃ, અપિ, મુક્તઃ, શુભાન્, લોકાન્, પ્રાપ્નુ-યાત્, પુણ્યકર્મણામ્.

**વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—**શ્રદ્ધા અસ્તિ અસ્ય इति શ્રદ્ધાવાન્ । ન વિદ્યતે અસૂયા યસ્ય સઃ અનસૂયઃ । પુણ્યાનિ કર્માણિ યેષાં તે પુણ્યકર્માણઃ, તેષાં પુણ્યકર્મણામ્ ।

૧ હતોઽપિ લભતે સ્વર્ગ જિન્વા તુ લભતે યજ્ઞઃ । ઉભે બહુમતે લોકે નાસ્તિ નિષ્ફલતા રણે ॥  
જે હુણાય છે—મરે છે તે સ્વર્ગને મેળવે છે અને જે જીતે છે તે યજ્ઞને પ્રાપ્ત કરે છે. એમ લોકમાં એ બન્ને બહુમતે મનાયા છે, તેથી રણમાં નિષ્ફળતા તે નથી જ.

દ્વાવિમૌ પુરુષવ્યાઘ્ર સૂર્યમણ્ડલમેદિનૌ । પરિત્રાઙ્ યોગયુક્તશ્ચ રણે ચાભિમુખો હતઃ ॥ ભારતે ॥  
હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! સૂર્યમંડળને ભેદી કરી બ્રહ્મલોકને બે જ પુરુષો પામે છે. એક તે યોગયુક્ત સંન્યાસી અને બીજો રણમાં—યુદ્ધમાં સન્મુખ લડતો મરી જાય તે વીર પુરુષ.

યાન્ યજ્ઞસંઘૈસ્તપસા ચ વિપ્રાઃ સ્વર્ગેષિણઃ પાત્રચયૈશ્ચ યાન્તિ ।

ક્ષણેન તાનપ્યતિયાન્તિ શૂરાઃ પ્રાણાન્ હિ યુદ્ધેષુ પરિત્યજન્તઃ ॥ કૌટિલ્યે ॥

સ્વર્ગની ઈચ્છા કરવાવાળા બ્રાહ્મણો યજ્ઞોવડે, તપવડે અને યજ્ઞપાત્રોવડે જે લોકમાં જાય છે તે લોકોને યુદ્ધમાં પ્રાણ અર્પણ કરનારા શૂરવીર પુરુષો એક ક્ષણમાં ઓળંધી જાય છે. અર્થાત્ યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામનારો પુરુષ તે લોકોથી પણ પર-ઉત્તમ લોકોને વિષે જાય છે.

અન્વય અને અર્થ:—યઃ જે, નરઃ પુરુષ, શ્રદ્ધાવાન શ્રદ્ધાયુક્ત, ચ અને, અનસૂયઃ દ્વેષરહિત, ( થઈને આ આપણા સંવાદને ) અપિ માત્ર, ગૃણ્યાત્ સાંભળે છે, સઃ તે, અપિ પણ, મુક્તઃ મુક્ત થયેા થકેા, પુણ્યકર્મણામ્ પુણ્યશાલીઓના, શુભાન્ શુભ, લોકાન્ લોકોને, પ્રાપ્નુયાત્ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ:—જે પુરુષ, આપણા આ સંવાદને માત્ર સાંભળે છે તે પુરુષ પણ પાપોથી મુક્ત થઈને પુણ્યશાલીઓને પ્રાપ્ત થતા, એવા ઉત્તમ-દિવ્ય લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭૧.

અવતરણિકા:—“ શિષ્યને જ્યાં સુધી સંશયનું નિવારણ અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય, ત્યાં સુધી અનેક વખત ઉપદેશ આપવો જોઈએ, ” એ પ્રમાણે ગુરુધર્મની પરપરા બતાવતાં અર્જુનને શાસ્ત્રાર્થની પ્રતિપત્તિ થઈ કે નહિ, તે જાણવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

કચ્ચિદેતચ્છુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ॥

કચ્ચિદજ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

પદચ્છેદઃ—કચ્ચિત્, એતત્, શ્રુતમ્, પાર્થ, ત્વયા, એકાગ્રેણ, ચેતસા, કચ્ચિત્, અજ્ઞાનસંમોહઃ, પ્રનષ્ટઃ, તે, ધનંજય.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—એકમ્ અગ્રં લક્ષ્યં યસ્ય તત્ એકાગ્રમ્, તેન એકાગ્રેણ । સમ્યક્ મોહઃ સંમોહઃ, અજ્ઞાનેન કૃતઃ સંમોહઃ ઇતિ અજ્ઞાનસંમોહઃ । પ્રકર્ષેણ નષ્ટઃ ઇતિ પ્રનષ્ટઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—પાર્થ હે પાર્થ ! ત્વયા તે, એકાગ્રેણ એકાગ્ર, ચેતસા ચિત્તથી, એતત્ એ ( જ્ઞાન ), શ્રુતમ્ સાંભળ્યું, કચ્ચિત્ કે કેમ ? (અને) ધનંજય હે ધનંજય ! તે તારો, અજ્ઞાનસંમોહઃ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો (અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિરૂપ, તથા સ્વધર્મરૂપી યુદ્ધમાં અધર્મબુદ્ધિરૂપ ) મોહ, પ્રનષ્ટઃ નાશ થામ્યા, કચ્ચિત્ કે કેમ ?



ભાવાર્થ:—હે પાર્થ ! હવે હું તને પૂછું છું, કે, તે ચિત્તની એકાગ્રતાપૂર્વક એ જ્ઞાન સાંભળ્યું કે કેમ ? અને તારો અજ્ઞાનજન્ય મોહ નાશ પામ્યો કે કેમ ? અર્થાત્ અત્યારસુધી મેં તને જે જ્ઞાન આપ્યું તે સફલ થયું કે કેમ ? તે તું મને કહે. ૭૨.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પૂછવાથી, પોતાની કૃતકૃત્યતા પ્રકટ કરતો, અર્જુન નીચે પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યો:

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન ઓત્યો:—

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાઽચ્યુત ॥

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥૭૩॥

પદચ્છેદ:—નષ્ટઃ, મોહઃ, સ્મૃતિઃ, લબ્ધા, ત્વત્પ્રસાદાત્, મયા, અચ્યુત, સ્થિતઃ, અસ્મિ, ગતસંદેહઃ, કરિષ્યે, વચનમ્, તવ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—તવ પ્રસાદઃ ત્વત્પ્રસાદઃ, તસ્માત્ ત્વત્પ્રસાદાત્ । ન ચ્યુતઃ અચ્યુતઃ, તત્સંબુદ્ધૌ હે અચ્યુત । ગતઃ સંદેહઃ યસ્ય સઃ ગતસંદેહઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—અચ્યુત હે અચ્યુત ! ત્વત્પ્રસાદાત્ આપની કૃપાથી, મોહઃ ( મારો ) મોહ, નષ્ટઃ નાશ પામ્યો ( છે ), સ્મૃતિઃ સ્મૃતિ, લબ્ધા પ્રાપ્ત થઈ, ( છે અને હું ) ગતસંદેહઃ સંદેહરહિત, સ્થિતઃ રહેલો, અસ્મિ છું, ( તેથી હવે ) તવ આપના, વચનમ્ વચન પ્રમાણે, કરિષ્યે કરીશ.

ભાવાર્થ:—“ હે અચ્યુત ! આપની કૃપાથી મારો મોહ નાશ પામ્યો છે, મને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને હું સંદેહરહિત થઈ આપની સામે ઉભો રહ્યો છું, તેથી હવે આપના વચન પ્રમાણે જ વર્તીશ. ૭૩.



अवतरणिकाः—अे प्रभाषे भगवान् श्रीकृष्ण तथा अर्जुननो संवाद समाप्त यतां, ' भगवद्गीता ' नो अंतिम संबंध दर्शावतो संजय धृतराष्ट्र प्रति कहेवा लाग्योः

संजय उवाच । संजय कहे छेः—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

पदच्छेदः—इति, अहम्, वासुदेवस्य, पार्थस्य, च, महात्मनः, संवादम्, इमम्, अश्रौषम्, अद्भुतम्, रोमहर्षणम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—वासुदेवस्य अपत्यं पुमान् वासुदेवः, तस्य वासुदेवस्य । पृथायाः अपत्यं पुमान् पार्थः, तस्य पार्थस्य । महान् आत्मा यस्य सः महात्मा, तस्य महात्मनः । रोमाणि हर्षयति इति रोमहर्षणः, तं रोमहर्षणम् ।

अन्वय अने अर्थः—हे धृतराष्ट्र राजन् ! अहम् हुं, इति अे प्रभाषे, वासुदेवस्य वसुदेवना पुत्र भगवान् श्रीकृष्णना, च तथा, महात्मनः महात्मा, पार्थस्य अर्जुनना, अद्भुतम् आश्चर्य-कारक, ( अने ) रोमहर्षणम् रुवां उलां करे अेवा, इमम् आ, संवादम् संवादाने, अश्रौषम् सांभणतो हवे। अर्थात् में सांभण्ये।

भावार्थः—हे धृतराष्ट्र राजन् ! में अे प्रभाषे भगवान् श्रीकृष्ण, तथा महात्मा अर्जुननो आश्चर्यकारक अने रोमांय उलां करे तेवो आ संवाद सांभण्ये। ७४.

अवतरणिकाः—“ अेटला ह्दथी भगवान् तथा अर्जुननो संवाद ते क्वी रीते सांभण्ये ? ” अेम कदाय कोष्ठ संजयना कहेवामां शंका करे तो तेना निवारणु माटे संजय कहे छेः

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ॥

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥७५॥

पदच्छेदः—व्यासप्रसादात्, श्रुतवान्, एतत्, गुह्यम्, अहम्, परम्, योगम्, योगेश्वरात्, कृष्णात्, साक्षात्, कथयतः, स्वयम्.

व्युत्पत्तिसमासाः—व्यासस्य प्रसादः व्यासप्रसादः, तस्मात् व्यासप्रसादात् । श्रुतम् अस्ति अस्य इति श्रुतवान् । योगानाम् ईश्वरः योगेश्वरः, तस्मात् योगेश्वरात् । कथयति इति कथयन्, तस्य कथयतः ।

अन्वय अने अर्थः—व्यासप्रसादात् भगवान् व्यासनी कृपायी, एतत् अये, गुह्यम् गुप्त राभवा योग्य-ज्ञान, ( तथा ) परम् परमश्रेष्ठ, योगम् योग, योगेश्वरात् योगेना ईश्वर (अयेवा), साक्षात् साक्षात्, कृष्णात् भगवान् श्रीकृष्णुना, स्वयं पोताना, कथयतः कडेवायी, अहम् हुं, श्रुतवान् सांभणतो हुये।

भावार्थः—श्रीमद् वेदव्यासनी कृपायी ( भणेतानां दिव्य-यक्षु, तथा श्रोत्रादि इंद्रियो वडे, ) अये गुप्त राभवा योग्य ज्ञान, तथा परम श्रेष्ठ अयेवा योग, योगेना अधीश्वर अयेवा साक्षात् भगवान् श्रीकृष्णुना स्वमुभयी न कडेवातां मे सांभणये। ७५.

१ अये वार्ता लीष्मपर्वमां पणु संजये धृतराष्ट्रने कडी छे:

नमस्तस्मै भवत्पित्रे पाराशर्याय धीमते । यस्य प्रसादाद्विव्यं मे प्रज्ञाविज्ञानमुत्तमम् ॥

दृष्टिश्रुतीन्द्रिया राजन् दूराच्छ्रवणमेव हि । परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च  
च्युतोपपत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः सदा । शस्त्रैरसंगो युद्धे च वरदानान्महात्मनः ॥

हुं राजन् । पराशरना पुत्र बुद्धिमान् श्री वेदव्यासश्च के ने तमारा पिता छे तेमने हुं नमस्कार करे हुं, कारणु के ने मडात्मानी प्रसन्नता-कृपा अने वरदानयी मने दिव्यबुद्धि, उत्तम विज्ञान, इंद्रियोने अतिकमलु करनारी दृष्टि-ज्ञानयक्षु, दूरयी सांभणहुं, पारकाना चित्तनुं विज्ञान, लूत अने लविष्यनुं विज्ञान, लूलाभेयानुं स्मरणुज्ञान, हुमेश आकाशमां गमन करवानी शक्ति अने युद्धमां राक्षोयी असंगपणुं मणुं छे.

અવતરણિકા:—એ પ્રમાણે કહી હવે ભગવાન્ કૈશવ તથા અર્જુનના સંવાદથી તથા વિશ્વરૂપદર્શનથી ઉત્પન્ન થએલા અને પોતે અનુભવેલા આનંદનું વિવરણ, સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ એ શ્લોકથી કરે છે:

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્દુતમ્ ॥

કૈશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૬ ॥

પદચ્છેદ:—રાજન્, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય, સંવાદમ્, ઇમમ્, અદ્દુતમ્, કૈશવાર્જુનયોઃ, પુણ્યમ્, હૃષ્યામિ, ચ, મુહુઃ, મુહુઃ.

વ્યુત્પત્તિસમાસા:—સમ્ સમ્યક્ સ્મૃત્વા इति સંસ્મૃત્ય । કૈશવશ્ચ અર્જુનશ્ચ કૈશવાર્જુનૌ, તયોઃ કૈશવાર્જુનયોઃ ।

અન્વય અને અર્થ:—રાજન્ હે રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્ર ! કૈશવાર્જુનયોઃ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના, ઇમમ્ આ, પુણ્યમ્ પુણ્યપ્રદ, અદ્દુતમ્ અદ્ભુત, સંવાદમ્ સંવાદને, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય, સંભારી સંભારીને, ( હું ) મુહુઃ, મુહુઃ વારંવાર, હૃષ્યામિ હર્ષ પામું છું.

ભાવાર્થ:—હે રાજન્ ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના આ અદ્ભુત અને પુણ્યપ્રદ સંવાદને સંભારી સંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. અર્થાત્ મને એટલો આનંદ થયો છે, કે જેની સીમા નથી. ૭૬.

તન્ન સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્દુતં હરેઃ ॥

વિસ્મયો મે મહાન્ રાજન્ હૃષ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

પદચ્છેદ:—તન્ન, ચ, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય, રૂપમ્, અત્ય-દ્દુતમ્, હરેઃ, વિસ્મયઃ, મે, મહાન્, રાજન્, હૃષ્યામિ, ચ, પુનઃ, પુનઃ.

**વ્યુત્પત્તિ :લાક્ષ્ણા:—**અતિશયેન અદ્ભુતમ્ इति अत्यद्भुतम्.

**અન્વય અને અર્થ:—**રાજન્ હે રાજન્ ! ચ વળી, હરેઃ ભગવાન્ વિષ્ણુના, તત્ તે, અત્યદ્ભુતમ્ અતિ આશ્ચર્યકારક, રૂપમ્ રૂપને, સંસ્મૃત્ય, સંસ્મૃત્ય ફરી ફરી યાદ કરીને, મે મને, મહાન્ ભારે, વિસ્મયઃ વિસ્મય (થાય છે), ચ અને, (હું) પુનઃ, પુનઃ વારંવાર, હૃષ્યામિ આનંદ પામું છું.

**ભાવાર્થ:—**હે રાજન્ ! વળી ભગવાન્ વિષ્ણુના તે અતિ આશ્ચર્યકારક રૂપને વારંવાર યાદ કરીને, મને ભારે અચંખો થાય છે, અને હું રહી રહીને વારંવાર આનંદ પામું છું. ૭૭

**અવતરણિકા:—**“એ પ્રમાણે જે અત્યંત હર્ષ થતો હોય તો પછી અનંત ઐશ્વર્યશાલી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, તથા તેમનો અનુગ્રહિત અર્જુન, એ બંને યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં હોવાથી, મારે જ્યની આશા કરવી કે નહિ ? ” એ પ્રકારની ધૃતરાષ્ટ્રની આંતરિક અભિલાષા જાણતાં ચેતવણીરૂપે સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ કહે છે:”

૧ યો લાક્ષાવેશ્મદાહાદતિવિષમવિષાદ્વિપ્રશાપાદ્વનન્તે  
દુષ્ટદૂતાત્સભાયાં યુવતિપરિભવાત્સંજુગોપ સ્વમક્તાન્ ॥  
દૂતઃ સૂતશ્ચ મૃત્વા સ યુધિ નિજજને કિં કરિષ્યત્યુપેક્ષાં  
સત્યેવં તાવકાનાં ત્રિગુણહતધિયાં જીવિતેચ્છાઽધુનાઽપિ ! ॥

જે ભગવાને લાક્ષાગ્રહમાં હાલન થવાથી, અત્યંત હાલાહલ વિષપાનથી, વનમ; પ્રાક્ષણ (દુર્વાસા)ના આપથી, સભામાં મહાદુષ્ટ-હઠાઈવાળા ધૃત-જુગારથી અને યુવતી-દ્રૌપદીના અપમાનથી પોતાના ભક્તોની સારી રીતે રક્ષા કરી તથા જે દૂત-સમાચાર આપનાર-ખેપિઓ-નોકર અને સૂત-સારથિ-ઘોડાને હાંકનાર બન્યા તે ભગવાન્ યુદ્ધમાં શું પોતાના ભક્ત-મિત્રોને ત્યાગ કરશે? જે એમ જ છે તો ત્રણે ગુણે વડે જેમની યુદ્ધ મારી ગઈ છે એવા તમારા દુર્યોધનાદિ પુત્રોની હજી પણ જીવવાની ઈચ્છા છે? અર્થાત્ તમને કદી પણ વિજય મળી શકે તેમ નથી એમ તમારે માનવું.

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ॥

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

પદચ્છેદઃ—યત્ર, યોગેશ્વરઃ, કૃષ્ણઃ, યત્ર, પાર્થઃ, ધનુર્ધરઃ, તત્ર, શ્રીઃ, વિજયઃ, ભૂતિઃ, ધ્રુવા, નીતિઃ, મતિઃ, મમ.

વ્યુત્પત્તિસમાસાઃ—યોગાનામ્ ईશ્વરઃ યોગેશ્વરઃ । ધનુઃ ધરતિ ઇતિ ધનુર્ધરઃ । વિશિષ્ટશ્વાસૌ જયશ્ચ વિજયઃ ।

અન્યથા અને અર્થઃ—યત્ર જ્યાં, યોગેશ્વરઃ યોગેશ્વર, કૃષ્ણઃ શ્રીકૃષ્ણ, ( અને ) યત્ર જ્યાં, ધનુર્ધરઃ ગાંડીવ ધનુષ્યને ધારણ કરનાર અર્જુન ( હોય ), તત્ર ત્યાં, શ્રીઃ સંપત્તિ, વિજયઃ વિજય, ભૂતિઃ અશ્વર્ય, ( અને ) ધ્રુવા અટલ, નીતિઃ નીતિ, ( હોય છે એમ, ) મમ મારો મતિઃ નિશ્ચય, ( છે ).

ભાવાર્થઃ—જ્યાં યોગેશ્વર—સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્, તથા ગાંડીવ ધનુષ્યને ધારણ કરનાર પૃથાપુત્ર અર્જુન છે, ત્યાં જ સંપત્તિ, વિજય, અશ્વર્ય તથા અટલ નીતિ રહેલાં

૧ અતીતાનાગતં વસ્તુ વીક્ષ્યતે કરબિલ્બવત્ ।

યોગી સંકલ્પમાત્રોત્યામિતિ શાસ્ત્રાણુ ઢિણ્ડમઃ ॥ વેદાન્તકતકે ॥

વ્યતીત થએલું, નહિ આવેલું અને કેવલ મનનેા સંકલ્પ થતાં જ ઉત્પન્ન થએલું કંઈ પણ વસ્તુ યોગી હાથમાં ખિલ્વની પેઠે જઈ શકે છે. એમ શાસ્ત્ર ઠાલ વગાડીને પુકારે છે.—અર્થાત્ તેથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તરફ જ વિજય હોય એમાં કંઈ શંકા રાખવી નહિ.

છે, એમ મારો નિશ્ચય છે. અર્થાત્ એ યુદ્ધમાં તો અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ જેમાં રહેલા છે એવા પાંડવપક્ષનો જ અન્તે વિજય છે એમ હું માનું છું. ૭૮.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे  
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णकार्तान्तिकप्रणीत-  
सान्वयबोधिन्यां गुर्जरटीकायां मोक्षसंन्यास-  
योगो नामाष्टादशोऽध्यायः ।